

୩
୩

14273

୧୪୨୭୩

ପ୍ରାଚୀନ ଇନ୍ଦିଆ

ମୁଦ୍ରା : ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ପ୍ରେସ୍, ଭୁବନେଶ୍ୱର
ସଂପାଦକ : ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରମିଳା
ସମ୍ପାଦକ : ଶ୍ରୀମତୀ ପ୍ରମିଳା

શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, અને જાહેર સંસ્થાઓમાં પુસ્તકો ખરીદતાં પહેલાં પસંદ કરવામાં ઉપયોગી થાય એવી યાદીનાં

નવાં પ્રકાશનો

મંગળસૂત્ર	શુ. આચાર્ય ૫-૮	છ મંત્રો	ચશોધર મહેતા ૦-૧૨
વાત્રકને કાંઠે	ચન્નાલાલ ૩-૮	વીરની વાતો	ટી. પી. અડાલજી ૪-૨
જમાઈરાજ	" ૨-૦	વીરાંગનાની વાનો	" ૪-૨
જિંદગીના ખેલ	" ૨-૦	છેલ્લો અભિનય	ડાહ્યાભાઈ પટેલ ૩-૧
જીવો દાંડ	" ૩-૦	ઈંદિરાની આત્મકથા	શિવેશંકર શુક્લ ૩-
માનવીની ભવાઈ	" ૬-૦	કમુંખીનો રંગ	ભૂપત વડોદરિયા ૩-
હેયાસગડી	ઈન્દિર પેટલીકર ૬-૦	રોજની રામાયણ	રંભાબેન ગાધી ૪-
કાશીનું કરવત	" ૩-૮	કીર્તિ અને આંસુ	સત્યમ્ ૩-
ગમનાં રખોપાં	માને શુરુજી ૪-૮	કલગી ૧-૨	ન. પારેખ ૦-૧૨
માનવતાનાં અંજી	માવળીકર ૨-૮	પુણ્ય પરવાર્યું નથી	શુ. શ્રોકર ૨-
રંગભંડાર	ચંદ્રવદન મહેતા ૪-૮	સૂર્યો (નવી આ.)	" ૩-
મંજી કાવ્યો અને બધા	" ૪-૦	આકાશપોથી	વર્મા : પરમાર ૨
સ્મૃતિ	ર. છો. પરીખ ૩-૦	કેરુ વિમાની	જીવરામ જોષી ૧-૦
ગુલાલ	નટવરલાલ પટેલ ૩-૦	રસ કલ્લોલ	" ૦-૧૨
પ્રત્યુષ	જશભાઈ પટેલ ૨-૮	આરોગ્ય કેમ સાચવશે ?	૩-
મહારાજ અને મહાત્માજી	૨-૦	લગ્નગીતો	મં. એશ પાઠક ૧-૪
ચારિત્રકથાઓ	ધ્રુમકેતુ ૧-૦	બીજલેખા	જયન્ત પરમાર ૩-૦
જ્ઞાનગોષ્ઠિ	" ૧-૦	જીવન જ્યોતિર્ધરો	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ ૩ ૧૨
બોધકથાઓ ૧-૨	" ૨-૦	વહેતાં અરણ્યં	જયન્ત ખત્રી ૪-૧૨
યુવલુ રેખા	" ૩-૦	જાહનવી	સ્વમસ્થ ૩-
મટિલકા અને બીજી વાતો	" ૩-૦	અવિનાશ	શાંતા ગાંધી ૪-
ચપટી ધૂળ	અચેરચંદ મેઘાણી ૧-૦	અંજના	શેવટે ૪-
મંત્ર દેવીદામ	" ૧-૪	જયશ્રી	શરદભાણુ ૪-
આલખેલ	ક. માણેક ૨-૦	ટોળટપ્પા	મૂળગજ અંબાજીયા ૩-૮
ઘેલો બબલ	ચશોધર મહેતા ૧-૮	રેતીની રોટલી	જ્યોતીન્દ્ર દવે ૪-૮
ક્રીમિયાગરો	" ૨ ૮		

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં દરેક પુસ્તકો એક જ અંગ્રેજી મેળવવા માટે અમારો સંપર્ક માધો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ ફર્ન-ડી-સ્ટ્રીટ બ્રોજ અમદાવાદ ૧

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)

(૨૭૨૨૬) : મેડીકેટડ

પ્રાણી તેલ

પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી કારણ કે—
તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદશક્તિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ બેસે છે. * ગોડો દૂર થાય છે.
- * ગાઠ નિદ્રા લાવે છે. શરીર દરરોજ ચોળવાથી આમડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
- શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ એટલે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સૂચના :

દરેક ઝડપમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
માટે રામતીર્થ પ્રાણી તેલ અનુકૂળ છે. ખાત્રી
માટે તમારા કેમીસ્ટ કે ડ્રુકાનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦
નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ અલગ

પરદેશ માટે મોટી બાટલીની કિંમત શીલોંગ ૧૨
અને નાની બાટલીની કિંમત શીલોંગ ૭

ખાસ સૂચના :

એક બાટલી ટપાલથી મંગાવનારને
મોટી બાટલીના રૂ. ૫-૬-૦
નાની બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

(બાટલીની કિંમત + ૧-૭-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ ચેકીંગ)

મનીઓર્ડરથી પૈસા મોકલવા.

વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

ફોન : ૨૮૮૮ :: તાર : 'PRANAYAM'

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

દાહર, (સેંટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ ૧૪.

COTY : RBO

તા. ૬. ૧. ૧૯૬૬ : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં દરરોજ (રવિવારે બપોરે) સવારના ૬ થી ૮૧ શારીરિક
અને માનસિક આરોગ્ય તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે યોગનો વર્ગ ચાલુ છે.

★ સુંદર સંસ્કારી સાહિત્ય ★

જગતના અમર શિષ્ટ સાહિત્યની
સરળ રસદાયી કથાઓ

[૧]

કેન્ડિડનાં પરાક્રમે

મહાન ફ્રેન્ચ લેખક વોલ્ટેરકૃત
અફળુત સાહસકથા

સુભદ્રા ગાંધી : સચિત્ર રૂ. ૧-૪

[૨]

ઓડિસિયસનાં પરાક્રમે

જગતના મહાન ગ્રીક કવિ હોમરના
અમર મહાકાવ્યની રસિક વાર્તા

કાંતિલાલ શાહ : સચિત્ર રૂ. ૨-૦

[૩]

શેકસપીયરની વાર્તા

જગતનાં મહાન નાટકોની સરળ વાર્તાઓ
શ્રીકાંત ત્રિવેદી : સચિત્ર રૂ. ૨-૦

[૪]

કાઠંબરી-કથા

સંસ્કૃત મહાકથાની સંક્ષિપ્ત વાર્તા
પ્રો. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા : સચિત્ર રૂ. ૨-૦

નવી
નવલકથાઓ

★
જાનૂની

મુગ્ધ પ્રેમના પરિવર્તનની
ચોટદાર નવલકથા
ભનુભાઈ વ્યાસ : રૂ. ૩-૮

★
અવિનાશ

કુટુંબસંઘર્ષની એક
રહસ્યપૂર્ણ નવલકથા
શાંતા ગાંધી : રૂ. ૪-૦

★
નવા વાર્તા સંગ્રહો

વહેતાં ઝરાણાં

જીવનવ્યાપી ભૂમિઓની
કલાત્મક ચિત્રાવલિ
ડૉ. જયંત ખન્ના : રૂ. ૪-૧૨

★
રેશમી દોરી

‘સફેદ ફૂલ’ના મથાહૂર લેખક
કૃષ્ણચંદ્રની નવી વાર્તાઓ
અનુ : કા. મરચંટ : રૂ. ૩-૧૨

: પ્રાસિસ્થાન :

★ ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. ૧૩૩, જવાહરનગર ગોરેગાંવ (મુંબઈ) ★

પાણી પહેલાં પાળ બાંધો

મહાગુજરાતની એક પ્રચલિત કહેવત છે કે, 'પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી': એ સર્વે સમજુ અને ડાહ્યા મનુષ્યોની ફરજ છે. હજી આપણી બોગકની પરિસ્થિતિ સુધરી નથી. રેશનિંગમાં મળતા ગમે તે દેશના ગમે તેવા અનાજ ઉપર આપણે ચલાવી લેવું પડે છે. એક તો આ અનાજ અને હાલમાં જુદી જુદી ફેશનથી રંધાતાં તીખા તમતમતા ચટાકેદાર મોજનનો પણ દરેક ઘરમાં રવૈયો થઈ પડ્યો છે. જીજને તો આ બધું જરૂર સ્વાદિષ્ટ લાગે, પરંતુ જરૂર અને આંતરડાં ઉપર તો અત્યાચાર જ થાય છે. આવો બોરાક જલદી પચતો નથી, જેથી પેટ ફુલેલું અને સખત રહે છે, અને પેટમાં ગેસ ઉત્પન્ન થઈ હૃદયરોગનું કારણ બને છે. ગેસને કારણે હૃદય ઉપર દબાણ વધી જઈ તે નબળું પડતું બને છે.

આ બધા દર્દો માટે 'ચરક'ની 'પવન મુક્તા-દિવટી' એક અદ્વિતીય ઈલાજ છે. જમ્યા પછી એકથી બે ગોળી પાણી સાથે લેવાથી ઉપર જણાવેલી દરેક ફરિયાદ દૂર થાય છે અને પેટ સાફ લાગે છે. નાના બાળકથી મોટા ગમે તે વયના સ્ત્રી-પુરુષો એ લઈ શકે છે. આ ગોળી જરૂર પડે ત્યારે લઈ શકાય છે.

છતાં તેની જરા પણ આદત પડતી નથી. આવું કોઈ પણ દર્દી થાય તે વખતે દોઢાદોઢ કરવા કરતાં, દરેક કુટુંબે 'ચરક'ની 'પવન મુક્તા-દિવટી' ની એક નાની અથવા મોટી બાટલી ઘરમાં રાખવી એ 'પાણી પહેલાં પાળ બાંધવા' સમ્મન ડહાપણ છે. તેની કિંમત તો ફક્ત નાની (૪૦ ગોળીની) બાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦ અને મોટી (૨૦૦ ગોળીની) બાટલીનો રૂ. ૫-૦-૦ છે. દિલ્લિના દરેક જાણીતા દવાવાળાઓને ત્યાં મળી શકે છે.

અમદાવાદ જીલ્લાના સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
શ્રીમનસાલ માધવલાલની કું.
તથા દરવજા-અમદાવાદ

'ભાગિ' વર્ષ : ૨૪

'નવરચના' વર્ષ : ૧૮

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કારનું માસિક

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કારનું માસિક

સળંગ અંક ૨૭૭ : એપ્રિલ ૧૯૫૩ : અંક ૧

ક્રમ

સૂચના

વસંત અને ગ્રીષ્મ	૫
સમયના ક્ષીર-નીર	૬
ગમકળી	૮
વસંતરાતે	૧૦
કોમરેડ રટેલિન	૧૧
સાહિત્યકારનો રાષ્ટ્રધર્મ	૧૪
દિગ્ગજાલો દેવા	૧૬
અનુપિત	૨૧
સંકેત	૨૨
અતુલ સયવારો	૨૫
મંત્રાષ્ટક	૨૫
નિરહને	૨૫
રડતાં મોતી	૨૫
હવન	૨૫
વારસાનું વિતરણ	૨૬
હૃદય, તારી તરવીર	૩૧
'વધુ અનાજ વાવો'	૩૭
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	૪૧
કુટુંબ-નિયોજન	૪૧
સાબર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૪૬
શનિમ [૫]	૪૭
મારી સફર [૨૨]	૫૨
અંથ સમીક્ષા	૫૬
શાંતિ સ્તંભ	૬૧
અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા	૬૨
પૂંછા ઉપરનું ચિત્ર : ગ્રીષ્મ : ચિત્રકાર : ચંદ્ર ત્રિવેદી	

- * લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા, વિદેશમાં દર્શા રૂપિયા (શિ ૧૫).
- * છૂટક નકલ ખાર આના : વિદેશમાં એક રૂપિયા.
- * દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી પ્રાદ્ય થઈ શકાય છે.
- * વી. પી થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જ વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ પ્રાદ્ય જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે આપના ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામાં સાથે રૂપા કરીને મની-ઓર્ડરથી જ લવાજમ મે કંડી આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મંગાવતી વખતે ખાર આનાની ટિકિટો ખીડવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
- * દરેક જાનના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- * સર્વ લખાણોનાં કોપીરાઈટ સુરક્ષિત રાખેલા હોય છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેલુ અને સરનામું કરેલું 'પરમીડિયુ' ખીડવું જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.

- * જાહેર ખર્ચના દર, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને ખીજા દરેક જાનના પત્રવ્યવહારનું સરનામું-

ભારતી સાહિત્ય સંવ લિમિટેડ

ફર્નાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીમાર્ગ

અમદાવાદ ૧

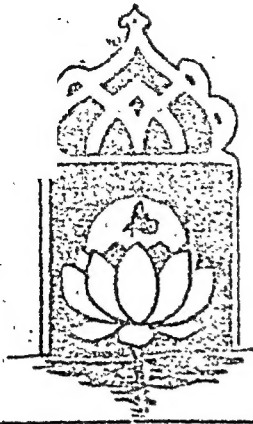
'ભાગિ નવરચના'નું લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળો :-

એવ. કે. મેધાણી : ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા ૧.
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.
આર. આર. ગોંડી કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : કેસવાગા : મુંબઈ ૨.
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. : ગવપુરા : વડોદરા
ગ્વાણી એન્ડ કંપની : બલુગેન ગેઠ : મુંબઈ ૨
ગાંધી સાહિત્ય મંદિર : હવાડિયો ચક્રો : સુરત

પ્રકાશક : ઈશ્વરવાવ મો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંવ લિમિટેડ : ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાની, કિશ્ના પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ

વસંત ને ગ્રીષ્મ

તંત્રી : ઈન્દ્રલાલ મોઁ દવે
સંપાદક : જન્યન્ત પરમાર

કુદરત સોળે કળાએ ખીલી હતી.
ઠોકિલના ટહુકાર નિર્બંધ ચાલુ હતા.
વન-ઉપવન વીંધી ઋતુરાજ આવ્યા.
વસંતે ફૂલડાં વેર્યાં.
ઋતુરાજ ઝંખવાયા;
વસંતને જોઈને એ કધાઈ ગયા.

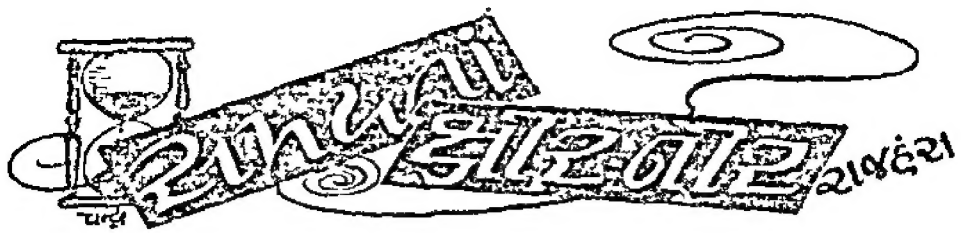
રૂમઝૂમ કરતી વસંત,
એની મહેક મહેક થતી કાયા,
યૌવનનો ક્ષુબ્ધ રંગ,
નવ લાવણ્યવંતું જોખન,
કાચું-કુમળું મુખ-લાવણ્ય,
પ્રકૃતિની ગોઠણી,
મદનની માઠકતા,
રતિનું સૌંદર્ય;—

ઋતુરાજ ઝંખવાઈ-કધાઈને એની સામે તાકી જ રહ્યા.
મદમાતી વસંતરાણી વધુ સમીપ આવી.
ઋતુરાજ લાન બૂલ્યા.
બન્ને વચ્ચે તણુનું પણ અંતર રથું ન હતું.
તો પણ ઋતુરાજ તરાપ મારી.
અને.....
એમના હાથમાં આવી બળબળતી ગ્રીષ્મ.
લાનબૂલ્યા માટે ત્યારથી વસંત પણ ગ્રીષ્મ બની છે.

જી

આતિથ્ય અમાન આન અરજારન માવિહ

રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ

છેલ્લી એપ્રિલથી ઘર યના સંપત્તિને રાષ્ટ્રીય ગણી આપણા આગિયનોને વેગ આપવા એનો ઉપયોગ થયેલો હત્યે રાષ્ટ્રીય કુમેશ માટે એ સંપત્તિ સુકર કરવામાં આવે છે ત્યારે એનો મહિમા જળવાય બદલ રાષ્ટ્ર થવાય છે.

જેમણે આ સંપત્તિમાં જ્યજવંદનો ગોઠવ્યા, રેડીઆયસ રાખ્યો, પ્રલાતરેરી કાઢી એમણે તો જલિયાવાવા બામને સંભાર્યો. રાષ્ટ્રીય કારણોસર એક વખત એવા પ્રસંગે બસે માદ કરવામાં આવના, હવે આ સંપત્તિને રાષ્ટ્રીય પ્રતિ સંપત્તિ તરીકે ઉપયોગી બનાવવું જોઈએ.

જેમ સરકાર અગિયી બજેટ ધડે છે અને બધી વિગતો—સચનાઓ તૈયાર રાખે છે તેમ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિને દર વર્ષનો કાર્યક્રમ અગાઉથી નક્કી થયેલો, પૂરતો જાહેર થયેલો હોવો જોઈએ. હવે રેડીઓ, વાવટો કે જલિયાવાવાનો સમાન પારાવણુ ના હોય. હવે રિફલેક્સની, આરોગ્યની, કલાની, બચતની, સફાઈની એવી ખીજ ધણી અગત્યની બામતો ઉપર રાષ્ટ્રીયમાં આદિગત આલે એવું સંપત્તિ ગોઠવવું જોઈએ.

લેણને ઉત્પાદિત કરવા આ દશમાં સંપત્તિ રાખવી એ જાણીતી પદ્ધતિ છે. નવા પ્રયોગ ઉપર નવી દષ્ટિથી શમ લેવા કાજે પણ આ સંપત્તિને ઉપયોગ કરવામાં આવશે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

લોક-ઉમંગમાં ફીકાસ છે

હોળી આવી ને મર્ષ. રિઓએ ગંતો રચ્યા, રેડીઓએ ગીતો ને ગીતો મુક્યાં થોડા લોકોએ રંગ ને ચુલાબ ઉડવ્યાં, કોઈકે લગ્ન કોઈકે મળક કરી, મસ્તી ગતાવી ને સોમિએ હોળીનો પૂન-પ્રશિખા

કરી. કંજલ કવું નિમં એ કે ગુજરાતને હોળીનો રંગ બરાબર લાગતો નથી.

ગુજરાતમાંથે ગુજરાતનો બહારના ઉત્તર કે પૂર્વના લોકો હોળીનો વધારે આનંદ ઉજવતા હશે ને દક્ષિણ તરફના એકાં. એણે જાણે શાથી, જેમ માણસ વિચાર કરતો થાય છે તેમ આવા રંગથી આધી રહે છે. નથી એ કાઈને લક્ષ્યવતો, નથી એ ખીજને તેરી છૂટ લેવા દેતો. ધણા એવા છે જેમને રંગ-મસ્તી જોવી-સાંભળવી ગમે છે, પણ એમાં શામેલ થઈ શકના નથી.

શિષ્ટ અને સંસ્કારી માણસોને આનંદ લેવાના પ્રકાર જુદા છે એ તો ખરું પણ સંધ ઉત્પાસ, મુક્ત દારૂ, આનંદના જુલંદ ઉદ્યોગ, કપડાં બગડશે કે શરીર ખરાબ થશે એવી ચિંતાઓથી છૂટગારો મેળવીને રંગ ને પાણીથી પરસ્પરને હેત કરવાને આ અવસર એમનાથી વેગળો જતો રહે એ નિશાની સારી નથી.

શું આનંદનું ગ્રેરક બળ ગુમાવીશું ?

કકાકો અને મિનિટો મણતી શબ્દે શબ્દના અર્થ માટે કાગજ રાખતાં, આખી દુનિયાની ફિકરમાં અટવાઈ જતાં માણસને બહુ કાવકા મંબીર સાવધાન રહેવું પડે છે. એને થોડું રમતિયાળપણું મળે, પ્રજ્ઞાનિકામાંથી થોડી મુક્તિ મળે, થોડું કાબર મળે, એકલા નહિ પણ જુલમાં જરા ગાંડું કાઢવાનું મળે તો એનું ધડપણ પણ દુમને કરતાં એ ધડી ઢીલ કરે.

ઉનાચળીઆ ને નિર્ગાન ચિનાતા જીવન પાછળ જેમ આજનું અર્થકાજ જવાબદાર છે તેમ મંબીર અને દયાએલા ઉદ્દાસગાળા જીવન પાછળ આપણાં ધાર્મિક વસતો ને નિર્ગાન દંગધણ ચિનાતાં મૂક્યો પડેલાં છે એકા એકી દોનાથી ક્યાંય પૂરો આધાર

રાખી શકાતો નથી. ઓછા ચિંતનના કારણે પૂરે પ્રકાશ મળતો નથી. અધૂરી દશામાં શંકાઓ ટીકાઓ ને ચર્ચાઓ સૂઝે છે. ભયના માર્યા અશક્તિના કારણે કે લાઝમમાં ગમડીને ઉપલક્ષિયો સંતોષ શોધીએ છીએ આમ ને આમ જીવનમાં બળ ઓસરી ગયાં છે, અને આપણી સંસ્કૃતિ ધગયેલી હાલનમાંથી જાડી નથી.

જીવનમાં વિચાર, વાણી ને વર્તનની ત્રિવિધ શુદ્ધિ જોઈએ એમ એમને વિહાર પણ જોઈએ વૃત્તિઓને કાજમાં રાખતાં એનાં લક્ષણોનો પ્રભાવ સુદ્ધાં જતો રહે તો પછી કાજમાં રાખી શક્યાનું ગુમાન પણ શા કામનું?

આપણે એવા સદ્ગુણોનો ઉછેર કરી રહ્યા છીએ કે જેમાં મલિનતાનો અભાવ વરતાય. કેટલુંયે 'નહિ કરું'ની કક્ષાવાળું આપણે જતન કરીને જાળવીએ છીએ. કશુંક દુર્ગુણથી દૂર રહેવામાં આપણે ઝૂઝી શક્તિ અર્થાં નાખીએ છીએ. અને આવા યત્નોમાંયે ડગલે ને પગલે પાપ કર્યાનો ભાર ઉઠાવીને ફરીએ છીએ. બચીને રહેવામાં 'અચવાનું' વધી ગયું છે, 'રહેવાનું' ઘટી ગયું છે.

હોળીનું પુનર્નિર્માણ

લલલેશના તથુલાના ઉત્સવમાં કશી છોછ ને મલિનતા વિના ત્યાં નરનારીઓ પાણી છંટકારવા લાઢાવો લે છે તેનું મેલાણીએ સરસ વર્ણન આપ્યું છે. હોળીના ઉત્સવમાંથી આપણે હતા જઈયું તો એ નીચલા થરનો ઉત્સવ બની રહેશે અને આપણા સમાજમાં વર્ગભેદ છે એથી વધી જશે.

હોળીમાં પ્રારાણના અખાડામાં ઘેરેશ બનીને નીકળે છે પણ જમાના મુજબ એમાંયે ગાંધી-ગભીરતા પેસી જાય છે, પ્રચારનું ભારણ રહે છે. નેહરુ જેમ સરકસોમાંથી ફૂલોના હાર અટારીઓમાં ફંગોળે છે તેવો વિહાર નથી રહેતો.

ઉત્સવોની ઉજવણીમાં કુટુંબના અધા સભ્યો એકાઈ શકે, પ્રજાના જુદા જુદા વિભાગો એક થઈને

આનંદ લેવાની પદ્ધતિમાં સરખાપણું આવે તો સરું. હોળી એ આપણો લાક્ષણિક તહેવાર છે. એમાંથી અવિનય કાઢી નાખતાં રખેને હોળી જ નીકળી જાય!

આવા મોસખી તહેવાર માટે સરકાર એકને બદલે બે રખઓ આપે તોયે ઓટું નથી. જોકે શ્રમજીઓની જેમ બુદ્ધિશીઓ છૂટથી આનંદ ભાગ્યે જ દઈ શકશે છતાં એમની વચ્ચેનાં અંતર ભાંગવાનો આ એક માર્ગ છે.

આ ઉત્સવમાં ઉપવાસ નથી ભાપણો કથાઓ કે પારાયણ નથી, દેવદર્શન નથી, અર્ચાળ શોભા કે ઠાઠકા અભિનંદનો નથી. અને છતાં આમાં જે છે તે ખીજા ઉત્સવોમાં નથી. આથી આ તહેવારને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ અપાય એ વધારે યોગ્ય છે. આમેય કેટલાક પરધર્મીઓ હોળીમાં છૂટથી લગે છે. તેમને આપણે હવે રીતસર સામેલ કરી દઈ આ તહેવારને બિનમજબૂતી પણ બનાવી દઈએ.

કાયદાનું જોર નથી

છાપાં જાધાડીએ કે માસિકો બેલીએ તેમાં ના છાપવા જેવી જાહેર ખબરો જોઈને ધણાને આઘાત થતા હશે એ અટકાવી શકાય એવી બાબત છે પણ આપણા કાયદામાં એવું જોર નથી.

ટીચર-આદુ ને ટીચર-વત્તિયળી ધૂમ વેચાય ને કાયદો હતાશ બની જોઈ રહે છે. એને આવું ચાલવા નથી દેવું પણ એનામાં જોર નથી. શબ્દ રચનાને નામે ચાલતું ગાંડપણ કાયદાની કમજોરીથી નબી રહ્યું છે. અને ભેળભેળ કરનાર પણ કાયદાની ખારીકી ખોળનારાઓની ઉત્સાહીને લીધે નિર્ભય રહે છે.

એકલા કાયદાને ય શીદ વગોવીએ? આપણે ય ધણું નભાવી લઈએ છીએ. રદ્દી છાપામાં ડોઝીઉં કરી લેવાનું, ઢાંગી જાહેર ખબરોને ચટાકો કરી લેવાનું અને ધનીગોમાંથી લાભ ઉઠાવવાનું છોડના નથી. કાયદાનો યત્ન વ્યર્થ જાય તો એને જ હસીએ છીએ, એનું બળ હરી લેનારને કોઈ ટાકતા નથી.

પોલીસ આવીને દાતજી-મર્યા-કેરી વેચનારને ફટપાય ઉપરથી તગડી મૂકે છે અગર પોતાનું દાજી ઉધરાવી ચાલતી પકડે છે. હજારો લોકો રોજ આવું જુવે છે, દુઃખ પામે છે અને છતાં એમ જ ચાલે છે. કાપડો એવો વિચિત્ર છે.

વગર મહે કાગળિયાં ઉ રજ લેલુદેણ કરનારા માલેતુભરો લહેરથી ફરે હરે તેમને કાપડો દટાવી શકતો નથી. કારખાનાંઓમાં ખોટી છાપ વાગી માલ લોકોના ગળામાં નખાય તે સામે કાંઈ થઈ શકતું નથી. ઉલટું એમનાં દાનગરો લોકો ચકિત ને આભારી બને છે.

આ કાપડાને તે શું કહેવું?

નવા વેચાણકેન્દ્ર ખોલો.

કહે છે કે સુરકાર મુસાફરીની વધુ સગરડો સાચવવા માગે છે. તો રેશન ઉપર રહેવેની દુકાનવાંધી કેટલીક મુસાફરીની ઉપયોગી ચીજો ખરીદી શકાય એવી વ્યવસ્થા હવે થવી જોઈએ. એમ કરવાથી માલ સારો, ટકાઉ ને સરતો મળવાનો પ્રયત્ન થશે, તે જાણવાની લોકોને તક મળશે લોકોની ટેવો સુધારવામાં રહેવે મદદગાર થાય તો સારું.

આ પદ્ધતિ બીજે પણ અમલમાં લાવી શકાય સરકારી ઇસ્પતાઓમાં ખાતરીવાળી છતાં સરતી દવાઓ તથા ઉપચારનાં બીજાં સાધનો પણ મળવાં જોઈએ. રોડોએ મથકે સારા ને સરતા રોડોએ, એમણે તૈયાર કરાવેલાં ગીતોની રેકર્ડો વગેરે મળવાં જોઈએ અને સમાનકામ પણ થવું જોઈએ. શાળાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ પુસ્તકો ને બીજાં સાધનો મળે છે પણ તે પદ્ધતિ વ્યાપક બનવી જોઈએ. વીજળીના મથકે બત્તીઓ, ગોળા ને જરૂરી રીપેરનાં સાધનો જરૂર રાખી શકાય. મથકો ઉપર અને સંસ્થાઓમાં મદદ રૂપે આવી સગવડો રાખવી, એ જાહેર મેવા છે, સારાં સાધનો વાપરવાની લોકોને ટેવ પડે એ જાહેર શિક્ષણ પણ છે શરૂઆતમાં થોડી વ્યવસ્થાનો

બોળે લાગશે પણ પાછળથી આવાં કેન્દ્રો લોકપ્રિય થઈ પાશે.

ખાતાંનાર વેચણકેન્દ્રો ખોલવાથી ફક્ત પદ્ધતિ ચારી જતી નથી. જાણકાર માણ્યોને હાથે વડીલટ રહેશે તો ખાતરી વેપારીઓને એમાંથી શીખવાનું મળશે અને ખાતાંવાળાઓને જાહેર પ્રજા સાથે વધુ સંપર્ક રહેશે. રેશનો ઉપરની તેમજ ગાડીઓમાં ખાવા પીવાની દુકાનો હવે રહેવેએ લઈ લેવી જોઈએ. રેશિયાળ ચીજોના વેચાણને બદલે સારી ચીજો, ઘોંઘાટને બદલે શક્તિ, જે રેશને જરૂર હોય તેવી જગ્યાઓએ એની વ્યવસ્થા, આ કામ રહેવે ઉપાડી લે અને એમાં યશ મેળવે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

રેશનો ઉપર અડધી રાતે પાન-બીડીની ખૂંચો ના પડે તો ઉનારુઓને શી હરકત પડવાની હતી? ગાડીઓમાં બીજાને ત્રાસ પડે, ગંદકી થાય અને તબિયત બગડે એવી ચીજો વેચવાની સગવડ આપવી રહેવે હાલે બધ કરે. એને બદલે, બોઝી ધરાકીએ, પણ સારી ટેવો પાડવામાં મદદ કરે.

કેટલાંક ગામોની જાણીતી ચીજો અથવા સ્થાનિક પેદાશની ચીજો ગામલોકો આવી વેચી જાય એવી પદ્ધતિને રહેવેએ ટેકા આપવો જોઈએ.

લેટની આપ-લે

ચિટન, ઇશન વગેરે જગ્યાએ ચા મોકલીને આપણે કશું જ ખોટું નથી કયું. જલે આપણા ડઝનબધ રાજપુરો અને વ્રતધારીઓ ચા ના પીવાનું ગૌરવ લેના હોય પણ એ પીણામાં કે નથી કે આપણે સંકટ સમયે બીજા દેશને મોકલ્યા બદલ જરા જટિલપે દુઃખ કરવું ધરે.

પરદેશમાં હિંદી ચાનું મૂલ્ય વિશેષ અંકાવી શકાય. એમ હોય તો આપણે એનો વપરાશ દેશમાં ઘટાડવો જોઈએ. અને ચાની સાથે ખાંડ પણ

[અનુસંધાન પર મા પાન ઉપર]

છપનીઆ દુકાળમાં એક રામરાટી થઈ ગઈ તેની આ વાત છે. રામરાટી જ્યારે સત્તારમાં એની ઝોળી લઈને નીકળી, ત્યારે આખું ગામ મશ્કરી કરતું હતી પડ્યું. સૌ બોલ્યા કે આ ગામમાં એક 'સાડસતી' પેડી છે અને એણે આ નવી નવાઈની વાત આદરી છે.

આજ દિવસ સુધી ગામમાં લોટ માગવાવાળા બ્રાહ્મણ હતા, સાધુ હતા, ફકીર, ગરીબ ગુરખા માગતાં હતાં. પણ આ એક નવી નવાઈની વાત આવી. જુવાન સ્ત્રી આ પ્રમાણે રોટલા માગવા નીકળે, અને તે પણ પાછો બાવાનો વેષ ધારીને ! રોટલાનાં કટકાં બટકાં સિવાય બીજું કંઈ લે નહીં. લોટ લે નહીં, એ તો ઠીક, પણ આખો રોટલો કોઈક આપે તો એ પણ, લે નહીં. એ તો કટકાં બટકાં જ ભેગાં કરે. એણે વળી પોતાનું એક નવું અર્થશસ્ત્ર અસ્થાવ્યું હતું : 'મારે તો કટકાં બટકાંનો ઉપયોગ કરવો છે.' એના આ નિર્ણયની પાછળ એક દષ્ટિ તો હતી એટલું ચોક્કસ.

એ સમયે 'પકનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. દાણા ગોટ્યા જડતા ન હતા. રંગૂની ચોખાના બાર આનાને બદલે ચાર રૂપિયા બેલી ગયા હતા ધાસ રૂપિયાનું અરધો મણ થઈ ગયું હતું. અને તે પણ કૂચા જેવું.

દુકાળ ધણી પડ્યા છે, પણ છપ્પનિયાએ આડો આંક વાળી દીધો હતો.

એ વખતે હણમાનવાળું આખું ભલકું ગામ, ગામને પાદર વડ હતો ત્યાં ભેડું થયું. સૌ વિચાર કરવા બેઠા. ગામને સામું ચોમાસું શી રીતે દેખાડવું ?

એ વખતે ગામે અજબ જેવો સંપ બતાવ્યો હતો. રાધવા ખાંટે ભલા થઈને કહ્યું કે, ગામનું તળાવડું ખોદવું, એ અમારા ઉકડતે માથે.

પટેલ કરમશી બોલ્યા : 'રજકો આખા ગામને, ચાર આને મણ, આખું વરસ હું આપીશ. જેને બેઈએ તે લઈ જાય.'

મંચુડોશી કહે : 'આપણી વાડીએ ગાજર વાવ-

રસ્તે રખડતી ભિખારણુમાં પણ લોક-સેવાની જે ભરી ભરી ધગથ પડી હોય છે એ છપ્પનિયાના ભયંકર દુકાળ વખતની આ કથામાં કેવી સરસ રીતે રજૂ થઈ શકી છે ! માનવી એની માનવતા ક્યારેય નથી ભૂલી શકતાં. એ માનવતાને પ્રગટવાનું સળંગ કારણ મળે ત્યારે તો નહિ નહિ ને નહિ જ.

વાનાં છે. પૈસે શેર. જેને બાફવાં હોય તે ભલે લઈ જાય. આવતી કાલે ઉપરવાળો લીલા લેર કરી દેશે !'

ગામના ઢેઠ સીમે એમાં લાગ લેતા હતા. ઢેઠવણું કહ્યું કે, તળાવડાની આખી પાળ અમે મક્કત બાંધી દેશું.

કેશવજી કામદારે કહ્યું : 'મારે ત્યાં ત્રણ વરસ પહેલાં જરની ખાણ નાખી છે. ચારે તરફ જંચાણું કંઈ છે, એટલે પાણી તો અંદર જાય તેમ રહેવા દીધું નથી, પણ ઉખેળતાં જે નીકળે તે ગામના નશીબની ! બાર આને મણ. ધર દીઠ બે મણ સૌ લેવાનું રાખે. વધારે કોઈ માગે નહિ. માગે તો ગાલત્યાનું પાપ !'

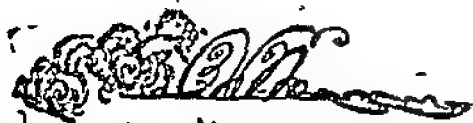
આમ એક પછી એક વાતનો બંદોબસ્ત થવા માંડ્યો. તે વખતે રાજ અંગ્રેજ સરકારનું. પ્રાંતનો સાલેખ હજી તપાસ કરવા આવવાનો હતો. તે પછી રિપોર્ટ કરવાનો હતો. એ તુમાર આવતા આવતાં ગામ ઊંચાળા ભરે તેમ હતું !

આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થતો હતો, ત્યાં કોઈકે ટાણો માર્યો : 'પણ આ મારી બેટી બાવણુ રામકળી, હણમાનના મદિરને એટલો લાગે છે, એ કંઈ કરવાની છે કે નહિ ?'

સૌ હસી પડ્યા : 'અધ્યા ! હા હા ! એ વાત સાચી. રામકળી આખા ગામને માથે પડી છે !'

'હું કોઈને માથે નથી પડી.' રામકળીએ કહ્યું, 'હું પણ, મને ભગવાન બતાવશે તેવો રમ્તો લઈશ.'

એ વખતે તો રામકળીના શબ્દો હવામાં ભડી ગયા. પણ જ્યારે પંદરેક દિવસ પછી, ગામનું કામ

થર થયું, રજકો તૈયાર થવા માંડ્યો, ગાજર વાવવાની વાત યર્ષ, જરની ખાણ હખળી, ત્યારે રામકળીએ પોતાની એક જૂની ઝોળી હતી તે ખીંતીએથી લીધી અને ખંખેરી. પછી એણે પુરુષ બાવાનો વેષ પહેર્યો. ચોટલો પામડોમાં સમાવી દીધો. બંગડી કાઢી નાખી. ધોતિયાનો કચ્છો વાળ્યો. ચૂડીઓ કોડિયું પહેર્યું. હાથમાં ડાંગ લીધી. કપાળમાં મોરો ચાલ્યો કર્યો. સાત આઠ માળા ડોકમાં નાખી. એક પગમાં રૂપાની બેડી પહેરી ને 'રામ રોડી!' કહેતીક ને ગામ આખામાં માગવા નીકળી પડી.

પહેલાં તો ગામને એ જોણા જેવું થયું. પણ રામરોડીએ એક વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. બપોરે ખાર વાગે એ હજીમાનના ચોટલા પાસે આવી તો એની આખી ઝોળી કટકા બટકાથી ભરાઈ ગઈ હતી!

બપૂર દુકાનમાં પણ, માણસની પાસે કંઈક ખચાવવાનું હતું અને નહિતર જે નકામું જવાનું હતું, તેનો રામકળીએ ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો હતો. આ એનું અણખડનું અર્થશાસ્ત્ર હતું!

અને નવાઈની હદ તો ત્યારે યર્ષ, ત્યારે આ રામરોડીએ ગામના લૂંટા, લંગડા, અપંગ, વૃદ્ધ, અશક્ત, એવા એવાને શોધી શોધીને એમના રથાન ઉપર રામરોડી પહોંચાડવા માંડી.

ગામના માણસોને એણે કહ્યું કે 'તમે સૌએ તમારો ચોટો કરી લીધો. પણ આ મામના કૃતરા લૂંટા, લંગડા, અપંગ, અશક્ત એમનું શું થશે એનો કોઈએ વિચાર કર્યો હતો!

આજ બપૂર દુકાનમાં એ બધાં મરવા પડશે, ત્યારે તમે કાળો ઉધરાવવા નીકળશો, તે પહેલાં મેં મને સજ્જતું તે કામ કયું' છે.

ત્યારથી આખું ગામ રામકળીની, પ્રભાતમાં ઊડતી પેલી ભુલંદ સરાવલિ 'રામરોડીકા દાતાર આ ભવ!' એને ટેવાઈ ગયું છે.

આખું વરસ રામરોડીએ આ પ્રમાણે કામ કયું. પછી તો એનું પોતાનું નામ જ 'રામરોડી' થઈ પડ્યું!

વરસ પૂરું થયું. વરસદ આવ્યો. લોહી નાચવા મંડ્યા. હળ જોડાયા. ત્યારે રામરોડી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

કોઈએ કહ્યું : 'એ એક મંજેરીના પ્રેમમાં પડીને ભાગી ગઈ!'

'કોઈએ કહ્યું : 'એનું કામ પૂરું થયું.'

પણ રામરોડી પછી ક્યાં ગઈ, તે કોણે હજી પણ એ ગામમાં અસુકેકયો રહ્યો છે.

પણ સૌ રામરોડીને નામે રામકળીને સંભારે છે.

★

વ સં ત રા તે

વસંતની એ કાળજાળી રાત હતી. હું અને મારો પ્રિયતમ ગામને ગોંદરે આવેલા ગરુડેશ્વરના મંદિરને ચોતરે મધરાતે બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હતાં. નિરવ એકાન્તમાં અમાસનું એ તાનજડિત આકાશ અમારા હૈયાધમકાર સ્પષ્ટ સંભળાવતું હતું. મીઠી ગોઠડીમાં એ ચોતરા ઉપર હું ક્યારે લંબાઈ ગઈ એનું મને જ્ઞાન ન રહ્યું અચાનક જળાઈને જળી ત્યારે એનો હાથ મારી છાતી ઉપર અને એ ધસધસાટ ઊઠે! હળવેથી મેં એનો હાથ મારી છાતી ઉપરથી ખસેડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ હાથ મારાથી ન જીંચકાયો. હું એમ ને એમ જમતો પડી રહી. એને દંડોળીને જગાડવાનો વિચાર તો આવ્યો. પણ હમણાં જ એની આંખ મળી હશે એમ ધારીને મેં પણ આંખ બંધ કરીને જીંધવાની કોશિશ કરી. મને જીંધ ન આવી. અચાનક એ સફાળો જમતાની સાથે મને ખાત્રી પડ્યો. એને સ્વપ્ન આવેલું કે મને કોઈ જીપાડી ગયું! એના સ્વપ્નને સાચું પાડવા એને જોરથી જોકડી લેતાં હું બોલી : 'પ્રિયતમ, જીપાડીને તો તું મને અહીં લાવ્યો છે. તારા વગર મને ખીજું કોઈ જીપાડે તોય હું જીપડું એરી છું!' અને એ તારાજડિત રાતમાં પણ એની સફેદ હંતાવલિને મેં પૂરી જોઈ ન જોઈ ને મારા હોઠથી ઢાંકી દીધી. વસંતની એ માદક રાત એમ ને એમ આયમી ગઈ.

ચન્દ્ર નમ્

દુનિયા આખીમાં વકાસીને આજે જે રાષ્ટ્રની એકાકી
પ્રગતિને તાકી રહી છે એ રશિયાનો એક અને અજોડ
એવો સારાયે વિશ્વનો પ્રથમ લોખંડી પુરુષ

કોમરેડ સ્ટેલિન

Stalin

અમરિકી શાહીવાદ અને બ્રિટનિયા સામ્રાજ્યવાદ દુનિયા આખીમાં એની કુશામતાથી પગપેસારો કરી શક્યા. કેવળ રશિયા જ એને માટે 'બીજી દુનિયા' (other world) રહ્યું. એ અફાટ ભૂમિપ્રદેશનો લાડીલો રાષ્ટ્રપિતા ૧૯૫૩ની ૬ઠ્ઠી માર્ચ શરૂ થવાને હજુ તો પૂરો દોઢ હલાક પણ નથી વીત્યો ત્યાં કાળગત્તામાં વિલીન થઈ ગયો. મહામાનવને મૃત્યુ પણ સહજતાથી ઝડપી ગયું. આખા વિશ્વના ત્રીજા ભાગ ઉપર જેના વર્ચસ્વનો ઝોળો ફેલાયો હતો એ વિશ્વનો પહેલો લોખંડી પુરુષ પડી ભાંગ્યો.

'કોમરેડ સ્ટેલિન'—એ નામ દેતાંની સાથે જ ફરી પ્રગ્નનો થનગનાટ અવધ્ય બની જતો એ પ્રજા આજે વૈધવ્યની શોકગત્તામાં ડૂબી ગઈ છે. સ્ટેલિનનું પાકટ વયનું અવસાન પણ આજે લાલ ધરતીના કણેકણનું હંચાવિદારક રુદ્ધ બની બેઠું છે.

અને છતાં રશિયન પ્રજાની ખુમારી આજે અને આવતી કાલે એટલી જ શિરોત્તર રહેવાની છે એનો એ પ્રજાનો તારણદાર સ્ટેલિન મોટામાં મોટો યશભાગી છે. જે પ્રજાએ ઝારશાહીના સીતમો સહન કર્યા છે એ જ પ્રજાને મુક્તિનો કસો શીખવનાર પણ મળ્યો. અને આજે દુનિયાથી અલિપ્ત રહીને પણ એ પ્રજાનો સ્વવિકાસ, સ્વગતિ, સ્વમાન, સ્વાર્પણ, સ્વાસ્થ્ય, સ્વાતંત્ર્ય, સ્વદેશાસિમાન અને સ્વોત્તતિ ડોઢપણુ અનુભવ પ્રજાને દોરવડી આપે એવો પીઠાવસ્થા ભોગવે છે.

ઝારશાહીના જુલમોનો અંત લાવવામાં લેનિન જેટલો જ મદત્તનો કાળો આપનાર સ્ટેલિન છે એ વાતની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. સ્ટેલિન એનું નામ નહોતું. પણ એવું ઉપનામ પસંદ કરનારે એ નામ (સ્ટેલિન=લોખંડી માનવ) સાર્થક કરી બતાવ્યું. એણે વિધિની દૂર હાંસી ભાડાવી. કાળા માથાનો માનવી ધારે તે કરી શકે એનું જગત આગળ જ્વંત દર્શાવ મૂક્યું.

બાળપણમાં 'સોસો' ના હુલામણા નામે ઓળખાતો જનસેક્ આજથી બરોબર સવાતેતિર વરસ પહેલાં યુરોપની સરહદને સાંધતી એશિયાની સરહદ પર આવેલા જ્યોર્જિયા પ્રાંતના ગોરી નામના નાનકડા ગામમાં જન્મ્યો હતો. ગરાડી અને અંધાણી પિતા બેગ સીવવાનો ધંધો કરતા. પણ બાળક જનસેક્ની માતા ધર્મનિષ્ઠ આરત હતી. પોતાના બાળકને એના પિતાનું આમન્યુચિયું કામ કરાવવાની એ માતાની જરા પણ ઇચ્છા નહોતી.

ગોરીની નાનકડી શાળામાં જનસેક્ પ્રાથમિક શિક્ષણ પામ્યો. માતાએ એનામાં ધાર્મિક તરફારો રેડ્યા. જનસેક્ પાઠરી બને એમ એની માતાની પૂરેપૂરી ઇચ્છા હતી. એટલે નાનકડા જનસેક્ને ધર્મ-ચુરો પાસે મૂકવામાં આવ્યો. એને ધાર્મિક કેળવણી આપવામાં આવી.

જનસેક્નો પિતા વૈશિરિયોન મંજેરી અને અલ્સક હતો; ત્યારે એની માતા દેધેરાઈન પ્રેમાળ અને

ધર્મનિષ્ઠ હતી. માતાના એ લાગ્ય સંસ્કાર જોસેફના મહાન જીવન-પડતરના બાજુ નીવડ્યા.

અગિયાર વરસની કાચી ઉંમરે જોસેફે પિતા ગુમાવ્યા, એના પિતા જીવ્યા હોત તો પણ પોતાના જોસેફને મોઝી બનાવવાની એમની મુશ્કેલી બરાબર જાણવા દે એવી જોસેફની માતા ભોળા નહોતી. કેથેરાઈનને મૂળે જ મોઝીનો ધંધો પસંદ નહોતો. અને તેમાં પણ પોતાના પુત્રને તો એ ધંધામાં પોતે નહિ જ પેસવા દે એવો મક્કમ નિર્ણય એણે કરી રાખેલો. કેથેરાઈનની કરડાકી આગળ વીરોરિયોનનું કથું ચાલતું નહિ, એના અવસાન પછી તો જોસેફના ધડતરની બધી જ જગતદારી માતા કેથેરાઈન પર આવી પડી.

હડહડતી ગરજાહીના એ જમાનામાં ધાર્મિક શિક્ષણ મફત અપાતું. નવ વરસની ઉંમરે દાખલ થયેલો જોસેફ એ શાળાનો ચાર વરસનો અભ્યાસક્રમ છેક છ વરસે પૂરો કરી શક્યો.

પંદર વરસનો જોસેફ ઉચ્ચ કેળવણી માટે રીફ્રી-લીસની 'ધી ગ્રીક ઓર્થોડોક્સ થિયોલોજિકલ સેમી-નરી' નામની મહાશાળામાં જોડાયો. 'પૂરું' એક વરસ પણ નહિ થયું હોય ત્યાં તો લગવાનને તકે મુકીને સોળ વરસના જોસેફે ક્રાંતિકારી તરીકે પગરણ આદર્યો. જૂગજૂગ પ્રવૃત્તિઓમાં એ પ્રવેશો ચૂક્યો અને માકર્સ અને લેનિનનો પૂજક બન્યો. 'કેપિટલ' (માકર્સનું) એનું બાઈબલ બન્યું. મહાશાળામાં એ પાંચ વરસ સુધી રહ્યો, પણ એ પાંચ વરસમાં એ જાતના જીવન એ જીવી રહ્યો હતો : ઉપરથી દેખાતા શાંત અને સૌમ્ય વિદ્યાર્થી જોસેફે તરીકેનું અને અંદરથી ભૂમૂકતી ક્રાંતિની જ્વાળાઓને હાથમાં લઈ ખેલતા રેટેલિનનું.

છૂપી ક્રાંતિકારી ચળવળનું પ્રમટ સ્વરૂપ પણ એ મહાશાળામાં ધીરેધીરે અબકી રહ્યું હતું. શિક્ષકના ઝારની તરફેણના વલણથી વિદ્યાર્થીઓ ઉશ્કેરાઈ જતા શિક્ષકને માલુ વર્ગે પણ લપડાક લગાવી દેતા કે ખૂન કરતા વિદ્યાર્થીઓ અચઘાતા નહિ. આવા માયા-

ફરેશ વિદ્યાર્થીઓમાં જેમણે પણ હતો. ધાર્મિક સંસ્થા-માંથી એ જ કારણે જોસેફને બરતરફ કરવામાં આગ્યો. ધર્મ-સંસ્થાનો યનારો પાદરી એક ક્રાંતિકારી પક્ષનો 'પાદરી' થયો.

ગરીબ કુટુંબનો એ ગરીબ જોસેફે મહાશાળા-માંથી બરતરફ થઈને કુટુંબના ભરણ પોષણ માટે એક સામાન્ય કારકૂનની નોકરીએ વળગ્યો. પણ ટૂંક પગારે ત્યાં એ ટકી ન શક્યો ગરીબીને કારણે એ ખૂબ સાદાઈથી રહેતો. એની બ્યવસ્થાકિત અજોડ હતી, વાતો કરનાં કામને એ વધુ મહત્વનું ગણતો.

ઓગસ્ટીસમી સદીના અંતથી જ વધુ જોરમાં આવેલી ઝારશાહી વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓના વીસમી સદીના આરંભમાં એ ફોટા પડી ગયા. સંખ્યાગતમાં વધુ સમૃદ્ધ ગણાતો મેન્શીવીક અને નક્કર કામ કરતો છતાં સંખ્યાનો દૃષ્ટિએ ખૂબ જ નમ્યો ગણાતો બોલ્શે-વીક. જોસેફે બોલ્શેવીક પક્ષમાં સભ્ય તરીકે જોડાયો. મવાળ મેન્શીવીક અને ઉદામ બોલ્શેવીક ઝારશાહીના પડકારરૂપ હતા, બોલ્શેનાક જાનસૂચી પ્રવૃત્તિઓ અને લોખંડી શિસ્તપાલને જોસેફના પ્રવૃત્તિ પરાયણતાને બોલ્શેવીક પક્ષ તરફ આકર્ષ્યો એ પક્ષનો સૂત્રધાર લેનિન રેટેલિનથી નવ જ વરસે ઉંમરમાં મોટો હતો.

કામદારોનું સંગઠન એ પક્ષનું મુખ્ય કાર્ય હતું. હડતાળો પાડતા કામદારોના ભરણપોષણ માટે એ પક્ષ સંજ્ઞની ખેડો લઈતા પણ પાછું વાળી જતો નહિ. પૂર્વે પચ્ચીસીએ પહોંચેલો જોસેફ એની તીખી તમતમતી ક્ષમથી જોરદાર લખાણો લખવા લાગ્યો એ લખાણોના લેખક તરીકે પોતે 'રેટેલિન' (રશિયન ભાષાના આ શબ્દનો અર્થ થાય છે : લોખંડી પુરુષ) ઉપનામ રાખ્યું. એના જોરદાર જાહેર લખાણો ગુલામીમાં સખડતાં કામદારો અને કિસાનોને હૃય-મચાવી દેતાં ત્યારથી જોસેફે મુકીને પોતે લગભગ પચાસ વરસ સુધી રશિયાનો પ્રાણપ્રિય 'રેટેલિન' જ રહ્યો છે.

ઝારના જુલમી કારભારે લોકલાડીના એ સૈનિકને છ-છ વાર સાંધળીરીઆમાં દેશનિકાલ કર્યો અને દરેક વખતે એ નાસી પણ છૂટ્યો. પોતાની પ્રવૃત્તિના ધ્યેય તરીકે એણે 'વિજય' ને જ સામે રાખેલું. એની જુરસાલરી વ્યક્તિમત્તા અને પોતાનું આગવું મનોબળ એ એ મહાયુદ્ધોથી એ રશિયાનો તારણહાર બની શક્યો. ગોર્કીની તીખી કલમનો એ પૂનરી હતો, એનાં લખાણોનો એ આશક હતો. એને આગળ વધવામાં ગોર્કીનાં ક્રાન્તિકારી લખાણોએ ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ બાજવ્યો છે.

રશિયાની એ મહાન ઑક્ટોબર ક્રાંતિ (૧૯૧૭) ના કાર્યધારે લેનિન, ટ્રોટ્સ્કી અને સ્ટેલિન. લાખો જમીનદારોના લોહીથી એમણે તરસી રસભૂમિને લાલ રંગથી રંગીને સંતોષી છે. જુલમી ઝારશાહીને એ ભૂમિમાં દફનાવી છે. વિશ્વના ઇતિહાસે કદી ન જોયેલું એવું જાગ્ય સ્વપ્ન રશિયામાં આ ત્રિપુટીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

પછી તો લેનિન મૃત્યુ પામ્યો અને સ્ટેલિન-ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે સંઘર્ષ જામ્યો. સ્ટેલિનની કુનેહવૃત્તિએ ટ્રોટ્સ્કીના પ્રખળ વિરોધને પણ હંકાર્યો અને ટ્રોટ્સ્કીના મૃત્યુએ સ્ટેલિનને સાર્વભૌમ સત્તાનો પ્રથમ પ્રણેતા બનાવ્યો. રૂસી પ્રજાનો જીવતો જાગતો દેવ થઈ ગયેલો સ્ટેલિન પોતાની સત્તાવાહિતાથી પ્રજાનો તારણહાર થઈ ચૂક્યો. અન્નેડ કુશાગ્રબુદ્ધિથી એ પોતાના દેશને વિશ્વની ત્રીજા ભાગની ધરતીનો સંચારક કરી શક્યો. સ્ટેલિન મરીને પણ આજે રૂસી પ્રજામાં તો ખૂબ લાંબુ જીવી ચૂક્યો છે.

આ લોખંડી પુરુષના કામળ દિલની બહુ ઓછાને ખબર છે. ત્રણ-ત્રણ પત્નીઓના એ પતિને એક પણ પત્ની અનુકૂળ ન બની શકી. એની બીજી પત્નીથી થયેલો એકનો એક પુત્ર હવાઈ ટાફલામાં કામગીરી બજાવી રહ્યો છે જ્યારે પુત્રી એના લોખંડી સ્વભાવમાં 'ઝબુતાલુ' સ્થાન બમાવી ચૂકી છે. એ પુત્રીના સહવાસમાં પોતે ઘડીબર પ્રેમાળ પિતાની

જે થોડીક ભૂમિકા ભજવી જાય છે એ તો ખરેખર સ્ટેલિનની લોખંડી પુરુષમાં ગણના કરતી દુનિયાને પણ મોંમાં આંગળાં નાખતી કરી દે છે. મૃત્યુવેળાએ પણ એની વડાલી પુત્રી સ્વેત્લાના જ સાચી કુટુંબીજન તરીકે હાજર હતી.

આ મહાન રૂસી નેતાનું જાહેર જીવન હવે તો કહેવાતો 'લોખંડી પડદો' ચીરીને સર્વવિદિત બન્યું છે જ. છતાં એના અંગત જીવનનું આખું પાસું જાણવા માટે તો એની વહાલસોઈ પુત્રી સ્વેત્લાના અથવા પુત્ર વેસિલી દુનિયાને જણાવે ત્યારે જ શક્ય બને.

રૂસી જનતાનો એ પ્રાણપ્રિય નેતા અને રાષ્ટ્રપિતા ચીનની પલટાતી કાયાપલટમાં ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી ચૂક્યો છે. અફીણી ચીનાઓની જાંઘ ઊડાડનાર અને નૂતન ચીનના તારણહાર માઓ-ત્સે-તુંગને દોરવણી આપનાર કોમરેડ સ્ટેલિન પ્રજાસત્તાક ચીની ભૂમિ પર પણ રશિયા જેટલો જ પૂજ્ય છે. વિશ્વની ત્રીજા ભાગની ધરતીને રોડી લેતા રશિયા અને ચીન જેવા વિશાળ પ્રદેશોનો એ લોખંડી માનવ, એણે વારેલાં બીજને પૂરેપૂરાં આસ્વાદીને ગયો છે એ તો મર્ત્ય જો બેલી શકતાં હોય તો સ્ટેલિન પણ સર્ગર્વ કહી શકે કે પોતાનું મૃત્યુ કવખતનું નહોતું જ. એ મરીને જીવી ગયો છે.

સ્ટેલિન પોતાના કામની શરૂઆત સાંજના સાત વાગ્યાથી કરતો તે છેક સવારના ચાર વાગ્યા સુધી. પોતે 'એસ' નો સારો એવો ખેલાડી ગણાતો. છેવટ સુધી ખૂબ સાદાઈથી રહેવામાં એણે ગૌરવ લીધું છે. એની મોટી મૂંઝેલો એક ફરકાટ પણ એના અંતેવાસીઓ સકારણ ગણતા. અને એનો શબ્દોચ્ચાર તો વાયુવેગે રૂસી ધરતીને ખૂણે ખૂણે ફરી વળતો એવી અન્નેડ શિસ્તબદ્ધતા એણે કેળવી હતી. લશ્કરી વડા તરીકે રશિયન ક્રાંતિ પછી એ જાહેર થયો ત્યારનું એનામાં આ શિસ્ત ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું આવ્યું છે. અને આખી દુનિ.

સામાજીક જીવનમાં જરૂરી ક્રાંતિ આણવાનું સામર્થ્ય સાહિત્યકાર, ઉપદેશક અને અધ્યાપક વર્ગમાં છે. એમની વાણી અથવા કલમ ધારે તો હળાહળ એર ઓઢીને સમાજનું સત્યાનાશ વાળી દે અને ધારે તો અમૃત સંજીવની જેમ સમજાવનું પણ નંદનવન બનાવી શકે. એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે સાહિત્યકારે પત્નીકામાં પણ 'પરમેશ્વરનું' આરોપણ કરેલું અને સમાજ આજો એના પૂજનમાં પડી ગયેલો. પણ આજે આપણે પાંચીકા બનેલા માનવોમાં પ્રભુત્વ જગાડ્યું છે. હીરા-મોતી અને ફૂલ-તારામાં સૌંદર્ય નીરખનાર દષ્ટિને પીડિતોનાં આંસુમાં અને મહેનતકર્ષોનાં પસીનામાં રહેલા સૌંદર્યની ચમક દેખાડતી છે. ગાદી તકિયા પર લેટીને કુણુ રસના કવન કરનારાને એ વાત ઠસાવવાની છે કે પીડિતોના આર્તનાદ સાંભળીને દોડી જનારા અને પોતાની સેવાથી એમના દુઃખભર્યાં આંસુડાંની જગ્યાએ આનંદાશ્રુ નિપજવનાર સહૃદય સેવક એ જ ખરેખર સાહિત્યકાર છે!

માનવમાંથી પરશુત્વ ધરાહીને એના દહ્યમાંના દેવત્વને વિકાસ કરવો એ જ ખરા મહત્ત્વની વાત છે. આ એક મૂળ સિધ્ધાંતની સ્થાપના માટે જ મહા પુરુષોએ કર્મકાંડ, પંથ-સંપ્રદાય અને સાહિત્ય પ્રથાનું નિર્માણ કર્યું છે. મઠ-મંદિર અને દેવ-દેવળ પણ મનુષ્યમાંના દેવત્વને જગાડવા માટે નિર્માણ કરેલું મૂર્તિમંત સાહિત્ય છે, કોઈ ને કોઈ કારણે માણસ વિશ્વકુટુંબી બને, બીજાનાં સુખદુઃખને પોતાનાં સમજીને

ધાને દેખાયેલી સરસુખત્યારશાહીનું પણ સુખ્ય કારણ એની કડકમાં કડક શિસ્ત જ છે. એ શિસ્તનો આટલો કડક રીતે અમલ ન થતો હોત તો રશિયા આજે જે છે એ ન હોત. એનામાં રહેલી અગ્નેડ વ્યવસ્થાશક્તિ પણ રૂસી જનોમાં કિતરી આવી છે. પ્રજાનો નેતા બનવા કરતાં એ સાથી બનવામાં વધુ માનવો.

શતલ પ્રજામાં યુનનસ આપ્યું છે, મગતરા-

વિદલ સાહિત્ય સંઘર્ષ પંદરમું સંમેલન માર્ચના બીજા અડવાડિયામાં મધ્ય ગ્રેડેશનાં યુરુકુંજ મોઝરીમાં મળી ગયું. એ સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન કરતી વખતે મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રસંત ગણાતા વિદ્વાન તુકડો છ મહારાજે જે પ્રવચન કરેલું એ મરાઠી સાહિત્યકારોને હૃદયેશીને કરેલું હોવા છતાં દરેક પ્રાંતને સરખું જ લાગુ પડે છે. એ મહત્ત્વના મરાઠી પ્રવચનનો આ ટૂંકાવેલો અનુવાદ છે.

વર્તે અને બધાના જીવનમાં એકમેકને પૂરક થવાનું સ્વરૂપ પ્રગટે એ જ આ બધાનો ઉદ્દેશ છે. અને એમાં જ માનવ વિકાસનો સાચો માર્ગ સ્પષ્ટ થયો છે.

આ તાત્ત્વિક ધોરણ ચૂકી જવાથી વ્યક્તિગત સુખોપભોગને ધ્યેય તરિકે ગણવા લાગ્યા છે. અને તેથી પરશુપંખી કરતાં પણ માણસ વધુ સંકુચિત દષ્ટિવાળો બની જઈને એની વૃત્તિ કૂર બની બેઠી છે. એકબાજુ સુધારાનું વૃત્ત ચાલુ હોવાથી એ સુધારાને બમલમાં મારીને માણસ જંગલમાનવ જેમ બની માનવનું લોહી પીતા જરા પણ અચકાતો નથી. વિદ્વાનો, સમાજસેવામાં ઉપરોગ કરવાને બદલે એ સિક્કતથી બીજાને હજમ કરીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ફરી સ્થાપવામાં જ ઉપરોગ કરે છે. આંમ ને વ્યક્તિ

મિત્રી માનવ સંસ્કાર છે, શુલાશીનો ભોગ બનેલી કચડાતી રીબાતી પ્રજાને શિરેપત બનવાના સાચા પાઠ બજાવ્યા છે. આખી દુનિયાનો બંને ન બની શક્યો પણ રૂસી પ્રજાનો એ આજે રાષ્ટ્રપિતા બની ગયો છે.

મરીને પણ આજે રૂસી પ્રજાનો એના માટે એક જ નારો રહ્યો છે: 'ધણુ જીવો કોમરેડ સ્ટેલિન.'

સમાજમાંથી જુદી પડે તો આપણું અંતિમ ધ્યેય શી રીતે પાર પડે ? માનવની માનવતાનો વિકાસ શી રીતે થાય ?

હજારો લોકો કાળી મજૂરી કરીને ભૂખે મરે, એમની મજૂરી ઉપર મૂઠીભર લોકો ધૂમ નફાખોરી કરીને એમની ચૂસણુનીતિ કાયમ ચાલુ રાખે એ વાત સહૃદયતાને કે માનવતાને ભોગે થઈ શકે નહિ. મહેનતકશોના હકો અને એકપાઉઓની ફરજ બતાવવી એ સાહિત્યકારોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. કાળી મજૂરી કરતા લોકોની આપણે કેવી ગળચી દામીએ છીએ એની જાણ મક્તખાઉ લોકોના હૃદયમાં ઊતારવી એ ખૂબ મહત્વનું કાર્ય સાહિત્યકારોએ જરૂર કરવું જોઈએ.

આવકનાં જરૂરી સાધનોને પરાધીન કરી મૂકવાં, માનવશ્રમને બદલે ધનથી જ સુખ અરીદાય એવા સમાજની રચના કરવી અને એ માટે ફાવે તેવા પાપાચાર આદરે તો પણ આખરે અને સુખને કશો બાધ નથી આવવાનો એવી વિચારસરણી લોકોમાં ફેલાવવી, એ જાતની જે ઊલટીગંઠા સમાજમાં આજે વહી રહી છે—પછી એ ધર્મમાં, રાજકારણમાં કે બીજા ગમે તે ક્ષેત્રમાં હોય, તેને ભગીરથ પ્રયત્નોથી રોકીને સમતાના ન્યાય પર ટેકાયેલો વિચારપ્રવાહ એટલા જ જોરથી બધે ફેલાવવો જરૂરી છે. એટલે કે દરેક માણસ ફેશાલિમાની, સ્વાવલંબી, મહેનતપ્રિય અને આત્મપ્રેમી થાય; કોઈનું રક્તશોષણ ન કરતાં પરસ્પરને પૂરક અને મરુબ્બના વિકાસનું મધ્યબિંદુ તાકનારો અને એ જ કામ કરવાની મુખ્ય જવાબદારી આજના સાહિત્યકારની, ધર્મોપદેશકની, અધ્યાપક પ્રચારક અને મહાંત હૃદયગાનનાર લોકોની છે.

ગણતંત્રીના નેતાઓ કે મૂઠીભર સુશિક્ષિતો એટલે સંપૂર્ણ ભારતવર્ષ નથી જ. ભારતના બહુજન સમાજની સુધારણા એ જ ખૂરી સુધારણા સમજવી જોઈએ. દેશમાં લાખો લોકોને રહેવા ઝૂંપડું પણ મળતું નથી

ત્યાં તાજમહાલ તરફ ફક્ત આંગળી ચીંધીને એના પર કાચ લખવાથી ભારત સમૃદ્ધ દેશો એવું નથી. એ માટે બહુજન સમાજનું જીવનધારણુ ઊંચું લાવવા માટે એમના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ, આમીણુ જનતામાં આ વસ્તુ, આ રિવાજ, આ સાધનો ખૂબ ખીલી ઊઠશે. એ રીતે એમની મહત્તા આપણા કુશળ કુચડાથી રંગવી એ કામ જેટલું સાહિત્યકાર, કવિ, તંત્રી અને વિદ્વાન કરી શકશે તેટલું આજની દુનિયામાં બીજું કોઈ કરી શકવાનું નથી.

આપણે બધાં સમાજને ઘડવાની અને બગાડવાની શક્તિ મેળવી ચૂક્યા લોકો છીએ. સાહિત્યકાર જનતાનો પ્રતિનિધિ, બોમિયો અને જનતાની શક્તિ જાગ્રત કરીને નવો દુનિયાને સ્વરૂપ આપનાર 'શબ્દ સૃષ્ટિનો ઈશ્વર' છે એમાં શંકા નથી. આ કર્તવ્ય તો ઊલટું એણે સાવધતાથી પાર પાડવું જોઈએ. આમાં જ એનું ગૌરવ છે. મહાન પુરુષોએ અને સંત મહાત્માઓએ એવા પ્રકારના સાહિત્યની પરંપરા પેદા કરીને સમાજના સર્વાંગીણ વિકાસ કરવાના વખતો-વખત પ્રયત્નો કર્યા છે એ આદર્શને નજર સામે રાખીને અને તાત્વિકતાથી વિચારીને આજના કાળમાં સમાજનો સર્વોદય સાધવો એ આપણી ફરજ છે.

ગીતા જેવું જગદ્ગંધ અમર તત્ત્વજ્ઞાન કહોને, હતાશ બનેલા વીરને કાર્યરત બનાવનાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ જેવો સાહિત્યકાર ગાયો ચારતો, રથ હાંકતો એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞમંડપની જગ્યા પણ ઝાડુવતી સાફ કરનારો સ્વયંસેવક પણ બનતો એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને સાહિત્યકારે આજે જનતાના સારથિ અથવા તો સેવક તરીકે કામ કરવું જોઈએ. ધનની, વર્ણની કે સત્તાની પ્રતિષ્ઠા ન વધારતાં દુઃખની, શુણ્ણની અને ઈમાનદારીની મહત્તા સમાજમાં વધારવી જોઈએ. સમુહની, માનવતાની અને ન્યાયનીતિની ભાવના સમાજમાં જાગ્રત કરવી જોઈએ.

[૧]

એ વરસે સુચિત્રાનાં લગ્ન થયાં ત્યારે બધાને નવાઈ લાગેલી.

ગ્રેન્ડુએટ થયા પછી ખીજે જ વરસે એ '૪૨ની લડનની સક્રિય સેવિયા બનેલી. લડત પૂરી થયા પછી એ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઈ. કૉલેજમાં ભણતી ત્યારે એણે અગ્રિમક વિષય તરીકે 'ગુજરાતી' લીધેલું એટલે એનો સાહિત્યગ્રામ પણ ગજબાને હતો. ક્યારેક ક્યારેક સામયિકોમાં એના નામથી પ્રગટ થતી વાર્તાઓથી એ લેખિકા તરીકે પણ ધણી જગ્યાએ ઓળખાતી. એ લેખન-રૂપે તે પછી છેક હમણાં સુધી ચાલુ જ રહેલો.

પણ ત્રણેક વરસથી એ કંઈ લખી શકી નથી એમ એનાં અંગત સંબંધીઓ કહેતાં. એને મિત્રો તો ધણાં હતાં. એમાં સ્ત્રીઓ ઉપરાંત પુરુષો પણ હતા. પણ એની ખાસ સાહેલી વિશ્વેશ પરપ્યા પત્ની રંગૂન જતી રહેલી ત્યારથી સુચિત્રાની પ્રવૃત્તિઓ સત્ત્વ ઢીલી પડી ગયેલો.

[૨]

વિશ્વેશ અને સુચિત્રા નાનપણથી સાથે રમેલી. એમાં પણ પાછી કૉલેજકાળનાં ચાર વરસ બન્ને એક જ છાત્રાલયમાં અને એક જ રૂમમાં રહેલી એટલે એમની અનુદૃઢ મૈત્રી બધાની આંખે ચડેલી. સુચિત્રા ખરેખર સાદી અને નિરાડબરી છોકરી હતી. એમ તો વિશ્વેશ પણ કોઈ 'અલ્ટ્રામોડર્ન' તો નહોતી જ. પણ સુચિત્રાની બહી ખાદી પ્રત્યે વિશ્વેશ ક્યારેય સમજાવે નહોતી જોઈ શકી. પોતે ઝીણું રેશમી કપડાં પહેરવાનો બહુ આમદન રાખતી છતાં સુચિત્રા એને ક્યારેક ક્યારેક 'છોટલી' કહી દેતી ત્યારે પોતાને જ વિચાર આવતો કે બહારની ટાપટીપથી છોલપણું આવતું હોય એ શી રીતે માની શકાય ?

સુચિત્રા શાંત, ગંભીર અને ઠરેલ સ્વભાવની હતી એમાં ના નહિ. વિશ્વેશ પણ એ વાત જાહે-

લગ્નજીવનની જવાબદારી સ્વીકાર્યા વિના જ સ્વેચ્છાચાર માટેની જે દંતી વૃત્તિ સમાજમાં પોષાતી આવી છે એ કદી પણ ઇચ્છનીય ન હોતી જોઈ એ. આ વાતનો ધ્વનિ આપણાં સમાજનાં એવાં કેટલાંય જીવતાં જગતાં પાત્રોને સીધા કે આડકતરે લાગુ પડે છે. સમાજની આ બહી વેશ્યાવૃત્તિ કરતાં પણ વધુ હાનિકારક છે.

રમાં કબજતાં ક્યારેય અચકાતો નહિ. ઉશ્કરાતી એ તો, એ ગુણને કારણે જ એની સ'થે મૈત્રી જાળવી શકી છે એમ પણ કહેવામાં ગૌરવ લેતી.

સુચિત્રાને જેમ વિશ્વેશની ટાપટીપ ગમતી નહિ તેમ વિશ્વેશને મીરાં જેવી સુચિત્રાના ઉચ્ચગણિ પરુષમિત્રો ગમતા નહિ. સાદાઈથી રહેવા માટે ગાંધીજીના વિચારોને વાતવાતમાં ટોકવાનું સુચિત્રાને વ્યસન જ થઈ પડેલું. પણ એના એ મિત્રો વચ્ચે મદાલવા વળતાં એની સાથે વિશ્વેશ હોય તો પોતે ભોંડપ અનુભવતી. એમ તો વિશ્વેશ કોઈ પુરુષ-મિત્રોથી અમડાતી નહિ કે ગાંજી જતી નહિ. એક-બેની વેવલાશની તો જ્યારે ને સારે વિશ્વેશ એવી ઠેકડી જણાવતી કે ખીચારાને બોલતા જ બંધ કરી દેતી !

સુચિત્રાને આ જ ખૂંચતું. એમાં પણ એક દિવસ એનો એક ખાસ મિત્ર એને મળવા આવ્યો ત્યારે વિશ્વેશએ જણાવેલી ઠેકડી હદ ઉપરવટ ચાત્રી મઈ હતી એમ એ બન્ને સાહેલીઓ ત્રણ દિવસ સુધી અબોલ રહી હતી ત્યારે બધાએ જાણેલું. પાછળથી ખબર પડેલી કે એ જ સુચિત્રાનો 'ફરહાદ' હતો.

આ 'ફરહાદ'નું નામ તો શુક્રે રૂપાણું સુંદરલાસ હતું. પણ એના ગ્રેમમાં પડેલી સાહિત્યરસિક સુચિત્રા પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાની જાતને શિરીન તરીકે ઓળખાવતી અને સુંદરલાસને સંબોધાઈને જે

પત્રો લખાતા એમાં સુંદરદાસનું તો નામનિશાન ન મળે—અધે ફરદાદ ફરદાદ જ. પહેલવહેલો વિશ્લેશાના હાથમાં સુંદરદાસને લખેલો પત્ર સુચિત્રાએ વાંચવા મૂક્યો ત્યારે એની કવિત્વશૈલી તો ઠીક, પણ શિરીન ને આ ફરદાદને એ બધું છે શું એની જ ગડલાંજમાં એ ગળાડુબ ડૂબી ગયેલી. તરત જ પાસે સૂતેલી સુચિત્રાએ એને એક ગાઠા આશ્લેષમાં લેતાં કહેલું કે : ‘એ મારા જનમજોગી ફરદાદ જેવો સુંદરદાસ અને હું એની બવોબવની દાસી શિરીન.’ ‘ઐયરું વળું ન કરતાં કરતાં તો એ રંજતમાં આવી ગયેલી કે જાણે વિશ્લેશ જ એનો ફરદાદ ન હોય એમ ચુંબનોની ઝડી વરસાવી દીધેલી. નાજુક વિશ્લેશ હોડેતી સુચિત્રાના આશ્લેષથી ચીમળાઈ ગઈ !

સાહિત્યને ઐત્ત્રિક વિષય લઈને સુચિત્રા સાહિત્યમાં પૂરેપૂરી ડૂબી ગયેલી ત્યારે માનસશાસ્ત્ર જેવો બેજુ’ ખાઈ જનારો ઐત્ત્રિક વિષય વિશ્લેશાનો ત્રિય વિષય હતો. તે જ દિવસે સુચિત્રાને એણે પગથી તે માથા લમી માપી લીધી.

[૩]

તે પછી એકવાર મોડી રાતે ધસધસાટ ઊંધતો વિશ્લેશાને ઊંધમાંથી ઝમકાવી દેનારા સુચિત્રાના ગાઠ આલિંગને બન્ને વિવાદમાં પણ ઊતરી પડેલી. રૂમનું બત્તીથી ઝળહળતું એકાન્ત, ઉપરાંત પાછલી રાતનો સમય અને લગભગ નિર્વસ્ત્રી બળબળતી સુચિત્રાની કાયા. ‘માનસશાસ્ત્રની વિદ્યાર્થીની વિશ્લેશાથી ન રહેવાયું. પોતે ઠંડીગાર રહીને સુચિત્રાની બધી ક્રિયા-એને સહી રહી. થાકીને લોચ થઈ ગયેલી સુચિત્રા જ્યારે એકદમ ઢગલો થઈ ગઈ ત્યારે વિશ્લેશાએ તાતી તબવાર જેવું તીર છોડ્યું :

‘આ જ કારણે સુંદરદાસ ને ઉંદરદાસ ને ખીજ બધા સાથે બહુ એકત ગાળતો લાગે છે !’

‘શું કંઈ, વિશ્લેશ, મારાથી નથી રહેવાતું !’

‘તો પરણી બેવામાં શા માટે આનાકાની કરે છે ?’

‘એકદમ હા પાડી દઉં તો મારા આદર્શ વિચારો, આજ સુધીની ભાવનાઓ, મારો સાહિત્ય શોખ, મારા લખાણો, નૈઘિક ધ્વજચર્ચની મારી વાતો, ઉચ્ચ નૈતિક જીવન.....’

‘એ બધા દંબ જવા દે. આજ સુધી એમાંનું એકમ તું નથી તો આચરી શકી કે તારામાં એ આચરી શકાય એવું નથી આત્મબળ. દેખાવમાં તો તું મને પણ આંખી ગઈ હતી. પણ ત્રણ વરસના આ સહવાસથી હું તને આખી નહિ તો પણ અડધી તો ઝાળખી શકી છું જ.’

‘પણ હજુ એકાદ વરસ તો મારે બળવું પડશે જ ખરું ને ? અને મારે જેની સાથે લગ્ન કરવા છે એ મારો ફરદાદ સુંદરદાસ તો હજુ પણ નનૈયો જ બણે છે. એ તો કહે છે કે દેશ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી પરણાય નહિ !’

‘એ નહિ તો ખીજો. તારે સુંદરદાસની જ કાંઈ ઝાંઝી જરૂર છે ? પુરુષ હોય એટલે પત્નું. એમ તો પેલો તારા ગામનો તારો વાલેખી બન્યો છે અને દર રવિવારે તને મળવા આવે છે એ ધનવંત પણ શો ખોટો છે ? તું પણ ધણીવાર સિનેમા જોવાને બહાને એને ત્યાં રાત રોકાતી નથી ? એક બે વાર તો હું પણ સાથે હતી.’

‘એ તો મારા લાઈ જેવો છે.’

‘લાઈ-ખાઈ તો ઠીક હવે. સુચિત્રા, મારે પણ આંખો છે. માનસશાસ્ત્રીય બેજુ’ પણ છે. આટલા વખતથી આપણે બન્ને બેગી રહીએ છીએ તો ય તું જેટલી મને ઝાળખી શકી નથી એથી અનેકમણી મેં તને ઝાળખી છે. નહિતર મારી કાગાનીંદરની તને બાણ હોવા છતાં મને જીધેલી માનીને તે ધનવંત સાથે સોહાગ માણી ન હોત !’

‘એ તો મને એણે જોલાવેલી એટલે બહાર અગાસીમાં જઈ ને થોડીવાર એની પાસે બેઠેલી.’

[૧]

એ વરસે સુચિત્રાનાં લગ્ન થયાં ત્યારે બધાને નવાઈ લાગેલી.

એન્યુએટ થયા પછી બીજે જ વરસે એ 'જરની લડનની સક્રિય સેવિકા' બનેલી. લડત પૂરી થયા પછી એ રચનાત્મક પ્રતિભામાં રોકાઈ કૉલેજમાં લખતી ત્યારે એણે ઐત્તિક વિષય તરીકે 'ગુજરાતી' લીધેલું એટલે એનો સાહિત્યગોખ પણ ગજબની હતો. ક્યારેક ક્યારેક સામયિકોમાં એના નામથી પ્રગટ થતી વાર્તાઓથી એ લેખિકા તરીકે પણ ધણી જગ્યાએ ઝાળખાતી. એ લેખન-રૂપ તે પછી છેક હમણાં સુધી ચાલુ જ રહેલો.

પણ ત્રણેક વરસથી એ કાંઈ લખી શકી નથી એમ એનાં અંગત સંબંધીઓ કહેતાં. એને મિત્રો તેા ધણાં હતાં. એમાં સ્ત્રીઓ ઉપરાંત પુરુષો પણ હતા. પણ એની ખાસ સાહેબી વિશ્વેશ પરપયા પંજી રંગૂન જતી રહેલી ત્યારથી સુચિત્રાની પ્રતિભા સર્વ દીલી પડી ગયેલી.

[૨]

વિશ્વેશ અને સુચિત્રા નાનપણથી સાથે રમેલી. એમાં પણ પાછી કૉલેજકાળનાં ચાર વરસ બન્ને એક જ છાત્રાલયમાં અને એક જ રૂમમાં રહેલી એટલે એમની અતૂટ મૈત્રી બધાની આંખે ચડેલી. સુચિત્રા ખરેખર સાદી અને નિરાડબરી છોકરી હતી. એમ તો વિશ્વેશ પછી ટોચ 'અદ્યૂમોડર્ન' તો નહોતી જ. પણ સુચિત્રાની જાદવી પ્રત્યે વિશ્વેશ ક્યારેક સમજાવે નહોતી જોઈ શકી. પોતે ઝીણાં રેશમી કપડાં પહેરવાનો બહુ આમદ ન રાખતો છતાં સુચિત્રા એને ક્યારેક ક્યારેક 'છોલી' કહી દેતી ત્યારે પોતાને જ વિચાર આવતો કે જહારની ટાપીપથી છોલપણું આવતું હોય એ શી રીતે માની શકાય ?

સુચિત્રા શાંત, ગંભીર અને ઠરેલ સ્વભાવની હતી એમાં ના નહિ વિશ્વેશ પણ એ વાત જાહે-

લગ્નજીવનની જવાબદારી સ્વીકાર્યો વિના જ સ્વૈરાચાર માટેની જે દંભી વૃત્તિ સમાજમાં પોષાતી આવી છે એ કદી પણ ઇચ્છનીય ન હોતી જોઈએ આ વાર્તાના ધ્વનિ આપણાં સમાજનાં એવાં કેટલાંય જીવતાં ભગતાં પાત્રોને સીધો કે આડકતરો લાગુ પડે છે. સમાજની આ બધી વેશ્યાવૃત્તિ કરતાં પણ વધુ હાનિકારક છે.

રમાં કબૂતરાં ક્યારેય અચકાતી નહિ ઉડતાની એ તો, એ ગુણને કારણે જ એની સાથે મૈત્રી બળવાી શકી છે એમ પણ કહેવામાં ગૌરવ લેતી.

સુચિત્રાને જેમ વિશ્વેશની ટાપડીપ ગમતી નહિ તેમ વિશ્વેશને મીરાં જેવી સુચિત્રાના છેલ્લખાઉ પરુષમિત્રો ગમતા નહિ. સાદાઈથી રહેતા માટે ગાંધીજીના વિચારોને વાતવાતમાં ટાંકનાનું સુચિત્રાને વ્યસન જ થઈ પડેલું. પણ એના એ મિત્રો વચ્ચે મહાલલા જતાં એની સાથે વિશ્વેશ હોય તો પોતે બોડપ અનુભવતી એમ તો વિશ્વેશ કાંઈ પુરુષ-મિત્રોથી અજાણતી નહિ કે ગાંજી જતી નહિ. એક-એની વેવલાશની તો જગ્યાએ ને સારે વિશ્વેશ એવી ઠેકડી જાડાવતી કે બીચારાને બોલતા જ અધ કરી દેતી !

સુચિત્રાને આ જ ખૂચતું એમાં પણ એક દિવસ એતો એક ખાસ મિત્ર એને મળવા આવ્યો ત્યારે વિશ્વેશએ જાડાવેલી ઠેકડી હા ઉપરવટ ચાતી મઈ હતી એમ એ બન્ને સાહેલીઓ ત્રણ દિવસ સુધી અખોલ રહી હતી ત્યારે બધાએ જાણેલું. પાછળથી ખબર પડેલી કે એ જ સુચિત્રાનો 'ફરહાદ' હતો.

આ 'ફરહાદ'નું નામ તો શુક્ર રૂપાળું સુંદરદાસ હતું. પણ એના પ્રેમમાં પડેલી સાહિત્યરસિક સુચિત્રા પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે પોતાની જાતને શિરીન તરીકે ઝાળખાવતી અને સુંદરદાસને સંબોધાર્ધને જે

પત્રો લખાતા એમાં સુંદરદાસનું તો નામનિશાન ન મળે—અથે ફરહાદ ફરહાદ જ. પહેલવહેલો વિશ્લેશના હાથમાં સુંદરદાસને લખેલો પત્ર સુચિત્રાએ વાંચવા મૂક્યો ત્યારે એની કવિત્વશૈલી તો ડીક, પણ શિરીન ને આ ફરહાદને એ બધું છે શું એની જ ગડબાજમાં એ ગળાડૂબ ડૂબી ગયેલી. તરત જ પાસે સતેલી સુચિત્રાએ એને એક ગાઠા આશ્લેશમાં લેતાં કહેયું કે : ‘એ મારા જનમજોગી ફરહાદ જેવો સુંદરદાસ અને હું એની ભવોભવની દાસી શિરીન.’ ‘એટલું વળું ન કરતાં કરતાં તો એ રંગતમાં આવી ગયેલી કે જાણે વિશ્લેશ જ એનો ફરહાદ ન હોય એમ યુગ્મનોની ઝડી વરસાવી દીધેલી. નાજુક વિશ્લેશ હાડેલી સુચિત્રાના આશ્લેશથી ચીમળાઈ ગઈ.

સાહિત્યને ઐચ્છિક વિષય લઈને સુચિત્રા સાહિત્યમાં પૂરેપૂરી ડૂબી ગયેલી ત્યારે માનસશાસ્ત્ર જેવો ભેજુ’ ખાઈ જનારો ઐચ્છિક વિષય વિશ્લેશનો પ્રિય વિષય હતો. તે જ દિવસે સુચિત્રાને એણે પગથી તે માથા જમી માપી લીધી.

[૩]

તે પછી એકવાર મોડી રાતે ધસધસાટ ઊંધતી વિશ્લેશને ઊંધમાંથી ઝગાવી દેનારા સુચિત્રાના ગાઠ આલિંગને બન્ને વિવાદમાં પણ ઊતરી પડેલી. રૂમનું બત્તીથી ઝળહળતું એકાન્ત, ઉપરાંત પાછલી રાતનો સમય અને લગભગ નિર્વજી બળબળતી સુચિત્રાની કાયા. ‘માનસશાસ્ત્રની વિદ્યાર્થીની વિશ્લેશથી ન રહેવાયું. પોતે ઠંડીગાર રહીને સુચિત્રાની બધી ક્રિયા-ઓને સહી રહી. થાકીને લોથ થઈ ગયેલી સુચિત્રા બ્યારે એકદમ ઢગલો થઈ ગઈ ત્યારે વિશ્લેશએ તાતી તબવાર જેવું તીર છોડ્યું :

‘આ જ કારણે સુંદરદાસ ને ઉંદરદાસ ને બીજા બધા સાથે બહુ એકાંત ગાળતો લાગે છે.’

‘શું કહે, વિશ્લેશ, મારાથી નથી રહેવાતું.’

‘તો પરણી બેવામાં શા માટે આનાકાની કરે છે?’

‘એકદમ હા પાડી દઉં તો મારા આદર્શ વિચારો, આજ સુધીની લાવનાઓ, મારો સાહિત્ય શોખ, મારા લખાણો, નૈષ્ઠિક અભ્યર્થની મારી વાતો, ઉચ્ચ નૈતિક જીવન.....’

‘એ બધા દંભ જવા દે. આજ સુધી એમાંનું એકેય તું નથી તો આચરી શકી કે તારામાં એ આચરી શકાય એવું નથી આત્મબળ. દેખાવમાં તો તું મને પણ આંખી ગઈ હતી. પણ તણ વરસના આ સહવાસથી હું તને આંખી નહિ તો પણ અંધી તો ઝાળખી શકી છું જ.’

‘પણ હજુ એકાદ વરસ તો મારે બળવું પડશે થ ખરું ને? અને મારે જેની સાથે લગ્ન કરવા છે એ મારો ફરહાદ સુંદરદાસ તો હજુ પણ નનૈયો જ બણે છે. એ તો કહે છે કે દેશ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી પરણાય નહિ.’

‘એ નહિ તો બીજો. તારે સુંદરદાસની જ કાંઈ ઝાઝી જરૂર છે? પુરુષ હોય એટલે પત્નું. એમ તો પેલો તારા ગામનો તારો વાલેશ્રી બન્યો છે અને દર રવિવારે તને મળવા આવે છે એ ધનવંત પણ શા ખોટો છે? તું પણ ધણીવાર સિનેમા જોવાને બહાને એને ત્યાં રાત રોકાતી નથી? એક એ વાર તો હું પણ સાથે હતી.’

‘એ તો મારા લાઈ જેવો છે.’

‘લાઈ-ખાઈ તો ડીક હવે. સુચિત્રા, મારે પણ આંખો છે. માનસશાસ્ત્રીય ભેજુ’ પણ છે. આટલા વખતથી આપણે બન્ને ભેગી રહીએ છીએ તો ય તું જેટલી મને ઝાળખી શકી નથી એથી અનેકગણી મેં તને ઝાળખી છે. નહિતર મારી કાગાનીંદરની તને બાળુ હોવા છતાં મને બીધેલી માનીને તે ધનવંત સાથે સોહાગ માણી ન હોત.’

‘એ તો મને એણે ખોલાવેલી એટલે બહાર અગાસીમાં જઈ ને થોડીવાર એની પાસે બેઠેલી.’

‘ઝોલો કે સુતેલી ! મારાથી છપ્પુ રાખવાની કશી જરૂર નથી હં. બતી બંધ હતી એ તો આપણે બે સુતેલાં એ ઝોરડામાં. પણ તું બહાર ગઈ એ અમાસીમાં તો ધોળી દૂધ જેવી ચાંદની રેલાતી હતી. ધનવંતે તને બોલાવી હોય એવું મને યાદ જ નથી. ઉલટાની તેં બંધને જ બંધતા ધનવંતને દટાળને જગાડેલો. અને તારો સાડલો તો, મને ઠંડો પવન લાગેલો એટલે મેં ઝાઢવા લઈ લીધેલો મારી પાસે જ હતો ! તારી ચામરગી નવચી કાપા અત્યારે આ રૂમના બતીના તેજમાં જેવી દેખાય છે એની જ મેં તે રાત્રે ચાંદનીમાં નિહાળેલી. પછી તો તું છેક પરાદિયે સુપથાપ આવીને મારી પાસે સુતેલી !’

‘તું બધું જાણે છે એટલે હવે તારી પાસે કશું છપાવવાનું મન નથી થતું. વિસ્તેશા, હું લગભગ દર રવિવારે એક રાત ધનવંતને ત્યાં જ પીતાવતી આવી છું. મારી વૃત્તિએને મારાથી રોકી શકતી જ નથી.’

‘પણ આનું પરિણામ જાહેર થઈ જશે ત્યારે ધનવંતને તો કાંઈ નહાવા-નીચોવવાનું નહિ રહે, તારાથી તો બહાર મોં પણ નહિ કાઢી શકાય.’

‘એ વાતની તો નિરાંત છે બહેન.’ આછી ટપલી વિસ્તેશાના માલ પર મારતાં સુચિત્રા બોલેલી : ‘અહીં કાલેજમાં આવી તે પહેલાં જ પહેલો ગર્ભ પડાવી નાખેલો. એ સાથે જ આપરેશનથી, કરી કદી ગર્ભ ન રહે એવું પણ મારા એ ગર્ભના સહભાગી ડોક્ટરે સુખ કરી દીધું છે.’

‘ત્યારે તો કોઈ ડોક્ટરે પણ તારી દેહબૂખ સંતોષી છે ખરું ને ?’

‘ના, એ ડોક્ટરે જ મારી દેહબૂખ જગાડી છે. એણે જ મારામાં વાસનાનું બીજરોપણ કર્યું છે. મને એનો પરિચય ન થયો હોત તો મારી વાસનાએ આટલી બધી બહેજી ન જાત અને આપરેશન પછી તો મારામાં રહેલી એ બીજ પણ જતી ગઈ એટલે હું પુરુષ-સંસર્ગથી બીતી જ નથી.’

‘આપરેશન પછી વાસનાનું આટલું પ્રાપ્ત્ય સીમાં રહેતું નથી એમ એ વિશેના નિષ્ણાતો કહે છે.’ વિસ્તેશાએ પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું

‘દરેક વાતને અપવાદ હોય એમ હું પણ અપવાદ ન હોઈ એમ કેમ માની લેવાય ?’

‘પણ આ તો આપણાં સ્ત્રીત્વનો, પવિત્ર માતૃત્વનો સવાય છે’

વિસ્તેશા વધુ કહે એ પડેલાં સુચિત્રા જીડીને બતી બંધ કરીને એની પધારીમાં જતી રહી.

[૪]

વિસ્તેશા અને સુચિત્રા સાથે જ ગ્રેન્ડુએટ થયાં. સુચિત્રા બીજે જ વરસે હડતની ખડી સૈનિક બની ગઈ. વિસ્તેશાએ એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.

હડત દરમિયાન ધર્મુવાર જુદા જુદા નામે ઝાળખાતી સુચિત્રા બધાનું કેન્દ્ર બની ગઈ. એની આસપાસ હમેશાં પુરુષોનું ટોળું હોય જ. આખા ટોળાને રમાડતી કે પોતે રમકડું બનતી સુચિત્રા દબની જીવંત પ્રતિમા બની ગઈ.

હડત પૂરી થયા પછી સૈનિકો છૂટાછવાયાં વહેંચાઈ ગયાં એમાં સુચિત્રાને ભાગે એક કન્યાઓની તાલીમશાળાનું સંચાલક-પદ આવેલું. એનો પેટો ‘ફરહાદ’ સુંદરદાસ પણ કહે છે કે સુચિત્રાને ધોખા દઈને સ્વરાજ આવતાં પહેલાં જ કોઈક સરા ધરતી છાકરી સાથે પરણી બેઠો હતો અને હવે એ છાકરીના બાપના ગામમાં જ કોઈક ધંધામાં ઠરીને ઠામ બેઠો છે.

સુચિત્રાના સંચાલન તળેની તાલીમશાળામાં તાલીમ પામીને ચોડીક કન્યાઓ ત્રીજે વરસે તૈયાર થઈ એમાંની એકાદ સિવાય બધી ધર સંજાળવા સિવાય બીજી કોઈ જાતની સેવાથી સેવિકાપદ ન શોભાવી શકી. અને જે એકાદ રડીખડી નીકળેલી એ પણ સેવાક્ષેત્રમાં દાખલ થતાં જ લપસી પડેલી એટલે દેશને કે પોતાની જાતને પણ વફાદાર ન રહી શકી.

[૫]

‘૪૭ માં સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. એ વરસ પછી વિસ્લેશનાં ભગ્ન થયાં ત્યારે સુચિત્રા એમાં ખાસ હાજરી આપવા ગયેલી. સુચિત્રાને જોતાં જ વિસ્લેશ ધા ખાઈ મઈ. છ-સાત વરસ પહેલાંની સુડોળ સુચિત્રાને બદલે સાવ કઠંગી કાયાવાળી સુચિત્રાને જોતાં જ એની કરડી નજર વધુ કરડી બની;

‘સુચિત્રા, હજુ પણ મારું માનીને લગ્ન કરી લે.’

‘હવે એને માટે બહુ ઇચ્છા થતી નથી,’ સાવ દીનવદને, બાંગી ગયેલી સુચિત્રાએ જવાબ આપ્યો: ‘આ કાયા હવે ટસરડા કરવામાં જ પૂરી થશે. એની પાસે નથી કોઈ ધ્યેય કે નથી કોઈ દૃષ્ટિ; નથી-કોઈ તરવરાટ કે નથી કોઈ જાતની નવી ઇચ્છા. એના પર કોઈ મોહિત થાય એવી પણ હવે તો એ નથી રહી!’

‘મોહિત થાય એવી દેખાવડી તો ત્યારેય ક્યાં હતી? ડૉક્ટર, ધનવંત, સુંદરદાસ અને તે પછી જે કોઈ તારા શરીરને ભોગવનાર મળ્યા એ બધા બીરૂ હતા બીરૂ. અને એ બધાની બીરૂતાને આંટી દે એવી તારી બીરૂતા,—જવાબદારી ન સ્વીકારવાની તારી બીરૂતા, સ્વૈરાચારે વિહરનારી તારી બેફામ લાલસા, હજુ પણ એને ખીલે બાંધ સુચિત્રા! સ્વૈરાચારી તો પુરુષેય ન શોભે, ન્યારે તું તો સ્ત્રી.’

‘પુરુષના સ્વૈરાચારે જ મારા સ્ત્રીત્વનો કચ્છર-ધાણુ વાળી નાખ્યો વિસ્લેશ!’ સુચિત્રાના અવાજમાં વૈરાગિ બજૂકી ઊઠ્યો હતો: ‘મને પણ માતા થવાના કોડ હતા, આદર્શ ગૃહિણી બનવાના મારા વિચારોએ જ મારી વાર્તાઓને લોકભોગ્ય બનાવેલી. પણ ડૉક્ટર પરણેલો હતો અને મને એ બીજી પત્ની તરીકે રાખી શકે એમ નહોતું ત્યારે જ મારે એના હથિયારના ભોગ બનવું પડ્યું.’

‘પણ ડૉક્ટર પરણેલો હતો છતાં તું એવું

રમકડું બની એમાં તારો દોષ પણ નાનોમૂળો તો ન જ ગણાય ને?’ ધીરમંબીર બનેલી વિસ્લેશ એના અભ્યાસકાળ પછી પણ એક અજોડ અને માનસ-શાસ્ત્રની પ્રતિનિધિ વ્યક્તિ બની હતી એટલે ખૂબ અવલોકન કરવું એને મળ્યું હતું. સુચિત્રા એની પાસે વામણી લાગે એવું એવું વ્યક્તિત્વ આજે આપતું હતું. સુચિત્રામાં આવેલી ખુન્નસભરી વૈરભાવનાને વિસ્લેશ જોઈ જ રહી. સુચિત્રાએ આગળ ચલાવ્યું: ‘મેં એક નવી શોધ કરી: પરિણિત પુરુષના પ્રેમમાં પડવાની!—તને હસવું આવશે. પણ મેં એટલી નાની ઉંમરે એક વિચાર-તારણ કાઢેલું કે કુંવારા પુરુષોનો પ્રેમ આછકલો હોય છે, એ એકને છોડીને બીજા અને બીજાને છોડીને ત્રીજા એમ એક પણ સ્ત્રીઓમાં સ્થિર થઈ શકતો જ નથી. ન્યારે પરિણિત પુરુષને એક સ્ત્રીએ સ્થિર કરેલો જ હોય છે એટલે એ પુરુષને કેન્દ્રસ્થ કરવામાં કરો બધું નથી લાગતો.’

‘પણ એ એક સ્ત્રીથી બંધાયેલો હોવા છતાં બીજા સ્ત્રી તરફ ઢળે ત્યાં જ એની અસ્થિરતા કદપી લઈ શકાય,’ સુચિત્રાની ચાલુ વિચાર-સરણીને તોડતી વિસ્લેશ બોલી ઊઠી: ‘ડૉક્ટર પોતે આદર્શ પતિ તરીકે આજે પણ રહી શક્યો એવું ક’રણ તારું હલકું સ્ત્રીત્વ કે એવું બીરૂ પુરુષત્વ?’

‘ડૉક્ટરની વાતમાં એકલો ડૉક્ટર ગુનેગાર નથી જ. એણે મારી વાસનાને બહેકાવી એ આરોપ હું એના પર મૂકી શકું જરી, પણ એ બહેકાવવાની તક તો મેં જ આપેલી.’

‘અને ત્યારથી તે સ્ત્રીત્વ ગુમાવ્યું, ખરું?’

‘વિસ્લેશ, હવે મને એવાં વાગ્યાંજો ન માર. મારાથી એ બધાં સહન થઈ શકે એમ નથી.’

‘એટલે જ કહુ છું કે દરીદ્રમ થઈને ચિત્તશાંતિ મેળવ. કાલે મારાં લગ્ન છે એ મંત્રણ દિવસે તું પણ લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર.’

‘મારી સાથે લગ્ન કરવા માટે ડાણુ તૈયાર થશે !’

‘એમ નિરાશ ન થા,’ વિશ્વેશાએ સુચિત્રાને એક માતા પોતાની પુત્રીને દિલાસો આપે એમ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ‘તું હા પાડ એટલે બસ એ બધી જવાબદારી હું લેવા તૈયાર છું. મારે લગ્ન કરીને તરત રંગૂન જવું રહેવું પડે એમ છે છતાં એ જવાબદારી હું લઉં છું.’

‘વિશ્વેશા, તને જેમ કહે તેમ કર. મેં મારું આગવું એવું કશું વ્યક્તિત્વ રહેવા જ ક્યાં દીધું છે !’

‘તો લગ્ન કરવાની હા પાડે છે ને !’

‘આમ બંધનમાં બંધાઈને મારી પાંખો કપાઈ નહિ જાય ! પ્રુરુષો વિરુદ્ધના મારાં મંતવ્યોની બધાં ઠેકડી નહિ કરે !’

‘એ બધો દંભ ખુલ્લો પડી જાય એ જ સારું છે. બંધનમાં બંધાઈને તો તારી સ્વૈરાચાર કરતી પાંખો મજબૂત બનીને એકધારી દિશાએ ઊડવાની તાકાત મેળવશે સુચિત્રા ! અત્યાર સુધી તેં જે પાંખો વડે ઊડ્યા કયું એ પાંખોને હવે કાપી જ નાખવાની જરૂર છે.’

‘વિશ્વેશા, મારી બહેન !’ સુચિત્રા વધુ બોલો ન શકવાથી વિશ્વેશાના ખોળામાં મોં સંતાડીને મોઢાએ મને રડી પડી. વિશ્વેશાનો હાથ એ લીધાકા બંધતી સુચિત્રાના વાંસા પર ફરી રહ્યો.

[૧]

વિશ્વેશાએ લીધેલા વચન મુજબ સુચિત્રાએ પાલન કરવામાં બાકી ન રાખી. પશ્ચાત્તાપના પ્રાયશ્ચિત્તથી એનું હજવું દૂધ બની ગયેલું મન પ્રકુલ્લ રહેવા લાગ્યું. વિશ્વેશા પરણીને રંગૂન જતી રહેલી તે છેક દોઢેક વરસે પાછી આવી. ખરેખર, એણે પોતાની જવાબદારી પૂરેપૂરી બજાવી. સુચિત્રાને

અનુકૂળ આવે એવો એને માટે એક પુરુષ શોધી કાઢ્યો હતો.

પીયૂષ રબડી-રવડીને એકાદ વરસથી રિશ્તર ચર્મને વિશ્વેશાના પતિની પેઢીનો બારત ખાતેનો પ્રતિનિધિ થયો હતો. પાછલું જીવન પાદ કરવા કે ઉમેળવા જેમ સુચિત્રા સાવ બેદરકાર બની ગઈ હતી એથી વધુ પીયૂષ પોતાનું અતીતનું જીવન ભૂલવા મથી રહ્યો હતો. વિશ્વેશાનો સગા કાકાનો દીકરો એ બાઈ થતો હતો. રંગૂનથી ન્યારે એ પાછી આવી ત્યારે પહેલું કામ પીયૂષને સમજાવવાનું કયું. જેવી રીતે જીવનને છેક છેલ્લે પાટલે બેઠેલી સુચિત્રા ઝડપથી સમજી ગઈ એથી પણ વધુ ઝડપથી પીયૂષ માની ગયો. અને સુચિત્રાને જોયા જાણ્યા વિના પોતાની બહેનની આજ્ઞાને માથે ચડાવી લીધી.

[૭]

નવદંપતીને શુભેચ્છા આપવા વિશ્વેશા આવી ત્યારે સુચિત્રાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડેલાં એ વિશ્વેશાએ એને બાદમાં લેતાં લૂછી નાખ્યાં. પીયૂષ પોતે પણ વિચારતો થયો કે પોતે એક બન્યા-ઝબ્યા જીવનો ઉદ્ધારક નહિ તો પણ આશ્વાસક તો બન્યો જ છે. એમાં વિશ્વેશાનાં સુચિત્રાને ઉદ્દેશાયેલાં આશીર્વાચનો સાચેના બોલ સંભળાયા :

‘બહેન, હવે બધું ભૂલી જઈને આજથી નવી જિંદગીની શરૂઆત કર. પીયૂષ તારા ખાગ આંસુને અમૃતથી ઘોઈ નાખશે.’

‘હું તો ઘોતાં ઘોઈશ, પણ આ અમીકૃપીમાંથી હું તો અમૃત જ પામીશ. બહેન, તારા બાઈને સુભાશિષ આપ.’

‘પીયૂષ, મારાં તો તને શુભાશિષ છે જ. આ અમીકૃપી અચડાતી-કૂટાતી સાવ દલવાઈ ગઈ છે એટલે જે કાઈ ટીપુત્રીનું ચોટી રહ્યું હોય એને પણ તારે જાણવવાનું છે હું ભાઈ ! એ ટીપામાંથી

જ આખી કૂપી ભરાઈ જશે. સુચિત્રા પણ આજની જ સાચી સ્ત્રી બની છે એ કાંઈ ઓછા હર્ષની વાત છે !'

‘વિશ્લેશા, આજ સુધી હું નામની સ્ત્રી હતી, હવે સ્ત્રીત્વભરી સ્ત્રી બની છું એ તારી મારા પલટાના જીવનની એકધારી કાળજીને જ આભારી છે. તે' મને એકલી પતિ નથી આપ્યો, જીવન આપ્યું, સ્ત્રીત્વ આપ્યું, સર્વસ્વ આપ્યું.’

‘લે રાખ હવે, બહુ થયું. ચાલો, હવે હું જઈશ. કાલે મળશું.’

[૮]

જતી વિશ્લેશાને બન્ને દૂર સુધી એની પોઠ સામે તાકી રહ્યાં. વિશ્લેશા દેખાતી બંધ થઈ અને બન્નેની દૃષ્ટિ એક સાથે ધડીભર મળી. પીયૂષ સ્વપ્નાવસ્થામાં બપોડતો હોય એમ બપોડયો :

‘બહેને મને ઠેકાણે આજુવા વરસોથી જહેમત ઊઠાવી છે. આજે એ જહેમતનાં ફળ આપતાં એ કેટલી ધન્યતા અનુભવતી હશે !’ સુચિત્રાને ઉદ્દેશીને એ જ બપોડાટ આગળ વધ્યો : ‘અમીકૂપી, તારામાં રહ્યાં સહ્યાં અમૃત-ટીપામાં આ પીયૂષને લળી જતાં શીખવજે, સુચિત્રા ! કેટલાંયનાં અમૃતભર્યાં જીવનનાં ઝેર કરનારને આખી અમીકૂપી અર્પણ થઈ છે એટલે એ ઝેર પણ અમૃત થઈ જશે. નામનો પીયૂષ-અમૃત આજ સુધી હતો, હવે તરી અમી-કૂપીમાં રહીને મને સાચો પીયૂષ બનાવ.’

અને ખરેખર પીયૂષ સુચિત્રાના પગ પકડીને ત્યાં જ બેસી ગયો. સુચિત્રાએ એને તરત ઊભો કર્યો અને પીયૂષની છાતીમાં મોં સંતાડીને હીબકા ભરી ભરી એની વિશાળ છાતીને બીજવી રહી. વિષતું વમન થતું હોય એમ પીયૂષતું બદન ધમણ માફક શ્વાસોચ્છવાસ લઈ રહ્યું. એણે સુચિત્રાને આશ્વાસન દેતાં આશ્લેશમાં લેતાં કહ્યું :

‘સુચિત્રા, બહેને મને તારું આપ્યું’ ગતજીવન કહી બતાવ્યું’ છે. અને છતાં મેં તારી સાથે બેઠાવા માટે બહેનના આગ્રહ આગળ નમતું મૂક્યું’ એની પાછળ બહેનને કે તને ખુશી કરવા કરતાં ય મારા રખડુ સ્વભાવને સ્થિરતા મેળવવાની ઊંડી ઊંડી ઈચ્છાને પણ કેમ પોષી ન હોય ! હિંજરાતાં હૈયાં આમ બેગાં મળીને જીવનમાં આનંદ ન આણી શકે ?’

‘ફક્ત આનંદ નહિ, સ્વર્ગ’ પણ ખરું,’ સુચિત્રા પીયૂષની પડછંદ કાયામાં વધુ સમાતાં બોલી : ‘હિંજરાતાં હૈયાંનું’ બધું હિંજરાઈ ગયું હોય છે એટલે જ ફરી વસાવવા, મેળવવા, ખેંચવા બેવડા પ્રયત્નો કરવાની ધગશ જાગે.’

અને જાણે એ બોલીને થાકી ગઈ હોય કે એના મુખ ઉપર ઝૂંમી રહેલા પીયૂષના તરસ્યા હોઠને પારખી ગઈ હોય એમ એણે મોં બંધું કરીને પીયૂષના હોઠ સાથે એના હોઠ ચોડી દીધા.

★

અતૃપ્તિ

વસે જે દૂર તેની આંખ અંખાએ હું અંખું છું.
વસે જે પાસ તેના દેહની થડકે ય થાકું છું.
તમે કહેશો, અરે ભાઈ ! બધું એ ઝેર આંખોનું.
ખરું કહું, માનશો ? ક્યારે હું મારાથી ય ભાગું છું !

૨ મ છુ કો ઠા રી

૦૫ સમાં ડાઈ પરપુરુષ બેઠેલ હોય એવી બેઠક પર બેસતી વખતે સ્ત્રીને અથવા પરસ્ત્રી સાથે બેસતાં પુરુષને, નમસ્તે કહેવા ટેવાયેલી ભારતીય સ્ત્રીઓને હસ્તધૂનન કરતી વખતે, અભણી વ્યક્તિને મળવા જતી વખતે, પ્રેમી યુગલને પહેલીવાર જાહેરમાં કરતી વખતે જે જાતની બાવનાનો અનુભવ થાય છે તેને આપણે 'સંકેત' નું નામ વિનાસંકેતે આપી શકીએ. દુનિયાની ડાઈપણ વ્યક્તિ એવી નહીં હોય જેણે એકાદ વખત પણ સંકેત નહીં અનુભવ્યો હોય. આ સંકેત એટલે શું? એના ઉદ્ભવનું કારણ શું? એ ક્રિયાને કેવી ક્રિયા કહેવાય? એમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શું? એવા અનેક પ્રશ્નો મનમાં ઊડે છે.

શરીરશાસ્ત્રીઓ એમ વર્ણવે છે કે સંકેત પેદા થવાનું કારણ માનસિક નથી પણ શારીરિક છે અને અમુક વાત સંભાળીને, અમુક દ્રશ્ય બોધને કે અમુક જાતનું કામ કરતી વખતે આપણા મોં પરની ચામડીમાં રહેલા રક્તવાહી (Blood-Vessels) પહોળાં થાય છે, મોં પર લોહી તરવરે છે ને આથી સંકેતની સુરખી ચહેરા પર લહેરાઈ જાય છે. આ તદ્દન સાચી વાત તો નથી જ.

કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓ એમ કહેવે છે કે આપણા શરીરમાં બે જાનતંત્ર પદ્ધતિઓ છે. (૧) કેન્દ્રીય જાનતંત્ર પદ્ધતિ અને (૨) સહાનુભૂતક જાનતંત્ર પદ્ધતિ (Sympathetic nervous system) કેન્દ્રીય જાનતંત્ર પદ્ધતિમાં મગજ, કરોડરેન્જી, અને શરીરમાં તારનાં દોરડાંની જેમ પ્રસરેલા જાનતંત્રોનો સમાવેશ થાય છે અને તેમનું કાર્ય માણસની ઇચ્છા પર અવલંબે છે. જ્યારે સહાનુભૂતક જાનતંત્ર પદ્ધતિને આધારે શરીરની મુખ્ય ક્રિયાઓ ચાલે છે. આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ તો પણ આપણે રસોસાંચીવાસને બહુ વાર શેડી શકતા નથી, લોહીનું ફરવું શેડી શકતા નથી અને પાચનક્રિયા પણ અનૈચ્છિક રીતે ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. કરોડરેન્જીની બંને બાજુ પર સહાનુભૂતક જાન-

ગયા અંકમાં 'શરમાળપણું' (Shyness) વાંચ્યું એના જ પર્યાય જેવો 'સંકેત' (blushing) પણ એટલો જ રસ્યક વિષય છે. સંકેત અને શરમને જુદાં ન પાડી શકાય છતાં એ બંને માનસશાસ્ત્રમાં તો પોતાનું જુદું જ મહત્વ ધરાવે છે એ બંને લેખો સરખાવતાં સમજાય છે.

તંત્ર પદ્ધતિનાં કેન્દ્રો રહેલાં હોય છે ને મગજથી સ્વતંત્રરીતે આ કેન્દ્રો કાર્ય કરી શકે છે. શરીર-શાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે સંકેત જેવી માનવસુલભ નિર્જાનતાઓનો આવિર્ભાવ આ સહાનુભૂતક પદ્ધતિને લીધે માનવીના ચહેરા પર થાય છે.

આપણને જ્યારે બીક લાગે છે ત્યારે ફીકા પડી જઈએ છીએ ને સંકેત અનુભવતી વખતે મોં પર લોહી તરવરવા માડે છે એનું કારણ વૈજ્ઞાનિકો એવું જતાવે છે કે કમરમાં આપણે બાવનાને દબાવીએ છીએ; ડાઈ આપણા ધૂનતા પગ ને દબાવેલો અવાજ સાંભળી ન જાય એની તકેદારી રાખતા ડાઈએ છીએ, આથી લોહીનાં પાત્રો સાંકડાં બની જાય છે. જ્યારે સંકેત અનુભવતી વખતે લોહીનાં પાત્રો ક્રિયાશીલ બને છે અને મનમાં અનુભવાતી બાવના બહાર આવિર્ભાવ પામે છે. સંકેતશીલ વ્યક્તિ પોતાનો સંકેત ડાઈ પામી ન જાય એવી તકેદારી નથી રાખતી, નથી રાખી શકતી. એટલું ચોક્કસ છે કે બીજી શારીરિક ક્રિયાઓની જેમ સંકેતની ક્રિયા પણ એક કુદરતી ક્રિયા છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતે હોય એના કરતાં વધુ સુંદર દેખાતાનો પ્રયત્ન કરે છે. સંકેતશીલ વ્યક્તિઓ સમાજની બે ચાર મુખ્ય વ્યક્તિઓનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય એની કાળજી લેતી હોય છે. કુદરતનાં બધાં બળોમાં જાતીય આકર્ષણનું બળ બહુ અસરકારક નીવડે છે. સંકેતનું મુખ્ય કારણ આધુનિક માનસશાસ્ત્રી કોએ (Coue) જાતીય-સમાનતા

(Sex-Consciousness) સૂચવે છે. બાળ-પણથી ધરના વાતાવરણને લીધે બાળકોમાં આ જાતની સહાનુભૂતિ પ્રવેશી જાય છે એને લીધે સંકેત ઉપજે છે. આપણા સમાજમાં છોકરીમાં નાનપણથી જ આ જાતની ભાવના દાખલ કરવા મોટેરાં મથતાં પણ હોય છે. છોકરીની જીભ છુટી હોય, બહુ મળતાવડો સ્વભાવ હોય અને કોઈપણ યુવક સાથે એ વિના સંકેતે બોલી શકતી હોય તો આપણા સમાજ તેને નફરત કહે છે. જ્યારે માનસશાસ્ત્ર એને સંકેતથી નિર્બળતાથી મુક્ત વ્યક્તિ કહે છે.

ન્યાં સહશિક્ષણ ન આપાતું હોય ત્યાં યુવક ને યુવતી એટલાં સંકેતચીલ બની જાય છે કે એક બીજાં સાથે વાત કરતાં એમના પગ ધૂળે છે ને તેમની નજર આજુબાજુનું કોઈ જોઈ ન જાય એટલા માટે ફરતી ને ફરતી દેખાય છે. હવે સહશિક્ષણ સામાન્ય વસ્તુ બની છે; છતાં કેટલેક ઠેકાણે શાળાના અધિકારીઓનો એવો કડક નિયમ હોય છે કે કોઈ યુવકે કોઈપણ યુવતી સાથે—પછી ભલે તે તેની સગી બહેન હોય—ન બોલવું. આવા નિયમોનાં હુલ્લેહક બંધનો તેમને બોલતાં, પરસ્પર હળતાં મળતાં અટકાવે છે પણ સાથે સાથે જાતીય સહાનુભૂતિ ઝેર બીજા સ્વરૂપે કુમળાં મગજોમાં દાખલ કરતા જાય છે. આ અંગે એક દૃષ્ટાંત આપું. એલિસબિથ વિસ્તારની એક સોસાયટીમાંથી બે કિશોરો ને એક કિશોરી એક જ શાળામાં બાળવા જાય છે; પરંતુ ત્રણેયને મૂકવા જવા માટે જુદી મોટરો જાય છે; કારણ કે બે કિશોરોને કિશોરી સાથે શાળામાં જતાં શરમ આવે છે. વળી એક કિશોરને તો પોતાની મમ્મી મોટર ચલાવીને શાળામાં મૂકવા આવે એ પણ ગમતું નથી; આથી જ દિવસે મમ્મી શાળામાં મૂકવા આવે એ દિવસે એ અડધે રસ્તે જ ઊતરી જઈને ચાલતો શાળામાં જાય છે. આ પ્રકારનો સંકેત જાતીય સહાનુભૂતિને કારણે જ જન્મે છે.

સંકેતની પ્રતિક્રિયાનું મૂળ નાનપણમાં જ છૂપાયેલું હોય છે. નાનું બાળક તરેહ તરેહની ક્રિયાઓ કરીને વડીલોનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે.

એને એમ લાગે છે કે પોતે જ પોતાના જીવન નાટકનું મુખ્ય પાત્ર છે આથી બધાંએ આતુરતાપૂર્વક એની સામે જોવું જોઈએ અને એને અગત્ય આપવી જોઈએ. આવે વખતે માથાપો બાળકોની ક્રિયાને અનુલક્ષીને ટીકા પણ કરે છે. જ્યારે આવી ટીકા દ્વારા એને એવું લાગે કરાવવામાં આવે કે એણે બહુ ખરાબ, નિંદાપાત્ર કામ કર્યું છે ત્યારે બાળકનું મન ખળભળા ઊઠે છે. એને એની સલામતી જોખમાઈ હોય એવું લાગે છે ને પોતે ગુનેગાર છે એવી ભાવના મનમાં ઉદય પામે છે. આથી તે કુદરતીરીતે ક્રિયા કરતું અટકી જાય છે ને તેનામાં ભય પ્રવેશે છે. આવા બાળકમાં સંકેતચીલતા ઝટ પ્રવેશે છે ને તેના સંકેતમાં શરમ ને ભય બંને બળેલાં હોય છે. ૧૨-૧૪ વર્ષની ઉંમરનાં કિશોર-કિશોરીઓ રમતારમતમાં ધણીવાર એકબીજાને મારે ખૂંડે છે; પરંતુ એની પાછળ જાતીય સહાનુભૂતિ નથી હોતી. ગામડામાં બાર વર્ષની એક નાનકડી છોકરીએ છોકરાઓ સાથે ખો રમવાની હિંમત કરી તો એને માટે વર શોધવો મુશ્કેલ બની ગયો. આપણું જ સમાજતંત્ર માનસિક વિકાસને કેટલું રૂંધે છે એ ઉપરના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આપણે એટલું નોંધી રાખવું જોઈએ કે સંકેતની નિર્બળતા માત્ર ધ્વજાશક્તિદારા જ દૂર નહીં થઈ શકે. અચુક પ્રકારના વાતાવરણમાં બાળકમાં કે મોટા માણસમાં એ કુદરતી ક્રિયા છે. કેટલીકવાર બાળકમાં રહેલા ‘અહમ્’ને ખોટીરીતે પોષવામાં આવતાં આખી દુનિયા તેની વાહવાહ કરે એવી ધ્વજાથી બાળક બધાં કામ કરે છે. તેને અહલામાં વાહવાહ મળે તો તો કોઈ અનુગતું નથી થતું; પણ બાળક ચિડાય એવી ટકોરો થાય છે ત્યારે તેનું અહમ્ ધવાય છે ને મનમાં સંકેતની લાગણી જન્મે છે.

આપણા હિન્દુ સમાજમાં બાળકને જન્મ આપવામાં જેટલું ગૌરવ અનુભવાય છે ને એ માટે જેટલી ખેવના રખાય છે એટલી ખેવના તેના ઉછેરમાં નથી લેવાતી. આને કારણે બાળક કુટુંબમાં સમરસ કે એકરૂપ

નથી બની શકતું. વાણીજીવનના આ જમાનામાં બાળકને છૂટથી બોલવાની સતતતા ય નથી હોતી. જો કેઈ બાળક હિંમત કરીને કંઈ બોલે છે તો તે રોકાઈ છે, ચાંપણ છે એવી ટીકા દ્વારા તેને મારી દેવામાં આવે છે. 'હાતું' મર, 'ચૂપ બેસી રહે,' એવાં બધાં અનેક સૂચનાત્મક બાળકને જકડી લેતાં આપણાં શિક્ષિત માબાપોની સંખ્યા નાનીસૂની નથી. એમને ખબર નથી હોતી કે પોતે પોતાના બાળકો પર ધાર જમાવવા કે દાખ એસાડવાના બહાના હેઠળ એક ભયતા હેડને વિપરિત બાળુ વાળી રહ્યા છે. પરિણામે બાળક ભયને કારણે મૌન-ચંચીલ બનતું જાય છે ને બહાર વાક્ય જેવું લાગતું બાળક ઘરમાં બિસાગી જેવું શાંત બની જાય છે. વ્યક્તિત્વના આ બીજા પાસાને કેળવવા માટે આપણાં મામાપો જવાબદાર નથી એવું કોણ કહેશે ?

કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો એમ માને છે કે જાતીયતા એ પાપ છે. આ કારણે સમાજે માન્ય કરેલાં ધર્મો લગ્નો નિષ્ફળ નીવડતાં પણ જોવામાં આવે છે. આથી બાળકને સારી રીતે ઉછેરવા માગના માબાપે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સંભોગ, નવ-સર્જન અને જન્મ અંગેની સાચી હકીકતો ચિત્રો દ્વારા બાળકને સમજાવવી જોઈએ. જેથી બાળકમાં જાતીય સહાનુતા નહીં પ્રવેશે અને જાતીયતાને લગતી વાતો સાંજની-જોઈને બાળકના મોં પર કાઈપણ ભતનાં ભાવો નહીં છપકાય. તેથી અઘાર વર્ષ દરમ્યાનના ગાળો આ બાબતમાં જરા સંભાળવા જેવો ગણાય, કારણકે આ ગાળામાં કિશોરાવસ્થા-માંથી યુવાનીમાં પ્રવેશતી વખતે શરીરમાં રહેલી આંતર પ્રયોગો (Indocrine glands)ના રસો ઝરવાથી શારીરિક પરિવર્તનો થાય છે. યુવતીઓમાં સ્તનોનો પિકાસ, રજસ્રવની શરૂઆત, અને યુવકોમાં અવાજપરિવર્તન ને દાઢી મૂછના અંકુર ફૂટવાની શરૂઆત આ સમય દરમ્યાન થાય છે. જો આ સ્થિતિની સંભાવનાની બાળકોને પહેલેથી જ ખબર હોય તો સહાનુતા નહીં પ્રવેશે. વળી આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી સ્ત્રી-પુરુષના જાતીય સંબંધો અંગે

એના કાન પર ગમેતેવી ગંદી વાતો આબ્યા વગર રહેતી નથી. આથી વધુ સાફ એ છે કે બાળકોને એની જાણ મા-બાપ જ કરે, જેથી જાતીયતા એ ગંદી ને પાપપૂર્ણ વસ્તુ છે એવી ભાવના બંધાય નહીં ને સંકેતનાં મૂળ ઊંડાં ન રોપાય.

સંકેતનું એક કારણ બાળકની હિનતાની ભાવનાને ગણાવી શકાય. કેટલાંક બાળકો શરૂઆતથી જ એવું વિચારતાં હોય છે કે 'હું' નકામું છું તેથી મારા સમુદાય જીવે ?' 'મારા કરતાં વડીતો સાફ જાણે છે,' 'હું' ખરાબ છું કારણકે જાતીય વાસનાઓ પાછળ હું' લામું છું,' 'દરેક માણસને તિરસ્કાર વણે એવાં મારાં કામ છે'—આવા વિચારો દઢ થતાં બાળક પોતે સમાજનું એક જરૂરી અંગ છે એ હકીકત જૂલી જાય છે અને એનાં માનસિક વલણો એને અવળી દિશામાં દોરે છે. કોઈકવાર આવી માનસિક સ્થિતિ અનુભવતાં બાળકો—વડી-લોએ જેમના પ્રત્યે બેદરકારી બતાવીને જાતીય સંબંધો અંગેના જ્ઞાનથી વંચિત રાખ્યાં છે—સ્વાર્થી, એક-લપેટાં ને હસ્તમૈથુનનાં શિકાર બનતાં જોવામાં આવ્યાં છે આમાં બાળકોની શક્તિ ધસાય છે ને માનસિક અસ્થિરતા આવે છે. આવી બાળકોના મનમાંથી લઘુતાની ભાવના જડમૂળથી દૂર કરીને એવું ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે સમાજને તેમની જરૂર છે ને તેથી એમણે પોતાના વ્યક્તિત્વને ધરા પાછળ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

સંકેત અનુભવતી વ્યક્તિઓએ એટલું ધ્યાન રાખવું કે સંકેત એક કુદરતી ક્રિયા છે વળી સંકેત-ચતુર ઉદ્દેશવસ્થાન જાતીય સહાનુતા અને લઘુતામયિ છે. સંકેતચંચીલતા સ્વભાવમાંથી એકદમ તો દૂર નહીં થાય; તોપણ વડીલો, શિક્ષકો ને ઉપદેશકો ધીમેધીમે માનવીની આ નબળાઈ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવનાર બની બીજાઓને પણ સંકેતચતુર કરવામાં સારો ફાળો આપે તો આ નબળાઈમાંથી મુક્ત કરવાનું ભીંતરથ કાર્ય પણ સહેલું બની જાય.

[આવતે અંકે : કોષ]

અ તૂ ટ સ થ વા રો

વિચારું હંમેશાં,—
સખી કહેતી : 'તારું હૃદય ધવલું' શુભ મુજને
ગમે છે એવું કે નિત નિત લઈ સાથ ફરતી !'

સખી ઘેલી મારી, અવનવલ ઘેલાં સકળ શાં
હંમેશાં કાઢે છે !

લલી લોળી ત્રિયા, હૃદય મુજ એવું અથમથી
ખનેલું છે કાળું, સકળ નિજ કાળાશ ભરવું
ખધે ધિક્કારાવું, દુલ્લવવું કંઈ આપ્તજનને.
છતાં ક્યારે વું આ હૃદય સહ પેસી શરીરમાં
જઈ, જોયું ક્યારે ધવલ શુભ એકાદ ફિરલું !'

‘હવે છાનો રે’ની !

બધી વાતો ખોટી !

અમારે ને એને અતૂટ સથવારો જનમનો
થયો છે પહેલેથી,
પછી એ.ળખ્યા’તો જીવિત જગમાં એક પુજને !'

પ્ર વા ત

મં ગ લા ટ ક

દૈતોથી દુનિયા દીસે સભર આ લેદોપલેદે ભરી,
અંખે માનવચિત્ત કિન્તુ સહુ એ ભિન્નત્વમાં એકતા.
આત્માની પ્રકટે ઢલા પ્રભુચની જ્યોતિ રૂપે અંતરે
સાધે પ્રીતિરસાયને ઉભયનું અદૈત દામ્પત્ય એ.
વાંછું એ સહધર્મચાર સ્ફૂરજો રનેહી તમારે ઉરે,
માણો મંગલ કાવ્ય આ જીવનનું સૌહાર્દના સુસ્વરે;
વાણી જ્યાં વિરમે સમાધિ રસની, સૌન્દર્યની પ્રેમની
પામો એ નવદંપતી : પ્રભુચનું પ્રસ્થાન હો મંગલમ-

લક્ષ્મી ના રા ય ણુ મો. પં ડયા

વિ ર હ ને

પ્રિયનું રૂપ સજી ક્ષણે ક્ષણે
ન ઘટે આ ઉરછેદ, હે સખે !

હ સિ ત બૂ ચ

ર ડ તાં મો તી

લેજે, મારાં ગાનને ગોઠે લેજે.

આણુ વું એવો પૂર મારા કવનમાં,
ગાન તો તારાં જાત્ય પૂગી ગગનમાં,
ખની જાત્ય અમર એ રહેજે,
લેજે, મારાં ગાનને ગોઠે લેજે.

ગાનનો મારો ગાળો મહેરામણ
કંઠ વિના તારા રે’શે એ વામન,
રેજે, મારાં ગાનને તારાં
કંઠનાં કામણુ રેજે.
લેજે, મારાં ગાનને ગોઠે લેજે.

ગાન મારાં છે પાંખ વિનાનાં,
નથી-નથી મહી રંગ હીનાનાં;
છીપની મહી છુપાઈ જાણે
સોતી રડતાં છાનાં-છાનાં.
ઠહેજે, મારા ગાનને તારા
સૂરની પાંખે ઠહેજે.
લેજે, મારાં ગાનને ગોઠે લેજે.

શબ્દ તો મારા સહુ સાથ વિહાણુ;
ગાન સેવે તો યે સંગનાં સોણાં
કે’જે મારાં ગાનને તારા
આણુની વાતો કે’જે,
લેજે, મારા ગાનને ગોઠે લેજે.
ન ટ વ ર લા લ પ ટે લ

હ વ ન

યાદ ચિનગારી સખી મુજ અંતરે છાને ખળે
હોમ્યા કદ્દ ખળતણ ગણી મુજ સર્વ, એની આગમાં,

લા નુ પં ડયા

હવાત વિના જ નવો જન્મ ધારણ કરવાની
 દે — દિગ્ગત્વ પામવાની શક્તિ મનુષ્યજાતને જ
 વરેલી છે. બાળક આંખ કાન આદિ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો
 દ્વારા પશુપક્ષીઓની જેમ માત્ર રોજિંદું જીવન
 જીવવા પૂરતી તાલીમ મેળવી લે છે, ત્યારે એને
 પ્રથમ જન્મ પૂરો થાય છે; અને તે ત્યારે વર્ષો જ
 નહિ પણ પેઢીઓ પહેલાંના માનવજાતે મેળવેલા
 આચારવિચારના વારસાને મેળવવા પગરણ માંડે છે
 ત્યારથી જ તેનો બીજો જન્મ શરૂ થાય છે. સામાન્ય
 રીતે આવા બીજા જન્મની પૂર્તિ ધર અને
 સમાજમાં થાય તે કરતાં વધારે સારી રીતે શાળા
 મહાશાળાના વ્યવસ્થિત વર્ગોમાં થાય છે. ત્યાં
 શિક્ષક કે અધ્યાપક પોતે મેળવેલ અતીત વારસાનું
 તેમ જ પોતાની કદમના અને આવકતથી એમાં
 કદેલ વધારાનું વિતરણ કરે છે. આમ દિગ્ગત્વની
 સાધનાના સમયે જે જ્ઞાનની લેવડ દેવડ ચાલે છે તે
 જ 'ખરું' વારસાનું વિતરણ છે. પરંતુ માત્ર વર્ગમાં
 સામૂહિક રીતે થયેલી એ લેવડ-દેવડ જ્યારે લેખબદ્ધ
 ચર્ચ વધારે વ્યવસ્થિત અને વધારે સુંદર રીતે સર્વ-
 ગમ્ય થાય છે ત્યારે એ વિતરણ સમાજજાપી બને
 છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક એ એવા એક વિતરણનું
 ઉદાહરણ છે.

પુરુષસૂક્તમાં સમાજજીવનને આવશ્યક એવાં
 કર્મોના ચાર વિભાગ કરી જનસમાજને ચાર
 વિભાગમાં કહેયો છે. તે કાળે એ વિભાગો બધે
 અભેદ ન હોય છતાં કાળક્રમે એ વિભાગો જન્મ-
 સિદ્ધ મનાતા અને તે સાથે જીવનીયપણાની ભાવના
 જોડાતાં અભેદ નહિ તો દુર્ભેદ બન્યા જ હતા એ
 દુર્ભેદતા ભેદાવાનો અને ફરી અને ફરી તે પાછી
 અસ્તિત્વમાં આવવાનો એવા બે યુગો પણ વીંટ્યા.
 ગુણકર્મ દ્વારા જ વર્ણવિભાગ અને નહિ કે માત્ર
 જન્મ દ્વારા જ, એ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના કેટલાય
 પ્રયત્નો થયા ને તેમાં કેટલેક અંશે સફળતા પણ
 આવી. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી પહેલાં દેાઈ વ્યક્તિએ
 એ સમયનું સ્પષ્ટ દર્શન, નિર્ભય અનિષાદન અને

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'દર્શક' તરીકે
 ખ્યાતિ પામેલા શ્રી મનુભાઈ પંચોળીનું
 ઇતિહાસના અભ્યાસના નીચેાડ જેવું
 પુસ્તક 'આપણો વારસો ને વૈભવ—ખંડ
 ૧ લો' પ્રગટ થાય છે. એની પ્રસ્તાવના
 ગુજરાતના પ્રજાચક્ષુ પંડિતજીએ કેટલી
 તલસ્પર્શી લખી છે એ આ વાંચતાં જણાયો.

સ્વજીવનથી આચરણ કયું ન હતું કે પ્રત્યેક જીવંત
 વ્યક્તિએ જીવનને આવશ્યક એવા ચતુર્વિભાગી
 કર્મોની તાલીમ મેળવવી જ જોઈએ. અર્થાત્ માત્ર
 આખા સમાજે નહિ પણ સમાજપટક પ્રત્યેક
 વ્યક્તિએ ચતુર્વર્ણ થવું જોઈએ. માણસ સુખ્યપણે
 ભલે કોઈ એક જ વર્ણને લગતું જીવન જીવે પણ
 તેણે ચારે વર્ણને લગતાં કર્મોની આવડત કેળવવી
 જોઈએ. એ વિના જેમ સમાજ બહારથી સુરક્ષિત
 નથી થવાનો, તેમ તે જીવનીયપણાના મિથ્યા અભિ-
 માનથી પણ મુક્ત નથી થવાનો.

ઇતિહાસયુગ અને તે પહેલાંના યુગો એમ એક-
 દર લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષોના માનવજાતે જે વારસો
 મૂક્યો છે, ને જે ખાસ કરી ભારત સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે તેની ક્રમવાર સુસંબદ્ધ રીતે રજૂઆત
 આ પુસ્તકમાં થયેલી છે. લેખકે શરૂઆત બૃહ
 પ્રાચીન સમયથી કરી છે, પણ એની સમાપ્તિ ઇ.
 સ ના સાતમાં સૈકામાં થયેલ હર્ષવર્ધનની
 સાથે જ થાય છે. હર્ષવર્ધનથી માંડી આજ સુધીનાં
 ૧૨૦૦-૧૩૦૦ વર્ષોને 'પૂર્વરંગ'ના લેખકોની પેઠે
 પ્રસ્તુત લેખક પણ સ્પર્શ્યા નથી. ખરી રીતે પ્રસ્તુત
 પુસ્તક એ 'પૂર્વરંગ'ના એક વિશિષ્ટ પૂર્તિ જ નહિ
 પણ ઘણી બાબતોમાં તેનું સ્પર્શીકરણ પણ છે.
 કાકા જેવા બહુશુની પ્રતિભાસંપન્ન અને શ્રી નર-
 હરિભાઈ જેવા પારદર્શી વિચારક એ બંનેને તે
 વખતે પક્ષાડી બાંધી બેસવાનો અને સ્વસ્થ મને
 લખવાનો જોઈ તો સર્જન સમય મળ્યો હોત તો એ

‘પૂર્વરંગ’ની હાત જુદી જ હોત. પણ તે યુગ વિદેશી સત્તા સામે ગાંધીજીએ ફેંકેલ સત્યાગ્રહના ધ્વજાસ્થામાં સાથ દેવાનો વીરયુગ હતો. એટલે થવું જોઈતું કામ કાંઈકે રહી જ ગયું.

પ્રસ્તુત પુસ્તક ૧૩ પ્રકરણમાં ‘પૂરું’ થાય છે. આગળનાં પ્રકરણ પહેલાંનાં પ્રકરણો સાથે કાળ-ક્રમની દૃષ્ટિએ તેમ જ વિષયની દૃષ્ટિએ એવાં સુસંબદ્ધ ગોઠવાયાં છે કે પહેલું પ્રકરણ ‘પૂરું’ થાય ત્યારે બીજા પ્રકરણમાંના વિષયની જિજ્ઞાસાનાં બીજાં નંખાઈ જાય છે એટલે વાચક સહેલાઈથી આગલું પ્રકરણ વાંચવા લક્ષ્ય છે અને તે વાંચ્યા વિના તેને ટૂંકિત જ થતી નથી.

લેખકનો આ ઇતિહાસ શાળા-મહાશાળામાં ચાલતા ઇતિહાસ કરતાં જુદો પડે છે, કેમ કે એ માત્ર રાજ્યને ન સ્પર્શતાં સમગ્ર પ્રજાજીવનવ્યાપી સંસ્કારને સ્પર્શે છે; અર્થાત્ પ્રસ્તુત ઇતિહાસ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ છે.

પહેલા પ્રકરણમાં ઋગ્વેદના ઉપરથી કૃદિત થતી આર્યોની ઐહિક જીવનપરાયણ, પુરુષાર્થી, તેમ જ સાદી અને નિર્બંધન જીવનચર્યાનું તાદશ ચિત્ર રજૂ થયેલ છે. તેમ જ આર્યોને દેશના જે મૂળનિવાસીઓના સંપર્કમાં આવવું પડે છે, તે મૂળનિવાસીઓનો સ્પષ્ટ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. સિંધુસંસ્કૃતિના લોકો, દ્રાવિડીઓ અને કૌલ, સંતાલ આદિ જનો, એ બધા દેશના આદિવાસીઓ, તેમનાં મૂળ સ્થાનો ક્યાં હતાં અને શોધખોળે તે ઉપર શું અજવાળું નાખ્યું છે—વગેરેનો વિરતૂત પરિચય કરાવી લેખકે આર્યો અને અનાર્યો એ બંને વર્ગ વચ્ચે થયેલ સંઘર્ષ અને છેવટે થયેલ સમન્વયની પૂર્વભૂમિકા રજૂ કરી છે.

બીજા પ્રકરણમાં આર્યો અને અનાર્યોનું મિલન, તેના પુરસ્કર્તા કોણ કોણ હતા તે, સમન્વય માટે ચાલેલી ગડમથલો અને સધાયેલ સમન્વયનાં ઠંઠ પરિણામો—એ બધું સુરેખ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ત્રીજામાં આર્ય-અનાર્યના એ સમન્વયકારી મિલનનો પડઘો પાડતા રામાયણનો લેખકે તલસ્પર્શી મનોરમ પરિચય કરાવ્યો છે. રામાયણના કર્તા વાલ્મીકિ કોણી લૂંટારા હતા, બ્યારે મહાભારતના કર્તા વ્યાસ, પરાશર ઋષિ અને માછલુના કૃષ્ણવર્ણ પુત્ર હતા. આ બંને આર્ય-અનાર્યના મિલનના સૂચક છે, અને એમના અંશે પણ એ મિલન જ સૂચવે છે. સાચા અર્થમાં વ્યાસ અને વાલ્મીકિ ગમે તે હોય. કદાચ આર્ય-અનાર્યનું મિલન સૂચવવા ખાતર જ એ બેની એવી જાતિએ અંચકારે ચીતરી હોય, જેથી જાતિમદમાં ઝૂલતા આર્યોનો ગર્વ ગળે ને દીનતામાં રાત્યનાર અનાર્યોને પાતો ચઢે; તેમ જ રામાયણ અને મહાભારતને બધા એકસરખી રીતે સ્વીકારે. વાલ્મીકિ પોતે અનાર્ય હોવાથી જ તેમણે અનાર્યના એક એક વર્ગની મદદ દ્વારા જ રામનો મહિમા વચ્ચાની વાત ગાઈ છે, અનાર્યોની મદદ વિના રામ ન જીતત, ન રામ બનત. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે જેણે અંચકાર તરીકે કોણી વાલ્મીકિને નિર્દેશ્યા તેનો ઉદ્દેશ અનાર્યોનું બળ દર્શાવવાનો, આર્યોને માન આપવાનો અને એ રીતે બંનેનું ઐક્ય સાધવાનો હતો.

મહોદરી વિભીષણને પરણે, તારા દિયરને પરણે, રાવણ અને વિભીષણ જુદા પડે, સુગ્રીવ અને વાલી લડે ત્યારે રામભ્રાતાઓ અખંડ રહે—આ લક્ષણ કદાચ આર્ય-અનાર્યનું ભેદસૂચક હોય. અંચકારે આર્ય આદર્શ દર્શાવવા અંચ લખ્યો હોય ને તેમાં અનાર્ય વ્યવહાર કેવો છે એ સાથે સાથે દર્શાવી આર્યજીવનની સુરેખતા ઉપવાસી હોય. જો કવિ ખરેખર કોણી જ હોય તો તેને પોતાની જાતિમાં એટલે કે અનાર્યમાં રહેલા સડાને નિવારવાની દૃષ્ટિ હોવી જોઈ એ. અને એ પણ કવિને વસેલું દશે કે આવડા ગોટા દેશમાં બહારથી આવેલા આર્યો છેવટે ફાળ્યા તે દૌર્લભ્ય એકતાને દારણે. એટલે એને પોતાની જાતિની કુસંપ અને હુદ્દયવૃત્તિ ખટકી હોય અને તેનું ચિત્ર પોતાની જાતના અનાર્યો દ્વારા રજૂ કર્યું હોય.

એવા પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણ્યુગનું ચિત્ર છે. લેખકે ઐતરેય આદિ બ્રાહ્મણ્યુગમાં આધારે દર્શાવ્યું છે કે ધીરે ધીરે સાદા યજ્ઞોમાંથી ખર્ચાળ અને આડંબરી મહાયજ્ઞો કેવી રીતે વિકસ્યા. એ જ રીતે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે પુરોહિતવર્ગની ક્ષત્રિય જેવા યજ્ઞમાનવર્ગ ઉપર કેવી ધાક બેઠી અને તેઓ કેવા દક્ષિણા-લોલુપ તથા મોજલા બની ગયા. આની સામે કઈ રીતે ક્ષત્રિયોનો વિરોધવટાળ બેઠ્યો અને પુરોહિતોની પકડમાંથી છૂટતાં તેઓએ કયા પ્રકારની નવસંસ્કૃતિના નિર્માણમાં ભાગ લેવા માંડ્યો, એ બધું લેખકે સાધાર દર્શાવ્યું છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં મહાભારતનો પરિચય આવે છે. રામાયણના પરિચય કરતાં આ પરિચય કઈક વિસ્તૃત છે, તે ગ્રંથનું કેદ અને વિષયવિધ્ય જોતાં થોડું જ છે. 'વૈરથી વૈર શમતું નથી' એવી તથાગતની વાણી 'ધમ્મપદ'માં માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે રજૂ થઈ છે, જ્યારે મહાભારતમાં એ સિદ્ધાંત અનેક કથા, ઉપકથા અને બીજા પ્રસંગોદ્વારા સુરેખ રીતે વ્યંજિત થયેલો છે, એટલે તે વાચકને પોતાના રસપ્રવાહમાં ખેંચે જ ન્ય છે, ને જરાય કંટાળો આવવા દેતો નથી. બુદ્ધની એ વાણી અશોકે એનું જીવન જીવી શિક્ષાલેખોમાં મૂર્ત કરી છે, જ્યારે મહાભારતમાં એ વાણી કવિની રસવાહી શૈલી દ્વારા તેમ જ ઐતિહાસિક, અર્ધ-ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક કથા-પ્રસંગો દ્વારા મૂર્ત થઈ છે. આમ મહાભારત અને તથાગતનો મૂળ સૂરઃએક જ છે, કે જતનારના હાથમાં છેવટે પરતાવો ને દુઃખ જ રહે છે.

લેખકે મહાભારતનો પરિચય આપનારમાંથી કલટારી નાખનાર યુદ્ધરૂપે આપેલ છે તે બરાબર છે. રામાયણ અને મહાભારતના કેટલાંક પાત્રો ઉપરથી જ આ અંતર સ્પષ્ટ થઈ ન્ય છે. જેમ કે રામ નિષાવાન, તો યુધિષ્ઠિર તક જોઈ જુદું પણ બોલે; સીતા બધું દસતે મોઢે સહી લે, તો પતિ-બક્તા છતાં દ્રોપદી પતિઓ અને બીજાં વડીલોને

પણ વાધણી પેટે ત્રાડી બેઠી ઠપો આપે; વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠનું ગુરુપદને જાગે તેનું વર્તન ને વર્ચસ્વ, જ્યારે દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિનું અર્થ તેમ જ ક્ષત્રિયોનું દાખલ મહાભારતમાં કૃષ્ણનું જે અરિત આલેખાયું છે, ને રજુગણમાં ગીતાના ઉપદેશ તરીકે જે એની ખ્યાતિ છે, તે કૃષ્ણ પ્રત્યે બક્ષિત ઉપગમ્યા વિના નથી રહેતાં. કૃષ્ણ જ્યારે મહાભારત યુદ્ધમાં મહાસંહાર માટે અર્જુનને ઉત્તેજે છે, ત્યારે જ સાથે સાથે એક ટિટાડીનાં બચ્ચાને બચાવવા અહિંસક સાધુ જેટલી કાળજી રાખે છે. મહાભારતમાં ગંધકાર વૈશ્ય તુલાધાર જનકસિને ત્રાજવાની દાંડીથી સમતોલ રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે અને કર્તવ્યપરાયણ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણી માખાપની સેવા છોડી કઠોર તપ તપેલ દુર્વાસા પ્રકૃતિના કૌશિક તાપસને ધર્મબ્યાધ દ્વારા પ્રાપ્ત ધર્મ છોડી વનમાં નીકળી જવા બદલ શીખ આપે છે. આવાં અનેક સુરેખ ચિત્રો આ પ્રકરણમાં છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઉપનિષદનું વાતાવરણ તાલ્ય આલેખતાં લેખકે જે તે વખતના વિચારણીય પ્રશ્નો મૂક્યા છે, તે ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે ચાલીરૂપ છે. એ પ્રશ્નો આ રહ્યા : 'યજ્ઞો શશ્વત સુખ આપે છે ? આ સુખની દૃઢતા એ શું છે ? કોણે એ દૃઢતાને જન્મ આપ્યો ? મૃત્યુ શું છે ? પુનર્જન્મ છે ખરો ? કે વાયુ સાથે વાયુ ભરી ગયા પછી કશું રહેતું જ નથી ? જીવ, જગત ને ઈશ્વર વચ્ચે શો સંબંધ છે ? બધું એકાગર છે કે અલગ અલગ ? કોણ આ રચે છે ? કોણ ભણે છે ? શું છે આ બધી ભાંજગ ?' ઇત્યાદિ આવા પ્રશ્નોના ચિંતનને પરિણામે પ્રકૃતિ અને દેવોની પ્લતાંગત વિવિધતામાં એકતા જોવાની વેદકાલીન પ્રાચીન ભાવના, પિંડોમાં એકતા જોવામાં પરિણમી; કે જે 'તત્ત્વમસિ' જેવાં વાક્યોથી દર્શાવવામાં આવી છે. આનો ભાવનાપરિપાક કૂદકે કે બૂસકે ભાગ્યે જ થઈ શકે. તેનું ખેડણ સદીઓ વગી અને અનેક દ્વારા થયેલું છે. એ ખેડણમાં ક્ષત્રિય-

વર્ગનો ક્રાંતિકારી સ્વભાવ મુખ્ય ભાગ લખવે છે, અને બ્રાહ્મણો પણ કેવા નવનવરિદ્યા તરસ્યા કે જેઓ ગમે તેવાં સંકટ વેકીને પણ વિદ્યા મેળવે. આનું ઉદાહરણ નચિકેતા જેવાં અનેક આખ્યાનો પૂરું પાડે છે.

તે કાળે યજ્ઞનો મહિમા ઓસરતો જતો હતો છતાં સામાન્ય જનસમાજ ઉપર તેની પકડ હતી જ, એમ કહી લેખકે (૧) યજ્ઞને સહેલે માર્ગે વળવું, પુરુષાર્થ બાબુ પર રાખવો. (૨) બ્રાહ્મણ પુરોહિતોની સર્વોપરિતા (૩) યજ્ઞમાન-પુરોહિત બનેતું પરસ્પરા-વલંબન, આદિ જે યજ્ઞયુગના ત્રણ પરિણામો સૂચિત કર્યા છે તે યથાર્થ છે.

સાતમા પ્રકરણમાં શ્રમણધર્મના બે સમઘાલીન આગેવાનો યુદ્ધ અને મહાવીરનું ચિત્રણ છે. યુદ્ધ અને મહાવીરના આચાર વિચારમાં મુખ્ય સામ્ય શું છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને યુદ્ધની જીવનકથા ઠીક ઠીક વિસ્તાર પૂર્વક આપી તેનાં અનેક પાસાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ઉપનિષદના વિચારકોમાં ક્ષત્રિયો હતા પણ તેમના સંઘો અસ્તિત્વમાં આવ્યા જાણ્ય નથી. જ્યારે યુદ્ધ અને મહાવીરના સંઘો માત્ર અસ્તિત્વમાં જ ન આવ્યા પણ તે દેશના અનેક ભાગોમાં અને દેશ બહાર પણ ફેલાયા એનું શું કારણ? એ પ્રશ્ન ઉઠાવી લેખકે જે જવાબ આપ્યો છે તે યથાર્થ છે. જવાબ એ છે, કે યુદ્ધ અને મહાવીર પોતે સિદ્ધ કરેલ કરુણા અને અહિંસામૂલક આચારને સ્વપર્યાપ્ત ન રાખતાં સમાજવ્યાપી કરવાની વૃત્તિવાળા હતા. અને તેથી જ તેમના સંઘોને અનાયો, આદિવાસીઓ તેમ જ ક્ષત્રિય-વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે અનેક વર્ગોનો ટેકો મળી ગયો,

આઠમા પ્રકરણમાં ધ્યાન ખેંચે એવી મુખ્ય ચર્ચા એ છે કે ગણરાજ્યોમાંથી મહારાજ્યો કેવી કેવી રીતે અને કયા કારણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મહારાજ્યના વિચારનો મળખૂત=પાયો નાખનાર ચાણક્ય કહેવાય છે. તેની ચક્રાર રાજનીતિનું દિગ્દર્શન તેના અર્થશાસ્ત્રના આધારે કરવામાં આવ્યું છે જે ચાણ-

ક્યની અનુભવસિદ્ધ કુશળતાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ચંદ્રયુગ પછી - વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી વ્યક્તિ છે અશોક. તેનો યુદ્ધવિજય ધર્મવિજયમાં કેવી રીતે પ્રસર્યો એનું હૃદયહારી વર્ણન લેખકે આપ્યું છે.

નવમા પ્રકરણમાં આર્યોએ આપેલ સંસ્કૃતિના અંગોનો નિર્દેશ કરી તેનું ત્રિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે અંગો આ છે :

- (૧) અનેકમાં એક જોવાની દૃષ્ટિ અને અહિંસા
- (૨) સ્ત્રીસન્માન
- (૩) વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા
- (૪) તર્કશુદ્ધ વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની ટેવ.

દસમા પ્રકરણમાં વેદશાળથી માંડી યુદ્ધના સમય સુધીની વિવિધ રાજ્યપ્રણાલિઓનું નિરૂપણ છે. અને ત્યાર બાદ અંતમાં રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ આર્થિક જીવનની સુરેખ છાંતી આવે છે. જીવનના આ ત્રણ પાસામાં ગણ અને સંઘનું તત્ત્વ મુખ્ય દેખાય છે. રાજ્યોમાં ગણવ્યવસ્થા છે, ધર્મોમાં સંઘવ્યવસ્થા છે અને ઉદ્યોગધંધા આદિમાં નિગમ કે શ્રેણી-વ્યવસ્થા છે.

અગિયારમા પ્રકરણમાં હિન્દુસ્તાનની અંદર અને એની બહાર એશિયાના ખૂણે ખૂણે બૌદ્ધ ભિક્ષુકોએ, શિદ્ધીઓએ, વ્યાપારીઓએ અને રાજાઓએ કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં ને કયાં કયાં સંસ્કૃતિ વિવિધ રીતે વિસ્તારી, વિકસાવી ને અમર બનાવી તેનું દૃઢ ચિત્ર છે.

બારમા પ્રકરણમાં ‘અશ્વમેધપુનરુદ્ધારયુગ’નું લગભગ છસો વર્ષનું ચિત્ર છે. મૌર્યયુગ પછી જે પુરોહિતવર્ચસ્વનો યુગ આવ્યો અને જેમાં બ્રાહ્મણ કે શ્રમણ બધા જ મુખ્યપણે પોતાપોતાના ધર્મપ્રસાર અને પ્રભાવ અર્થે રાજ્યાશ્રમ તરફ વળ્યા અને છેવટે શ્રમણો ‘ઉપર પુરોહિતોનું’ વર્ચસ્વ સ્થાપિત થયું તેનું ઐતિહાસિક ચિત્ર છે. બૌદ્ધસંઘની સિદ્ધિઓ અને નમળાઈઓ તેમ જ પુરોહિતવર્ગની પણ સિદ્ધિઓ અને નમળાઈઓ એ બધું વિશ્લેષણપૂર્વક લેખકે દર્શાવ્યું છે, અને શ્રમણપ્રભાવ કરતાં પુરોહિત-

પ્રભાવ વધ્યાં છતાં તેણે શ્રમભુખરંપરાના કયા કયા સદૃશો અપનાવી લીધા અને નવા પૌરાણિક ધર્મને કેવે આકાર આપ્યો એ બધું નિરૂપવામાં આવ્યું છે.

શ્રમભુ અને પુરોહિતવર્ગે પોતપોતાની જાવના તેમજ સંસ્કૃતિના વિવિધ અંગોના પ્રસાર માટે જે હોડ ચડ કરેલી તેના અનેકવિધ સુંદર અને સુંદરતમ પરિણામો આવ્યાં છે. એ પરિણામો વૈદક, ગણિત, ખગોળ, શિલ્પ, રચાપત્ય, કાવ્ય, સાહિત્ય, ભાષા, ક્ષિપિ આદિ અનેક રૂપમાં આવેલાં છે તેનું લેખકે હેલા પ્રકરણમાં પુરુષાર્થપ્રેરક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે અને છેવટે એ પુરુષાર્થમાં જે જોડ આવી તે પણ સૂચવ્યું છે.

આ રીતે વેદ પહેલાંના યુગથી માંડી મધ્યકાળ સુધીના કાળપટને સ્પર્શતાં સંસ્કૃતિચિત્રો લેખકે આધારપૂર્વક આલેખ્યાં છે.

અવનવી તેમજ રૈચક-અરૈચક ધટનાઓ અને બનાવોના વર્ણન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના માનસને તૃપ્તિ તો અત્યંતકારી ફિરસાઓ દ્વારા અને ખીજ ધણી રીતે આપી શકાય પણ ઇતિહાસશિક્ષણનું ખરું અને મૂળ પ્રયોજન તો એ છે કે જાણનાર વિદ્યાર્થી એ દ્વારા પ્રત્યેક બનાવનો ખુલાસો મેળવી શકે કે આ અને આવાં કારણોને લીધે જ એ બનાવ બનવા પામ્યો છે; તેની કાર્યકારણભાવની સાંકળ સમજવાની શક્તિ સાચું ઇતિહાસશિક્ષણ એટલી હદ સુધી કેળવી શકે કે એવો વિદ્યાર્થી અમુક પરિસ્થિતિ નોંધતે જ ફેલી શકે કે આમાંથી આવું અને આ જ પરિણામ નિપજશે. ખરી રીતે ઇતિહાસશિક્ષણ જૂનો અનુભવોને આધારે કેળવેલ કાર્યકારણભાવના જ્ઞાન દ્વારા માણસને સાચો પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરે છે અને ભૂતકાળ ભૂલોથી બચી જવાનું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ આપે છે. પ્રગુત પુસ્તક એ માત્ર ધટનાઓ કે બનાવોનું વર્ણન નથી કરતું, પણ દરેક ધટના અને પરિણામની પૃષ્ઠભૂમિકામાં કેવી પરિસ્થિતિ હતી કે જેને લીધે

તેવાં પરિણામ આપ્યાં, એવી કાર્યકારણભાવની સૂખસા જોડતું એક સંકલિત નિરૂપણ છે. તેથી જ આ પુસ્તક ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક ગણનાપાત્ર કાગોળ ગણાવું જોઈએ.

લેખકે જે જે મુખ્ય સામગ્રીને આધારે પ્રકરણો તૃપ્યાં છે તે તે સામગ્રીનો પ્રકરણવાર નિદેશ અંતમાં કર્યો છે, જેથી પોતાનું કથન કેટલું સાધાર છે એ વાચકને માલૂમ પડે અને વધારામાં જેઓ આ વિષયનો મૂળગ્રામી અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને આવી સામગ્રીનો પરિચય થાય.

એકંદર શ્રી મનુભાઈનો આ પ્રયત્ન બહુ જ સફળ થયો છે, જેની પ્રતીતિ દરેકોઈ વાચકને થયા વિના નહિ રહે. એમની ભાષા તો સિદ્ધહરત ગુજરાતી લેખકની ભાષા છે, એ એમનાં લખાણો વાંચનાર સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એમનું જે વિશાળ વાચન જ, જે વિચારની સમૃદ્ધિ છે અને તેથી યે ચડી જાય એવું તેમનામાં જે મધ્યસ્થતાનું ને નિર્ભયતાનું બળ છે—એ બધું તેમના આ લખાણને ચિરંજીવી અને સર્વપ્રિય બનાવવા માટે પૂરતું છે. શ્રી, મનુભાઈ મૈટ્રિક પણ નથી થયા અને છતાં એમણે જે અવસ્થિત સાધાર અને તર્કસંગત નિરૂપણ સમતોલપણે કર્યું છે, તે સૂચવે છે કે જેનામાં સહજ પ્રતિભા અને પુરુષાર્થનો સુભગ યોગ હોય તે મહાવિદ્યાક્રયો અને વિશ્વવિદ્યલયોના આંગણમાં ગયા સિનાય પણ ધાર્યાં કોણ નિપજવી શકે છે. જેઓને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ વિશે—અર્થપ્રકટન-સમર્થ વિશે થોડી ચર્ચા થઈ હોય તેઓને આ પુસ્તક ખાતરી કરી આપશે કે વિદ્યાના વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડવાની શક્તિ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલી છે !

એક વાર વાંચવું શરૂ કરીએ કે પૂરું કર્યાં સિનાય જીંઘવાનું મન ન થાય એવી સરસ શૈલી હોવાથી તે દરેકોઈ સમૃતિપ્રિય નિૂતામુને આકર્ષ્યા વિના નહિ જ રહે.

એ આશક નહોતો તો ય દિલ ચોરી જતો. એ કવિ નહોતો તો ય હૃદય ઉકેલતો. એની આસ-પાસ હૃદયો પથરાએલાં રહેતાં. એનો અનુભવ એને કહેતો હતો કે હૃદયોની રતાશ ઉપટી જતી હતી.

હૃદય સામે એક એવું કાવતરું મંડાયું હતું કે હૃદય સુધી પહોંચતું લોહી એકાએક હૃદયને દગો દેતું અને ધમકારા બંધ પડી જતા.

બાળક, સ્ત્રી અને પુરુષ, બધાનાં હૈયાં એના તાળા કુંચીમાં રહેતાં. હૃદય ઉકેલવા માટે એ રૂપિયા લેતો.

કવિ જે હૃદયની કવિતા ગાતો એ હૃદય કેટલી-કવાર એની આંખ સામે આવતું, ક્ષ કિરણોએ ઉપ-સાવેલી તસ્વીર એની આંખ સામે મંડતી અને હૃદયને સડો માલુમ પડતો.

કવિ કોઈ શુભાશી દિલ કહેતો હતો, ક્ષ કિરણો એ દિલને જંતુભયું જાહેર કરતાં હતાં. દાકતર મધુકર કચ્છકાના ટુકડા ઉપર માનવીનાં હૃદય અંદરની છબી ઉઠેલનારો કાબેજ પુરુષ હતો. પુસ્તકની જેમ એ આદમીનું દિલ અક્ષરેઅક્ષર વાંચી જાણતો.

મધુકર એના ખંડમાં બેઠો હતો. થાકીને એ અગાસીની ખુરશી પર પડ્યો હતો. શહેરમાં સાંજ કચારની ઢોળાઈ ગઈ હતી. સાંજ પછીની પવનની લહરી એના થાકેલા કપાળ પર ટાકું પોતું મૂકી ચાલી જતી હતી. મધુકરની આંખ લગભગ નિંચાઈ જતી હતી.

ત્યાં તો બાળુની ખુરશી પરથી અવાજ જાગી ગયો.

‘તમે અંતઃકરણને જોળખી શકો છો ?’

મધુકરે જવાબ આપ્યો નહિ. એટલે બીજાવાર આ સવાલ સળગી ઊઠ્યો :

‘અંતઃકરણને તમે જોળખી શકો છો ?’

મધુકરે માંડ માંડ આંખ ઉઘાડી. અને આસ્તેથી કહી દીધું :

પ્રેમની ઝીણામાં ઝીણી વાતને નારી કેવી જીવંતતાથી પોતાનામાં સંઘરી રાખે છે ! આ વાર્તામાં, જીવલેણ રોગમાં સપડાયેલી એક નારીને પીછાનતાં જે ડોક્ટર રોગ પારખી શકે છે એ, ડોક્ટરને પોતાના ગત જીવનથી એ જ નારીને થયેલો જીવલેણ અન્યાય ધ્યાનમાં સુદ્ધાં નથી આવતો ! દેખકની અનોખી શૈલી પણ આખરે ખીલી ઊઠી છે.

‘અંતઃકરણ જોળખવાનું કામ મારું નહિ. હું તો શરીર જોળખું, પણ હું એમ માનું છું કે, શરીર એ જ એક ઉકેલવા જેવું પુસ્તક છે, અંતઃકરણ માટે મેં ઘણી વાતો સાંભળી છે. એક દિવસ વિજ્ઞાન અંતઃકરણ સાથે મારી મુલાકાત ગોઠવી દેશે એમ હું જરૂર માનું છું.’

ખોલીને મધુકર મૂંગો થઈ ગયો, આંખ મીંચી ગયો. ખુરશી પર બેઠેલા આદમીએ એના અવાજને થોડોક આરામ આપી ફરી શબ્દોની ટોકારી વગાડી :

‘મધુકર, તું મારો મિત્ર છે. હું તારી પાસેથી જાણવા માગું છું કે પ્રેમ હૃદયને બળવાન બનાવે છે કે નિર્બળ બનાવે છે ?’

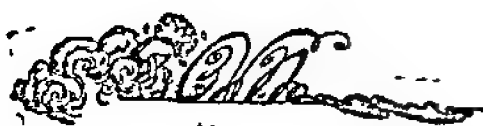
મધુકર ખડખડાટ હસી પડ્યો. સંધ્યા પછીની પળે એનો મિત્ર અતિશય સસ્તો શબ્દ—પ્રેમ—લઈ આવ્યો.

મધુકર આંખ બીડી ગયો. ખંડની અંદરનો શુભાશી કમળનો વીજળાનો સળગેલો ગોટો એની આંખમાં આવી ગયો.

થોડી ક્ષણ પછી મધુકર ખેંચી રહ્યો :

‘રાત્રી લોહી જે લાષા હૃદય પાસે લખાવે એનું નામ પ્રેમ.’

મધુકરનો મિત્ર આ વાત સમજ્યો નહિ. મધુકરે એની વાત શરૂ રાખી :

‘હૃદયને લાલ બદામનો આકાર, જગતે આપ્યો છે એટલા ખાતર જ આ બદામ ખોરી યઈ ગઈ હાગે છે. હૃદયના ધક્કાને આપણે કેટલી વાર પાડો હાંફી કાઢીએ છીએ ? હૃદય સંગ્રામ માગે છે ત્યારે આપણે એકાંત મેળવીએ છીએ. હૃદય ‘ના’ કહે છે એને આપણે ‘હા’ માં ફેરવી નાખીએ છીએ. સાફ છે, તમારી આંખ સામે હૃદય આવતાં નથી એ.’

મધુકર અને એના મિત્ર વચ્ચે આવી વાતો ચાલ્યા જ કરતી. બેમાંથી કોઈ ખાસ નિર્ણય પર આવી શકતા નહિ. મધુકરનો અનુભવ હતો કે, કોઈ નિર્ણય પર આવનાર આવતી કાલે ખોટો પડવાનો હતો.

*

દિવસનું હૃદય બંધ પડી ગયું અને રાતનું હૃદય ધબકવા માંડ્યું.

આજે મધુકર ખૂબ થાકી ગયો હતો એટલે આરામ કરવા માગતો હતો પણ ટેલિફોનની ધંદડી વાગી.

‘જલડી આવી જાવ, તબિયત ખમડી છે.’

આ વાક્ય દાકતર સિવાયના બધા માણસોને બંજીર લાગતું. દાકતરને એ વાક્ય સાથે જ ધધી કરવાનો હતો.

મધુકર જઈને આવ્યો. થોડીવાર બેઠો. ત્યાં ફોન આવ્યો. ફરી એ ગયો. ફરી એ આવ્યો. ત્યાં બીજો ફોન આવ્યો. ફરી એ ગયો ને ફરી એ આવ્યો.

આજે એ ઊંઘી શક્યો નહિ. પંખો ફર્યાજ કર્યો, મેજ પરનાં મોઝરાનાં ફૂલની વાસ ફર્યાજ કરી, સુંવાળી પથારીનો ખોજો જામતો જ રહ્યો મધુકરના મેજ પર પડેલી ક્ષ કિરણોની છાંયો જાણે ધબકવા લાગી. હૃદયનો તાલ સંલગાવા લાગો.

કોઈ એક સ્ત્રીના હૃદયની છાંયે મધુકરને હેરાન કરી રહી.

કોઈ એક યુવકના દિવની છાંયે એની નિંદર પર ઝાથ મૂકતી રહી.

મધુકર વિચારે ચડ્યો.

‘આજનાં કાળજાની આ હાલત’

એને કંઈક યાદ આવ્યું. બતી કરી એ લખવા બેઠો. પણ મેજ ઉપરની એક હૃદયની ‘તસ્વીર’ એની મગજની નસને પકડી લીધી.

એ હૃદય એની જાણ સંભળાવી રહ્યું. ફેફસાંને એક એક ઝાથ અક્ષર બની ગયો.

‘હા, હું હૃદય છું. મને આજે જુઓ છો ? જુઓ, જુઓ, ખૂબ તપાસીને જુઓ. હાથ લઈને જુઓ, શું કહે છે ? ક્ષયનાં જંતુ ? તમારૂં વાંચન બરાબર છે. અફસોસ કરવો રહેવા ઘો. અથવા અફસોસ કરવાના પૈસા માગો. હા, હું સવ સાચું હતું. મારામાં રાતું લોહી ઉઠળનું હતું. મારો ધબકારો તમરા ધબકારા કરતાંય રૂંડો હતો.’ હૃદયે હવે પુરુષની જાણમાં વાત કરવા માંડી.

‘વધુ નથી કહેતો. તમે જે કંઈ પૂછવું હોય તે અમારી અધારી ચાલીને પૂછો. એ તમને કહી દેશે મારી અને ક્ષય રોગની દોસ્તી. હા, પણ તમારી તો આ કમાણીની વાત છે !

‘સંભળો ! તમે જે દારૂ અક્ષરે દવાનું નામ લખી આપ્યું છે એ દવા ખરીદવાની મારામાં શક્તિ નથી. તમે મારી મરકરી શા માટે કરી ? તમે મને કશું કે ખુદ્દલી હવા લેજો. ખુદ્દલી હવા ? કેમ કરીને લેવી ? ચલીની દીવાલોમાં બારીઓ તો મુકાવી આપો.

‘શું ? કશું ? પૌષ્ટિક ખોરાક ? દાકતર સાહેબ ? સડેલા અનાજ માટે દારૂમાં જીભા રદી કલાકો વિતાવીએ છીએ ત્યાં તમે વળી આ પૌષ્ટિક ખોરાકની વાત કર્યાં કરી ?

‘ફળ ? ટમેટાં ? દૂધ ?...તમે તો હદ કરી. આ શબ્દો અમારા ચ હોડથી કેટલા દૂર રહ્યા છે એની તમને ખબર છે ?

‘દાકતર સાહેબ ! તમે મૂર્ખ જાવ. નાહક એક

હૃદયની વાત શા માટે સંભળો છો? મારા પર ધણા ડાઘ છે? એકાદું કાણું છે?

‘ખરાબર છે. હૃદયની અંદર આ વીંધ પાડનાર કાણું છે? તમે જ કહો. હું કંઈ ભણેલ નથી.’

‘પણ દાકતર, તમને કંઈ ખબર નથી. તમારી પાસે હું કેમ કરીને ચોરાઈ આવેલ એ વાત જાણો છો? એક રાતે મને મુંઝારો થઈ ગયો. મારી જી વાસર નાખવા માંડી....ને નક્કી થયું કે મારે કોઈ મોટામાં મોટા દાકતરને બતાવવું.’

‘આપનું સિરનામું’ મેળવ્યું. એ પહેલાં જીની એક બંગડી બાકી રહી હતી એ વેચી દીધી. ને તમે મને એક ઝોરડીમાં મોકલ્યો. ઝોરડીમાં અંધારું થયું ને મારી છાતી આજુબાજુ તમે કાચની એક પાટી મૂકી.

‘વીજળીની બતી થઈને અવાજો થયા. ને તમારા માણસો મારી છાતી ઉપર કાચની પાટી ફેરવવા માંડ્યા.

‘મારી દેખતાં જ એ મારા હૃદયના ડાઘને જાહેર કરવા લાગ્યા. ને પછી તો મારી જખી લેવાનું નક્કી થયું.

‘દાકતર સાહેબ, મારી પોતાની જખી મેં કોઈ પડાવી નથી પણ મારા હૃદયની જખી મેં પડાવી. કેટલા પૈસા આપીને ખેંચાવી?’

‘જરા આરામ ખુરશી પર બેસો. પંખો તેજ કરો. મારી જીને મેં દેશ ભેગી કરી દીધી છે. અમે બે સાથે રહીએ એ કોઈ રીતે બને એમ નથી. એટલા પૈસા હવે ક્યાંથી લાવવા?’

‘તમને એટલું જ કહેવાનું કે, ક્ષણ, પૌષ્ટિક ખોરાક અને ખુદ્દી હવાની તમે જે લલામણુ કરી છે એ લલામણુ માત્ર મેં ખૂબ દામ ખર્ચી મેળવી લીધી છે. તમારી કોઈ વાત મારાથી બની શકવાની નથી.

‘હૃદયની જખી પડાવીને મને સંતોષ થઈ ગયો છે. મારી બધી મૂડી મેં એમાં ફૂંકી મારી છે.

‘તમે હવે આ તસ્વીર તમારી પાસે જ રાખજો. મને સોંપવાની જરૂર નથી. મારું હૃદય તમારા કબજામાં રહે એ સાફ છે. એને સાફ કપાટ તો મળશે.’

મધુકર એ જખીની ભાષા સંભળીને સાવ શાંત થઈ ગયો. એણે એ જખીને ખરેખર કપાટમાં મૂકી દીધી.

બીંધ એનાથી આવી જ રહી. મધુકર વરસેથી ક્ષ કિરણોની તસ્વીરો ઉકેલવાનું કામ કરતો હતો, આજે એક સામટી અનેક તસ્વીરો એના મગજને ઘેરવા લાગી.

કોઈ જખીએ તોછડી ભાષા વાપરી, કોઈ જખીએ ખુશામત ભરેલી વાણી કહી. મધુકરને આજે લાગ્યું કે, એ હૃદયવાચન શીખ્યો પણ એ વાંચન પછી હૃદયને રાહત આપનારી ચાવી એને જડી નહિ.

એ ચાવી કોના હાથમાં હતી?

આજની વ્યવસ્થા ઉપર મધુકરનું મગજ રોકાયું. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે એ જે લલામણુ કરતો હતો જેનાથી હૃદય સાંજું થાય એવી સૂચના આપતો હતો એ લલામણુ આજે વધુ પડતી ખર્ચાળ હતી. એટલે એની લલામણુ રાહતને બદલે રૂદનના કામની હતી.

હૃદય ફિક્કા પડતાં હતાં કારણ કે, જીવન ઝાંખાં પડ્યાં હતાં. હાથ અને હૈયાને મેળ તૂટી ગયો હતો. જેના હાથ પરિશ્રમ કરતાં એ હૈયાને પૂરતું લોહી મળતું નહોતું. જેના હાથ નવરા હતા એના હૈયાને વધુ પડતું લોહી દબાવતું હતું.

મધુકર વધ ને વધ વિચારેમાં ગૂંચવાતો ગયો. સમાજના આરોગ્યના પહેરેગીર થવાની એની ઉમ્મીદ હતી પણ એના હાથમાં માત્ર વસ્તુઓની લલામણુ કરનારી કલમ હતી, દવા દર્શાવનારી ભાષા હતી.

મધુકરને તરતાં આવડતું હતું તો યે એની નજર સામે એ ધણીને રૂખતાં જોતો હતો. એની

પાસે જે ઈલાજ હતો એ વ્યક્તિગત ઈલાજ ધાર્યા પરિણામ લાવે એવો નહોતો.

૧૯૪૩ના જમાનામાં એ જીવતો હતો. અનાજ સંકટની વાત એને બીજા કોઈએ નહિ દુઝળાં અંતરોની છબીઓએ સમગ્રની દીધી હતી શરીરની સાકીળના મથુકાઓ પહેલીવાર એ ઉકેલવા માંડ્યો.

અનાજસંકટના એક એક મથુકા પરથી ચાલતો ચાલતો એ ઠેક સંગ્રામની ભૂમિ ઉપર પડેલો ગયો. સંગ્રામની સાકીળ હવે મધુકરે ઝાળખી.

હૃદયના ડાખ, દિલની અંદરનાં વીધ, ગડબડીયા ભાતવાળી હૃદયની છબીઓ, આ આજની આ ભાતે મધુકરને સંગ્રામકાળ સાથે મુલાકાત કરાવી આપી.

સડેલાં અનાજ અંતર સડાવી દીધાં હતાં ! સડેલી સૃષ્ટિએ અંતરને ઘેરો ધાલવા જંતુઓનાં ફળી ઊર્જા ક્યાં હતાં ?

મધુકરને લાગ્યું કે, પ્રચાર કરવાનો એને જરાએ શોખ નહોતો તો યે એનાં મગજમાં એ પ્રહારના વિચારો જ ભરાવા લાગ્યા.

૧૯૪૩ના એક કિષકતા પ્રભાતે એના મેજ પર ડાહરનાં ફૂલ મુકાયાં તોયે એના મગજમાં ડાહરનું ફૂલ ઊગ્યું નહિ.

શહેરની વચ્ચેવચ્ચ એ વસતો હતો. શહેરનાં ફેફસાં એ વાંચતો હતો વાંચ્યા પછી વિચારતો હતો. વિચાર્યા પછી એ મંથન અનુભવતો હતો. મંથન અનુભવ્યા પછી એ ઈલાજના કાંઈ પર આવતો હતો અને કાંઈ નહીંકે જ એ રૂપી જતો હતો.

એ જે વિદ્યા શીખ્યો હતો એ વિદ્યાના ઉચ્ચાર માટેનો એતો અધિકાર હતો પણ એનો ઈલાજ એની પાસે નહોતો, એનું મધુકરને હવે દુઃખ થવા લાગ્યું.

મધુકરને ભૂતકાળ યાદ આવવા લાગ્યો. એ પણ મધ્યમ વર્ગનો જ છોકરો હતો. અને એ અકસ્માતથી આ ધધામાં પડી ગયો હતો. આ ધધામાં એ

એટલો મશગુલ થઈ ગયો કે એનો ભૂતકાળ સાવ ઝાંખો પડી ગયો. એને એ સંભારવાનું કોઈ કારણ રહ્યું નહોતું.

એના ધધાના ઓરડામાં મોટી રાત સુધી એને રાંધાનું પડતું. એની પાસે એક તસ્વીર હમણાં જ આવી પડી હતી.

ક્ષ કિરણોની તસ્વીર પછીની જલામણુ લઈ જવા માટે દાક્તર મધુકરના ઓગડાની બહાર એક નાનો જથ્થો બેઠો હતો.

મધુકર એ તસ્વીર ઉકેલવા લાગ્યો. વીજળીની બત્તી સામે તસ્વીર ધરી એ ડાખ ઉપર પેન્સીલની નિશાની પાડવા લાગ્યો, સડો પૂરેપૂરો ફેલાઈ ગયો હતો. ક્ષયરોગનાં જંતુઓ જીવતાં હતાં.

નાનો જથ્થો મધુકરના ઓરડામાં આવ્યો.

“મારી બહેનની છત્રી આપ આપો છો ?”

“આ તમારાં બહેન ચાપ ?”

“હા જી.”

“રહો છો ક્યાં ?”

“ગામડામાં.”

“બહેન કેવડી છે ?”

“મારી બહેન મોટી છે. હું સાવ નાનો તો થ મને બહેને ધણી વાતો કરી છે.”

“મને એ વાત કહેશો ? મને વધુ ખજર પડે.”

નાનોભાઈ નિર્દોષ ભાવે એની બહેનનો ઇતિહાસ કહેવા બેઠો.

“મને બહેન કહેતી કે એ જોને પરણવા માગતી હતી એણે એને તજ દીધી. મારી બહેન એ વાત જુની જ નહિ. અને એ માણસે મારી બહેનને કેટલી દુઝલી એ જાણો છો ?

“વેવિશાગની વાત લગભગ નક્કી થઈ ગઈ હતી મારી બહેન અને એ કોઈવાર મળતાં, પણ

પછી એ માણસ બાણવા ગયો. પહેલાં મુંબઈ, પણ એ અમારે ગામ આવે ત્યારે બહેનને મળે. બહેન માની જ બેઠી કે, એ માણસ જ એને પરણશે.

“પછી તો એ માણસ ગયો વિલાયત બાણવા. તે ત્યાં પાંચ વરસ લગી રહ્યો. શરૂઆતમાં એક બે કાગળો લખ્યા. મારી બહેનને એ કાગળો એમના એમ સાચવી રાખ્યા છે.

“તે પછી તો કાગળો આવતા બંધ થયા. મારા બાપુએ પૂછ્યું ત્યારે બહેને જવાબ દીધો કે, વિલાયતથી એ માણસ પાછો ફરશે ત્યારે બહેન એની સાથે પરણી જશે.

“પાંચ વરસ લગી મારી બહેન એના બે કાગળો પર સંતોષ રાખી જતી. અને પાંચ વરસ પછી ખબર મળ્યા કે, એ તો ખૂંચ બહો કારવીને મુંબઈ આવી ગયો છે.

“પણ બહેન પર એક કાગળ સરખો આવ્યો નહિ. બહેને કાગળો લખ્યા એના જવાબ પણ આવ્યો નહિ. કદાચ મારા બાપુએ એ કાગળો ટપાલમાં નાખ્યા જ નહિ હોય.”

“મારી બહેન રોજ રૂબે ને એક દિવસ બહેનનું વેવિશાળ નક્કી થયું ને એ પરણી.

“થોડા મહિના પછી એ માંદી પડી ને અમને કહ્યું કે મુંબઈ જવ. બહેનને અચાવવી હોય તો. ગામના દાકતરોએ મુંબઈમાં જઈ લેવડાવવાનું કહ્યું.”

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના દાકતર મધુકરે એ સ્ત્રીની વાત સાંભળી.

મધુકરને સમજાઈ નહિ, સ્ત્રીની આ મમતા, દાકતર મધુકર ઉંઠેલી શક્યો નહિ, સ્ત્રીની છાત્રી પર કશું ઝીલાયું નહિ.

તસ્વીર સામે રાખીને એણે ફરી બોલ્યો કયું.

નાના બાઈને મધુકરે પૂછ્યું.

‘તમે ક્યાંના?’

‘વટવાણના.’

દાકતરે કહ્યું :

‘અરે ! હું પણ ત્યાંના જ છું.’

આ વાતો ચાલતી હતી ત્યાં તો બહાર ડોઈ આવ્યું. નાનો બાઈ બહાર ગયો. એની બહેન અને બાપુ માંડ-માંડ ચાંદી આવી પહોંચ્યા.

દાકતર મધુકર પાસે નાનો બાઈ ધસી આવ્યો. ‘મારી બહેન માંડમાંડ આવી છે. તમે તપાસશે?’

‘હા, લાવો અંદર’ અને એક પાતળી સ્ત્રી મધુકરના ઓરડામાં દાખલ થઈ. મધુકર હજીયે તસ્વીર ઉઠેલો હતો. સ્ત્રી સામું બોલ્યા વિના મધુકરે કહ્યું.

‘બેસો’ અને સ્ત્રીએ પણ મધુકર સામું ખાસ બોલ્યા વિના જગ્યા લીધી.

પછી મધુકર અને સ્ત્રીની આંખો મળી. ચાર આંખો સામસામી આવી મઈ. આંખમાંથી નજર અંતરમાં પેસી ગઈ.

મધુકરથી બોલાઈ જવાયું.

‘કોણ માલતી?’

‘હા, હું માલતી. તમારી પાસે હૃદય દેખાડવા આવી છું.’

નાના બાઈએ કહેલો બધો ઇતિહાસ મધુકરને ગળે બાંધી ગયો.

એને જે વાત યાદ પણ રહી નહોતી એ વાત માલતીનું જીવન બની ગઈ હતી.

માલતીએ આસ્તેથી પૂછ્યું.

‘કેમ છો?’

મધુકરે જમીન પર પડતી આંખથી જ જવાબ આપી દીધો.

માલતી બોલી :

‘હું કેટલા દિવસ જીવીશ, કહો બોઈએ?’

‘ઉપચાર કરો તો...’

માલતીએ વાક્ય અટકાવીને કહ્યું.

‘તમે જ લખી આપોને.’

નાના બાઈને નવાઈ લાગી. એની બહેન માલતી મશહૂર દાકતર મધુકર સાથે આમ કેમ વાત કરતી હતી? બંનેને પૂરેપૂરી ઓળખાણ હોય એમ!

‘વિલાયતમાં શું કરી આવ્યા? હા, બરોબર તમે

તો ખીજાઓના હૃદય વાંચવાનું શીખી આવ્યા ને !
મારા હૃદયને ઉકેલ્યું ?

મધુકર કાંઈ ખોટું નહિ. નાનો બાઈ જરા ખારી
આગળ ગયો. માલતીએ મધુકરને કહી દીધું.

‘તમારા બે કમળો તમારે પાછા જુવે છે ?’

મધુકર કાંઈ ખોટું નહિ. વરસો લગી માલતી
મૂંઝી રહી હતી. આજે એની હજી જરા છૂટી થઈ.

‘હવે કેટલા મહિના જીવીશ ? તમે મારા બગ-
ડેલા હૃદયની આ જખી સાચવી રાખજો. સાફ છે
કે મારા મુખની કાંઈ જખી તમારી પાસે નથી.’

અંદર હવે આપુ ચાલી આવ્યા. એમની તો
આંખે જ સહેજ વાધો એટલે એના ગામના એક વખ-
તના ‘મધ્યા’ ને એ આજખી શક્યા નહિ.

માલતી દેખતાં જ આપુ ખોટ્યા.

‘દાકતર સાહેબ, મારી દીકરીને સારી કરી લો.’

મધુકરે માલતીને તપાસી. માલતીના હાડકાં પર
દાકતરે એની નળી મૂકી. માલતીને શ્વાસ લેવાનું
કષ્ટ. માલતીને પસીના થઈ આવ્યો. મધુકરના કપાળ
પર પસીના આગી ગયો. માલતીને મધુકરે તપાસી,
અને કહ્યું :

‘આ દવા કરજો.’

મધી તો માલતી, એના બાઈ અને આપ, ત્રણે
મધુકરનો ખંડ હોડી ચાલી ગયા.

મધુકર કાંઈ ખોલી શક્યો નહિ, એક ઓના
હૃદયની મમતા.

એને તો ક્ષ કિરણો જે કાંઈ સમજાવતાં એવું
જ હૃદય ઉકેલતાં એને આવડતું હતું.

મધુકરને લાગ્યું કે માલતીએ શા માટે આટલી
મમતા રાખી હતી ? એની જીવાનીની વાતને માલ-
તીએ શીદને આટલી ગંભીરાઈથી સાચવી રાખી
હતી ? શા માટે ક્ષયના જંતુઓને ખોલાવીને માલ-
તીએ એની રમૂતિ હૃદયમાં સાચવી હતી ?

દાકતર મધુકરને એવું અવાન આજે સમજાયું.
એને એમ પણ લાગી આવ્યું કે માલતીએ શા

માટે માની લીધું હતું કે એની સાથે વિલાપતથી
પાછા ફર્યા પછી એ લગ્ન કરશે ?

માલતીને દોષ આપવાની એની વૃત્તિ એક ક્ષણ
ભગી અને બીજી ક્ષણે એ વૃત્તિ ટાલી પડી ગઈ.

માલતીનું મ્હાન મુખ મધુકરની આંખમાં અત્યારે
ફરવા લાગ્યું. માલતીની અવસ્થા માલતીને થોડા
મહિનાઓની જિંદગી આપે એવી હતી.

મધુકરને વિચાર આવ્યો કે માલતીનો પતિ ક્યાં
હતો ? માલતીનો નાનો બાઈ કહેવાનું બૂધી ગયો કે
એ માણસે માલતીને છોડી દીધી હતી.

‘મધુકરના હાથમાં એક દેવાની તસ્વીર પડી રહી.
એનાથી ખોલાઈ જવાયું.

‘મેં જ આની છાતીમાં ક્ષયનાં જંતુઓ મૂકી
દીધાં.’

જતી સામે માલતીના હૃદયની તસ્વીર એણે ફરી ધરી.

‘આંહી’ ગાય. ત્યાં ગાય. આંહી’ વીધ. આંહી’
ખવાએલી જગ્યા.’

હૃદયના આ ગાયદારા મધુકરને એ હૃદયમાં એવું
નામ વંચાવ્યું.

ખંડમાંથી માલતી તો ચાલી ગઈ, એના જગ-
ડેલા હૃદયની જખી મધુકરને ભેટ કરીને.

મધુકરની એ કૃતિ બની ગઈ.

મધુકરે એ જખી વાંચ્યા જ કરી.

મધુકરે એ હૃદય એની પાસે જ રાખ્યું.

ટેલિફોન આવ્યો એક દહીંનો, ખીજા દહીંનો,
ત્રીજા દહીંનો, ચોથા દહીંનો, પાંચમાં દહીંનો. દાકતર
મધુકર ફર્યાજ કર્યો, ધુમ્પા જ કર્યો, ઘેર આવીને
એવું મગજ એક વાક્ય રચવા લાગ્યું

‘મારું, એક નારીનું અંતર, તમારા વિદ્યાનના
જ્ઞાનમાં સાચી વાત નહિ કહે. મારા ખરા અંતરની
જખી તમે ખેંચી નહિ શકો.’

મધુકરના ઓરડામાં અંધારું થયું ને એ અંધારું
ત્યાં ને ત્યાં ચંબી ગયું.

ભારતની એ કમનસીબી છે કે જે અન્નના ઉત્પાદન ઉપર એની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા હતી એ જ અન્ન આજે એને દુર્લભ બન્યું છે. દેશની વસ્તીનો ૨/૩ કરતાં પણ વધારે ભાગ જેના ઉપર આધાર રાખે છે અને જેમથી થતી આવક દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૫૦ ટકા જેટલો હિસ્સો. નોંધાયે છે એ જ ધંધો આજે મુશીબતોમાં અટવાયો છે. જે અનાજની કાઠીઓ ગરીબ ખેડૂતોને ઘેર પણ છલોછલ ભરેલી રહેતી હતી, એ જ અનાજ આજે એને ઘેર પડીકે બંધાય છે. ખેતી એ ભારતના કરોડો ખેડૂતો માટે માત્ર ધંધો તરીકે નહીં, પણ પ્રણાલિકા તરીકે જીવનમાં વણાઈ ગઈ છે. એણે એમના વિચાર, વર્તન ને સંસ્કૃતિ ઉપર જોડી અસર કરી છે.

આજે ભારત એની કરોડોની પ્રજાને પૂરતું અનાજ પૂરું ન પાડી શકવાને કારણે વિટંબણમાં મૂકાયું છે. એમાંય છેલ્લાં પચાસ વર્ષના ગાળામાં તો હિંદની વસ્તી કદાપી પણ ન શકાય એટલી વધી છે. નીચેના આંકડા એનો પુરાવો આપે છે.

વર્ષ	વસ્તી (૧૦ લાખમાં)
૧૯૦૧	૨૮૪૦૩૬
૧૯૫૧	૩૫૬૦૮

(૧૯૫૧ની વસ્તી તો ભાગલા પછીના ભારતની છે. ૧૯૦૧માં પાકિસ્તાન કે અલ્લાહેશ હિંદથી છૂટા પડેલાં ન હતાં.)

ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું એ પહેલાં એવું અર્થકારણ સમતોલ હતું. ગામડાં પણ સ્વાવલંબી હતાં; પરંતુ જેમ જેમ પરદેશ સાથેનો સંપર્ક વધતો ગયો તેમ તેમ અનાજની નિકાસ વધી ને વેપારી પોકેતો ઉત્પાદન પણ વધ્યું. પરિણામે ખોરાકના ઉત્પાદન પ્રત્યેનું ઉદાસીન વલણ વધતું જ ગયું ને ૧૯૨૯ની મંદી વખતે તો અનાજ ઉત્પાદકોને ખેવડો માર આવ્યો પડ્યો. ૧૯૩૦માં સરકારને એકદમ જાન થયું કે ખોરાક ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં દેશની વસ્તી

ખેતીપ્રધાન દેશની ખેતીને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ એવું માનતી પ્રજાસત્તાક સરકારે ‘વધુ અનાજ વાવો’ની ઝુંબેશ તો ઉપાડી. પણ એને લગતા પોસ્ટરો કલેક્ટરો ને મામલતદારોની આંધિસોની દિવાલો શોભાવ્યાથી વધુ સક્રિય કાળે નથી જ આપી શક્યા. આ સમીક્ષા-લેખ એ વિષેની આંકડાઓ સાથે વધુ સ્પષ્ટતા અને સમજૂતી આપે છે.

વધી ગઈ છે. આથી ધીમે ધીમે પરદેશથી આયાત થવા માંડી. અલ્લાહેશને હિંદથી છૂટું પડ્યા પછી ચોખાની તંગી વધારે જાણી થઈ. પરિણામે ૧૯૩૬-૩૭થી અલ્લાહેશમાંથી ચોખાની આયાત શરૂ થઈ ને તે વર્ષોવર્ષ વધતી જ ચાલી. અલ્લાહેશ જાપાનના હાથમાં સપડાયું ત્યારે જ ચોખાની આયાત બંધ થઈ ને પરિણામે ૧૯૪૨માં બંગાળમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. એ વખતના વાઈસરોય લોર્ડ વેવલ પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા બંગાળ ગયા ને આવ્યા પછી દેશમાં ખોરાકની તંગીને પહોંચી વળવા અનાજના અંકુશો દાખલ કર્યા, વળી એ વખતે સરકાર વધુ નાણાં છાપીને દેશમાં ધામા નાખીને પડેલા અમેરિકન સૈનિકોને સારામાં સારી જાતનું અનાજ પૂરું પાડતી હતી; આથી મૂળ તંગીમાં આ વધુનો તર્ક પરદેશી મહેમાનોએ ઉમેરો કર્યો ને દેશની અન્ન-વિષયક મુશ્કેલીઓ વધી. પરિણામે અનાજના ભાવ આસમાને ચડવા લાગ્યા ને ગરીબોની મુશ્કેલીઓ બમણી થઈ.

લડાઈની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે સરકારે ‘વધુ અનાજ વાવો’ની ઝુંબેશ જગાવી ને એક ખાસ પ્રચારખાતું જોડ્યું એ ઝુંબેશને સફળ બનાવવાના પ્રયત્નો આદર્યા. જે કે સરકારનું એટલું સફળાગ્ય કે ૧૯૪૦થી માંડીને ૧૯૪૫ સુધીનાં પંચેય વર્ષ પાક સારો ઊતર્યો ને લડાઈના સૈનિકોની જરૂર

રિયાતો પૂરી પાડી શકાઈ; પરંતુ 'વધુ અનાજ વાવો'ની ઝુબેશ ફક્ત ચોપાનિયા દ્વાગ જગાવવામાં આવી હોવાથી ને પ્રજામત સરકાર વિરૂદ્ધ હોવાથી સફળ નીવડી નહોતી. અનાજની આયાત વધતી જ ચાલી. ૧૯૪૫માં અન્ન આયાતનું ખર્ચ રૂ. ૧૩ કરોડ હતું તે વધીને ૧૯૪૮માં રૂ. ૧૩૦ કરોડ થયું. આ ઉપરાંત ખોરાકના નિયંત્રણ વિભાગને નિભાવવા માટે સરકારને ખર્ચ વધારતા જ જરૂં પડ્યું. આજે એ ખર્ચ લગભગ ૧૩,૯૧ કરોડ રૂપિયા છે. આ પરિસ્થિતિએ દેશભરમાં ચિંતાની લાગણી જન્માવી છે ને પાર્લામેન્ટમાં તથા જલ્દેર રથજોએ જણુ 'વધુ અનાજ વાવો'ની ઝુબેશની સફળતા-નિષ્ફળતા વિષે ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે.

'વધુ અનાજ વાવો'નું અદિલન લડાઈ દરમિયાન શરૂ થયું ને એ અદિલનને આજે લગભગ ૧૦ વર્ષ પૂર્ણ થયાં. એની પાછળ ખર્ચ પણ ખૂબ કરવામાં આવ્યું; પરંતુ ખોરાકના આંકડા તપાસીએ તો સમજાય છે કે ખોરાકનું ઉત્પાદન લડાઈ પહેલાં હતું એના કરતાં થોડું ઘટ્યું છે ને એના પ્રમાણમાં ૧૦ વર્ષના માળામાં વરતી વધી છે. જો કે અન્ન ઉત્પાદન ઘટવા માટે કુદરતની ખફા મજબૂત પણ જવાબદાર છે; આમ છતાં સરકારી અંકુશને કારણે ખેડૂતને અન્ન ઉત્પાદનમાંથી ઓછી આવક મળે છે. કોઈ કોઈ વાર તો સરકાર અનાજના જ લાવ ખેડૂતને બાંધી આપે છે એમાંથી ઉત્પાદન ખર્ચ પણ નથી નીકળતું. પરિણામે ખેડૂત અનાજ ઉત્પન્ન કરવા કરતાં વેપારી પોઝો ઉત્પન્ન કરવા તરફ વધુ વળ્યો છે, અને 'વધુ અનાજ વાવો'નું કોઈપણ સક્રિય કાર્યક્રમ વગરનું સરકારી પ્રચાર સૂત્ર જરાય અસરકારક નીવડ્યું નથી. મુન્નાઈ રાજ્યમાં 'વધુ અનાજ વાવો'ની યોજનાની નિષ્ફળતાની ખૂબ ચર્ચા થવા માંડી ત્યારે મુન્નાઈ સરકારના ખેતી ખાતાના પ્રધાને રદમી માર્ચ, ૧૯૫૧ના રોજ 'વધુ અનાજ વાવો' અદિલનની સિદ્ધિએનો કયાસ કાઢવા માટે

શ્રી. બી. એમ ગુપ્તેના અધ્યક્ષપદ નીચે એક સમિતિ નીમી હતી. આ સમિતિએ મુન્નાઈ રાજ્યની 'વધુ અનાજ વાવો'ની ઝુબેશનો શરૂઆતથી માંડીને આગ્રસુધીનો અભ્યાસ કરી એણે કોઈ સિદ્ધિ મેળવી છે કે કેમ એ રીધવાનું હતું અને એની કાર્યપદ્ધતિ સુધારવા માટે કયા પગલાં લેવાં જોઈએ એ સૂચવવાનું હતું.

આ સમિતિએ પોતાનો અહેવાલ સુમત કર્યો ને સરકાર આ અહેવાલની વિચારણા કરે છે : લોકો તો આવી લાંબી ચોડી યોજનાઓથી કંટાળી ગયા છે ને એમને તો અંકુશ રાજ્યમાંથી વહેતામાં વહેલી તકે મુક્તિ જોઈએ છે. આથી જ આ અહેવાલ અંગે થોડું વિવેચન જરૂરી અને છે.

સામાન્ય રીતે મુન્નાઈ રાજ્યનું અન્ન ઉત્પાદન રાજ્યની વસ્તી માટે પૂરતું નથી. 'વધુ અનાજ વાવો'ની ઝુબેશ કેટલાંય વર્ષોથી શરૂ થઈ હોવા છતાં નક્કર યોજના તો ૧૯૪૬-'૪૭માં જ તૈયાર થઈને ૧૯૪૭-'૪૮ થી ૧૯૫૧-'૫૨ના પાંચ વર્ષ દરમિયાન એ અમલમાં રહી. ૧૯૪૭-'૪૮માં ઉત્પાદન ૨,૨૬,૦૦૦ ટન વધશે ને ૧૯૫૧-'૫૨માં એ ૫,૪૭,૦૦૦ ટને પહોંચશે એવી આશા સેવવામાં આવી હતી; પરંતુ વર્ષો પાછો યોજનામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે ને ૧૯૫૧-'૫૨માં વધારાનો ઉત્પાદનનો આંકડો ૨,૯૧,૦૦૦ ટને પહોંચાડવાનો મનસુબો રાખવામાં આવ્યો છે; પરંતુ કુલ ઉત્પાદનના આંકડા જોઈએ તો સમજાય છે કે અનાજ વધુ ઊગવાને જલ્દે ઉલટું ઘટ્યું છે.

વર્ષ	ઉત્પાદન (હજાર ટનમાં)
૧૯૪૩-૪૪	૩૧૨૯
૪૪-૪૫	૨૭૯૬
૪૫-૪૬	૨૪૦૦
૫૦-૫૧	૩૦૬૭ (વિલીનીકરણ પછીના)

આ ઉપરાંત રાજ્યની અનાજની આયાત પણ વધી છે.

વર્ષ	હજાર ટન
૧૯૪૨-૪૩	૪૪૫
૧૯૪૮-૪૯	૧૦૮૭

આ પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ સરકાર કઈ રીતે કહી શકે કે 'વધુ અનાજ વાવો'ની જીએસ સફળ નીવડી છે? સરકારની પ્રચાર પુરિતકા 'આજનો પ્રાણપ્રશ્ન ખેડાકે તો એમ કહે છે કે સરકારે ૧૯૪૭-૪૮ થી ૧૯૪૯-૫૦ સુધીમાં ૧,૫૧,૦૦૦ ટન વધુ અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું છે: પરંતુ એમાંનું કેટલું 'વધુ અનાજ વાવો'ની જીએસને કારણે—એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

'વધુ અનાજ વાવો'નું આદિલન સફળ બનાવવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નનો કયાસ કાઢીએ તો સમજાય છે કે ૧૯૪૭-૪૮ થી ૧૯૪૯-૫૧ દરમિયાન અન્ન ઉત્પાદનમાં સરકારી આંકડા પ્રમાણે નીચે મુજબ વૃદ્ધિ થઈ છે.

વર્ષ	વધારાનું અન્ન ઉત્પાદન	લક્ષ્ય
૧૯૪૭-૪૮	૯૨,૦૦૦ ટન	- ટન
૧૯૪૮-૪૯	૧,૦૯,૦૦૭ ,,	૧,૮૨,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦	૧,૫૧,૦૦૦ ,,	૨,૪૯,૦૦૦
૧૯૫૦-૫૧	૧,૮૨,૦૦૦ ,,	૨,૯૧,૦૦૦

લક્ષ્ય અને વાર્તાવિક ઉત્પાદનના આંકડા જોઈએ તો ધારેલા ઉત્પાદનના ૬૦ ટકા ઉત્પાદન જ શક્ય બન્યું છે; પરંતુ આટલું ઉત્પાદન વધારવા માટે મુંબઈ સરકારે ૧૯૪૭-૪૮ થી ૧૯૫૦-૫૧ સુધીમાં કરેલું ખર્ચ રૂ. ૪૬૪ લાખ છે; એટલે કે ૫,૭૪,૦૦૦ ટન વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે મુંબઈ સરકારે ૪૬૪ લાખ રૂપિયા (૧ ટન=૮૬ રૂપિયા)નું ખર્ચ તો અવાર નવાર કર્યા જ કરવું પડે એવું છે.

'વધુ અનાજ વાવો'ની જીએસમાં સારા ધીજ પૂરાં પાડવાની યોજના, સારાં ખાતર પૂરું પાડવાની યોજના, નહેરુ વિદ્યાલય યોજના, જમીન વિદ્યાલય યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ૧૯૫૦-૫૧ માં

૭૦,૫૦૦ અંગાળી મણુ સુધરેલી જાનવું ખી સરકારે ખેડૂતોને વહેંચ્યું હતું; ૧,૮૭,૦૬૦ ટન ખાતર પૂરું પાડ્યું હતું, ૬,૮૬,૦૦૦ એકર જમીન પર બંધ-પાળો બંધાવી આપ્યા હતા તે ૧૪,૬૦૦ નવા કૂવા કરાવી આપ્યા હતા. લોખંડ, સીમેન્ટ વગેરે પૂરાં પાડવામાં પણ સરકારે મદદ કરી હતી.

૧૯૫૦-૫૧ માં ૧,૮૨,૦૦૦ ટન વધુ અનાજ ઉત્પન્ન થયું એમાં ૧,૦૨,૦૦૦ ટન ઉત્પન્ન કર્યાનો યશ સારાં બીને, ૬૯,૦૦૦ ટન ઉત્પન્ન કર્યાનો યશ અંધ-પાળોને તે ૨૦૦૦ ટન ઉત્પન્ન કર્યાનો યશ અન્ય યોજનાઓને કાળે જાય છે. આ રીતે સારાં ખી એ ઉત્પાદન વધારવામાં મદદરતો ભાગ ભજવ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જે લખલૂટ ખર્ચ સરકારે આ યોજનાઓ પાછળ કર્યું છે એ જોતાં આટલું ઉત્પાદન ધણું શરમ ભરેલું કહેવાય, વળી એક મોટા રાજ્ય માટે ઉપરના આંકડા જરાય ગારવ લેવા જેવા ગણી શકાય નહીં. જો કે સમિતિને તો ફક્ત સારાં બીના ઉપયોગ દ્વારા ઉત્પાદન આટલું વધારી શકાય કે કેમ એ વિષે શંકા છે અને એણે આ મુદ્દાની ઊંડી તપાસ કરવાનું પણ સૂચવ્યું છે, 'વધુ અનાજ વાવો' આદિલન પોતાના જિલ્લામાં સફળ નીવડ્યું છે એવું ઉપરી અમલદારના મનમાં દસાવી એની મહેરબાની મેળવવાના હેતુથી પણ ઘણા કલેક્ટરોએ ખોટા આંકડા ભરી મોટાની વિગતો બહાર આપી છે. વળી ત્યાં સુધી જમીનની ફળદ્રુપતા ન વધે ત્યાં સુધી સારાં બી દ્વારા કે અન્ય ઉપાયોથી વધારવામાં આવેલું અન્ન ઉત્પાદન કાયમ એ આંકડા સુધી પહોંચી શકશે કે કેમ એ મુદ્દો વિચારવા જેવો છે. દ્રેઠમાં સમિતિએ પોતે જ સરકારના ઉત્પાદન આંકડા અંગે અચૂક જાણ કરી છે તે આંકડા એકાં કરવાની પદ્ધતિમાં સંધારો કરવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. એ નિર્વિવાદ છે કે ત્યાં સુધી પાઈનિતો પુરરો વધારવામાં નહીં આવે અને ખેતીનો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ

વિચાર કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી અનના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી શકશે નહીં.

સમિતિએ અન્ન ઉત્પાદન વધારવા માટે કરવામાં આવેલા બીજાં કેટલાંક સૂચનોનાં પણ અભ્યાસ કર્યો છે ને અતે એવું તારણ બાંધ્યું છે કે અનાજ અંકુશોના પ્રશ્ન અખિલ હિંદના ધોરણે હલ કરવો જોઈએ. લેવીની યોજના પણ સમિતિને ક્ષતિપૂર્ણ લાગે છે કારણ કે એમાં નાના ખેડૂતોને ઠીક ઠીક તુકશાન મેળવવું પડે છે.

‘વધુ અનાજ વાવો’ ઝુબેશ સમિતિએ ‘રાજ્ય ખેતી સંઘ’ (State Agricultural Corporation) ની સ્થાપના કરવાનું સૂચનું છે. આ સંઘ નામને હેતુ લક્ષમાં રાખ્યા વિના અન્નના વેપાર અંગેની જરાબદારી સંભાળે તો અનાજનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકે એમ સમિતિ માને છે; પરંતુ આવા સંઘો દ્વારા વેપાર સારી રીતે નથી ચાલી શકતો એ ભૂતકાળનો અનુભવ છે. આથી સમિતિનું આ સૂચન બહુ બ્યવહાર નથી. આ ઉપરાંત સમિતિએ ખેતી વિભાગનું તંત્ર સુધારવાનું સૂચન કર્યું છે; પરંતુ કાર્થ નથી પદ્ધતિ સૂચવી નથી.

નવાઈની વાત તો એ છે કે સહકારી પ્રવૃત્તિ આ કામ પાર પાડવામાં કેટલો મદતવનો ભાગ લાગવી શકે એ વિષે બહુ જ ઝોઝો ઉલ્લેખ છે. દુનિયાના ઘણા દેશોમાં ખેતી વિકાસ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ એક ઉત્તમ સાધન મનાયું છે ને આપણા દેશમાં પણ સરકાર તે લોકસેવકો પૂરતો પ્રયત્ન કરે તો સહકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સુંદર પરિણામો નીપજવી શકાય એમ છે.

વળી પંચવર્ષીય યોજના મુજબ રાજ્યને કઈ રીતે ‘વધુ અનાજ વાવો’ની ઝુબેશ પાર પાડવામાં સહાયભૂત નીવડી શકશે એ વિષે સમિતિએ થોડો વિચાર કર્યો હોત તો સાફ હવું; આમ છતાં સરકારે ગામડાંમાંથી અંકુશ ઉઠાવીને એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન બન્યું છે. જો ખેડૂતને એના માલની પૂરતી કિંમત

ન મળે તો એ વધુ અનાજ જીગડવા તરફ શા માટે ન વળે એ સમજાય એવી વાત છે; પરંતુ અત્યારે તો દરેક રાજ્ય પોતાની મરજી મુજબ પ્રયોગો કરે છે ને પરિણામે દેશ એક ચોક્કસ દિશામાં આગળ વધી શકતો નથી. નહીં તો લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ કરવા છતાં પરિસ્થિતિ શા માટે ન સુધરે? સરકારની લેવી યોજનામાં પણ એટલી બધી બદોબો ઘૂસી ગયેલી છે કે લેણાનું માનસ સંપૂર્ણપણે ન બદલાય અથવા તો સરકાર લાંચિયા અમલદારો કે કારકુનોને હરે નહીં તો લેવી યોજના પણ સફળ નીવડવાની સંભાવના ઝોઝી છે.

‘મુંબઈની પ્રગતિકૂચ’ નામની ‘ખેતીવાડી’ અંગેની પ્રચાર પુસ્તિકાના છેલ્લા પાને સરકારે ‘આમ અન્નોત્પાદન સમિતિઓ’ નીચાની ને ‘જિલ્લા વિકાસ મંડળો’ સ્થાપ્યાની વાતો કરી છે; પરંતુ એ મંડળોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે લાગવગવાળાઓને સીમેન્ટ ને પતરાં કે તગાવી આપવા પુરતી જ પરિમિત રહી છે. ‘વધુ અનાજ વાવો’ને લગતી ઝુબેશ બીંતપત્રો દ્વારા ચાલે છે; પરંતુ ખેડૂત એ બીંતપત્રમાં કશું સમજતો નથી ને હવે તો એ ધા ખાઈ ખાઈને એટલો આળો થઈ ગયો છે કે આવી બીંતપત્રિકાઓ એને અનાજ માળા બાજરમાં વેચતાં અનાજને બદલે કપાસ વગેરે વાવતાં રોકતી નથી.

જૂઠારોપણો, સમાજો, ચલચિત્રો ને બીંતપત્રો એ બધાં તો ઉત્પાદન વધારવાનાં ખૂડાં શરો છે. મુખ્ય શસ્ત્ર બાજુ પર મૂકી રાખીને એ બધાં જોણુ શરોનો ઉપયોગ વધારવાથી કાર્થ નહીં વળે; પણ મુખ્ય શસ્ત્રનો સાથે સાથે જ જોણુ શરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે તો પરિણામ સુંદર આવશે ને આ જમિ ધાન્યથી છવકાઈ જશે. નાનો સિદ્ધિને મોટી ગણાવી લાંબા આકાશ પ્રસિદ્ધ કરવાના મોઢમાંથી સરકારે ઉગરશે તો જ આપણા આ ગૂંચાપેથા અનાજના પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ આવશે, નહીં તો આ આકાશ જ સરકારને સત્તાન્યુત કરશે.

• એચ. એલ. કૉલેજ ઓફ કૉમર્સ (અમદાવાદ)ના વાર્ષિક સુખપત્રના સૌજન્યથી.

પ્રકરણ ૧૯ મું (ચાલુ)

ગાંધી દર્શન

ગૃહોદ્યોગ

ગૃહોદ્યોગવિદોની મહાત્માજીની કલ્પના અને તેની પાછળનું માનસ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. ખેડૂતનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે પૂરક ધંધા તરીકે મહાત્માજીએ દેશ આગળ ગૃહોદ્યોગ અને ગ્રામોદ્યોગ મૂક્યા. એની પાછળનાં પ્રેરક બળો બે હતાં. ભૂતકાળનું આદર્શીકરણ અને યંત્રદેવ. ગૃહોદ્યોગની બાબતમાં મહાત્માજી ભૂતકાળની વારતવિક પરિસ્થિતિને અનુસરવા માગતા નહોતા. જેમકે ગામડાંમાં ઉત્પન્ન થતું તે પરદેશની નિકાસને માટે થતું એમ મહાત્માજી બિલકુલ માનતા નહોતા. એ તો ગૃહોદ્યોગ મારફતે લવિષ્યમાં વિકેન્દ્રિત અને અહિંસક સમાજની રચના કરવા માગતા હતા. હવે ગૃહોદ્યોગનો બીજો ઉપયોગ જોઈએ. જાપાન અને જર્મનીમાં ગૃહોદ્યોગ છે, પણ તે મોટા ઉદ્યોગોના પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે અને નહિ કે સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ તરીકે. મહાત્માજીના દર્શક જેવા અનુયાયીઓ લલે જાપાનની પદ્ધતિનાં ગૃહોદ્યોગની હિંમાયત કરતા હોય, પણ મહાત્માજીએ પોતે એ ગૃહોદ્યોગની કંઈ હિંમાયત કરી નથી. એમણે ક્યારેય-ક્યાંય કહ્યું નથી કે ખેડૂત પોતાની નવરાશના વખતમાં વીજળીની મદદ વડે વિમાન, મોટર, ઑઈલિંગ, ફ્રિજિન્ટનપેનો અને બેટરીના છૂટા ભાગો પોતાના ઝૂંપડામાં તૈયાર કરી શહેરમાં કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની પૂર્તિ માટે મોકલી આપી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે. ભલે પક્ષે એમનું ગામડાં વિષેનું સ્વપ્ન તો હંમેશાં ધૂળિયા રસ્તા, માટીનાં ઘરો, બળદની ખેતી, છાડાનું ખાતર, રેડિયો, તકલી, ધાણી, ધાંટી અને કાડિયાં દ્વારા જીવતા સ્વયં સંપૂર્ણ સમાજનું જ રહે છે.

ત્રીજી રીતે જોઈએ તો આ ગૃહોદ્યોગમાં મહાત્માજી ન છૂટકે જ આધુનિક સુધારાવધારા

દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ લોકપ્રિય બનતી જતી આ લેખમાળાના આગળ વધતા આ પ્રકરણમાં ગાંધીવાદની આમોદ્ધારની ગળજનાક નિષ્ફળતા છતી થઈ છે. આમોદ્ધાર કરતા ગાંધીવાદે આશ્રમો અને વિદ્યાપીઠો ગામડાંમાં નહિ પણ શહેરોમાં જ સ્થાપ્યાં. આમોદ્ધાર કે શહેરોદ્ધાર બેમાંથી કશું ન થઈ શક્યું !

મચ્છતા હતા. એમાં સુધારાવધારા પરત્વે એમનું માનસ હમેશાં આપણા ખેડૂત જેવું જ સંરક્ષક માનસ રહે છે. આપણા ખેડૂતનું સામાન્ય રીતે માનસ એ હોય છે કે બહારથી આવેલો કાઈ પણ સુધારો સોએ સો ટકા સફળ સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી એ નવો અખતરો કરી, ખતરામાં પડવા માગતો નથી હોતો. મહાત્માજીની યંત્રો પરત્વેની દૃષ્ટિ બરાબર આવી જ હતી.

‘હિંદ સ્વરાજ’માં તેમણે યંત્રોનો હડહડતો વિરોધ કર્યો. પણ એ વિરોધ પાછળથી મોળો કર્યો. એમાં એમની દૃષ્ટિ માત્ર એટલી જ હતી કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સાથેના દૂષિત સંપર્કથી આપણા સમાજ-જીવનમાં જેટલો યંત્રવાદ અનિવાર્ય બન્યો હોય, તેટલાનો લાચારીથી ન ટાળી શકાય એવા અનિષ્ટ તરીકે સ્વીકાર કરવો. એમણે પોતે ક્યાંય કદી કહ્યું નથી કે, હિંદમાં રેલ્વેઓ, મોટરો, વિમાનો, મિલો, કારખાનાં, યંત્રો અને શહેરોનો ધૂમ વધારો કરવાની ખાસ જરૂર છે. એમણે રેડિયો જેવા ભૂતકાળનાં પ્રતીકો ગુણાકાર ઇન્જીનો છે, ફ્લ-ક્રિસ્ટો જેવા અર્વાચીન પ્રતીકો નહિ. અલબત્ત, તેમણે સિંગરના સંચાનો સ્વીકાર કર્યો છે, પણ સિંગરના સંચાથી સાયકલ સુધીની ચીજો જો ગામડાંમાં આવતી થાય, તો એને માટે જે કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો જોઈએ તેની મારફતે થતી હિંસા કેવી રીતે અટકાવવી એનો ઉકેલ તેમણે ક્યાંય સૂચવ્યો નથી.

મહાત્માજી યત્રેના કેટલા પ્રમળ વિગેષી હતા અને કેવળ લાચારીથી એનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરના હતા, એનો મોટામાં મોટા પૂરવો તો એ છે કે એ પોતે જીવનના અંત સુધી વિમાનમાં કદી બેસા નથી. મનુષ્યેન માંથીની ડાહરી એતાં માનુષ પડે છે કે, પોતાના જીવનના અંતકાળમાં પણ તેમણે 'હિંદુ રવિ'ના દષ્ટિબિંદુને પરિચિતિના દયાણુ લેહન સહેજસાજ ઉદ્ધાર બનવું છે.

રેડિયોની ઉત્પાદન શક્તિ વધારવા માટે એમણે કે એમના અનુયાયીઓએ કોઈ શાસ્ત્રીય પ્રયોગો કર્યા નથી. એમના તરફથી બીજાઓને જ્યારે નવે રેડિયો રજૂ કરવા માટે એક લાખ રૂપિયા આપવાનું બહેર થયું, ત્યારે શોધાયેલા નવા રેડિયોઓમાંથી એક પણ રેડિયો એમની અશક્ય શરતો પૂરી કરી નહિ. એમણે તો એમ ક્યુ કે મારે એવો રેડિયો બેઈએ કે જે બપડે તો એને મામડાનો લુદાર કે સુધાર સુધારી શકે. જણે ગામડાનો સુધાર કે લુદાર યવત્સંદ્ર દિવાકરી આવી ને આવી પછાત દશામાં રહેવાનો હોય! મહાત્માજીએ રજૂ કરેલી અશક્ય શરતોથી એમનો જરી પૂરાણે રેડિયો સહીસવામત રહ્યો અને એમનો પ્રચાર સતત ચાલુ રહ્યો. એ રેડિયો ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા જીવનના અંત સુધી ચળી નહિ. દિલ્હીના હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટેના એમણે કરેલા પોંચ દિવસના ઉપવાસ વખતે એક પાત્રના કાર્યકર્તાએ તેમને પૂછેલું કે, 'બાપુ! આ ઉપવાસમાં જો કાંઈ આપનું નિર્વાણ થાય તો અમારે કયો માત્ર લેવો?' મહાત્માજીએ તુર્ત જ જવાબ દીધો : 'એમાં મને શું પૂડા છે? એક રેડિયોનો પ્રચાર જ અનેક કાર્યકર્તાઓને અખૂટ કામ આપી શકે એમ છે.'

રેડિયા વિષે મહાત્માજીને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે, દેશના પ્રાણમંત્ર જેવા નહેરૂના પ્રમુખ વિષે તેમણે રેડિયા કરતાં હજારમાં ભાગનું પણ ખ્યાન આપ્યું નથી.

એવું ને એવું વીજળીના પ્રમુખ વિષે. એમની પાસે જો કોઈ વીજળીની વાત લઈને આવે તો તે હસતે મોઢે સ્વીકારી લેતા પણ સામેથી એવી અશક્ય શરતો મૂકી દેતા કે એ માણસ ફરીથી એમની પાસે ફરકે નહિ!

એ એમ કહેના કે વીજળી જો ધોરધર પહેચી શકે એમ હોય અને સર્વના દયાણુ માટે એનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ હોય તો મારે એનો કશો વિરોધ નથી. પણ સચે સાચે એ એવો ભય બતાવતા કે સરતી વીજળી માટે જે વીજળીનું કેન્દ્ર ઉત્પાદન થાય, તે કેન્દ્ર યુદ્ધ વખતે નકામું થાય અને આડકતરી રીતે દિસા તરફ દોરી જાય. એટલે એ જલમંધો મારફતે સરતી વીજળી પ્રત્યે સડેજે ઉત્સાહ બતાવતા નહોતા. લેનિને જે રીતે રશિયાને ઉદ્ધાર સોવિયેટ અને વીજળીમાં જોયો, તેવી રીતે મહાત્માજીએ હિંદોના ઉદ્ધાર કદી વીજળીમાં જોયો નથી. જો ખરેખર એમને વીજળીમાં રસ હોત તો એમના માટે તો એ કામ સાચ સહેલું હતું પોતાના સાબરમતી આશ્રમમાં જ એ વીજળી ઉપર સંધિ-સીધી મિલની ત્રીઠો ગોઠવી શકત. પણ એવું તેમણે કદી ક્યું નથી. બિલકટ પક્ષે જ્યારે તેમના એક વિશ્વાસુ સાથીએ એમના જીવનના છેવટના ભાગમાં સાબરમતી આશ્રમનું વિદ્યુત્કરણ કરાવતી માગણી રજૂ કરી, ત્યારે તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

હેન્ડ્રી ફાઈ વર્તમાન યુગને યત્રયુગ કહેવા કરતાં અગ્રિયુગ કહેવો વધુ પસંદ કરે છે. મંત્ર એ તો શક્તિનો સદુપયોગ કરવાનું સાધન માત્ર છે. અને શક્તિના ઉપયોગની બાબતમાં મહાત્માજીને માનવશક્તિ સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ ઉપર દૃષ્ટિમાર નહોતો.

આ મુદ્દા પરત્વે જો કોઈને કશી શંકા હોય તો તે નીચેનો મહાત્માજીનો પોતાનો જ એકાર વાંચે :

માણસની મજૂરીની જગ્યા હઈ તેને નકામી બનાવે અને સત્તાને થોડા લોકોના હાથમાં એકઠી કરી આપે તેવાં યંત્રોને આ ચિત્રમાં સ્થાન નથી. સુસંસ્કૃત માનવી—સમાજ—કુટુંબમાં મજૂરીનું સ્થાન અનન્ય છે. જે યંત્ર દરેક વ્યક્તિને સદાયરૂપ થાય તેને અહીં સ્થાન છે. પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આનું યંત્ર કેવું હોય અથવા હોવું જોઈએ તેનો વ્યવસ્થિત વિચાર કરવા હું કદી જોડા નથી. સિંગરના સીવવાના સંચાનો વિચાર મેં કર્યો છે, પરંતુ તે પણ ઉપરચોટિયો અથવા કામચલાઉ કે તૂટક જ કહેવાય. મારું ચિત્ર પૂરું કરવાને હમણાં જ એ વિચાર કરવા બેસવાની જરૂર નથી.”*

એ જ રીતે ગાંધીવાદી ગૃહોદ્યોગોને આપણે ચીનના ગૃહોદ્યોગો સાથે પણ સરખાવી શકીએ નહિ. દારણ કે ચીનમાં ચરખાનો ઉપયોગ થયો તે અત્યંત ગરીબો અને રાજકીય અધાધૂધીને કારણે. એટલે ચીને હાથ ઉદ્યોગોને આપદ્ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા નહોતા. ચીનનો આદર્શ તો રશિયા હતું અને છે. ચીનમાં રેટિયો એ પહેલો શબ્દ હતો, આપણે ત્યાં એ છેલ્લો શબ્દ છે.

જેવું રેટિયાનું તેવું જ બીજા ગૃહોદ્યોગોનું. ચામડાના, સાણના વગેરે ઉદ્યોગોમાં તૈયાર થતા મધ્યમ વર્ગના માણસો એ ઉદ્યોગોના જોર ઉપર કદી ગામડામાં પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શક્યા નથી. તેઓ આ પ્રદારના ગૃહોદ્યોગોમાં મજેલી તાલીમને કારખાનામાં નોકરી મેળવવાના પરવાના તરીકે આજ સુધી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે.

રેટિયાને આધ્યાત્મિક અર્થ જે કંઈ થતો હોય તે ખરો. વાસ્તવિક અર્થ માત્ર એટલો જ થાય છે કે એ શ્રીમંતોનો નિઃસ્ત-વિતોદ છે. મધ્યમ વર્ગના

* “પૂર્ણ સ્વરાજ.” ગાંધીજી. હરિજનપ્રેમ. ૨૮-૭-૪૬

લોકોને નોકરીનું સાધન છે અને ગરીબ વર્ગના લોકો માટે ‘બેઠા કરતા બેગાર ભલી’ એ સૂત્રને અમલમાં મૂકવાનું વ્યવહારુ સાધન છે. આ કમન-શીય દેશમાં મળતી અત્યંત સસ્તી મજૂરીને કારણે જ રેટિયા દ્વારા ગરીબોનું શોષણ શક્ય બન્યું છે. રેટિયાને અને બીજા ગ્રામોદ્યોગોની પ્રવૃત્તિને રચનાત્મક કામને નામને ઝોળખવામાં મોટી ભૂલ થાય છે. એ કાર્યને રાહત કાર્યના નામે ઝોળખવું જોઈએ. એને વિશેષ મહત્વ આપીને આપણે રાષ્ટ્રની શક્તિનો દુર્બંધ કરી રહ્યા છીએ.

ગૌરક્ષા

આ ક્ષેત્રમાં મહાત્માજીને ખૂબ રસ હતો, પણ વ્યવસ્થિત દોરવણીનો અભાવ અને બીજાં અનેક કારણોને લઈને એમાં પણ કંઈ જ નોંધપાત્ર કાર્ય થઈ શક્યું નહિ.

સાબરમતી આશ્રમમાં શરૂઆતથી જ જોટા ગણેશ મંડાયા. ત્યાં કાંકરેણ ગાયો હાવવાને બદલે ગિરની ગાયો આણી એ ગાયો ગર્ભપાતના વ્યાધીથી પીડાતી. એનો હજુ સુધી કાંઈ ઉકેલ જડ્યો નથી.

એ ઉપરાંત ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રમાં ગૌરક્ષાને બંધબેસતી કરવા માટે વધુ દૃઢ આપે અને સાન બળદ આપે એવી બેવડી હિરણ્યગિતાવાની આયો ઉત્પન્ન કરવાનો છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ એ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

આ ક્ષેત્રમાં મહાત્માજીની સિદ્ધિ માત્ર એટલી જ કે એમણે ગૌરક્ષા સાથે અર્થશાસ્ત્રને જોડ્યું અને રખારોએ અને પાંજરાપોજોની ગૌરક્ષા કરતાં તેઓ એક ડગલું આગળ વધ્યા. બાકી તો યુરોપ અમેરિકાની સાથે હરીફાઈ કરવાની વાત બાકી છે મૂકીએ તો પણ આખા દિંદને દોરવણી આપી શકે એવી એક પણ નમુનેદાર ગોશાળા આપણને ગાંધી-યુગે આપી નથી.

શહેરો.

આપણા દેશમાં મામડાં આપણું વિશેષ ધ્યાન માગે છે. એ વાત સાચી, પણ એટલા ઉપરથી આપણે એમ માની લેવું ન જોઈએ કે આપણાં શહેરો આદર્શ સ્થિતિમાં છે. આપણાં શહેરો પણ ધણી સુધારણા માગે છે. આજે તો એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સફળુઓનો નાનો અને દુર્ગુણોનો મોટો પડથી પાડનારા સંસ્કૃતિક કેન્દ્રો બની ગયાં છે. એમનાં નવસર્જનની દિશામાં ગાંધીવાદનું કથુ જ નોંધપાત્ર અર્પણ નથી. એમને ગૂંચાં કહે એ વાસ્તવિકતા અલોપ થવાની નથી.

કેળવણી.

જ્યારથી આપણું સ્વમાન અને સ્વજ્ઞાન જાગ્યું. ત્યારથી યુરકુળોથી માંડીને, ગ્રામ વિદ્યાપીઠો સુધીના અનેક શિક્ષણપ્રયોગો આપણે ત્યાં થયા. એમાં સૌથી મોટા પ્રયોગો મહાત્માજીની નેતાગીરી હેઠળ થયા. આ પ્રયોગોનો ઉદ્દેશ એટલો જ હતો કે જૂની કેળવણી જે સાહેબો કારકુનો અને વેદીઆઓ પેદા કરતી એને બદલે નવી કેળવણી મારફતે એવા લોકનાયકો તૈયાર કરવા કે જે ગામડાંઓનો એમની અધમ દશામાંથી ઉધ્ધાર કરે.

પણ આ કાર્યમાં મહાત્માજી સદંતર નિષ્ફળ ગયા. યુનિવર્સિટીઓની હરીફાઈમાં કાઢવા આવેલી યુજરાત વિદ્યાપીઠ આપણા લોકહૃદય સુધી પહોંચી શકી જ નહિ. એના પ્રાધ્યાપકો ધીમે ધીમે વાસ્તવિક જીવનમાં ગોઠવાઈ ગયા. અને મોટા ભાગના સ્નાતકો શહેરોમાં જઈને મધ્યમ વર્ગને અનુકૂળ આવે એવા નોકરી ધંધાઓમાં પોતાનો જીવનનિર્વાહ શોધવાની ખટપટમાં પડ્યા. ગામડાં તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહ્યાં.

ગામડાંમાં ઓછુંવતું સફળ કામ કરનારા રવિ-શંકર મહારાજ, નાનાલાઈ બટ્ટ, અને જુગતરામ હવે જેવા લોકસેવકો તો જીવનની પાઠશાળામાં

તાલીમ પામેલા ગાંધીજી રંગાએલા બિટીસશાંતિના સંતાનો કહેવાય. એમનું સ્થાન લઈ શકે એવા કેટલાં નવા સ્નાતકો આપણને નવી કેળવણીએ પૂરા પાડ્યા? જૂની કેળવણી જે જીજ્ઞાસુ પેદા કરતી તો નવી કેળવણીએ વ્યવહાર ધંધાધારીઓ, દંભી સેવકો, અને વાહિયાત વિતાંડવાદીઓને જન્મ આપ્યો.

હમણાં જ યુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલ મોર્ગનની ગ્રામ વિદ્યાપીઠનો અનુવાદ તો ખરાબર મહાત્માજીથી લીધા આદર્શો રજૂ કરે!

યુજરાત વિદ્યાપીઠ નિષ્ફળ ગઈ એનાં અનેક કારણોમાં એક કારણ એ હતું કે એ કેવળ મામડાંઓ માટેની અત્યંત ભલી લામણી ઉપર એ રચાઈ હતી. એની પાસે ઉચ્ચ કેળવણી માટે કોઈ સ્પષ્ટ દર્શન હતું જ નહિ.

દેશને અને ખાસ કરીને મામડાંઓને રસાયન-શાસ્ત્રીઓની જરૂર છે! જે હોય તો આજુ કાંસેજેમાં અષાતા રસાયનશાસ્ત્રીના શિક્ષણમાં અને ગાંધીવાદી શિક્ષણમાં માતૃભાષાના માધ્યમ સિવાય બીજો કયો મૌલિક તફાવત હોય! ખબર નથી.

મામડાંઓને દાખરોતી જરૂર છે! તો ગાંધીવાદી મેડિકલ કોલેજ કેવી હોય! એની કોઈને કશી ખબર નથી એ વિષે કોઈએ કરો વિચાર કયો હોય એમ જણાવું નથી.

એવું ને એવું ખેતી નિષ્ણાતોથી માંડીને ઈજનેરો સુધીનું.

ઉચ્ચ કેળવણીમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી મહાત્માજીએ પોતાનું ધ્યાન પાયાની કેળવણી તરફ દોર્યું. એમાંય એમણે એમના પ્રિય રેડીઆને કેન્દ્રસ્થાને મૂકીને પોતાનું આખું વિચારવર્ણન રચ્યું.

કામદારા કેળવણીનો સિધ્ધાંત આ દેશમાં યાત્રિ પ્રધાને કારણે હજારો વર્ષથી અને પશ્ચિમમાં એરી રોટલના વખતથી સારી રીતે જાણીતો છે. પણ

ખોરાક, કંપડાં, રહેણાક અને જીવનની જરૂરિયાતો સુગમતાથી મેળવી શકીએ એ દરેક કુટુંબમાં રોજની વાતચીતનો વિષય થઈ પડ્યો છે. એના આકાશમાં આપણે વધુ જાંડ ન બિતરીએ તો પણ એ તો દેખીતું જ છે કે ભારતનું જીવન ધોરણ ધણું જ નીચું છે; અને મોટા ભાગના લોકો પોતાની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો પણ મેળવી શકતા નથી. હાલકતમાં મોટા ભાગના લોકો તો મરવા વાકે જ જીવતા હોય છે. આથી એમનામાં કોઈ પણ જાતનો સામનો કરવાની શક્તિ નથી. દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ સામે તો ખાસ. પંચવર્ષીય યોજનામાં એ ભારપૂર્વક કહેવાયું છે કે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ યોજના એ રીતે થશે કે પાંચ વર્ષને અંતે લોકો યુદ્ધ પહેલાંના જીવનધોરણે પહોંચી શકે.

આ બાબત ધણે દેકાણે ગેરસમજીત બની થઈ છે. પહેલી વાત તો એ કે લડાઈ પહેલાં આપણું જે જીવનધોરણ હતું એ લડાઈ અને દેશના ભાગલાને કારણે ધણું નીચું ગયું છે. એટલે આપણે વધુ પ્રગતિ મેળવીએ તો પહેલાં આપણી જીલને સુધારવી પડશે. આ ગાળા દરમિયાન દર વરસે ચાર લાખ માણસોની વસ્તીનો વધારો તો ચાલુ જ છે. અનાજના ઉત્પાદનમાં થયેલો પંચવર્ષીય યોજના સુજખનો વધારો પણ આ મોટા વસ્તીવધારામાં વહેંચી દેવો પડશે. યુદ્ધ પહેલાંના જીવનધોરણે પહોંચવા માટે નિયોજનપંચ ઉપર મુજબનો નિર્ણય આ જ કારણે કર્યો છે. યુદ્ધ પહેલાંનું જીવન

એ સિદ્ધાંતની અપૂર્ણતાને કારણે જ આપણી સાતિ-સંસ્થા વિશાળ સમાજ જીવનની શોધક બની. ગાંધીવાદમાં આ સિદ્ધાંતનો વધુ વિકાસ થયો નહિ. વ્યવહારમાં તો એ સિદ્ધાંતનો અમલ કેવળ કાંતવા વણવા જેવી કેટલીક પ્રાથમિક ક્રિયાઓથી આગળ વધ્યો નહિ. સ્વાવલંબી કેળવણી એ તો એક સ્વપ્ન જ રહ્યું. રેંડીઆની આજુમાજુ કેળવણીએ પૂર્ણમાનવ

આપણા સાવ નીચા ગયેલા જીવનધોરણને જાંચે લાવવા માટે વસ્તી-વધારાને રોકવાનું પહેલું અને મોટું કામ છે. એ માટે આપણા પ્રખર અર્થશાસ્ત્રીના આ વિચારો ખરેખર મનનીય પણ છે જ. એ માટે દરેકે પૂરતો નિશ્ચય અને વિચારણા કરવી જરૂરી છે.

કાંઈ બહુ સંતોષકારક નહોતું; પણ આપણે આગળ વધીએ એ પહેલાં વધુ અસંતોષમાંથી ઓછા અસંતોષ તરફ પગલું ભરવું જોઈએ. જે આપણે આપણું જીવનધોરણ જાંચે લઈ જવા માગતા હોઈએ તો પહેલાં આપણે આપણી ઝડપી પ્રગતિની ખાતરી કરી આપવી જોઈએ. અને યોજનાને સફળ બનાવવા માટે દરેક મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડશે, એમાં જરા પણ હિલાશ કામ નહિ આવે.

એનો અંત બિઘાડો છે. પહેલું તો આપણે ઉત્પાદન વધારવામાં આપણી દરેક દરેક સામુદાયિક અને વ્યક્તિગત શક્તિ ખરચી નાખવી જોઈએ. અને બીજું એ કે આપણી આ યોજનાને આ ગાળા દરમિયાન ઝડપી વસ્તીવધારાથી રોધવામાં ન આવે. આ જ કારણે કુટુંબ-નિર્માણનો વિચાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. માતાઓ અને બાળકોની તંદુરસ્તી યોગ્ય પ્રમાણમાં જળવાઈ રહે અને એ પોતાના જીવનને બિમારી અને દાડમારી

પૂર્વક પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી એનું હેવટનું પરિણામ એ આવ્યું કે બાળ કેળવણીથી અંધ કેળવણી સુધીના કેળવણીના તમામ ક્ષેત્રમાં ગાંધીયુગે કશું જ નોંધપાત્ર નવું પ્રસ્થાન કર્યું નહિ. મહાત્માજીના અવસાન પછી આ પાયાની કેળવણી સરકારી સહાયથી માંડ માંડ જીવી રહી છે.

[ક્રમશઃ]

ઓથી બચાવી શકે એ કુટુંબ-નિયોજનનો મુખ્ય મુદ્દો છે. મોટા ભાગનાં કુટુંબોનાં માપકાગલાં શરીર અને સ્ત્રીઓની અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા, બાળકોને પૂરતા પોષણનો અને શારીરિક કે માનસિક વિકાસ માટેની ઠેજવણીનો અભાવ વગેરે દુર્દશા સાબિત કરી આપવાની જરૂર નથી. આ બધાને પહેંચી વળતા નિયોજન મંડળના સભ્યોએ એ જાહેર ક્યું છે કે દરેક પરિણીત યુગલે અમુક નિયત બાળકો માટે નિર્ણય કરવો જોઈએ, એ કે ત્રણ, પછી એથી વધુ નહિ. અને એ બાળકો વચ્ચે પૂરતો ગાળો પણ રહેવો જોઈએ—પાંચથી છ વરસનો જો આ જનનું વધુ અખત્યાર કરવામાં આવે તો આપણે ખાત્રીથી કહી શકીએ કે આપણી આર્થિક સમસ્યાઓ ઉકલી જાય અને આપણું જીવનધોરણ પણ ઊંચું આવે. પણ આ ધ્યેયને પહેંચવાની મુશ્કેલી એ છે કે એ માટે આપણે કઈ કઈ રીતો અખત્યાર કરવી ?

જે થોડીક રીતો આપવામાં આવી છે એમાં (૧) છાકરા અને છાકરીઓનાં મોડાં લગ્ન, (૨)

નૈતિક સંયમ (અથવા પરિણીતો માટે આત્મ-સંયમ) અને (૩) સંતતિનિયમન અથવા પરિણીતો માટે મર્જ-નિરોધનાં સંધ્યોનો ઉપયોગ. એમાં બીજા છેવટના ઉપાય તરીકે વાઢકાપથી વંદત્વ અને મર્જ-પાત આવે છે પણ એ ભારતને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી અમલમાં ન મૂકાય તો ઠીક. શહેરી વિસ્તારમાં ઉંમરનો પ્રશ્ન ખડો થાય એમ નથી. ધોમે ધોમે ગામડાંઓમાં સમાજ સુધારકોએ પહેંચીને લગ્ન માટેની ઉંમર અને એટલી મોટી થાય એ માટે સમજણ પુર્વક કામ શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

આ પદ્ધતિથી વસ્તીવધારા ઉપર જે કાંઈ પરિણામ આવે એને આપણે સ્વીકારી લેવું જોઈએ અને એને અમલમાં મૂકવા દરેકે એને ધ્યેય બનાવવું જોઈએ. આ અંગે વહીવટકર્તાઓ પણ કડક હાથે પ્રજા સાથે કામ લઈને સમાજને ઉપયોગી થવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. *

* મુંબઈ આઝાદલાજીના સૌજન્યથી-અંગ્રેજી ઉપરથી

★

સામાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

જીવનતરંગ : પીનાંબર પટેલ. પાનાં ૨૬૧. દોઢ રૂપિયા. દમુજી હુચક : સંપ્રાહક : અંદરકર ગો. જોશી. પાનાં ૭૬. ૭ આના. લોક સાહિત્યનાં રહસ્યો : પ્રયોજક : પ્રાણલાલ મ. મહેતા. પાનાં ૭૪. ચાર આના. શિશુ સાથી-૧ : સોમાભાઈ ભાવસાર. પાનાં ૨૪ જે આના. શિશુ સાથી-૨ : સોમાભાઈ ભાવસાર. પાનાં ૨૪ જે આના—પરિચય પુસ્તકોનાં પ્રકાશક : સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ હસાપીનો કેકારવ : કલાપી નવી આદર્શિ. પાનાં ૭૧. નવ રૂપિયા. પુસ્તકાલય મંડળ, વડોદરા વિશ્વ સાહિતા-૧ : દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી. પાનાં ૧૧૨. એક રૂપિયા. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. ગુજરાતનું ગ્રાંથન : કમલાપતિ એ શુભદ્રા. પાનાં ૧૦૭. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. માટીના ચમકાર : ફલમંદ હ દોશી. પાનાં ૭૬. એક રૂપિયા જૈનગુરૂજી. પાલીગણ. ત્રિદેવીના દેરા : સારંગ બારોડ. પાનાં ૩૦૦. સાગરજી રૂપિયા એન. એમ. ત્રિપાઠી સિં., મુંબઈ. શોધ : નવલભાઈ શાહ પાનાં ૧૬૧. પોણાત્રણ રૂપિયા. મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, હડીભાઈની વાડી, અમદાવાદ. ખાપુ : નવલભાઈ શાહ. પાનાં ૪૦. ચાર આના. વિશ્વવા સદા, અમદાવાદ

★

અપણા-પ્રેમનું માપ, અફસોસ, ધણીખરી-
વાર આપણા પોતાના હિની ગણતરી નેટલું જ
હોય છે.

*

એક હાથમાં ખૂગ અને બીજા હાથમાં ન્યાય-
તુલા ધરાવતી સ્વાતંત્ર્યની દેવી બહુ આકરી દેવી છે.
પોતાનો પંચ રક્તપ્રવાહથી રંજિત રાખે છે અને
પોતાના ત્રિજ્યો અંગનના અક્ષરે આલેખે છે.
મનવીની નિર્બંધતાનું ઉચ્ચિત ક્ષેત્ર તે વિસ્તારે છે.
અને તેની પ્રાકૃત સ્વાર્થી વૃત્તિઓને નિયંત્રિત રાખે
છે. આશાધારકતા અને ધૈર્ય—સદીઓ સુધીની કાળ-
શક્તિ તાલીમ અને સખત શિસ્ત જ જે જન્માવી
અને અમલી બનાવી શકે એવા બે ઉચ્ચતમ આધ્યા-
ત્મિક ગુણો વિના તે કદી નબી ન શકે. સ્વાતંત્ર્યની
સર્વોચ્ચ સ્થિતિ એટલે માનવીની જંગલી હિંસક
વૃત્તિઓ પરતું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ.

*

મોટામાં મોટા આનંદ હમેશાં અર્ધતૃપ્ત કે
અતૃપ્ત અભિલાષામાં રહેલો છે. મોટામાં મોટી ખુશી
હમેશાં ખુશીની પ્રતિક્ષામાં રહેલી છે. ઉજ્જવલમાં
ઉજ્જવલ આશા હમેશાં એ હોય છે, જે ફળો ચૂકી
નથી હોતી પણ હજુ ફળવાની હોય છે. સંતોષ,
પ્રાપ્તિ, ફળોમૂલતા એ હમેશાં આદર્શને સામાન્ય
દક્ષાએ આણી દે છે. વાસ્તવિકતામાં કશું આકર્ષણ
નથી. દૂધ અને મધનું સ્વર્ગ માત્ર ખયાલોની દુનિ-
યામાં જ હોય છે. 'કવિતાનું' પુસ્તક, મધુપાત્ર,
અને તુલિ' મને શંકા રહે છે કે આ દુનિયાનાં ખેદ,
મૃતતા અમે અનાકર્ષણ સામે આ વસ્તુઓ પણ
લાગેા સમય રાહત આપી શકે કે કેમ.

*

જીવતાં કરતાં મરેલાંઓ તરફ આપણે વધુ
ઉદાર હોઈએ છીએ. મરેલાંઓ આપણા આંતરણ પર
પગ દઈને ચાલતા નથી, જ્યારે જીવતા કદાચ
ચાલે પણ.

*

હું પૂર્વને અવિચ્છેદ ધાર્મિકતા અને હૃદયગમ
શ્રદ્ધાની એ પ્રકાશિત ભૂમિને ચાહું છું જ્યાં પ્રણા-
લિકાએ હજુ પશ્ચિમમાં મેળવ્યું છે એટલું પ્રાપ્ત્ય
નથી મેળવ્યું. અને એને લઈને જ્યાં માનવજાતના
સૌથી વધુ ભિન્ન ભિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી
સમુદાયો એકબીજાના સાથોસાથ જીવે છે અને વિકસે
છે. ના, અહીં કદાપી આપણને પશ્ચિમની પ્રણાલિકા-
બદ્ધ એકવિધતા નદિ નેઈ એ. પૂર્વ પ્રણાલિકામુક્ત
છે. અને એમાં જ એનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ
છે. વર્તમાન પ્રત્યે એને નફરત છે. આ દુનિયાનો
એ બહુ ઓછો ખ્યાલ કરે છે જ્યારે ખીજી દુનિયાનો,
મૃત્યુની પેઢી પારની દુનિયાનો, વધુ. એની ભૂમિ
પશ્ચિમની ભૂમિ કરતાં સંતોષ અને પેગંબરોના જન્મ
માટે વધુ સાતુફળ છે. એટલે તો સમજા ધર્મોના
સંસ્થાપકો પૂર્વમાં જ ઉદ્ભવ્યા છે. પશ્ચિમ રાજ-
કીય સિદ્ધાંતો ધરી રહ્યું છે. શાસનકલામાં અત્યંત
રહ્યું છે, ભૌતિક સમૃદ્ધિને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા મથી
રહ્યું છે. અને આગળ ભાવિ પ્રત્યે હર્ષપ્રકુલ દષ્ટિ
નાખી રહ્યું છે; ધર્મ એ તો એની દૈનિક કે સાપ્તા-
હિક ધરેડની એકવિધતામાં વૈવિધ્ય માટેનું એક
સાધન છે. પૂર્વ એનું લક્ષ મુખ્યતઃ આગામી જીવન
પર કેન્દ્રિત કરે છે. આ જિંદગીને એ પોષક, લાજી-
ભંડુર અને અચિંતનીય ગણે છે. કાયદાની, બંધા
રજીતી કે ભૌતિક પ્રગતિની એને કંઈ પડી નથી, જે
બંધાને એ ત્રાસદાયક જરૂરિયાતો ગણે છે.

*

સંતો અને ગોલિયાઓ દ્વારા પ્રભુને પ્રસન્ન
રાખવા મયતી સરળ દિલચસ્પ શ્રદ્ધાને આપણે દોષ-
પાત્ર ગણીશું? લોકોનાં ભોજનપણ પર નિઃસંકોચપણે
નમ્રતા રહેલા મુનિવરો ને મુદ્દાઓને આપણે
ઉતારી પાડીશું? અહીં ખૂબ પ્રમાણમાં કાલતા
રહેલા તરેહવાર વહેમો અને બેફાલાં બેફાલી વિચિ-
ત્રતાઓ પ્રત્યે આપણે ઉપદાસ અગર નફરતની
નજરે નેઈશું? ના, આપણે કાલપૂત પ્રણાલિકાઓ
આચારો ને માન્યતાઓને હાથ સરખો ન લગાડવો

જોઈએ. બધું છે જેમ છે તેમ ચાલતું રહે. પરંતુ વર્તમાનના દાવાનો સ્વીકાર કરીને તેનું યોગ્ય ઝગ્ગુ તેને ચૂકવી આપવું જોઈએ. પરસોડાની જેમ આ દોડાની બહિસો પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય અને ખરેખર પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. મૃત્યુ પામેલાઓના માનમાં આપણે પ્રાર્થનાઓ, ઉપવાસો, જાગરણો અને મિજબાનીઓ કરતા રહીએ. હા, એ બધું કરતા રહીએ, પણ તેની સાથોસાથ પ્રભુ ઈ સાચી આરાધના પણ કરતા રહીએ જે આપણા કર્તવ્ય પાલનમાં તેમજ આ પેઢી અને આવતી પેઢી પ્રત્યેના ઝગ્ગુ મોચનમાં, વ્યગ્ર માનવતાનો બોજ હલકો બનાવવામાં, જીવનના સંતાપોના નિવારણમાં, દાનશીલતામાં, સનિષ્ઠામાં, જૂતાનુકંપામાં વ્યક્ત થતી હોય છે.

*

કોઈ પણ વસ્તુને છુદ્ધિના તેજથી કસ્યા વિના તેનો જેમ ને તેમ સ્વીકાર કરી લેવો એથી વધુ તિરસ્કારપાત્ર વલણ બીજું એક નથી. કોઈક જૂની દૃષ્ટિએ જ નથી કહેવું કે, ‘અચિહિત્સિત જીવન જીવવા યોગ્ય નથી’!

*

એકાદ અવરોધ, એકાદ સ્મરણચિહ્ન, લાંબી જે હાજરી પછી મિત્રની ફરી મુલાકાત, સૌન્દર્ય સ્થાનના પુનર્દર્શન, આમાંનું કોઈ પણ આપણી સ્મૃતિ પર વળતી જતી રાખને ખંખેરી નાખી તેને ફરી નવચંત બનાવી દે છે. હર્ષશોકની કેવી ધર્ષણાત્મક લાગણીઓ એ જગાડે છે! જૂતકાળ કેનો ઓચિંતો ને ઝડપભેર આપણા મન આરપાર પસાર થઈ જાય છે! એક ધડીમાં તો આપણે વરસો અને, એક પલાસારમાં, જિંદગીના બંધ કરેલા કાળના જાણે હજારો દરશો પસાર કરી જઈએ છીએ; ‘ઝાપી, લંબિયપૂર્ણ અને સ્વપ્નમાં મોન.’ માનવ હૃદયનાં રહસ્યો કોણ સફટ કરી શકે તેમ છે, કે માનવ મનની ગૂઢતા સમજવી શકે તેમ છે!

*

કળા હરેક વસ્તુની મૂળ હરી લે છે. જીવનમાં કશું જ એકસરખું નથી રહેતું. ગઈ કાલની મોજ આજે ફીસી પડી જાય છે. અને એક વાર ઉત્કટપણે ચાહેલી સુંદર વસ્તુઓને વિવાદજનક ક્ષય અને જીર્ણતા મોગવવાનાં રહે છે.

*

માનવજાતને મુગ્ધ કરનાર અને છેવટે તેના પર વિજય મેળવનાર કશું હોય તો તે છે હેતુનું અપ્રતિમ સમર્થ તથા ઠંડો અપ્રતિમ વીરતા, જે તકોએને અમાન્ય રાખીને છેવટે હેતુ સિદ્ધિને વરે છે

*

ઈદ એ મારે મન જાગરી અમીતો દિવસ છે વરસના બીજા કોઈ પણ દિવસ કરતાં એ દિવસે જ કટુ ખિન્નતાપૂર્વક મને કાળના પંજરમાં ‘કરેલા ધ્વંસનો તથા ‘જિંદગીની મહેફિયતે ખેરવિખેર કરી નાખનારા’ મૃત્યુએ વેરેલા વિનાશનો, સેવાએલી અને ફળીમૂત થએલી આશાઓ વચ્ચેના તકાવતનો મને અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર થાય છે. ઈદનો દિવસ એ મારે મન સરવૈયું કાઢવાનો અને એટલે જ, ઊંડા અસંતોષનો, ઉગ્ર મનોવ્યથાનો અને વિવાદપૂર્ણ સંસ્મરણોનો દિવસ છે.

*

વાસ્તવિક જીવનમાં આપણે આપણી ધાર્મિકતા અને તે પરની શ્રદ્ધાનાં નાપાયાદારપણા અને પોકળપણાના સાક્ષીઓ બની રહેતા હોઈએ છીએ.

*

પુરુષો ક્યારેક પણ ક્ષમા આપી શકે છે, સ્ત્રીઓ કદાપિ નહિ. ક્ષમા આપવી એટલે પોતાના આવેશ પર વિજય મેળવવો, આત્મસંયમ અને ઉદારતા કેળવવાં, જે સામાન્ય માટીનાં બનેલાઓમાં બાએ જ વસતાં જેવામાં આવે છે. અને ક્ષમા આપવાની સંપૂર્ણ ઉદારતા કેળવવાનું આટલું બધું મૂકેલ હોવાને કારણે જ વસ્તુતાઃ માનવ જાતે

ક્ષમાને એક અગ્રગણ્ય ગુણ તરીકે, અરે ખુદ પ્રભુ-
તાના અર્ક રૂપે ગણેલ છે.

*

શ્રીઓ આસુથી લડીને આપણને નમાવે છે;
એ ટપકતાં, ચમકતાં, દડદડતાં, કવચિત ખોટાં
આસુ પણ ગજાળના પ્રભાવ ધરાવતાં હોય છે.

*

મારા વિષાદપ્રિય રાજાવને વાદળાંથી ઘેરાજેલો
દિવસ જ વધુમાં વધુ અનુકૂળ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ
મને ક્યારેય ઉદયસિત નથી કરતો અથવા ભાગ્યે જ
કરે છે. ખરું કહું તો, એ મને અસમાન્ય હદે
ગ્ધાનિ પ્રેરી રહે છે કારણ કે હું એને સધળી
ભૌતિક વસ્તુઓની નાશવંતતાના પ્રતીક તરીકે ગણું
છું. પરંતુ વાદળ અને વર્ષા—ઓહ, હું કેટલાં બધાં
એને ચાહું છું. એ છે જીવનનાં પ્રતીકો. એક છે
જગતનાં બેચેની, દર્દ અને અંધકારનું પ્રતિનિધિ બ્યારે
બીજું છે માનવ જાતનાં હુસકાં, કંદન અને અશ્રુઓનું
પ્રતિનિધિ.

*

માણસ એ સૌથી ચડી જાય એવા પ્રકારનો દંભી
છે. એની સહાનુભૂતિ સુધ્ધાં સોએ સો ટચની
નથી હોતી. કેટલીક વાર તો એ વિષ પાએલા તીર
જેવી હોય છે. જેના વડે, પોતે જેના પર ખુલ્લે
ખુલ્લે રીતે કેડ કસી શકે તેમ ન હોય અથવા
કદાચ કસે પણ બહિ તેના પર એ વધુ અસરકારક
રીતે આક્રમણ કરે છે. અરે, ઘણી યે વાર એની
એકના તરફની સહાનુભૂતિ એ બીજા કોઈની નુકતે-
ચીની જેવી જ હોય છે.

*

ભૌતિકવાદના મોજા તજો—જે છેલ્લે છેલ્લે પૂર્વમાં
ફરી વળવા માંડ્યું છે—પૂર્વ તેનું જે કંઈ આગળ
પડ્યું હતું તે સધળું ખોઈ બેઠું છે. એણે પોતાના
હિંમત આદર્શો શુભાવ્યા છે, એનો અધ્યાત્મનો પોકાર
શુભાવ્યો છે. એને બૌદ્ધિક ઉત્સાહ શુભાવ્યો છે.
એખ્યું કહીએ તો એ નૈતિક નજરે દેવાળિયું

બન્યું છે. એના ગૌરવનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે.—
યુગોથી સંચિત એની આશાઓ વિલીન થઈ છે. એ
હિંમત બનીને પોતાનો એ ગુમાવેલો વારસો પાછો
મેળવી શકે તેમ છે? બેશક, પરંતુ પશ્ચિમની વાનર-
નકલ કરીને નહિ. ના, એનો ગૌરવ રાહ એ દિશામાં
નથી. ત્યાં નહિ, પણ એની જીગજૂતી પરંપરાઓમાં,
એના પોતાના પ્રકાશ અને નેતૃત્વમાં.

*

ગુલાબ અને કેવડો તો ધરતીના ગર્ભમાં સંચિત
અમૂલ્ય ખમનાઓનું આપણને નજરાણું ધરે છે
સુગંધી પુષ્પોમાં કોની માટી કે ભસ્મ મહેકી રહી
હોય છે? કદાચ કોઈ રાજની, યા રાણીની કે પેગં-
બરની, અથવા તો ખૂરી ખૂરીને મરેલા કોઈ બદનસીબ
પુરાણ પ્રેમીની જે ફરી પાછાં આંસુ વહાવવાને કે
વ્યથા સહન કરવાને માટે નહિ પણ પાર્થિવ ગૌરવ
અને માનવવૈભવનો ઉપહાસ કરવાને તથા ઉઘાનની
શાંતિમાં ચાંદ અને સિતારાઓના કાનમાં પ્રેમની
કરુણતા સંભળાવવાને આ રીતે પુનર્જન્મ પામેલ
છે. હા, કોઈ અપાર્થિવ હસ્તે આ રીતે વિકસેલાં
અને દિવ્યશ્વસન પામેલાં એ પુષ્પો કોની માટી છે,
કોની ભસ્મ છે? કોની? કેણુ એ કહી શકે તેમ છે?

*

પ્રત્યેક માનવ જિંદગી, તે ગમે તેટલી અદનામાં
અદના હોય તો પણ, અત્યંત આકર્ષક પાડ આપ-
નારી છે: જીવન જે વિચિત્ર રીતેએ પોતાને સ્વયં
ધરે છે તેનો અને ફિરમત જે રીતે તેનો ઉપયોગ
કરે છે તેનો.

*

‘વેરમાં મીઠાશ છે’ એમ કહેવાયું છે; પરંતુ
હવે આપણે બદલો લેવાના આદેશમાં માનતા નથી.
એના શાસનનો અંત આવી ગયો છે અને એને
ઠેકાણે વધુ ન્યાયી, વધુ માનવતાપૂર્ણ, વધુ ઉદાર
આદેશ પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે જે સુરાઈનો બદલો
જાલાઈમાં વાળવા જણાવે છે અને દયા, ક્ષમા તથા
સમભાવ પર ભાર મૂકે છે. ખરેખર, સુરાઈ કરના-
રને શોક અને પશ્ચાત્તાપ તરફ દોરતી સજા કરતાં

વધુ બારે કે કદુ સિક્કા બીજી શી હોઈ શકે? એટલા માટે, ધરાઈનો બદલો બહાઈથી વાળો અને એના અપહૃત સામે ઉદારદિલી દાખરીને એને શરમાવો.

આ જગતમાં કોઈની જરૂર નથી—ના, કોઈની નહિ. જગત એના ચીસે ચાલ્યું જાય છે અને માણસો એમની શાનિંદી પ્રવૃત્તિ—મૃત્યુ સુદાની—ને અનુસરે જાય છે. અને તેમ છતાં જગતમાં એવો કયો માનવી થયો છે જેણે કમમાં કમ એકાદ હાનિથી આખા જીવનની મહુરતા મારી ગઈ હોવાનું, ન પૂરી શકાય એવો ખાડો પડ્યો હોવાનું, ફરી સાંધી ન શકાય એટલી દહે દિલ તૂટી ગયું હોવાનું ન અનુભવ્યું હોય ?

મારે એક મિત્રની સાથે જે જોવા જવાનું હતું એ એક ધાર્મિક જીવસ જોતાં આ સત્ય સગીનપણે અને સમજાયું. અમે કેટલી ઉત્કટ આશાથી એ દિવસની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કેવો હાર્દિક આનંદ! કેટલો અજબ અદ્ભુત ઉત્સાહ! આ લાગણીઓ એ જીવસને આભારી હતી કે અમારી દિલપજાર દોસ્તીને! બેસક, જીવસને તો નહિ જ, કારણકે જીવસ તો હંમેશના જેવું જ ભવ્ય અને દર્શનીય હતું. સૂર્ય પણ પહેલાંની જેમ જ મનોરમ પ્રકાશ વેરી રહ્યો હતો. લોકકેદની પહેલાંના જેવી જ આનંદિત્સાહમય હતી, અને જૂતકાળના કરતાં લખીરે કિતરતું એ જીવસ નરોનું; પરંતુ અફસોસ! પરંતુ મને એકોઈ રીતે તેવું નહોતું લાગતું. મારી આસપાસ બિભાઈ રહેલો મેદની આનંદ, ઉમંગ અને શણગારથી સજ-એલી હતી, પરંતુ માટું દિલ તો અંદરનું અંદર થીજી ગયું હતું. જૂતકાળ મારી નજર, આમજ તર-વરી રહ્યો હતો. મારા મનઘડિયા સમક્ષ મારા મત મિત્રની પ્રિય પ્રેરિત રમી રહી હતી—દબરો નાના-નાના પ્રસંગો સ્મૃતિમાં બિભાઈ રહ્યા હતા. મને મારી દૃષ્ટિ પર ધુમ્મસ છવાવું લાગ્યું. એક, પછી.

અશુભિંદુ ટપકવા લાગ્યા.—એ પતિત આંસુ જે નિર્વેદપૂર્ણ અંતરના જિઝાણમયિ ઉમરાવ છે અને આપણી બાચાર માનવજાતનો એકનો એક પિસામો અને દિવાસો છે. અને ત્યાં, આંસુના પડદા પાછળથી મેં જે જોયું તે મારી આજુબાજુ ચાલી રહેલું વાસ્તવિક દ્રશ્ય નહિ પરંતુ જૂનકાળનું ઝાંખું અરપ-ખટ ચિત્ર. અત્યારની જેમ ત્યારે પણ હું એ જોતું હતું અને તેણે જન્માવેલું એકલાપણું અનુભવી નહો હોતો. પ્રિયરમૃતિ, તને હું કેવો બેડી અને ચૂમી રહ્યો છું, કારણકે જીવન અને મૃત્યુથી અમને દરરોજ પડતી જોડ વાં અને માત્ર વાં જ બરપાઈ કરી શકે છે, અને વીતી ચૂકેલા દિવસોનું ચિત્ર દૃષ્ટિ સમક્ષ માત્ર વાં જ ખડું કરી શકે છે!

કેવો કરમાઈ જાય છે, મમજ કીજી ઘર્ષ જાય છે; સોન્દર્ય લોપાઈ જાય છે અને પ્રેમ ઓસરી જાય છે; જેમ જેમ આપણી ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ મૃત્યુવશતાની કારખી મહેરનો અનુભવ આપણને થતો જાય છે. આહ! સૂર્યનો મધ્યાહનનો પ્રસંગ પ્રભાવ પણ અસ્ત ઘર્ષ જાય છે—અને તે પણ કેટલો ઝડપથી!

જૂનકાળના પશ્ચાતાપથી કે ભવિષ્યની ચિંતાથી જિંદગીને ધરી નાખતી એ એક આશ્વ મૂખાંઈ છે. વર્તમાન, જીવંત વર્તમાન માત્ર આપણો છે. જૂત-કાળ તદ્દન દુઃખાપ્ય છે અને ભવિષ્યકાળ તદ્દન આપણા હાથની બહાર.

સાચું સાચુ પણ આપણી આશાઓને મર્યાદા આંધીને જીવનનો વાસ્તવિકતાઓનો નિર્બીકપણે સ્વીકાર કરવામાં રહેલ છે.

અહીં, આ જગત પર, એકાદ નિઃશ્વાસને પાત્ર પણ લાગ્યે જ કંઈ છે; અને એકાદ આંસુને પાત્ર તો બેસક કશું જ નહિ. [કમશ:]

સમયનાં ક્ષીર-નીર—૮મા પાનાથી પૂરું

અચાનીને મોકલી શકીએ તો એમ પણ કરવા જેવું છે.

આવી જ રીતે હાથીનાં ખચ્ચાંની બેટ પણ આપણે લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. મૈત્રીની આવી આપ-લે કેટલીક કડવાશોને ઝોગાળી નાખે છે, સંત્રાંધમાં નવી મીઠાશ સ્થાપે છે.

સરસ્વતીચંદ્રની ફિલ્મ મોકલે રાખો

ગુજરાતી ફિલ્મ ઉતારવા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને પસંદ કરે. અને ગુજરાતના સાહિત્યકારોને એની કથાના પ્રસંગોમાંથી પસંદગી કરવા કહેવું એ સાધારણ બનાવ નથી. આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું છે. એનાથી ઘણા વિવેચકો પ્રભાવિત થયા છે. એક સમયે ગુજરાતના બહુલા વર્ગના જીવન ઉપર એણે અસર કરી હતી.

આમ છતાં આ વાર્તા ફિલ્મ માટે ભાગ્યે જ યોગ્ય ગણી શકાય. એની કુટુંબજન, એની રજવાડી ખટપટ, એનાં ધાર્મિક જીંડાણો, એના બહારવટીઆ, એ બધું આ જમાનામાં અને તેમાંયે ફિલ્મમાં આવે એવું નથી. એના નાયકે ધર છોડવાનો અને નાયિકાને ઘેર જઈને અસાત રીતે રહેવાનો નિર્ણય લીધા પછી એ પાત્ર કેવું શિથિલ બની રહે છે ! પ્રસંગોનાં વહેણુ ધીરાં છે અને ચર્ચા વધારે છે. અંતમાં આદર્શ નથી તેમ જ વાસ્તવિકતા પણ નથી.

આ કરતાં બીજી કોઈ પુસ્તક પસંદ થયું હોત તો સારું. - ગુજરાતી ફિલ્મ આમેય નથી સારી બનતી, ફિલ્મમાં જીવ્યું સાહિત્ય હજી માફક આવતું નથી. ગુજરાતની અસ્થિતાનું દર્શન કરવા છત્રચનારને સરસ્વતીચંદ્રથી સંતોષ નહિ મળે. એક ભૂલ-ભરેલા અખતરો થશે તો એની અસર માઠી પડશે.

અને બીજી સારી કૃત્તિઓ ઉપર મદાર બાંધતાં લોકો ડરી જશે.

સ્ટેલિનનો અંત : લાલ જંગલું શું ?

સ્ટેલિનનાં મૃત્યુથી એક જખરદસ્ત શિક્ષા જગતની છાતી ઉપરથી ખસી છે. બુદ્ધિશાળી પ્રભાવશાળી ને દુનિયામાં ડોકા વગાડનાર, આ પુરુષ અસાધારણ હતો એમાં શક નથી. સામ્યવાદનું શાસ્ત્ર એણે મન-ફાવતી રીતે બદલ્યું ને એમ કરીને એનું લાલ નિશાન એણે પોતાના અને કેટલાયે નવા દેશોમાં સફળતાથી ફેરવ્યું. જેટલો એનો ઉગ્ર વિરોધ થયો તેટલી જ લોકપ્રિયતા પણ ધર્મ એ કૌતુક ઓણું છે !

રાજ્યોની ઉથલ પાથલ કરવા પાછળ એની અમુક દષ્ટિ હતી, માટે એના વિજયો લોહોથી ખરડાયેલા હોવા છતાં નોંધપાત્ર બની રહ્યા છે. એના આદેશોનો આગની પેટે ચોમેર ઘૂમી રહ્યા છે. અને કોઈ અજબ શ્રદ્ધાથી બલિદાન કરવા લોકોને બળ આપી રહ્યાં છે.

સ્ટેલિનના ગયા પછી સામ્યવાદ, તે મેળવવાની ને ટકાવવાની પદ્ધતિ, રશિયાનું વર્ચસ્વ—એમાંનું શું રહે છે ને શું જાય છે એ જોવાનું બહુ રસપ્રદ થશે. અને તેથી ય વધુ નોંધપાત્ર બનશે ધર્મની સામે એણે વાપરેલી નિર્દય રાક્ષસી પદ્ધતિને કેવો બદલો મળે છે તે. આ પરિણામો વડે એનું સ્થાન નક્કી થશે કે માનવીનો એ મિત્ર હતો કે શત્રુ, સુક્રિતદાતા હતો કે બંધનરૂપ ? વ્યક્તિનું મહત્વ વધારે છે કે તત્ત્વનું ?

આપણે આશા રાખીએ કે સ્ટેલિનનું પોલાદ બાલે વિલીન થાય; પણ એની ભાવના, ગરીબોની દાઝ, શ્રમજીવીઓની કદર, કલાનું ઉત્તેજન, રાજ્યની જવાબદારીઓ—એકારને, ધરમાં પ્રત્યે, અન્ન આરોગ્ય ને શાન માટે જાહેર સુખ સગવડ માટે—એ બધું ચિરંજીવી બનો.

માયો સફર

જીવરામ બોધી

[૨૨] સ્વર્ગમાંથી પરત

વૈ. સાચ તપતો હતો.

દિમાક્ષયના આ કાગડા જિંદગામાં ઉનાગાનો તાપ આપણા શિયાળાના દિવસો કરતાં પણ ઓછો હોય છે છતાં તાપ લાગે છે વધારે. મજાની ઠંડો સર થઈ જાય છે.

ઠંડો ગુલાબી નિદર.

સપનાની સૃષ્ટિમાં હું રમી રહ્યો હતો.

હરિયાણા જવાયા દિમપ્રદેશના સૌંદર્યને પણ પાછુ પાડી દે એવા સુંદરતમ પ્રદેશના કોઈ સરોવર-તીરે હું ફરતો હતો. જ્યાં નજર ફેરવું ત્યાં ત્યાં મખ-મલ થી લીલુડો ધરતી અને લાલ, પીળા, સફેદ અને વાદળી રંગોનાં મનોહર ફૂલોના છાંડ. આકાશ નથી સરજ કે અદિ. નથી રાત કે દિવસ. આસાદના ગાઠ મેવાઝ્જાદિત દિવસ શેા પ્રકાશ ચાંત વાતાવરણ ઢાળી રહ્યો હતો. તળાવનું પાણી જેતાં જ મનને તૃપ્તિ થતી હતી. એનો રંગ અને તેની ધીમી જળ લહ-રીઓ મનને તૃપ્તિને સ્વાદ ચખાડતાં હતાં. હું એની શોભા સ્વપ્ન ઊડી ગયું ત્યારે જ બૂલી શક્યો પણ એનો અનુભવ ભૂતાથો નહિ.

તળાવને કિનારે કિનારે, ગોળ ગોળ ચાલતો જ રહ્યો.

ફર જતાં જતાં તળાવમાં એક માર્ગ જતો દેખાયો. તળાવની વચ્ચે એક ખેટ શેા દેખાય છે તેમાં એક મહેલ છે મહેલને એક શિખર છે. સોનાનું. અને માથે ચળકે છે મોટો હીરા શેા ગોળો. તેની ઉપર એક લાલ ધન. આવી સુંદર જગા જેરી તો નેહ એ જ. હું ત્યાં જવા તૈયાર થયો. તળાવની વચ્ચે

સારેક ફૂટ પહોળી પટ્ટી જેવા માર્ગે ધમને આંગળ મયો. સામે જ મહેલ ચાર હાથ દૂર. તેનાં માખણનાં ખનાવેલાં હોય તેવાં સફેદ પથ્થરનાં પણ વચ્ચે ચાર હાથ જેટલું પાણી બધું છે. માર્ગ એટલેથી જ પૂરો ધમને અટકી જાય છે. કુદો મારૂં તો મહેલના પગથિયે પહોંચાય. પણ પગ ન પડે એ તો તળાવના મહા ઊડા પાણીમાં જઈ પડું. સાહસ વિના ઇચ્છિત મેળવી શકાતું નથી, સાહસમાં સિધ્ધિ અથવા વિનાશ બે જ પરિણામ સમાવ્યાં છે. સાહ-સીને એ જેમાંથી એક જે મળે તે પ્રિય હોય છે. વિના-શમાં કુખ નહિ અને સિદ્ધિમાં અભિમાન નહિ. આ સાહસીનાં લક્ષણ

મેં માર્યો કુદો જઈ પડ્યો સામે પાર ત્યાં મધુર ધંટારવ સંભળાયો ધીમી, ઝીણી ને મધુર ઝાલ-રીની મધુરિમાની લહરીઓ હવામાં પસરી રહી. કોઈ મંદિર હશે, કોઈ દેવતા હશે દર્શન કરું.

અથો તો સામે જ દેવતાનું સિંહાસન દેખાયું. સુવર્ણ, હીરા, માણેક, મોતી, નીલમ, પન્ના અને શું શું એ સિંહાસનમાં જડ્યું હવું. તથા આસન છે અને તથામાં જગદંના બિરાજ્યાં છે એમની મુખજાય જેતાં જ આખું શરીર પ્રસન્નતાથી તગઈ ગયું. જેમ ધીમાં તમીને રસગુલ્લાં ને ચાસણીમાં નાખે અને એ ચાસણી પીને જેમ રસગુલ્લાંનું કણે કણ મધુરતાથી પલળીને ફૂલી જાય તેમ મારું શરીર, હાડ, માંસ આનંદના કોઈ અચાહ અમૃત રસમાં રૂપરૂપાં થઈ ગયાં એ તથા જમદળાઓની મુખજનિતું સૌંદર્ય મારા આત્માને જગાડી ગયું. ત્યારે મેં આત્મ નંદનો અનુભવ કર્યો. આત્મા એ બીજું કંઈ નથી. દૂધમાં રહેતું ધી તે આત્મા. તેમ શરીરનું સત્ત તે આત્મા બીજા બાલે મળે તે કહે પણ મેં અનુભવી નેહું

કે આત્મા શરીરથી મિનન નથી. શરીર સાથે જ એનું નવનિર્માણ થાય છે અને શરીર સાથે જ ચિત્ત પણ પામી જાય છે. એ તળાવનાં પાણી એક લોટામાં ભરો તો જેમ એકરૂપ બને છે તેમ એકે એક દેહમાં ઉપન્ન થતો આત્મા એકરૂપ બની શકે છે. અથવા એકરૂપ છે

આત્મજ્ઞાન અથવા આત્મશાસ્ત્ર એક અનુભવની કલ્પના છે. એના ઉપર કેવળ કારી કલ્પના તે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો. અને જડ કલ્પના તે પંડિતોની કથા-કહાણીઓ, પુરાણ, કુરાન, બાઈબલ એ બધાં પંડિતોની કહાણીઓ છે.

અહીં મેં સાક્ષાત મહામાયા, યોગમાયા, બ્રહ્મસ્વરૂપિણી જગદ્ગુણનિનાં દર્શન કર્યાં. ત્રણ સ્વરૂપ અને ત્રણેનાં મનોહર મુખ ત્રણ પ્રકારનો આનંદ જગાવતાં હતાં.

મેં પ્રેમવિહ્વળ નેત્રે એ રૂપ નિરખ્યું અને આર્દ્રભાવે માથું નમાવ્યું. આંખમાંથી પ્રેમાવેગનાં આંસુ ટપક્યાં.

મામા.....મા.....

આટલું બોલીને હું જાણે કે શરણાગત બનીને જ પી રહ્યો.

“બેટા ” મા બોલ્યાં.

એ મધુર બોલ. કાન અતૃપ્ત બનીને વધુ કંઈ સાંભળવા તલપાપડ બની રહ્યાં.

માથું ઊઠ્યું.

માના અવર્ણનીય સૌંદર્યમય મુખડા ઉપર આંખો મંડાઈ. પીએ છે, પીએ છે, સૌંદર્યમૃત પીએ જ જાય છે પણ ધરાતી નથી આંખો.

“ બેટા ! ” માએ કહ્યું : “ તું કેમ આવ્યો ? ”

“ આપને શરણે વસવા. ” મેં કહ્યું.

મા મધુરતમ મધુર હસ્યાં. હાસ્યની એક આછી રેખા જ. અને બોલ્યાં : ના બેટા, તારાથી અહીં નહિ રહેવાય. તારું તપ હજી અધૂરું છે. તું કેવળ બહારનું સૌંદર્ય જોઈ શકે છે. અહીં સૂજ છે, ચંદ્ર છે, ખીજ અનેક રંગો અને પ્રકાશ છે. એ તને

હજી નથી દેખાતાં. તું પાછો જા. તપ તપી લે. જ્યારે તારામાં અહીં જે છે તે બધું જોવાની શક્તિ આવશે ત્યારે તું પાછો આવજો.

“ મા ” આટલું બોલતાં મારું ગળું અટકી ગયું.

“ બેટા, પાછો જા. યોગ્યતા કેળવ. ”

“ પણ મા, ક્યાં જઈ ? મારા માટે ક્યાં જગા નથી. હું ચોર છું. હું લુચ્ચો છું. હું નાલાયક છું. લોકોમાં મારી આ પ્રતિજ્ઞા છે. ત્યાં હું કેમ રહી શકું ? મારે માથે પોલીસનું વૉરંટ છે. હું પકડાઈશ. મને સજા થશે. મારી સાત પેઢીને માથે કલંક લાગશે. ”

મારી આંખોએ દુઃખની વેદના આંસુઓથી ટપકાવી.

“ ના બેટા, તારે માથેથી બધાં કલંક હટી જશે. તેં કંઈ ખોટું નથી ક્યું. લોકાપવાદથી તારી સ્વચ્છાઈને તેં કેમ દબાવી દીધી ! ”

“ પણ મા, લોકાપવાદથી શ્રી રામે પોતાની સ્વચ્છાઈને દબાવી હતી. લોકાપવાદ એવો બળવાન છે. ”

“ ના બેટા ! રામની એ કથાશ હતી. સત્યને કોઈ અપવાદ નથી. એ રીતે જે સત્યનું પાલન કરે છે તે અમર બને છે. તું પાછો જા. તારા પરનાં વૉરંટ મિથ્યા થશે. તારી જેટલી અપકર્તિ થઈ હશે તેથી ય વધુ તારી કીર્તિ પ્રસરશે. તું સુખી થઈશ. ”

“ પણ મા, હું ભણ્યો નથી, હું કોઈ કળા જાણતો નથી. હું કોઈ જાતની યોગ્યતા વિનાને છું. હું શું કરીશ ? ”

“ બેટા ! તારામાં અપાર કળા છે. તું જે ભણ્યો છે તેવું તો કોઈક જ બણી શકે છે. તારામાં જે શક્તિ છે તે તો કોઈકમાં જ હોય છે. તને એનું જ્ઞાન નથી. પોતાની શક્તિનું કોઈને ય જ્ઞાન નથી હોતું. જો, આ દેવી સરસ્વતી તારી રખેવાળ છે. જો, તને જેઈને એ મદદાય છે. અને હું લક્ષ્મી છું. તારા પર પ્રસન્ન છું. આ મહાશક્તિ છે. તારામાં એ આવેશ રૂપે આત્મી મહાસંહાર જન્માવી જાય છે. ત્યારે તારા કેટલાયે યજુઓ નાશ પામે છે. ”

એ પણ પ્રસન્ન છે. તું જા, હવે આરતિનો સમય છે. અહીં નૃત્ય થશે. પ્રાજિત્રો વાગશે. અમે નાચીશું.”

“હું એ જોતો જાઉં. મા !”

“ના બેટા, કેઈ માનવી એ નૃત્ય, એ ગાન, એ વાદ્યોના સ્વરો નથી સાંભળી શકતો. પણ એના પડખા જમતને ખૂણે ખૂણે શું જાહે છે. અધા શબ્દોનો ખોલાટ જે સાંભળવો છોડે છે, તેને એ શું જાણવ સંભળાય છે. ત્યારે આત્મસંન જાણે છે. આત્મપ્રકાશ જગમગી જાહે છે. એ છે જ્ઞાનનંદ અને સમાધિ. જા બેટા પાછો જા.”

જસ, હું પાછો વળ્યો અને આખો જીવડી ગઈ. સ્વપ્ન પૂરું થયું પણ જાણે સ્વર્ગમાંથી પાછો નર-કર્મા આવી પડ્યો. સ્વસ્થ થતાં જ આમો અની ગયો. આત્મ સ્વપ્ન !

મયો બ્રમશંકરજીની પાસે. સ્વપ્નની વાત કહી. બ્રમશંકરજી કહે : તમે ભાગ્યશાળી છો. આ સ્વપ્ન અક્ષરે અક્ષર સચું છે. તમે આજે જ પાછા વળો. ન્યાયી આખ્યા ત્યાં પાછા જાઓ. કેઈ દલીલ, કેઈ શંકા, કેઈ આવરણ વિચારશો નહિ. જીવન એક સ્વપ્ન છે. તેનું પણ એક સ્વપ્ન હોય છે અને તે સિદ્ધ કરવાનું હોય છે તમને એનો નકશો મળ્યો છે. એ દોરેલા માર્ગે આખ્યા જાઓ.

ચામુંડાથી હું નીકળ્યો. પદિયાર સ્ટેશનેથી ગાડીમાં બેસીને સીધા પડાણકોટ આવવાનું હતું. સાથે એક પંડ્યાજી થઈ ગયા. કમિઝના જમ્ડેબાના મંદિરના પૂજારી હતા. તેમણે જઈને ગાડીને ક્યું કે, એક સ્વામીજી ગાડીમાં આવે છે. જરા સંભાળજો. તેણે કહ્યું કે, મારા તરફથી તો એમને બોજન કરાવીશ પણ ડી. ડી. (ટિકિટ તપાસનાર) આ જ ગાડીમાં છે, તે ખિરતી છે. હેરાન કરવાનું થૂકશે નહિ.

મારે આ વાતની કંઈ ચિંતા નહોતી. ગાડી ઊપડી. સ્વપ્નની સૌંદર્યભૂમિ શો આ પ્રદેશ છોડતાં મન ક્યવાનું હતું. મનોમન અચાળિક પ્રતિભા કરતો હતો કે ફરી ફરી, દર વરસે અહીં આવતો

રહીશ માનવી જે નથી કરી શકતો તે કરવાની જ પ્રતિભાઓ લેતો હોય છે.

પડાણકોટ થઈને અમૃતસર, ત્યાંથી દિલ્લી સ્ટેશન અને સાંઘની ગાડીમાં અમદાવાદ આવવા નીકળ્યો. નિર્વિધે સામરમતી સ્ટેશને ઊતર્યો. દૂધિયરને આરે આવીને નહાયો. કપડાં બદલી નાખ્યાં. સીધા મોટામાઈને ઘેર પહોંચ્યો. મને જોતાં જ પરનાં બધાં ગદગદ બની ગયાં.

ભાઈ કહે : હવે !

ભાઈના બોલમાં ડર હતો.

મેં ક્યું : હવે ઘેર જે થાય તે સહી લેવું. એ જ પાપનું નિવારણ છે અને પાપ ન હોય તો એ તપ છે.

દુનિયાનું સાચું જ્ઞાન અને અનુભવ મળવા માંડ્યો. સગાઓ દૂર ખસતાં હતાં. મિત્રો તો કેવળ સારી સ્થિતિના જ હતા.

૨૧૦ કરુણાશંકર માસ્તર ૧૯-૨૦-૨૫ની સાલના એક આદર્શ યુગુ તરીકે ખ્યાત હતા. તેમના મોટા પુત્ર ભાઈ ચંદ્રકાન્ત મારા બાળમિત્ર અને નવી યુગરાતી શાળા—અમદાવાદમાં સાથે બાળુતા સહવિદ્યાર્થી હતા. અમારા વિદ્યાર્થી જીવનના એ અનુભવો બહુ મીઠા હતા. અમે લગભગ એક કક્ષાના વિદ્યાર્થી હતા. એકાએક ૨૦ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી મેં એમને ગાંધીમાર્ગના ભારતીય વસ્ત્ર ભંડારમાં જોયા. જઈને મળ્યો. તરત જ તેમણે મને ઓળખ્યો. મારા વિષે, એમને પ્રથમથી જ માન હતું. પોતાની જ એ દુકાન હતી. રોજ આવવાનું મને પ્રેમમયું નિમંત્રણ આપ્યું. બેચાર દિવસ પછી મેં તેમને વાત કહી કે, ભાઈ, મારા પર સંકટ છે. કદાચ તમને પાછળથી પરતાવે થાય કે આવા માણસને મેં મારા કેમ દીધો, તે વિચારજો. ડાહ્યુંજણે કેમ પણ ભાઈ ચંદ્રકાન્તે મરું મન કરી લીડું અને વધારે આદરથી મને સલામો બહુમાવે તેમણે મને આવકાર્યો. ભાઈ મને કહેતા લાગ્યા કે કાનૂની મદદ લઈને કે પછી બીજા કેઈ પણ પ્રયત્ને મારા ઉપરના આરોપો દૂર કરવા જોઈએ.

મેં નચિત લાવે ધીરજ ધારણ કરી હતી. જે થાય તે જોયા જ કરવાનું હતું. સત્ય એની મેળે તરે એ મારો વિશ્વાસ હતો.

એક દિવસે રાતના જે વાગ્યે પોલીસ મારે ઘેર આવી મોટાભાઈ કહે છપાઈ જા. મેં કહ્યું છપાવું હોત તો અહીં રહેત નહિ. મારે છપાવાનું કારણ નથી.

હું પકડાયો અને કોર્ટમાં ખડો થયો.

એક પ્રકાશક અને બાળપત્રના તંત્રી મારા પ્રખર વિરોધી. તેઓ ચાંહતા હતા કે મારું નામ નિશાન ન રહે તો પોતાને આનંદ. ખીન્ને એ પણ ભય એમને હતો કે મારી હસ્તીથી એમનો ધંધો તૂટી પડે. તેમને મહા ઉપાય મળી ગયો. તેમણે મારી વિરૂદ્ધ જોર જોરથી પ્રચાર ચાલુ કર્યો.

કુમારના સંપાદક શ્રી બચુભાઈ રાવત એકાએક સામા મળી ગયા. સજ્જનતા અને સદ્ભાવનાથી તેમણે મને કંઈક ખુલાસો કરી લેવા સૂચના આપેલી. મેં એક જ ઉત્તર આપેલો કે સત્ય અંતે પ્રત્યક્ષ થાય છે અને થશે. સત્યને પ્રત્યક્ષ થતાં વાર લાગે અને તે પહેલાં મારો અંત આવે તો મને આત્મસંતોષ છે કે હું સાચો છું.

કોર્ટમાં મારી સગાં અને મિત્રોની કસોટી થઈ. “રાજદ્વારે સ્મરણને યહુ નિષ્ઠિત સખાંધવા :” આ ઉક્તિ સાચી ફરી. મિત્ર સંસંધી અને ઓની કસોટી આપણું સંકટ કરાવે છે. સંકટમાં સાથ આપે તે જ સાચો બાંધવ. બાકી બધા ફટક્યાં મોતી.

મારે જમાનત જોઈએ.

ભાઈ બધે કર્યા. કોઈ તૈયાર નહિ.

ભાઈ મને કહે તું કંઈ કોઈને કહે.

મેં કહ્યું, મારે તો કશો જ પ્રયત્ન કરવો નથી.

એક સગા ડરતા ડરતા જમીન થયા.

કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો.

નવસારીની કોર્ટના ન્યાયાધીશ શ્રી. એસ.

એમ. વિદ્યાથી સામે મારે ખડા થવું પડ્યું. ન્યાયાધીશનું તેજ આ વ્યક્તિમાં મેં જોયું.

આજના ન્યાયતંત્ર વિષે લોકો ભલે ગમે તે કહે અને ધ્રિડીશ ન્યાય વિષે ભલે ગમે તે કહેવાતું હોય પણ મારા અનુભવે મેં જોયું છે કે અદાલતોમાં સત્ય જ વિશેષ તરી આવે છે. ન્યાયાધીશોમાં ન્યાયકર્તાનું એક ગૌરવ ઝળાઈ રહેલું હોય છે અને તે વડે તેઓ ખરેખર સો ટકા ન્યાય જ તોળતા હોય છે.

પહેલે જ દિવસે ન્યાયાધીશ શ્રી વિદ્યાથીએ મને કહ્યું : તમારા વકીલ કયાં ?

મેં કહ્યું : વકીલ સત્ય.

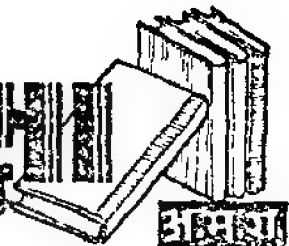
તેમણે કહ્યું : સત્ય ગમે તે હોય પણ અદાલતમાં તો જે બેલાય કે કહેવાય તે જ સત્ય બને છે. તમે સાચા હો પણ સાચું સાબિત કરી ન શકો તો તમે અપરાધી સમિત થાઓ છો. કાનૂન જડ છે. એનો ઉપયોગ તમે ન કરી શકો તો તે તમને દંડી નાખે છે. કાનૂનો ઉપયોગ કેવળ ચતુર વકીલ જ કરી શકે. મારાથી બનતી મદદ ન્યાય ખાતર હું કરું. પણ ફેટલીક બાબતમાં તમને મારાથી સહાયક બની શકાય નહિ. તમારી ઉાર ગંભીર તહોમત છે તમારે વકીલ રોકવો જોઈએ.

મેં કહ્યું : મારે વકીલે ય રોકવો નથી અને કશો બચાવ પણ નથી કરવો.

મારા આ ઉત્તર અને વલણથી શ્રી વિદ્યાથી સાહેબને ભારે નવાઈ લાગી. તેમણે લાગણીપૂર્વક વારંવાર વકીલ રોકવાની મને સલાહ આપી. છેવટે ધમકી આપી કે તમે વકીલ નહિ રોકો તો દંડાઈ જશો એ ચોક્કસ. તો ય હું તો અટલ જ રહ્યો. વિરોધીપક્ષને પોતાનાં બધાં હથિયારો વાપરવા દીધાં. મેં કોઈ જાતનો બચાવ કર્યો નહિ. જે હતું તે જ ત્યાં રજૂ થયું. અંતે હું સર્વથા નિર્દોષ જાહેર થયો. ગમે તે ત્રાયત માણસ એ કેસ વાંચીને કહી શકે કે આમાં અપરાધ જવું કંઈ જ નથી. કેવળ એક કુર્બાંડ હતું. કેટલાક તુમાખી માણસોનું એ કામ હતું : અહીંથી મારું નવું જીવન શરૂ થયું.

[કંમશ:]

સાહિત્ય અને ચિંતન

સાહિત્ય અને ચિંતન

[લે. રમણલાલ વ. દેસઈ; પ્ર. પુસ્તકાલય સંકલ્પક સહકારી મંડળ નિ. રાવપુરા, વડોદરા; મુલ્ય, બે રૂપિયા]

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈના વીસ ગદ્યબોજોના આ સંગ્રહ સ્વ. મોતીલાલ નિ. અમીન રમરક મંચમાળાનું નવમું પુણ્ય છે.

પુસ્તક શ્રી. રમણલાલનું એક અભ્યાસી અને વિચારક તરીકેનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર અને નાટકકાર તરીકે પ્રગટ થતા સાહિત્યસર્જક રમણલાલ સરા ચિંતક પણ છે એ એમની નવલકથાઓમાં તથા આત્મકથામાં આવતા ચિંતનોએ તેમજ 'જીવન અને સાહિત્ય' તથા 'આત્મનિરીક્ષણ' જેવાં પુસ્તકોએ અગાઉ બતાવ્યું જ છે. આ પુસ્તક પણ એની પ્રતીતિ કરાવશે.

સંગ્રહના પહેલા નવ લેખોમાં વિચારવિષય સાહિત્ય બન્યું છે. પછીના છમાં ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન અને ઉદ્ધેશ પાંચમાં શિક્ષણ, રાજકારણ અને સમાજ શાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કર્તાએ યથાશક્તિ સોલસાહ ચિંતન-લક્ષ્ય મારી છે.

સાહિત્યવિષયક લેખોમાં સંગ્રહમાં પહેલો મુકેડે લેખ મહત્વનો એ રીતે ગણાય છે એમાં કર્તાનો સાહિત્ય-જ્ઞાનનાનો સ્પષ્ટ લક્ષ્યકાર છે. એમાં કર્તાએ સાહિત્યને વ્યાપક પ્રગતીય અને પ્રજાપિય સંચયન કહી તેની લોક ભોગ્યતા અને સાર્વજનિકતા પર બાર મુક્યો છે અને કવિતા અને સંગીતના સંબંધમાં તેમજ કવિતામાં ભૂમિ અને ચિંતનના તત્ત્વ વિશે ગ્રે. કોકોરની અસરે જન્માવેલાં વક્ષણની સમે પોતાનો મત નિર્માકતાથી જાહેર કર્યો છે 'સાહિત્યનો માર્ગ' 'કવિતા', 'સાહિત્યનું સ્થાન' જેવા લેખોમાં લોક ભોગ્ય લેખકની દગવી શૈલીમાં એમણે સામાન્ય વાચનરતને લક્ષમાં રાખી તેને સાહિત્યને કવિતાનું કાર્ય

અને ગૌરવ સમજાવ્યું છે. 'નવલકથા' માં એમણે સામાજિક અને અનિદાસિક નવલકથાની થોડીક સ્વરૂપ-મીમાંસા કરી છે અને 'નાટક' માં નૃત્યમાંથી નાટકનો ઉદ્ભવ કેમ થયો તેની કથા સંક્ષેપમાં કહી છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યની ઉચ્ચતા' અને 'નવતર સાહિત્યનાં પ્રેરક બળો' પણ કર્તાની અભ્યાસપ્રીતિતાને પરિચય કરાવે એવા લેખો છે. પોતાના પાત્રસર્જન વિષે માહિતી આપતો એમનો લેખ વાચકોને સારો રસ પડે તેવો છે.

'ચિંતન' વિભાગ કર્તાનો ધર્મતત્ત્વ પરિચય દર્શાવે છે. એમાં હિંદુ ધર્મની ઉદ્ધારના અને સત્ય સ્વરૂપની પિછાણ કરાવતો પહેલો, અકિરદસ્થ સંક્ષેપમાં સમજાવવા મથતો બોને, ઈસ્લામના સાચા મર્મને બહાર લાવવા મથતો ત્રીજો, શ્રીમદ્ બ્રહ્મ-દગીતાનું માહત્ત્વજ્ઞાન ગાતો પાંચમો અને વલ્લભ સંગ્રહાય વિષે નાનકડી નોંધ જોવા છૂટો આ લેખો બોને છે તેના કરતાં વિશેષ જ્ઞાન બેચરો 'અદિસા સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન' એ લેખ. માનવીના સંસ્કૃતિ-વિકાસમાં અદિસાએ બજાવેલો મોટો ભાગ એનો વિષય છે.

'પ્રજાણ' નામધારી ઉદ્ધેશ વિભાગના લેખોમાં કર્તાએ 'શિક્ષકોનું મંગલ્ય' માં પ્રાથમિક શિક્ષકો પ્રત્યે સમાજની સહાનુભૂતિ કેળવે એવું તેમનું ગૌરવ કરી તેમને પણ તેમનો ધર્મ સમજાવ્યો છે, 'વાતચીતની કલા' માં એ કર્તાની સાધનાની ચારી બતાવી છે, 'રાજકીય પ્રતિનિધાન' માં રાજકીય પ્રતિનિધિ-મંડળોની ઉપયોગિતા સમજાવી છે, અને ઉદ્ધેશ બે લેખોમાં અનુક્રમે વાઘેર અને મિયાણા એ બે પાણી-દાર કેમનો પરિચય કરાવ્યો છે.

પુસ્તક કર્તાનો સંસ્કારપ્રેમ દેખાડે છે. તેથી જ સાહિત્યને માનવીના સંસ્કાર માર્ગ કહે છે. વાતચીતમાં સંસ્કારિતા દાખવવાનું શીખવે છે, અદિસાનું ગૌરવ કરે છે, શિક્ષકોની બેર તાણે છે, અને ધર્મોનું શુભ

કાર્ય દેખાડે છે. પુસ્તક એ પણ દેખાડે છે કે શ્રી. રમણુલાલ પાસે ખપ પૂરતો અભ્યાસ છે, વિચાર છે અને ભાષા છે, પણ તેમનું માનસ શાસ્ત્રદાર કે પંડિતનું નથી તેટલું લોકશિક્ષક લોકમોગ્ય લેખકનું છે. તેમની ભાષામાં હળવાશ અને સફર્ષ (Smar-tness) આવે છે એ લાભ આપી થયો છે, તો પંડિ-તની ચોક્કસાઈ ને મિતબ્ધિતા નથી દેખાતાં એ ગેરલાભ પણ છે. સને ૧૮૫૦ થી શરૂ થતા ગુજરાતી સાહિત્ય માટે 'અર્વાચીન' ને અદ્વે 'નવતર' શબ્દનો એમનો પ્રયોગ તેમજ 'શિક્ષકોનું મોગ્ય' 'રાજકીય પ્રતિનિધાન' અને 'માનીના માનવી' જેવા શબ્દ પ્રયોગ કરતાં પહેલાં પંડિત પ્રકૃતિનો લેખક એ વાર વિચારી જુએ. અને 'વાસ્તવતા' 'સામ્યતા' અને 'ચોવટાઈ' જેવા શબ્દ તો તે વાપરે જ નહિ. પુસ્ત-કમાં ખોટી જોડણી પણ અવારનવાર ડોકાઈ જાય છે. પુણ્ય પરવારુ' નથી.

[લે. ગુલાબદાસ ધોક્કર; પ્ર. ભારતી સહિત્ય સંઘ ત્રિ. ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા]

શ્રી. ગુલાબદાસ ધોક્કરના આ નવા વાર્તાસંગ્રહની ખરી વિશિષ્ટતા એની વાર્તાકળા નહિ પણ વાર્તા-વસ્તુ છે. છેલ્લી એ સિરાયતી સંગ્રહની બંને વાર્તા-ઓનું વસ્તુ કર્તાને જીવનમાંથી જડેલું છે. પણ સાંહિ-ત્યની વાસ્તવલક્ષિતાના આગ્રહના આ યુગમાં વાર્તા-ઓનું વાસ્તવ જીવનમાંથી લેવાય એની કંઈ નવ ઈ આપણને રહી નથી. આ વાર્તાઓની વિશિષ્ટતા તો આસપાસ જીવના જીવનમાં ભડે વિરલ પ્રમાણમાં પણ પ્રકાશી ઊઠતી સામાન્ય કોટિનાં માનવીઓની જાંચી માનવતા, નીતિમત્તા, ઉત્તાતના કે ચારિત્ર્ય સંપત્તિનું જ વાચકોના સદર્શને જાગ્રત કરે એવું ઉત્તરિત્રેરક મંગત દર્શન કરાવવાના હેતુને એ વરેલી છે તેમાં રહેલી છે. એ કારણે જ એને ખૂબ આવકાર ઘટે છે.

ભૂતકાળમાં એક બે સ્ત્રીઓનાં જીવન વણસાડવાનું પ્રાયશ્ચિત દુઃખિયારી ત્યજાને પરણીને કરતો શાંતિ-લાલ (વાર્તા નં. ૧) વૃધ્ધ પિતામહીની સેવામાં ઉણપ નહિ આવે માટે તેમજ ભાવિ પત્નીને અન્યાય ન કરવા ખાતર ન પરણનાર પ્રદિસર રવિભાઈ

(વાર્તા ૨), અપકારી પ્રત્યેય સાધુત્વ આચરતા ભલાઈની મૂર્તિ શા જીરામભાઈ (વાર્તા ૩), અપંગ મિત્રને ખલા પર જાંચકી ગાડીમાં બેસાડી કાશીના પંડિત બનાવનાર મિત્ર શંકરભાઈ (વાર્તા ૪), શેડના પુત્રને બચાવતાં પ્રાણુનો ભોગ દેનાર ધનપ્ર-સાદ અને એ ઉપકાર ન જૂઠતા શ્રીમંત પિતાપુત્ર (વાર્તા ૫-૬) અંતરમાં વહેતી માનવતાની ગુપ્ત સરવાણી પ્રગટ કરતો અડંગ દાદો નારણદાસ (વાર્તા ૭), ખહારથી શોખીન ને વિલાસી લગતા પણ અંતરમાં સ્વસુખત્યાગી અપત્યવત્સલ પિતા (વાર્તા ૮), કામ-વિવશ લક્ષનાઓનાં નિમંત્રણને ઠેકી શક્તા નીલુભાઈ (વાર્તા ૯) અને નરોત્તમ (વાર્તા ૧૦), કૃતજ્ઞતા અને ઉદાત્ત મૈત્રીનું નમૂનેદાર દૃષ્ટાંત બનતા કાલિદાસ (વાર્તા ૧૧), સ્વસુખપરાયણુ નવીનો વડે કંજૂસ મનાતા પણ ઝાડિંગ માટે મોટી રકમનું જરાય અચકાયા વગર દાન કરી દેતા નગીનદાસ (વાર્તા ૧૨), મોટા સોદો જવા દેનાર સત્યનિષ્ઠ વેપારી (વાર્તા ૧૩), સિધ્ધાં-તચુસ્ત અને નિઃસ્પૃહ વિજુભાઈ (વાર્તા ૧૪)—આ સૌ કલિપત નામવાળાં પાત્રોની બિંબમૂલ વ્યાકૃતઓ આપણા જ સમાજમાં લેખકને જોવ:-જાણુવા મળી છે એ હકીકત દુનિયામાંથી હજી પુણ્ય પરવારુ' નથી એની અત્યારના નીતિદ્વાસના અને જીવનના ઉચ્ચતર મૂલ્યોના અહિંતર વિસ્મરણના કાળમાં એવી સુખ્દ અને પ્રોત્સાહક પ્રતીતિ કરાવે છે, જે એકલી પુસ્તકનાં નામને જ સાર્થ નથી કરાવતી પણ લેખકના ઉચ્ચાશયી શ્રમને પણ સાકલ્ય બહે છે.

બોધક દૃષ્ટાંતકથાઓની કક્ષાની છેલ્લી બંને વાર્તાઓ સંગ્રહમાં લીધી ન હોત તો સાડું હતું. સત્યકથાઓ રજૂ કરતા પુસ્તકની એકરંગિતા એનાથી જરી જોખમાય છે. વળી એમાં માનવીની ઉદાત્તતાની વાત પુરોગામી સત્યકથાઓની જેમ આવતી નથી. માનવીની વિકારવશતા ને કામ પ્રાપ્ત્યની એ કથાઓ નીલુભાઈ ને નરોત્તમના વિકાર પરાજયને વધુ જીજ્ઞાં કરી દેખાડે છે એવો એનો અચાવ કરવો હોય તો ના નથી.

તેજ બિંદુ : સુવર્ણ રેખા :

[લેખક-પ્રકાશક. 'ધૂમકેતુ' : મુખ્ય વિદેશી, મુર્ચર મંથરત્વ કાર્યાલય, ગોંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, દરેકના ત્રણ રૂપિયા]

'તેજબિંદુ' ના પ્રકારની સામગ્રી રજૂ કરતાં 'ધૂમકેતુ' ના આ બંને પુસ્તકો મોટે ભાગે સુમેધક દર્શાવદર્શી લઘુકથાઓના સંગ્રહ છે. 'મોટે ભાગે' એટલા માટે કહ્યું કે બંનેમાં કેટલાક મીઠા લઘુ ચિંતન લેખો પણ છે દર્શાવતાં કર્તાએ કોઈવાર પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાંથી અને કોઈવાર તરત્તો મોકકથા સાહિત્યમાંથી લીધાં છે અને કેટલીકવાર કલ્પનાથી ઊભાં કર્યાં છે. પ્રાચીન કોઈવાર તો પાત્રની વિશિષ્ટતા બતાવવા ઐતિહાસિક ફિરસા છતાંનાર વાણીમાં એમણે રજૂ કર્યાં છે. પણ બંને પુસ્તકોમાં કર્તાનું હૃદય કે સાધ્ય વાર્તાસ નથી પણ સમગ્રપણે કહીએ તો જીવનલક્ષી ચિંતન છે. લઘુકથાઓ તો તે વિચારને ટેકવવા માટે જ ઉપયોગમાં લેવાયેલી છે. 'તેજબિંદુ' માં કર્તાના વિચાર-વિષય બન્યાં છે જીવન, મૃત્યુ, વીરતા, સ્ત્રીત્વ, સુખ, જીવનકલા, ધર, સ્વતંત્રતા સુશાસન, સમયનું મૂલ્ય, ઉપાસના, દાન, મૌન, સત્ય, સૌંદર્ય, પૂર્ણતા, શાંતિ, આર્થિક સમાનતા, દયા અને માનવતા, અને 'સુવર્ણરેખા' માં ચિંતન વિષય છે દંબ, શ્રમ, સાદાર્થ, સત્ય, માનવતા, સાધુતા, સુખ, જીવન, વિરમરણ, ક્ષમા, નિષ્કામ કર્મ, સાચી કેળવણી, પ્રેમ, ઈશ્વર, વિવેક, મૈત્રી, શ્રેયસ્-પ્રેયસ્, વૃથા અને જીવનકલા. બંને પુસ્તકોમાં વિચારક 'ધૂમકેતુ'નું એકંદર સારી છાપ પાડે તેવું દર્શન થાય છે. પહેલાં જેમ ખસિલ ગિરનારનો લાઝ 'ધૂમકેતુ'એ લીધો હતો તેમ આ પુસ્તકોમાં તેમણે ઝીનના કોન્ફ્યુસસ અને ખીન પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના કહાવણ અને જ્ઞાન બોધનો અવારનવાર સારો લલ ઉઠાવ્યો છે. પણ એમનું બધું ચિંતન પરચેરિત નથી, તેઓ પોતાનો રીતે જીવન ને તેને અતેકધા સ્પર્શતા પ્રશ્નો પરત્વે વિચાર કરી શકે છે અને તેને સુલભ વાણીમાં વ્યક્ત કરી બેઠે છે. એમની ધણી જ વિચારણા

સુરપટ કે તર્કસિદ્ધ નથી હોતી, કોઈવાર દર્શનરસ કથા કે પ્રસંગ કર્તાએ તારવેલો બોલ તારતી આવતો ન હોય એમ પણ નહાય છે. શીર્ષક સૂચને વાત લેખમાં આવળ જતાં ફેરાર્ધ પણ જતી ક્યારેક દેખાય છે. વિચારના કરતાં કથનની સરસતા પર કર્તાએ વિશેષ નજર રાખ્યાનું ધ કોઈ કે.ઈ.નાર જણાઈ આવે છે. 'ધૂમકેતુ'નું માનસ કઈ રીતે વિચારે છે એ જણાવાનું તો આ પુસ્તકો સરસ સાધન પૂરું પાડે છે એમાં શક નહિ સામાન્ય, સારું અને વધુ સાતું એવા પ્રકાર પુસ્તકોમાંની ચિંતન સામગ્રીના પાટા હોય તો પડી શકે તેમ છે. પણ વાચકોને પોનપોતાની દુઃખ અને સંસ્કાર બુદ્ધિ પ્રમાણે કપુંક વિચારવા, સમજવા ને આચરવા જેવું બંને પુસ્તકોમાંથી અવશ્ય મળી રહેવાનું. એ ભેતો આ પુસ્તકોમાં તેમણે રજૂ કરેલી સામગ્રી દ્વારા ગુજરાતી જનનાની યથાશક્તિ સંસ્કાર મેળા કરી મણાય.

ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન :

[લે. કેશવનાથ કા. શાસ્ત્રી; મુખ્ય વિદેશી એલોટ શુક સર્વિસ, ભદ્ર, અમદાવાદ; સામાન્ય રૂપિયા.]

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના મણવર અભ્યાસીઓમાં જેમનું રચના પડેલી દરેકનામાં મળાય એવા શ્રી કેશવનાથ શાસ્ત્રીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના તૈયાર કરવા માટેલા ઇતિહાસનું આ પહેલું પુસ્તક છે. એમાં ઉપરોક્ત રૂપે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસની કથા સંક્ષેપનાં રજૂ કરી, હેમચંદ્રે 'સિંધુ દેવ પ્રાકૃત વ્યાકરણ'માં દર્શિલા અપભ્રંશ દુહાથી માંડી પ્રેમાનંદ કાઠીન જેનેતર આખ્યાન સાહિત્ય સુગ્રીના સાહિત્યનો શ્રી. શાસ્ત્રીએ પરિચય કરાવ્યો છે. આ સમગ્રવર્ણને તેમાં સમજાવેલા સાહિત્યને લક્ષમાં રાખી તેમણે હેમચુગ, રાસ-યુગ (એટલે આજે જેને કવિ ન્હાના-લાલની અસરથી રાસ-યુગ કહેામાં આવતો સાંસ્કૃતિક છીએ એ નહિ, પણ ઈ સ. પાસેથી પંદરમી-સોળમી સદી સુધીના જેન ગણ-નામા-પ્રમથના સંકલિતનો યુગ), આદિમકિતયુગ, અને આખ્યાન યુગ એ ચાર યુગમાં વહેંચી નાખ્યો છે.

પુસ્તકમાં પોતાના આગ્રહાં પુસ્તકોમાં તથા લેખોમાં રજૂ કરેલી માહિતીને શ્રી. શાસ્ત્રીએ પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે. એમના આ ઇતિહાસની મોટી વિશિષ્ટતા એમાં રજૂ થતો મધ્યકાલીન સાહિત્યની સામગ્રીને આ માહિતી-ભંડાર છે. પણ એ કારણે જ પુસ્તક વિદ્વદ્ભોગ્ય છે એટલું વિદ્યાર્થીભોગ્ય કદાચ ન બને. રસિક વિવેચનશક્તિ અને શૈલીપ્રભુતાવાળો સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર તો ગુજરાત હજુ માગે જ છે. એવા ભાવિ ઇતિહાસકારોને મૂલ્યવંતી સામગ્રી પૂરી પાડતાં શ્રી. શાસ્ત્રીનાં આવાં પુસ્તકોની મદદ વિના ચાલવાનું નહિ. શ્રી. શાસ્ત્રીની સેવાનું મૂલ્ય એમાં જ રહેલું છે.

આ પુસ્તક પહેલો જ ખંડ છે. બીજા ખંડમાં આખ્યાનયુગની નૈન કવિતાનો અને દયારામ સુધીના ઉત્તરકવિતાયુગની કવિતાનો પરિચય આપશે. એ બીજો ખંડ શ્રી. શાસ્ત્રી પાસેથી આપણને વહેંચે મળે એમ ઇચ્છીએ.

કિમિયાગરો :

[લે. યશોધર ન. મહેતા; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. અમદાવાદ; મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા.]

‘લોખંડનું સોનું’ કરે તે મોટા કિમિયાગર પરંતુ માનવી જેવા માનવીને પલટી તાપે એવી વ્યક્તિઓ પણ કિમિયાગરો જ ગણાવી જોઈએ. સાધારણ માનવી કાચો અને હલકો ધાતુનો જ હોય છે, આ શબ્દો દ્વારા પુસ્તકનું નામ સમજાતાં શ્રી યશોધર મહેતાએ આવી મોટી અગ્રેક્ષા સંતોષે એવા તો નહિ પણ પોતપોતાની રીતે જનતા ને રાષ્ટ્ર પર અસર કરી જનાર વિશ્વનિર્મિત વ્યક્તિવિશેષોનાં જે કલમચિત્રો દર્શાવે છે તેનો આ સંગ્રહ છે.

સંગ્રહમાં કુલ અઠાર વ્યક્તિઓનાં કલમચિત્રો છે. એમાં બે સ્ત્રીઓનાં છે અને સોળ પુરુષોનાં છે. સ્ત્રીઓનાં બે રેખાચિત્રોમાં એક સ્વ. સગેગિની નાઈકુનું અને બીજું બારસો વર્ષ પર અસરમાં જન્મેલી મુસ્લિમ સંત રાખિયાનું છે. પુરુષોનાં રેખાચિત્રોમાં પણ રાજકારણ અને ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન-યોગ એ બે ક્ષેત્રે ઝગઝગાર વ્યક્તિઓ—જવાહરલાલ, સરદાર પટેલ,

મીણા, મોતીલાલ નહેરુ, વિઠ્ઠલભાઈ, સુભાષચાણુ, ગોલવેલ્લર, શ્રી. ગણેશ માવલંકર, લેનિન, હિટલર, મુસોલિની, દયાનંદ સરસ્વતી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, નૃસિંહાચાર્ય, હંસદેવજી—લેખકે પસંદ કરી છે એ ધ્યાન ખેંચે તેવી હકીકત છે. લેખકના ભારતના રાજકારણને લગતા વિચારો તથા ભારતીય ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગનું સિદ્ધાંતજ્ઞાન અને તે પરની એમના અંતરતમની શ્રદ્ધા પુસ્તકમાં ઠેરઠેર પોતાનો પરિચય આપણને કરાવે છે તેનું કારણ પણ આમાં છે.

વિદેહ અને વિદ્યમાન વ્યક્તિઓનાં રેખાચિત્રોના લેખનમાં સ્વ. નરસિંહરાવ, શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી અને સ્વ. બટુભાઈ ઉપરવાડિયાએ પે.તપોતાની રીતે દર્શાવેલી કુશળતા જાણીતી છે. આ પુસ્તક એવાં રેખાચિત્રોના સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો કરે છે. એના ઉત્સાહી કર્તા પાસે ચમકદાર પ્રવાહી રસાળ લખાવટ છે, અને બધી નહિ તો કેટલીક ચરિત્રવિષય વ્યક્તિઓ સાથેના પોતાના પ્રસંગનાં સંસ્મરણો ને સંવેદનો પણ છે, જે આ રેખાચિત્રોને સજીવ અને રસાત્મક બનાવે છે. સરદાર પટેલ અને વિઠ્ઠલભાઈ જેવાનાં રેખાચિત્ર આથી જ આકર્ષક બની શક્યાં છે. સંસ્મરણોથી કે તેમને વિશે જાણવામાં આવેલી હકીકતથી ચરિત્રવિષય વ્યક્તિઓની સ્વભાવ, ચરિત્ર આદિની લાક્ષણિકતાઓ છતી કરી કર્તાએ તેમના જીવનકાર્યને તેમ વ્યક્તિત્વને સારી અંજલિ પણ આપી છે. રેખાચિત્રોને ગુણદર્શી રાખવાનો આશય આમ જ કરાવે તે સ્વાભાવિક છે. ગાંધીજી આ પુસ્તકમાં ચરિત્રવિષય નથી બન્યા છતાં તેમને કર્તાએ અનેક સ્થળે સુંદર અર્ધ અર્ધો છે. ગુણદર્શી રહેવા છતાં વ્યક્તિઓની મર્યાદાઓ પણ કર્તાએ બતાવી છે. પં. જવાહરલાલ વિશેના તેમના ઉદ્ગારો આ દેખાડી આપેલ કર્તા પાસે વ્યક્તિઓ ને તેમનાં કાર્યના મૂલ્યાંકનનું પોતાનું ધોરણ છે. એથી જ તો ગુણદર્શી રહેવાની પ્રતિષ્ઠા બહીને તે મુસોલિની પર લખતાં તેના પર તિરસ્કાર, નેપ ને ગાંધીની ઝડી વરસાવી એકા છે. દયાનંદ,

ગમકુખ્ય પરમહંસ અને વિવેકનંદ પરના લખાણો રેખાચિત્રો કરતાં તેમના મહાત્માપ્રકારને સમજાવતા તથા તેમનાં કાર્યને અંગ્રજિ આપતા લેખો વિશેષ બન્યા છે.

પુસ્તક આમ તો કર્તાની પત્રકારી કલમમાજીની નીપજ છે, છતાં તેમાં સાહિત્યિક ગુણવત્તા ઠીક પ્રમાણમાં ઊતરી છે અને એથી જ તે સુવાચ્ય બન્યું છે. માને ખોખે :

[લે. પ્ર. ગોવિંદભાઈ રા. અમીન; મુખ્ય નિકેતા, પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી લિ. વડોદરા; મૂલ્ય, પોષ્ટાવલ્ય રૂપિયા.]

શ્રી. ગોવિંદભાઈ અમીનની આ ૧૧૨ પાનાની નાની નવલકથાની નિશ્ચિષ્ટતા એ છે કે એમાં એક ખેડૂતને કથાનાયક બનાવી લેખકે ઝડપથી પસંદગી અત્પારની પરિસ્થિતિ વચ્ચે તેને મૂકી, ખેડૂત, ખેતી અને ગામડાના કેવો નરો ધાટ હવે ધરવામાં છે તેવું અંશુલિનિર્દેશક ચિત્ર આલેખ્યું છે. ગણેશધારા અને ઝણેશરાહતધારાનાં પરિણામથી બચવા જમીનદાર કથાનાયક નરસીને, તે ખેડે છે તે ખેતર વેચી નાખે છે. નરસીના પુત્ર શંભુને શહેરનો મોઢ હોઈ તે પ્રથમ આ નાપસંદ કરે છે પણ શહેરમાં નવાં વિચારોનો સ્પર્શ થતાં નવી પરિસ્થિતિમાં ખેતરની અગત્ય તે પાછળથી સમજે છે. ગામના કાકાશહેને સહકારી ખેતીની યોજનામાં એમના સ્વાર્થને કારણે રસ છે, પણ નરસી તેની કે જમીનદારની સહકારી યોજનામાં ભળતો નથી. તેનો પુત્ર શંભુ શહેરના અનુભવે ને નવી દૃષ્ટિએ આપેલી સમજ અને પક્ષાઈ ભાષામાં લઈ ગામડે આવી કીકાશહેને એના દાવમાં અર્ધો પડાંચી સહકારી યોજનામાં તેના જેટલું પોતાનું ચ દિત રહે તેની ભેજવાઈ કરી સહકારી ખેતીમાં પિતાને તેમની નાપુછી છતાં ભેળવે છે. નરસી જે આયમના બેઢેલી નેકી ને ઈમાનની પૂજક ખેડૂત પેઢીના નમૂનો છે તે આ નવો ફેરફાર, યંત્રયુગનું અને ભૌતિક મુશ્કેલીનું આક્રમણ, સદી ચક્રતો નથી. તે હૃદયભંગ કે વિવાદના સૂક્ષ્મ આધાતથી જગતની નિદાય લે છે.

આવા વસ્તુવાળી આ નાની કથા વાર્તા તરીકે સાદા રસવાહી રહી શકી છે એ નોંધપાત્ર છે. કર્તાએ થોડાં જ પાત્રોના કામ લીધું છે પણ તે કુશળતાપૂર્વક લીધું છે. પાત્રોમાં સૌથી આકર્ષક પાત્ર નરસીનું છે. તેની પત્ની જીવીના પાત્રનો નંબર ખીએ આવે. જમીનદાર અને કીકાશહેનાં પાત્ર પસંદગી પરિસ્થિતિનો ચ લઈ શકાય તે કાલ લેવાની જમીનદારો ને શાહુકારોની વૃત્તિ બરાબર રજૂ કરે છે. શંભુ અને વસનજી દ્વારા ગામડામાંથી જુવાનોને સહેરા તરફ ધકેલતો શહેરી જીવનનો મોઢ સારો દર્શાવે છે. શંભુને પાછળથી જમીનદાર ને મૂડીદારની આધખાજ સમજી લઈ તેમની જ નીતિ રીતિથી તેમની જ જમાતમાં જળી જતાગે નવા જમાનાનો ખેડૂત બનાવવામાં આવ્યો છે. લેખકની સહાનુભૂતિ નરસી પર વર્ષા છે તેમથી એવું સૂચન લઈ શકાય કે જૂની બવરસ જઈ નવી આવે છે તે તો અવશ્યભાવી છે. કાળનું પરિણામ છે, પણ તેથી ભૌતિક સંપત્તિ વધશે પણ કીસુડ કીસુડ કાસના સંગીતને બદલે પંપનો કંકેશ છુકું છુકું અવાજ ને ટૂંકટૂંકો વર્ધરાટ આવશે અને ખેડૂતનું ભોળપણ ને ઉન્નત નીનિભાવના ધીમે-ધીમે હુપ્ત થવાનાં, એ સંભવ લેખકને તેના નરસીની જેમ વિશ્વાસિત્ત કરે છે? એથી જ કદાચ સહકારી ખેતીના પ્રયોગમાં તેમણે કીકાશહે ને પછી શંભુની સ્વાર્થજી મૂકી હશે! શંભુને તેના આપની જેવો ચોખ્ખી દાનતનો બનાવી તેને કીકાશહેના સ્વાર્થા જેવો આરાધને પરાસ્ત કરતો અને આપ પ્રસન્ન થાય તે રીતે સમૂહખેતીદારા આખા ગામનો ને તે સાથે પોતાના કુટુંબનો ઉત્કર્ષ સધતો નિરૂપી અને નરસીને સમૂહખેતીના સફળ પ્રયોગ દ્વારા શેષણ તથા સામાજિક અન્યાયની કાયમી નાજુદી અને નવી ચારિત્ર્યશક્તિની સુખદ સ્ફૂર્તિદાયક હવા શ્વસનો પ્રસન્નચિત્તે જીવતો આલેખવાની ડિંમત લેખકે કરી હોત તો! એ કરવા જેવી હતી. પણ આખમની અને ઊમતી પેઢી વ્યવસ્થા કે જમાનાનું દર્શન તેવું મુંઝવણવે તે દેખાડવામાં કર્તામાંના કલાકારને કદચ વધુ રસ હશે.

મહાન વિજય મેળવીને મહારાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

અનાથ બાળકો, વિધવા સ્ત્રીઓ અને લંગડા-અપંગ પુરુષોને તેણે કહેવા માંડ્યું : 'મારા પાસે આવો ! હું શાંતિનો ઉપાસક છું.'

પણ એના બોલ ઉપર કોઈને વિશ્વાસ આવતો નહોતો.

મહારાજા એથી ખૂબ નિરાશ થયા. પોને શાંતિનો ઉપાસક છે એની ખાત્રી કરાવવા માટે એણે શહેરની વચ્ચેવચ્ચે એક મોટો સ્તંભ ઊભો કરાવી તે ઉપર પોતાનો શાંતિનો સંદેશો કોતરાવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક જગ્યાએ સ્તંભ તૈયાર થયો. એના ઉપર એક યોગિની સરખી શાંતિ દેવતાની રમ્ય આકૃતિ પણ કોતરવામાં આવી. એ મૂર્તિની આંખોમાં માતાનું વાતસલ્ય રમી રહ્યું હતું, ગળામાં સુકુમાર પુષ્પોનો હાર હતો; હાથમાં મેઘકુંભો હતા.

સહુ આવનાર જનાર જોઈ શકે માટે શહેરની મધ્યમાં જ મોટા ચોકમાં એ સ્તંભ ઊભો કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. એના સારું સ્થાન નક્કી કરી ઊંડો પાયો ખોદવાનું શરૂ થયું. એ ખોદાણું કરતી વેળા અંદરથી નાના નાના અનેક એક જ જાતના પથ્થરના ટુકડાઓ હાથ આવતા હતા. એના ઉપર કાંઈકે આકૃતિ કોતરેલી હોય, કાંઈકે અક્ષરો લખાયેલા હોય એમ લાગતું હતું. પણ કોઈ એનો ઉકેલ કરી શક્યું નહિ.

બધા ટુકડાઓ એકઠા કરી એક દૂરની જગ્યામાં રહેનારા એકાંતવાસી એક સાધુને તે મોકલવામાં આવ્યા. એ સધુ પ્રાચીન વિદ્યાના પંડિત તરીકે ખૂબ જાણીતો હતો.

અને રાત્રે તૈયાર કરાવેલા પેલો જગ્યાએ શાંતિસ્તંભ બારે મોટા દૈર્ઘ્યથી ઊભો કરવામાં આવ્યો. દરેક આવનાર જનાર માથુસ એ સ્તંભથી આકર્ષાઈ નજીક જતો, સડેજ ઊભો રહી એના પરનું ચિત્ર જોતો. સ્તંભ પર કોતરેલી શાંતિ દેવતાની મૂર્તિને વંદન કરતો અને 'હું શાંતિનો ઉપાસક

વિજયોની પરંપરાથી રાચતો. માનવી પોતાની જાતને સર્વોપરિ માની જોડે છે પોતાનો વિજયધ્વજ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણે છે. પણ એને ખબર નથી હોતી કે એવા તો કેટલાય વિજયધ્વજો એની પહેલાં રોપાઈ ચૂક્યા હોય છે ! આ રૂપક-કથામાં દેખક પોતાની વિશિષ્ટ રજૂઆતથી વિજયોને કેવો પરાજિત કરી મૂકે છે !

છું' એવા એ મૂર્તિની નીચે કોતરેલા શબ્દો વાંચી મનમાં એ જ ફરી ગણગણતો ચાલી નીકળતો.

એ જોઈ મહારાજાએ પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. એક દહાડો કુતૂહલથી મહારાજા પેલા જગ્યામાં જઈ ચઢ્યા, અને સાધુએ પેલા ટુકડાઓની આકૃતિ અને અક્ષરો પરથી કશો ઉકેલ કાઢ્યો છે કે નહિ તે જાણવા માગ્યું.

સાધુએ ખુશાલીમાં આવી જઈ કહ્યું : 'મહારાજા ! આ પથ્થરના ટુકડાઓ છે એમ ન માનશો. એ ટુકડાઓ ગોઠવતાં એના પર એક આકૃતિ કોતરેલી ગોઠી શકાઈ છે. એ આકૃતિની આંખોમાં માતાનું વાતસલ્ય છે, ગળામાં પુષ્પોના હાર છે, હોઠ પર ઉપાતું સ્મિત સ્ફૂરે છે અને હાથમાં મેઘકુંભો પકડેલા છે. અને એ આકૃતિની નીચે જ 'હું શાંતિનો ઉપાસક છું.' એવા અક્ષરો કોતરેલા વંચાય છે. આપને મરી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ ટુકડાઓ આપ રાજધાનીમાં લઈ જઈ બરાબર સરખા ગોઠવાવો, અને નગર દેવતા તરીકે એ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરો. આ સિદ્ધ થઈ પ્રાચીન સમયનું છે. એની કલા ધણી જાણી દેશની છે.'

દરમિયાન મહારાજા નીચું માથું રાખી ચાલી નીકળ્યા હતા.

એ મૂગા મૂગા કેમ ચાલી નીકળ્યા તે સાધુને મન કાયડો થઈ પડ્યો !

ગપચયણ

વર્ષ ૨૩ : અંક ૭ થી ૧૨ : : આકાશવાણી ૧૯૫૩ : સળંગ અંક ૨૭૧ થી ૨૭૬

અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા

[પહેલાં આંકડો અંક અને બીજો આંકડો પાતું દર્શાવે છે : લેખનો પહેલો અક્ષર કક્ષાવારી પ્રમાણે છે.]

અમજા પ્રેમદાણી	હર્ષદ બારોડ	૧૦-૩૨	માણુ મંદિર	૬-૫૬
અણ અને પરમાણુ	પદ્માનન્ત	૨૦ ચ ૬ ૭૮-૮૧	માનવતાનાં લિલામ	૧૧-૫૮
અમદાવાદનું ઠાંકરિયું	કનૈયાલાલ મુનશી	૧૨-૨૨	રાપ કરચુધેસો	૬-૫૫
અમરકાં	અંબવદન મહેતા	૬-૩૪	લોહીનો સમાઈ	૬-૫૮
અર્ધવાર્ષિક અનુક્રમણિકા	...	૭૮ ૧૧૩	સક્કરમાર	૧-૫૭
આનો ઉકેલ શું ?	પ્રવાસી	૧૦-૨૬	ચૂમશે	શૈખાદમ આણુવાલા ૧૦-૬
ઉકેલ	પ્રવાસી	૭૮-૪૬	ચંદન	કાલાભાઈ પટેલ ૧૨-૪૨
ઉદયશંકર કલાનેન્દ્ર	મજાલાલ ત્રિવેદી	૭૮ ૫૬	છલ્લી	જયન્ત પરમાર ૧૨-૨૧
ઉદારચિત્ત બાપુ	મણેશ વા, ભાવળંકર	૧૧-૧૩	છીમી	જયન્ત પરમાર ૭-૮-૨૫
ઉપવસ્ત્ર	ચન્દનમ્	૭-૮-૭૫	જલભગે વાદળી	છોટુભાઈ પટેલ ૧૧-૨૮
ઓરતા	પત્તાલાલ પટેલ	૭-૮-૧૮	ગાન પર !	પ્રવાસી ૧૨-૨૧
અંધ જાંસોવાલો !	ધૂમકેતુ	૬-૧૨	છત	ચન્દનમ્ ૧૮-૧૨
આખડી	જયન્ત પરમાર	૧૧-૨૭	જેલી	સઆદત હસન મન્ડો
આંગણે કટક	શશી ચઢાણે	૭-૮-૩૫		અનુભ મોડીવા ૬-૪૧
કુળામય જીવન	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૬-૮	જોગી મત જા...	૬૦ બાં કાલેલકર
કયાં સુધી ..	શૈખાદમ આણુવાલા	૧૨-૫૬	અનુભ જયન્ત પરમાર	૧૦-૧૦
કાળનામ	અમૃતલાલ ઈ. શુક્લ	૭-૮-૩૬	ઝરણુ	હસિત ખૂચ ૧૧-૪૨
કેવી રીતે !	પ્રવાસી	૧૧-૨૭	ટેવ	હર્ષદ પંડિત ૧૦-૨૮
કાં બંધનો મારમાં ? વિજયશંકર ત્રિ. કામદાર		૧૦-૬	ટેવ અને કુરેવ	ભાનુ પંડ્યા ૬-૪૬
ગુજરાતનું ગૌરવ	...	૭૮-૧૧૧	ટુંકી વાર્તા અને નવલકથા યુનીલાલ મડિયા	૭-૮ ૭૧
ગોખમાં દીવો	ધૂમકેતુ	૧૧-૧	ઠેરનાં ટેર !	ચલો શહાણે ૧૨-૪૧
ગંજીપાનો દાથ	નટવરજીવ પટેલ	૭-૮-૫૧	ટોલમ વાગે	ગોવિંદભાઈ પટેલ ૧૨-૫૧
ગ્રંથસમીક્ષા અનંતરાય રાવળ	૬-૫૫, ૧૧-૬		ત્રણ કાબો	સાહિત્ય પોષીયા ૧૨-૨૫
અમરવેલ		૬-૫૭	ત્રણ દષ્ટિ	અનામી ૭-૮-૭૦
જીમ્સ પ્રભાત		૬-૫૮	તિમિર વીથિકા	જીપી જયન્ત ૭-૮-૪૭
શીર્ષ અને અંસુ		૬-૫૬	તેજાનું નાસીકદમ્ય	શિવચંદર પ્રા. શુક્લ ૬-૪૪
ઝેર તો પીધાં છે જાગી જાગી		૧૧-૫૬	દીવડો	જા ૭ ૮-૬
દસ મિનિટ		૬-૫૭	ધ્યાન	હર્ષદ પંડિત ૧૧-૨૩
જાલ જ્વેમ્		૬-૫૫	નામદેવનો નાગજી	યજ્ઞેશ્વર મહેતા ૭-૮-૫
ભાગ્યચક્ર		૧૧ ૫૬	નારી	દેવીનાગજી પંડ્યા ૧૧-૫૧

નંદવાતી જુવાની	સિદ્ધાર્થ	૭૮૭૬	વિષાકત અંગુલિ	ભૂપેન્દ્ર ઉ ૧૫યા	૧૦-૩૫
પંખાના પ્રણય ગીતો સં. અનવર આગેવાન		૧૨-૫૦	વોલ્ટેર	રામુ પંડિત	૭-૮ ૮૯
પ્રજા-વિકાસ કેન્દ્ર	રતુભાઈ અદાણી	૭-૮-૯૨	શામનમ	અશોક હર્ષ ૯-૨૦,	૧૦-૪૧
પ્રીતિ	રમણ કોહારી	૧૧-૮		૧૧-૪૩,	૧૨-૨૬
રૂઝનું નોખન	શેખાદમ આયુવાલા	૯-૧૧	શબ્દનું બળ	ધૂમકેતુ	૧૨-૧૦
ખચત અને આયોજન એસ. વી. દેસાઈ		૧૧-૧૬	શરમાળપણું	હર્ષિદા પંડિત	૧૨-૧૭
ખડકાગી	જયન્ત પરમાર	૭-૮-૨૬	શાન્તિદૂત સિદ્ધાર્થ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય		
ખદ્દો	શેખાદમ આયુવાલા	૭-૮ ૭૦		અનુ જયન્ત પરમાર	૧૦-૫
ખદ્દો જીવ	જિતુભાઈ મહેતા	૧૨-૩૦	‘અમલગીરો શિયાળો’	સિદ્ધાર્થ	૧૨-૨૨
ખીણતી પ્રાંખડી	સિદ્ધાર્થ	૧૦-૨૦	સમયનાં ક્ષીર-નીર રાજહંસ	૭-૮-૯૭, ૯-૬૦	
ખે જંતુશોધકો	અંદ્રજી બટ્ટ	૧૧-૪૦		૧૦-૫૭, ૧૧-૯,	૧૨-૬
ખે પ્રસંગો	ધૂમકેતુ	૧૦-૧૩	અવધૂત ઈન્દુભાઈ		૧૨-૯
ખંધ	વિ. સ. ખાડેકર		અંકુશને કાયમના નિર્ગંધ ઈરવીએ		૯-૬૦
	અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાંસ	૧૧-૪૬	કુટુંબનિયોજન કોને માટે ?		૭-૮-૧૦૧
ખેંગાલ	ચન્દ્રવદન મહેતા	૭-૮-૧૨	કોલેજનું શિક્ષણ		૭-૮-૯૮
ભગવાં	નટરલાલ પટેલ	૧૧-૨૭	ક્રિકેટનો શોખ એટલે ?		૯-૬૨
ભરતી	પ્રવાત	૧-૩૧	ગાયનું માન ભણે વધે		૧૧-૧૨
ભરીશું તો અમે...	શેખાદમ આયુવાલા	૭-૮ ૭૦	ગાંધાજીની જાવના વધે છે		૭-૮-૯૭
માણસ અને ઈશ્વર	ધૂમકેતુ	૯-૭	ગુજરાતના મહાપુરુષો એકઠા મળે		૧૦-૬૦
માણસનો આધાર	ધૂમકેતુ	૭-૮-૧૦	ગુજરાતી ભાષા ધણું જીવે		૧૧-૧૦
માનવતાથી શ્રેષ્ઠ બીજું શું ?	દેદારનાથ	૧૦-૧૭	ગુજર રંગભૂમિનો મરશીઓ		૯-૬૧
માનવ સરખવા	સુલોચના	૭-૮-૨૪	ચીન નવી દિક્ષા આપશે ?		૧૦-૫૮
યુગ : ૫ળ	ભાનુ. પંડ્યા	૧૦-૧૬	જળ-શયોની પ્રતિષ્ઠા વધે		૧૨-૭
રસરાજને	ઉશનસુ	૭-૮-૩૬	જ્યારે દવા શેગી બની ગઈ છે		૭-૮-૧૦૦
રણિયામણું ‘કા’ સરોજિની નાણાવડી			ટક્કર ઝીલનારામાં બળ નથી		૧૨-૭
	અનુ. જયન્ત પરમાર	૯-૬૩	ધ્વજની છાયા		૯-૬૩
રેડિયો-નાટક-રૂપકમીમાંસા			નવી નાટકશાળા		૯-૬૨
	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧૧-૪૭	નવી આગેવાની રોકશે નહિ		૧૧-૧૧
લાઈસિન્સ	સચ્ચાદત હસન મન્ડો		નવો લેખાશ શું સૂચવે છે ?		૧૧-૧૧
	અનુ. શેખાદમ આયુવાલા	૯-૨૮	નેહરુનાં ટોળાં		૧૧-૧૨
વર ખદ્દો !	સિદ્ધાર્થ	૧૧-૧૯	નોંકામાર્ગો સજીવન થશે ત્યારે		૧૧-૯
વમિકચુલાઈટ	ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ	૯-૫૨	પરદેશી કારખાનાં		૭-૮ ૯૯
વ્યક્તિત્વ	હર્ષિદા પંડિત	૭-૮ ૩૧	પશ્ચિમી દબનો લય		૧૨-૬
વિદાય	જયન્ત પરમાર	૭-૮-૭૦	પ્રુષ્ય સંવરતા રાષ્ટ્રપતિ		૧૨-૯
વિરલ દોકને આવડ્યું	હસિત ખૂચ	૭-૮-૧૦૨	પ્રજા ચોર ઠેર છે		૯-૬૦

મ્તોનાં પુનર્ચના વહેલી થય	૧૧-૧૦	અગ્નિયો ટાપુ	૧-૫૪
ફિલ્મી સંગીત વિદાય લેશે ?	૯-૬૦	આરોગ્ય કેમ સાચવશો ?	૧૨-૫૫
હી વધારીને પણ શિક્ષણ સુધારો	૯-૧૨	અંગના	૧૦-૫૪
ખીંચે માર્ગ ફેરવે અગે ?	૧૨-૬	કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧૦-૫૩
બુદ્ધ કે રટેલિન ?	૧૦-૫૮	કોન-ટિકે	૧૦-૫૩
બુદ્ધ ને ગાંધી	૧૦-૫૮	છાટુભાઈ પંડિત રખા. ગ્રંથ	૧૨-૫૪
બોલી ને વેશ	૧૧-૧૧	જીવન સુવાસ	૧૨-૫૯
ભણે તે વિદ્યાર્થી	૭-૮-૯૮	ડૉ જોકિલ : મિ. હાઈડ	૧૦-૫૪
ભય-નજદીકના ને દૂરના	૧૨-૬	ધરતીની આરતી	૧૨-૫૭
મજૂરસંઘો રાજકારણથી અલગ રહે	૭-૮-૧૦૦	નરસિંહરાવ દિવેદિયા	૧૨-૫૪
મર્યાદા નહી, કાર્યથી 'સર્વિ' અને	૭-૮-૧૦૨	નિત્યમનન	૧૦-૫૩
મૃત્યુ પછીનાં તીર્થો	૧૦-૫૭	પદ્મટાર્તા ગૃહજીવન ૧-૨	૧૦-૫૫
મનવી કયો ધર્મ પાળે છે ?	૧૦-૫૭	ગ્રેમનું પરિણામ	૧૨-૫૮
મીલોને ઈન્કરો ના આપશો	૭-૮-૧૦૦	ભગ્ન મંદિર	૧૨-૫૬
મેટ્રિકની કતલ	૧૨-૮	માણસાઈના સીમાડા	૧૦-૫૬
વધુ પાક કરતયે પદ્ધતિ વખાણીએ	૧૨-૮	મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તા	૧૨-૫૮
વિકાસ યોજનાઓ વધાવીએ	૭-૮-૯૭	મોરનાં આંસુ	૧૦-૫૬
વેચાણુવેરાનું આદેશન	૧૧-૯	રામકૃષ્ણ ઉપનિષદ	૧૨-૫૫
શત્રોનું વેચાણ નહિ	૭-૮-૯૯	લગ્નમીતો	૧૨-૫૬
શસ્ત્રીય સંગીત	૯-૬૧	સપ્તવારો	૧૨-૫૫
શ્રમનું લવાજમ	૧૨-૭	સંગમ	૧૨-૫૮
શ્રમણે માર્ગ જાહેર ?	૧૦-૫૯	સર્વોદય કે સામ્યવાદ ? વસુધેવ ૧૨-૩૫, ૧૦-૪૯	
પટ્ટિપૂર્તિ : નવો ચીલો	૧૨-૯	૧૧-૩૪, ૯-૨૪, ૭-૮-૩૭	
સરસોનાપતિ શુદ્ધરાતને સંભારે	૧૧-૯	સ્વપ્ન અને વાસ્તવિકતા વિ સ. ખડકર	
સામ્યવાદ એસરે છે	૭-૮-૯૮	અનુ ગોપાળરાવ વિદ્યાસ ૭-૮-૧૨	
સાહિત્ય પરિષદ	૧૦-૫૯	સાગરનું કાચ્ય ભીમલા પટેલ ૧૨-૪૬	
હિંદી ચિત્રોની નિકાસ	૭-૮-૯૯	સાંઘ વર્ષનો મુવાન રામુ પંડિત ૯-૪૭	
હિંદીનું મર્યાદિત રચાન	૧૧-૧૦	સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર..... ૭-૮-૧૧૨,	
સપ્તપદી વિન્યયકર ત્રિ. કામદાર	૯-૫૧	૧૦-ટાઈટલ બીજું, ૧૧-૩૩, ૧૨-૪૯	
સમન્વેષિતો શેખાદમ આશુવાલા	૭-૮-૩૬	સુમેળ જા ૧૧-૫	
સમાજ જીવનમાં પક્ષીઓનું રચાન		સુરજનાં સન્માન નટવરલાલ પટેલ ૧૦-૨૮	
જ્યમણ પરમાર ૭-૮-૫૨		સંતતિનિયમન રાહુલ સાંકૃત્યાયન	
સન્કારી તંત્રમાં માનવતા		અનુ. હર્ષિદા પંડિત ૧૨-૫૨	
મણેશ વા. માવલંકર ૧૨-૧૪		હજારો વાર ઝીલીશું શેખાદમ આશુવાલા ૭-૮-૭	
સર્જનના રાહો રાહજી ૧૦-૫૩, ૧૨-૫૪		માનદીપ જલતો રહે ઈશ્વરલાલ મો. દવે ૯-૧૬	

સૌંદર્યતાનો દેવ

કવિઓના કહેવા પ્રમાણે જેઓએ સ્ત્રીઓના વાળમાં હમેશાં રહેલાં કુર્ચુ છે. કેશવર્ધિની હવે પ્રકાશમાં આવે છે, જેનાં નજરઅંધી જીલક્ષ્મી કે જે પ્રભુને પણ લલચાવે છે, મુગ્ધ કરે છે. વાળની સૌંદર્યતા માટે હમેશાં તેનો ઉપયોગ કરો.

અદ્ભુત કથા :- કે જે કેશવર્ધિની તમારા વાળને આપે છે યૌવન સાથે તેજસ્વિતા, સૌંદર્યતા સાથે ઝળહળાટ અને વાળનાં જીલક્ષ્મીને કાયમ ટકાવે છે.

ભલે કેશવર્ધિની તમને પસંદગી આપે અને તમે કેશવર્ધિનીને પસંદગી આપો

કેશવર્ધિની

વાળને ખરી પડતા અટકાવે છે અને સૌંદર્યતા બક્ષે છે.

કેશવર્ધિની રૂ. ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધિની શેમ્પુ રૂ. ૦-૧૪-૦

(માર્ગચય અલગ)

દરેક પ્રખ્યાત વેપારીઓ પાસેથી મળી શકશે.
લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ

કોઇમ્બટુર (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને મધ્ય ભારતના એજન્ટ :

મેસર્સ નેશનલ સેઈફ્ટ્સ એન્ડ સરવિસ લિ.
૧૨, રેમપાર્ટ રો, કોટ, મુંબઈ ૧

કોલેરા, ઝાડા, શરદી.
સંધિવા, ખાંસી, શુળ.
અમુઝા, દરેક જાતના
વાય તથા અન્ય
જાતના દરદી
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

જીવનધારા

જીવનધારા દે. મા. નેનલ
૧૨૭-૬૩૦૨
જઈ મળે છે.

જે. એન. રીડના
જીવનધારા ઔષધી, તડીયાદગુજરાત

રોકાસ્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રિન્સેસ રફીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

નેપચુન

એસ્થોરન્સ કંપની લી.

[સ્થપાઈ : ૧૯૩૦]

★ જીંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

—: કુલ અરકચામત :—

રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

: મુખ્ય ઑફિસ :

નેપચુન બિલ્ડીંગ, ૧૦૪, એંપોલો રફીટ,
કોટ, મુંબઈ ૧

ડાહ્યાભાઈ પટેલ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ઈન્ડિયન બીન
ગાંધીરોડ

૫૬ • રીપક પ્રિન્ટરી • અમદાવાદ

सामं

न व र थ ना

આવતા માસથી ચોથા વર્ષમાં સર્ગર્વ ડગ માંડશે
એ

નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ ચાલતું પ્રથમ ગુજરાતી માસિક

તંદુરસ્તી

[તબીબો : ભૂપતરાય મો. દવે - શંકરલાલ મો. દવે]

આપને ગમે ત્યાંથી વાચવા મળતું તો હશે જ. પણ
આપને નથી લાગતું કે વાંચીને પાછું આપણું માર નથી ?
એ તો મંધરી રાખવા જેવું હોય છે તો પછી દર મંદિને
નિરાશિત આપના ઘેર એકા હાથમા આવે એ માટે એનું
વાર્ષિક લવાજમ (ફક્ત માસપાંચ રૂપિયા: ત્રિદશમાં બાર
શિલીંગ) આપ પણ કેમ નથી મોકલી આપતા ?

વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ એ ચાર
માસમાંથી કોઈપણ માસથી વાર્ષિક ગ્રાહક થવાય છે.

આપનું લવાજમ આજે જ મોકલી આપો :

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

આરોગ્યધામ અયુજ્ય મેન્શન,
વિન્સેન્ટ રોડ, મુંબઈ ૧૯.

અ

થ

વા

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ભારતી માહિત્ય મંદિર લિ.
આ પી.કે.સી. અમદાવાદ ૧

ગરમીથી...

કંટાળેલા મગજને

‘ચરક’નો ‘ગુલકંદ’

શાંતિ આપે છે

મુંબઈ અને મહાગુજરાતમાં

ઘેર ઘેર લોકપ્રિય મનાતા

‘ચરક’ના ‘ગુલકંદ’ (પ્રવાલયુક્ત)નું

આજથી જ સેવન કરો.

હિંદભરના દરેક કેમીસ્ટો વેચે છે. માત્ર

‘ચરક’નું લેખણ જોવા ખાસ વિનંતી છે.

અમદાવાદ જિલ્લાના સો. ડીસ્ટ્રી : ચીમનલાલ માધવલાલ જોન્ડ કે. વ્રજુ દરવાજા

વડોદરા

”

”

: જી. પટેલની કો. મહાત્મા ગાંધીરોડ

ખેડા

”

”

: જ્યોતિ મેડીકલ સ્ટોર્સ, અમરમાં

‘ચેતન’ નાં આવકાર પામેલાં પુસ્તકો તમારા બજેટમાં અચૂક ઉમેરો

“ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ લિ. એ ઘોડા જ સમયમાં અનેક સારાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે.”

—શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા (ભારત જ્યોતિ)

નવલકથા

★ કિરણમયી (સરદ બાબુ)	૫—૦
★ કવિ (તાગ રાંકર)	૪—૦
★ શેલખાલા (યશપાલ)	૩—૮
★ અગ્નિ (ગોપી)	૪—૦
★ વારણાને કાઠે (અ. સહે)	૬—૦
★ અવિનાશ (સાંતા ગાંધી)	૪—૦
★ જાલનવો (અનુભાઈ સ્વપ્નાચ)	૩—૮
★ માટીના મહેલ (માનિક જોનરાજ)	૫—૦
★ મોતની ખીલ (ડો. શુભ)	૫—૦
★ અના કેરિમના ભા. ૧-૨ (ટોપસેય)	૬—૪
★ કાળું સોળું (શોનિયવ)	૩—૮
★ ચીની ખાળાની આત્મકથા	૩—૮

નવલિકા

★ સફેદ ફૂલ (કબૂચંદ)	૨—૪
★ રેશમી દોરી (..)	૩-૧૨
★ વહેતાં ઝરણાં (જયંત અત્રો)	૪-૧૨
★ કદન અને ચૂંદડી (સ્મિથ સંપતી)	૧-૪
★ ધરની ધાર (દનિલાજ)	૧-૦
★ રાહીદી (ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ)	૧-૪
★ ચિન્ના (યશપાલ)	૩-૮
★ ધૂળીનાં પાન (સ્વપ્નાચ)	૧-૮
★ ઊગતા છોડ (સાંતા ગાંધી)	૧-૦
★ પરાજીત પ્રેમ (ગોખીલાલ ગાંધી)	૩-૦

જીવન પરિચય

★ કાલ્પ માકસ (સાંતા ગાંધી)	૧-૮
★ લેનિન (નોનમ)	૧-૮
★ યુગપુરુષ સ્તાલિન (ભા. ગાંધી)	૦-૬
★ આઝાદ ત્સે-તુંગ (સાંતા ગાંધી)	૧-૮
★ જોરના પૂંટડા (ગોપી) ફત માર્ગ જાળવણી	૩-૮

★ જીવન જ્યોતિર્ધરિ (ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ)	૩-૧૨
★ સ્વામીરાવા પૃથ્વીસિંહ	૩-૮
★ યરોડા આદ્યથ (ધનુતાલ યાસિક)	૧-૧૨
★ કલ્પના દત્તાનાં સંભારણાં	૧-૧૨
★ રશિયાની કાયાપલટ (ભા. ગાંધી)	૩-૦
★ દીડી મેં ચીનભૂમિ (ધનુતાલ કિંમત)	૧-૨

કિશોર સાહિત્ય

★ અગોચરની યાત્રા (સાદસકથા)	૩-૮
★ આછાદીનો રાહ (કુશાની કથા)	૬-૮
★ કેપ્ટનની કુંવરી (ચોર્સ કથા)	૨-૪
★ ટોમ પેન (જીવન-નવલ)	૨-૮
★ કેન્ડિડનાં પરાક્રમો (લોડર)	૧-૪
★ ઘોસરની વાતો	૧-૪
★ હોન કિવકોલેટ	૧-૪
★ ઓડિસીયસનાં પરાક્રમો (હોમર)	૨-૦
★ રોકસપીયરની વાતો	૧-૦
★ કાઈબરી કથા (પ્રો. વેપેન્ડ પંડ્યા)	૨-૦
★ ધરતીને મથાળો (મુજરાંકર ભટ્ટ)	૩-૮
★ ભારત દર્શન (સારાભાઈ નેક્સ્ટી)	૩-૮
★ હું માનવી (જીવન પરિચય)	૧-૦
★ વામનમાંથી વિરાટ (આદિ સમાજ)	૨-૦
★ વિરાટની આગેકૂચ (મધ્યયુગ)	૧-૦
★ સંપત્તિનો સ્વામી (વર્તમાન યુગ)	૨-૮

ખાળસાહિત્ય

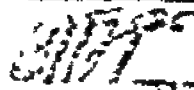
★ રસીકી ખાલકથાઓ (આદિમા)	૧-૪
★ અદ્ભુત ચાતુરીકથાઓ (કલાન)	૧-૪
★ અમર લોકકથાઓ (રમિયા)	૧-૪
★ અજોડ લોકકથાઓ (કેરીઆ)	૧-૪
★ અજબ દંત કથાઓ (રમાનિઆ)	૧-૪
★ સુંદર પરી કથાઓ (વિશાલ)	૧-૪

પ્રાપ્તિસ્થાન :

★ ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ લિ. ૧૩૩, જવાહરનગર : લોરેગાંવ (મુંબઈ) ★

'ઉર્મિ' વર્ષ : ૨૮

'નવચંચના' વર્ષ : ૧૮

ગુરુવચન

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કારનું માસિક

સર્ગગ્રંથ અંક ૨૭૮ : મે ૧૯૫૩ : અંક ૨

ચંચના

અર્ચિ	૪
સમવર્તી ક્ષીર-૨૨	રાજદંડ ૧
દાનને કિ	પુત્રો ૧૦
પંચવર્ણ્ય પોષનામાં મનુષ્યોત્કર્ષ	મોહનપાલ બાસ ૧૩
મટ્ટી અને મરેક	સિદ્ધાર્થ ૧૧
દેવ	દરિદ્ર પતિ ૨૧
નવી પદ્ધિયાગની જૂની ચાગી	યુગવંતરમ આચાર્ય ૨૫
દાનમ (૧)	અનુ. અટોલ દર્શ ૩૧
આંતરોના અજવાળા	શેખાદમ આલુચાલા ૩૪
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વલ્લભ ૩૫
કષારે યોગીય ?	રિહોદિશી નીલકંઠ ૪૧
પ્રિયને અંક	તિલવચરે શાનદાર ૪૩
સુવર્ણના બેલે છે...	(સંકેપિત) ૪૪
દેવ	તિલવચરે તિ. શાનદાર ૪૫
વિશ્વવ્યાપી	પ્રજ્ઞા ૪૫
મદાદારિ મંદર	અનર આગેશાન ૪૬
નિપુર	ઉપેન્દ્રનાથ અર ૪૭
મારી સફર [ઉલ્લેખ દોરો]	શ્રવણ ભોરી ૫૫
બધા	દાન-પરમાર ૧૦
દેવ	અનુ પંડિત ૧૦
સર્જનના રાજ	સાગર ૧૧
પૂર્ણ ઉપાનું ચિત્ર : 'ચિંતન'—ચિત્રા : સી. નરેન્	

- લલાજમ પરસુનું સાગ્રાસાત રૂપિયા, વિરેકમાં દસ રૂપિયા (સિ. ૧૫)
- છટક નકલ બારે બાર : વિરેકમાં એક રૂપિય.
- દર માસની ૧૫ તારીખે નિયમિત પ્રસદ થાય છે.
- વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરનાં મે આર માસમાંથી મોટાપણ માસથી મ દસ રૂઈ દાવાર છે.
- વી. પી. પી. લલાજમ વધુલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ માલો જ લલાજમને દેવા છે એટલે, લલાજમ પૂરું થવાની નોટિસ મળે ત્યારે આપના મા. નં. અને પૂરા કરનામાં સાથે પૂરા કરીને મની-ઓર્ડરથી જ લલાજમ મોકલી આપવું.
- નવનાનો અંક સમારની વખતે બાર આનાનો, રિફરેન્સ બીડની જરૂરી છે. મૂલ્ય અંક મોકલેને મોકલાવે નથી.
- દરેક જગતના પરમપદાર્થમાં મા. નં. વખતે ખાસ જરૂરી છે.
- સર્વ વખતેનાં ડાઉનલેડ કરાવિન સમયે દેવ છે.
- અરજીન લખાણ પાણું મેળવવા જરૂરી રિફરેન્સ નોટાટેનું અને કરનાનું કોડ પંચમી:પુ. બી.પુ. આપે છે. એ સિવાયનાં અરજીન લખાણ પંચમી વિનસ પત્રી રહ કદેવ છે.
- જરૂર અનરના દર, કપ જન મેલ-વાનું, લખાણ મોકલાવનું અને બીજા દરેક જનના પરમપદાર્થનું કરનાનું

'ઉર્મિ નવચંચના'નું લલાજમ ભરવાનાં અન્ય રચના:-

એલ. કે. મેલાણી: ૧૪, અમરતલા રટીલ : કલકત્તા ૧.
 એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. પ્રિન્સેસ રટીલ : મુંબઈ ૨.
 આર. આર. દેવની કંપની : પ્રિન્સેસ રટીલ:સવવાળા: મુંબઈ ૨
 પુરતલ:સવ સ. સ. મંડળ સિ. : રાવપુરા: વડોદરા.
 રવાણી એન. કંપની : મધુરેનુ દેવ : મુંબઈ ૨
 અંકીર સાહિત્ય મરિર : દાગિસો ચાલો : સુરત.

આદિશા માર્ગ:-

પાંચુશર પૂર્ણ સંપાદન: પો. બા. નં. ૭૫૬: કંપ. ત્રા (પ. આ.)
 નવ-પુષ્કર. પરમ: પો. બા. નં. ૧૪૦: નેરોમી (પ. આ.)

ભારતી સાહિત્ય અંક લિમિટેડ

ઈન્ડિયા પોસ્ટ : મ. ડિપોઝ

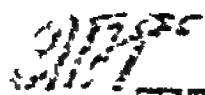
અમદાવાદ ૧

મા. ૬૪ : કંપ. ૧૪ ને. ૬૧ : ભારતી સાહિત્ય અંક લિમિટેડ : મ. ડિપોઝ : અમદાવાદ ૧

દુકા : મેરિસલાય ને દાનવ જાનો, શિખા પ્રિન્સી, મનુષ્યે, અમદાવાદ.

'શ્રીમિ' વર્ષ : ૨૪

'નવરચના' વર્ષ : ૧૮

ભાવલેખ

માહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કારક માસિક

સપ્તાંગ અંક ૨૬૮ : મે ૧૯૫૩ : અંક ૨

ચૂંચના

જનિ	જ	૫
સમવર્તી ધીર-નર	નગદંસ	૧
દાનમેષિ	મૂર્છી	૧૦
પંચવર્તિય મોજન મા મનુદેવ	મોદનવાલ બાસ	૧૩
મનુજી અને મહેમ	સિદ્ધાંત	૧૬
કેપ	તરિયા પતિ	૨૧
નવી પરિણામની જુનો ચાતી	ગુણવતર ય આચાર	૨૫
કલનમ [૧]	અગ્ર અગ્રિક દર્શ	૩૦
અંદોનીના અજવાળા	મેખાદમ આલુચાવા	૩૪
સર્વેદ્ય કે સામવાદ	વચુપુ	૩૫
કપારે યીખીયુ	રિગેદિલી નીવકક	૪૧
મિમાને રાક	રિગવદકર માનદાર	૪૩
સુતપાદો બેવે જે..	[સકપિન]	૪૪
કે.પ	રિગવદકર વિ રાદર	૪૫
વિશ્વપદા	ગ્રહત	૪૫
મદાકિમી મીર	અનવર આનેવાન	૪૬
નિમ્બુર	કેપેનન મ અગ્ર	૪૮
મારી સાર [કેવો કાપો]	અગ્રામ ભેલી	૫૫
અસા	અનન પરમાર	૬૦
તરે!	બાનુ પંડ્યા	૬૦
સર્જનના રાદે	રાદજ	૬૧
પૂજા ઉપનું ચિત્ર : 'ચિંતન'—ચિત્રા : સી. નરેન્		

- સવાજમ વરસનું : સપ્તાંગમાન રૂપિયા, (વરેકર્મા દગ રૂપિયા (સિ ૧૫).
- છટક નામ બાર આના - રિદેકર્મા એક રૂપિયા.
- દર માસની ૧૫ તારીખે નિયમિત પ્રવટ થાય છે.
- વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ ઓક્ટોબર અને જાન્યુઆરી બે ચા માસમાંથી કોઈપણ માસથી મદક મદક થાય છે.
- પી. પી. પી. સવાજમ વપુલ રૂપિયામાં જે વારનો અર્થ થાય છે એમાંથી જ ભેગરવાને દેવ છે એટલે, સવાજમ પૂરુ મળતી મેટિસ માં ત્વારે આપના મા. ન. અને પૂરા દરનામાં સાથે પૂજા કરીને મન-બોઈગંધી જ સવાજમ મોકલી આપવું.
- નમૂનાનો અંક મજાની વખતે બાર આનાની રિદેકો બીડતી જુડી છે મુત અંક કે જેને મોજાવાને નથી.
- કોઈ જાતના પત્રઅવદામાં મા નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- સર્વ સપ્તાંગમાં કોઈપણ કુદરિત રાખેલા દેવ છે.
- અસરીત સપાળ પાપુ મેજવા જુડી રિદેકો મોજાડેકુ અને દરનામુ કરેકુ પરખીયું બીડુ બીડી છે એ બિનાવના અસરીત સપાળે પાર વિવસ પત્રી રા ૩૦ ૫ છે.
- જોરે અનગના રા, તપ જામ મે કમ વનું. સપાળે મોજાવાનું અને બીજા કોઈ જાતના પત્રઅવદારનું દરવ મું -

બારતી માહિત્ય અંધ લિગિટડ

દર્શન-દેવ દોન : આપીયા :

અમદાવાદ ૧

'શ્રીમિ નવરચના'નું સવાજમ વારવાનાં અન્ય રચના:-

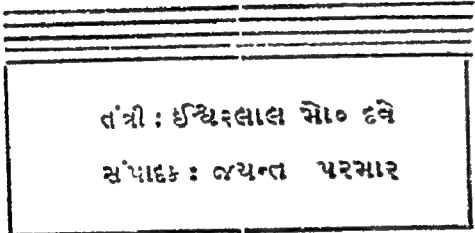
એન. કે મેજાળી : ૧૪, અમદાવાદ રડીટ : કાઠિયા ૧.
એન. એમ. ત્રિપાળી મિ પ્રિન્સેસ રડીટ : મુબઈ ૨.
આર. આર. શેલી કંપની - પ્રિન્સેસ રડીટ : કલકત્તા : મુબઈ ૨.
ગુરનાથજી સ. સ. મંડળ લિ : ગાવપુરા : વડોદરા.
રજાળી એન. કંપની - બહુનેન ગા : મુંબઈ ૨.
અંદીર સાદિક અરિ : દવ રિપો અકોશ : સુરત.

આક્રિશ મારે:-

પાપુદર જા સપ્તાંગ - રો. નં. ૧૫૬. ૬૫ વા (૫ આ)
અન-પુમાર કે પોસ : રો. નં. ૧૪૦. મેજાળી. (૫ આ)

મા દા : સપ્તાંગ મે ૬૧ : જાતી મદિર સવળિ મેરે : > પી.મ. અમદાવાદ ૧

મુક : મે વિદ્યાજ મે દવસ જાને તિશા ત્રિન્ટી, અનપે જ અમદાવાદ.

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મોઁ દવે
સંપાદક : જયન્ત પરમાર

મંદિરમાં માનવમહેરામણુ ઊમટયો હતો.
 ભક્તોમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી.
 ભગવાનને ઘડલે એની મૂર્તિ પણ કાઢીને દેખાતી નહોતી.
 દર્શનની તૃપ્તિ અનુભવતાં ભક્તો
 ધક્કામુક્કી કરીને બહાર નીકળતાં.
 મંદિરનાં જાંયાં પગથિયાં ઊતરતાં.
 ત્યાં જ મોટી પંગત દેખતી :
 સિખારીઓની !
 દાઈ આંધળાં તો કાઈ લૂણાં,
 દાઈ ઘરડાં તો કાઈ રગતપીત્તિયાં,
 ભક્તો અધીરાં થઈ ને પથથરની મૂર્તિ શણગારતાં,
 આ જીવંત માનવીઓ તરફ પાઈ-પૈસો ફેંકતાં
 એમનો તુચ્છકાર અછતો ન રહેતો.
 એ પંગતિયાં માનવીનો ભગવાન મંદિરમાં નહિ
 પણ ભગવાનના આ કહેવાતા ભક્તોમાં હતો.
 પથથરની મૂર્તિ પર એ ક્યારેય શ્રદ્ધા ન રાખતાં.
 એ તો જીવતાં માનવીને જ ભગવાન માનતાં.
 ભગવાનને પણ એ જ ફીકર હતી :
 ભક્તો કરતાં પંગતિયાં માનવીની ભક્તિ
 વધી જશે તો ?
 ભગવાનને ભૂલીને એ ભક્તિ કરતાં ખરાં ને ?

‘ભિમિ’ વર્ષ : ૨૪

‘નવરચના’ વર્ષ : ૧૮

જાપજ્ઞાના

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કાર અને માસિક

સળંગ અંક ૨૭૮ : મે ૧૯૫૩ : અંક ૨-
કેમ

સૂચના

ભક્તિ	જા	૫
સમયનાં ક્ષીર-નીર	રાજદંડ	૬
જાનગોષ્ઠિ	ધૂમકેતુ	૧૦
પંચવર્ષીય યોજનામાં મજૂરોત્કર્ષ	મોહનલાલ બ્યાસ	૧૩
મદૂથી અને મહેન	સિદ્ધાર્થ	૧૬
કૌશલ	હર્ષિદા પંડિત	૨૧
નવી ધડિયાળની જૂની ચાવી	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૨૫
શબનમ [૧]	અનુભવ અશોક હર્ષ	૩૦
ચાંદનીનાં અજવાળાં	રોબાઇમ આશુતોલા	૩૪
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વસુદેવ	૩૫
કથારે શીખીયું :	વિનોદિની નીલકંઠે	૪૧
પ્રિયાને અંક	વિજયશંકર કામદાર	૪૩
સૂત્રધારો બોલે છે...	[સંકલિત]	૪૪
શોધ	વિજયશંકર ત્રિ. કામદાર	૪૫
વિશ્વબ્રહ્મા	પ્રવાલ	૪૫
મહાકવિ મીર	અનવર આગેવાન	૪૬
નિબુર	ઉપેન્દ્રનાથ અશ્ક	૪૯
મારી સફર [હેલો હપ્તો]	જીવરામ જોષી	૫૫
વ્યથા	જયન્ત પરમાર	૬૦
હવે !	ભાતુ પંડ્યા	૬૦
સર્જનના રાહ	રાહજ	૬૧
પૂંકા ઉપરનું ચિત્ર : ‘ચિંતન’—ચિત્રકાર : સી. નરેન્		

‘ભિમિ નવરચના’નું લવાજમ ભરવાનાં અન્ય રચયો :-

એલ. કે. મેઘાણી : ૧૪, અમરતલા રટ્ટીટ : કલકત્તા ૧.
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. : પ્રિન્સેસ રટ્ટીટ : મુંબઈ ૨.
આર. આર. શેઠી કંપની : પ્રિન્સેસ રટ્ટીટ : કચ્છવખાગ : મુંબઈ ૨
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. : ગવપુરા : વડોદરા.
રવાણી એન્ડ કંપની : બાલુગેતુ રોડ : મુંબઈ ૨
મીડીવ સાહિત્ય મંદિર : હવાડિયા ચક્રો : સુરત.

આફ્રિકા માટે :-

પોપ્યુલર બુક સપ્લાય : પો. બો. નં. ૭૬૯ : કંપાલા (યુ. આ.)
જયન્તિમાર કે. પટેલ : પો. બો. નં. ૬૪૦ : નેરાબો. (યુ. આ.)

* લવાજમ પરસનું : સાડાસાત રૂપિયા,
વહેશમાં દશ રૂપિયા (શિ ૧૫).

* છૂટક નકલ બાર આના : વિદેશમાં
એક રૂપિયા.

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ
થાય છે.

* પરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર
અને જાન્યુઆરી એ ચાર માસમાંથી
કોઈપણ માસથી ગ્રાહક યર્ષિકાકાય છે.

* વી. પી. થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં
જો વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે
જો ભોગવવાનો હોય છે એટલે,

લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે
ત્યારે આપના આ. નં. અને પૂરા
સરનામાં સાથે કૃપા કરીને મતી-
ઓફરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.

* નમૂનાનો અંક મગાવતી વખતે બાર
આનાની રિકિટો બીડવી જરૂરી છે.
મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં આ. નં.
લખવો ખાસ જરૂરી છે.

* સર્વ લખાણોનાં કોપીરાઈટ સુરક્ષિત
રાખેલા હોય છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા
જરૂરી રિકિટો ચોટાડેલું અને સરનામું
કરેલું પરમીડિયું બીડવું જરૂરી છે.
એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પદર
દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જાહેર ખર્ચના દર, લવાજમ મોકલ-
વાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા
દરેક જાનના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફોની-ડીક્રી બીજ : ગાંધીનગર

અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ગાંધીનગર : અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાનો, કિશ્ના પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ.

કોઈ આંધળાં તો કોઈ લૂણાં,
કોઈ ધરડાં તો કોઈ રગતપીત્તિયાં,
ભક્તો અધીરાં થઈ ને પથ્થરની મૂર્તિ શણગારતાં,
આ જીવંત માનવીઓ તરફ પાર્દા-પૈસો ફેંકતાં
એમનો તુચ્છકાર અછતો ન રહેતો.
એ પંગતિયાં માનવીનો ભગવાન મંદિરમાં નહિ
પણ ભગવાનના આ કહેવાતા ભક્તોમાં હોતો.
પથ્થરની મૂર્તિ પર એ ક્યારેય શ્રદ્ધા ન રાખતાં.
એ તો જીવતાં માનવીને જ ભગવાન માનતાં.
ભગવાનને પણ એ જ ફીકર હતી :
ભક્તો કરતાં પંગતિયાં માનવીની ભક્તિ
વધી જશે તો ?
ભગવાનને ભૂલીને એ ભક્તિ કરતાં ખરાં ને ?

આદિવાસીઓનું સન્માન

પૂર્વની સરહદની મુલાકાત લેતાં નેહરુ છૂટથી પ્રજામાં લાગ્યા. એમનો પહેરવેશ પહેર્યો, એમની નાની નાની ચીજોની ભેટ સ્વીકારી, એમનાં નૃત્યો નેચ્યાં, એમનાં બાળકોમાં લાગ્યા. આ ખખરો વાંચી બપોળે પણ રાજ થયા નેહરુનું સન્માન એ પ્રજાએ નું એટલું જ નેહરુએ એમનું સન્માન કર્યું.

નેહરુ એકલાને માથે એ પ્રણાલી શાથી? દરેક જગ્યામાં પ્રધાનો અને મોટા અધિકારીઓના ડગલાં. એ બધા અને એમના કુટુંબીજનો કેમ 'પ્રજાના માથા ઉમળકા ત્રીજતા નથી? કેમ એ બધા અધિ-રથી કારેલા દૂરના દૂર રહે છે?

નેહરુના પ્રવાસમાં લાંબા એક જણે મનુષ્યવધ દિ કરવાની માથુસાઈ ખતાવી. સારા સંસર્ગો કેટલો પડી ગય છે! દરેક વિભાગમાં આદિવાસીઓ છે, છાત કોમો છે. એમનો સંપર્ક સહેલાઈથી ને સન્માનથી રાખી શકાય એમ છે. છતાં નથી એમને જાણી શકતા કે નથી એમનામાં કોઈ વાર લાગી જતા.

એમને કઈ તરફ વાળીશું?

પરન્તુ, આપણા તરફ વાળીને આપણી પાસે છે તે એમને આપીશું? આપણો ખોરાક આપીશું? એમનું સ્વસ્થ અગર. વિદ્યા આપીશું તો બેકારી બગશે. મકાનો આપીશું તો એમનો નૈસર્ગિક વ્યવ-ર અટકી જશે, રેલ્વે આપીશું તો શોષણ વધી શો અને બહીઓ ઉતાવળથી કૂચ કરશે, ધડિયાળ આપીશું તો મિનિટોની ચિંતા પેસવા માંડશે, વરસણની બંદૂક આપીશું તો તેઓ જ રાજકીય ક્રિઓના દોરવા એમનો શિકાર થઈ જશે

નેહરુએ ક્યું કે એમનામાંથી કેટલાક કબેલ માણસોની શોધમાં છે જેમને રાજકાજમાં ભેડી

શકાય અલગત એ રીતે એમનામાં વિશ્વાસ આવે, અસ્થિમતા પ્રગટે. પણ એમની પ્રજાનો કેવી રીતે વિકાસ કરવો છે. ક્યાં સમાસ કરવો છે એ પહેલાં વિચારી ગળવા જેવું છે.

ધેડીમાં બધું એકાકાર કરવાની ધમાલમાં પડી જઈ એક ભાષા, એકધારું શિક્ષણ, એક સંસ્કૃતિ, એક ખોરાક વગેરેની ઘેણાઓ કરીએ છીએ અને ધરીમાં સૌરાષ્ટ્રના રાસ, નાગાઓનું નૃત્ય, રાજસ્થાનના ફાગ કે કણાટકી મંજરા ઉપર વારી જઈએ છીએ. પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ અગર સારી છે તો એનો વિકાસ કેમ થાય એ વિચારવું પણ એટલું જ સારું છે.

પરન્તુ, સાફદિલથી જોઈએ તો આપણે નવીન-તાઓનો શોખ કરીએ છીએ; એને અપનાવવા ઇચ્છતા નથી, એનો કેં તમા નથી, તમના તો શાની હોય! ગોરી સંસ્કૃતિએ આપેલી તમામ સુખસગવડો આપણને ખપે છે, રહી રહીને એમની પદ્ધતિઓ ધરમાં ધાલતા જઈએ છીએ ને આપણી જૂનતા જઈએ છીએ. જેનું આપણે ગૌરવ લઈએ એવી બાબતોને કોતુકથી વધારે ગણતા નથી.

આ સંસ્કૃતિના કાળમાં ધણું બધું ઘૂસવાનું છે ને રહેવાનું છે. જે નવો આકાર આપવાનો છે તેનું આપણી પામે ચિત્ત આજે નથી, છતાં એટલું તો લાગે છે કે વ્યક્તિ ઉપરથી ખસીને સંઘવિકાસના તબક્કે આપણે આવી ગયા છીએ. આપણી પેતાની ઇચ્છાઓ ગૌણ થઈ જશે ને વિશ્વપ્રવાહોની અસર-માંથી અલિપ્ત નહિ રહી શકાય.

રેલ્વેનું માન વધતું નથી

રેલ્વેએ સો વર્ષ કાઢ્યાં ને અબજો રૂપીઆની રાષ્ટ્રીય નિલકત ખનારી આપી છતાં એનો પ્રજામાં ઉત્સાહ દેખ તો નથી એ ચિંત્ન સારું નથી.

પ્રજની માલિકીનાં, એટલે કે સરકાર દ્વારા ચાલતાં વિવિધ ખાતાંઓ તરફ લોકોનો સદ્ભાવ હજુ વળતો નથી. પોલીસ, તાર, ટપાલ, રેલ્વે, કરવેરા, -લશ્કર. જંગલો, આયાત, નિકાસ, વગેરે કેટલીય બાબતોમાં આજનો સરકારી દારૂબાર છે. ખીછ કેટલીક બાબતોમાં વિશેષાધિકાર છે. આમાંથી જે બાબતો મોટા લોક-સમુદાયને સ્પર્શે છે તેમાં પ્રજાનો અણગમો જણાઈ આવે છે : ક્યાંક ઓછો ક્યાંક વધારે. હંદ્રાખાદ-કારમીરના મોરચે અને દુષ્કાળ જેવા રાહત કામો અંગે લશ્કરે બળવેલી કામગીરીથી સંતોષ છે, તે ચે એના લખલૂટ ખરચથી અને ફેલ્લેને મળતા ખાસ દરજ્જાથી તેઓ પ્રમતી વિખુટા જેવા રહ્યા છે.

રેલ્વેમાં મુસાફરીની અગવડો ક્યારે દૂર થઈ શકશે, એમાં થતી રેલ્વેના તેમજ વેપારીઓના માલની ચોરીઓ ક્યારે બંધ થશે, અને એમાં નોકડાવા માગતા વિદ્યાર્થીઓને ક્વી રીતે લઈ શકાશે—એવી બાબતો વિષે આ તબક્કે જાણુવા મળે તો સાફ. હજુ તો રેલ્વે ઉપર બાબાશાહી ચાલતી હોય એવી છાપ છે. લોકોનો વાંક તો હશે જ પરંતુ, રેલ્વેમાં કામ કરતા માણસો તરફથી પ્રમાણિકતાની હવા આવવી જોઈએ તે નથી આવતી. શું એને માટે ખીછ સત.બ્રી સુધી રાહ જોવી પડશે? વિવેક, ઝાપ, પરગલુ વૃત્તિ જેવા સામાન્ય સદ્ગુણો રેલ્વેમાં કેટલા આવશ્યક છે !

રેલ્વે અને આપણી સંસ્કૃતિ

રેલ્વે જેવી પ્રજાશરીરની ધોરી નસોનું મદત્વ કેન્દ્ર સરકાર ભલે સમજતી હોય, પ્રાંતોમાં તો હજુ એના તરફ ઉપેક્ષા દેખાય છે. રેલિયા, દાંડખંધી, હિંદીભાષા, આમોઘોગ વગેરે તરફ પ્રાંતો જેવી મમતા રાખે છે તેવી રેલ્વે તરફ નથી. પરિણામે રેલ્વેનો લાભ લેવાય છે ખરો, પણ પ્રજાને એનું મૂલ્ય સમજતું નથી, આદર થતો નથી.

રેલ્વે યંત્રયુગનો સળંગ પક્ષકાર છે. એની ઉચ્ચ-યોગિતા સ્વીકારતાં યંત્રવાદનો વિરોધ મોળો પડી જાય છે. યંત્રોનો જે ધસારો આપણી શુદ્ધિ, હાથશક્તિ,

નિરાંત અને માણસાઈ ઉપર થઈ રહ્યો છે તેમાં મર્યાદા લાવવી હશે તો રેલ્વે તરફનું આપણું દષ્ટિગિંદુ સાફ કરવું પડશે. નહિ તો ગાંધીજીનાં સમાધાનોમાં જેમ સમયના વહેણની ખેંચ અસર કરી જતી તેમ આપણે ખેંચાતા રહેવાના.

ને જે રેલ્વે અનિવાર્ય છે તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને કાઢવાની કે રોકવાની વૃત્તિ તબવી જોઈએ. એનાં સારાં તત્ત્વો અપનાવી ખોટાં તરફ ચેતવણીઓ મૂકવી જોઈએ. ખીછ તરફ જૂનકાળ સહન કરવાની વાતોને આપણે વાહિયાત લેખવી રહી. અને કેટલુંક જરીપુરાણું જે આપણને વારંવાર ડગવી જાય છે તેને ય રૂબરૂ આપવી રહી.

રેલ્વેના સુસવાટામાં કાળ ભારે પડેલો ખાય છે. રેલ્વે શતાબ્દીના ટાંકણે પીઠ વિચારકોએ લોકોને ખતાવવું જોઈ એ કે એ પડેલ કેવા છે, કેટલા અનિવાર્ય છે ને કેટલા ઉપયોગી છે.

અંગ્રેજીની લાયકાત

‘અંગ્રેજને નિદાય કર્યાં, એમની સાથેનો સર-સામાન પાછળ શા માટે ફેંડી દેવો?’ આવી મત-લખતું રાજ્યએ અંગ્રેજી ભાષાના સમર્થમાં કહ્યું છે. અત્યંત, સારી ચીજો કાઈ ફેંડી નથી દેતું. એમણે બનાવેલી રેલ્વે, ઇન્ડિયાનો, ફેલ્લે, ધારા-સસાઓ, લશ્કરો, તાર, ટપાલ એ બધું આપણે જાળવી જાણ્યું છે અને એમાં વિમસ પણ કરી રહ્યા છીએ. એમની ભાષા પણ ઉપયોગી હોઈ તે શીખીએ વાપરીએ તોર્ગા ક્યું ખોટું નથી.

હિંદી ભાષા પછાત હોવાને કારણે આપણી સામે અનાકર્ષક ને પરદેશી જેડી લાગે છે, કેટલાક પ્રાંતોમાં તો અંગ્રેજી કરતાં ય વધારે ને દેસી-પરદેશી જેતું ગણવાને જમાને ઝડપભેર વિદાય થઈ રહ્યો છે તેને આપણે પકડીને સીદને બોલો રાખવો કે? જાહેર છે કે હિંદીમાં કેટલાય ફારસી ને ગુર્જી શબ્દો છે, એ બધા પરદેશી આવેલા કે એમાંથી રૂપાંતર પાળીને હિંદીમાં ટક્યા છે. એ શબ્દો સાથે કાળની દષ્ટિએ

હાલે વધારે લાંબો સમય થયો હોય, ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આજે એનું મહત્વ ઘણું ઓછું છે, અંગ્રેજીના મુખ્યત્વે ગૌણ છે.

હરિજન પત્રમાં દિંદોનો ખ્યાલ કરતાં એક ચેત-વણી અપાઈ છે કે અંગ્રેજી માગનારા પોતાના વર્ગ-જમાં સત્તા રહે તેથી આમ કરે છે. હકીકત જુદી છે. દિંદોનો આગ્રહ રાખનાર ઉપરથી તેમ કરે છે અંદર-ખાનેથી અંગ્રેજી છોડવાના નથી એમને તો જનતા પસંદથી અંગ્રેજીની તક જૂંટવી લઈ પોતાના ખાસ વિભાગમાં રાખવી છે. તો જ લક્ષ્ય એમની એક-લાની રહે તે! આજે પણ પ્રધાનો અને ખીજ કેચિ-સીઓ વચ્ચે અંગ્રેજીની લાગણી કામ નથી આપતી શું?

અંગ્રેજી સામે અને દિંદોની તરફથી આ વધુ આગ્રહ કરી રહ્યા છે એ બારતને ઉત્તર-દક્ષિણના વિભાગમાં અજબ રહે વડેથી રહ્યા છે. અંગ્રેજીએ આ વિભાગને એકલા રાખવામાં મદદ કરી, રેલ્વેએ નિકટ આવ્યા છે અને ત્યારે તો આપણામાં સામાન્ય જરૂરીઆતો અને સંસ્કૃતિની વાતો પણ સમજાઈ છે. માટેશિક ભાષા પછી બીજી નંબરે અંગ્રેજીની લાગણી આવે છે એ સ્પષ્ટ છે. દિંદોનું રથાન ઉમેદવાર માટે તોફારી ખોળવા જેવું છે. દિંદોમાં હાંકવાની વાત માગની મુસાફરી જેવી છે, અને તે પણ પાછલા રસ્તાની—જ્યાં પાકી સડક, અજવાળું કે ચોકસાઈ કશું નહિ મળે.

પ્રાંતિકી શુદ્ધિ અને કૌશલ્ય

ભાષાવાર પ્રાંત રચવામાં દેશના ભાગલા પડી જવાનો ભય આગળ કરવામાં આવે છે અને આ મતજીને પછાત ને જંગલી રહી અવગણવામાં આવે છે એ ખરેખર નવાઈ છે. અંગ્રેજીના ધાવણે આપણે નહિ ઉછરી ચકીએ ને દિંદોના ધાવણે એકલા રહી શકીશું એમ મનાવવું જૂલ ભરેલું છે. આપણા વિકાસના પાયામાં પ્રદેશની ભાષા અને એકતાના બાળમાં આપણું અર્થકારણ, રાજકાજની પદ્ધતિ,

સામાની દલીલ તથા હક આવકારવાની તૈયારી વગેરે ગણાવી શકાય. દેશની એકતામાં ભાષા ભાષી પ્રાંત રચ-નાની ખીસી મજબુતી લાવશે. લાંબા નહિ બને.

કર્ણાટકી સંનોતથી ઉતરતો રહેવાસી પ્રસંન થવાનો નથી. રાજસ્થાનનો હોળાધી મલખારી ખીસ-વાનો નથી, બંગાળી લાલુકતાથી મરાઠી તૃપ્ત થવાનો નથી એ સૌ એકમેકનાં પૂરક જેવાં થઈ રહે, પણ ખસેડીને જગ્યા લઈ શકે નહિ.

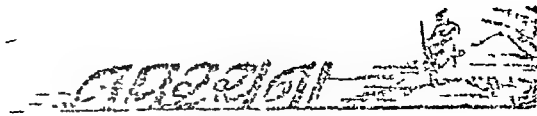
જેમને એકતાનું જોખમ દેખાતું હતું તેમણે આટલા બધા પ્રાંતો દવા દીધા શા માટે? આટ-આટલી ધાનસભાગે શું કામ થવા દીધી?

નવા પ્રાંતોની રચનામાં કોઈ ભૌગોલિક સુરક્ષિતા નથી માગતું. નદીઓ, પહાડો, ખાણ-ખનીએ, મોટા બંદરા અને નહેરો, રેલ્વે અને ધોરી સડકો, હવાઈ-માર્ગ, કરવેરા, લશ્કર વગેરે કેન્દ્ર સરકારને સોંપ્યા પછી એ આ પ્રાંતોની ભાવનામાં ક્યાંથી વિક્ષેપ પડવાનો હતો?

કેન્દ્ર તરફથી પ્રાંતો ઉપર ગવર્નરોની નિમણૂક છે, વડી અદાલત છે, ધારાસભાની હયાતિ ને ચૂંટણી ઉપર કેન્દ્રનાં નિમંત્રણો છે, કેન્દ્રની રચનામાં અને તેના સંચાલનમાં પ્રાંતોને પૂરી તક છે. રેલ્વેના સંપર્ક છે પછી એ ક્યાંથી વિક્ષેપ પડવાનો હતો?

હા પ્રાંતોની પુનર્રચનાથી રાજમાં કચવાટ થશે. હદ નક્કી કરતાં લાગવમ આવશે અને જોખમતાણી રહેશે. પણ એકવાર થાણે પડ્યા પછી બધું ભૂલાઈ જશે. એકની આખાલી એ બીજીની અહેમલનું નહિ પણ નવું શીખવાની અને અમલમાં મૂકવાની સ્વદૃષ્ટિનું કારણ બનશે.

જે દુનિયા ભય વધારી રહ્યા છે તે નગ્નીકનો ભય સમયસર નહિ લુપ્ત થાય? પાંચ વર્ષનું આયોજન ભાષા-વાર પ્રાંતોને હક કળવ રાખીને વધુ સરળ ને ઉત્સાહી બનાવી શકશે. સમવાયી બંધારણ ધરીને પ્રાંતોના સ્વતંત્ર વિકાસનો સિદ્ધાંત આપણે ક્યારનો એ કળવ રાખેલો છે. એ જ સિદ્ધાંતના અનુસંધાનમાં

સીમાઓની ફેરબદલી તદ્દન જરૂરી છે, તો જ રાજ-
કીય અને સાંસ્કૃતિક એકતા અને ગૌરવ વધે.

વૈદકની મર્યાદા

આયુર્વેદનો જે રીતે સ્વીકાર થવા માંડ્યો છે તે સામે ડૉ. કુકે તરફથી જાહેર થયેલો વિરોધ આપણે સમજવા જેવો છે. કુકે એમના કાર્યમાં નિષ્ણાત છે અને એક સેવાભાવી લોકપ્રિય સન્નજન તરીકે ઘણા જાણીતા છે. એમના વિરોધની પાછળ પૂર્વગ્રહ નથી પણ ખાસ દૃષ્ટિ છે એમ આપણે માનવું જોઈએ.

વૈદકમાં સંશોધન થાય એવું આપણે જરૂર ઇચ્છીએ. એના અંશે છે, અભ્યાસીઓ છે છતાં એમાં ભૂતકાળ પેસી ગયો છે. વૈદકને અઘતન કરવા એની સારી પયોગશાળા નીકળે, જે લખાયલું છે એમાં વધારે ચોક્કસાઈ લાવી શકાય, જે બનાવટો છે એમાં સરખાપણું આવે, બીજી પદ્ધતિઓનાં સારાં તત્ત્વો એ અપનાવે, પોતાની મર્યાદાઓ નક્કી કરે તો વૈદક તન્દ્ર શ્રદ્ધા વધે. વૈદો જે ચોક્કસ રોગો અને તેની અમુક હદ આગળ પોતાના અખતરા—ઈલાજ કરવાનું રાખે તો સાડુ, દરેક રોગ ઉપર અને રોગના કોઈપણ તબક્કે અકસીર છે એ દાવો હાલ પુરતો એમણે જતો કરવો જોઈએ.

મુંબઈના કેટલાક નિષ્ણાત હિંદી દાકતરોએ વૈદકનાં ઔષધો આપવા માટેનાં ને લોકોએ પણ વધાવેલાં. પણ ઈંગ્લેન્ડનો, પેટ-ટ દવાઓ અને નવી શોધાતો જલદ રસાયણો આગળ ઔષધોની ધીમી ક્રિયા ધંધાદારીઓને પોરાતી નથી એ ખરેખર દુઃખદ છે.

આપણે વૈદકને આગળ લાવવું હોય તો એના રંગદંડ જલવા જોઈશે. લેભાગુ કારખાનાં કે સાધન વિનાની વ્યક્તિઓને બદલે, યોગ્ય સંશોધન પછીથી પ્રમાણિત ઔષધો મળે એ એક વાત અને અમુક તબક્કે દરદીને હાથમાં લેવાય એ બીજી વાત. એ સિવાય, વૈદક માત્ર જૂની શ્રદ્ધાના, દુરાગ્રહના આધારે જીવે છે એમ માનવું રહ્યું.

મલ્લોની કુસ્તી

કેટલાકે અમેરિકન સ્ટાઈલથી મુંબઈમાં ચાલતી કુસ્તીને જંગલી ગણાવી છે. ખુદ અમેરિકામાં મોડર્સીંગ તરફ જેમ ખૂબ અનુરાગ છે તેમ ઘણા પણ છે. આપણે ત્યાં કુસ્તીની રમત લોકપ્રિય છે અને એમાં હાર-જીત માટે વિવિધ દાવ અજમાવામાં આવે છે તો જે એમાં વિરોધ ને મર્યાદા રાખેલાં છે. હારનાર બેહોશ થઈ જાય, લોહીલુહાણ અને કે હાડકાં ભાંગે એ દશ્યથી પ્રેક્ષકો ઉમંગમાં આવે, પાછી એમાં બનાવટ થાય અને રમતોના ધંધાદારીપણામાં છેતરપીંડી આવે એ બધું અયોગ્ય છે એમાં શંકા નથી.

પરંતુ આ દેશમાં લોહી ઠંડું પડી ગયું છે. જરીક ભીષણ દર્શન આવે તો ધૂજી ઉઠાય છે, આઘાત લાગે છે. એટલે આ તબક્કો દેખાવ માટે પણ કસીને ચાલતી કુસ્તીઓ એક રીતે નલાવવા જેવી છે. એવું જોઈ શેરીઓમાં છોકરાં એવા દાવ અજમાવે, એવી ચર્ચામાં રસ લે, થોડી ખુમારી આવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

રજવાડાંને કાઢ્યા પછી મલ્લોનો આદર મુશ્કેલ બન્યો છે. લોકો આગળ પડજંદ શરીરરૂઝિના દાવ, મર્દાનગીના લલદાર, ચાસને થંભાવી દે એવો જોરદાર મુકાબલો એ આજની ધડીએ તો નવાઈ જેવું છે અને રજૂઆત થવા દેવા જેવું છે.

ચારાશીનું પ્રાણભોજન

અમદાવાદના 'ધાર્મિક' માણસો સાઠ હજારના પ્રાણભોજનની તજવીજમાં પડે એ કેવળ મૂર્ખાઈભર્યું લાગે છે.

બ્યાયામ સંમેલનો, સાહિત્ય પરિષદો, મહિલા ઉત્સવો અને એવા બીજા કેટલાય ઉપયોગી સમારંભો પ્રસંગે ભોજનનો ભાર ઉપાડી લેવાની તત્પરતા હોય તો એની સામે કોણ ના પડવાનું હતું? પણ આ શું? બિચારા પ્રાણભોજની આવી મશ્કરી શી? પ્રાણભોજને જ આવી શરમતો જાહેર વિરોધ કરવો જોઈએ.

સા. ત દિવસનું બાપું લઈને નાન યંગ, લાઓ
તેને મળવા આવ્યો. એના વિષે એણે ધણું સંભળ્યું
હતું. એની પાસે એવી અદ્ભૂત ધ્વનિવાણી હતી કે
રોડું બોલીને એ ધણું કહી શકતો. ચીનના મહા
પ્રાસોમાં એની ગણના હતી.

ન્યારે એ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એ વાતની એને
સાચી પ્રતીતિ મળી ગઈ.

જેવો એ એની પાસે ગયો કે તરત લાઓ ત્રેએ
કહ્યું: 'તમે ક્યાંથી આવ્યા?'

નાન યંગે પોતે ક્યાંથી આવ્યો હતો ને શા
માટે આવ્યો હતો તે બધું કહ્યું.

અચાનક જ લાઓ ત્રેએ કહ્યું: 'પણ એમાં
બધાને આંહી સાથે શું કરવા લાવ્યા?'

નાન યંગ નવાઈ પામ્યો. પોતાની પાછળ કોઈ
છાની રીતે આવી ગયા છે કે શું તે જોવા માટે તેણે
તરત પાછળ જોયું. પણ ત્યાં તો કોઈ હતું જ નહિ!

એટલામાં તો લાઓ ત્રેએ કહ્યું: 'મારું કહેવાનું
તમે સમજ્યા નહિ!'

નાન યંગ તેની વાણીનો મુંઢર ધ્વનિ સમજતાં
એક ધડીઝર પોતે સમજી શક્યો નહિ, એ માટે
પોતાની જાતને ટપકા આપી રહ્યો. તેણે કહ્યું: 'હું
જે પૂછવા આવ્યો છું તે જૂલો ન જવાય તેની
સંભાળ લેવા જતાં શું પ્રત્યુત્તર આપતો જોઈએ તે
હું જૂલો ગયો!'

'વધારે રપટતાથી ત્યારે તમારી જ વાત કહો!'

'મને એક નવી નવાઈની વાત લાગે છે.' નાન
યંગ બોલ્યો: 'હું જે દુનિયામાં રહું છું ત્યાં માણસો
મને મૂખ અને અવ્યવહારુ ગણે છે. કારણ કે હું
અમુક જાણતો નથી. પણ જો હું અમુક ને તમુકના
જ્ઞાનમાં પડું છું તો મને પોતાને તુકસાન કરી બેસું

તરવજાનને સીધી અને સાદી રીતે
જનસમાજમાં વણી લેતી પૌર્વાત્ય દેશોની
રીત ભારત જેટલી જ ચીનમાં પણ
હતી. સીધી સાદી વાતોમાં જ્ઞાનની અને
તરવની વાતો આ આખા પ્રસંગમાં
કેવી આખાદ રીતે છણાઈ છે એ તો
શરૂઆતથી તે પૂરું ક્યાં સુધી જકડી
રાખતું એનું લખાણ જ કહી દેશે.

છું. જો નથી પડતો, તો માણસો મને મૂખ ગણીને
હસે છે! અમારા બેમાં કોણ સાચું?'

'જો હું દાન નથી કરતો તો ખીજને હાનિ
પહોંચાડું છું; પણ જો હું દાન કરું છું, તો મને
પોતાને એનાથી ચોક્કસ પ્રકારની હાનિ થાય છે,
તેનું શું?'

'મારો પાડોશી ધર્મ હું નથી બળવતો તો મારા
પાડોશીઓની લામણીને દુભાવું છું. પણ જો પાડોશી
ધર્મ બળવવા ભઈં છું, તો મને પોતાને જ તુકસાન
કરી બેસું છું, તેનું શું?'

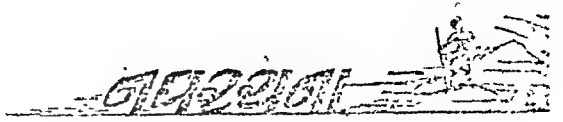
'આ કોણનો ઉલ્લેખ કર્યાં? આનો કોઈ ઉલ્લેખ
હોય તો તે જાણવા માટે હું આવ્યો છું.'

લાઓ ત્રેએ કહ્યું: 'મેં તમને જેવા અને તરત
મેં જાણ્યું હતું કે તમે શા માટે આવ્યા છો. હવે
તમે રપટ કહ્યું એટલે મારી એ વાત સાચી હતી
તેની મને ખાતરી થઈ.

જૂલજૂલમણીમાં પોતાના માખાપને જોઈ એકલા
ચિંથ જોવી તમારી અવસ્થા છે. સમુદ્રનું તળીયું
માખવા માટે એક વખત એક માણસ વાંસડો લઈને
સમુદ્ર કિનારે ગયો હતો, તેની વાત સંભળવા
જેવી છે.

તેને વાંસડા સાથે આવેલો જોઈ સૌ હસી પડ્યા!
એટલે એ વધારે લાગો વાંસડો લેવા માંડે દોડ્યો!
એ જોઈને માણસો વધારે હસ્યા!

* મનની આરહો બધી ઉપાધિઓ તમારી સાથે છે
એનું શું? એ લાવાયું છે.

એટલે એણે ધાર્યું કે માણસો દીવાના ચર્ચિયા છે. પોતાની વાનને સમજવાની કોઈનામાં શક્તિ જ નથી. એટલે એ તો વાંસડો લઈને સમુદ્રને માપવા માટે દોડ્યો !

એ નોંધને સમુદ્રના એક મોળએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું : ' રે પાગલ ! આ તારો એક વાંસડો તો મને પણ નહિ માપી શકે. અને મારા જેવા કરોડો તો આમાં ક્યાં ચૂનાં છે તેનો જ પત્તો નથી ! '

પેલા માણસે આવેશથી કહ્યું : ' પણ મારે તો સમુદ્ર માપવો જ છે તેનું શું ? ' એને એમ હતું કે આવેશ એટલે જ વીરત્વ.

મોળએ એની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતાં હસતાં કહ્યું : ' તારે સમુદ્રને માપવો જ હોય તો હે પાગલ ! સમુદ્રને તે માપી શકે છે, જે સમુદ્રમાં મરણ પામી શકે છે. તું મરી જાય તો સમુદ્રનું તળીયું તું જાણી શકે. તે વિના તો નહિ. '

' કાણ હું મરું ? ' પેલાએ કહ્યું : ' હું આપધાત જેવું, પાપ કરું ? ' એવો હું મૂર્ખ નથી. '

મોળએ વધુ મોટેથી હસતાં કહ્યું : ' મરવું એ એક વસ્તુ છે. આપધાત કરવો એ બીજી વસ્તુ છે. આપધાત તો હરેક મૂર્ખ ને હરેક દોહડાણો, હરપળે દરી જ રહ્યો છે. પણ મૃત્યુને નોતરવું એ તો જીવનને નવેસરથી જીવવા માટે છે. તું નવેસરથી જીવન જીવે તો સમુદ્રનું તળીયું માપી શકે. તે વિના નહિ ! મૃત્યુનો આ અર્થ છે. ત્યારે એ જ પ્રમાણે આ વાતની પણ જૂલજૂલામણી થઈ છે.

જે વસ્તુ તરફ તમારે જવું છે તે મૂળ વસ્તુ છે. તે મૂળમાં જવા માટે અનેક રીતે માણસે તૈયારી કરી લેવાની હોય છે.

દસ દિવસ પછી તમે આવ્યો. ત્યાં મુઠ્ઠી ચિનન કર્યો. દરમ્યાન તમને જે માર્ગ મળે તે પણ ત્યારે મને કહેજો. '

દસમે દિવસે નાન યંગ લાઓ ત્રે પાસે આવ્યો તે વખતે લાઓ ત્રેએ કહ્યું : ' માણસનું મન ત્રણ પ્રકારની અશાંતિ વફોરી લે છે. એક પ્રકારની અશાંતિ બહારથી અંદર આવે છે. બીજા પ્રકારની અશાંતિ અંદરથી બહાર આવે છે. ત્યારે ત્રીજા પ્રકારની અશાંતિ બંનેના મિશ્રણમાંથી જન્મ લે છે. બહારથી આવે તે અંદરથી પણ આવતી હોય. બંને ભેગી થઈ જાય. '

જે અશાંતિ બહારથી અંદર જવા માગે છે તેને અંદર પ્રવેશદ્વાર પાસે જ રોકી દો. જે અશાંતિ પ્રગટે છે, તેની સામે થવાનો પ્રયત્ન ન કરો. એનું બળ અમાપ હોય છે. સામે થવાથી એ બળ વધે છે. પણ તેને બહાર પ્રગટ થવા ન દો. બહાર પ્રગટ થવાનાં દ્વાર બંધ કરી દો.

પણ બહારની ને અંદરની એવા બે પ્રકારની અશાંતિનો દૂરમલો આવે ત્યારે તો તમે અસહાય થઈ જશો.

તે વખતે જીવન જીવવાની કલામાં એ દોષગતિ ઉકેલ રહ્યો છે.

એ જીવન જીવવાની કલા એટલે બધી જ ગણતરી ગણવાની કલા. સારું અને નરસું બંનેને સરખી રીતે સમજવાની શક્તિ. ક્યાં અટકવું એ જાણવાનો વિવેક. ચિંતા પણ નહિ, જ્ઞાનનો ગર્વ પણ નહિ. પશ્ચાત્તાપ પણ નહિ, બુલ ક્યાંતો અફસોસ પણ નહિ. શિશુત્વ. ન્યારે શિશુના હાથમાંથી મારીતું એક વાસણ ફૂટી જાય, ને એ એના ઉપર મેચા માટે ઊભું ન રહે, પણ તરત બીજું રમકડું લેવા દોડે, ને એ ન ફૂટે એની સંભાળ લેવા મંડે, ત્યારે જાણવું કે એ પ્રશ્નને સમજેલ છે. એ જાણે છે કે જે થઈ ગયું, તેનો પશ્ચાત્તાપ કરતાં ઊભું રહેવું નકામું છે; પણ જે છે તેનો વિવેકી ઉપયોગ કામનો છે. એવું માણુમ તે છે, જે જાણે છે કે એણે હવે પૃથ્વીની લેણી છે ને સ્વર્ગ સ્વર્ગનાં લેવાનાં છે ! એટલે એને

માણુમાં મૂર્ખ નહિ માને ને એ ધર્મણુને ટાળશે. એ નિદા નહિ કરે. યુક્તિઓ નહિ કરે. ચિતાઓ નહિ લાવે. કુંપળની પેટે તાજી દવા લેત. ને વખત પૂરો થયે ખરી જશે. પોતે ખરે છે એનું એને જ્ઞાન પણ નહિ હોય. પોતે શ્વાસ લે છે એનું જેમ એને જ્ઞાન નથી તેમ.

જીવન જીવવાની ખરી કલા આ છે. વખત પૂરો થયે શ્વાસ જવાની તૈયારી.

કોઈ અજ્ઞાન પગ ઉપર માણુસનો પગ પડે, તો તે તરત માથી મામનો ઊભો રહે. એ જ કામ જોઈ જોઈના પગ ઉપર એ પ્રમાણે થઈ જાય તો માત્ર અરે! એટલું જ બોલવાનું રહે. માથાપથી એમ અને તો એમને કોઈ કહેવાનું જ નહિ હોય.

આમાં ક્રિયા એક જ થઈ છે પણ તેના ત્રણ વિવિધ પ્રકારો ત્રણ રીતે ચોગ્ય ગણાય છે.

એ જ વાત પાડોશી ધર્મની, દાનની અને ખીજી અનેક વસ્તુઓની છે.

દાન જ્યારે ગણતરીમાં આવે છે, ત્યારે એ લેનારને તે દેનારને બંનેને જુદી જુદી રીતે હણે છે.

પણ જ્યારે એની ગણતરી નથી હોતી, ને વર-સાદની પેટે અકૃત્રિમ હોય છે, ત્યારે એ કેવળ હરિ-યાળી મનોભૂમિ જ પ્રગટાવી જાય છે.

જેવી રીતે સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે છે, જેને વિચારનું એક ખીજ પણ મનમાં ઊગાડવું પડતું નથી, કારણ કે તેને માટે પ્રશ્ન ને જવાબ, એવી બે ભૂમિકા જ નથી રહી. જ્યાંથી પ્રશ્ન આવે છે, ત્યાં જ એ જવાબ પડેલો જુએ છે. એટલે સંપૂર્ણ પ્રાણ, બુદ્ધિથી પર ભૂમિકા પર જ રહે છે. તેમ જ સંપૂર્ણ દાનત્વનું સમજવું. સંપૂર્ણ દાતૃશ્રીને કોઈ સંબંધનું, કોઈ લાગણી થવાનું, દગ્દ્ર જન્યાનું, જ્ઞાન જ નથી હોતું; જણે સદૃશ હોય તેમજ એ વર્તે છે. સજ્જાનતા જ

ક્રિયાને અક્રિયા, અપક્રિા, અવક્રિયા, વિક્રિયા બનાવે છે. જ્યાં સજ્જાનતા નથી, સાહજિકતા છે, ત્યાં શિશુત્વ છે.

શિશુ પોતાના હાથમાં રહેલું મોતું મેંધું છે માટે ન અપાય એવા વિચારમાં પડતું નથી.

એ તો કાં આપે છે. કાં નથી આપતું.

દાનનું પણ એમ જ છે. પાડોશી ધર્મનું પણ એમ જ છે. એ જ્ઞાનપૂર્વક કરવાના, માપથી માપવાના, ગણતરી ગણવાના, સામાજિક રીત નિવાજેથી જાગવવાના, કેળ કેળીથી કરવાના પદાર્થો નથી.

કાં તો એને માણસ સદૃશ હોય તેમ કરે; અથવા ન કરે. ખીજી કોઈ પણ રીતે એ કરે, ત્યારે તો કહેવું પડે કે, કરે છે તેના કરતાં, નથી કરતો, તે વધારે પ્રાણ છે.

જે વ્યવસ્થિત છે તે શાંત છે. અને જે શાંત છે તે દષ્ટિવાન છે અને જે દષ્ટિવાન છે તે સદૃશ છે, નૈસર્ગિક છે. એને માટે આમ હોય તો આમ એવા કોઈ વિધિનિષેધ નથી.

એ દાન કરે છે ત્યારે, ને દાન નથી કરતો ત્યારે ખાંને સ્થિતિમાં સમાન છે.

કારણ કે એ ક્રિયાનું રહસ્ય છે અક્રિયા ‘હું કંટું છું’ એમ જે બૂલી ગયો, તે પછી બધું જ સમજી ગયો. એની ક્રિયા પણ પછી અક્રિયા જ છે. એ નિસર્ગ છે. એમાં કર્તૃત્વ રહેતું જ નથી. એમાં કોઈ કોઈ કરતું નથી. કેવળ પ્રવર્તે છે. જેમ સૂરજ, ચંદ્ર, વર્ષા, પવન તેમ એની ક્રિયા દરેક ક્રિયા. સંપૂર્ણ જીવન એ છે.

ક્રિયાનું રહસ્ય આ છે. પછી એ દાન હોય, પાડોશી ધર્મ હોય, જ્ઞાનપથની વાત હોય કે ગમે તે હોય. આ જે જાગે છે તે શક્તિ ને શોક અનેથી પર બને છે.

પંચવર્ષીય યોજનાનો હેતુ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધારવાનો, તેની ન્યાયી વહેંચણી કરવાનો, લોકોમાં એકબીજાનો કમાણી વચ્ચે જે વિશાળ અંતર પડી ગયું છે એ દૂર કરવાનો, મૂડીભર માણસોના હાથમાં એકઠો થયેલો અમર્યાદિત ધનસંગ્રહ ઘટાડવાનો અને દરેક વ્યક્તિને પોતાપોતાની અંદર પડેલી શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય એ માટેની પૂરેપૂરી તક મળે એવી સામાજિક પુનઃરચના કરવાનો છે. કુદરતને ખોળે વિપુલ સાધન સંપત્તિ પડી છે. પરંતુ પ્રાપ્ત કરવા અને મનુષ્યના ઉપયોગને લાયક બનાવવા માટે બુદ્ધિયુક્ત સતત પરિશ્રમની જરૂર રહે છે.

દેશના જુદાજુદા ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવાનાં જે લક્ષ્યબિંદુઓ પંચવર્ષીય યોજનામાં મુકર કરવામાં આવ્યાં છે તે પરિપૂર્ણ કરવાં અને એ રીતે દેશની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષ, સદ્ધર અને સ્થિર બનાવવા માટે શક્તિશાળી, કાર્યકુશળ, સમજદાર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ શ્રમજીવી વર્ગ અનિવાર્ય છે. એટલે આજના દબાયેલા, કચડાયેલા, શોષિત અને વિષમ પરિસ્થિતિમાં જીવન વિતાવતા મજૂરવર્ગને જોયે લાવવા માટે તેમની જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે પૌષ્ટિક ખોરાક, પૂરતાં કપડાં, હવાઉત્તર અને આધુનિક સગવડોવાળાં ઘરો, શિક્ષણ, સંસ્કાર સીંચન, વૈદકીય મદદ, શરીરસ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક ઉત્કર્ષ પ્રવૃત્તિઓ માટેની આવશ્યક સગવડો સંતોષકારક પ્રમાણમાં મળી રહે એ માટે અસરકારક કાર્યક્રમ યોજવો અનિવાર્ય બને છે. આ સંબંધમાં પંચવર્ષીય યોજનામાં શું વિચારવામાં આવ્યું છે તે આપણે જોઈએ.

મજૂરો માટે આરોગ્યનો પ્રશ્ન અતિમહત્વનો છે. તેના જીવનમાં અવારનવાર આવતી માંદગી તેની આછીપાનળી કમાણી પર ભારે બેજ લાદે છે અને તેની કામ કરવાની શક્તિમાં પણ ઘટાડો કરે છે. માંદગીને લીધે આવી પડતી આર્થિક ચિંતાથી જાત ધસાય છે અને આ બધાની અસર કૌટુંબિક જીવન

કિસાનો અને કામદારો તો દરેક રાજ્યનું મહામૂલું ધન છે. એમના ઉત્કર્ષ માટે વધુમાં વધુ પ્રયત્નો થવાં જરૂરી છે. પંચવર્ષીય યોજનામાં મજૂરોત્કર્ષ માટે કેવીકે જોગવાઈ થઈ છે એ વિષે દેશ-વિદેશની મજૂર પ્રવૃત્તિના અભ્યાસ અને અધિકારી લેખકની આ છણાવટ ખૂબ મનનીય થઈ પડે તેવી છે.

પર પણ પડે છે, મજૂરને આ ચિંતામાંથી મુક્ત કરવો રહ્યો, આ માટે પંચવર્ષીય યોજનામાં એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે સને ૧૯૪૮માં રાજ્ય વીમા યોજનાનો જે કાયદો કરવામાં આવ્યો છે તેનો અમલ દેશના જુદાજુદા ઉદ્યોગોમાં ઝડપથી કરવો.

આ વીમા યોજનામાં એવી જોગવાઈ છે કે મજૂરની માંદગીમાં તેની મફત દાકતરી સારવાર થાય અને વરસમાં ૫૬ દિવસની અડધા પગારની રજાઓ મળે. આ યોજનામાં સામેત્ર હોય તે સ્ત્રી દારીગરને પ્રશ્ન-તિના પ્રસંગે રોજના બાર આના અથવા તેના અડધા પગાર, જેમાંથી જે વધારે રકમ હોય તે ગણતરીથી તેને પ્રશ્નિતિ પહેલાં છ અને પછી છ એમ બાર અડવાડિયાંનો પગાર મળે. અકસ્માતથી છળ કે મરણ થયાના પ્રસંગોમાં યોગ્ય વળતર અને કાયમી રાહત પણ આ યોજના અનુસાર આપવામાં આવે છે.

આ યોજનામાં અત્યારે એકારી કે ઘડપણ માટે કોઈ જોગવાઈ નથી પરંતુ આ જીજ્ઞાસકર્ષક અંશે હળવી થઈ શકે. એ માટે સને ૧૯૫૨નો પ્રોવિડન્ટ ફંડનો કાયદો કરવામાં આવ્યો છે. આ કાયદાથી મજૂરોનો રૂપિયે એક આનો પગારમાંથી કપાશે અને તેટલી જ રકમ માલિકે ઉમેરવાની રહેશે. આ કાયદો અત્યારે દેશના છ મહત્વના ઉદ્યોગોને લાયક પાડવામાં આવ્યો છે. પરંતુ પંચવર્ષીય યોજનામાં એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે દેશભરનાં તમામ દારખાનાંઓ

કે જેમાં ૫૦ કે તેથી વધારે માણસો કામ કરતા હોય તેને પણ હવે આ કાયદો વહેલી નકે લાગુ પાડવો.

કારખાનાની અંદરની કામગીરીની સ્થિતિને દારી ગરેના આરોગ્ય સથે નિકટનો સબધ છે મજૂરો દિવસના આઠ કલાક કારખાનામાં ગાળે છે એટલે અંદરની હવા-ઉત્તમ, ઝરમી, ઠંડી, ભેજ, અવાજ, સ્વચ્છતા, મીઝતા, પાણી, ભજરૂ, મનરડી, નહાવા-ધોવાની સગવડ, ખાવા, પીવા અને આગમની વ્યવસ્થા દાકતરી મદદ, યંત્રોની ગોઠવણી, જગાની મોડળાશ વગેરે અનેક નાનીમોટી બાબતોની કારી-ગમના આરોગ્ય પર સારી માઠી અસર સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. આ કામગીરીની સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાનો ધણો અવકાશ છે પચ્ચરવીં વેળાના ધાનારાઓ એમ માને છે કે આ બાબતમાં અત્યારનો કારખાનાનો કાયદો હાલ તુરત માટે પૂરતો છે પરંતુ તેમાં કામગીરીની સ્થિતિ અગે જે ધોરણ મૂકવામાં આવ્યા છે તેના કડક રીતે અમલ થવો જોઈએ. જરૂર જણાતા વધુ નિરીક્ષકો સેફ્ટીને પણ આ કાયદાથી નિશ્ચિત થયેલી કામગીરીની અગેની કવમોનો અમરકારક અમલ કરાવવો જોઈએ.

મજૂરોના ધરોનો પ્રશ્ન આજે ધણો જ મુજબલુ બર્ષો બન્યો છે આયોજન પચે ૩૭ મોટા શહેરોના અધિકારીઓ એકઠા કર્યા તેમાં એવું માલુમ પડ્યું કે મોટા ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા ૧૭ લાખ જેટલા કારી-ગરેમાંથી આશરે ૪ થી ૫ લાખને રહેવા માટે ધરો નથી આ સ્થિતિ નિવારવા સરકારે ઔદ્યોગિક મજૂરો માટે એક યોજના તૈયાર કરી છે. આ યોજના અનુસાર રૂ. ૨૭૦૦માં એક ધર તૈયાર થાય એવો અદ્યક્ષ બાધ્યો છે. જે સહકારી ગૃહમંડળોમાં આવ્યા ધરો બાધે તો સરકાર તેને ૨૫ ટકા રકમ બક્ષિસ આપે અને ૭૫ ટકા લેન સવાસાર ટકાના બ્યાજે આપશે આ યોજના બ્યવહાર અને ઉદાર ગણાય, પરંતુ તેની સફળતાને આધાર મજૂરોની જાગૃતિ અને આ કાર્ય માટે જે સરકારી તત્ત્વ યોજવામાં

આવ્યું છે તેની ઝડપ પર રહે છે. અત્યારની જમીન મેળવવાના કાયદામાં પણ જરૂરી સુધારાઓ તાકીદે થવા જોઈએ. ઉદ્યોગના સંચાલકો અને મજૂરોનાં મહાજનો આ કામમાં ધણી સહાય કરી શકે.

મજૂરોના ઉત્કર્ષ માટે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્યોગની સાથેના તેના સબધોનો છે. આ અગે આયોજન પચે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે મજૂરોને ઉદ્યોગના સહભાગીદાર ગણવા જોઈએ, તેમનું મૌરવ જળવલુ જોઈએ, તેમને આદર આપવો જોઈએ, અને ઉદ્યોગના સંચાલનમાં તેઓનો અસરકારક અવાજ હોવો જોઈએ સચાલકો અને કામદારોની સચુકન સમિતિઓ દ્વારા અગમના બધા જ નિર્ણયો લેવાવા જોઈએ. મજૂરોનો તેમના મહાજનો બાધવાનો અધિકાર સરકારવો જોઈએ અને ઉદ્યોગની બને પાળો વચ્ચે કોઈ પણ મતભેદ હોવા થાય તો પરસ્પર વાટાઘાટથી સમજૂતી થવી જોઈએ. એવા પ્રસંગો પણ બને કે જેનો વાટાઘાટથી નિકાલ ન આવી શકે. આવા પ્રસંગે મધ્યસ્થો, સમાધાન પંચ કે લવાદો દ્વારા ઝડપથી પતાવટ થાય, મતભેદના મુદ્દાઓ અગ્રસ્પષ્ટ હોય અને તે અગે લોકમત કેળવવાની જરૂર જણાય તો સ્વતંત્ર તપાસ પંચ નીમી શકાય અને ત્યાં સુધી સરકાર દરમિયાનગીરી ન કરે પરંતુ બે ઔદ્યોગિક શક્તિ બેખમાતી લાગે અને દેશના દિનને દાનિ પહોંચશે એવું જણાય તો સરકાર વચ્ચે પડીને ઝગડાના નિકાલ લાવવા મા મદદ કરે કેટલાક ઉપરિચિત યતા ઝગડાઓમાં બે મજૂરો, ઉદ્યોગ અને સરકારના પ્રતિનિધિઓ મળી માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને ધોરણો એક બખત નક્કી કરી નાખે તો ધણા ઝગડાઓનો ઉકેલ સરળ થાય આ કચ્છો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને અગમતોએ પણ નુમદાગે આપવા ન્હા આરોજન પચે એવી પણ બાધમજૂરી કરી છે કે જન આ બાબતમાં સર્વાનુમતે ત્રિપક્ષી કચ્છર ન થઈ શકતા હોય તો સરકારને નિર્ણય આપવા અવશ્યક છે

આયોજન પંચ માને છે કે સરકાર હસ્તક ને ઉદ્યોગ ચાલે છે તેમાં પગારોનું ધોરણ ખાતરી ઉદ્યોગ કરતાં ઓછું ન હોવું જોઈએ અને કામગીરીની સ્થિતિ નબત્તેદાર હોવી જોઈએ. સરકારી ઉદ્યોગોના સંચાલકોની સહાનુભૂતિ હમેશાં મજૂરો તરફ હોવી જોઈએ. પગારની ખાતરીમાં અત્યારની મોંઘવારી વધવા ન પામે એવી નીતિની દિશાયત કરી છે. યુદ્ધ પહેલાં મજૂરોનાં જે જીવનધોરણ હતું તે કરતાં અત્યારે નીચું હોય તો પગાર વધારવાનો અવકાશ રહે છે. જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં પગારોનું સમાન ધોરણ દાખલ કરવું. પગારો બહુ જ નીચા હોય તો ત્યાં ધોરણ ઊંચું આવવું જોઈએ, કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન વધે તો તેના પ્રમાણમાં કામદારોને પગારમાં વધારો મળવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત આયોજન પંચે સ્વીકાર્યો છે. પગારને લગતા મતભેદોનો નિકાલ લાવવા પગાર પંચો (વેલ્યોર્ડ્સ) રચવાની પંચવર્ષીય યોજનામાં લલામણ કરવામાં આવી છે.

ઉદ્યોગને પૂરતા પ્રમાણમાં કારીગરો મળી રહે એ અત્યંત આવશ્યક છે. આ દષ્ટિએ અત્યારના ભરતીખાતાની પુનઃરચના થાય એ માટે સરકારી તપાસ ચાલી રહી છે. ઉદ્યોગની ઉત્પાદન શક્તિ વધારવા માટે પણ સંશોધન ચર્ચ રહ્યું છે, ઉદ્યોગમાં કામ કરતા મજૂરોની કાર્યકુશળતા વધે, અધિકારીઓના મજૂરો સાથેના સંબંધો વધુ મોડા અને, અને ઉદ્યોગના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય એવા ધાંત્રિક અને અન્ય સુધારાઓ થાય એ માટેનું શિક્ષણ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

અત્યારનો એક સંગઠનો પ્રશ્ન 'રેશનલાઈઝેશન'નો છે. શરતો અને ટકાઉ માત્ર ઉત્પન્ન કરવો હોય તો ઉત્પાદનની કિંમત ઘટે એવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ. દુનિયામાં જ્યારે ઝડપથી અવનવી સાંત્રિક શોધો શરૂ રહી હોય ત્યારે આપણે એ તરફ દુર્લક્ષ

ન કરી શકીએ એટલે આયોજન પંચે 'રેશનલાઈઝેશન' દાખલ કરવા સામે કંઈ વાંધો લીધો નથી, પરંતુ તે માટે કેટલીક અનિવાર્ય શરતો મૂકી છે. આ શરતો પાળી શકાતી હોય તો 'રેશનલાઈઝેશન'ની છૂટ આપી છે. આ શરતો એ છે કે કારીગરોને તેમના કામ અંગેની ફરજો વિષે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે; કારીગરોના કામનો ખોજ નિષ્ણાતો દ્વારા ચાચ; કામગીરીની સ્થિતિનું એક સરખું ધોરણ મૂકવામાં આવે, નવાં યંત્રો શરૂઆતમાં થોડો સમય અખતર તરીકે ચલાવવામાં આવે, નવા માણસોની ભરતી અંધ થાય, નિવૃત્તિ કે મરણને લીધે થોડા જમા ખાલી પડે તો તે ભરવામાં ન આવે, ફાનલ માણસોને ખીજ ખાતામાં કામ આપવામાં આવે; કારીગરોને સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થવામાં ઉત્તેજન મળે એ માટે ગ્રેયુદ્ધટી આપવાની પ્રથા દાખલ થાય; જે મોડા દાખલ થયા હોય તેમને પહેલાં છૂટા કરવામાં આવે તેમજ તેઓને ખીજ ધંધાની તાલીમ આપવા માટે ઉદ્યોગ તરફથી ગોઠવાણુ થાય, છૂટા થયેલા માણસને ખીજ ધંધાની તાલીમ અપાય એ દરમિયાન તેના ભણુગોણુનું ખર્ચ ઉદ્યોગ આપે તથા તાલીમનું ખર્ચ સરકાર ઉગાડે, અને 'રેશનલાઈઝેશન'ને લીધે જે લાભ થાય એમાંથી મજૂરોને વાજખી હિસ્સો મળે. ઉદ્યોગમાં 'રેશનલાઈઝેશન' દાખલ કરવા માટે આયોજન પંચે જે શરતો મૂકેલી છે તેનો પૂરેપૂરો સદાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો આ પ્રશ્નનો કોઈ સળખ નરશે.

દેશના સમગ્ર હિતને લક્ષમાં રાખીને પંચવર્ષીય યોજનામાં મજૂરોના ઉત્કર્ષ માટે જે કાર્યક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે તેનો સફળતા પૂર્વક અમલ કરવામાં મજૂરો, ઉદ્યોગના સંચાલકો, સરકાર અને જનતા પોતપોતાનો ફાળો સમજૂપૂર્વક આપે એમ પ્રાર્થાએ.*

* આકાશવાણીના સોજનથી.

‘વૃ.સુ. આમ જો તો ખરી મારા મહેલમાં પેટના બધા ખડકે—આ જોસવાનો, આ સવાનો, આ રમવાનો, આ જમવાનો, આ બાળનો, આ પાપુજનો, આ મારો અને બીજા ખડકે કરવા જેટલી હજુ તો મારે જગ્યા પચી બકી છે.’

‘ચિત્તુ આમા મારો ખડકો જ તું જૂની ગયો, ખરું ને? વાત છે તારી!’ કહેતી વસુ રેતીના પટ ઉપર ચિત્તુએ કરેલા નાનકડા મહેલ તરફ એક તીવ્ર નજર ફેંકતી પોતે જનાવેલી રેતીની મહૂલી પામે જઈને બોલી જતી ‘તારા મહેલ કરવા મારો આ મહૂલી સો દરજે સારી.’

‘મહેલ જનાવતાં ન આવડે એટલે મહૂલીથી જ સતોષ મહાશયો પડે ને? મહૂલી કાંઈ મહેલની તોલે તો ન જ આવે!’

‘બહુ મોટા મહેલવાળો થઈ ગયો છે તે જોયો રેતીના મહેલમાં શું રાચે છે, સાચો મહેલ બધાવ ત્યારે ખરો રહેવ’ તો મહૂલી પણ નથી અને સપનાં મોટા મહેલોના એવે છે! ન જોયો હોય તો મોટા મહેલવાળો!’

વસુના આ વચનો સાંભળતાં જ ચિત્તુએ પોતાનો રેતીનો મહેલ કંડમૂસ કરતો તોડી પાડ્યો વસુ એને વાગે તે પહેલાં તો એના સાવ પડી ગોલા મો અને બીની રેતીથી ખરડાયેલા પગ વચ્ચે ત્રાટકે રચારું વસુએ આનંદે એની હડપણી પકડીને મો કીચું કરવા કોશિસ કરી ત્યાં જ એનું ભરાઈ આવેલું હૈયું આખો વાટે છવકાઈ ગયું. વસુએ એને ત્યાં જ એમણી દીધો અને પોતાની આંદણી વતી ચિત્તુનાં આંસુ લૂછવા લાગી.

‘ચિત્તુ, આમ બોલું લખાડતું હોય! મેં તને દુ.ખી કરવા તો આ નહોતું કહ્યું ને? આમ મારા સામે તો જો. ચિત્તુ, તારા આંસુ દૂં જ્યારે જ્યારે જોડે છું ત્યારે મને શુંનું શું થઈ જાય છે એ તને કેમ કરીને સમજાવું? તને તો એમ જ લાગે છે કે

પ્રેમ—નિષ્પાપ પ્રેમ હોઈ શકે કે કેમ એ તો આજે કોઈને કલ્પનામાં મુદ્દાં નથી આવી શકવાનું. અને છતાં વાર્તાઓમાં એ પ્રશ્ન હોય ત્યારે વાર્તાકાર, કહેવડાવતા નીતિયોષક સમાજનો પ્રિય થઈ પડે છે! પણ એ સમાજની નીતિ જેટલી બધી દલીલો હોય છે એથી વાર્તાકાર અજાણ નથી હોતો આ વાર્તાનો કડુણાત પ્રેમની નિષ્પાપ વચમાં જ વિરમે છે.

તને મરતો જોઈને દુ.ખી થતી હોઈય ખરું ને? તારી હાજરીમાં ન રહ્યા, આંસુનું એક છુદ સરખું પણ તને ન દેખાડવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે એ નિશ્ચયને તું સા માટે ઝગાવવા છાંટે છે!’

એમ ને એમ વસુ અને ચિત્તુ બેગી રહ્યાં પંદર-સોળ વરસના એ બન્નેના વર્ગ પાડીએ તો વસુ એક શ્રીમંતનો એકની એક લાકડી પુત્રી હતી અને ચિત્તુ મ-ગાપ વિરોધી, અનાયાશમમાં જોતો હોય હોય વસુના પિતા એ જ અનાયાશમના દૂરની હતો. બીજા બધા છોકરાઓમાંથી કાઢી જુદો તરો આવતો ચિત્તુ એમની અખતે ગમી ગયો અને રાત્રે સૂતા સિવાય વસુને દિવસભર એમન આપના માં એને દુકમ થયો કોઈક વર તો મો? રાત થઈ જાય એટલે આશ્રમને બંધે ચિત્તુ ત્યાં જ વસુના અવાપદા કોર-ડાગા બાદશાહી દાઢથી સળવેતી પથારીમાં જોડવા પણ સાગરશાળી બનતો

પંદર-સોળ વરસ!

ચિત્તુની ઉમરનો અંદાજ નોંધ્યો. પંદર-સોળ વરસ! એની જન્મ તારીખ કોઈ જાણતું નહોતું. આશ્રમના રજિસ્ટરમાં અડકળે નોંધાયેલી એની વય ઉપરથી એ તાજ મળતો હતો કે ચિત્તુ પંદર-સોળ વરસનો તો થયો જ હોવો જોઈએ! વસુની દર વરસે

ઝેનવાતી વરસગાંઠ ચોક્કસ આંકડો બતાવતી હતી કે વસુ પંદર વરસ પૂરાં કરીને એ મહિના વટાવી ચૂકી છે.

અને છેલ્લાં છ-સાત વરસથી સાથે જ રમેલાં, સાથે જ ઊછરેલાં ચિતુ-વસુ એકમેકની વધુ નિકટ આવતાં જ ગયાં. વસુની બા ક્યારેક ક્યારેક એ અનાથ છોકરા તરફ નકરતતો લાવ કેળવી શકતાં પણ વસુના પિતા પુત્રપ્રેમનો થોડો ઘણો કળશ ચિતુ ઉપર દાલવવામાં ક્યારેય કંજુસ ન બનતા. વસુની બા પોતાને પુત્ર ન હોવાને કારણે વસુને જ દીકરો ગણીને ક્યારેક સંતોષ માનતાં પણ પિતા ચિતુ ઉપર પોતાના જ પુત્ર જેવું વહાલ દાખવતા ત્યારે વસુની બાનું દિલ અંદર ને અંદર ક્રોધવાઈ જતું.

સગાં ભાઈ બેનથી પણ વધુ હળી મળી રહેતાં વસુ-ચિતુ એકમેકમાં એવાં તો રમ્યાં પચ્યાં રહેતાં કે રીસાયેલી વસુ જેટલી ઝડપથી માની જતી એટલી જ ઝડપથી, ક્યારેક જ ચિતુને ઓછું લગાડતી વસુ ચિતુને મનાવી લેતી, અને અત્યારે પણ ઘડો પહેલાં ચોધાર આંસુએ રડતો ચિતુ પાછો સ્વસ્થ થતાં બહુ ઓછા વખતમાં ઊભો થયો. વસુએ એનાં કપડાં ખંખેરી, રેતીથી ખરડાયેલા પગ સાફ કર્યા અને ગેલ કરતાં કરતાં બંને ઘર બાહી પાછાં વળ્યાં.

બંને જમી રહ્યાં અને ચિતુ આશ્રમે જવા તૈયાર થયો ત્યાં વસુએ બા-બાપુજીને આગ્રહ કરીને આજે આશ્રમે મૂવા જતો ચિતુને રોકાવ્યો. ચિતુનું ઘડો પહેલાંનું અસ્વસ્થ માનસ એને યાદ આવ્યું અને ઝેનવાતી રાત એ ચિતુને એકલો ન મૂકી શકી.

પંદર-સોળ વરસ !

પંદર-સોળ વરસનો ચિતુ કે સોળમાં વરસમાં પગરણ માંડતી વસુ વાતો કરી કરીને પણ કેટલીક કરે ! વસુની કુશાગ્ર યુધિમતા કે ચિતુની ગહરી વિદ્વતા એકમેકને વાતોનો પૂરતો ખોરાક આપી શકે એ વાત સાચી. પણ એ ગમતું હોય ત્યાં આડે પણ એક મર્યાદા હતી : એમનાં નિર્દોષ સંબંધની. વસુને જે રીતે સંસ્કાર

પડ્યા હતા એમાં ક્યાંય એવું નહોતું આવતું કે એ સંસ્કારને લાયક ન રહી શકે. ચિતુનું સાવકારું-કદ જીવન વસુની સાથે રહીને એનાં જ ચીતગમ-ણોથી ચીતરાધું હતું એટલે ચિતુમાં વસુ કરતાં પણ વધુ પ્રબળ સંસ્કારો પડ્યા હતા.

ઝાઝની રાત ચિતુ કરતાં પણ વસુની ગડમથ-લમાં વધુ સહાયક થઈ પડી. ચિતુને સવડાવીને સૂતેલી વસુ ન ઊઘી શકી કે ન ઊડીને ચિતુને જગાડી શકી. એ પથારીમાં એમ ને એમ જાગતી પડી રહી. ચિતુના વિચાર પ્રદેશમાં એ એવી તો અટવાઈ ગઈ કે એનાથી પૂરા પાંચ ફૂટ પણ દૂર નહિ એવા પલંગમાં સુખની નીંદ અનુભવતો ચિતુ એને જેઠાનોનાં જેઠાનો દૂર લાગ્યો. સુખી વસુનું માનસ પહેલી જ વાર મુગ્ધ બની ગયું. અને એ છૂટું દોર થઈને રડવા લાગ્યું. ઓચીંતો ઝબકીને જમી ઊઠેલો ચિતુ ધૂસકે ને ધૂસકે રડતી વસુને બોતાં ઊભો થઈને વસુ પાસે આવી સુતસુત જેવો થઈ ને ખેસી પડ્યો. એ એનાં આંસુને ન લૂંછી શક્યો. એના માટે ખીબનાં આંસુ જેવાનો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો. અને છતાં એના એ બાબતના અણધારે હાથ વસુનાં ગાલ પર ફરવા લાગ્યા ત્યારે વસુ જરાક શાંત બની, એનું રૂદન કાંઈક થંભ્યું અને ચિતુએ ધીમેથી બોલવાની પહેલ કરી :

‘વસુ, આ શું ? મને તારાં આંસુ ન દેખાડનાનો તારો નિશ્ચય આટલી બધી ઝડપથી ડગી ગયો ? મારે રડવાનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. પણ દે.મદોમ સાલ્મખીમાં ઊછરતી તું રડે એ ક્યા કારણે ?’

ચિતુ આટલું બધું બોલી ગયો એ પોતે પણ સમજી શક્યો કે નહિ એનો વિચાર એ કરતો રહ્યો અને વસુ પણ જાણે પોતાના ડગી ગયેલા નિશ્ચયના જ વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ હોય એમ આંસુ લૂછવા માટે પોતાના ગાલો ઉપર ફરતા ચિતુના હાથને પોતાના હાથ વડે જકડી રાખીને એમ ને

એમ પડી રહી. ન એ કશું બોલી શકી કે ન ચિત્તુ કશું બોલી શક્યો. આખરે એ ઇડોતા અંત આવે એ આશયથી ચિત્તુ ઊભો થવા જતાં બોલ્યો :

‘વસુ, હવે તો ઊંધો જઈશ ને?’

‘તે તું ક્યાં જતો રહે છે?’

‘હું પણ મધી જઈ.’

‘તને ઊંધ આવે છે?’

‘ઊંધ આવે કે ન આવે, પણ તારી ઊંધ બગાડવા તો હું ન જ છોડું ને? ઊંધ તો આપમેળે આવી જશે. હું ઊંધી ગયો ત્યારે મને એક ભય-કર સ્વપ્ન આવ્યું એટલે જ હું ઝમકીને જાગી ગયો. જાગીને જોતાં જ એ સ્વપ્ન સાચું હતું.’

‘શાવું સ્વપ્ન?’ વસુએ ચિત્તુને પાછો પોતાની ખાસે બેસાડતાં પૂછ્યું.

‘આજે સાંજે બનાવેલા રેતીના મહેલમાં આપણે બંને રહેવા જતાં રહેલાં.’

‘પણ એ મહેલમાં મારા માટે તો તેં જગ્યા જ નહોતી રાખી એટલે હું શી રીતે રહેવા આવી શકું?’ વચ્ચેથી જ વસુએ, રેતીના મહેલમાં પોતાનો ખંડ ન મળેલો એ ચિત્તુને યાદ દેવડાવ્યું.

‘તારો ખંડ તો હું પાછળથી સજવાનો હતો એ તું સાવ જૂની ગર્ધ લાગે છે. તને ન ભૂતું અને તાગ ખંડને જૂની શકું? અને ધાર કે કદાચ જૂની જાડે તો પણ મારો ખંડ તો હતો જ ને? એ ખંડમાં તારા માટે પૂરતી સગવડ રાખી હતી. તેં ઉતાવળ કરી અને તારો પોતાનો ખંડ તેં ન જોયો ત્યાં તો રીસાઈને ચાલી ગયેલો. રેતીના મહેલમાં તે રહેવાતા હશે!’

‘હા, પણ સ્વપ્નની વાત તો કર. પછી શું થયું?’

‘આપણે બંને એ મહેલમાં રહેવા ગયાં. આપણે બે જ હા, ત્રીજું કોઈ નહિ તારો દોમદોમ સાલબી મારી સાથે આવતાં તને ન શકી શકી એ જોઈને જ મને અચરજ થયેલું. પણ તું તો મારા કરતાં વધુ

શાણી નીકળી. એક દિવસની વાત છે. સાંજના વખતે આપણે સાગરખોળે ખેલતાં હતાં, સાગરરનાન કરતાં હતાં અને એક જળપરી આવી. ધોળા કૂલ જેવાં એનાં વજ્રો જોઈને જ હું તો અંતર ગયો એણે આવીને મારો હાથ પકડ્યો મને પાતાગસો-કમાં લઈ જવા આમ્રહ કર્યો. મેં ક્યું કે હું એકલો ન આવું. પણ તને સાથે લઈ જવાની એણે ના પાડી. મેં જવા માટે ખૂબ મના કરી છતાં એણે મને એનાં વજ્રોમાં લપેટી લીધાં અને તું—તું હૈયા-ફાટ ચીસો નાખી રહી...હું ઝમકીને જાગી ગયો. તને સાચેસાચ રડતી જોઈ ન હોત તો ય હું આવીને તને બાગી પડત એવું ભયંકર એ સ્વપ્ન હતું.’

‘ત્યારે મેં જે સત્યનો અનુભવ કર્યો એ તે સ્વપ્નમાં અનુભવ્યું, ખરું?’

‘તું શું સત્ય અનુભવતી હતી? અને એવું ક્યું ભયંકર સત્ય અનુભવતી હતી કે તારે ‘આવું હૈયાફાટ રદન કરવું પડ્યું’?’

‘એ જ કહું છું. તું જાગી ગયો અને મારી ઊંચ ઊડી ગઈ. હું વિચારે ચડી મારાં ને તારાં આટઆટલાં હૈતપ્રીત કાયમ ટકી રહેશે કે નહિ એ ઘટમાળમાં હું અટવાઈ ગઈ. નેથી મારે એકેય ભાઈ, નથી બહેન. તને મેં જોઈ ગણ્યો. પણ પાછું થયું કે ભાઈ રહે તો પણ કેટલાંક વરસ? બધાંની જેમ મારે ય પરણવું પડશે તો? અને તો...તો...?—આપણે બે ધરધર રમતાં હતાં ત્યારે ક્યાં વર-વહુ નહોતાં બનતાં? હું પણ તારી સાથે જ પરણીશ હા, હા, જરૂર પરણીશ.’

વચ્ચેથી ચિત્તુએ અટકવતાં કહ્યું : ‘શું ગાંઠ કાઢી રહી છે? આવા વિચાર તને કેમ આવે છે? અત્યારથી પરણવાની વાતો કેમ તને મેમ છે?’

‘નથી ગમતી તો ય કરવી પડે છે એ હકોક્ત છે ને? મને કે તને કોઈ ભાઈ-બેન ગણવાનું નથી.’

‘કોઈ ન મળે તો ય આપણે ગણીએ એ શું પૂરતું નથી?’

‘પણ આપણાથી ક્યાં આપણી આગવી દુનિયામાં જ રહેવું પડવાનું હતું? આપણે એવા માણસો વચ્ચે રહેવાનું છે કે જ્યાં આપણે આપણી રીતે ન રહી શકીએ. આપણે એમની જ રીતને અંગીકારવી પડવાની એટલે જ મેં વિચાર કરવાની વધુ આગળ પડતી છૂટ લીધી. તું મારી સાથે પરણીશ ને? ચિત્તુ, હું તારા વગર નહિ જ રહી શકું, તું મને છોડીને જતો તો નહિ રહે ને?’

‘મારે ક્યાં જતાં રહેવા જેવું છે ખરું? પણ તું આટલું બધું રડો એવું કારણ તો હજુ જણાયું જ નહિ!’

‘એ જ હવે આવે છે ને? પહેલાં મને વચન આપ કે તું મને છોડીને ક્યાં નહિ જા.’

‘મેં જતાં રહેવાનું ક્યારેય કહ્યું જ નથી છતાં તું એની ચિંતા શા માટે કરે છે?’

‘પણ મને વચન આપ ને!’

‘મારું તને વચન છે. તું મને નહિ છોડી દે ત્યાં સુધી હું તને છોડીને ક્યાં નહિ જાઉં, ખસ?’

‘તે આટલું આટલું તને વળગી રહું છું ને હું તને છોડી દેવાની ઓછી હતી?’ કહેતાં ચિત્તુના બંને હાથો ભેરથી વસુએ પોતાની છાતી ઉપર દબાવી દીધા. અને એની સંતોષભરી વાણી આગળ વધી: ‘જે ચિત્તુ, સાંકળ ત્યારે. મને થયું કે તું મને મારી સાથે આવવામાં મદદરૂપ થવાને બદલે ના પાડી બેસે તો મારી શી દશા થાય! અને એ ખ્યાલે જ હું રડવા લાગી!’

‘તું તો આખરે છોડરી જ રહી!’

‘તે હું છોડરી જ છું ને? છોડરા બિડીને રડતા હોય છે તો છોડરી શું કામ ન રડે?’

‘છોડરાનું તો રૂદન પણ મર્દાનગીભર્યું હોય છે.’

‘છોડનીનું રૂદન. સ્ત્રીત્વભર્યું હોય છે.’

‘હા, પણ હવે બંધ-ખૂંધ આવે છે કે સવાર આમ ને આમ પાડી દેવી છે?’

‘હવે બંધ આવશે જ. તું મને છોડીને જતો નહિ રહે એટલે બંધ આવે જ ને?’

‘ઠીક ત્યારે બંધી જા. હું પણ સૂઈ જાઉં.’

‘પાછો ક્યાં ચાલ્યો?’

‘કેમ વળી, મારી પથારીમાં સૂતા.’

‘તો હું ત્યાં આવી. આજની રાત તો હું તને જુદો સૂતા પણ નથી દેવાની.’

વસુની એ મક્કમતા આગળ ચિત્તુ સ્તબ્ધ બની બેઠો: ‘તો તો પછી અહીં જ તારા પડખે સૂઈ જાઉં?’

‘એ તો ક્યારની કલા કરું છું.’ કહેતાં બેઠેલાં ચિત્તુને ભેરથી આંચકા મારીને સૂવડાવી દીધો અને ચિત્તુની છાતી ઉપર માથું મૂકીને એના વાળમાં આંગળાં ફેરવતી વસુ ખરેખર સુખની નીંદરમાં પોઠી ગઈ.

સવારે એ જગી ત્યારે પહેસો જ પ્રશ્ન કરી બેઠી: ‘કેવી સરસ બંધ આવેલી, ખરું?’

‘કાને, મને કે તને?’

‘તે તને બંધ નહોતી આવી?’

‘છાતી ઉપર પથરો પડ્યો હોય ને બંધ રી રીતે આવે?’

‘તે હું પથરો, એમ ને?’

‘હારતો વળી. પોતાને બંધવા માટે બીજાની બંધનો ખ્યાલ સરખો પણ કર્યો ખરો?’

‘ખરેખર તને બંધ નહોતી આવી?’ વસુના અંદરો પરતો તરવાટ એકાએક બંધી ગયો.

‘ના રે ગાંડો, હું તો લહેરથી સૂતેલો. તારો બંધ બંધી નહોતી ને?’

‘અરે હું તો સ્વપ્નોની દુનિયામાંથી ક્યારે અહીં આવી પરી એની જ મને ખબર નથી. જમીને જોઉં છું તો સાચેસાચ સવાર પડી હતી. હું ક્યારે જાગ્યો?’

‘તારા પહેલાં થોડી જ વારે. ચાલ હવે તો જીઠવા દે કે આમ ને આમ અધોરીની માફક પડ્યા જ રહેવું છે!’

‘અરે હા, જુલ્હી. તને દુઃખવા આવ્યું હશે ખરું? હે થોડીવાર મારી છાતી ઉપર માથું મૂકીને સર્પ જા.’

‘રાત આખી એ ડહાપણ ન સમજું અને હવે થોડીવારની ઉઠારના બતાવવા આતી!’

બન્ને જણ સાથે જ પથારીમાંથી ઊભાં થયાં. બેઝિના-ચહેરા ખીલી જીઠ્યા. હસમુખી વસુ આજે વધુ પ્રકુલ્લ લાગી અને દેખાવડો ચિત્તુ આજે વધુ આકર્ષક લાગ્યો. બંને છોદાઓએ બા-બાપુજી પાસે નારતો કરતાં કરતાં રોજની જેમ વાતો કરી.

વસુ અને ચિત્તુની નિકટતા વધુ નિકટ બનવાનો કોઈ પ્રયત્ન હતો જ નહિ. બંને નિકટ જ હતાં. એટલેા ફેર પડ્યો કે હવે ચિત્તુ અશ્રમમાંથી કાઢ્ય મને માટે વસુને ઘેર વસવાટ કરવા આવી ગયો હતો. વસુના આગ્રહે, અને બાપુજીના મમત્વે બાની થોડીક નામરજી પણ એ બંનેની પાસે દારી જવાથી સંમત થઈ શકી. ત્યારથી વસુ જેટલી જ કાળજીભરી ચિત્તુની સરકાર થવા લાગી હતી.

એક દિવસ અચાનક વસુ મિમાર પડી. મિમારી બહુ ભયંકર નહોતી. તાર સખત હતો એ તો દાક્તરના કહેવા મુજબ વધુ નહિ લગાંય એમ બધાંજી નિરાત અનુભવી હતી. પણ ચિત્તુ વસુની પથારી આગળથી જના પણ ખસતો નહિ. બા-બાપુજીએ એને ઘણો વિનવ્યો પણ એ ત્યાં જ બેસી રહેતો. પોતાનો એકનો એક દીકરીને પોતે કાગળ નથી

બતાવી શકતાં. આ એક અનાથ છોકરામાં એને માટે જે આત્મભાવ છે એ જોઈને બંનેનું ચિત્તુ વિશેનું માન ખૂબ વધી ગયું.

વસુની માંદગી લગાંયે જ ગઈ. તાવ ઓછો ન જ થયો. અને એ મુદતી તાવ લગાંયે જ ગયો. વસુ હવે તો પથારીમાં દેખાતી પણ નહિ એવી કુશભાય બની ગઈ હતી.

અને માંદગીને ચોવીસમે દિવસે એકાએક વસુ ચિત્તુના હાથ સાથે આઘાત કરવા લાગી. બા-બાપુજી પણ એની પથારી સમેજ બેસી હતા. વસુ ધીમું ધીમું ચિત્તુ તરફ જ જોઈ મલકી રહી. ચિત્તુને કહેવા લાગી. ‘તારા મહેલ કરતાં મારી મદૂની સો ફરજે સારી. મહેલમાં તો ખંડમાં પણ ખંડ ને એમાંય વળી ખંડ. મદૂની તો એક જ ખંડની. હું તારા મહેલમાં રહેવા નહિ આવું, તું જ મારો મદૂનીમાં આવજો. હું તારી પ્રતીક્ષા કરીશ. મહેલના ભરોસા પણ ટેલકાક? મદૂની તો શાશ્વત છે ચિત્તુ, આવીશ ને મારી મદૂનીમાં? તારા મહેલમાંથી તો કોઈકે તને છીનવી જાય, મારી મદૂલીમાંથી કોઈ તને નહિ છીનવી શકે. હું જાઉં છું હું ચિત્તુ, વહેસો વહેસો આવજો આપણી મદૂનીમાં...’

વસુના હાથ સાવ ઢીલા પડ્યા. ચિત્તુના હાથ સાથે આઘાત કરતા એ હાથ જશે કંડાગાર થવા લાગ્યા. ચિત્તુ કાંઈ સમજે તે પહેલાં વસુનાં બા-બાપુજી એ આજો સમજી ગયાં લાગ્યાં. એમણે વસુને બોલતી રોકવા પ્રયત્ન કરવાનું મન થયું પણ એનો અમલ ન કરી શક્યા. અને જ્યારે વસુને કાંઈક કહેવા એ આર્થા ત્યારે તો વસુ, ચિત્તુનો પ્રતીક્ષા કરવા માટે એણે બનાવેલી મદૂનીમાં પહોંચી ગઈ હતી.

ચિત્તુને તો મહેલ અને મદૂનો બેવ રેતીનાં જ દેખાવા લાગ્યા : રમતમાં જેમ ન ગમે તો તોડી પાડતાં એવાં જ અશાશ્વત અને અશ્રમ

જિનાળાની સવારે ઠંડા પવનની મીઠી લહેર અતુલવર્તા ગાઢ નિદ્રામાં મગ્ન હોઈ એ ત્યારે કોઈ આપણું બારણું ખખડાવે કે આપણે જ સમયસર ઊઠવા માટે ગોઠવેલા ઍલામની ધંટડી વાગે તો એ સાંજીની મગજનો પારો કેવો ઊંચો ચઢી જાય છે? એનું કારણ શું? આપણે મરતરીતે ઊંઘતાં હોઈએ છીએ, કોઈ આપણી ઊંઘમાં ખલેલ પહોંચાડે એટલે આપણને દુઃખ થાય છે અને દુઃખની લાગણી કોઈને જન્મ આપે છે.

એવું કહેવાય છે કે દરેક માનવીને સુખ, આનંદ, સંતોષ અને ગંભીર ગમતાં હોય છે. દુઃખ, દીલગીરી, અસંતોષ, તિરસ્કાર પ્રત્યે તો માનવીમાત્રને અણુગમે હોય છે. આથી માણસમાત્ર એના શરીર ને મનને દુઃખ ન પહોંચે એવું જ કામ કરવા પ્રેરાય છે ને દુઃખ ઉપજે એવું બધું જ કામ કરતાં અચકાય છે. માનવીની આદિ અવસ્થા અને અત્યાર સુધીની એની પ્રગતિ આ સિદ્ધાંતની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કેટલાક લોકો એવું માને છે કે કોઈનું હૃદય દમન કરવું જોઈએ. એવી એક લોકોક્તિ પણ છે કે કોઈના પર ગુસ્સો ઉપજે ત્યારે એકથી દસ સુધીના આંકડા ગણવા જેવી કોષ કદી દખાતો નથી. એ માનવીની રંગેરંગમાં પ્રસરીત માનવીને એનો શુભામ બનાવે છે. આથી આપણે—માનવો—કોઈનાં શુભામ છીએ, કોષ આપણો શુભામ નથી.

કોષ આપણા મનમાં સુપ્તાવસ્થામાં પડ્યો રહે છે અને એને જાગ્રત યજ્ઞનાં યોગ્ય કાંણો ગણી રહેતાં એ ઝટ દઈને જગી શકે છે. આપણે કોઈ ગુસ્સે થયેલા માણસનું કાલ્પનિક ચિત્ર દોરીએ:—ગુસ્સે થયેલો માણસ ઘાંટા પાડીને જોલે છે, કોઈક વખત તો એનો ઘાંટોય ફાટી જતો હોય છે, એની આંખો લાલ, પંદોળા ને બીક લાગે એવી લાગે છે, એના પગ ધૂળે છે અને એનું મગજ બરાબર કામ નથી કરતું, આથી એ પોતે શું જોલે છે, શું કરે છે એનું એને જાન નથી રહેતું. માનસશાસ્ત્રીઓ આ બધાં ચિહ્નોના

‘કોષથી મૂઠતા આવે’—એ ગીતાની કૃષ્ણવાણી રાજેરાજ ગીતાશ્લોકો જોલ્યે જઈને પણ આપણને નથી સમજાતી કે નથી આવ્યરાતી. મૂળ વસ્તુનો પૂરો વિચાર કરવાની આપણામાં ધીરજ જ નથી હોતી. એ ‘કોષ’ ઉપરનું આ માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કેવું સચોટ પુરવાર થઈ જાય છે! કોષ એ શું છે એ સમજવું પણ પ્રથમ એટલું જ જરૂરી છે.

કારણમાં એમ જણાવે છે કે માણસ કોષી અને એટલે એના શરીરમાં રહેલા એકીનિવૃત્તિમાંથી એકીનિવૃત્તિ નામનો રસ ઝરવા માંડે છે. આથી એ ઉદ્દેશાય છે અને આવેશની મત્તસ્થિતિમાં પોતાની વારતવિક પરિસ્થિતિ કે શક્તિ અંગે એધ્યાન બતાવે નાદાની-ભયું કાર્ય કરે છે. એના મગજની સમતુલાની સાથે શારીરિક સમતુલા પણ જળાવવી એને માટે મુશ્કેલ બને છે.

આ થઈ કોષ વ્યક્ત કરતાં ચતા શારીરિક ને માનસિક ચિહ્નોની વાત. આ ઉપરાંત કોષની અંતર આપણા જઠર પર સળગે પડે છે અમેરિકામાં ગિલાડીઓ ઉપર પ્રયોગો કરીને એવું સિદ્ધ કરવામાં આર્થું છે કે જમ્યા પછી ગિલાડીઓના જઠરનું કાર્ય ‘એક્સ ૨’ મશીન દ્વારા જોતાં તે નિરાંતે દળવાતું કામ કરતી હતી. ‘થોડીવાર પછી એ જ ગોરણમાં એકાદ ક્ષત્રને લાવવામાં આતા ગિલાડીઓ કોષી બની અને એમનાં જઠર કાર્ય કરતાં અટકી ગયાં. આવું જ માનવી માટે સમજી લેવાનું. પશુવત્ કોષકરો ખૂંચ આનંદી રહેવાની સલાહ આપે છે તે કેટલી બધાજી છે અને વ્યક્તિ માનવીને મૂળ નથી લાગતી એની પાછળ શું કાણું જવાબદાર છે એ ઉપરોક્ત દટાંત પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

વળા એક ગુસ્સે થયેલી વ્યક્તિ અરજા પરને કોષી

બનાવે છે એ પણ હકીકત છે. આ હકીકતને સમ-
જનનારે એક હાસ્ય ઉપખંડે તેવું દર્શાવે છે એ
એક વખત છાપખાનામાં કામ કરતા એક માનવીને
રાત્રે પોતાને ઘેર પાછા ફરતાં એક કૂતરું કરજું. ખૂબ
ધૂંવાધૂંવાં થઈને એ ઘેર આવ્યો ને પત્ની પર દાઝ
કાઢી. પત્ની બિચારી દુઃખી થઈ ને ચિડાઈ પણ
ખરી, પરંતુ 'પોડાના વાંકે પખાલીને ડામ' એ
ન્યાયે એણે એના બાળક ઉપર શુરસો ઠાલ્યો, બાળક
પોતે કોના પર પોતાનો રૂબાળ જમાવી શકે? એણે
કોઈ ન જરૂર એટલે એના રમવાના રમકડાના કુચ્ચા
કરી દીવાસળી ચાંપી સળખાવી દીધું. આમ કૂતરાનો
ક્રોધ બાળક સુધી પહોંચ્યો. સારું હતું કે રમકડું
નિર્જીવ હતું, નહીં તો શું થાત એની કલ્પના પણ
કેવી રમૂજ ઉત્પન્ન કરે એવી છે!

એક વસ્તુ નક્કી છે કે ક્રોધ એ માણસના મનની
એક કુદરતી ક્રિયા છે અને અમુક ખાસ સંજોગોમાં
એ ઉત્પન્ન થાય છે. નાના બાળકથી માંડીને ઘરડા
ડોસા સુધી એ વ્યાપ્ત છે અને સામાજિક જીવન
સફળતાપૂર્વક જીવવા માટે એની ખૂબ જરૂર છે. ક્રોધ
જેવો જાવ દુનિયામાં ન હોય તો માનવી અંદરોઅંદર
એકબીજાને હેરાન કરતાં જ રહેત અને એ હેરાન-
ગતિમાંથી છૂટવાનો કોઈ ઉપાય જ ન રહેત. કદાચ
પેલા નાગદેવતા અને સાધુઆવાના ઉપદેશ જેવો ઘાટ
થાત અને નાગને જેમ કાંદરા કે પથિકોની લાવોના
પ્રહાર સહેવા પડ્યા એમ માનવીની પણ એવી જ
ગતિ થાત. સરું થયું કે સાધુઆવાએ નાગને 'કાંટો
મત લેકિન કૂંડકારો'નો આદેશ આપ્યો હતો, નહીં
તો નાગદેવતાની તો ખરી દશા થઈ હોત. ધણીખરી
દુષ્ટ વ્યક્તિઓના દિલમાં લગવાન તો વસતો જ નથી
અને દયા, વિવેક ને ક્ષમા વડે દુષ્ટોને જીતવા એ
મહા કષ્ટ કામ છે. આ તથ્યને લગવાન શ્રીકૃષ્ણ
બરાબર સમજ્યા હતા આથી એમણે કંસ, શિશુપાળ
વગેરે દુષ્ટ રાજાઓને સીધા કરવા કોધનું અસ્ત્ર વાપર્યું.
આમ કોધનું સામાજિક મહત્વ તો બધાંએ સ્વીકારવું
રહ્યું.

રસ્તામાં જતાં જતાં સામેથી આવતી એકાદ
વ્યક્તિ આપણને વગર વાંકે, કંઈપણ પૂછ્યાગાછ્યા
વિના સડાક કરતો એક તમાચો ચોડી દે તો તમાચો
ખાનાર વ્યક્તિએ ઈસુ ખ્રિસ્તનો સિદ્ધાંત અપનાવવો
કે એનો પ્રતિકાર કરવો એવો જટિલ પ્રશ્ન ઉપરિથત
થાય ખરો. આ બંને માર્ગમાંથી કયો માર્ગ વધુ
વ્યાવહારિક છે એ પણ નક્કી કરવું સહેજ અઘરું
છે. નીતિના બધાં સૂત્રો વ્યાવહારિક જ હોય છે ને
માણસને પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને વર્તવાનો કોઈ હક્ક
નથી એવું કોઈ નથી. આથી સ્વરક્ષણ અર્થે અથવા
બદ્ધો લેવા ખાતર પણ વ્યક્તિ માર ખાઈને બેસી
રહેવાનું કદી પસંદ નહીં કરે. આપણને જે વ્યક્તિ
દુઃખી કરે છે અને દુઃખી કરવાની ઇચ્છા આપણને
થાય એમાં માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ કશું અજુગતું નથી.
નાના બાળકને એની બહેન કે ભાઈ મારે તો એ રડે
છે, પરંતુ મારનાર ભાઈ કે બહેનને એની મા ખોડી
ખોડી તથ્યાર લપડાડો ચોડી દે તો બદ્ધો લીધાનો
સતોષ માણી રડતું બાળક ચૂપ થઈ જાય છે. આથી
એમ કહી શકાય કે જેના ઉપર ક્રોધ ચાલ્યો હોય
અને હેરાન કરવાની વૃત્તિ કુદરતી છે.

પ્રેમની જેમ ક્રોધ પણ આધિજો હોય છે. પોતે
ક્રોધવશ થઈને શું કરે છે ને એવું પરિણામ શું
આવશે એની વ્યક્તિને એ વખતે જરાય પરવા નથી
હોતી. આવે વખતે દુર્બળ વ્યક્તિ પણ સામી સમગ્ર
વ્યક્તિની શક્તિનો વિચાર કર્યા વગર સશક્તની જેમ
લડવા મંડી પડે છે. એટલે કે ક્રોધ ધણીવાર માનવીને
બળ આપે છે. સીતાનું હરણ કરનાર રાવણને વૃદ્ધ
જટાણુએ જોયો ત્યારે એના જર્જરિત શરીરમાં ભયંકર
ક્રોધ પ્રગટ્યો ને પરિણામે એ ખૂબ ચેતનવંતો બની
રાવણ પર તૂટી પડ્યો. ધણીવાર નમ્રળા બાંધના
માનવી પણ ક્રોધવશ થાય ત્યારે એ તેવા પહેલવાનને
પડાડી શકે છે. કોઈ વખત એક જ માણસ ક્રોધા-
વેશમાં ૧૮૫૧સેક માણસોની સાથે પણ બાય બીડવા
તત્પર બની જાય છે. આથી ક્રોધમાં સારાંતરસાં બંને
તત્વો સમાયેલાં છે.

ગુસ્સો વ્યક્ત કરીને વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિને ડરાવવાનો કે દંભાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે સામે વ્યક્તિ ડરી જાય તો તો પગે પડીને માફી માગે છે કે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એટલે ધણીવાર ક્રોધની ગર્જના જ સામા માણસને ડામવા માટે પૂરતી નીવડે છે. કેટલેક ઠેકાણે કોઈ અભિમાની માનવીના અભિમાનના ચૂગ કરવા મટે જ ક્રોધ કરવામાં આવે છે. અભિમાની માણસનું ગર્વખંડન એના અપમાન દ્વારા કરવામાં આવે છે ને ત્યાર પછી એ વ્યક્તિ નરસંધેશ બની જાય છે. ક્રોધ આધિભો છે એ તો આપણે જોયું. કોધી વ્યક્તિને એવો વિચાર કરવાની તક કે કુરસદ જ નથી મળતી કે જે માણસે એને દુઃખ પહોંચાડ્યું છે એનો એમ કરવાનો ઇગદો હોય કે નહીં. આથી જ નાનાં બાળકો હોયકા કે ખાટકા પરથી પડી જતાં ખાટકાને મારે છે. ચાણક્ય જેવા કૂટનીતિજ્ઞે પણ આવી નાદાની કરેલી તો બાળકોનું તો ભણું પૂછવું? એક વખત એ લગ્ન કરવા પોતાને ગામ જતો હતો. રસ્તામાં દર્ભની અણીઓ એને વાગી. આથી એ દર્ભના છોડ પર ચીડાયો ને ઝટ કચાકચી કાઢાળી ને છાશ લઈ આવ્યો અને મૂળમાંથી દર્ભને ઊખાડી ઊખાડીને ફેંકવા માંડ્યો, પછી મૂળમાં છાશ રેડવા લાગ્યો જેથી ફરીથી દૂર્વા ઊગી ન શકે. છ સાત વર્ષ પહેલાં બ્યારે કોલસાનું રેશનીંગ હતું અને બીના કોલસા મળતા હતા ત્યારે ધણી ગૃહિણીઓ સગડી ન સળગે એટલે કંટાળતી ને કોલસા પર દાઢ ચડાવીને સગડીમાં પાણી રેડીને કે એને જોસથી પછાડીને આવેશમાં ભેડી જતી. પરંતુથી હિંદની મુશ્કાતો આવેલા ધણા મુસાફરોએ એવા જંગલીઓ વિષે લખ્યું છે જેઓ રસ્તામાં ઠેસ વાગતાં પડી જતા તો એ પથ્થરના ચૂરે-ચૂરા કરીને આગળ વધતા. આવી મનઃસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ક્રોધના મનોવિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષતા હતી. અને તેથી જ સમજી માણસો પણ બાળક જેવા નાદાન બની જતા.

દયા, ભાવના, વિચાર ને ઇચ્છા કરતાં ક્રોધનો મનોવિદ્યાર ગણી ઝડપી માનવામાં આવે છે. કચારેક

એ દયાની સાથે ગાઢરીતે સંકળાઈ જાય છે તો કચારેક ધણી સાથે. કોઈ દુષ્ટ વ્યક્તિચારી, રસ્તે જતી સ્ત્રી પર બાળાટકાર કરે, તમને એ સ્ત્રીની ચીસો સાંભળીને એના પર દયા આવે અને દયાથી પ્રેરાઈને તમે પેલા જુદમી પ્રત્યે કોધી બનીને હુમલો કરો એમાં ક્રોધ કરતાં દયા મુખ્ય કારણભૂત ભાવના ગણાય. ક્રોધનો ઉદય ન થયો હોત તો માત્ર દયા નકામી જાત એમાં કોઈ શંકા નથી; આમ છતાં યશ તો દયાને ફાળે જ જાય ને ?

ક્રોધનો ઉદય થતાવેંત માનવીના મનની શાંતિ ખળભળી ઊઠે છે. આથી જ ધર્મપરાયણ સાધુમહા-રાજે ક્રોધના દમનનો ઉપદેશ આપે છે. ક્રોધનું દમન સ્વાર્થી લોકો, ઠગો, તીર્થસ્થળોના ગોરમહારાજો ને લાચાર જીવન જીવતાં માનવીઓ ખૂબ સફળતાપૂર્વક કરતાં જોવામાં આવે છે. એમને આપણે ગમે તેવા કડવા શબ્દો સંભળાવીએ છતાં ય એ લોકોને કાંઈ લાગતું નથી ને સરસ્વતી દેવીની મિત્રાશયી તેઓ આપણને જવાબ વાળે છે. આવી વ્યક્તિઓનો ક્રોધ-દમનનો પ્રયોગ એ ધાર્મિક કે નૈતિક લક્ષણ ન ગણાય. પરંતુ પરિસ્થિતિને વશવર્તીને ચાલવાની વૃત્તિ ગણાય; આફ્રિકામાં અમલદારની ગમે તેવી ગાળ ગળી જનાર દારકુન ઘેર બેરીના છજીકાને લેશ માત્ર સહી લેતો નથી. કારણ કે એક સ્થળે એ લાચાર છે બ્યારે બીજે સ્થળે માલિક છે.

ક્રોધ માનવીની મુખ્યમુદ્રાને તંગ ને બેડોળ કરી મૂકે છે. જે કે ધણી માનવી ગુસ્સે થાય ત્યારે ખૂબ સુંદર લાગતાં હોય છે. આપણા વડાપ્રધાન પંડિત નેહરુ વાતવાતમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે; પરંતુ એ ખતે એમનું વ્યક્તિત્વ કેવું મોહક લાગે છે ! પાર-કાનું દુઃખ જોઈ ને જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય અને એનું દુઃખ નિવારવા માનવી જે પગલાં લે એ સાત્ત્વિક ક્રોધ કહેવાય અને આથી જ એનું સૌન્દર્ય કાંઈ ઓર હોય. કૌંચ પક્ષીના વધ પ્રસંગે આદિ કવિ વાસ્તવ-કીના હૃદયમાં જે ક્રોધ ઉપજ્યો તે સાત્ત્વિક કહેવાય.

અને તેથી જ એમાંથી મહાકાવ્યનું સૌન્દર્ય જન્મી શક્યું. એમાં પ્રાણી માનના દુઃખ પ્રત્યે એક વિશેષ પ્રકારની સહાનુભૂતિ હતી. આથી એનું સૌન્દર્ય વિશેષ રૂપ લઈ શક્યું. રવણના જીવંતમાંથી પ્રાણને મુક્ત કરવા માટે ઉપજેલો રામનો કાલાગ્નિ પણ સૌન્દર્યમય જ રહેવાય. જ્યાં દયા ને ક્ષમા માટે તત્સુ-બર જગ્યા નથી રહેતી ત્યાંથી જ સાચા કોવનો ઉદય થાય છે.

વેર અને ક્રોધ વચ્ચે પણ ખાસ અંતર નથી. ક્રોધ જલ્દી વ્યક્ત થઈ જતાં હૃદય ખલી થાય છે. વેર હૃદયમાં ધણી વખત સુધી ટકે છે. અને જ્યારે બહાર પ્રગટે છે ત્યારે જવાળામુખીની જેમ લમ્કે છે ને સ્થમી વ્યક્તિને યોદ્ધાનયોદ્ધા કરી નાખે છે ક્રોધ જોવો ઉપજે છે એવો જ બહાર વ્યક્ત થતાં ક્રોધી વ્યક્તિને વિચાર કરવાની કે યોજનાઓ ધડવાની તક નથી મળતી જ્યારે વેરને બહુ જ સગવડો મળે છે. આથી વેર બહુ લયંકર ગણી શકાય. માનસશાસ્ત્રીઓએ એવું પુરવાર કર્યું છે કે જે જીવોને ધારણ-શક્તિ (Retentivity) હોય છે—એટલે જે જીવો પાછલા અનુભવોને યાદ રાખી શકે છે—તેમના મનમાં વેર નિવાસ કરી શકે છે. આથી બાળકો ને પ્રાણી-ઓને ટાઈ સાથે વેર નથી હોતું. બિલાડી ઉદરને મારે છે એની પાછળ વેર કરતાં પ્રમળ જિજ્ઞવિષા કાર-ણભૂત હોય છે. બાળકો આથી જ ક્રોધવશ થઈને પોતાને મારનાર માનની સોડમાં તુરંત લપાઈ શકે છે.

ક્રોધનું એક પ્રાથમિક રૂપ બડબડાટ છે. એમાં મર મારીતી સંભાવના જ નથી રહેતી. બડબડાટ એ પણ માનસિક દુર્બળતા તો છે જ અને આથી એ ઘરડાંઓ ને રોગીઓમાં વધુ જોવામાં આવે છે. જ્યારે કંઈ નીપજશે નહીં એવું લાગે છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતાની જાત પરનો કંટાળો વ્યક્ત કરવા માટે એક-તમા બડબડાટ કરે છે અથવા માર્યા ફેટે છે. જોકે

પોતે માર્યા ફૂટશે એની કોઈપણ પડી છે! એવું બધા પછી જ ધણી સ્ત્રીઓ આવું કરતી હોય છે! જેના-રને આમાં મૂર્ખતા લાગે પણ મૂર્ખાની જેવું કંઈ હોતું નથી.

ટૂંકમાં ક્રોધ એ એક માનસિક વિષમતા સ્વ-વનાર મનોભાવ છે. ક્રોધી વ્યક્તિથી સૌ ટાઈ બીએ છે ને એને 'પારો ભયો ગયો છે' કહી સૌ એનાથી દૂર લાગે છે. ક્રોધી વ્યક્તિએને સમાજદોષી બનતાં વ.ર નથી લાગતી આથી ક્રોધના રોગમાંથી મુક્ત થવા માટે શું કરવું? એ એ વિચારનું રહ્યું. જેના પર ક્રોધ ઉપજ્યો તેમ જ એના માનસનું ને કાર્યનું વિશ્લેષણ કરવાની ટેવ, પોતાને સામાની સ્થિતિમાં મૂકીને વિચારવાનો પ્રયત્ન, દરેક પ્રશ્ન પરત્વે સહાનુ-ભૂતિપૂર્વક જોવાની તત્પરતા, શાંત રીતે કાર્ય કર-વાની અદત અને સમાજનાં દૂષિત અંગો પ્રત્યે વિશાળ દષ્ટિ કેળવવાનો યત્ન ક્રોધ ઉપર કાબૂ મેળ-વનામાં સહાયક તત્વો નીવડશે. બાકી 'ક્રોધનું દમન કરો' કે 'ક્રોધ કરવો એ પાપ છે' એવાં સૂત્રો શાળામાં કે મંદિરમાં ટીંખાડવાથી એને જીતવો સહેલો નહીં બને. કામને જીતનારા વીરકા કોવને નથી જીતી શકતા એનું સમજાવવું મંદિરોના અનેક મહંતો પૂરું પાડે છે.

આથી સામાજિક જીવન કેમ જીવવું એ શીખવનારા શિક્ષકો ઉપર લાવિના નાગરિકોમાં સ્વભાવની સાદસતા ને નમ્રતા કેળવવાની જવાબદારી છે. આપણા શાળાધિપતિઓ, મામાપો, સોહનેતાઓ ને અમમતાગે જીવનમાં નમ્રતા ઉતારે તો ક્રોધ નિવારવા માટે યોગ્ય સામાજિક વાતા-વરણ સર્જી શકાય. પરંતુ એ માટે તો આખા સમાજે પુરુષાર્થ કરવો પડશે ધાર્મિક ઉપદેશો દ્વારા આ પ્રશ્ન દલ નહીં થઈ શકે.

[આવતે અંકે : 'નિરાંત']

શિવકોરના હાડ નાનાં. ને શિવકોરની શારીરિક તાકાતનો મર્યાદા. નીકારનાં હાડ મોટાં શરીર તંદુરસ્ત ને હિંમત આપોય લાઈએ છાપે. એટલે એ ધારે તો સાચે જ શિવકોરનાં હાડેહાડ લાંગી શકે. એ ન ધારે એવું પણ નહિ. એટલે, નીકાર ને મારખૂડ કરતા ધણી પાસે પગ મૂકતાં કોઈ નવોહાને સંકાય થાય એટલો સંકાય શિવકોરને નીકારિકાના ઓરડામાં પગ મૂકતાં થયો.

એને આવતી બેઠીને નીકારિકા બોલી થઈ. એની સામે ગઈ. એનો હાથ પકડીને પોતાના ખાટલા પાસે ખેંચી લાવી. ખાટલા ઉપર બેસારી.

‘બોલ, હવે તું શું કહેવા માગે છે?’ મોટી આંખો કાઢીને શિવકોરના લાલચોળ બનેલા કાનને એક છેલ્લો વળ આપીને એ બોલી. શિવકોર ખાટલા ઉપરથી અરધી બોલી થઈ ગઈ: ‘એ...એ...એ... મારો કાન તૂટી જશે’ શિવકોરે આજીજી કરી.

‘બલે તૂટી જાય.’ નીકારે એના કાનને પડતો મૂકીને એવું કહ્યું પકડ્યું, ને એ નાસી ન જાય માટે પકડી રાખ્યું: ‘વાહિયાત વાતોથી મારા કાન તં ફાડી નાખ્યા છે. બોલ તું શું કહેવા માગે છે?’

‘હું તો કંઈ કહેવા મ ગતી નથી.’

‘ભલા એક તો વાત કર. ટપાલમાં કામળ નાખવાની વાતમાં તારું શું જવું હવું? શા માટે તું મને એ પ્રેતધરમાં લઈ ગઈ?’

‘ઓહ. મારા આપરે! ખાટલા સાથે મારાં હાડડાં તારે લાંગવાં હતાં? તો લે લાંગ. મેં તો બપોરે કે મેં તો વળી કોણ જાણે કેવો વાંક કરી નાખ્યો હશે!’

‘તો પહેલાં બોલ. તેં ક્યો વાંક ધાર્યો હતો?’

‘નથી કહેતાં જાણ.’

‘બોલ. નહિતર જોયા જોવી કરીશ હો!’

‘મંગળસૂત્ર’ નામની કર્તાની તાજેતરમાં પ્રગટ થનારી લાંબી સામાજિક નવલકથાનું આ પ્રકરણ વાંચતાં એવો રસ વહેવા લાગે છે કે આખી નવલકથા વહેલી તકે મેળવવા મન તલપાપડ થાય. લેખકની વહેતી કલમની એકધારિતા અને વાચકને જડડી લેતી પકડ આ એક નવી જ નવલકથાથી શુભરાતને વધુ વહેતું વાતાવરણ આપી જશે.

શિવકોર બે હાથે નીકારિકાને બથ બસીને એની હિતુંગ છાતી વચ્ચે પોતાનું નાનકડું મુખ દબાવીને બોલી :

‘કરો જોયા જોવી. નથી કહેતાં.’

નીકારિકાએ શિવકોરનું માથું નેરથી છાતી સાથે દબાવ્યું. બીજે હાથે એની કમરને બીંસ દીધી.

‘એ મરી ગઈ. મરી ગઈ. કહ્યું છું.’

‘બોલ.’

‘તમને તો પેલા દેવીઓ પાસે વાંક કળ્પનાના ફોજદાર નીમવા બેઠાં એ.’

‘આડી વાત કર માં. નહિ તો...’

‘ભાઈ સાહેબ, કહ્યું છું. શું પૂછો છો?’

‘તો તને પોતાને તારો વાંક ક્યો દેખાયો હતો એ કહે એટલે હું તને, મને શું વાંક લાગ્યો હતો એ કહ્યું.’

‘આપરે, તમે જમ જેવો છો. લીધી વાત મૂકતાં જ નથી.’

‘તને તો લીધી નહિ મૂકું આજ.’

‘તો મને તો એમ લાગ્યું કે તમારા મનમાં એમ વચ્ચું છે કે મને પેલા મોતીલાલ સાથે વધારે પડતી હેત પ્રીત થઈ ગઈ છે ને તમને એ મનનું નથી.’

નર્મ આશ્ચર્યથી નીકારિકા શિવકોર સામે બેઠી જ

રહી. થોડીવાર તો એ આ દીંગલી જેવી છોકરીને તાકી જ રહી.

‘અરે જડખરત. આ તુકો ક્યાંથી હાઝ્યો? કે...પછી...પછી...દરામખોરી કરે છે?’

‘દરામખોરી? શેની?’

‘તને એમ તો નથી ને કે આપો તુકો જાણીશ તો મને અદેખાઈ આવશે?’

‘અદેખાઈ? એ વળા નવો તુકો તમે શેનો જાણ્યો?’

‘સાબળ એ ય દીંગલી. ખટકી જેવી છે ને તને મારા ખિસ્સામાં લઈને ફરે એવો હું છું હો. તુકો હોય તો તુકો ને મનમાં હોય તો મનમાં પણ યાદ રાખજે શિવલી. આવું કાંઈ થાય તે દિવસે તારા હાડકાં તો થું પણ તારી જીવતાં ખાલ ઉતારીશ હો. જૂવતી નહિ હો. હું ભલે નવા જમાનાનો છોકરી રહું ને ભલે ભણેલી-ગણેલી હોઈ પણ તારો ‘ધણી’ તો પંદરમી સદીનો હું હો,’

‘તમે તે થું ગાંડી વાત કરતાં હશે નીહાર!’

‘હા. ગાંડી કે ડાહી. પણ મારી વાત સમજ ને! હું ખૂબ અદેખી છું. ખૂબ અદેખી યઈશ હો. હું તારી આસપાસ લાલ લાલ વાંદળો જે નેઈશ હો.’

‘ગાંડી વાત કરો માં. ધણીપણીની કેટલીયે વાતોથી હું યાકેલી છું નીહાર. ને એ તો સાન ભવ આલે એટલો યાક છે. ધણીપણીની કેટલીક વાતની હું ભૂખી છું. એ મને તારી પાસેથી ધરાઈ ધરાઈ ને મળે છે. નીહાર તું કોઈકે દિવસ પણ પારકી થશે. હું કોઈ દિવસ આ ભવમાં પારકી થવાની નથી.’

‘તો ખસ.’ નીહારે શિવકોરને ખૂબ વહાલ કરીને પોતાના ખોળામાં એનું માથું મૂક્યું. એના આખાંયે દેહ ઉપર એનો હાથ ફરી રહ્યો : ‘તારી જીવતાં ખાલ ઉતારવાની વાત તો પૂરી યઈ. તે હું જે દિવસે પારકી થાઉ તે દિવસે મારી જીવતાં ખાલ ઉતારાનું તને તાબાને રતરે લખી આપું. ખસ? ને

એમાંય ધારદાર છરી નથી. પણ જરીયે છુટ્ટી વાપરજો જા. હવે વાત રહી ખાલી તારાં હાડકાં જાંગવાની જ. બોલ તો ખરી, મને તું એ ધેર શા માટે લઈ ગઈ?’

‘ઉઝટો ચોર કોટેવાળને દડે એવી વાત કરવા માંડી હવે તમે! હું તો એકલી જતી હતી. તમને કોણે ચોખા મૂક્યા હતા આરવાના?’

‘અરે કબારજા. ચોખા તેં મૂક્યા હતા. ને જુલમ પણ તેં જ કીધો હતો.’

‘મારો કાન હજી દુખે છે. મારી છાતી હજી દુખે છે. મારાં હાડકાં હજી કળે છે ને ચોરીની માથે શીરજોરની જેમ માથેથી કહે છે કે : તેં જુલમ કર્યો હતો! સિંહને કાણુ કહે કે તારું મોઢું મધાય છે?’

‘અને મારી છાતીમાં જે લડકો જાણ્યો છે, મારા માથાની નસેનસમાં કાળી બળતરા થાય છે, ગાંઠા હાથીની જેમ બધું જ તોડીફોડીને છુંડી નાખવાની વૃત્તિ થાય છે એનું કાંઈ નહિ એમ ને? એ આપ! અંધારામાં અંધારું ખડકયું હોય એવો એ જાણે : પંખીનો માળો...કાખરની નાત વંસી હોય એવાં કંગાળ ને કજીઆળાં છોકરાં...શિકારીને હાથે જખમાયેલાં હરણાં તરફડતાં હોય એવાં એ માનવીઓ...શા માટે એ બધાં તેં મને બતાવ્યાં? શા માટે તું ત્યાં લઈ ગઈ? વાત કર. મને જવાબ તો દે કે શા માટે તેં મારી સોનેરી સંજિમાં આ જુતાવળો બોલી કરી?’

‘પણ હું હજી કહું છું કે તમારે ત્યાં આવવાની કોઈ જરૂર જ ન હતી. ને તમારે ત્યાં આવવાની કોઈ ફરજ ન હતી. કામ મારું હતું. મારે કરવાનું હતું. હું કરવાને જતી હતી.’

‘એટલે કે હું તને એકલી જવા દઉં એમ તેં માની લીધું. એમ ને?’

‘જો મારા તરફ તમારી એટલી મમતા છે તો પછી મારે ખાતર તમે એ વાતો જીરવી કેમ નથી લેતા?’

નીહારિકા કાંઈ બોલી નહિ. કેવળ શિવકોરના માથા ઉપર હાથ ફેરવી રહી. થોડીવાર એ જાણે એના મનનાં ગંડાણમાં ઊતરી ગઈ. પછી જાણે એમાં ડૂબકી મારીને કાંઈક લાવી હોય ને લાવેલું પ્રકાશમાં જોતી હોય એમ અર્ધી સ્વગત બોલી : ‘આમાં માણસો જીવી કેમ શકતાં હશે? ને જીવી શકતાં હોય તો જીવતાં શા માટે હશે? ને...ને...ને...મારું તો કાળજી ન બેસી ગયું હવું ને શિવકોર તો જાણે એ વાતાવરણનો એક ભાગ બની ગઈ. આમ શા માટે? એમ શા માટે હશે...શું અભ્યાસ, બહોળો અભ્યાસ, ઊંડો અભ્યાસ, અનુભવની ગરજ સારે નહિ એમ કેમ હશે...એમ શા માટે...?’

શિવકોર બોળામાંથી ઊભી થઈ. બાજુમાં બેઠી ને એણે નીહારિકાનું માથું પોતાના બોળામાં ખેંચ્યું. આખાથે અંગ ઉપર હાથ ફેરવતાં, નીહારિકાના માથામાં એના ઝૂંઘરોમાં વચમાં આંખોનો ખેંચતાં ખેંચતાં શિવકોરે કહ્યું :

‘એ એટલા માટે નીહાર, કે હું એ જ કાદવ-માંથી, એ જ ખાતરમાંથી આવી છું. આજ સુધી એ જ અંધારામાં એ જ ધૂંસાડામાં એ જ કળકળાટમાં રહી છું. મને તો અહીં જેટલું લાગે છે એટલું ત્યાં નવું ન લાગે. સુખી માથાપની તું દીકરી. રનેહાળ માતાની પુત્રી...તેં એ બધું ક્યાંથી જોયું હોય ને શા માટે જોયું હોય? ભગવાન તને કદીયે ન બતાવે.’

નીહારિકા શિવકોરની છાતીમાં માથું દબાવીને પડી. ક્યાંય સુધી પડી રહી. પછી ઊંચી નજર કરીને એણે પૂછ્યું : ‘તે ત્યાં આ પીધી ખરું ને? તને એ કેમ લાવી? મને તો લાગ્યું કે હું તો એ આખીયે જન્મતત્ત્વે એ પી રહી છું!’

‘તને તો એની આંખો એવી લાગતી હતી. પણ હું તો એને આ ગળીને પીવા તૈયાર હતી. ને ધણીય તૈયાર થાય છે ત્યાં.’

‘પણ શિવકોર, એ અંધા જીવનનો અર્થ શો? શા માટે માનવીએ એમ જીવવું ન જોઈ એ? સારી

રીતે જીવી ન શકાય તો શું સારી રીતે મરી પણ ન શકાય? એકાદ મોટર, એકાદ રેલગાડી, એકાદ સ્ટવ, આંગળું અફીણ...એ અંધકાર, એ વડોપાત, એ કંગાલિયતનો સદાને માટે અંત લાવનારા છે. તો પછી એમ કેમ કોઈ કરવું નથી? માનવી શા માટે માનવી થઈ ને આ રીતે જીવવાનું કબૂલ જ કરે? શા માટે આમ જીવવા માટે જીવતાં રહેવાની સફ ના નહિ પાડે?’

શિવકોર નીહારના માથે પાંખાળ્યા. જોરથી ધમતી છાતી ઉપર પોતાનાં આંગળીનાં ટેરવાં રમાડવાં માંડ્યાં : ‘એનો જવાબ હું આપું. તમારા માનસ-શાસ્ત્રમાં એનો જવાબ નથી. મારા અનુભવશાસ્ત્રમાં એનો જવાબ છે. નીહાર, જીવવું સહેલું નથી. પણ મરવું દોહલું છે. પચાસ કે સો જ સાણસોને આપું જીવન જીવવાની ફરજ પડે છે એના પ્રગટ વિરોધ તરીકે સાંભી છાતીએ જાહેરમાં આપઘાત કરે તો કદાચ આ સમાજ, આ બંધન, બધું જ ઊધુંચતું થઈ જાય. પરંતુ...પરંતુ...ધરતી ઉપરની બધી જૂથ મરે છે...મરે તે ભોગે જીવતા રહેવાની જૂથ મરતી નથી. નીહાર! હું આંખો બંધ કરું છું ને મારી આંખ આગળ ભરખોરના સળગતા મધ્યાહ્ન નીચેનો એ નદીની વચ્ચેના ભરમર ફૂવાનો ફૂવા-કઠિંગ મને દેખાય છે...ફૂવામાં પડીએ ને ડૂબાય નહિ તો? એક દાખલો એવો એ જ ફૂવાનો વરસ પહેલાં જ બન્યો હતો. એક બાઈ ફૂવામાં પડી હતી. ને જેવી પહેલી વાર જાંચે આવી કે ફૂવાની કિનારામાંથી નીકળતા પથ્થરને વળગી પડી ને ખૂસો પાડવા માંડી હતી : ‘હું આપઘાત કરું છું. મને કોઈ ખ્યાલો.’ એટલે હું મારા બોળામાં પથરા ભરતી હતી.....કે ઉપર અવાય જ નહિ...નીહાર, ત્યારે મને શું વિચાર આવતા હતા એ ખબર છે? ક્યાંક સરખું પડાશે નહિ ને વાગશે તો?...નીહાર, ત્યારે જીવવું સહેલું નથી હોતું ને, ત્યારે મરવું તો બહુ દોહલું છે...’

નીહાર એકદમ ઊભી થઈ ગઈ, શિવકોરને જોરથી બોલી રહી : ‘ને તું જીવતી રહી...જીવતી રહી...

તો...તને મારી બા મળી ગયાં...હું મળી એ તો હું તને કહેતી નથી. કેમકે હું તો તારા ઉપર હક્ક કરતી આવી છું. ને તને તો મારી મિશ્ન જ સમજું છું ને સમજીશ. પણ મારીબા તને મળ્યાં...શિવ-કોર, આ લોકોને મારીબા ન મળે ?

શિવકોર જરાક હસી : 'મારીબાને તો તમે બોળાં માતો છો ને પેટછટી વાત કહું તો મરખ પણ ગણો છો. તો મારીબાઓ માગો છો ત્યારે...તમે ...કાંઈ નહિ કહું.'

થોડીવાર બેથ ચૂપ જ રહ્યાં. પાંચ મિનિટ કાંઈ ને કાંઈ ચાળા નખરા કે બોલ વગર જતી ન હતી તેઓ પા એક કલાક સુધી એમ ને એમ પોતપોતાનાં વિચારોને વાગોળતાં બેઠાં રહ્યાં.

આખરે નીહાર બોલી : 'શિવકોર, સરલાનો વર મળી હતો ને તે કહું કે એને ક્ષમ નથી ત્યારે એ બેથ તારે પગે પડ્યાં. ત્યારે મને કોણ જાણે શું થઈ ગયું !'

'હા બીચારને ચાર છ મહિનાની પણ આશા તો મળી ગઈ.'

'કેમ ચાર છ મહિના ! તેં તો એમને જુદી જ વાત કહી હતી ને ?'

'એમને તો શું હું સાચી વાત કરી શકું ? ત્રણ નાનાં નાનાં બાળકોની કંગાલ માતાને હું કયા મોઢે કહી શકું કે એના બાળકો ને એના પોતાના જીવનનો આધાર તો પાંગળો છે. કાચો છે. હું કંઈ રીતે કહી શકું, નીહાર, એને કે તમારો ભય સાચો છે, તમારા પતિનું આવરણ હાથું નથી.'

'આપ રે !'

'હું જૂકું બોલી. શું કંઈ ? ઈરાદાપૂર્વક જૂકું બોલી. શું કંઈ ?'

'બીચારાની નોકરી મઈ છે. બીચારીનો કાઈ કોણ જાણે કયાં સુધી ઇસ્તિલાલમાં રહેશે ? ને બહાર નીકળશે ત્યારેય કોણ જાણે કેવો નીકળશે ?'

'મેં તો એને બોલતાં બે લી નાખ્યું કે એની નોકરી પાછી અપાવીશ. પણ એ માણસ કામ કરી શકે એમ તો નથી.'

'એ તો જાણે બહુ ઉપાધીની વાત નથી. રૂપિયા તો સો સવાસોનો સવાલ છે. આમેય આપણે મોની-લાઇન તો માથે હાથું છે ને ? મારીબાને કહેશું. એ બાપુજીને કહેશે. ને બાપુજી ના પાડશે તો આપણે આપશું.'

'મારા નીહાર... !'

દુર્લા પડીને નીહારે કહ્યું : 'મારો અભ્યાસ, મારા વિચારો મારું બધું જ કોઈ જાતની સખાવતની સાફ ના પાડે છે. પણ...પણ...તારે ખાતર...તારે ખાતર. મારો અભ્યાસ, મારી તાલીમ, મારું વાચન અને મારું આખું ચિંતન સખાવતની ના પાડે છે. જગતનાં તમામે તમામ દર્દ, તમામે તમામ કંગાલિયત, તમામે તમામ અન્યાયો, તમામે તમામ અત્યાચારો સખાવતમાંથી જ જન્મે છે. સખાવતથી જ ફાટે છે ને સખાવતથી જ ટકે છે. આજ અત્યારે એ અંધારી બોલી, એ પામરતા, એ નરી અસહાયતા, એ અંધારાનાં પડખે મારી પાસે કાંઈક કરાવી ગયાં. કાંઈક કહી ગયાં. પણ કાલે સવારે એ આખી વાત ઉપરથી આજની વિધિતોનો રોજાન બીખડી જશે. ને એનાં યથાર્થિયત સ્વરૂપમાં મને દેખાશે. પણ આજ તો શિવલી, જીત તારો છે.'

'બાણીલક્ષ્મીને નીહાર, તારું મન એવું થયું છે કે તને-આ દુનિયામાં બંધી જ વાતનો તાગ લેવાનું જ સ્વરૂપ કરે છે. ને આ દુનિયામાં કોઈ વાતનો તાગ લેવા જેવું હોતું જ નથી. દેવનો ય પીછો નહિ લેવો એમ ધરડેરા કહી ગયા છે ને અનુભવનાં વેણ છે. મનમાં થકા રાખવી. ને જે યાય એ જેવું ને જે પડે એ પેકવું. એમ કરીએ તો જ દુનિયામાં રહેવાય નહિ તો કાલે ગાંડ થઈ જઈએ.'

'એ તો બધું ધર્મશુર્યોનું, કયામોનું ને નાત જાતની પટલાઈનું એર. શા માટે એક વાતનો તોમ

નહિ લેવો? તાગ ન લઈએ તો સમગ્ર્ય કેમ? આ જગતમાં કોઈ કારણ કાર્ય વગર રહેતું નથી. કોઈ કાર્ય કારણ વગરનું હોતું નથી. ને જુદીથી કોઈ વાત ન સમગ્ર્ય એ વાત હું માનતી નથી. માનવાની જ નથી. કોઈ કેકાણે કોઈ રથને કોઈ સયોગમાં એક ને એક એ થયા વગર રહેતા જ નથી ને કોઈ કાળે ત્રણ થતા જ નથી !'

‘એ વળી મારા ગજ બહારની વાતો થઈ.’

‘શિવલી!’ નીહારે શિવકોરની આંખો સાથે આંખ મિલાવી : ‘એ માણતું નાંમે મારવાડીને માળો. ને એના માલિક મારા બાપુજી એ તો તે સાંભળ્યું ને?’

‘માણસ પાસે પૈસા હોય તો મકાન લ્યે, ખરીદ કરે, ગીરા રાખે ને લાડા ખાય. એ તો આવતું આવ્યું છે.’

‘એ મકાન એક અંધારો ગદ છે. એ અંધારા ગદમાં એક અંધારી ખોલી છે. એ અંધારી ખોલીમાં જેના હવનમાં અંધકાર સિરાય ખીલું કોઈ લાવી નથી એવી એક કમતરીન ઔરત વસે છે. ઔરતને ખાવિન્દ એ મકાનના માલિકની નોકરી કરે છે. એ નોકરીમાંથી એને રળ મળે છે. એ ઔરતના બેકાર લાઈના મનમાં વેરતું જૂત ભરાય છે. મકાન માલિકના એક કીર્તિ સમારંભમાં એ લાંબા ખાટલાનો અકસ્માત ભોગવે છે. એ ખોલીમાં બેકારી છે, કંગાલિયત છે. ને જ્યાંથી આશા જોડી ગઈ છે તે કેવળ ધૂળ ધુંધવાય છે. ત્યાં આશા પૂવા માટે એ મકાનના માલિકની પુત્રી ‘સખાવત’ કરે છે!’

‘પણ તમે એમાં કોઈ અનુગતું નથી ક્યું ને? બસે મારે ખાતર ક્યું—કેમ કે તમે પૈસા એ કંગાલ ઔરતને નહિ, શિવલીને આપતા હતાં એ તો મને ત્યાં જ સમજાતું હતું. એમાં તમને મુઝવણ શેની છે? સખાવત એ તો શેઠિયા લોકની શોભા છે.’

‘જે મને જ નથી સમજાતું એ તને કેમ સમજાતું? ને જે તું જ સમજી શકતી નથી એ મને કેમ સમજાવીશ? પણ એક વાત રહું. આ જગ-

તમાં સૌથી પહેલો દમ જ્યારે સૌથી પહેલાં બેવ-ફરને મળ્યો ત્યારથી સખાવત રહે થઈ!’

‘છોડ ને હવે માથાઝીક નીહાર ને ચાલ સઈ જઈએ. વાંચ્યાં વાંચ્યાં તે વાંચીને ટેક વિલાયતનંદે પેલી પાર નીકળી ગયાં. આપણા દેશમાં મારું માન તો વાંચન એ હવે મોટો રોગ ગણાવો જોઈએ. બધાય વાંચે છે. વાંચે છે ને વાતો જ કરે છે. કાંઈને કામ કરવું નથી ને કામ કરે એ કાલી ને વાત કરે એ વાંલી જેવું થયું છે.’

‘શું કહ્યું તે’ શિવલી! નીહાર પદંગ ઉપરથી જોબી થઈ ને શિવકોર સામે તાડી રહી.

‘માર્ચા દાર!’ શિવકોરે કહ્યું : ‘મેં બાપલા, કોઈ ન કહેવાળો કહી નાખ્યું હોય તો એ હાથ જોડીને માફી માગું. પછી છે કોઈ? હું ક્યાં ભણેલી ગણેલી છું!’

‘શિવલી! તારી વાત સાચી છે. સપટી દામ કાયળા ભરીને પોચાં કરતાં વધારે કામનું છે. કામના પાયા વગરનું વાંચન, વાંઝિયું છે. તું આવડો બટકી ન હોત ને હું આવી હાડેતી ન હોન તો તને મારો ઘણી કડું ને હું તારી વધુ ગ્રાહિ એવી વાત કરી તેં આજ. લે જાઉં.’

‘વળી ક્યાં?’

‘ચાલ માસીયા પાસે જઈએ. સવારે મોતીલાલ પાસે જઈએ ને ત્યારે એને મારી વાત કરવી પડશે. વળી સરલા પણ વાત કરવા આવે એની પાસે, તે પહેલાં પાકું કરીએ’

‘હા. એ વાત મને મળી. હવે મારો નીહાર મને કાંઈક ધરતીનો લાગે ખરો. ચાલો જઈએ. પણ જુઓ. એક વાત. મારાંથી કોઈ લાંબી વાત ન યાચ હો. માસીયાની ચાવી ચડવડી એ તારા હાથમાં હો.’

‘ચાનોઓ બંધી લાડે ને મારા હાથમાં દોવ. તું મને દેતાં શીખવજે એટલે બસ.’

કે જાસ્તી સાહિત્ય સંઘ દિ. અમરાવાદ તરફથી પ્રગટ થનાર નવલકથા મંગલચૂડમાંથી. મૂલ્ય રૂ. ૫-૮-૦

જીવનમાં જીવના પ્રેમથી વધુ સુદૃઢ, વધુ પવિત્ર, વધુ હિત જીજ્ઞાસુ કથુ જ નથી એને માટે આપવો પડતો કોઈ ભોગ મોટો નથી, કેઈ કસોડાગી આકરી નથી, કેઈ વીતક ભયકર નથી ત્રાસ, રીતમાળી, વ્યથા અને મૃત્યુ—સવળાને એ પદ્ધતિ જનની હઈને તેમને ઉપદાસ કરે છે

*

નોકરશાહીનો મોટામાં મોટો હાથ તેની પોતાની જાતમાં હદ ઉપરાંતનો વિશ્વાસ જ્યારે લોકોમાં વિશ્વાસની ઊધુપમાં રહેતો છે

*

આપણે તારે કરાએવાં શહેરો અને જીતાએના દેશો વિષે સાંભળીએ છીએ, પરંતુ દેશો પરનો વિજય એટલે હૃદય અને આત્મા પરનોય વિજય નથી હોતો એ આપણે જૂની જઈએ છીએ અને જીતાય ક્યો વિજય એ દિરહમની પણ કીમતનો ગણાય, જે પરાજિતોને સંગીનની અણીથી કે ફાંસીના માંચડાથી તાણે રાખતો હોય ? સાચો વિજય તો હૃદય પરનો વિજય છે—પ્રેમ અને નિષ્ઠા જેના ફૂલ અને ફળ છે, જે કર્તવ્યનો નાદ પડતાં કદી અફળ નહિ જાય ખરેખર, સાચો વિજય કદી •તોપગજાન્યોથી જીત્યાં રોડાટક દ્રવ્યોથી નથી મેળવતો સવળો સરખરો જે સાધવા મથે છે અને બહુ જ થોડો જે સિદ્ધ કરી શકે છે એવી એ શાસકો અને શાસિતો વચ્ચેની સંપૂર્ણ એકતાનું એ ફળ છે જે પરસ્પર સહિષ્ણુતા અને સમભાવ હાગ વર્ષાનુવર્ષ નરમ જનનું અને પાકનું આવે છે તસ્વીર નષ્ટ થઈ જાય છે જ્યારે પ્રેમ હયાત રહે છે

*

હું સવળા જ ધર્મોને એકસરખા જ સારા માનું છું, મગજ એ સવળા જ એનું એ સત્ય શીખવે છે, એનું એક ક્ષેત્ર આંધે છે—માનવીનો આધ્યાત્મિક પુનર્જન્મ પૂર્ણ પાક એ તો ધર્મનું જોડામાં જોડા મહારવડું અંગ છે હું તો એના આત્માને મૂવડું છું

કેઈ પણ ધર્મનું મૂલ્ય રહ્યું છે તેના આધ્યાત્મિક પરિમળમાં, આત્માને ઉદ્ધરવાના તેના સામર્થ્યમાં, માનવની પરિવર્તનક્ષમતામાં

*

જીવન કેવું લગે છે, તેની સથે જોડાએલી વસ્તુઓ કેવી મધુર છે ! પરંતુ, અફસોસ એ બધી કેટલી ઝડપે વિનાઈ જાય છે ! મૃત્યુ સતત તેના તાકીદના અનિવાર્ય, અપ્રતિધાર્ય તેડા સાથે ના છાં દોડતું રહે છે

*

મસ્જિદમાં મેં જીતી પાપડીવાળા, મુસ્લાઓનો નિરર્થક અગવ્યાયામ જોયો સરખાંઓમાં મેં મરત મયકશોનો અખૂટ વાર્તાવાપ સાંભળ્યો, રસ્તાઓમાં મેં આશા અને ભયથી વિદ્વજ માનવતાનો મહેરામણ જાળ્યો જીવતાઓની દુનિયામાં જ ! જના હુ ગયો ત્યાં ત્યાં તુફાન, તાપ અને ધર્ષણ જ જોયાં પરંતુ મૃત્યુ પામેલાઓનો આવાસ એની સંપૂર્ણ શાંતિ અને અક્ષુબ્ધ નિશ્રાંતિથી કેવો જુદો તરી આવતો હતો ! એક વરના પથ કાપતા મુન્નાઈ ! આવતી કલની ચિતાથી મુક્ત મનીને, જિંદગીના ત્રાસથી અવિપ્ત જનીને, જગતના ફેરફારથી જાંય અનિત કે પ્રભાવિત થયા વિના ત્યાં આરામ લે છે પવનની ન મુકલહેરો પક્ષીઓના મુખારક કે નરવ, શોકપ્રતોના શોકાકુળ અવાજ કે ધર્મચુકની વિવાદોત્તરક દિવાઓ સિવાય એમની ગંભીર શાંતિનો કશાથી ભંગ થવા નથી પામતો થોડાંક વધુ વર્ષો, અને ઉવટ માગી જ આપણું આનંદન જની રહેશે

*

જિંદગીમાં નરક કરતાં પણ વધુ ક્રૂરતા અને મદ્યપતાબુ ધણું મધુ છે

*

આપણે મેંનીમાં હૃદયથી ન્યાદા વિશ્વાસ ન મૂકવો જોઈએ કે જિંદગી પાસથી હૃદયથી જ્યારે અપેક્ષા ન

રાખવી જોઈએ; કારણ કે દરેક દરેક ચીજ આપણી અપેક્ષા કરતાં નીચી—ધણી જ નીચી રહે છે.

*

જે લખાઈ ચૂક્યું તે લખાઈ ચૂક્યું. તકદીર સામે કશાની કારી નથી ચાલતી. બંદગી, ભેટ, આંસુ કશાની નહિ. તકદીર આપણા એ પ્રયાસો પર હસતી હોય છે : જ્યારે મૃત્યુ આપણી નિરાશા પર.

*

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ એ એક જાપરા ફારસ સિવાય બીજું શું છે—આત્મા વિનાનું શરીર, પદાર્થ વિનાનો પડછાયો ! મિથ્યા જ્ઞાનથી આપણે મગજને ઠાંસી મૂકીએ છીએ અથવા તો નવી પરંતુ નિરુપયોગી વાતોના બોળ નીચે તેને કચડી મારીએ છીએ. આપણે નથી ઉપયોગી નાગરિક જનતા કે ન તો નક્કર વિદ્વાનો. રાજકીય સંતસાધુઓ અને ઔદિક નખરાબાજો—આપણી પ્રશસ્ત શિક્ષણપદ્ધતિનો આ છે પરિપાક. ચારિત્ર્યની કેળવણી અને અભ્યાસની સંગીનતા—આપણને જે જોઈએ છે તે એ; આપણે ખોટા ડોળ જતો કરીને ખરેખરી કીમતી વસ્તુને વધુ અપનાવીએ.

*

પશ્ચિમ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતામાં માને છે જ્યારે પૂર્વ તેને બંધીઆર રાખવામાં; પરંતુ, ખરેખરી વિચિત્રતા એ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને તેને શંકા અને વિશ્વાસની નજરે જુએ છે. અપૂર્વ તેના એ અવિશ્વાસ ખુલ્લે ખુલ્લો જણાવી દે છે, જ્યારે પશ્ચિમ તે ન કહી શકાય એવી રીતે છુપાવી રાખવા મથે છે.

*

આહ ! માર્ગભૂલેલા બાઈને મોકળે હાથે ભેટતો અને પતિત બહેનને ચિરલાંછિત રાખતી સમાજ-રચનાનો શો દુર્વિપાક !

*

કૂરતામાં, હૃદયહીનતામાં, લુચ્ચાઈમાં અને વૈરવૃત્તિમાં

સ્ત્રીની ખરાબરી કયો પુરુષ કરી શકે તેમ છે ? તો પછી એને ટપી જવાની વાત જ ક્યાં રહી ? કૂરતાને એ લલિત કળારૂપે અપનાવી શકે છે; મધુરતમ સ્મિતથી, આવેશયુક્ત સુગંધથી, હૃદયગમ આલેખથી તે જેવી ને તેવી સ્વચ્છતાપૂર્વક બુઢાણું આચરી શકે છે. ‘વીનસ (રતિ) ! ખૂબસુરત વીનસ ! તું ખરેખર રાક્ષસી છે. ’ ઈસરાએલીઓમાં સૌથી વધુ હૃદયસ્પર્શી હાઇન્રિક હાઈન, તેં અમર શબ્દો આલેખતી વખતે જરા યે અતિશયોક્તિ નથી કરેલી.

*

પશ્ચિમ શાસનનું ગૌરવ જળવી રાખે છે, પૂર્વ શાસકનું. પશ્ચિમમાં સમ્રાટ કાયદાને વશ છે જ્યારે પૂર્વમાં કાયદો સમ્રાટને વશ છે.

*

ધીર, ગંભીર, જિંદગીની ધૂળથી લખદાએલો બોલી બીડ્યો : ‘ અમીરીને બનેક મિત્રો છે, ગરીબીને કાઠિજ નહિ. ’

*

મીઠા, આવેશયુક્ત આકર્ષન સાથે પ્રેમી બોલ્યો : ‘ પ્રિય, તારો ખુદ એવો સુહા પ્રેમની ન સમજી શકાય એવી ભીતિ અને પ્રેમની અનિદ્ર ઈર્ષા જગવી રહે છે. પ્રેમ શું હજારો ગેરસમજૂતો બીબી નથી કરતો ? ’

*

તું શું ખુદાને શોધવા, તારા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા મક્કા જાય છે ? મૂખ ! તારા પડછાયા કરતાં પણ જે વધુ નજીક છે તેને શોધવા માટે આટલે સુધી તું આવે છે ? તારી અંદર જ જે રહેલ છે તેને શોધવા માટે આટલો લાંબો પ્રવાસ ? ખુદા તને મળશે ખરો ? તારા પોતાના અંતરમાં તેની શોધ કર. ત્યાં તને કાં તો એ અથવા તો શયતાન રહેલો જણાયે.

*

પવિત્રતાના ઠગારા છુરખા નીચે દંભી માણસ

ખુદ ધર્મસ્થાનને અપવિત્ર કરતો હોય છે અને છતાં પોતાની જાહેર મેલો જળવી રાખતો હોય છે

*

‘અમ પ્રભુના પેઠા’ શુ તે જ એ નથી શીખવ્યું કે, માતા પોતાના નવજન શિશુને રાહે તે કરતાં પ્રભુ તેનાં મનવજનેને પધુ ચાહે છે.’ એક જિસમુ ઓએ પૂછ્યું ‘તો પછી જહનમની કાયમી રીયામત્તી એ શાને આપે છે?’ પ્રભુનો સડે શનાહક નિરતર એસી રહો એના માન પર આસુ વહી આ પા, એના હોઠે કરો શબ્દોચ્ચાર ન કર્યો. અને, સસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ મામાન્યને હરોજ ને હરધરી આપણા તૃણાવેગનું આપણી લૂખાણ ને વિનાશાગ્રસ્તાનું નિર્ધૃષ્ટ પ્રદર્શન દુનિયાને ખરેખર જહનમ ખનારી રહેલા આપણે—જાન અને પ્રકાશની શેખી કરતા આપણે તેો શો ખુનામો ચાપી શકીએ તેમ છીએ? આપણે શુ ફિલમફની માફક એમ મહેતુ કે, જે કઈ છે તે ખરાબ જ છે? કે પછી કવિની માફક અનિષ્ટનું અતિમ ધ્યેય કઈટ હોવાની પ્રેરણા પૂર્ણતા માટે ઉચ્ચકાપૂર્વક રાહ જોવી?

*

જિંદગીમાં સુખી દિવસો કેવા વિરલ હોય છે એ આપણને લાગે જ માલુમ હોય છે

*

વર્ષામય દિવસ પ્રેમીઓને જે આનંદ આપે છે તેનાં ગીત રજૂલ-કૈસે ગાએલા જ, પરંતુ ચાંદની રાતોની તુલનામાં આવી શકે એવી મધુચી / છે? રહોને એ મીઠી મૂઝવણ પ્રેમી રહે કે યુવાનોમાં ઉત્પન્ન આવેશ અને જિંદગીમાં, કમમાં કમ એક વાર તો, એવું અનુદમ સૌન્દર્ય એનો માદમ આહવાહ કોણે નથી અનુભવ્યો હોતો? રેલાતી મદુ ચાંદનીમાં નાહો ગહેલો મુગ્ધ પ્રકૃતિમાં, જણે પ્રણયોત્સવ જિજ્ઞાસી રહ્યાં હોય તેમ હિપરતા શ્યામ આકાશમાં સ્વર્ગીય દીવડા સમ ગી નહેલા તારકોમાં, હંધરાતીનું સામીપ્ય અને

પ્રેમ સિવાય કશો અન્ય વિચાર નહિ, તેના સંગીત સિવાય અન્ય કશો સૂર નહિ—એ પ્રણયોદાનમાં રહના ખુશનુમા તરંગો દોડાવે છે અને પ્રેમ પોતાનાં પ્રિયમાં પ્રિય સપના સેરે છે પરંતુ સત્વર, અફસોસ, કેટલો સત્વર એનો અત આવી જાય છે! રાત વધતી જાય છે તારાઓ જ ખા પડતા જાય છે ચંદ્ર નિરતેજ આ લાચાર બની વિશ્વાંતિ લે છે અને ત્યાં આવી પડે છે કૂંગ કાચી અને છતાં મીઠા ખેદભરી વિદાય! શુ એ દશ્ય એ કનાકો પુન પ્રાપ્ત કરી શકાય? શુ એ આદ્ય ૧૦ પુન અનુભવી શકાય? કદાપિ નહિ એકવા અને માત્ર એકવાર જ પરહો જોયકાય છે

*

એ ખૂમ લાંબા સમયથી પ્રાર્થના કરવાનું બંધ કર્યું છે, કારણ કે જે આપણી જરૂરિયાતો જાણે છે આપણી અપૂર્ણતાઓ માફ કરે છે અને જે આપણી ખુશામદથી પર છે તેની આપણે પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર?

*

સત્ય, ખત, સંચારિત્ય—કીર્તિની ઉજ્જવન જીવાઈએ દોરી જતા આ માર્ગો છે

*

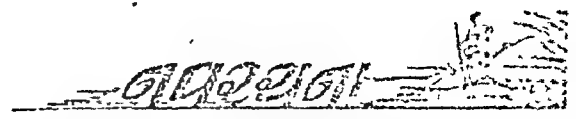
માનવજનિતો ઇનિહાસ એ સત્ય અને અસત્યના ધોરણો વચ્ચેના મેગ અને ફરી મેળ એસાડવા સિવાય બીજું શુ છે?

*

‘પથાતાપ કર,’ મરણાન્ન મરિને ધર્મચુરોએ કહ્યું, ‘પથાતાપ કર, કારણ કે તારી અતધરી આવી લાગી છે.’ ‘આ યોજા કવિએ કહ્યું, ‘આદ્યો જા! મારે તો હજ એ જોવું છે કે મારા પાપ જખરા છે કે એની મરણા જખરી છે.’

*

ધર્મ એ માનવીનો માનવજાત સાથેનો તેમજ પ્રભુ સથેનો સમય નિરૂપે છે કાયદાઓ તે માત્ર

માનવજાતના પર્યાયમાં માનવીનો સંબંધ વિચારે છે. એક માત્ર જિંદગીની કારને સ્પર્શે છે; ખીજો ઘોડિયાથી તે ઘોર સુધી—અને એથી યે આગળ શાસન ચલાવે છે.

*

સજલ નયને અને શોકાકુલ અવાજે સાકીએ ગાયું : 'તારા રહસ્યોમાં કોઈનો વિશ્વાસ ન કરજે, તારો વિષાદ કોઈ કને વ્યક્ત ન કરજે, કારણ કે અહીં કશું સ્થાયી નથી, કશું જ નહિ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા કે મૈત્રી સુદ્ધાં નહિ. વસંતને પગલે પગલે જ પાનખર ચાલી આવે છે. અને જુઓ. પલ્લવિતતા ધડીવારમાં પાકાં પીળાં પાનમાં પલટાઈ જાય છે. અને એવું જ તમામ પૃથ્વીવ વસ્તુઓનું છે. પ્રેમ અને ઉદાસીની આનંદ-મય મોસમ અને પછી એથી યે વધુ નિરાશા અને અંધકાર.'

*

એક જોટ આપણને કહી યે લાગ્યા વિના નથી રહેતી; એક જોટનો આપણે કદો અફસોસ કર્યા વિના નથી રહેતા. એ જોટ છે જુવાનીની વિદાયતી—જિંદગીના એ સોનેરી સમયની, જ્યારે વિગ્નય માટે જગત આપણા પગ આગળ પથરાયેલું હોય છે. જ્યારે આશાઓ અનંત હોય છે. શક્યતાઓ અગણિત હોય છે.

*

આશા! એ એવી બક્ષિશ છે જેને માટે આપણે જેટલો પાકુ માનીએ તેટલો ઝોલો છે. એ એવી બક્ષિશ છે જેનું સ્થાન પૃથ્વી કે સ્વર્ગમાંની બીજી કોઈ ગીજ લઈ શકે તેમ નથી. એ આખરી સદાસે છે, મમગીન માનવજાતનું એક માત્ર આલંબન.

*

જિંદગીની લીલીસૂકી વેદ્યા વિના આપણે જિંદગી શું છે એ કદાપિ જાણતા નથી. આપણી ચક્રાસક્તિ—

કસોટી થયા વિના આપણે આપણી શી શક્તિ છે એ કદાપિ જાણતા નથી. માનવતા એ શું છે તે પણ આપણે કદાપિ જાણતા નથી હોતા. સિવાય કે આપણે સમૃદ્ધિને આનંદ અને મરીમીનો ત્રાસ વેઠ્યો હોય.

*

ઝીઝો પતિઓને પોતાનો હાથ આપે છે; પ્રેમી-ઓને પોતાનું હૃદય.

*

'પિતાજી,' દસ વર્ષની એક બાલિકાએ આજીજી. ભર્યા સ્વરે કહ્યું, 'પિતાજી, આપણું યે ગામ જેના માટે આટલી ઉમંગથી રાહ જોઈ રહેલ છે. એ દર-સાત્ર લશ્કરતા મેળામાં મને નહિ લઈ જાઓ?' 'ના, ના, મારા બેટા, રિવાજ એમાં આડે આવે છે અને સમાજનાં બંધન નડે છે.' બાળક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતું બોલ્યું, 'તો શું મને કદી ય સ્વતંત્રતા નહિ મળે? મારે શું સદાને માટે આવા આનંદવિહોણા મમગીન દિવસો ગુજરવાના રહેશે? શું બારીના સળિયા સિવાય ખૂણું આકાશ કે પ્રકાશ હું જોઈ જ નહિ શકું?' દસનાં બેતરે ને સુવાસિત ઉદ્યાનોમાં પગ મૂકવાને બદલે મારે આ છવન કેદમાં જ રહેવું પડવાનું? પર્દાગીર આંખો સિવાય શું આ જગત અને તેનું અદ્ભૂત સૌન્દર્ય કદાપિ નિરખી જ નહિ શકાય? શું સ્ત્રીજાતિ સાથે મારે આ જ દૂર ભાગ્ય ભોગવવાનું? એ શું ખુદાઈ આદેશ છે કે પછી ખુદાગર્ભ માનવીનો સુકાદો?'

*

નિરર્થક ધ્યેય કદાચ પાર પાડી શકાય તેટલા માટે જિંદગીને ઘસી નાખતી અને અંતે ભયંકર વિદ્યુત યતનમાં નષ્ટ થતું—ટેટલી યે આકાશપદ જુવાનીનું શું આ જ પાંચથું અને નિઃસસ્ત્ર તારતમ્ય નથી?

*

[ક્રમશઃ]

ચાંદનીનાં અજવાળાં

જવાનીના દિવસ

પલ પલ

ઠંડી રીતે બાળી દેનારા જવાનીના દિવસ :
હોય છે રંગીન અંગારા જવાનીના દિવસ !

હો મિલન તો કૂલથી ખ્યારા જવાનીના દિવસ !
ને વિરહમાં સાપના ભારા જવાનીના દિવસ !

બાળપણને છૂંદી નાખીને ય ક્યાં સંતુષ્ટ છે ?
જિંદગીતું લોહી પીનારા જવાનીના દિવસ !

કેવી રીતે સામનો મારાથી જાલો થઈ શકે ?
મારી સામે હોય છે મારા જવાનીના દિવસ !

કેટલા બાલિશ અને નાદાન લાગે છે જુઓ !
બાળપણને યાદ કરનારા જવાનીના દિવસ !

એમ ઠંડક જિંદગાનીભરતી પામી જાય છે—
અગ્નિકુંડે કૂદી પડનારા જવાનીના દિવસ !

કંટકોને એ રીતે આશ્ચર્યમાં દે છે મૂડી—
કંટકોને કૂલ ધરનારા જવાનીના દિવસ !

નાની એવી વાત પર ગંગા વહાવે છે કહી
મોતની સામે ય હસનારા જવાનીના દિવસ !

વાટ ન જો તું એની પલ પલ,
એ મૃગજળ છે, ખોલ ન : 'જલ ! જલ !'

તારા ગણતાં રાત ઢળી ત્યાં
આંખ થઈ તારાથી ઝલ ઝલ !

દીપ નથી કે બળી શકશે !
કેમ કરે છે એ દિલ ! જલ જલ ?

સ્મિતના સૂરજ દૂખી ચાલ્યા—
આંખ થઈ જ્યાં જલથી છલ છલ !

રાખ સદા એ ધૂંધટ મુખ પર
હોય વસન જો એતું મલમલ !

મૌન અને વાણીનો સંગમ !
જંગલ નીરવ, ઝરણાં કલકલ !

મારી મસ્તી વાસ કરે છે
અણુ ધડી કળિયોને ફલફલ !

જનાઝા

ગયા સ્વપ્નના દિન, નયન ખોલવા દે ! નયનમાં ઊભા છે પુશીના જનાઝા;
જુઓ અંત આવી ગયો મૂર્ચ્છિમાંનો, નીકળશે હવે ચાંદનીના જનાઝા.

શુલાખો

અમારા પગે ઠોકરો ફેરી સાંકળ, તમારાં ચરણમાં વિજય ના શુલાખો,
જુઓ કંટકો રમ્ય કેવા ધરે છે પ્રકુલિત, સુવાસિત સમયનાં શુલાખો !

શે આ દમ આ જુવાલા

[મર્તાના પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થ સંગ્રહ ચાંદનીમાંથી]

પ્રકરણ ૧૯ મું (ચાલુ)

ગાંધીદર્શન

વિજ્ઞાન

જેનું હાત્માજીના ચંત્રદેષની પેઠે એમના વિજ્ઞાન-
દેષનાં મૂળ પણ ઓગણીસમી સદીમાં છે.

ઓગણીસમી સદીના અપકવ મૂડીવાદનાં ભયંકર
પરિણામો જોઈને ઇંગ્લેંડમાં કાર્લાઈલ, રસ્કીન, વિલિ-
યમ મોરીસ અને કાર્લ માર્ક્સ જેવા વિચારકો અને
રશિયામાં ટોલ્સ્ટોય જેવા વિચારકો એના કટ્ટર
વિરોધીઓ બન્યા. મહાત્માજી પણ એ રીતે ઓછેવતે
અંશે આ વિચારકોની છાયા હેઠળ આવ્યા, અને
એમણે હિંદની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ હેઠળ મૂડીવાદનાં
અનિષ્ટાનું મારણ રૂઢિચાંચાં બોલ્યું. પણ કાર્લ માર્ક્સે
ઇંગ્લેંડના જે મૂડીવાદ ઉપર ધ્યાનત વરસાવી હતી,
તે મૂડીવાદ અને આજના અમેરિકાના મૂડીવાદ વચ્ચે
જમીનઆસ્માનનું અંતર છે. છતાંય મહાત્માજીના
યુવાવસ્થાના પૂર્વગ્રહો ઠેક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી છુટ્યા
નહિ. એ જ રીતે ધર્મવિનાશના જમાનામાં ઇંગ્લેંડના
ધર્મપુરુષોનું વિજ્ઞાનવિરોધી વલણ અને વૈજ્ઞાનિકોનું
ધર્મવિરોધી વલણ, મહાત્માજીનો વિજ્ઞાનવિરોધ
ધડવામાં એક મહત્વનું કારણ હતું.

મહાત્માજીની છત્રછાયા હેઠળ દેશના ઉચ્ચ વિજ્ઞા-
નના અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલની તો આશા જ ના
રાખી શકાય. પણ ગામડાનું જીવન લૌકિક રીતે
વધુ સુખી અને સહ્ય બનાવવા માટે પણ એમના
તરફથી કયાંય પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનોય વ્યાપક ઉપયોગ
થયો નથી.

વેદક

મહાત્માજીના અનેક પ્રસંગોમાં માનતા અને હજી
પણ માને છે કે મહાત્માજી એક મહાન ચિકિત્સક હતા.

આ પ્રશ્ન પરત્વે મહાત્માજીનો પોતાનો શું
અભિપ્રાય હતો ?—

ગાંધીવાદને અનુસરનારો જે દંભી ગાડ-
રિયો પ્રવાહ હતો, અને જે આજે પણ
અવશેષની હાલતમાં જીવી રહ્યો છે એ
આખા વર્ગે ગાંધીજીને એક બડા નિસ-
ર્ગોપચારક માની લીધેલા. જ્યારે એના
બંડમાથાનો વિચાર કરીએ ત્યારે સમજાય
છે કે ગાંધીજીની એમાં મોટી નિષ્ફળતા
હતી. આગળ વધતી લેખમાળાનું આ
પ્રકરણ એની જડબેસલાક દલીલો કરે છે.

‘ગાંડીના ડબ્બાની રચના તરફ જોઈને મને
કહે કે, મહાદેવ, હું ધારત તો ઉત્તમોત્તમ ચંત્રકાર
અઈ શકત. હું જે કોઈ વસ્તુ જોઈ છું, તેમાં તરત
ખૂંચી જઈ છું, અને મને તરત તેની રચનાના
ગુણદોષો નજરે પડે છે. ગમે તેની ભૂલ હું પકડી
શકું છું. મને તો લાગે છે કે ડૉક્ટરી કરત તો તો
હું હિંદુસ્તાનમાં તો પહેલા નંબરનો ડૉક્ટર ગણાત,
બધાને મારાથી મૂંઝવત અને અનેક ડૉક્ટરો ખોટું
કરતાં મારાથી ચટકત. મારા જેવી ચિકિત્સા તો હજીયે
કોઈ નહીં કરે એમ હું માનું છું. મેં જે જે કેસો
ડૉક્ટરોને સોંપ્યા છે, તે ડૉક્ટરો મારી ચિકિત્સા
અને માવજતથી અચંખો પામ્યા છે. હું જવા તો
ધારતો હતો ડૉક્ટર થવા માટે, પણ મારા બાપા
કહે કે ના, એ ચામડાં ચૂંથવાનું આપણે ન જોઈએ.
મેં તો જઈને શરીરશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા
શીખવા માંડી. પણ રોજ ને રોજ દેડકાં ચીરવાનું
થતું જોઈને મારો વિચાર ફરી ગયો. વૈદકશાસ્ત્રના
સારા અભ્યાસને ખાતર પણ જીવતાં પ્રાણીને ચીર-
વાની બહુ જરૂર નથી એમ મને લાગે છે.’ x

મહાત્માજીએ પોતે પોતાનું કરેલું આ મૂલ્યાંકન
કેટલે અંશે સાચું છે ? મહાત્માજી મહાન ચિકિત્સક
હતા અથવા તો એમનામાં મહાન ચિકિત્સક થવાની

x મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક એથું. પાન ૧૧૫

અનેક અસિદ્ધ શક્યતાઓ ભરેલી પડી હતી કે કેમ ? મહાત્માજીએ ધર્મ અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં અંપલાવવાથી હિંદના અને જગતના વેદકને ખરેખર ન પૂરી શકાય એવી ભયંકર ખોટ ગઈ છે ? મહાત્માજી સદીમાં એકવાર પાકતા માનવજાત પર ઈશ્વરના આશીર્વાદ જેવા, અરંક, સુશ્રુત, વાગ્દેહ, હીપોક્રેટીસ, પેરાસેલ્સસ, આસ્કલર, હાનમેન, કે લિંડ્સદારની કોટીના ધનવંતરી હતા કે પછી કેવળ પોતાની બધી ધૂનોમાં કાયમ મસ્ત રહેતા એક તરંગી આત્મા હતા ? વેદકના ક્ષેત્રમાં પડિત કે પ્રતિભાશાળી યુરુષ તરીકે મહાત્માજીએ શા ચિરંમરણીય ફાળો આપ્યો છે ?

આ અને આવા મહાત્માજીના વૈદકીય આચાર-વિચારને લગતા અનેક મહત્વના પ્રશ્નોની પૂરેપૂરી છણાવટ માટે તો એક નવું પુસ્તક જ માગી લે એમ છે. એ કામ ભવિષ્યના કોઈ અધિકારી અને અભ્યાસી લેખકની ઉપર છોડીને અત્યારે તો આપણે આ પ્રશ્નો ઉપર માત્ર ઊડતી નજર જ નાખીશું.

મહાત્માજીના અનેક અનુયાયીઓને હજી પણ એવો ભ્રમ છે કે મહાત્માજી એક મહાન નિસર્ગોપચારક હતા. હું પોતે પણ આ ભ્રમથી ધણા વરસો સુધી હેરાન થયો હતો. મહાત્માજીની વૈદકીય કારકીર્દિના ઝીણવટબર્ધા અભ્યાસ પછી મારો એ ભ્રમ ભાંગી ગયો.

જેમ હિંદુઓ અકબરને હિંદુ માનતા, મુસલમાનો એને મુસલમાન માનતા, અને પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને જૈનો એને પોતાનો ધર્મજંધુ માનતા એ જ રીતે મહાત્માજીને નિસર્ગોપચારક માનતા, દાકતરો ઍનોપેથિના અનુયાયી માનતા. વેદો આયુર્વેદના ભક્ત માનતા. પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓ આમાંના એકેય નહોતા. વેદકના ક્ષેત્રમાં મહાત્માજી ક્યાં ઊભા હતા, અને ક્યાં જતા માગતા હતા એ એમના મહાદેવ દેસાઈ અને કિશોરલાલ મણરવાળા જેવા અત્યંત નિકટના અનુયાયીઓ પણ સમજી શક્યા નહોતા. એમના વૈદકીય ગોટાળામાંથી કોઈ-શું

જાતની બુદ્ધિયુક્ત ગોઠવણ સમજાવવાનું કામ આજસુધી સફળ થયું નથી સફળ થઈ શકે એમ નથી પણ આ ગરબડ ગોટાળાના આદિઅંત સમજવા બહુ જરૂરી છે.

મહાત્માજી પોતે સંત હોવાને કાંણે અત્યંત ક્રામળ હૃદય ધરાવતા હતા. આ કારણે તેઓ જીવન-છેદનને (Vivisection) પિંકારના. એટલે જેમાં જીવતછેદન ન હોય, એવી પદ્ધતિઓ તરફ એ આકર્ષાયા. એટલે એમનું લગ્ન નિસર્ગોપચાર અને આયુર્વેદ તરફ ગયું.

ક્રામળ હૃદય હોવાને કારણે એમને નર્સિંગનો બારે શોખ હતો. અને એનાં તેમણે ધણી સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી. એને કારણે દાકતરો એમનાં નર્સિંગની પ્રશંસા કરતા, જેને મહાત્માજી ચિકિત્સાની પ્રશંસા માની લેવાની બૂધ કરતા. કારણ કે નિસર્ગોપચાર એટલે ૯/૧૦ નર્સિંગ, એમાં ચિકિત્સક દરદીને દવા અને દેવની દયા ઉપર છોડી દેતો નથી.

રાજકીય રીતે મહાત્માજી અરાજકતાવાદી હતા. એટલે દાકતરોનો સર્વશક્તિ અને સર્વશક્તિમતાનો દંબ એમને ખૂંચ્યો અને જન્મથી મરણ સુધીના માનવીના જીવનનો કબજો લેવાના ઍનોપેથિના પ્રવાસ સામે એમણે બળવો પોકાર્યો.

મહાત્માજી પોતે સાદાઈ અને સરળતામાં માનતા. એટલે ઍનોપેથિની સામાન્ય મ.થુસ માટે જટિલ જેવી દેખાતી ઈન્દ્રજાળથી એ અકળાઈ ઊઠ્યા આદ્ય સમાજનું એમનું સ્વપ્ન એ હતું કે, દરેક માણસ પોતે પોતાનું ખેડે, પોતે પોતાનું કાંતિ-વણે, પોતે પોતાના ધરમાં રહે, પોતે પોતાનો ધર્મ પાળે અને પોતે પોતાનો સારવાર કરે. સામાન્ય માનવી, ધર્મશુરુઓ, રાજાઓ, ધનિકો અને દાકતરો જેવા સત્તાધારીઓના પગમાંથી કેમ છૂટે એની એમને સતત ચિંતા રહ્યા કરતી. આ કારણે તેઓ નિસર્ગોપચારની સાદાઈ તરફ આકર્ષાયા

એ પોતે બ્રહ્મચર્યમાં માનતા, એટલે સ્વાભાવિક-રીતે જ એમને આયુર્વેદનાં કામોત્તેજક રસાયણો અને ભરમો તરફ આલુગમો થયો. અને તેઓ નિસર્ગોપચાર તરફ વિશેષ વળ્યા.

આ કારણને લઈને એમની વૈદ્યીય કારકિર્દીની શરૂઆતમાં એનો ઓક નિસર્ગોપચાર તરફ હતો. એ ઉપરાંત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમને અતિશય પ્રભાવિત કરનાર ટૅલ્સ્ટોયનો દાકતરો, એમની સારવારો અને ધર્મિંગો અને જીવનહેતુ સામેતો આલુગમો તો જગજગહેર છે. ટૅલ્સ્ટોયનો આ આલુગમોએ મહાત્માજીનું નિસર્ગોપચાર તરફનું વલણ વિશેષ દઢ કર્યું.

મહાત્માજી પોતે એક પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિવાળા પુરુષ હતા. દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાનો કમ્પો ખગે કરાવવાનો એમનો પ્રયત્ન અચૂક હતો. નિસર્ગોપચારની બળવાબોર પદ્ધતિએ એમને દાકતરોના પંજમાંથી છૂટવાની અને પોતાનાં વૈદ્ય પોતે જ થવાની અમૂલ્ય તક આપી.

પણ એનો અર્થ એ નહોતો કે, મહાત્માજી નિસર્ગોપચારક હતા છેક ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલમાં એમણે પોતાની આયુર્વેદ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે. એટલું જ નહિ, પણ એમણે ઔષોપેધિએ વિક સાવેશાં સેનિટેશનને એક સાર્વભૌમ ધર્મ તરીકે અને સર્જરીનો એક આપદ્ધર્મ તરીકે બહુ પહેલેથી સ્વીકાર કરી લીધો હતો.

મહાત્માજીએ વૈદકના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું તો ખરું, પણ દરેક ક્ષેત્રની પેઠે આ ક્ષેત્રમાં પણ એમણે પોતાના વિષયનો સર્વોપાગ અભ્યાસ કરવાની બિલકુલ કાળજી રાખી નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વૈદ્યીય પદ્ધતિઓનાં સામ્ય અને વૈષમ્ય, એ દરેકની ઐતિહાસિક પૂર્વભૂમિકા, એ દરેકનાં જન્મની વિવિધ જરૂરિયાતો અને તેમની શક્યતાઓ અને મર્યાદાઓ જેવા અનેક મહત્વના વિષયો વિષે મહાત્માજીનું મન લગભગ કારી કિતાબ જેવું હતું એ કેવળ 'અનુભવ' ઉપર આધાર રાખતા, અને તે પણ પોતાનો અનુભવ. ઇતિહા-

સનો કે સમૂહનો અનુભવ નહિ. વેદાંતી અપ્પાએ શાસ્ત્ર અને અનુભવની એ આંખો વડે માનવીને પોતાના મનની ઝાંખ ઊઘાડવાનો આદેશ આપ્યો છે. પણ ગાંધીવૈદકમાં તો શાસ્ત્ર તરછોડાયું અને અનુભવ સંકેત આપ્યો. પણ પરિણામે એમનું વૈદક એક સ્વકેન્દ્રિત, સંકુચિત અને સ્વચ્છંદી વૈદ્ય બની ગયું.

મહાત્માજી માનના કે પોતે દાકતર થયા હોત તો પહેલાં નંબરના દાકતર થાન. પણ વૈદ્યીય આવડતનાળી દરેક વ્યક્તિને એ ડીઝી મળે તો જ એ પોતાના ક્ષેત્રમાં ઝગમગી ઊઠે એવો કાઈ અપ્રાપ્તિ નિયમ નથી. નિસર્ગોપચારના અનેક જર્મન અને ઑસ્ટ્રીયન અગ્રેસરો રીતસરની વૈદ્યીય તાલીમ પામ્યા નહોતા, એટલું જ નહિ પણ એમનાં ડેટલાક તો સાવ અડચણ હતા. નિસર્ગોપચારની વાત બાબુએ મૂકીએ તો અર્વાચીન કાળમાં પણ ઔષોપેધિના લૂઈ પારત-રથી માંડીને એકગર ધોવર છુરશીલ સુધીના અનેક વિશ્વવિખ્યાત પડિતોએ વૈદ્યીય પાઠશાળાનું મોહું સંપૂર્ણ જોયું નહોતું. છતાંય વૈદ્યીય તાલીમનો સદે-તર અભાવ એમની પ્રતિભાના વિદાસમાં અવરોધ રૂપ બની શક્યો નથી, હિલકું ભૂતકાળના જ્ઞાનજ્ઞા-રથી મુક્ત હોવાને કારણે જ એમની પ્રતિભા નવી-નવી સિદ્ધિઓનાં ક્ષિતિએ સર કરી શકી છે, એ આ બધા મહાપુરુષોને પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવામાં કાઈ અંતરાય ના નડ્યો, તો મહાત્માજીને શા માટે નડવો જોઈએ ?

ખરી હકીકત તો એ હતી કે મહાત્માજી વૈદકના ક્ષેત્રમાં પ્રતિભા કે પાંડિત્ય બેનાંયો અકેય શક્તિ બતાવી શક્યા નહોતા. એટલું જ નહિ, પણ વૈદ-કીય વિષયો અને પ્રશ્નો પરત્વે એમની ગ્રંથલુશક્તિ એટલી મંદ હતી કે પોતાના જીવનના અંત સુધી ખૂબ પ્રયત્ન કરતા છતાંય એ હોમિયોપેથી અને બાયોકેમીસ્ટ્રીનાં મૂળ તરફ પણ પડકી શક્યા નહિ.

સ્વાભાવિક રીતે જ અધૂરા જ્ઞાન અને ઝાંખી આવડતથી શરૂ થએલી મહાત્માજીની આ ચિકિત્સા-

યાનામાં અનેક વિદ્નો આવવા માંડ્યાં. એમણે એમના શરૂઆતના જીવનમાં કુદરત, જુરત અને ડચૂઈ જેવા લેખકો વાંચ્યા, અને પોતાના આગલી રચનાનું મુજબ આ લેખકોના વિચારોનો નિષ્ણાપૂર્વક અમલ કરવા માંડ્યો. એને પરિણામે અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓમાં એમને અસામાન્ય સફળતા મળી, એટલું જ નહિ પણ દાકતરોએ હાથ ધોઈ નાખેલા અનેક કેસો મહાત્માજીને હાથે સુધર્યાં. પણ જ્યાં એમની આગળ હડીલા, જરીલ અને ગંભીર કેસો આવવા માંડ્યા ત્યાં એમની નિષ્ણતાઓ છૂટી થવા માંડી. પરિણામે એ વધુ પ્રેક્ટીસ માટે અનેક ખરાખોટા નિસર્ગોપચારકો તરફ વળ્યા.

પોતાની જન્મભૂમિ રાજકીય પ્રતિભાને કારણે મહાત્માજી રાજકીય ક્ષેત્રમાં જવાહર, સરદાર, રામજી, રાજેન્દ્રભાણુ, અને મૌલાના આઝાદ જેવા સમર્થ સાથીઓ શોધી અને સાચવી શક્યા, પણ વૈદકના ક્ષેત્રમાં એમનામાં આવી કોઈ જ મજબૂત પ્રતિભાનો અભાવ હોવાને કારણે એ યોગ્ય કામ માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓ શોધી શક્યા નહિ અને અનેક ઝંટપટોની ફંભી દવાઓનો શિકાર બન્યા. દિવંદમાં આવ્યા પછી અનેક લેખાનુ ચિકિત્સકો નિસર્ગોપચાર શીખવાને બદલે મહાત્માજીની બલામણુથી એમના ધનિક મિત્રો પાસેથી પૈસા લઈને અમેરિકાની સહેલ કરી આવ્યા અને દેશનું કાંઈ દળદળ ફેડયું નહિ. પોતાની બલમનસાઈના થતા આવવા દુરપયોગથી મહાત્માજી અકળાઈ જઈશ્યા, અને આ બાબતમાં સામે છેડે જઈને બેઠા, અને ત્યાર પછી પોતાની પાસે આવતા દરેક સારા કે નરસા ચિકિત્સકને એ અમેરિકા જવાની મનાઈ ફરમાવવા માંડ્યા. એ દરેક નવા નિસર્ગોપચારકને સલાહ આપતા કે તમારે અમેરિકા જવાની જરૂર નથી. દિવંદના ગામમાં નિસર્ગોપચાર વિશે વિપુલ જ્ઞાન પડ્યું છે!

મહાત્માજીમાં નિસર્ગોપચાર પર પ્રભુત્વ મેળવવાની શક્તિ નહોતી. એને રિષે જાણવા માટે યોગ્ય

માણુઓ કે સંસ્થાઓ મેળવવાની દૃષ્ટિ નહોતી અને પોતાની મર્યાદાઓ સ્વીકારવાની તૈયારી નહોતી. આ ત્રિવિધ પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે એમના વૈદકનો વિકાસ થવા માંડ્યો.

અસહકારયુગ પછી એ જેલમાં ગયા. ત્યાં એમને એપેન્ડીસાઈટીસ થયું, અને એમણે એનું ઓપરેશન કરાવ્યું. વિરોધીઓએ ટીકા કરી, પણ મહાત્માજીએ પોતાના એ પગલાને વાજની દરાવ્યું એમણે જો એમ કશું હોત કે હું જેની ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકું, એવો નિસર્ગોપચારક મને ના મળ્યો, એટલે મારે વ્યવહાર પુરુષ તરીકે લાચારીથી ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું. તો એ વાત એટલેથી ટૂંકી થાત. પણ એમણે પોતાના પગલાનો અચાવ કર્યો એટલે એમના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓ મહાત્માજીની મર્યાદાઓને નિસર્ગોપચારની જ મર્યાદાઓ માની બેઠા અને ખીરલાણુ જેવાએ તો જાહેરમાં લેખો લખ્યા, કે ધણા નિસર્ગોપચારકો દાવો કરે છે કે અમે નિસર્ગોપચારની સારવારથી વગર ઓપરેશન એપેન્ડીસાઈટીસ મટાડીએ છીએ પણ આ દાવો સત્તર ખોટો છે!!

ત્યાર પછી નિસર્ગોપચારથી મેક્સેરિયા મટાડવામાં નિષ્ણતા મળતાં એમણે કરીનાઈનનો સ્વીકાર કર્યો. રસીઓના પ્રશ્નમાં ઢીલું મૂક્યું. દૂધના ત્યાગનો આમલ જતો કરી બકરીનું દૂધ સ્વેદ કર્યું અને મરડો થયા પછી દાખરોનો સમાહ માની. ૧૧યા ખેરાકના પ્રયોગો પડતા મૂક્યા. આ રીતે એમની શરૂઆતની સાદી પદ્ધતિમાં એલોપેથિનાં તત્ત્વો લખ્યાં ત્યાર પછી એ અનેક વૈદોના પરિચયમાં આવ્યા. અને અનેક સારી ખોટી દેશી દવાઓ પોતાની પદ્ધતિમાં ભેળવી. એટલાથી સતિષ ન થતાં હોમિયોપેથિને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમાંય એમની હંમેશની ટેવ મુજબ હોમિયોપેથિના વિશ્વવિખ્યાત પાંડિતો કે એની જગજાહેર પુગણી અને અતિશ્લિષ્ટ સંસ્થાઓ મારફતે સત્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, અનેક લેખાનુ લોકો પાછળ પાર વગરનો સમય બગાડ્યો અને

છેવટે એ આખી પદ્ધતિ વાહિયાત છે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા.

જીવનના અંત ભાગમાં આ બધી સારવારો ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા મોગી થઈ હો કે પછી ખીજું કંઈ કારણ હો પણ એમણે રામનામનો ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રચાર કરવા માંડ્યો. અને ત્યાર પછી તો એ કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે પદ્ધતિને અનુસરવાને બદલે એ દર્ડી-ઓની સારવારમાં પોતાની દૈનિક ધૂનને જ અનુસરતા. એ એલોપેથિની સારવાર લેનારને નિસર્ગોપચારની ભલામણ કરતા, નિસર્ગોપચારનો સારવાર લેનારને રામનામની ભલામણ કરતા, અને રામનામથી રોગ મટાડવા મથનારને એલોપેથિની ઇસ્પતાલમાં મોકલી દેતા.

મહાત્માજીની આ બધી અગમ્ય પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય એમના સિવાય જો ખીજું કોઈ સમજી શક્યું હોય, તો સદ્ભાગ્ય ! શ્રી. મશરૂવાળાએ પોતાનો દમ મટાડવા માટે નિસર્ગોપચારની સારવાર લીધી અને એનો એમને ભારે કડવો અનુભવ થયો. પોતાના તત્વશોધક સ્વર્ણવ મુળ્ય એમણે મહાત્માજી પાસે નિસર્ગોપચાર સામેના પોતાનો નિષેધ નોંધાવ્યો. પણ મહાત્માજીએ ‘તું કંઈ ન સમજે !’ એમ કહીને આખી વાત ઉઘાળી દીધી. એમના એક અત્યંત નિકટના અનુયાયી ગાંધી-વર્તુલના પોતાના મિત્રોને જોડ્યો કે ‘આપુ એવો દાવો કરે છે કે, હું મોટા સાયન્ટિસ્ટ છું. પણ સાચું પૂછો તો આપુ એક મોટા જીંટવૈદ છે.’ અલબત્ત, જ્યારે જાહેરમાં એણે લખવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે એ મહાત્માજીની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરતા.

મહાત્માજીને મૂળ ઉદ્દેશ તો હિંદના કરોડો કંગાલ લોકો માટે એક સસ્તી, સરી અને સાદી સારવારની પદ્ધતિ શોધવાનો હતો. પણ એમણે વેદકેને જે વિચિત્ર સ્વરૂપ આપ્યું તેથી સમજનતા અર્થ-બામાં પડી ગઈ. જે મહાત્માજી આચાર અને વિચારની એકતા માટે આગ્રહ રાખતા, તે જ મહાત્માજી એક-બાજુ એમ કહેતા કે, ‘ઇસ્પતાલો એ પાપની જડ

છે. તેનાથી માણસો શરીરનું જાતન ઓછું કરે છે અને અનીતિ વધારે છે.’* તે જ મહાત્માજી ખીજી બાજુ ઇસ્પતાલોના પાયા નાખતા અને ‘કમળા નેહરુ હોસ્પિટલ’ જેવી ઇસ્પતાલોના નિકાસ માટે રાતઢહાડો મથામણ કરતા. એ દૂધને એક જાતને પ્રાણીઓ તરફનો અત્યાચાર ગણાવતા. તો પોતે ખીજી બાજુ બકરીનું દૂધ પીતા. પોતે કાચા ખોરાકના અખતરા છોડી દીધા હતા, છતાં ખીજાને તેની ભલામણ કરતા. એ એલોપેથિને વખોડતા અને છતાંય પોતાના તથા ખીજાઓ માટે એની સારવાર લેતા અને અપાવતા.

આ બધી આચાર વિચારની અંધાધૂંધીથી આમજનતા એવા ભ્રમમાં પડી મઠી કે, નિસર્ગોપચારના પ્રયોગો એ એવા ભીષણ તથા જીવલેણ અખતરા છે કે જેનો અમલ મહાત્માની ભૂમિકાએ પહોંચેલો માણસ જ કરી શકે ! સામાન્ય માનવીનું એ મણું જ નથી. એમના ટેટલાક અનુયાયીઓ એમનો એવો બચાવ કરતા કે, મહાત્માજી નિસર્ગોપચારમાં માનતા હોવા છતાં એલોપેથિની ઇસ્પતાલોના પાયા નાખે છે, એ એમની હૃદયગત ઉદારતાની અવધિ છે. પણ આ બચાવ તદ્દન ખોટો હતો. કારણ કે જો મહાત્માજીને ઇસ્પતાલો ખોલવામાં વાંધો ન હોય, તો એ જ મહાત્માજી દારૂના પીંઠાં ખોલત ખરા ? આ પ્રશ્ન એટલા માટે મહત્વનો છે કે, અનેક જગવિખ્યાત નિસર્ગોપચારકોએ એ હકીકત ઉપર વારંવાર ભાર મૂક્યો છે કે, દારૂ કરતાં દવા વધારે નુકશાનકારક છે. અને લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ દારૂનિષેધની ચળવળ કરતાં દવાનિષેધની ચળવળની વધારે આવશ્યકતા છે. જો મહાત્માજી ખરેખર ઉદારતાને કારણે જ એલોપેથિની ઇસ્પતાલો ખુલ્લી મૂકતા હોત, તો એ સામેથી એવી શરત કરી શકત કે, જીવતછેદનથી મુક્ત હોય એવી જ ઇસ્પતાલો તેઓ ખોલશે. પશ્ચિમના દેશોમાં અનેક એલોપેથિની ઇસ્પતાલો છે કે, જેમાં બિલકુલ જીવતછેદન થતું નથી.

એ જ રીતે મહાત્માજી લસચુનો જે અમર્યાદ ઉપયોગ કરતા અને જીનામના જે પ્રયોગો કરતા એનો નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ કોઈ ખચાવ થઈ શકે એમ નથી, લસણ અને જીવામા જેવાં કામોત્તેજક ઔષધોના અમર્યાદ ઉપયોગને કોઈ શાણો નિસર્ગોપચારક પોતાની સમ્મતિ આપી શકે જ નહિ.

પોતાના શરીર ઉપર પોતાને હીક લાગે તેવા પ્રયોગો કરવા માટે મહાત્માજી સાવ ગ્વતન હતા. પણ પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે એક વ્યક્તિ, પછી એ મને એટલી મહાન હોય, એની દૈનિક ધૂને ઉપર એક આખા રાષ્ટ્રનું વૈદક રચી શકાય ખરું ?

આ તો એમના વ્યાક્રામ્ય પ્રયોગોની વાતો થઈ. નિસર્ગોપચારની દિશામાં એમણે સરચાગત કંઈ કામ કર્યું નહોતું એનું એક કાગળ એ હતું કે એમની દૃષ્ટિએ એમને કોઈ અદર્શ નિસર્ગોપચારક મળ્યો નહોતો. છેવટે જેમને આદર્શની વધુમાં વધુ નજીકના કહેવાય એવા એક નિસર્ગોપચારક ગાંધીજીને મળ્યા હોય એમ લોકોને લાગ્યું. દિનના બધા નિસર્ગોપચારકોમાંથી એમની પસંદગી હો મરેતા ઉપર શા માટે હતી એ એક કોયડો કે મહાત્માજી અને ડૉ. મહેતાના સબલો વિષે જેમને ઊંડા જિતરવું હોય તેમને માટે ગાંધી સહિયમાં વિપૂલ સ્વામી પડેલી છે જિજ્ઞાસુઓ એનો વિગતવાર અભ્યાસ કરે. હો મહેતાની નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિના ગુણદોષોમાં ઊંડા જિતરવાનું આ ગ્યાન નથી, મુક્તજીભરેલો પ્રશ્ન માત્ર આટલો જ છે કે એમેરિકામાં હો ડૉલોગનુ આરોગ્ય લવન આખા જગતમાં મોધામાં મોધુ નિસર્ગોપચારનું આરોગ્ય લવન છે ત્યાંની ખચાંજ સારવાર કરતાંય વધુ ખચાંજ સારવાર હો મહેતાની હતી. આ ખચાંજ વ્યાખ્યાની હતો કે ગેરવાખ્યાની એ પ્રશ્નને પણ આપણે બાબુએ મૂકીએ તો પણ હિંદના કરોડો દિવિનાસપણોને મહાત્માજી આ સાતવાર કઈ રીતે પહોંચાવવા માગતા હતા એ સમજી શકાય એનું નથી.

છેવટે આ પદ્ધતિને લોકોનોગર કરવા માટે મહાત્માજીએ હો મહેતાના આરોગ્ય લવનનું જાહેર ટ્રસ્ટ કર્યું અને શ્રીમતોની સપત્તિ, મધ્યમ વર્ગના સહકાર અને ગરીબોના આશીર્વાદથી આ સંસ્થા સફળ થશે એવી આશા વ્યક્ત કરી. મહાત્માજીના હાથમાં સરચાનો વહીવટ આવના જ એનું સ્વરૂપ સદતઃ બદલાઈ ગયું અને એક ખચાંજ આરોગ્ય લવનનું ધાર્મિક વાતાવરણવાળા આશ્રમમાં પરિવર્તન થયું. ટૂંક વખતમાં જ આ પ્રોજેક્ટ સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યો, અને એનો મહાત્માજીને હરિજનમધુમાં એક અધ્યતેજ લખીને જાહેર એગર કર્યો.

હો મહેતાનો પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયા પછી મહાત્માજીએ ઉર્દૂ-કાચન ખાને એક આરોગ્યલવન ખોલ્યું એ પ્રયોગ પણ નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ એટલો જ નિષ્ફળ ગયો છે ઉર્દૂ-કાચનની સરચાને આપણે આરોગ્યલવન કહેવા કરતાં જો આશ્રમ કહીએ તો જ સ્તંભની વધુ નજીક પહોંચીએ.

હવે આ પ્રશ્નને ગાંધીય દ્રષ્ટિએ જોઈએ. કે એમના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એણે દારૂમધી જેવા અનેક સામાજિક સુધારાઓને અમલ કરી દીધો. પણ ત્યાં મહાત્માજીએ મૌન સેવ્ય, વૈદકીય સુધારણામાં સ્વ લેતા લોકોને આશા હતી કે કોંગ્રેસ સરકાર સત્તા ઉપર આરતાં એ સરળ પદ્ધતિઓ પ્રત્યે સમદર્ષિ રાખશે. પણ મનુષ્ય એવું કે મુનાઈ ઈલાકામાં કે, ગિદર સત્તારચાને આવના જ એમણે પોતાની શાસ્ત્રાધિતાને કારણે ઓલોપેધિ સિવાયની લેમિયોપેધિ, આનુવેદ અને નિસર્ગોપચાર જેવી પદ્ધતિઓ માટે ફર્સ્ટિંગ માંચડો રોપી દીધો. મુનાઈ સરકારના આ નવા વૈદકીય દાયરા માટે મહાત્માજી પાસે ઘણી કંગિયો ગઈ, પણ એમણે કોઈને દર્શી દાદ દીધી નહિ. માદ રાખવામાં આવે કે બ્રિટિશ સરકાર તેમજ વડોદરા રાજ્ય જેવાં પ્રગતિશીલ દેશો રાજ્યોમાં જે વૈદકીય સ્વાનગર હતું તે પણ કોંગ્રેસ સરકારે સત્તારચાને આવના ખૂંચવી લીધું ત્યાર પછી.

[૧]

થો

૩ દિવસ ઉપર હું ઉત્તર ગુજરાતના એક મામણમાંથી અમદાવાદ આવતી હતી. હું ત્રીજા વર્ગના ઘેરાના રૂબામાં ચઢી ત્યારે તેમાં ભીડ ન હતી. ગણીગાંઠી સ્ત્રીઓ જ બેઠેલી હતી. પરંતુ ખીજે રોશને જ ઉતાડ્યોતો જખરજસ્ત ધસારો થયો. કારણ કે એક આખી જાન તે રોશનેથી ચઢીને સાબરમતી જતી હતી. કન્યાને લઈને આવતી હોવાથી સ્ત્રીઓ ખૂબ ઉમંગમાં ' ઇંડરીઓ ગઠ છત્યા રે ' ગાતી હતી. રૂબામાં બેઠેલી અજાણી સ્ત્રીઓને પણ ગમ્મત પડી. ' સુરેશભાઈ ગોરા ને સુમન વહુ તમે શામળાં રે ' એવું મીત વરરાજની કાઠીએ ઉપાડ્યું ને સૌએ હર્ષ-ભેર ઝીલવા માંડ્યું. હું માનું છું કે શામળાં સુમન વહુ માંડ પંદરેક વર્ષના હશે. જો કે પાનેતરના ધૂમટામાંથી તેમનું મોહું જરાયે દેખાતું નહોતું.

પછી ખીજાં ગીતો પણ ધણાં ગવાયાં. પોતે કેવાં ખાનદાન, કુળવાન અને કન્યાનો પિતા કેવો કંગાળ, મા તો કેવી કુત્રક એવાં ધણાં ગીતો ગવાયાં. નીચું માથું રાખી કન્યા આ સર્વે સાંભળ્યા કરતી

અખિલ હિંદને ધોરણે એ વૈદકીય સુધારણાની દિશામાં કંઈ જ મહત્વનું કામ કરી શક્યા નહિ.

આ બધું હું મહાત્માજીની વૈદકીય કારકિર્દીની વિચિત્રતાઓ વર્ણવવા માટે લખતો નથી, કારણ કે મહાત્માજી પોતે એટલા નિખાલસ, ખેલદિલ અને આનંદી પ્રુરુષ હતા કે એ પોતાના દોષો અને વિચિત્રતાઓ ઉપર પેટ લરીને હસી શકતા અને ખીજાઓને હસાવી શકતા. એમની સાથેના ધરોળાને કારણે સરદાર પટેલ એમની વૈદકીય વિચિત્રતાઓની જે ટેકડી ઉઠાવતા, એની એ બહુ જ મોજથી બરદાસ કરતા.

પણ આ હકીકતો રજૂ કરવામાં મારો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોની પેઠે

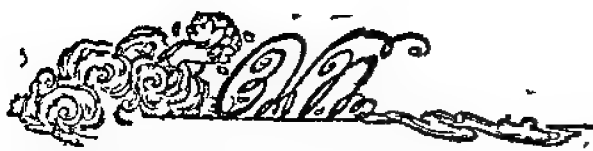
રેલ્વેએ શતાબ્દી બિજવી. સો-સો વરસ જૂની રેલગાડીને પ્રજા હજુ પોતાની કરી નથી થકી. કોઈ ખુદાબક્ષ સુસાદરથી માંડીને કરોડપતિ સુધીનાં અનીતિને એક જ ચીલે ચાલે છે. આ પાંચ પ્રસંગોમાં ' ધરધરની બચોત 'નાં વિદ્વાન સંપાદિકાએ એની કેવી સરળ રજૂઆત કરી છે !

હતી. અમદાવાદનું રોશન નજીક આવ્યું. ત્યારે મેં વરરાજની માને પૂછ્યું : ' તમારી ટિકિટ છેક સાબરમતી સુધીની છે ? ' ત્યારે તેણે ગૌરવથી કહ્યું : ' અમારે વળી ટિકિટ કેવી ? મારા કાકા-સસરા રોશને રોશન માસ્તર છે. અમારે તો પાસમાં જવાનું. '

મેં પૂછ્યું : ' રોશનમાસ્તરના કુટુંબને પાસ મળે પણ આટલાં બધાંને કાંઈ પાસ હોય ? ' ' ખાનદાન ' અને ' કુળવાન ' ધરની તે ગૃહિણી બોલી : ' અમે તો પોણોસો માણસની જાન લઈને આવ્યાં છીએ. વરરાજ, અને 'ખીજાં' મોટરાં તો સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠાં છે, કોઈની પાસે ટિકિટ નથી.

મહાત્માજીનો પોતાનો ચિદ્રિસક તરીકે પોતાની જાત માટે, ઘણો જ ઉંચો અભિપ્રાય હોવા છતાં એ વૈદકના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણરીતે નિષ્ફળ ગયા. એ એલોપેથિ, હોમિયોપેથી, આયુર્વેદમીસ્ટ્રી, નિસર્ગોપચાર, આયુર્વેદ કે યુનાની પદ્ધતિ એમાંની એકે પદ્ધતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શક્યા નહિ, તો પછી એમનો સમન્વય કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? એ વ્યક્તિગત સંસ્થાગત કે રાજકીય રીતે એક પણ મહત્વની વૈદકીય સિદ્ધિ હાંસવ કરી શક્યા નહિ. સર્જનાત્મક દષ્ટિએ જોઈએ તો સમય, પૈસા ને શક્તિની બર-આદીને કિસાબે ગાંધીજી વૈદકીય ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યા.

[ક્રમશઃ]

આ લાઈનમાં તો મારા ઠાકાજીનું રાજ્ય છે. કોઈ પૂછે જ નહિ ને !'

[૨]

અનન્તરાયે રેલ્વેમાં આખી જિંદગી નોકરી કરી. રીટાયર થવાને ૭ મહિના બાકી રહ્યા છે, રેલવેના નોકરે ને મુસાફરી માટે વર્ષમાં અમુક ફ્રી પાસ મળે છે. તેમની પત્ની, કુંવારી દીકરી અને બહાર વર્ષની નીચેની ઉમરના દીકરાને પણ તે પાસનો લાભ મળે છે.

અનન્તરાયનો પુત્ર ત્રીસ વર્ષનો હતો તેને મફત મુસાફરી કરી. દિલ્હી, આગ્રા વગેરે વડુ-છોકરોને દેખાડવાને ઉમંગ બાળ્યો. ત્રીસ વર્ષના બળવંતરાયને પાસ શેનો ? તેથી અનન્તરાયે પોતાના નામનો જ પાસ કઢાવ્યો. બળવંતની વડુ પુષ્પાને પોતાની કુંવારી દીકરી ગણાવી અને પુષ્પાના ત્રણ છોકરોને પણ અનન્તરાયના બાળકો લેખવામાં આવ્યાં. એ રીતે બળવંતરાય અનન્તરાય બન્યો. પત્ની પુષ્પા તેની કુંવારી દીકરી બની, અને સન્તાનોનો પણ પાસમાં સમાવેશ થઈ ગયો. એ રીતે કપટ કરી દિલ્હી, આગ્રા, મથુરા, વૃંદાવન, જયપુર, અજમેર વગેરે સ્થળે સૌ ફરી આવ્યાં. મિત્રમંડળે અનન્તરાયની તરફીબનાં ખૂબ વખાણુ કર્યાં.

[૩]

નાનકડા જસવંતની પરીક્ષા થઈ ગઈ પછી મામાને ઘેર સરત જવાની તેને ઉમેદ થઈ. બાપાએ તો ટિકિટના પૈસા આપ્યા. પણ જસવંત તો નવા જાનાનો 'બારે ચાલાક' છોકરો હતો. તેણે તો બે આનાનો 'પ્લેટફોર્મ' પાસ કઢાવ્યો. અને સરત ભણીની ગાડીમાં ચઢી ગયો. દરેક સ્ટેશને તે પાવ-ખાનામાં પેસી જાય. એમ કરતો સરત પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ એક મજૂરને, બે આના લાંચ આપી. બીજા બે આના આપી પોતાને માટે પાસ કઢાવી મંગાવ્યો. અને તે સ્ટેશનની બહાર આવી મામાને ઘેર જઈ પહોંચ્યો. તેની હેલિયારીના સૌ કોઈએ વખાણુ કર્યાં.

[૪]

સાત લઈબધેલું ઝૂમખું રેલ્વેની મુસાફરીએ નીકળ્યું. એકલા ગોવિંદલાલે ટિકિટ કરાવી—આકીના બધા બે આનાનો 'પ્લેટફોર્મ' કઢાવી ધૂસી ગયા. અને ગાડીમાં ચઢી બેઠા. 'હા હા હી હી' કરતાં વખત અમતમાં પસાર થઈ ગયો. ઊતરવાનું સ્ટેશન આવ્યું. નાનું સરખું ગામ. અને નાનકડું સ્ટેશન—દરવાજો માસ્તર ટિકિટો ઊધરાવના જોભેલા. આગળથી કરી મૂકેલી ગોઠવણ મુજબ ગોવિંદલાલ સૌથી આગળ ગયો. અને માસ્તરે ટિકિટ માગી એટલે તેણે ઢોટ મૂકી, માસ્તર ગુસ્સે થઈ પાછળ દોડ્યા. એ તકને લાભ લઈ પેલા ૭ મહિતિયા મિત્રો ટિકિટ વગર દરવાજો વટાવી પલાયન કરી ગયા. ગોવિંદલાલ થોડું દોડી પકાઈ ગયો. માસ્તરે તેનું કાંકું પકડી કહ્યું : 'કેમ, ટિકિટ વગર મુસાફરી કરીને પછી નાસી જવું છે, ખરું ને ?' ગોવિંદલાલે ચક્ર પડતીક ખિસ્સામાંથી ટિકિટ બતાવી. માસ્તર ખીચારા બોલ્યા પડી ગયા, ને પૂછ્યું : 'ત્યારે ટિકિટ બતાવ્યા વગર ઢોટ કેમ મૂકી હતી ?' ગોવિંદલાલે જવાબ દીધો, 'ધણે દિવસે ઘેર આવ્યો તેથી ઘેર જવાની જરા ઉતાવળ થઈ આવી !' રેલ્વેવાળાને છેતરીને સાતે મિત્રો પોતાની ચાલાકી ઉપર વારી જવા લાગ્યા.

[૫]

ગળામાં મોતીની માળા, કાનમાં હીરાનીકમના ઝબકારા મારતા કાંપ, નાકે હીરાની ઝગમગતી ટુની, હાથે સોનાની ચાર બગડીઓ, આંગળાએ હીરાપાનાની મોટી વીંટી, અને તે જ આંગળાએ ચઢી વર્ષની બાળકીને લઈને એક શેઠાણી અમદાવાદથી મુંબઈ જતી મેટ્ર ટ્રેનમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં ચઢી બેઠાં. સાથે અદાર હાથની ચન્દ્રકળા સાડીમાં સન્નિજત આપા પણ હતી. શેઠ સાહેબ વળારવા આવ્યા હતા. નોકર શેઠાણીનું બિજાનું પાથરી આપવા ખાસ બંગલેથી આવ્યો હતો. હું તે જ ડબ્બામાં ફુલાંગે કે સફ-બાગે બેઠેલી હતી. અમદાવાદમાં સૌ કોઈ બીજાને

જરાતરા તો ઓળખે જ અને આ શેઠાણીને ગરજ હોવાથી ગળ્યું ગળ્યું હસીને મને નમસ્કાર કર્યા. ને બોલ્યાં, 'બેબી આયા વગર મુદ્દલ રહેતી નથી. તમને વાંધો ન હોય તો આયાને અહીં સુવાડું.' મેં કહ્યું : 'મારે વાંધો નથી.'

આયા વિનયપૂર્વક દૂર પ્લેટફોર્મ ઉપર નોકરની પાસે બોલી રહી હતી. બેબી 'આયા આયા' કરી રડતી હતી. પણ આયાને દૂર જ રાખવામાં આવી હતી. દસ મિનિટનો ઘંટ પડ્યો, ત્યારે આયાને ડબ્બામાં બોલાવી, પાયખાનામાં મોકલી દીધી, કારણ હજી ટિકિટ જોવાઈ નહોતી. મેં કહ્યું, 'નાનું બાળક છે, એટલે આયાને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ સાથે અહીં બેસવા દેશે.' શેઠાણીએ 'હ' એવો ઉચ્ચાર કર્યો. પણ કાંઈ બોલ્યાં નહિ. છેવટે ટિકિટો જોવાઈ ને ગાડી બપડવાની સીટી વાગી, એટલે શેઠ સાહેબે શેઠાણીના હીરાલીલમના કુંડળથી શોભતા કાન પાસે મોઢું આણી કહ્યું : 'બોરીવલીને રેશને જરા સાચવી લેજો.' શેઠાણી આલાકીથી હસીને બોલ્યાં, 'મને કહેવું નહિ પડે.' અને ગાડી બપડી.

શેઠાણીએ હસીને છુટકારાનો દમ બેબી આયાને પાયખાનામાંથી બહાર કાઢી, તેને સંબોધીને કહ્યું : 'હવે વાંધો નથી. સેકન્ડ ક્લાસમાં વચલે રેશને કાંઈ

ટિકિટ જોતું નથી. અને પગમાં જવું છે. એટલે બોરીવલી બિતરી જઈશું ત્યાં તો કાંઈ પૂછવાનું નથી.' પછી મારી તરફ ફરીને તેમણે કહ્યું : 'દાદરને રેશને રેલ્વેવાળાની પેલી બાઈઓ આવે છે, તે બહુ કચકચ કરે છે.'

મેં ફરીથી કહ્યું, 'બેબી નાની છે, તેથી આયા ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ ત્રીજા વર્ગમાં બેસે તો કાંઈ વાંધો નહિ લે.'

અમદાવાદી ખંધાઈલયુ' રિમત કરતાં લખપતિ- (કે કાળા બબરો કર્યા પછી કદાચ કરોડપતિ) ના પત્ની બોલ્યાં : 'ટિકિટ લીધી જ નથી ને—કાંઈ પૂછવાનું નથી—તમે જુઓ તો ખરા!'

મને મનમાં થયું—'હવે શું જોવાનું છે? જે જોવા જવું હતું તે તો મેં જોઈ લીધું.'

*

આવું આવું જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણા દેશના લાલિ વિષે મન ઉદાસ અને નિરાશ બની જાય છે; કાંઈને છેતરીએ તે ઈશ્વરને છેતરવાના પ્રયાસ ધરાવે છે. આપણું રાજ્ય છે, રેલ્વે પણ આપણી જ છે. તેમાં મફત મુસાફરી કરી આપણે જ નુકસાન વેઠીએ છીએ, એવું નૈતિક તથા નાગરિક શાસ્ત્ર આપણે ક્યારે શીખીશું ?

★

પ્રિયાને અંક

પક્ષીઓ પણ વાંછતાં વનઘટા, લેવા વિસામો ઘડી;
ને જેનો જ સ્વભાવ નિત્ય વહવા.થંભે નિશિથે સરિત્;
ઉડંતો જગ આવરી અનિલ જે, જંપે ધરાને ઉરે,
તો હું એકલ માનવી વિરમું ના કાં અંક તારે પ્રિયે!

અ. પછી સરકારની એ પ્રજાસિદ્ધિ જ પડી ગઈ છે કે બાંધકામમાં પહેલાં છાપર બાંધવું, પછી દિવાલો ચણવી અને તે પછી રોઈ ડિઝાઈન વગર જ બંધુ આવે, અને જ્યારે છેલ્લે પાયો નાખવાનો વખત આવે ત્યારે સરકાર પાસે એને માટેનાં નાણાં જ રહ્યાં ન હોય !

—જયસૂર્ય

ભારતના લાખો પ્રાજ્ઞનો માફક હું પણ પમ-પાળા મુસાફરી કરું છું એટલે હવાઈ કોર્પોરેશન નિલ અંજે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી.

—કે. સી. સીધીઆ

સરકાર નિષ્ફળાઓ મેળવવામાં ખરેખર સફળ થઈ છે એમ કહેવું જોઈએ.

—જયસૂર્ય

ઈજીપ્ત અને ધરાતની સંસ્કૃતિનો જન્મ પણ નહોતો ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ જે સિરટોએ હતી એટલી જ શિવોન્નત આજે છે.

—કે. મા. સુનશી

આપણી પ્રગતિને કમલે ને પગલે આપણે અસં-ગૃહ રહીએ એ જ હું ઇચ્છું છું. એથી જ આપણા કામમાં આગળ ને આગળ ધપતા રહેવાની આપણી શક્તિ વધશે.

—જવાહરલાલ નેહરુ

પહેલાં નાણાખાતામાં એ વિધિરો હતા હવે એના વડા તરીકે એક પરિશિત છે અને ડેપુટી પ્રધાન તરીકે એક કુંવારા છે. એટલે હવે સ્ત્રીઓને યોગ્ય 'હમદર્દી' મેળવવાનું શક્ય બનશે.

—શહિદી કુમાર ચૌધરી

પાર્લામેન્ટના વહીવટના પ્રધાન તો જાણે મગજમાં એવો ફાકા રાખીને ફરે છે કે પાર્લામેન્ટમાં કાય-કમની સંપૂર્ણ મોનોપોલી એમની જ છે અને જાણે કાઈ એને નકારી નથી શકતું !

—કે. એન્ટી મેરફીન

જે કરવેશની હાલની આ જ નીતિ ચાલુ રહેશે

રાજસભાના અને લોકસભાના પ્રભાવે 'ચૂટેલા સભ્યોથી માંડીને બિનસરકારી નેતાઓ જે કાંઈ બોલે છે એમાં કેટલીક વાર કેવી સચોટતા ભરી હોય છે એ એપ્રિલ માસના 'યુ. પી. આર્થ.' ના સમાચારોમાંથી અને પાર્લામેન્ટના હેવાલોમાંથી વીણીને અહીં મૂક્યા છે. દરેક અંકે આવા સૂત્રાત્મક મંતવ્યો મૂકવાની ઇચ્છામાં વાંચકો પણ મદદ કરશે જ.

તો ખૂબ જલ્દી આપણે જ્યાં—નાણાપ્રધાન પણ બિખારીઓ યર્ષ ગયાં હોઈશું.

—બચ્ચી કોનાઈઆહ

જ્યારે વિચારના લોકોને કહેવામાં આવ્યું કે એવા એ લોકો છે જેઓ આખું વર્ષ ધાન્ય ખાય છે તો તેમને આશ્ચર્ય થયું હતું અને તેઓ આ વાતને સાચી માની શક્યા નહોતા.

—રોહાશામ

માણસ પોતાનો ધર્મ બદલી શકે પણ એની ભાષા ન બદલી શકે.

—મૌલાના આઝાદ

દરેક નાગરિકને પૂરું કામ અને રહેવાનું ઘર હોવું જ જોઈએ, અને દરેક બાળકને શિક્ષણ પામવું જોઈએ.

—જવાહરલાલ નેહરુ

જ્યારે પત્ની પોતાના ધરડા પાંત સામે સ્થિત ફરે છે ત્યારે પ્રતિને એ મરસ લાગી શકે છે પરંતુ પતિએ પાછળ પણ જોઈ લેવું જોઈએ !

—કે. સુબ્રમનીઅમ

ભારતના અન્ય વિસ્તારોમાં જે રીતે સ્ત્રીઓને સમગ્રાવ મળે છે તેવો આસામની નારીઓને કેમ નથી મળતો એ કોયડાને હું હમેશાં ઉકેલવા પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છું, એ નારીઓ લિબિરકને બદલે પાનનો ઉપ-યોગ કરે છે, શું એ તો એનું કારણ નહિ હોય !

—શહિદી કુમાર

ભારતની વસ્તી કરતાં સરકારી પાઠશાળાની વસ્તી વધુ ઝડપથી વધી ગઈ છે.

—કું સેરાકીન

સલામતના મોટાભાગના સભ્યો હજી કુમારિકાઓ છે.

—એ. આયંગર

જે લોકોને ખાવા ધાન નથી એ લોકોને મન સ્વશાસન કાંઈ જ નથી.

—વિજયાલક્ષ્મી પંડિત

ખાંચોખાંચ વસ્તીવાળા શહેરીઓ કરતાં ગ્રામજનોને 'મુદ્દાન'ની ફિલસૂફી બહુ સારી રીતે સમજાઈ ગઈ છે.

—વિનોબા ભાવે

જ્ઞાન પ્રવૃત્તિના વિચારને જે લોકો સમજવામાં નિષ્ફળ નીવડશે તો એવી હલકા પ્રકારની કાન્તિ જન્મશે કે જેથી અનુગતા દેખાવો થયા વગર રહેશે જ નહિ.

—જયપ્રકાશ નારાયણ

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી જે અધિકાર દુનિયા ઉપર વ્યાપી ગયો છે કે પ્રકાશનાં દેખાવા લાગેલાં થોડાંક ચક્રચકિત કિરણો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે.

—રાધાકૃષ્ણન

✱

શો ધ

ઘણા જન્મો જોયા, યુગ યુગ પ્રભુ ! વિશ્વ અટવી. ઘણા ગ્રન્થો ગોખ્યા, શરીર સુકવી—કેં તપ કરી; ઘણી શોધી જોઈ વિદ્વત સહુ સંસ્કૃતિ જગની, ન પામ્યો કે તારો પ્રભુવર ! અરે ! તાગ તદ્દપિ ન લાઘ્યો વેદોમાં, ઉપનિષદ કે શ્રુતિ સ્મૃતિ એ, ન લાઘ્યો કુરાને, ઈશુવરતણાં દિવ્ય વચને, ન લાઘ્યો જરથુસ્તે, ધમપદતણી મૈત્રી-કરુણા, વિચારી જોયાં સૌ, જનવરતણા વાદ વસમા. ન કાશીરાંચિમાં, અરણતણી લોભે નવ જડયો, ન કૈલાસે વિન્ધ્યે, સરિતજળમાં એ નવ જડયો; અને હારી થાટી હૃદય મન એકાગ્ર કરીને લલા ગેઠો બ્યારે, ઉરકમલ તું વાસ નિરખ્યો; બધાં કૌતુકોમાં અદકું પ્રભુ ! આ એક નિરખ્યું.

વિજયશંકર ત્રિ. કામદાર

આર્થિક નીતિ જોતાં આપણી સરકાર 'વાણિયા' સરકાર છે, અને નિમણૂકો કરવામાં એ 'પ્રમથ' સરકાર છે.

—પી. એન. લોનરાજ

રાષ્ટ્રીકરણ અને સામાજિકરણ એવા મોં ભરાય એવા શબ્દો કેટલે અંશે પેટ ભરે એવા છે એ મારે હજી જાણવાનું બાકી છે.

—ડી. પી. ઘોષ

આપણી ઉદ્યોગિક નીતિ ટુંબડીમાં કાંકરા જેવી છે, અને પ્રધાનો આપણને અધારી મલીમાં ઢેરી બઈ રહ્યા છે.

—ચુરુપદસ્થામી

જો સરકાર સાહિત્યકરને પૈસા આપવાનું શરૂ કરે તો તે ક્ષેત્રમાં પણ કાળા જગર શરૂ થઈ જાય.

—એચ. પી. સરસ્વતી

પહેલાં કોઈ કે પૂછ્યું, કોણમો યોજના શું છે? હવે તમે પૂછો છો કે 'મીડો' શું છે? આ પછી હવે તમે પૂછશો કે ચોખા શું છે?

—રાધાકૃષ્ણન

વિ શ્ર પંથ તા

ગમે વિશદતાભરી સમગ્ર નિઃદગી કારમી વળી દુખદ પ્રેરણા પણ ગમે ચાલી આ વસી. મને અમર હાસ્યની મુગત જાળમાં દોડવું—અધાર ગત કાળનાં મરત સંસ્મરેલા મહી' ઘડી ગરકવા થતી અદરતાભરી ઇચ્છના: બધી અટકતી ચાલી વિષમ નિઃદગી રહાસતાં, બધી પલટતી ચાલી વિદ્વત હાસ્યને ફેંકતી. મને મનપસંદ આ શુભ આબાધિત આયથુ' ભલે થતું અકાળ હુ'ત, નહિ પછી રહે કામના વ્યતીત કરવા બધા અવિચલિત આ દેહનાં મુકર્તક-કુકર્તકો મર જાણડિત ના બને; અને જીવન અંરિતે અમરતા ન છે સંપડે. રહે જીવનની બધી શિખર એવજા કારમી વિશ્રમ્ય કરતી મને અખિત નિઃદગી ચે ભારે !

પ્રવાત

ઉર્દૂશાયરી-જગતમાં 'મીર'ને ગઝલના આદ્યક માનવામાં આવ્યા છે. એમની કવિતાએ જે ખ્યાલિ મેળવી છે એવી ભાગ્યે જ કોઈ કવિતાને મળી હશે. ઉર્દૂ સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ભારકર સ્વ. પ્રો. 'આઝાદ' એક જગ્યાએ મીરના કલામને નરાજતા લખે છે કે, 'કદરદાનીઓએ એના કલામને જવાહર ને મોતીની દૃષ્ટિએ મૂલવ્યા ને જોયા, અને એના નામને ફૂલની ફારમ ખનાવીને મહેકાવ્યું.' દિલ્હસ્તાનમાં એ વાત એક માત્ર એમને જ નસીબ થઈ છે કે, લોકો (મુસાફરો) મીરની ગઝલ એટ સોગાદના રૂપમાં એક શહેરથી બીજા શહેર-દૂર-સુદૂર લઈ જતા હતા.'

ગાલિબ અને ઉસ્તાદ જૈક જેવા શાયર-એ-આલમના માન-ધાતાઓએ પણ 'મીર'ની કમુખી કલામને વારણી લીધાં છે :

'મીર' કે શેર કા અહવાલ કરું કયા 'ગાલિબ';
નિસકા દીવાન કમ અજ ગુલશને કરામીર નહીં.

અરે, ગાલિબ ! 'મીર'ના શેરને શું વર્ણવું !
એનો ગઝલ-મુલકાર ગુલશને કાશ્મીરથી જરાય
ઓછો નથી.

ત્યારે ઉસ્તાદ જૈક તો વળી કંઈ જુદું જ કહે છે :

ન હુઆ પર ન હુઆ 'મીર' કા અન્દાજ નસીબ,
'જૈક' ચારને બહુત જોર ગઝલમેં મારા !

મીરની કવિતા એટલે આદ ને અશ્રુનો સમન્વય.
કરુણા ને વેદનાની સાક્ષાત પ્રતિમા ! એમની એક એક
ગઝલ જીવનની કરુણાનો રસ-પ્રવાહ છે. એક જગ્યાએ
કવિ પોતાના જીવન અને કવન વિશે લખતાં કહે છે કે,

હાલત તો ચહ કિ મુઝ કો અમે સે નહિ કુરામ,
દિલ સોજશે દર્દીસે જલતા હૈ ભૂં ચિરામ,
સીના તમામ ચાક હૈ મારા જિગર હૈ દાગ.

મારી દશા આવી છે. દુખ-દર્દ તો મને ઘેરી
વ્યાં છે. અને દિલ મારું માનસિક દુઃખોથી હમેશાં
મીલુખતીની પેઠે બળ્યા જ કરે છે. આખાય કાળ
નમાં ચીરા પડી ગયા છે. અને તમામ હૃદય જાશે
સળગીને—દાઝી દાઝીને આકો રહેવ એક ડાચ માત્ર છે.

ઉર્દૂ સાહિત્યમાં ગઝલનું જે શ્રેષ્ઠ
સ્થાન છે એમાં ગઝલકારોની પ્રથમ
હરોળમાં એસાડી શકાય એવો ગઝલ-
સમ્રાટ 'મીર' પણ થઈ ગયો. 'મીર'ની
ઉર્દૂ ગઝલો અને શેરોનો આછો પરિચય
આ લેખ દ્વારા એવી સળગ રીતે લેખકે
કરાવ્યો છે કે દરેક વાચકને રસતૃપ્તિ
કરાવે એવો આ લેખ બન્યો છે.

આટ આટલી જીવન-વેદનાને અંતે કવિ પોતાનો
કલામ તૈયાર કર્યાનો ઉરલેખ કરતાં લખે છે કે,
મુઝકો શાયર ન કહો 'મીર' કિ સાદખ હમને,
દોઝખ કિતને કિયે જમા તો દીવાન કિયા !

આજ દોહસો વરસના વખતેથી કાળ-વહેણ જોના
જીવન ને કલામના કલેવર પર પડી મયા છતાં પણ
એમના કલામમાં એ જ મસ્તી ને તાઝગી તરવરી રહી
છે, એ જ ખૂબી ને ખૂશલ મહકી રહી તે.

મીર આજીવન દુઃખની ગર્તામાં જ રૂબેલા રહ્યા,
વેદનાની ભૂમીમાં સળગતા રહ્યા. સંભવ છે કે, એથી જ
એની કવિતામાં, એના એક એક શેર ને શબ્દમાં
અનુભૂત વ્યથા ને વેદના ભરી પડી છે.

જીવનભર કાકામસ્તીમાં મોજ માણનાર જિંદા-
દિલ શાયરે કદી કાંઈની મોહતાણ કરી નથી. એ તો
પકારીને કહે છે કે,

'મીર' ખન્દોસે કામ કબ નિકલા ?
માગવા હૈ જો કહ મુદા સે માગ

એ હાથવાળો માનવી શું આપી શકવાનો છે ?
અને એ આપે તોય લાણીનું વાગે, લવનું તો
નહિ જ ! કવિ તો હજાર હાથવાળા માલિક પાસે
હાથ લંબાવાનું કહે છે.

અહીં દૈવતમ દોની દોલત પર કવિ મરમ કરીને
પોતાની લાપરવાહીનું બયાન કરે છે તે જુઓ,
ન મિલ 'મીર' અજ કે અમીરા સે તૂ,
હુએ હૈ ફકીર દનકી દોલતસે હમ.

કવિ જીપડે છે જગત-અજાનમાં મહોળખતના
મોલ કરાવવા ! પણ એના મૂલ્યો મૂલવનાર કોઈ
મળતું નથી ત્યારે કવિ હૃદયનો એક જીંઘી નિસાસો
નાખે છે :

હર નિસકે ખાદા મિલે બાનરે જહાંમે,
લેકિન ન મિલા કોઈ ખરીદારે મુહબ્બત.

અહીં જગત-અજાનમાં દરેક વસ્તુના ખરીદનાર
મળ્યા પણ પ્રેમનું ખરીદનાર કોઈ જ ન મળ્યું !

કવિને ખેકદર દુનિયાની પ્રતીતિ થાય છે :
કદ રખતી ન થી મતા-એ-દિલ,
સારે આલમ મેં મેં દિખા લાયા.

આ દુનિયામાં દિલ જેવી વસ્તુની જાણે કોઈ જ
કિંમત નથી. હું એ સારા જ જગતમાં એને લઈ
ખતાવી ફર્યો !

જગત વિશે કવિએ જુદું સાંભળ્યું હતું. એ મદાર
પર અનોખી કલ્પના કરી હતી પરંતુ અનુભવે જુદું
સિદ્ધ થયું :

ચમન કા નામ સુનાયા વલે ન દેખા હાય !
જહાં મેં હમને કફસ હી મેં જિન્દગાની દી.

અમે જગતને બાગ કહ્યો હતો-સાંભળ્યો હતો.
પરંતુ હાય ! અમે તો આ જગતમાં મુક્ત વિહાર-
વાને બદલે પાંજરાના કારાવાસમાં જ જિંદગી વીતાવી.

દર્દીમનના પાંજરામાં પૂરાયેલા કવિ અંદરોઝના
જિંદગીથી હવે ગળાગળ આવી ગયો છે, બેજાર બની
ગયો છે. એ પૂછે છે કે,

કેસે હૈ વે કિ જતે હૈ સદસાલ, હમ તો 'મીર',
ઇસ ચાર દિનકી જસ્તમે- બેજાર હો ગયે.

અરે, કોઈ કહેશે કે, સો-સો વરસની આયુ
ભોગવનાર કેવા છે ! કેમ જીવે છે ! અમે તો ચાર
દિનની જિંદગીમાં તો બેજાર બની ગયા.

બેજાર બનેલા કવિનું દિલ પણ આ બેહયા
દુનિયાથી ભીડી ગયું છે અને એવા જગતમાં હવે રહે-
વાથી પણ શો ફાયદો ? કવિ-કાળજને એ પ્રશ્ન વીધે
છે ત્યારે એ દર્દના લખકારા નાખતું કામળ કલેજું
લલકારી ભેંટે છે :

ઇન હજી હુઈ અસ્તિયાં મેં દિલ નહીં દગતા,
હે જ મેં વહીં જ બસે, વીરાના જહાં હો.

અય દિલ ! આ હૃદયહીન દુનિયા તારે માટે નથી.
હવે તું દુનિયાથી પર એવી કોઈ વીરાની દુનિયામાં
મને લઈ ચાલ !

દુનિયાથી દિલ ભીડી જતાં કવિ ગળગળો બની
જાય છે. હૃદયનો રંજ આંખથી અશ્રુ બની વહેવા
લાગે છે ત્યારે કવિ એને પાંખળતા વિનવે છે :

મત દલક મિજગાંસે મેરે એ સરસે આબદાર,
મુકત હી જની રહેજી તેરી મોતી-કી-સી અબ.

હે મારા પાણીદાર આંસુડાંઓ, પાંખળેથી દડી ન
જાઓ ! સાવ ફોગટમાં પાણીદાર એ મોતીડાના પાણી
અટકા ન કરો. મતલબ કે, તારા આંસુની વેદનાને કોઈ
નહિ પિછાને તો પછી નિરર્થક શા માટે વહાવવા ?

જીવતે- -જીવન પર વીતેલા વીતકાની વાર્તાને
કવિ આ સુ ાળા શેરના દોરમાં ગૂંથી લે છે :

દિલ ગય રસવા હુઆ, આખિર કે સોદા હો ગયા,
ઇસ દો રાજા જસ્તમે હમ પર લી કયા-કયા હો ગયા.

દિલ ગયું, બદનામ થયા, અને આખરે બાકી
હતું તે દિવાના-પાગલ બની ગયા. એ દિવસની
નાનકડી જિંદગીમાં અમારા ઉપર કોણ જાણે શું નું
શું વીતી ગયું !

જિંદગીના રાહ પર અચડાતો, રડતો કવિ થાકી
ગયો છે. હવે તો મોતના મહેમાનને આવકારે છે,
એનું ઉમળકાભરે સ્વાગત કરવા તત્પર બને છે.

હો ગઈ શહર-શહર રસવાઈ,
રે મેરી મોત ! તુ લલી આઈ.

કવિએ શા માટે મોતને મીઠું ગણ્યું એનો જવાબ
આપણને નીચેના શેરમાંથી મળી રહે છે :

અહરે જવાની રો રો કાદી, પીરી મેં લીં આંખે મૂંદ;
યાની રાત બહુત ચે જાગે, સુખહ હુઈ આરામ કિયા.

જુવાનીની બધી રાતો રોઈ રોઈને વીતાવી અને
વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખો મીંચી લીધી. કારણ કે જીવનની
બધીય રાતો દુઃખના ઉજાગરામાં ગૂંજરી. સવાર
થયું, ને આરામ લીધો.

કવિના મોત સાથે કવિની એ આરજૂની શી
વને થાય છે તે જોઈએ

દાગે ફિશક હસરતે વજ્ર આરજૂ-એ સો
યે સાય જેવાક લી હજમા લે ગયા

વિદહુનુ દુખ મિતનની ઈચ્છા આનહની ખવાહીશ
એ બધી તમનાએ મારી સાથે—મધમા મૃત્યુ રૂપી
ભદુર ભ્રમ ગયો

જીવન-મ ભુનો મવિને હર્ષ કે રોક નથી માનવ-
જીવનને પાણીના પરપોટા સમાન ગણી જીવન-
મજબૂતા નદરપત્ર કવિ અદ્વી દિધ્ય રત કરે છે ઈશ્વર
અને ઈન્સાન વચ્ચે અભેદ જાવને રપટ રૂપમાં
એગ્રામારે છે

નમદ મર કે વર્ત બહુરમ મે ભેઠ ગયા
કહે તો મીર લી એક જુલુના યા પાની કા

કહેવા ધારો તો કહી રોકો છો કે, મીર પણ
પાણીનો એક પરપોટો જ હતો જે એકવાર સસાર
સ મરમાં ફૂગી ને ફૂગી ગયો—એમા સમાઈ ગયો

કવિ સસારની ક્ષરુકાગૂતા પર આસુની અજલિ
ધરે છે

હર કોઈ હસ સુકામ મે દસ રેળ,
અપની નીચત અલથે જતા હુ

પ્રત્યેક મનની આ સસારમા અદોરતો નિવાસ
કરી પોતાની નામ ની નીચત વગાડીને વહેતો થાય છે।

કવિએ ઉપરોક્ત અદ્ય-પદ્ધતિમાં કેવું મગાનું ચિત્ર
ઉપસા-નુ છે? હવે જુઓ એ ॥ અ ય જ નદા
શેરના નમૂના

હસ મજિલ જહા કે બાશિન્દે મુતની હૈ
દર એક કે યા સુદર મા રામના હો રહા હૈ

આ સસાર રૂપી મજિનના નિવાસ દરમ્યાન
મુસાફર જે કાંઈ કરે છે તે જીવન-સફરની પૂર્વ
તૈયારીઓ છે

સરાપા આરતુ દોનેસે અના કર દિયા હમો
વગર્લા હમ યુ યે ગાર દિલેમુકુઆ હોતે

યમથી સાથા મુવી અમારી અભિવાધાઓ વ્યાપેલી
હોવાથી અમને (ઈશ્વરનો) પૂજારી બનાવી દીધો છે

એ અમારું હૃદય વાસના-ધન્યા રહિત હોત તો અમે
પણ ખુશ હોત

દિલ વોહ નગર નહીં કિ ફિર આબાદ હો સકે,
પદતાઓને મુનો હો યક બરની ઉનાડ કર

દિલ-નગરી એકવાર વેરાન થયા પછી મધી
આગાહ યાઈ રાકતી નથી એટલું જાણી લેજો નદિતર
ઉગડીને પાછળથી પરતાશે

એ રોતે કયામત! હમ સોતે હી ન રહ જાયે,
ઈસ તાલસે નિકરે તો હમકો લી જળા રૈના

એ પ્રક્રયના લગન! કદી આ નરતેથી પરતર
થતાં અમે કશ પોતાને બગાડી તો દેજે કયાક
અમે સૂતા જ ન જઈએ!

શુક હસકી જહા કા હો ન સકા
દિલસે અપને હમે ગિલા હે યક

એના અત્યાચારનો આકાર માનવાનો રહી ગયો
એની ફરિયાદ અમે અમારા દિનને કરીએ છીએ
મતવળ કે દિલને એનો વમવસો રહ્યા કરે છે

હમ નિજદ કર કે હરને મોહ યિયા
નિક ગઈ આડ, હમ લી કયા સસ્તે

એણે એક નબર ફેકી ને અમારા મૂલ્યો અડી
લીધા અરે અમે પણ કેટલા સગતામાં વેચાઈ ગયા!

કવ ગુલ શરસોમ્મર સાંરે હી મે
પર હમ ઉનમે દુઝી બાપે બહુત

ફૂલ ફર્તા, ફૂલવાડી હતી, ચદ્-ચુરજ એ
બહુ બહુ છતાં એ તમામમાં તમે જ અમને ખૂબ
ગમી ગયા!

ફિસરો દિલ નહીં મિલતા યા રખ!
હુઆ યા ફિસ ધડી ઉનરો જુદા મે

જમા-થી હું એનાથી વિખટો પડ્યો છું ત્યાથી
હે ખુદા! માત્ર દિલ કયાંય એટલું નથી—કયાંય
ગોપનું નથી

મજલિસ મે મૈને અપના સોલેજિગર કહા શા,
સોતી હૈ શપા તજ સે બેઈજિતગર હર શખ

ધણા સમર પહેલાની વાત છે કે, એક દિવસ હું
કાંઈ કાયરે-મહેફિનમાં—મુશાવરામાં મે મારી

મારી મૃતપત્નીના ઔશિકા આગળ ઊભાં ઊભાં કૈલાસની સંકુચિતતાના બધા પ્રસંગો એક એક કરીને મારી આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યા.

x x x

સાંજનો સમય હતો. છાંયોની માંદગીને એકદમ વર્ષ વીત્યું હશે. હું નીચે આંગણામાં બેઠો એકો એને માટે દવા તૈયાર કરતો હતો ને તે ઉપરથી ઊતરી અને કાંઈક ઉદાસીન ચહેરે ઝડપથી મારી આગળથી પસાર થઈ પોતાના ઝોરડામાં જતી રહી.

મેં દવા ત્યાં જ મૂકી દીધી અને દોડ્યો દોડ્યો અંદર ઝોરડામાં ગયો. પથારીમાં મોં સંતાડી તે રાતી હતી.

થોડી પળો સુધી છાનોમાનો એને રહતી નેઈ રહ્યો. મારું હૃદય ધડકતું હતું અને મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થતી હતી કે હોય ન હોય પણ કોઈએ એને કડવી વાત કહી દીધી હશે. થોડીકવાર પહેલાં જ તે ઉપર ખુદશી હવામાં સૂત્રા ગઈ હતી. નીચે ખૂબ તાપ લાગતો હતો. આથી મેં જ એને કહ્યું હતું કે નીચે બકળામણ થતી હોય તો ઉપર જઈને આરામ કર—પણ એ તો થોડીવારમાં પાછી આવી. જરાક આગળ ધપીને હું એના ખભાને અડક્યો. તે એ જ પ્રમાણે પડી રહી.

હૃદય-વ્યથા (મર્મહારા) કહી હતી. લોકો પર તો તેની શી અસર થઈ તે તો ખબર નથી પણ મીણુ-બત્તી ઉપર જરૂર એક એવી જખર અસર જમાવી કે, બસ ત્યારથી મીણુબત્તી અહોનિશ રહ્યા જ કરે છે.

હવે જુઓ કવિનો આ અંતિમ શેર. જમતથી વલોવાતે દિવસે વિદાય લઈ રહેલા કવિજીવને કેવું દર્દ ઉપડે છે! હૃદયમાં કોઈ કારમા લાની વેદના વકરે છે. અને એ વકરતી વેદના આજ પણ આ શેરમાં વલવધી રહી છે :

મેં વહ રેનેવાલા જહાંસે ચલા હું;
જિસે અથ્થ હરેસાસ રેતા રહેગા.

આપણને નજરે દેખાતા કે આપણે ધારી લીધેલા નિબંધ અને નઠોરમાં જ્યારે કૂલથી પણ કુમળું દિલ આપણે ભેઈએ છીએ ત્યારે ઘડીભર તો આપણે માની જ શકતા નથી ઊર્ફ અને હિંદી સાહિત્યના કલમકારની આ વાર્તા શુજરાતીમાં પણ ભાષાંતર જેવી લાગતી નથી. વાર્તાનો અંત તો દિલને હચમચાવી જ નાથ છે ને ?

મેં કહ્યું : 'છાયા !'

પાસું બદલીને એણે મારી સાસું જોયું. તાવની ગરમીથી એનું મોં લાલચોળ બન્યું હતું અને આંખો પણ ભરાઈ હતી.

'શું થયું છાયા ?'

એક પળ સુધી એ મારી સામે નેઈ રહી ને પછી કહેવા માંડી : 'મને હૉરિપટલમાં મૂકી આવો !' એનાં આંસુ વગરપ્રયત્ને વહેવા માંડ્યાં.

હું ખાટના પર બેસી ગયો. એનું માથું ખોળામાં લઈ એનાં આંસુ લૂછતી લૂછતાં પૂછ્યું : 'કહે તો ખરી, તને શું થયું છે ?'

હું એ રડનારો આ દુનિયાથી વિદાય લઈ રહ્યો છું કે, મારા ગયા પછી—મારા મરણ બાદ, મારા દુઃખ-દર્દની સ્મૃતિને જળવર્તા પ્રતિવર્ષ યાદ કરી કરીને વાદળો આંસુ વહાવતાં રહેશે.

દુઃખ અને દર્દના દરિયામાં ફાકામસ્તીની મનવાર ને શાયરીની પતવાર લઈ ધૂમનાર આ મરજીવા શાયરે પોતાના 'મીર' (સરદાર) નામને સાર્થક કરી બાણ્યું. શાયરોની દુનિયામાં એ નામ એ—જોડ રહ્યું છે ને રહેશે. આવા મસ્તીના માણિગર કવિને જહોન્સનના શબ્દોમાં મિરદાવી લઉં છું : મીઁ જેવા—
'Poets are far rarer births than kings'

તેણે કહ્યું લેતાં લેતાં કહ્યું : ' મને ક્ષય થયો છે. ધરમાં રહીશ તો બીજાનો પણ જીવ લઈશ. હારિપટલમાં દાખલ કરશે તો જીવનના જે એક બે દિવસ બાકી છે, તે સુખે ગાળી શકીશ, પછી તમનેય આરામ મળશે ને ધરનાને પણ દુઃખ નહીં પડે. '

મારું મળું સૂકાતું જતું હતું. મેં કહ્યું : ' જાયા ! હું મારા દુઃખનો વિચાર ન કર. મારો તો કેઈ જીવ માગે તો તેય આપીને તને સાજી કરવા તૈયાર છું. પડેલાં એ તો કહે કે કાણે કહ્યું કે તને ક્ષય થયો છે ? '

' કહે કેયું ? મને વર્તાય છે ને ! નસીબમાં જે સહેવાતું છે તે સહેવું પડશે, જે સાંભળવાનું છે તે સાંભળવું પડશે. હું તો એમ જ ગ્રાથું છું કે ઈશ્વર મને ઉપાડી જ લેવાનો હોય તો આમ જ ઉપાડી લે. દુઃખી થવા ને દુઃખી કરવા આવો રાગ શું કામ મોકલ્યો ? '

મારું મળું ભરાઈ ગયું. મેં કહ્યું : ' જાયા ! હું તને વિનવું છું કે મને કહે તો ખરી કે તને આવું કાણે કહ્યું ? '

' તમે ઘાટા પાડશો. હું શું કહું ? '

' હું જરાય નહીં ખોલું છું કહે તો ખરી. '

તેણે કહ્યું : ' અહીં જીવ ગરારાતો હતો. ને તમે કહ્યું એટલે ઉપર ગઈ. બૂલધી મારી પથારીને બદલે કૈલાસની પથારીમાં સૂઈ ગઈ. એણે આવતાવિંત કહ્યું : " તમારે મરવું છે તો બીજાને મારીને મરવાનો ઈરાદો શું કામ રાખો છો ? " અને કેયું જાણે એણે શું શું કહ્યું. તમે જ કહો કે મેં કાંઈ એવું જાણ્યું જોઈને ક્યું હતું ? અને ત્યાં સુધી હું કોઈને અડતીય નથી, મારા બાળકને સુધ્યાં હું ખોળામાં નધો લેતી. '

તે મોટેથી રડતી હતી. અને મને કાંઈ પણ સંકટ નહોતું. ત્યાં બેઠો બેઠો હું મારી લાચારી પર વિચાર કરવા લાગ્યો. એવું થતું હતું કે જઈને કૈલાસનું ને મારું મળું કોડી નાખું ને એવી ધમાક

કરું કે બધાને ખચર પડી જાય. આ બધું માયા-પની શીખવણીનું પરિણામ હતું. જેને લીધે હું તેની પાસે નહોતો જઈ શકતો છતાં મેં મારા બાઈ ને આવું ખોલતાં કેમ નથી રોકતાં ? એ વખતે મને માની માડપૂજા, નિયમ-ધર્મ, પાપ-પુણ્યની બધી જ વાતો નકામી ને નિરર્થક લાગી અને મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું જાયાને લાહોર લઈ જઈશ જ્યાં કૈલાસ જેવા નિષ્કુર રહેતા હોય ત્યાં દઈને રાખવામાં એને જીવતાં મૃત્યુના મોંમાં ધોલવા જેવું છે.

એ રાત્રે મને બાંધ ન આવી. જે વાતનો મને ભય હતો એ સામો આવી. ઈચ્છા તો હતી કે કોઈ એવું દિલ ન હુલવે, એને એના જીવનથી નિરાશ ન કરે અને કૈલાસે એને એવું જ સજાવી દીધું : ' તમારે મરવું છે, અમને એડે મારો છો ! ' કેટલા કડવા શબ્દો ! એનો એક એક અક્ષર મારા હૃદયમાં કંપનો હતો. મારી લાચારી પર હું રડ્યો ને મેં ચાહ્યો આસિ લૂગ્યાં. પણ બીજી જ પળે દુર્બળતાનો ભાવ દૂર થઈ ગયો અને હતાએ એવું સ્થાન લીધું. મેં નક્કી કર્યું કે સવારે જાયાને લઈ લાહોર જતો રહોશ.

--અને હજી તો રાતના ત્રણ જ વાગ્યા હતા, મેં માને જગાડી ને કહ્યું : ' હું લાહોર જઈ છું. '

તે આશ્ચર્યચકિત થઈ મારી સામે જોઈ રહી. મેં કહ્યું : ' જીકીને જરા થોડો ધણે સામાન બાંધી આપ. ' એણે મારા વિખરાયેલા વાળ અને નિગાશ ચહેરા સામે જોઈ કહ્યું : ' ગરિઠ થઈ ગયો છે, જગ્યા ! '

' હા. '

એ ચૂપ જ રહી.

અને પછી જલદી બધું તૈયાર કરી હું દગો લઈ આવ્યો અને જ્યારે અમે જવા માંડ્યું ત્યારે મેં પથારીમાં સૂતેલા બાળકને ઉપાડ્યું.

મા રાઈ પડી : ' આને પણ મારી પાસેથી કેમ ચૂંટવે છે ? ' મેં બાળકને ત્યાં જ સૂડી દીધું. માને પગે લાગ્યો અને જાયાને લઈ ને તૈયાર થઈ ગયો. માએ જતી વખતે મારા હાથમાં દસ દસ રૂપિયાની

મે તોટા મૂકી અને કહ્યું : 'વધારે વૈસા જોઈ એ તો લખજે.' એણે રૂંધાયેલા અવાજે આશીર્વાદ પણ આપ્યા, પણ કૈલાસ જંગલો હતો તો ય નીચે ન જ ઊતર્યો. હા! બાળક રડવા માંડ્યું ત્યારે એણે ઉપર સૂતાં સૂતાં જ ધમકાવ્યું ખરું! અંદરનો શ્વાસ અંદર રમાવીને બાળક ખીને ચૂપ થઈ ગયું.

એ વખતે મારા હૃદયના ઊંડાણમાંથી એક ઊંડો નિશ્વાસ નીકળ્યો. અને ગાંડાની જેમ હું પગથિયાં ઊતરી પડ્યો.

x x x

સાત મહિના પછીની એક વાત હતી—દુઃખની જેમ કાળી ને આપત્તિની જેમ ભયંકર. રાતે એક વાગ્યો હતો. મેં મારા ઘરેનું બારણું ખખડાવ્યું અને કાંઈ અવાજ ન સંભળાતાં એક ઊંડો નિસાસો નાખીને પાસે ખુરશી પર સૂતેલી અશક્ત અને દુઃખળી છાયા પર નજર નાખી. છાયાને ઉપાડીને સ્ટેશનેથી અહીં સુધી લાવ્યા હતા એ બંને મજૂરો તરફ પણ જોયું. ઝાંખા અજવાળામાં આ બધું કાંઈક રચન-સમ ભાસતું હતું.

મેં એ વાર ખૂબ પાડી અને સાંકળ ખખડાવી. મકાનની છત પર ખેંદેલાં જંગલી કળતર બીને ફૂકડ્યાં. ઉપરથી કાંઈક અવાજ સંભળાયે ખરો—જાણે કોઈ હોય એવો. હું ફરીથી સાંકળ ખખડાવવાનો હતો પણ અટકી ગયો. આ થોડી પળો દરમિયાન અનેક-વિધ મુશ્કેલીઓથી ભરેલું સાત મહિનાનું દુઃખમય જીવન મારી કદપના સમક્ષ તરવર્યું—લાહોરમાં વેદો અને ડોક્ટરોની પાળળ ભમવું, બધી બાબતોની નિરાશ થઈ ને હોસ્પિટલમાં શરણ લેવું, ખર્ચો કાઢવા માટે રાતદિવસ તનતોડ મહેનત કરવી, એકસ રે, ક્ષયનો ઈલાજ, હોસ્પિટલમાં ગુજરેલા આશાનિરાશામય દિવસો, ક્યારેક આશાનો સંચાર તો ક્યારેક નિરાશાનાં વાદળાં, ઉનાળાની દુઃખદાયી ઋતુ, પહાડી હવા ખાવા જવું, પાછા ફરવું, અને હવે હાડકાંના માળખાં જેવી પત્ની, એવી જ કાળી રાત અને એ જ

મકાન જે સાત મહિના પહેલાં તનતનું હતું—બધું આંખ સમક્ષ તરવર્યું.

માએ બારણું ઊઘાડ્યું, મેં એનો ચરણ-સ્પર્શ કર્યો, એણે આશ્વિષ પણ આપ્યાં, છાયાએ પણ રૂંધા-યેલા અવાજે પ્રશ્નમાં કર્યા પણ ઊડી ન શકી. માએ આશીર્વાદ આપ્યા : 'જલ્દી સાજ થઈ જા એડી, અને સુખેથી જીવન માગ.' પછી છાયાને ઉપરના ખુલ્લા અને હવાવાળા ઓરડામાં મોકલી. મેં મજૂરોને એમની મજૂરી આપી, છાયાના આરામની વ્યવસ્થા કરી. બહાર વરંડામાં આંચો ને ટૂંકમાં માને મારી આપવીતી સંભળાવી. બાળકને જોવા માટે મારો આત્મા તલસતો હતો. માને પૂછ્યું તો એણે કહ્યું : 'ઉપર કૈલાસની પાસે જ સૂવે છે, હવે તો કાકા, દાદા બધું જોવે છે, અમારાથી તો ખીતો જ નથી, બસ એની જ ધાક માને છે.'

હું ઝટપટ નીસરણી ચઢીને કૈલાસના ઓરડામાં પહોંચ્યો. એ કદચ હમણાં જ વાંચીને સૂતો હતો પણ મારા અવાજથી જાગી ગયો હતો. એણે બત્તી કરી. અઢી વર્ષનો મારો નાનો અણુ બાળપણની મીઠી માદક નિદ્રામાં મસ્ત હતો. એને શી ખબર કે એની મા પોતાની આશા-આકાંક્ષા સાથે મૃત્યુની અધારી ગુફાના મોં સુધી પહોંચીને કઈ પળે અગાધ અધિકારમાં વિલીન થઈ જશે! એને શી ખબર કે એનો બાપ સંકટોના સતત હુમલાથી થાકી ગયો છે, હારી ગયો છે.—એ તો નિરાંતે ઊંઘતો હતો. કષ્ટ અને દુઃખથી અજાણુ. બાળપણની મીઠી, મસ્ત, ઊંઘ!

માએ હસીને કહ્યું : 'આપણે દસ ખૂસો પાડીશું તો ય નહીં જાગે, પણ કૈલાસ એક જ ખૂસ પાડે તો તરત જાગશે.' અને કૈલાસને કહ્યું 'કૈલાસ, જરા ખૂસ પાડ ભાઈ.'

કૈલાસે પોતાના નીરસ ને ભયાનક હાથ સહિત ખૂસ પાડી, બાળકે પણ ઊંઘતાં ઊંઘતાં જવાબ વાળ્યો. 'હાંજી!'

કેલાસે કહ્યું : 'ઊઠ બાઈ.'

બાળક ઊઠ્યું.

'સૂઈ જા!'

અને એ સૂઈ ગયું.

'ગા!'

અને બાળક સૂતાં સૂતાં ગાવા લાગ્યું.

'ઊઠીને નાચા!' કેલાસે જાણે પોતાની જીન પર

ગર્જથી ફૂલાતાં કહ્યું.

બાળક બીટે ઊઠવા માંડ્યું એટલે મેં છાતી સરસું ચોપ્યું. આટલી બધી દેહરતા! આવા કુષ્ટ સાથે રહીને બાળક શેષીન ને ચંચળ શી રીતે અને? કદાચ એના જેવું નીરસ ને ગભીર બની જાય તો ય નવાઈ નહીં. પણ હું તો બાળકોનો ચંચળતાનો પ્રેમી છું, મને તો બાળકોનું તોફાન ખૂબ ગમે છે. જે બાળક તોફાની ન હોય એ તો ધરડા ડોસા જેવું લાગે. માએ કહ્યું, 'બસ બોએ છે તો આ જ ગુરૂથી. મને તો મારી ખેસે છે, હડીણો એવો છે કે ચીગાય ત્યારે હાથમાં જે હોય તે ભોંય પટકે છે. પણ જો કેલાસ ઉપરથી માત્ર 'અરણ્ય'ની ખૂબ પાડે તો સીધોદોર થઈ જાય છે.' ત્યારબાદ મા હસી પણ હું તો અરણ્યને છાતીએ વળગાડીને મારા ખાટલામાં સૂઈ ગયો ને વિચારવા લાગ્યો કે માનાં જીવતાં આ રીતિ છે તો એના મૃત્યુ પછી શું થશે?

પછી જે વાત માએ, હમણાં જ કરી હતી તેવું દૃશ્ય આંખો 'સમક્ષ તરવડું' અને મારું લોહી ઉકળી ઊઠ્યું. સવારે છાયાને કંઈક કીક હતું. આંખે એના જીવનના નાટકનો અંત આવવાનો હતો એવી રજમાત્ર પણ શંકા નહોતી એટલે હું કામવશાત્ કપૂર્ણલા ગયો. માએ મને કહ્યું કે લગભગ ચાર વાગે પોળમાં ફેરિયા પાસેથી છાયાએ કાપડ ખરીડ્યું. પછી દરજીને બોલાવી કપડાં સીવવા આપ્યાં. ત્યારબાદ અચાનક એને ગમગમણ ઉપડી અને એણે કહ્યું : 'મા, પાણી આપો. એવું લાગે છે કે છેલ્લી પંડી આવી પહોંચી છે.' માએ એને પાણી આપ્યું. પાણી

પીધા પછી તે બેભાન થઈ ગઈ ને શ્વાસ ઉપડ્યો. ત્યારે ઘરમાં કેલાસ ને મા સિવાય કોઈ નહોતું. અને ખાટલા પર કે માળ ઉપર મરવામાં દિંદુઓમાં અપ-શુકન મનાય છે. માએ કેલાસને વિનવ્યો : 'ગમે તેમ કરીને મને જરા ટેકા કર હું' છાયાને નીચે લઈ જઈ. પણ એને ઉઠાડવાનું તો જાણ્યું હતું એ તો દહીંના ઓરડા પાસે ફરકતો પણ નહોતો. અને મા તો બીચારી પાતળી ને અશક્ત હતી. પણ ખાટલા પર મરવાથી છાયાનો આત્મા નરકવાસી બને એવા ભયથી એણે એની બધી શક્તિ ખર્ચીને એને ઉપાડી, માંડ પગથિયાં સુધી પહોંચી ને ત્યાં ભોંય પર સુવાડી કેલાસને ખૂબ મારી. એ તો શેનો જીતરે? આખરે મા છાયાને ધસડતી ધસડતી નીચે લાવી ને જમીન પર સુવાડી. મૃત્યુ પછી તો માનવીનું જે થવાનું હોય તે થાય, પણ મનુષ્ય પહેલાંય તોરી ચાવી ફૂંદશા થઈ શકે છે!

એ વખતે છાયાને જાન આવ્યું અને કોઈ અગળણ શક્તિના બળે એ જડા ઊડી. એણે આંખો ઊધાડીને ઓમતેમ જોયું. મરણના આગમનથી એ જરાક ગમ-રાઈ હતી. 'હું ક્યાં છું?' એમ એણે પૂછ્યું.

માએ કહ્યું : 'તને ગભરામણ ઉપડી હતી.'

'મને ઉપર લઈ જાઓ.'

પણ એના જવાબ સાંભળ્યા વગર એ સૂતી તે ઊડી નહોતી.

મા ઉપર જઈને એની પથારી લઈ આવી, એણે પથારી પાથરી જાયાને સુવાડી, ઓશિકે દાણા મૂક્યા ને દીવો સળગાવ્યો.

મરતાં પહેલાં મારી પત્નીના જે બેહાલ થયા એવું વર્ણન સાંભળીને હું ગંડા જેવો થઈ ગયો. મનમાં થયું કે મરી જઈ કાં તો મારી નાખ્યું. પણ વખત વિચારીને ગમ ખાઈ ગયો. લાચારીએ માગ હોડ સીવી લીધા. આંખોએ એના દમાઈ ગયેલા માલ, ગીંચાયેલી આંખો ને ખીરાયેલા હોડ જોયા ને એ રડી પડી.

સવારે એના શયના અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. મેં હેઠી વાર એનું મોં જોયું હતું. ચંદ્રમા જેવા સુંદર મોં પર અત્યારે જાણે કોઈ એ શાહી ચોપડી હતી, ભરેલા ગાલ ચોંટી ગયા હતા, અને આંખો ઊંડા ખાડામાં ઊતરી ગઈ હતી. આ શરીરમાં કેવું ક્રોધન ને નિદોષ હૃદય હતું ! એને 'કેવી જલદી ઠેસ વાગતી હતી ! પણ હવે...હવે...આ નિષ્કુર ધરતી, આ સૂકાયેલાં લાકડાં ને અગ્નિ ! સંતોષના બંધ તૂટી ગયા, ખૂબ રડ્યો, મન ધરાય એટલું રડ્યો. પાછો આવ્યો ત્યારે માથું ભારે હતું, આવીને છાતોમાનો ઝોરડામાં સૂઈ ગયો. આખો દિવસ દુઃખ દરાવવા આવનારાઓની હાર ચાલુ રહી પણ મને આ બધી ખામતો પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો.

ભાઈના શુષ્ક વ્યવહારે મારા દુઃખને બમણું કરી મૂક્યું હતું.

x x x

છાયાતું ખારસું તેરસું ને ક્રિયાકાંડ પતાવીને લાહોર જવા તૈયાર થયો ત્યારે અચાનક કૈલાસે આવીને અરુણની માંદગીની ને ડોક્ટર બોલાવવાની વાત કરી. મેં મારા દોકરા તરફ જોયું. એ કૈલાસના ખોળામાં ઉદાસ ને અશક્ત બનીને સૂતો હતો. એને મેં મારા ખોળામાં લીધો. આ દિવસોમાં હું એના પ્રત્યે બેપરવા બન્યો હતો. સાચી વાત એ હતી કે હું મારા દુઃખમાં મને પોતાને, ખાળકને, બધાને જૂલી ગયો હતો. છાયાતું મરણુ તો પહેલેથી કંદેપેલી વસ્તુ હતી, છતાં પણ પ્રેમ અને સંલગ્ન, એકતા ને અનન્યતાના ચાર વર્ષ પછીની વિયોગ ! મારું મગજ આખું ખરાબ થઈ ગયું હતું. મેં પહેલી ગાડોમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો ને અરુણને દાકતરને ત્યાં લઈ ગયો. અરુણને ખાસ કોઈ રોગ નહોતો લાગ્યો પડ્યો, અશક્તિ હતી અને ગળામાં થોડો ગાંઠો હતો. દાકતરે શક્તિની દવા આપી ને ગળે આયોડેકસ ચો-જીં સાંજે ફરી પાછો જવા તૈયાર થયો ત્યારે કૈલાસે આવીને પૂછ્યું : 'ભાઈ, દાકતરે શું કહ્યું છે ?' મેં કહ્યું : 'આ શક્તિની દવા આપી છે, સવાર-સાંજ એકએક ચમચો

આપજો. હું લાહોર જઈને આયોડેકસ મોકલીશ. અને ખીજ સારી શક્તિની દવા પણ.'

અને લાહોર આવ્યે થોડાક જ દિવસ થયા ત્યાં કૈલાસનો પત્ર આવ્યો. લખ્યું હતું કે આયોડેકસ જલો મોકલો. મારી તમિયત અહીં આવ્યા પછી લથડી હતી, કાંઈક વિચિત્ર પ્રકારની ગાળસ શરીરમાં ઘૂસી ગઈ હતી એટલે દવા મોકલી ન શક્યો. કૈલાસના ખીજ બે પુત્રો આવ્યાં. પણ મારું મન ચકરાવે ચડ્યું હતું. ફરી પાછો એનો એક પત્ર આવ્યો. જેમાં લખ્યું હતું—શક્તિની દવા ખલાસ થઈ ગઈ છે અને ખીજ કોઈ દવા મોકલો. એ દિવસે મારી તમિયત સારી ન હતી, પણ દાકતરને ત્યાં તો ગયો. દાકતરની આજ્ઞા પ્રમાણે 'ટ્રીમેન્ટ સીરપ'ની એક બાટલી અને આયોડેકસની એક શીશી ખરીદીને પાછો આવ્યો. વિચાર કરતો હતો કે આ બંને વસ્તુઓ કેવી રીતે મોકલું ? ત્યાં તો કૈલાસનો તાર આવ્યો : 'અરુણની હાલત ગંભીર છે. જલદી આવો.'

મારા પગ ઢીલા થયા. ટાઈમિંગ-ટેબલ જોયું. ગાડી ઊપડવાને પંદર મિનિટની વાર હતી. દોડતો દોડતો સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. ડબ્બામાં પગ મૂક્યો ને ગાડી ઉપડી. સીટ પર બેઠો ને ઊઘી ગયો.

એક મુસાફરે પૂછ્યું કે તમારી તમિયત ખરાબ છે ? પણ હું બોલ્યો નહીં. છાતોમાનો સૂઈ રહ્યો. લોહિયાં સ્ટેશન આવ્યું અને જલદી ટિકિટ આપીને હું દોડ્યો. ઘર બહુ દૂર ન હતું; છતાં માર્ગ ખૂટતો ન હતો. તાવ અને ચિંતાથી પગ ધ્રુજતા હતા, ઘેર પહોંચ્યો. અરુણને એટલો બધો તાવ હતો કે એવું ભાનેય જતું રહ્યું હતું. હું દાકતરને તેડી આવ્યો. દાકતરના જણાવ્યા પ્રમાણે અરુણને ન્યુમોનીયા થયો હતો, અને જરાક બેદરકારી એનો જીવ લઈ શકે એમ હતો.

મને પોતાને તાવ લાગ્યો પડ્યો હતો. મેં લાચાર આંખો વડે કૈલાસ તરફ જોયું, પણ દાકતરની વાતથી એને આધાત લાગ્યો હતો. અરુણ સાથે એને પ્રેમ થયો હતો. રાતદિવસ એની જ સામે રહેતો હતો.

મે જોયુ કે કૈવાસનો રબ પીળો થઈ ગયો હતો ને એ અનિમેષ નયને અરણ્ય તરફ જોઈ લો હતો, જાણે કોઈ શાહુકાર પેતાની લૂટાતી જતી સપતિ તરફ જોઈ રહ્યો હોય એમ.

મે એનો ખસો હલાવ્યો. એ ચમક્યો મે કહ્યું. 'મારો જીવ ડોળાણાય છે જ દાકતરને ત્યાંથી દવા લઈ આવ' એ દાકતર સાથે ગયો.

* * *

જેટલી કાળજીપૂર્વક દૈશાસે અરણ્યની ચાકરી કરવા માંડી એવી તો હું કે એની સ્વર્ગસ્થ મા ય ન કરી શકત કેટલીય રાતો એ એના ઓશિકે જાયતો બેસી રહ્યો, નિયમિત રીતે દવા પીવડાવતો રહ્યો અને હું તો ચેતનવિહે છે બનીને કામ કરતો રહ્યો.

એક રાત્રે ફરી પાછાં વાદળ ધેરાયાં, વીજળી ચમકવા માંડી અને વટાળના વેગથી ખારણાં ખખડાં મારુ હ્રદય ચિરાઈ ગયું અરણ્યની સ્થિતિ કોઈક સુધરતી જતી હતી ને આશા હતી કે એને થોડા દિવસમાં આરામ થઈ જશે પણ આ કમનમ્ત વાદળાં! એને શેનો આરામ પામવા દે! અગ્ને ખારણાં વાસ્વાં, ઝોરડામાં બહી સળગાવી રે અગિયાર વાગ્યે અરણ્યને શ્વાસ બેપડ્યો મે કૈનાસને કહ્યું 'લક્ષણ સારા નથી, દાકતરને બોલાવ' કૈનાસ ગયો ખારીના કાચમાંથી મે જોયુ—મૂશળધાર વરસદ પડતો હતો એક હાથમાં બેટરી ને બીજા હાથમાં છત્રો પકડીને, વટાળતો, અધારાને ને વરસાદનો સામનો કરતો કરતો કૈવાસ જતો હતો શરીર પર માત્ર એક ખમીસ ને નીકરે હતાં બધથી હું અચાનક મૂંઝૂકે બેઠો ખારી બેઠાડીને મે જૂમ પાડી 'કૈનાસ, કામજો લઈ જા શરદી લાગશે.' પણ એણે કં તો સાંકળ્યું નહીં અથવા તો સાંકળ્યું તો ગળ્યકાઈ નહીં માર્ગની જેમ આગળ વધતો ગયો મે ખારી બધ કરી ને બેઠો નિશ્વાસ નાખી ઓશિકે બેસી ગયો.

એકાદ કલાક પછી દાકતર આવ્યા, પેતાનો નીતરતો માટ ખીટી પર યીગાડીને, હાથ તપાસીને

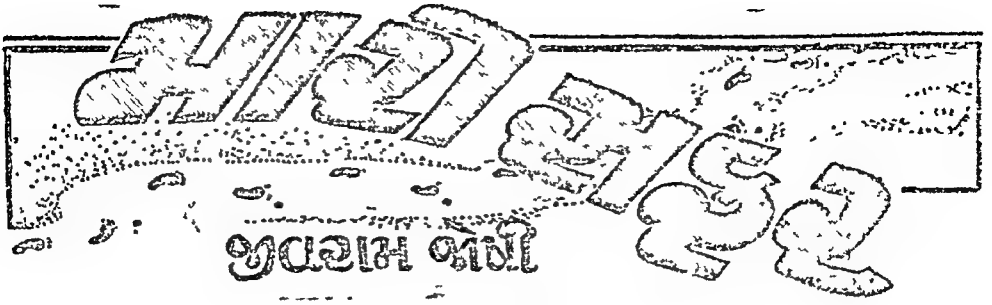
દાકતરે એધોરકોપ માર્યું, અરણ્યને તપાસ્યો અને એક ચમચીમા થોડો દવા કાઢીને એને પીવડાવી.

અને રાત્રે જો અરણ્યને કંઈ ન થાય તો એ છત્રી જશે એવી ખાતરી આપીને દાકતરે કોટ પહેર્યો, છત્રી ઉપાડી ને જવા માણ્યું મે ખીસામાંથી દસ રૂપિયાનો નોટ મઢીને એમને આપી એ ગયા કૈનાસ પણ દવા લેવા દાકતર સાથે ગયો આખી રાત અગ્ને જીવ્યો નાખીને એની પાસે બેસી રહ્યા, દવા પીવડાવતા રહ્યા, પણ આ તમામ મહેનત-મનૂરી ને સાવચેતો રાખવા છતાં અરણ્ય ન બચ્યો પાછતા પહોરે હું કાન્ક થાક્યો હતો, મારું આખું શરીર હું ખણે હણે એટલે હું કૈવાસને બેસાડી જરાક આડો પડ્યો.

એક ઘા રૂઝાયો નહોતો ત્યાં બીજો વાગ્યો સવાર થતાં થતાં તો ધરમાં ચોક્કળ મચી અને હું તો હિમન હાગી ગયો ગમે તે થાય પણ મરેલાના અમિસસ્મર દરવાના જ રહ્યાં હું એવો અશક્ત બની ગયો હતો કે રમશાન સુધી પહેંચિયું મારા માટે અધરું હતું ઓઝાએ નવડાવી-પોવરાવીને અરણ્યને કફનમા વીટાળ્યો હતો જે રમહારાજે પણ બવી વિધિ પતાવી હતી ન્યાતના કેટલાક માણસો પણ આવ્યા હતા પણ શબને હિતાડે મળ્યું? હું તો જખારથી આવ્યો ત્યારથી તાવમા રિખાતો હતો ને ઉપરથી આવો અનાત! મે કૈનાસને જૂમ પાડી એ ત્યાં નહોતે બધા ઓગડા ખૂદી વળેતા આખરે આથડતો—ફૂટતો ઉપર ગયો એના ઝોરડામા પહોંચ્યો ત્યાં એ બીધા માથે પથારીમા પડ્યો હતો.

મે એને જૂમ પાડી, એ ન બેગ્યો કે ન હાલ્યો પરાજો એવું માયું જોયું ક્યું તો એની આંખો લાલ હતી ને પથારી બીની થઈ હતી.

મે કહ્યું 'કૈનાસ જરા ધીરજ ધારણ કર' અને એ—જેને હું નિષ્કુર કરેને હતો—આગકની જેમ ડસમ લેવા માગ્યો.

હેલો હપ્તો

[મારી સફનો આ હેલો હપ્તો છે. મારા જીવનમાં અથામણો અને પ્રસંગોનો પાર નથી. હું ફરતો જ રહ્યો છું. એમાંથી જ મેં મારી પ્રકૃતિ શક્તિ કેળવી છે. ૧૮ વરસનો એક યુવ 111 છોકરો બિહારના એક ગામડામાં, બિહારી ગામડિયો બનીને વસી રહેલો હતો. હું એ રીતે રહેતો હોઈશ ત્યારે મારું યુવરાતીપણું અને પરદેશીપણું છુપાવવા મારે શું કરવું પડ્યું હશે? હું સંન્યાસી નથી સંન્યાસીના આચાર્ય કે નિયમ-અવસ્થા, પરિપાકી કંઈ જ જણતો નથી છતાં, સંન્યાસી બનીને સંન્યાસીઓના મઠમાં ફરતો હોઈશ ત્યારે મારા અનુભવમાં શું શું આવતું હશે! મારી વાતની સાબિતી હું કદી આપવા ચાહતો નથી. જે છે તે જ મારે કહેવાનું અને માનવાનું. આ તો વાનગી રૂપે જરા કંડી દીધું, મારી દ્રવના અને ધીરજ તે તે જ્ઞાતના પ્રસંગોમાંથી કેળવાયાં છે. એમાંથી હું તેનું, પ્રત્યક્ષ પાઠથી મનોવિજ્ઞાન શીખ્યો છું. એ હું કહું છું ત્યારે બીચારા ધરધોલકી માણસોને ન માન્યા જેવું લાગે છે. ચાર ધોડા જોડેલી ગાડીને જોઈ જોઆ નવાઈમાં રૂબે તેમને વગર બળદે ચાલતાં મોટરની વાત દસી ઠાઠવા જેવી જ લાગે. હું જે કંઈ છું તે એવા અતુલવનું વર્ણન છે, જે સામાન્ય માનવોને સ્વપ્નમાં પણ અતુલવવા મળતું નથી. તેઓ એને કેમ માને?

મને, મારી વાતને, મારા સદવાસને સહન કરવાં એ અશ્વરું છે. ધણો અધરો માણસ હું છું. હું દ્રાઈને અતુલ જ નથી થતો. કેઈ એ મને અતુલ જ થવું જોઈએ. તો જ મને સમજી શકાશે.]

અકસ્માતમાંથી જગત નીપજ્યું છે.

અકસ્માતમાંથી જીવનનું નિર્માણ થયું છે.

અકસ્માતમાંથી વિવિધ સૃષ્ટિ સ્વાર્થ છે.

અકસ્માત ન હવું તેવું કંઈક બનાવી દાઢ છે અને એમાંથી એક સ્વરૂપ ધડાય છે.

અકસ્માતમાંથી નિયમ જન્મે છે.

અકસ્માત એ પ્રકૃતિનો મહાન નિયમ છે અને એનું નામ ગતિ, માયા, પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ છે.

આ સમસ્તની પાછળ મૂળ શું છે, એ દ્રાઈથી કળી શકાયું નથી અને તેથી જ તેને બ્રહ્મ કહીને તત્ત્વચિંતકોએ પોતાની જ્ઞાન શક્તિનું છેવટ આપ્યું છે.

બ્રહ્મ શં છે, એ કોઈ જ સમજાવી શક્યું નથી અને શકશે પણ નહિ. એના સમનો પાર નથી.

મારા જીવનના ધડનગમાં અકસ્માતોની પરંપરા ચાલતી આવી છે. એવા અકસ્માતો કે જરા આ બાબુ ડાહી જઈ તો વિનાશ.

એવો અકસ્માત આવે છે ત્યારે દુઃશંત, સ્વરૂપ અને રિયતપ્રત બની જઈ છું. સ્વભાવે દુઃકોપાળ છું. પણ અકસ્માતમાં ઘેરાઈ છું ત્યારે, મને નવાઈ લાગે છે કે મારો કોઈ જગ છે ક્યાં? જો એ જગદી જગ તો મારું જીવન ખતમ.

એ અકસ્માતોમાં દુઃકની પડખો નથી આમળ વધ્યો છું.

નટ પોતાનું સમતોલપણું સંભળી રહે તો જ એ ખર જગ છે અને વાદવાદ કહેવનાવે છે. જીવનમાં ડગલે ને પગલે અકસ્માતો આવે છે. એ સમયે માણસ માનસિક સમતુલા જૂઠવા ન દે તો પાદ જિનરી જગ છે.

જીવન ખેલવાનું છે.

સફળ ખેલાડી જ મહાત્મા. વીર પડિત કે મહાન માનવી બને છે. પોતાને ખેલવાના અભિનયમાં યોગ્ય રીતે સફળ ન થાય તે કંગાલ રહી જાય છે.

સત્ય કે અસત્ય એ શબ્દો સામાન્ય માનવો માટે છે. અસફળતા એ અચલ અને સફળતા એ સત્ય. જેણે પોતાનું પાત્ર બરાબર ભજવ્યું એ સત્યવીર અને જેનો ફિવારકો થઈ ગયો તે જૂનો. એ બધા અકસ્માતો છે અને તે વેળા સ્વસ્થ રહી શકે છે, તે અકસ્માતમાં દણાતો નથી.

ધણા આકર્ષિતક પ્રસંગોએ જ મને અકેક પગ યિયું પ્રગતિની સીડીએ ચડાવ્યો છે.

હું અતડો છું એ મારો સ્વભાવ છે. પણ અતડા રહેવાનું કારણ જે કડવાશ કે અભાવ હોવાં ધટે, તે મારામાં નથી હોતાં. સામે ચાલીને હું કોઈને નમતો નથી. પ્રસંગ પાડવાની પહેલ હું નથી કરતો. પણ કોઈ મને કે પ્રસંગ પાડે તો હું મારો આત્મા એને ઢાળી આપું છું. મારી આ પ્રકૃતિ ન સમજે તે મને સમજવામાં મોટી ભૂલ કરી બેસે છે.

હું સ્વાભિમાની છું.

આ સ્વાભિમાન મારા આત્મગૌરવનું હોય છે. એ ધમક નથી હોતું. સ્વ. મોતીલાલ અમીન સચે એકવાર બહુચગાજમાં પુસ્તકાલય પરિષદમાં ગયો. કામચાળાની કંઈ ગોઠવણ કચળી દશે. મેં જૂઠાં વાસણો માણે નાખ્યાં કપડાં ઘોઈ નાખ્યાં. અને પથારીએ પાથરી. એ મારો વિવેક છે. જેલમાં અમે સત્ય ગ્રહીએએ સામુદિક કામની વહેંચણી કરેલી, વાસણ માંજવાનું મેં લઈ લીધેલું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પધારે ત્યારે સૌએ બિલા થઈને બજાવેની દારમાં વિવેક ગખવવાની આજ્ઞા થઈ તો મેં સૌ પ્રથમ ઇન્કાર કર્યો. બરેલી જેલમાં ત્યારે પં. જવાહરલાલજી અને પછી બાણુ સંપૂર્ણાનંદ, બાણુ શ્રીપ્રકાશ અને રીત્ત આગેવાન નેતાઓ પણ હતા. તેમની પાસેથી

પેગામ મેજર્વને જેવરે સમજાવ્યું કે જેલના નિયમોને પાળવા એ સત્યાગ્રહીનો ધર્મ છે એ ધર્મને મેં ઠોકર મારી લીધી. હું જ્યાં અનુચિત કે હિણુપત જેવું સમજું ત્યાં લડાઈ માંડી દઉં. સામે બલે સાક્ષાત પરમેશ્વર હોય. પણ ખીજ જ પળે મને સમજાયું કે ત્યાં મારી ભૂલ છે તો તેનો સ્વીકાર કરીને નસું પણ એટલો જ.

આ પ્રકૃતિને સમજનારા સામાન્ય માણસો હોતા નથી. તેથી સામાન્ય માણસો મારા મિત્રો નથી. વિશેષ પ્રકારના માનવી સાથે પ્રથમ પરિચય પાડવાની મારી ટેવ ન હેતી કોઈ સાથે મિત્રગત ફળવાતો નથી. તેમ મારે ઓછામાં ઓછા, એટલે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કહું તો મિત્રો નથી. છે, તેઓ અકસ્માત મળી ગયા છે અને તેઓ મારા જીવનને ટેકાડે બન્યા છે.

દિમાલયથી પાછો આવ્યા પછી ચારેકારથી સગી બહેન એક સંકડા વર્તુળમાં હું બિભો હતો.

કાલે સાંજે મારે રવાના થવું જોઈએ.

સાથે સો રૂપિયા જોઈએ.

એક પાછ, બરેબર એક પાછમારી પાસે નહિ.

કોઈ કહે એક પાછમાં અમદાવાદ આપ્યું તો તે લેવા પણ હું અશક્ત હતો.

‘કાસે’ હું ગયો. મળ્યા. અરધા કલાકની વાતમાં બધું પતાવી લીધું. મારા પુસ્તકો છાપવાનું શ્રી ઇશ્વરભાઈએ સ્વીકારી લીધું.

‘કંઈ જોઈશ ?’

‘સો રૂપિયા.’

‘લઈ જાઓ.’

એ સો રૂપિયાની નોટો લઈને સાંજની ગાડીમાં બેસી ગયો. એક પાઈની વ્યવસ્થા થઈ શકે એવો કોઈ મળ્યો નહોતો ત્યાં પૂરા સો આવી પડ્યા અને રામ બની ગયું.

આવા સંસ્કારી સજ્જનો મિત્રરૂપે મને ધણુ મળ્યા છે પણ મને સમજી શક્યા હોય એવામાં તો અત્યારે બે જ છે. તેમાંના બીજા ક્રમે શ્રી ઇશ્વરભાઈ છે. સજ્જનમૂર્તિ છે. વ્યવહારતા છાંટા, એમને બડ્યા છે પણ એમના અંતરને કાંઈ નથી લાગ્યો. એમણે મને કંઈક અંશે જાણખ્યો છે.

* * *

બીજા છે શ્રી. બાણુભાઈ રણછોડદાસ દલાલ. મને જાણખી શકવામાં તેઓ પ્રથમ ક્રમમાં છે.

મુંબઈના વતની.

લખખોપતિ પિતાના પુત્ર.

એકના એક પુત્ર.

ઉચ્ચ કુટુંબ અને મુંબઈની જાહોજલાલી. એમાંથી એમનું માનસ પોતાના વિચક્ષણ ત્રિચારક બળથી કેળવાયું. કોઈનો પણ આધાર લીધા વિના પોતાની રીતે કોઈ પણ વસ્તુને ચારેબાજુથી ચકાસીને તેઓ વિચારે છે.

૧૯૩૭-ની સાલ.

હું વસોમાં ૨૫૦ મોટીભાઈ અમીન પાસે જાળ-સાહિત્યનાં પુસ્તકોને સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરતો હતો.

ચરોતર એન્કુકેશન સોસાયટીમાં મારા એક બીજા સ્નેહી શ્રી પુરુષોત્તમ છ. શાહને મળવા ગયેલા. તેમના સ્નેહી તરીકે શ્રી બાણુભાઈ દલાલ ત્યાં આવેલા.

સમાનતા એકતા જન્માવે છે.

ફિલ્મ ઉદ્યોગ વિષે વાતો ચાલતી હતી. શ્રી. બાણુભાઈ એક ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં પડવાની તૈયારી કરતા હતા. આપણા ફિલ્મ ઉદ્યોગના આદિ પુરુષ જેવા સ્વ. માણેકલાલ બી. પટેલ તેમના ભાગીદાર બનતા હતા.

ફિલ્મ વિષેની તેમની વાતોમાં મેં મારો અભિપ્રાય કહી નાખ્યો.

મારો અભિપ્રાય તદ્દન વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક હતો. પણ બીજાને નગણ્ય લાગે એવા એ અભિપ્રાયમાં શ્રી. બાણુભાઈને મૌલિક ત્રિચારસરણી દેખાઈ.

તરત જ તેમણે કહ્યું : હું જોલાણું તો તમે મુંબઈ આવો ખરા ?

“જરૂર આવું.”

“તમને શું આપવું જોઈએ ?”

“જો ઇચ્છો તે.”

“ના, મારા એક પ્રતિનિધિ બનીને અમારા નવા વ્યવસાયમાં તમારે કામ કરવાનું છે. પણ બધું ચોક્કસાઈથી.”

ચોક્કસ સમજી લઈને હું મુંબઈ ગયો.

ફિલ્મનું કામ શરૂ થયું.

મેં મારો અભિપ્રાય શ્રી બાણુભાઈને આપી દીધો કે આ ફિલ્મ સાથે નહિ. આમાં પડ્યા તો બીજા નહિ થઈ શકે.

સ્વ. માણેકલાલ પટેલે કહ્યું કે, મારો વર્ષોનો અનુભવ છે.

મેં દલીલ કરી કે લોકમાનસ બદલાય તેમ જૂના પ્રકારે પણ બદલાય. તમારો પ્રકાર જૂનો થઈ ગયો છે.

મારી વાત શ્રી. બાણુભાઈ સમજી ગયા પણ સ્વ. માણેકલાલ પટેલ માન્યા નહિ.

મારી એક ફરજ રૂપે મેં છટા થઈ જવાનું નક્કી કર્યું. હું એ જોઈ ન શકું. છટો થઈ

એ દિલ્લ પૂરી થઈ પણ એમની એમ પડી રહી.

શ્રી. બાલુભાઈના સંપર્કમાં મને નવી હુકું મળી છે. મારાં પાપ અને પુણ્યને એમણે કદી જોયા નથી. એમણે મને જ જોયો છે. જેટલો મને તેઓ સમજી શક્યા તેટલો જ હું તેમને સમજી ગયો જેમ કોઈ બધાણીને અમુક સમયે નશો ઊતરી જાય અને માદક દ્રવ્ય લીધા વિના એન ન પડે તેમ અંમે એક બીજાને અમુક સમયે મળ્યા વિના બેચેની જેવું અનુભવીએ છીએ. ત્યારે મળીએ છીએ ત્યારે કમડોના કલાકો અમારી વાતો એકબીજાને સંભળાવીએ છીએ. એ વાતોમાંથી હું કંઈ ને કંઈ નવું દૃષ્ટિગિંદુ મેળવતો આવ્યો છું. વિદ્વાનો, પડિતો, સાધુઓ, સાધકો ધણા જોયા. પણ શ્રી. બાલુભાઈ જેવી સ્વાધીન અને વૈજ્ઞાનિક વિચાર પદ્ધતિ આટલા અંશમાં મને ભાગ્યે જ દેખાઈ છે. કેવળ જીવનદર્શી દૃષ્ટિ, સ્વચ્છ માનવતા. શુદ્ધ આચાર. પાઈ પાઈનો દિસાખ અને લાખેણી દાનાઈ. માંડવે માંડવિયા અને જનમાં જાનૈયા; એવી વ્યવહારકુળતા; સંપૂર્ણ શુદ્ધચી છતાં સંન્યાસી.

મારી સફરના અંતે આ બે સન્નિવૃત્તો મારા વિરામ રૂપ છે. મારા એમને વંદન હો !

હવે મારે કામ શું કરવું એ પ્રશ્ન આવ્યો.

બાલુભાઈએ કહ્યું : દરેક માનવીમાં પ્રકૃતિએ એકેક વિશેષ શક્તિ આપી હોય છે. એ જ એના જીવનની સંપત્તિ અને છે. એનો વિકાસ અને એનો આધાર વધારના રહેવું જોઈએ.

તમારી એવી પ્રિય કાર્યશક્તિ બાળસાહિત્ય છે. એને જ લઈને જોશી જાઓ. પ્રેમાનંદ શી પેટે, કવિ નમંદની પેટે પણ લઈ લો.

મેં કહ્યું : એક તો ઔદ સાહિત્યમાં જ કોઈ દમ નથી અને સાહિત્યકર્તા જૂએ મરવાની જૂએ પાડે છે ત્યાં બાળ-સાહિત્યને વ્યવસાય બનાવું તો મારી શી ફાશ થાય ?

બાલુભાઈએ કહ્યું : એ જ નિર્જનતા. ગીતાના “કર્મણ્યે વાડધિકારસ્તે” નો અર્થ મહીં ધટાવવાનો છે. તમારી શક્તિને અનુકૂળ એવું કોઈ પણ કાર્ય લઈને જોશી જવું અને એવી પાછળ પુરાર થવું એ તપ છે, પ્રકૃતિએ તમને જે બળ આપ્યું છે, એનો જ તમે ઉપયોગ કરો છો ત્યારે એ તમારું અધિકારવાળું કર્મ બને છે. એવું કૃણ તમે ચાહો કે ન ચાહો તો પણ આપતું જ જોઈએ, એ પ્રકૃતિનો શુભ છે.

વર્ષો પહેલાંની એક વ્યાગાહી મને સંભરી. ત્યારે અમદાવાદમાં શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠકના નાના ભાઈ શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠક મારા વાલી બન્યા હતા. નદી પાર લાસશંકર બિ. સાવંજનિક દવાખાનામાં સરના એક નામર શુદ્ધચ ડોક્ટર હતા. ત્યાં હું રહેતો અને જમતો. ત્યારે મારી એક વાર્તા ‘બાલમિત્ર’માં છપાઈ. ડોક્ટરનાં પત્નીએ વાર્તા વાંચી. એ વૃદ્ધ સત્તારીનું બળ્ય વ્યક્તિત્વ હજી મને રમરણમાં છે. વિદ્યાબેન નીલકંઠને જોઈ છું ત્યારે એમનું રમરણ યઈ આવે છે. એવો જ દેહ અને એવી જ ભખતા.

તેમણે મને પૂછ્યું : આ વાર્તા તેં લખી ?

મેં કહ્યું : જી.

તેમણે પ્રશ્નન યઈને કહ્યું : જા, તું મોરો લેખક યઈશ.

હું તો મજાક સમજ્યો. હું વળી લેખક શી રીતે યઈ શકું ?

‘સાચું કહું છું. તું લેખક જ થરાનો.’

‘મારે વગીચ થવું છે.’

‘નકામાં થોડા ના ધરીશ. લેખક જ થશે.’

આ શબ્દો જાણે કે એક ભવિષ્ય હવું.

ત્યારે બાલુભાઈએ પણ આ જ સવાલ આપી ત્યારે બાળસાહિત્યને જ વ્યવસાય બનાવવાનું નક્કી કર્યું. બાલુભાઈની સલાહ એટલે એકાંત વાનંતવિક્રતા.

એમના નિર્ણયમાં પરિસ્થિતિની વિચારણામાં ક્યાશ નથી હેતી.

નિર્ણય કરી લીધો.

પૈસા આપે તેને જ સાહિત્ય આપવું એ પણ નિર્ણય કર્યો.

બાળસાહિત્યના પૈસા કોણ આપે ?

બાળુભાઈ કહે : આપવા જ પડશે. બાળસાહિત્ય નગણ્ય નથી. પ્રજાના ધડતરનો એ પાયો છે. જ્યારે પ્રજાના ધડતરનો પ્રશ્ન આવશે ત્યારે તમારી આવશ્યકતા સૌ પ્રથમ અને કિંમતી બનશે.

‘અત્યારે આવું શું ?’

‘એ તપ. તપો એટલે કળ. કોઈની મદદ કે સહારા ઉપર નબળાની ઇચ્છા ન કરશો.’

તપ આદ્યું. જે મિત્રોએ આ વાત જાણી તેમણે મને બેવકુફ ગણ્યો. ધણા તો હસ્યા. બાળપત્રના એક તંત્રીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે પૈસા આપીને બાળસાહિત્ય છાપવું એ વાત જ ખોટી છે. બાળસાહિત્યમાંથી પૈસા મેળવવાની વાત તો મૂર્ખતા જ ગણાયશે. પૈસા આપીને તમારું સાહિત્ય નહિ છાપીએ તો અમારાં માસિકો બંધ નથી પડવાના.

આજે હું સગવડ કહી શકું કે બાળસાહિત્યના લખાણ માટે મને જે પૈસા મળ્યા છે એટલા કોઈ પણ શુભદ્રાતી સાહિત્યના નામચીન લેખકને નહિ મળ્યા હોય.

મેં મારાં લખાણોને ખીજી ભાષાનાં એ જ જાતનાં લખાણો સાથે સરખાવી જોયાં છે. મને એટલો સંતોષ તો જરૂર થયો કે મારાં લખાણો બીજાં એવાં તો નથી જ, પરંતુ મારા બાળસાહિત્યમાં અરેખર બાળ માનસની સૃષ્ટિ ખડી ચાલ છે ને ક્યારેક ચડિયાતી પણ બની જાય છે. બાળમાવના બૂલેલા મોટેરાંઓને આ સમજાવું નથી અને ત્યારે તેઓ બાળસાહિત્યને ચકાસવામાં પાછા પડે છે.

વોલ્ટ ડિઝનનું મીકીમાઉસ અને મારું ‘ચું ચું મુંચું’ લઈએ. મેં જે પ્રસંગો આપ્યા છે, એવા પ્રસંગો ડિઝનીસાઈ કદપી શક્યા નથી. એની કળા એક પ્રસંગ બીજો કરે છે. કલ્પના કથાનક રચી શકતી નથી. હું કથાનક રચું છું. મારા એ કથાનકને ડિઝની જેવો કળાકાર મળે તો એ ‘ચુંચું મુંચું’ રંગ લાગી દે. બાળમાનસ કથાનક જેટલું વધારે સમજે તેટલો કટાક્ષ ન અનુભવી શકે.

કોઈને આમાં આત્મશ્લેષ લાગે તો નવાઈ નહિ હું જે સમજાવ્યું આ લખી રહ્યો છું, એ મારા માટેના વખાણના હેતુ નથી. નિર્બળ ભાવે કંઈ વાત કહેવામાં મારે સંકેત્ય શાનો ? મારાં વખાણ હું નથી કરતો પણ મારી વાત હું સમજાવું છું, તે રીતે હું જ મૂકી શકું. મારી જાતનું હું તટસ્થ અવલોકન હમેશાં કરું છું. તેમાં મારામાં ગુણો કરતાં અવગુણો મને વધારે દેખાય છે. મારા બાળસાહિત્યના કોષો પણ છે. એ કહેવાનો સમય આવશે તો એ પણ કહીશ. એટલી જ સ્પષ્ટતાથી. અહીં તો મારે મારા ગુણની જ કિંમત આપવી છે. મારી રીતે એ હું ઓછી શકું છું, ધણાને અસહ્ય લાગે એ પણ હું જાણું છું.

હું બાળસાહિત્ય લખવા બેસું છું, ત્યારે તે તે વાર્તાનાં પાત્રોને મારી સામે પોતે જ કહેતાં અનુભવું છું. અને નામ ? મારાં પાત્રોનાં નામ પણ મને એવી જ રીતે મળે છે. એ નામમાંથી જ એક વાર્તા રસ ટપક્યા કરે છે. મૌલિક બાળસાહિત્ય આપવાની પહેલ મેં જ કરી છે, એ પણ હું કદો શકું.

જીવન એક સફર છે.

પરિશ્રમ છે.

શાક છે.

અંતે મુખદ કળ સાંપડે છે.

એ સફર પોતાનો કંપેક્ષી ખોટી લીલા ન હોવી

જોઈએ. એના પરિશ્રમમાં યાકતે બદલે કંટાળો હોય છે. એનું પરિણામ દુઃખ છે.

તમને ધઉં મળે તો ધઉંમાંથી બનતી બધી વાની મેનો સ્વાદ તમે પ.મી શકો. પણ તે ય તમે જાતે તે બનાવી શકતા હો તો નહિ તો પાસે ધઉં હોવા છતાં તમે દંભધડા વિનાની લાખરી ન દેડી ખાઓ. પ્રકૃતિએ તમારામાં ધઉ રૂપી બળ આપ્યું હોય તો તમે તેને તેની રીતે કેળવો પણ તેમાંથી ચોખ્ખાની વાનીઓ ખાવાનો કલ્પના ન કરશો.

સંસાર ખારો અહીં થાય છે. આ બધી માયા માયા સમજાય નહિ ત્યારે તો દેવનો દોષ, કર્મના દોષ, વિધિના લેખ ઇત્યાદિ માન્યતાઓમાં અટવાઈને 'હાથ' કે 'હાથ' કહીને શાંત રહેવું પડે છે.

પ્રકૃતિનાં બળો જીવનમાં કંઈ રીતે કામ કરી જાય છે, એ કોઈને ક્ય રે ય સમજાવું નથી પરંતુ એનું કામ પૂરું થયા પછી એના પરિણામ ઉતરતી એ કાષ્ઠનિયમનનો બોધ થઈ શકે છે એ બોધ અનુભવના માટે એક પ્રકારની દષ્ટિ 'જોઈએ' છે. જમત-વ્યવહારના અતેહ અનુભવોમાંથી તે કેળવાય છે.

મારી સફરમાં અતેકવિધ અનુભવો, પ્રસંગો અને મયામણોમાંથી એ દષ્ટિ મેં મેળવી. એ વડે હું નક્કર વારતવિક્રતા જોઈ શકું છું. મારી આધ્યાત્મિકતા પણ એ જ છે. હું પણ એ જ છું. મને કોઈ પૂછે તો હું જ છું તે જ કહું ને!

ચોપડીઓ જ્ઞાન-બોધ નહિ આપે. વર્ણન આપશે. ગૌરીશંકર શિખરનું વર્ણન વાંચવું અને એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં, એમાં કંઈ ફેર કે નહિ? મેં ગીતા નથી વાંચી પણ ગીતામાં કહેલું ધણું અનુભવ્યું છે. ચડે ક્યું!

જમત સ્વયં અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે.

એને પ્રત્યક્ષ જુઓ.

ફરો જુઓ અને જાણો. ઈશ્વરી સૃષ્ટિની બહુ વિષતા અનેક સ્વરૂપે જોશે. ત્યારે જ તમને પ્રભુની રચનાનું કંઈક જ્ઞાન થશે. એ જ્ઞાન હજાર જન્મો મીના કે કુરાન પઢવાથી નહિ મળે. તેથી જ ડાહ્યા પુરાણ પુરુષોએ ભારતને ચાર છેડે ચાર મહા તીર્થ ખનાવ્યાં.

પાણી વહે છે.

અંતરાયોને તોડીફોડીને વહે છે. ત્યારે મહા-સમુદ્રને મળે છે. તમે ય વહો. અધાર્મને મેસો નહિ. જામા રહો પણ ફેરફારી ફરતા રહો. સ્થિર ક્યારે ય ન બને. ગતિનું જ એક નામ પ્રકૃતિ છે. તમે ગતિમાન રહો.

ગતિ એ જીવન છે.

સ્થિરતા એ મરણનું બોણું નામ છે.

મારી સફરનું આ પૂર્ણ વિરામ.

*

વ્યથા

હવે !

વેદના ઉરની બળે, આત્મ યે સાથે મળે :
જોડે એ બેડમાંથી ત્યાં આત્મવિદારક વ્યથા.

હથોડી હાથ તેં ઝીંધી તખીખીતી મતામતની;
રૂઝાંતું ના, સખડવાતું હવે જ્યાં ધાવ ચાહે છે.

અર્થશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા :

[લે વિદ્યવાસ કોહારી, પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ, દ. કિં. ૨-૮-૦]

સામાજિક વિજ્ઞાનને લગતાં ને એમાંય વિશેષતઃ
અર્થશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં આંગળીને વેઢે
મણી શકાય એટલાં છે. એમાં શ્રી. કોહારીનું આ
પુસ્તક ઉમેશ કરે છે. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે વિદ્યા-
પીઠના 'વિનય મંદિર'ના અભ્યાસક્રમને લક્ષમાં
રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે એ એની મુખ્ય
મર્યાદા છે; પરંતુ પ્રકાશક શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ
તો આ પુસ્તક 'કોલેજનાં શરૂઆતનાં વરસોના
વિદ્યાર્થીઓને માટે પણ ઉપયોગી થશે' એવી આશા
વ્યક્ત કરી છે. પ્રકાશકની આશા પરિપૂર્ણ થાય
એટલી દક્ષતા પુસ્તકમાં નથી એની સખેદ નોંધ
લેવી પડે છે.

અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ પશ્ચિમમાં થયો
ને આજે તો એ વિષયને લગતું વિપુલ સાહિત્ય એ
દેશોમાં પ્રસિદ્ધ થતું જ જાય છે; પરંતુ શ્રી. કોહારીએ
આ શાસ્ત્રના વિકાસને ઇતિહાસ સમજાવેલો ઉઠાવી
માર્યો છે. પદાર્થ વિજ્ઞાન ગુજરાતીમાં શીખવતી વખતે
આર્કીમીડીસ, પારકલ, ન્યૂટન, ગેલિલિયો વગેરે વિજ્ઞા-
નિકોના નિયમો આપવા અનિવાર્ય છે. પરંતુ
આ પુસ્તકમાં અર્થશાસ્ત્રના કેટલાય સિદ્ધાંતો એના
મૂળ રચયિતાનું નામ આપ્યા વિના નોંધવામાં આવ્યા
છે. વિષય અંગ્રેજી ભાષામાં શીખવવા સામે વિરોધ
હોઈ શકે, પરંતુ એ વિષયને વિદ્યસાવનાર વિદ્વાનો
પ્રત્યે આવું અનુદાર વર્તન ઉચિત નથી.

રોબીન્સ, પીગુ, કેઈન્સ, હોકેસ, હાયેક, ડાલ્ટન,
માર્ક્સ વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓના અર્થશાસ્ત્રના વિજ્ઞા-

સમાં શું ફાળો છે એ તો આ વિષયમાં રસ ધરાવતા
દરેક માનવીએ જાણવું જોઈ એ, પરંતુ પોતાના
અભ્યાસકાળનાં જ પુસ્તકો ને પૂર્વગ્રહોને આધારે
રચાયેલું આ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્ર વિષે જરૂરી પ્રાથમિક
માહિતી ને વૈજ્ઞાનિક સમાલોચના પૂરાં નથી પાડતું.

બાળ મંદિરનો શિક્ષક બાળકો સમજે એ ભાષામાં
લખી કે બોલી શકે એવો કુશળ હોવા ઉપરાંત બાળ
માનસના પ્રશ્નોનો જીડો અભ્યાસી હોવો જોઈ એ.
એ જ રીતે અર્થશાસ્ત્રમાં માત્ર પ્રવેશ કરાવનાર
અધ્યાપક પણ અર્થશાસ્ત્રના વિજ્ઞાન ક્ષેત્રથી પરિચિત
હોવો જોઈ એ. શ્રી. કોહારીએ માત્ર ગુજરાતી પુસ્ત-
કોની રજૂ કરેલી યાદી પરથી એમ લાગે છે કે ક્રાઉ-
ચર, પીગુ, રોબીન્સ, કેઈન્સ વગેરે આધુનિક લેખ-
કાથી ને એમના વિચારોથી એ સાત અનલિખિત રહ્યા
છે. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓનાં પુસ્તકો એમણે વાંચ્યાં
હોત તો નીતિશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્રના સંબંધ વિષે
ને 'સાધન અને સાધ્ય' વિષે વિચારોના જે ગોટાળા
શ્રી. નરહરી પરીખે 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર'માં વાળ્યા
હતા એનું પુનરાવર્તન આ લેખક કદી ન કરત.
અર્થશાસ્ત્ર નૈતિક પ્રશ્નોમાં તટસ્થતા જાળવે છે એનો
અર્થ એવો થતાવી શકાય ખરો કે અર્થશાસ્ત્ર અની-
તિને ઉત્તેજન આપે છે? નીતિ કોને કહેવી ને અનીતિ
કોને કહેવી એ વિવાદાસ્પદ સમસ્યા છે ને અર્થશાસ્ત્ર
એ સમસ્યા હલ કરવાનો હક્ક નીતિશાસ્ત્રને છે એમ
માનવું હોવાથી નૈતિક પ્રશ્નોમાં તાટસ્થ જાળવે છે.

'ઉત્પાદક' ને 'અનુત્પાદક' એમ અંગે લેખકે
જે મનઠાવતી વ્યાખ્યા આપી છે, એને કોઈ પણ
આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીનો ટેકો નથી, કારણ કે એમની
વ્યાખ્યા અર્થશાસ્ત્રીની મૂળભૂત મર્યાદા—નૈતિક
પ્રશ્નોમાં તાટસ્થ જાળવવાની—ને ઓળંગી જાય છે.

અર્થશાસ્ત્રીની પરિભાષાના વિકાસ અર્થે લેખકે કરેલો શ્રમ પ્રથમ સંખ્યા છે; પરંતુ તરજુમિયા પ્રયોગો સાથે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો કૌંસમાં મૂકવાની જરૂર હતી. સંભવ છે કે એ મૂકવામાં એમને 'માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ' આપવાનો આગ્રહ આડે આગ્યો હોય. 'સંપત્તિ' વિરુદ્ધનો પર્યાય 'અસંપત્તિ' બંધબેસતો નથી આવતો. 'Demand' માટે 'માગણી' શબ્દ બરાબર છે, પરંતુ 'Supply' માટે 'છત' શબ્દ વાપર્યા કરતાં 'પુરવઠો' શબ્દ વાપર્યો હોત તો સારો લાગત, 'છત'નો અર્થ 'પુષ્કળપણ' થાય, 'પુરવઠો' હમેશાં પુષ્કળ જ હોય એવું માનવાને કારણ નથી. Nominal Wages માટે 'ચૂકવાતો પગાર' ને Real Wages માટે 'ખરો પગાર' એ બે પર્યાયો સમજૂતી આપ્યા વગર મૂકવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ કરે એવા છે.

લેખકે કરેલા કેટલાક વિધાનો ખોટા છે. પ્રારંભિક વિકાસમાં આપેલા કોઠામાં, અર્થશાસ્ત્રને સમાજશાસ્ત્રના એક અંગ તરીકે દર્શાવ્યું છે, પણ વાસ્તવિકરીતે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, રાજનિતિશાસ્ત્ર વગેરે સામાજિક વિજ્ઞાનથી જુદી જુદી શાખાઓ છે—સમાજશાસ્ત્રની નહીં. પા. ૨૦ ઉપર 'શ્રમ વિભાગના ગેરલાભ' અર્થમાં લેખક જણાવે છે કે 'બાલરો જેટલું' જલદી સંસ્કૃત શીખી જાય છે, તેટલું જલદી ખીજ કાઢ કામનો માણસ શીખી શકતો નથી, આ વિધાન વિષે વીસમી સદીમાં ચર્ચા કરવામાં સમય ને શક્તિનો બગાડ કરવા જેવું નથી. પા. ૩૪ પર ઉત્પાદક શ્રમ કરવાની લેખકે આપેલી બ્યાખ્યા ભ્રમક છે. 'અન્ન' અંગેનું પ્રકરણ ધણું જ દૂંડું ને ઉપરચોટિયું છે. પા. ૫૧ પર 'ખરીદનાર ને વેચનારની સંખ્યા' ઉપર લેખકે બધો ભાર મૂક્યો છે, પરંતુ બજારમાં સોદો ફક્ત વેચનાર કે ખરીદનારની સંખ્યા પર આધાર નથી રાખતો, કઈ કિંમતે વેચાણ કે ખરીદી થાય છે એના ઉપર પણ આધાર રાખે છે. ૪૦૦૦ ખરીદનાર હોય ત્યાં ૬૦૦૦ વેચનાર હોઈ શો ખરા? આ દૃષ્ટાંત કાર્મિક બેઝાળજીને પરિણામે અપાયું હોય એમ લાગે છે. પા. ૫૫

પર એમણે નોંધ્યું છે કે 'મિત્ર અન્ન પ્રેસ બજાર ભાવે ન દઈ શકે તો કાઢી નાખ્યે છૂટકો! આ વિધાન પણ સાચું નથી. દૂંડા માળામાં ઉત્પાદક એમ તે કારણે પણ આખું ઉત્પાદન ખર્ચ નથી કાઢી શકતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ઉત્પાદન બંધ કરવાને બદલે ખોટ ખાઈ ને પણ એ ધધો ચલાવે છે. જ્યાં સુધી એ આખીય 'Variable Cost' ને થોડોક 'Fixed Cost' કાઢી શકે ત્યાં સુધી તો ધધો ચાલુ રાખવામાં જ એનું હિત છે. જો કે લાભે માળે એણે કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ પાછું મેળવી જ લેવું જોઈએ.

આવી ઘણી ક્ષતિઓ આખા પુસ્તકમાં ઠેઠેર વેરાયેલી પડી છે, આમ છતાં 'યંત્રયુગની અસરો ને તેના ઉતારો' નામના છેલ્લા પ્રકરણને લેખકે બે ગાંધીવાદી વિચારકોની મદદ મેળવીને પણ સુંદર ન્યાય આપ્યો છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીને વૈજ્ઞાનિકરીતે રજૂ કરવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે.

શ્રી. કાદારીના આ પુસ્તકે અર્થશાસ્ત્રને લગતા, વૈજ્ઞાનિકરીતે ને અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા, યુજનાતી પુસ્તકની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું જ્ઞાન ગિયારક ને છતાંસુ વર્ગમાં જામત કર્યું છે.

ડીટકટીવ અધિનીકુમાર :

[લે. અનંત વકીલ પ્ર. એન. એમ. દક્ટરની કંપની, મુંબઈ ૨. કિં. રૂ. ૩]

જાસસી સાહિત્ય વાંચનારો વર્ગ આપણા સમાજમાં બહોળો થતો જાય છે. આ કથા પણ ભેદી છે ને વાચકની ઉતેજી દેડ સુધી દેકાવી રાખવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે.

મથુરાદાસ શેઠનો પોદાદના કારખાનાનો પ્લેન્ટ પડાવી લેરા માટે એક જર્મન કારખાનાદાર કાવતું રચે છે. નિઃસંતાન શેઠનો લતીને જન્મનાદાસ બદ દરેકો મળવાની આશાએ એમાં સામેલ થાય છે. પરિણામે યુગ્મોની વ્યવસ્થિત ટોળી દ્વારા મથુરાદાસનું ખૂન થાય છે ને ડીટકટીવ અધિનીકુમાર એ ખૂનનો બેદ જાનના જોખમે પણ મેળવીને નિર્દોષ આરોપીને બચાવી લે છે.

કયા રસિક હોવા છતાં વાચકને એમાં થોડી અસ્વાભાવિકતા ખૂંચ્યા વિના રહેતી નથી. મથુરાદાસ શેઠનો કારકુને ગોહેલ ધાયલ થઈને (એને કાણુ ધાયલ કરે છે ને શા માટે—એની સ્પષ્ટતા છેવટ સુધી કરવામાં આવી નથી.) હૉસ્પિટલમાં પહોંચ્યા પછી ખેલાન થઈ જાય છે, પરંતુ, પરિસ્થિતિવશાત્ ખૂન એણે જ કયું હોય એવો આક્ષેપ એના પર આવવાથી પોલીસ એને નજરેફ કરે છે. આ પરિસ્થિતિમાં એની ઉપર હૉસ્પિટલમાં આવતી ટપાલ પોલીસ તપાસે જ નહીં અને ટપાલમાં મળેલા પત્રથી દોરવાઈ ગોહેલ દહીંના પોષાકમાં જ હૉસ્પિટલ છોડી નાસી જાય એ અસંભવિત છે. વળી વાર્તાનો અંત આનંદભર્યો આવ્યો એને માટે અશ્વિનીકુમારની આલાકી કેન્તાં પશ્ચાત્તાપથી પીગળતા ગુમાને અણીની પળે આપેલી માહિતી વધારે જવાબદાર છે. જરાય વિચાર કર્યા વિના ગમેતેવા જોખમભર્યા ધરમાં પ્રવેશી જનાર અશ્વિનીકુમાર બાહોશ ડોટેકરીવ કે સાહસિક પુરુષ કરતાં એક લાવનાશીલ ઉર્જાછળા માનસ જેવો વધારે લાજે છે.

શ્રી પુરુષોત્તમ મહાત્મ્ય :

[અનુ. ગિરિજાશંકર મયાશંકર જોષી, પ્ર. સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, અમદાવાદ ક્રિ. ૨-૦-૦૦]

૪૦૦ પાનાનું આ પુસ્તક ૪૦ અધ્યાયનું ધાર્મિક વાચન પૂરું પાડે છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘જહદ નારદોય પુરાણ’ના શ્રી. પુરુષોત્તમ મહાત્મ્યતા ૩૧ અધ્યાયોમાં એક મુગ્ધાકથા, પુરુષોત્તમ માસમાં આવતી અને એકાદશીએની કથા તેમજ વ્યતીપાત વૃત્તની વિધિનો સમાવેશ કરીને ૪ અધ્યાયો આપ્યા છે. પુરુષોત્તમ માસમાં વ્રત-નિયમો કેવી રીતે કરવા, પુરુષોત્તમ માસ કરવાથી પાંડવોને શા શા લાભ થયા એનું વર્ણન મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો ને ગુજરાતી તર-લુમાં સાથે હોવાથી ધાર્મિક મનોવૃત્તિ ધરાવનાર શ્રદ્ધાળુએને પુસ્તક ખૂબ લાભકારી સિદ્ધ થશે. શ્લોકો બરાબર સમજાવવા માટે વચમાં આપેલી દૃષ્ટાંત કથાઓ સામાન્ય વાચક માટે ખૂબ રસપ્રદ નીવડશે. દુકમાં આ પુસ્તકનું પ્રકાશન હિચિત જ થયું છે.

શ્રી ગણેશપાસના :

[સંપાદક : હિંમતલાલ જાતી, પ્ર. અનસૂયા સ્મારક ગ્રંથમાળા, ૪૮૫/૫, રેવડી ખજાર, અમદાવાદ. ક્રિ. ૭-૦-૦૦.]

દારકા શારદાપીઠના અધિપતિ શ્રી. અભિનવ સચ્ચિદાનંદ તીર્થ સ્વામીજીની વિદ્વત્તાપ્રચૂર સંસ્કૃત (ને ગુજરાતીમાં અનુવાદિત) પ્રસ્તાવના સાથે આ ગ્રંથ ખૂબ કાળજીપૂર્વક સંપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. ગણપતિની પૂજા કઈ રીતે કરવી, શા માટે કરવી, પૂજા કરવાથી શું ફળ મળે વગેરે બાબતોનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃત સ્તોત્રો અને એના ગુજરાતી અનુવાદ દ્વારા કરનારમાં આવ્યો છે. પુસ્તક વિદ્વદ્ભેગ્ય છે. શ્રી. ગણેશમાં અમૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનાર અને સંસ્કૃત જાણનાર વાચકો માટે એ ખૂબ રસિક નીવડશે. બાકી સામાન્ય વાચકો એમાં ઈચ્છશે તો ય રસ નહીં લઈ શકે. પાનાંની સંખ્યાના પ્રમાણમાં એની કિંમત ગમે તેવા ચૂસ્ત ગણેશપાસકને પણ આકરી પડે એવી છે.

દેવદત્તા :

[લે. પ્ર. જયંતિલાલ આચાર્ય, મહેતા પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ. ક્રિ. ૨-૦-૦૦]

‘દેવદત્તા’ ભાઈમહેનના વાત્સલ્યરસનાં કાવ્યો ને ગીતોનાં સુંદર સંગ્રહ છે. પુસ્તકનું કદ માત્ર બાવન પાનાનું જ છે ને એક જ મેટ્રિક નવલકથાની જેમ રસપૂર્વક વાંચી જવાનું મન થાય એવું છે. બાવને બાવન કાવ્યોમાં ભાઈમહેનનો નિસ્વાર્થ, નિરપૂહી ને નિર્મળ પ્રેમ છલકાય છે. ભાઈમહેનનો વિશુદ્ધ પ્રેમ આપણા લોક સાહિત્યમાં ખૂબ ગવાયો છે અને શ્રી. નંદાનાલાલ, શ્રી. બોટાદકર, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા આદિ કવિઓએ એને રસપૂર્વક ગાયો-વખાણ્યો છે; આમ છતાં ભાઈમહેનના પ્રેમને વર્ણવતા સાહિત્યની અછત નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે જ. શ્રી. આચાર્યને ‘દેવદત્તા’ જેવું રસિક અને શુદ્ધ પ્રેમને આલેખતું કાવ્ય પુસ્તક આપવા બદલ અભિનંદન ધટે છે.

કવિ રાગોનું જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી અમુક કાવ્યોની રચના રાગગદ્ગદ છે. ૮, ૯, ૧૪, ૨૫, ૨૭, ૩૦, ૩૪ વગેરે પાનાં પરનાં કાવ્યો ખૂબ સુંદર છે ને એમાંનાં

કેટલાકે તો મને પણ છે. કવિએ પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે. ૧૨મા પાના પરતું 'દે ગખડીનું' સ્નેહબંધન' તુજ' ૨૭મા પાના પરતું 'મીંક આલાપના જેવી નેડલી બાઈબહેનની' તેમજ ૪૬મા પાના પરતું 'બહેન બાઈને કહે છે ૨ : 'વીગ, મને આશિષ દે.' આદિ મુક્તકો સુંદર ઉપમાઓની રચનાદ્વારા બાઈબહેનના પ્રેમની જખી કરાવી જાય છે. બહેનના લગ્ન પ્રસંગે રચેલાં મંગળાબટમાં પણ કવિનું બહેન પ્રત્યેનું તીવ્ર પ્રેમાળપણું ઇલકાય છે. ટૂંકમાં સુંદર શબ્દોના ઉપયોગ વડે ઉત્તમ ભાવનાઓનું આત્મેષન કવિએ કયું છે એ નિશ્ચય છે.

રાજર્ષિ :

[લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર. સંક્ષેપ અનુ. છાં. જો. બદ્. પ્ર. મરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય, અમદાવાદ મુદ્ર્ય મે રૂપિયા.]

આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલાં ત્રણસેંશ્વણીનાં બાળોપયોગી સાત પુસ્તકો પછી એ જ જાતનું પણ કદમાં વધુ યડતું મોટું આ આદ્ય પુસ્તક કવિવર ટાગોરની વિખ્યાત વાર્તા 'રાજર્ષિ'નું બાળકો અને એકાંજી બહેનઓ સરળતાથી સમજી શકે એવું સંક્ષેપ છે.

મોગલ સમયના નિપુરાને ગોવિંદ માણિક્ય નામનો રાજા પ્રજાપ્રિય અને પ્રેમજન દ્વિતો હોય છે. હામી-તાતા નામના એ મામાપ વગરનાં નાનાં બાઈ બહેન એમના દાદા પામે જીજરતાં એ બંને સાથે આ રાજા એવો હળી જાય છે કે તાતાથી ઉંમરે મોટી એની બહેન દાસી મરી ગયા પછી તાતા ધ્રુવ તરીકે રાજા પાસે જ મોટે થય છે. રાજ્યમાં રાજપુરોહિત ધ્રુવનિ, માનાના મંદિરને પશુવધ બધ થવાથી રાજાને ઉભેલી પાડવા અનેક દાવાદાવામાં ફાવીને આખરે સફળ થાય છે અને પોતે સાધેલા રાજના નાના બાઈ નક્ષત્રને રાજા બનાવીને પોતે પ્રધાન બને છે. રાજા રવેન્ડાએ રાજ્યત્યાગ કરીને સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે. પણ રાજાનું ઋષિ હૃદય આખરે બધાં જીવકપટને પોતાની આગળ ખેંચી લાવીને પોતાનાં ચરણોમાં નમાવે છે. આખરે એના દુઃખનો બની બેઠેલાના જ અતિ આમહયો ફરી પાછું રાજ્યાસન સંભાળે છે.

આખી કથાનો આ સાર. બાગ કવિવરની સરળ અને કવિત્વભરી શૈલીથી ખૂબ સુંદર બહેવાવાળો છે. મૂળ અંગ્રાળીમાંથી જ થયેલો આ ગુજરાતી સંક્ષેપ કથા પ્રવાહને જરા પણ ટાક્યા વગર વલ્લો જાય છે. બાળકો અને મોટાં પણ હોશે હોશે વાંચે એવી આ સુંદર ચોપડી છે એ વિષે મેં મત છે જ નહિ. યુ. એચ. એચ. :

[લે. પ્ર. જશવંત ઠાકર. વિકેના ગુર્જર મંથ-રતન કાર્યાલય, અમદાવાદ મુદ્ર્ય બાર આના.]

'અનફિટ ફોર દ્યુમન હેબિટેશન' (રહેવાને લાયક નહિ) નામના દરેક શબ્દોના પ્રથમ અંગ્રેજી અક્ષરોથી નામકરણ પામેલું આ એક ટૂંકું નાટક છે. શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ શહેરોના મંદા લક્ષણોમાં ઉદ્દોનો ત્રાસ વધી જતાં આવા મકાનો ઉપર 'યુ. એચ. એચ.' ના પટિયાં લગાવે છે. પણ એ પટિયાં લગાવ્યા પછી એ મકાનનો બાવ પણ નથી પૂછાતો. એવા એક મકાનમાં એક કામદાર કુટુંબ મકાનને અલાવે રહેવા જાય છે. પણ મકાન માનિંગની દાદામીરીથીયે યડી જાય એવા એ ચાલીઓના ભાડૂતી લેખાઓના ત્રાસથી પોતાના એકના એક દીકરાને ઉંદરોએ કરચોલી ખાધેલી હાલ-તમાં એ કુટુંબને ખોલીની બહાર નીકળી જવું પડે છે. પહેલવાના કપડામાં અંગ દંડાય એટલા જ વસ્ત્રે શિયાળાની કડકની ટાઢમાં બિમાર છોકરા મરી જાય એ તો દેખીતું જ છે. પણ એ છોકરાની મા પણ ટીંચે ઠીંચે થઈ જાય છે. કંટાળેલો કામદાર આપઘાત કરવા મયેલો પાછો ફરે છે અને યુ. એચ. એચ.'નો સ્વયંસેવકો કબજે લે છે.

આખું નાટક પ્રચારલક્ષી ગણાય. છતાં એમાં કામદાર પ્રત્યેની જાડી દિલસોહભરી જીજ્ઞાસા કશી પણ અતિશયોક્તિ વગર થઈ છે અને એના લેખક તરીકે જાણીતા અભિનેતા અને નાટકકાર શ્રી જશ-વંત ઠાકર છે એ પણ ખાસ નોંધપાત્ર છે. બજવવામાં જ આ નાટકની વધુ સફળતા પુરવાર થાય.

પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું ત્યારે કતાએ નેડણી પાછળ આટલી બધી બેકાળજી ન બતાવી હોત તો સાફ થાત.

કેશકલાપ

કેશવર્ધનીને તમારી અનોખી ભેટ અને તમારો શ્રેષ્ઠ શૃંગાર બનાવી શકશે.

❑ હમેશાં નજરે પડતો તમારો નાસિકા અને દાદીનો એક સરખો દેખાવ હવે જોવા ગમતો નથી; પરંતુ તમારા કેશકલાપને કેશવર્ધનીદ્વારા સુંદર રીતે શણગારી તમે અજંતાના જેવાં મનોહર સ્વપ્નાં સેવી શકશો.

❑ તમારા શૃંગારમાં કેશવર્ધનીને ઉચ્ચ સ્થાન આપો; એ સૌંદર્યદ્વારા તમારા રૂપલાવણ્યમાં વધારો કરો.

❑ અને તમારા કેશના સૌંદર્યવિધાનનો આરંભ કેશવર્ધની દ્વારા કરો.

❑ કેશવર્ધની તમારા વાળને વધારે છે, સૌંદર્યમાં અધિક મુગ્ધતા પ્રેરે છે, તેથી કેશને શણગારવા આજથી જ વાપરો.

વાળને ખરતા અટકાવવા અને નવીન સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે

કેશવર્ધની

નો આજથી જ ઉપયોગ કરો

કેશવર્ધની રૂ. ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધની શેમ્પુ રૂ. ૦-૧૪-૦

(માર્ગવ્યય અલગ)

દરેક પ્રખ્યાત વેપારીઆ પાસેથી મળી શકશે.
લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ

કોઇમ્બટુર (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને મધ્ય ભારતના એજન્ટ :
મેસર્સ નેશનલ સેઈફ્ટ્સ એન્ડ સર્વિસ લિ.
૧૨, રેમપાર્ટ રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧

કોલેરા, ઝાડા, શરદી,
સંધિવા, ખાંસી, શુળ,
અમુઝલ, દરેક જાતના
વાય તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઔષધી

જીવનધારા

૧૨૭. કે. મા. નેનચ
૧૩૦૨

જન્મ મળે છે.

જે. એન. શેઠના
જીવનધારા ઔદીસ, નડીઆદ (ગુજરાત)

ચોક્કસ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

નેપચુન

એસ્થોરન્સ કંપની લી.

[સ્થપાઈ : ૧૯૩૦]

★ હંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

— કુલ અરક્યામન : —

રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

: મુખ્ય ઑફિસ :

નેપચુન બિલ્ડિંગ, ૧૦૪, ઑપોલો સ્ટ્રીટ.

કોટ, મુંબઈ ૧

મત્સ્ય : ત્રણ રૂપિયા

૨૦૨૨ ૨૦૨૩ ૨૦૨૪ ૨૦૨૫ ૨૦૨૬ ૨૦૨૭ ૨૦૨૮ ૨૦૨૯ ૨૦૩૦ ૨૦૩૧ ૨૦૩૨ ૨૦૩૩ ૨૦૩૪ ૨૦૩૫ ૨૦૩૬ ૨૦૩૭ ૨૦૩૮ ૨૦૩૯ ૨૦૪૦ ૨૦૪૧ ૨૦૪૨ ૨૦૪૩ ૨૦૪૪ ૨૦૪૫ ૨૦૪૬ ૨૦૪૭ ૨૦૪૮ ૨૦૪૯ ૨૦૫૦ ૨૦૫૧ ૨૦૫૨ ૨૦૫૩ ૨૦૫૪ ૨૦૫૫ ૨૦૫૬ ૨૦૫૭ ૨૦૫૮ ૨૦૫૯ ૨૦૬૦ ૨૦૬૧ ૨૦૬૨ ૨૦૬૩ ૨૦૬૪ ૨૦૬૫ ૨૦૬૬ ૨૦૬૭ ૨૦૬૮ ૨૦૬૯ ૨૦૭૦ ૨૦૭૧ ૨૦૭૨ ૨૦૭૩ ૨૦૭૪ ૨૦૭૫ ૨૦૭૬ ૨૦૭૭ ૨૦૭૮ ૨૦૭૯ ૨૦૮૦ ૨૦૮૧ ૨૦૮૨ ૨૦૮૩ ૨૦૮૪ ૨૦૮૫ ૨૦૮૬ ૨૦૮૭ ૨૦૮૮ ૨૦૮૯ ૨૦૯૦ ૨૦૯૧ ૨૦૯૨ ૨૦૯૩ ૨૦૯૪ ૨૦૯૫ ૨૦૯૬ ૨૦૯૭ ૨૦૯૮ ૨૦૯૯ ૨૧૦૦

શૈલીની અભિનવતાથી
શુદ્ધ પડતી આ સંગ્રહની
આવીસે બીસ વાર્તાઓ
રોજના સામાન્ય જીવન-
માંથી, મુખ્યત્વે મૌર્યાના
મધ્યમ વર્ગના સંસારમાંથી
અને કેવળ સામાન્ય જના-
વામાંથી વસતુને પકડી
લેવાની દૃષ્ટિ તથા કાવ્ય
લેખકમાં છે એટલે એને
બહેલાવવા માટે જોઈતાં
પાત્રદર્શન, સંવિધાન, ભાષા,
અલંકાર અને અંગાદિ
ઉક્તિપ્રકારો તેમની પાસે
છે. જવલ્લે જ ક્ષત્ર લેખ-
કોએ વાપરેલા જીવનપ્રસંગો
લેખક પાસે સુરેખ ને
મમેચારી નવલિકાદેહ
પામ્યા છે.

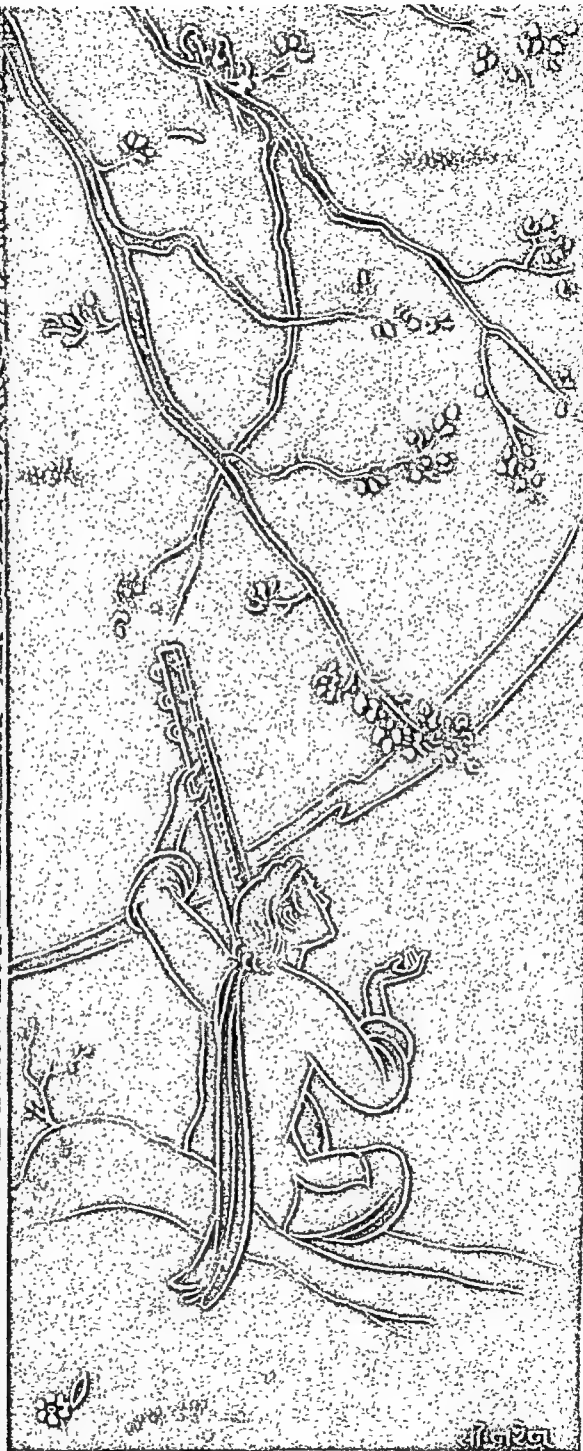
શૈક્ષિક કથાનક અને મમે-
યુક્ત ધ્વનિ અને કથનની
માર્મિકતા રસસ્તોતને વહેનો
રાખે જ છે.

આ મંગલ આપ જરૂર
વસાવો.

૨૦૨૨ ૨૦૨૩ ૨૦૨૪ ૨૦૨૫ ૨૦૨૬ ૨૦૨૭ ૨૦૨૮ ૨૦૨૯ ૨૦૩૦ ૨૦૩૧ ૨૦૩૨ ૨૦૩૩ ૨૦૩૪ ૨૦૩૫ ૨૦૩૬ ૨૦૩૭ ૨૦૩૮ ૨૦૩૯ ૨૦૪૦ ૨૦૪૧ ૨૦૪૨ ૨૦૪૩ ૨૦૪૪ ૨૦૪૫ ૨૦૪૬ ૨૦૪૭ ૨૦૪૮ ૨૦૪૯ ૨૦૫૦ ૨૦૫૧ ૨૦૫૨ ૨૦૫૩ ૨૦૫૪ ૨૦૫૫ ૨૦૫૬ ૨૦૫૭ ૨૦૫૮ ૨૦૫૯ ૨૦૬૦ ૨૦૬૧ ૨૦૬૨ ૨૦૬૩ ૨૦૬૪ ૨૦૬૫ ૨૦૬૬ ૨૦૬૭ ૨૦૬૮ ૨૦૬૯ ૨૦૭૦ ૨૦૭૧ ૨૦૭૨ ૨૦૭૩ ૨૦૭૪ ૨૦૭૫ ૨૦૭૬ ૨૦૭૭ ૨૦૭૮ ૨૦૭૯ ૨૦૮૦ ૨૦૮૧ ૨૦૮૨ ૨૦૮૩ ૨૦૮૪ ૨૦૮૫ ૨૦૮૬ ૨૦૮૭ ૨૦૮૮ ૨૦૮૯ ૨૦૯૦ ૨૦૯૧ ૨૦૯૨ ૨૦૯૩ ૨૦૯૪ ૨૦૯૫ ૨૦૯૬ ૨૦૯૭ ૨૦૯૮ ૨૦૯૯ ૨૧૦૦

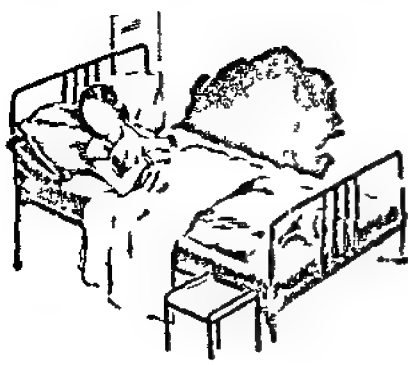
આ મહાકાવ્ય

३३

३३

पत्रिका : हिन्दुस्तान भा. ५०
 संपादक : अ. च. च. प्रभा.
 वर्ष २२ अंक ३ अ. १५३ संजय अंक २५५

ઓપરેશન પછી

- * અન્ય માન્ય અંગત અર્થના આધારોથી તમે તાજા માટે એમા એ નિશ્ચિત છે અન્યો આસાન નાનું પરંતુ વડા કરી ગેના મેગેના તથા ફોં અને મુસાવડમા પણ વાળા નહિ થતા જાય છે
- * ધાની રખત અડધા કે ચોથા ભાગના ગડે છે અને અર્થ નિશ્ચિત આગ થતા જરાથી ટાળ પડી જાય છે. તેનાથી મગરા માટે માથાની ચામડી ખુની ન થઈ જાય તે માટે કેશવર્ધિની નો ઉપયોગ કરો.
- * અત્યાર વાગ એ ખરામ છે પરંતુ એ અગમી માંગીમા કેશવર્ધિનીથી અટકાવી શકાય છે વાળને અગતા અટકાવવા અને નવીન મૌર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે

કેશવર્ધિની

નો આજથી જ ઉપયોગ કરો
કેશવર્ધિની રૂ. ૦-૧૬-૦
કેશવર્ધિની ગેમ્પુ રૂ. ૦-૧૬-૦

(માર્ગવ્યય અલગ)

નરે પ્રખ્યાત વેપારીઓ પાસેથી મળી શકે
નવા

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ
કોલ્કત્તા (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને મધ્ય ભાગના એ હન્ટ
મેમ્બર્સ નેશનલ સેક્રેટરી એન્ડ મેનેજિંગ સિ.
૧૨. કેમ્બાર્ડ ડા. કોટ. મુંબઈ ૧

નેપચુન

એસ્થોરિઅ કંપની લી.
[નંબર : ૧૯૩૦]

★ હંદગી

★ આગ

★ મોટો

★ અદ્ભુત

— ૧ અન્કચામન —
રૂ. ૧,૦૦.૦૦.૦૦૦

કુખ્ય ઓફિસ
નેપચુન મિ. રોડ, ૧૦૪ એપોલો ટ્રીટ,
કોટ, મુંબઈ ૧

કોષ્ટ, ઝાડા, રોગ, સંધિવા, ખોસી, શુભ, અમુક્ષ, દરેક જાતના વાય તથા અનેક જાતના દરો માટે અમુલ્ય ઔષધી

નુપનધારી

જે. એન. શે. કો. ના

ગોળાટ કચનલાલ વાડીલાલની ફાં.
પ્રિન્સેમ ટ્રીટ, મગાનમ રોડ, મુંબઈ ૨

આપના બાળકો માટે

★ તંદુરસ્તીનું લઈએ ટેબલ ★

—: શિયાળામાં :—

સવારના : બ્યાપામ પછી 'ચરક'નો 'કેસરી સુવર્ણકંદ્ય'
એક નાની ચમચી લઈ ઉપર દૂધ પીવું.
નાસ્તામાં 'ચરક'નું શુદ્ધ અહિંસક મધ રોટલી સાથે.
બપોરના : જમ્યા પછી જરા વધુ પડતું ખવાયું હોય કે પેટ ભારે
લાગતું હોય તો 'ચરક' 'પવનમુક્તાદિવટી' એક એક ગોળા.
રાત્રે : સૂતી વેળા ચરકનો ચ્યવનપ્રાશ (અષ્ટવર્ગ) એક ચમચી
લઈ-ઉપર દૂધ પીવું. આ ચાટણુ લેનાર ભાગ્યે જ પરીક્ષામાં નાપાસ
થાય છે; કારણ કે તે હંમેશા યાદશક્તિ સતેજ રાખે છે.

—: ઉનાળામાં :—

સવારના : ચરકનો ચ્યવનપ્રાશ (અષ્ટવર્ગ) (ઉપર મુજબ)
બપોરના : 'ચરક'નો 'આમળાનો મુરખ્યો'
રાત્રે : 'ચરક'નો 'શુક્લકંદ' (પ્રવાળયુક્ત)
એક એક ચમચી સૂતી વેળા લઈ ઉપર દૂધ પીવું.

—: ચોમાસામાં :—

ખાસ પ્રયોગની જરૂર નથી, માત્ર 'ચરક'નો 'શરદ્દીની ટીકડી'
સીતોપક્ષાદી ચૂર્ણ, ખદિરાદીવટી વગેરે ઘરમાં રાખવું જરૂરી છે.
વિગતવાર સમજણ માટે સચિપત્ર મફત મંગાવો.

ચરક લંડોર, મુંબઈ, ૭.

: સોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ :

અમદાવાદ : ચીમનલાલ માધવલાલ એન્ડ કું. ત્રણ દરવાજા.
વડોદરા : જી. પટેલની કું. મહાત્મા ગાંધીરોડ.
આણંદ : જ્યોતિ મેડીક્લ સ્ટોર્સ.

નવસર્જનનાં સચિત્ર પ્રકાશનો

બાળકો-કિશોરો-કુમારો-માટે સંસ્કારી સાહિત્ય

જગતની અમર શિષ્ટ વાર્તાઓ

- ૧ રસીલી બાળકથાઓ (આફ્રિકાની) રૂ. ૧-૪
- ૨ અદ્ભુત ચાતુરી કથાઓ (ધરાનની) રૂ. ૧-૪
- ૩ અમર લોકકથાઓ (રશિયાની) રૂ. ૧-૪
- ૪ અલોક બોધકથાઓ (કોરિયાની) રૂ. ૧-૪
- ૫ અજબ દંતકથાઓ (રમાનિયાની) રૂ. ૧-૪
- ૬ મુંદર પરીકથાઓ (વિલાયતની) રૂ. ૧-૪

જગતની અમર શિષ્ટ બાળ વાર્તાઓ

- ૧ કેન્ડિનાં પરાક્રમો રૂ. ૧-૪
- ૨ હોન કિવટઝોટનાં પરાક્રમો રૂ. ૧-૪
- ૩ ચોસરની વાતો રૂ. ૧-૪
- ૪ શેક્સપીયરની વાતો રૂ. ૨-૦
- ૫ ઓડિસિયસનાં રૂ. ૨-૦
- ૬ કાદંબરી કથા રૂ. ૨-૦

ચેતનનાં નવાં પ્રકાશનો

અવિનાશ

રહસ્ય ભરપૂર ચોટદાર નવલકથા
લે. શાંતા ગાંધી રૂ. ૪-૦

★

ચરદળાણુનાં પાત્રો સજીવ કરતી નવલકથા

માટીના મહેલ

મૂળ લે. માનિક બેનરજી રૂ. ૫-૦

★

કંકુડી

શ્રી. બકુલેશની નવતર નવલિકાઓ
રૂ. ૩-૮

બહુવી

બે પ્રલયીઓની પરિવર્તનની તેજસ્વી નવલકથા
લે. ભનુભાઈ વ્યાસ રૂ. ૩-૮

★

જગતના ચક્રચાર જગાવનારી નવલકથા

મોતની ખીણ

ડૉ. નરુભાઈ શુક્લ રૂ. ૫-૦

★

વહેતાં ઝરણાં

ડૉ. જયંત બનીની મૌલિક નવલકથાઓ
રૂ. ૪-૧૨

: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

★ ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. ૧૩૩, જવાહરનગર : ગોરેગાંવ (મુંબઈ) ★

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)

(૨૭૨૪૩): આયુર્વેદિક દવાવાળું

બ્રાહ્મી

તેલ

પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી કારણ કે—
તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદદસ્તશક્તિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ ઊગે છે. * ખોડો દૂર થાય છે.
- * ગાઢ નિદ્રા લાવે છે. શરીર દરરોજ યોગવાથી ચામડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
- શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સૂચના :

દરેક ઝડપમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ અત્યુદ્દેશ છે. ખાત્રી
માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો, બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બોટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૨-૦-૦

સ્થાનિક ટેક્સ અલગ

પરદેશ માટે મોટી બોટલીની કિંમત શીલ્ડિંગ ૧૫
અને નાની બોટલી કિંમત શીલ્ડિંગ ૧૨

ખાસ સૂચના :

અંકેક બ્રાહ્મી ટપાલથી મંગાવનારને
મોટી બોટલીના રૂ. ૫-૧૩-૦
નાની બોટલીના રૂ. ૩-૧૩-૦

(બોટલીની કિંમત + ૧-૧૪-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ પેકીંગ)

મનીઓર્ડરથી પૈસા મોકલવા.

વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

ટ્રેન : ૬૨૮૯૮ :: તાર : 'PRANAYAM'

== શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ ==

દાદર, (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ ૧૪.

COTY : RBO

તા.ક. : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં દરરોજ (સ્વિવારે બપોરે) સવારના ૯ થી ૯ થી અને
સાંજના ૬ થી ૯ થી શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય તથા આધ્યાત્મિક ઉત્થાપન
માટે યોગને વર્ગ આપે છે.

‘ઊર્મિ’ વર્ષ : ૨૮

‘નવરચના’ વર્ષ : ૧૮

ભાસ્કર

જાપજયણા

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કારો માં સિદ્ધ

અંક ૩ : જૂન ૧૯૫૩ : સળંગ અંક ૨૭૨

કેમ

સ્થાન

ભગવાન	૪
સમયના હીર-નીર	રાજદંડ ૬
એક રૂપકથા	ધૂમ્રેશ ૮
કા ?	ગોવિન્દભાઈ પટેલ ૧૦
પુરુષો ‘પ્રેમ’	સિદ્ધાર્થ ૧૧
નિરાત	હર્ષિદા પંડિત ૧૭
રાજની રામાયણ	રંભાએન માંધો ૨૧
સ્વપ્ન-વાહક	હિમાચી બેડોરા ૩૩
અંધાનું કૂલ	ડાહ્યાભાઈ પટેલ ૩૪
મને દૂરે દૂરે...	રમણ કોહારી ૩૮
પહાડી પ્રેમ-ગીત	સંપાન અનવર આગેવાન ૩૯
ધર	માધવ બ. કાળે ૪૦
સાહાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	— ૪૮
પ્રવાસની પોથીમાંથી	સેવકરામ ૪૯
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વસુબંધુ ૫૧
બાળકો અને કેળવણી	લીના મંગળદાસ ૫૭
અંધ સમીક્ષા	અનંતરાય રાવળ ૬૦
પૂંઠા ઉપરનું ચિત્ર : રાગ ભૈરવ : ચિત્રકાર : સી. નરેન્	

‘ઊર્મિ-નવરચના’નું લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળો :-

એલ. કે. મેહાણી : ૧૪, અમરતદશા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા ૧.
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.
આર. આર. શેઠની કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : કેશવબાગ : મુંબઈ ૨.
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. : રાવપુરા : વડોદરા
રવાણી એન્ડ કંપની : આશુભેન રોડ : મુંબઈ ૨
ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર : હવાડિયો ચક્રો : સુરત.

આક્રિડા માર્ગ :-

પોષ્ટલ ચૂક સરવાળ : પો. ઓ. નં. ૭૬૬ : કંપાલા (પૂ. આ.)
ન્ય-તકુમાર કે. પટેલ : પો. ઓ. નં. ૬૪૦ : નૈરાખી. (પૂ. આ.)

* લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા,
પિદેશમાં દરેક રૂપિયા (શિ. ૧૫).
* છૂટક નકલ બાર આના : પિદેશમાં
એક રૂપિયા.

* દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ
થાય છે.

* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર
અને નવેમ્બરનાં એ ચાર માસમાંથી
કોઈપણ માસથી માહક ચર્ચ શકાય છે.

* વી. પી. થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં
જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ માહકે
જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે,
લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે
ત્યારે આપના ગ્રા. નં. અને પૂરા
સરનામાં સાથે કૃપા કરીને મની-
ઓર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.

* નમૂનાનો અંક મળાવતી વખતે બાર
આનાની ટિકિટો બીડવી જરૂરી છે.
મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.

* દરેક જાતના પત્રવ્યવહારમાં ગ્રા. નં.
લખવો ખાસ જરૂરી છે.

* સર્વ લખાણોમાં કોપીરાઈટ સુરક્ષિત
રાખેલા હોય છે.

* અસ્વીકૃત લખાણ પાછું ભોગવવા
જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેલું અને સરનામું
ફરેલું પરખીડિયું બીડવું જરૂરી છે.
એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર
દિવસ પછી રદ કરાય છે.

* જાહેર ખતરના દર, લવાજમ મોકલ-
વાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા
દરેક જાતના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :-

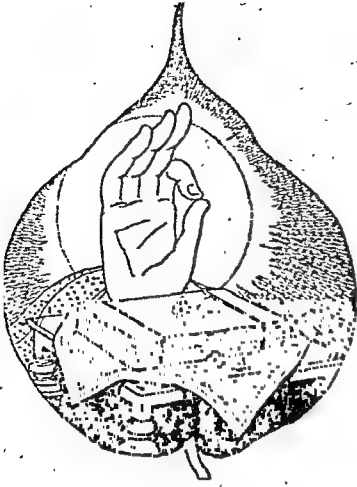
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ઈર્ના-ડીઝ બીજ : ગાંધીરોડ

અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાનો, કિશ્ના પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ

તંત્રી : ઇન્દિરલાલ મોઁ દવે
સંપાદક : જયન્તી પરમાર

ભગવાન

આદિકાળથી માનવી ભગવાનને ભજે છે.

ભગવાન એ જાણે છે પણ ખરા.

પણ એક દિવસ માનવી વધુ ડાહ્યો બન્યો :

હું ભગવાનને તે ક્યાં સુધી ભજ્યા કરું ?

ભગવાન મને શા માટે ન ભજે ?

મારી જ ભક્તિ એ કેમ ન કરે ?

મારાં જ મંદિરો એ ક્યાં ન બંધાવે ?

મારો પૂજારી એ જ શું કામ ન થાય ?

—અને માનવીએ ભગવાનને ત્યજી દીધા....

ભગવાન પણ ધડીભર તો વિચારે ચડી ગયા :

માનવી આટલી હદે જઈ શકે છે !

—એ વિચારે ભગવાન, મૂંઝાયા.

ઉકેલ માટે એ આથડયા :

ચાખંડ ધરતી ધૂમી વળ્યા.

આકાશ-પાતાળ એક કરી નાખ્યું.

એમને રહી રહીને અફસોસ થવા લાગ્યો :

ભક્તોને અવારનવાર પ્રસન્ન રાખવાનો—

અવારનવાર દર્શન દેવાનો—

અવારનવાર વહારે ધાવાનો.

આ બધી મુંઝવણમાંથી ભગવાને ઉકેલ શોધ્યો :

અદૃશ્ય થઈને રહેવાનો !

પથ્થરની મૂર્તિ, મૂંગી પ્રાર્થના કે બાંગમાં એ છુપાઈ ગયા.

માનવીએ થાણીને ભગવાનને ભજવા ફરી શરૂ કરી દીધા !

જી

સાહિત્ય સમાજ અમદાવાદ

જય ગુજરાત

અખરે ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિ તરફથી પણ ગુજરાતની સીમાઓ વિષે વિચાર થવા લાગ્યો છે. મહાગુજરાતનું સ્વપ્ન આપી મુનશી જેવા આવા જતા રહે અને કોંગ્રેસની બહારના માણસો બોલવા લાગે તો તેમને નાસીપાસ કરવા ચલન કરે એથી જરા દુઃખ થતું હતું. વિધાનગરની સીમા પરિષદે અને નવસારીની સાહિત્ય પરિષદે આ દિશામાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યા ત્યારે 'કોંગ્રેસ આટલું' જે હાથી એ નિશ્ચિત નહિ તો બીજું શું ?

એ તો નક્કી જ છે કે ભાવાને ધોરણે પ્રાંતોની રચના થવાની, એમાં ગુજરાતની ઇચ્છાનો સમાલ આવતો જ નથી. એ અલગ પ્રાંતની માગણી ના કરે તોયે શું બીજા પ્રાંતો એની સાથે લગવા તૈયાર રહેશે ખરા ? એવું નિરુપયોગી જોડાણ ખપતું જે શું ?

પરમ દુઃખની વાત હોય તો એ છે કે ગુજરાતની સિદ્ધિ માટે આપણે વિચાર નથી કરવો, ઉમળકો નથી રાખવો, પહેલ નથી બનાવવી. આપણી સીમાઓ ઝાળખવી નથી, એની સુરક્ષા માટે ચિંતા નથી કરવી. અને 'હેલ્ને વધશે તે અમારું' એવી બેદરકાર પદ્ધતિથી ચલાવી લેવું છે.

આ એક તમકો છે ન્યારે કોંગ્રેસે શાણપણ બતાવી ગુજરાતના સાહિત્યકારો, નિઃસહાયતાઓ, પત્રકારો, ઉદ્યોગપતિઓ, અને એવા વિવિધક્ષેત્રે આગળ આવેલા સમર્થ પુરુષોને નિમંત્રવા જોઈએ અને શાનદાર રીતે ગુજરાતના નિર્માણનો પ્રસંગ ઉજવવો જોઈએ.

ગુજરાતની લાક્ષણિકતાઓનો કેમ કરીને વિકાસ થાય, કેવી રીતે એનો દેહ ધણ, શું ક'વાથી વિદ્યા પ્રસાર અને બેઠારી ધટે, શી રીતે ગુજરાત સમજળ, સુખી ને શાણું બની ભારતની સેવા કરી શકે એનો

વિચાર કરવાનો કોંગ્રેસને સોંપવાની કશી જરૂર નથી. એમને એકલાને હાથે ગુજરાતની શોધા વધે. લોકોમાં ઉત્સાહ ફેલાય, સ્વતંત્ર વિચારસરણી ફેલાય એ માનવું હવે મુશ્કેલ છે. આવા મહત્વના કાર્યમાં સહુ ભેગા થશે— રહેશે એવો આશા રાખીએ.

નેતાગીરીનું સંમેલન

મહારાષ્ટ્રના આગેવાનોએ આવી વાત હમણાં જ કરી બતાવો છે. સામાજિક પરિપક્વતા પક્ષાપક્ષી વેગળી મૂકી સહુ ભેગા મળ્યા. એમના કરાવોમાં જે કાંઈ છે તે કરતાં આ એક જ હકીકત ખૂબ આવશ્યક છે. અને ગુજરાતે તે અપનાવવા જેવો છે.

આપણે કશું કરવું જોઈ શકે એ અપ્રતિષ્ઠા બાહ્યો જેમ બીજાને બિતરતા સમજી એમને વેગળા રાખવામાં ડહાપણ જીવે છે તેમ ગુજરાતના કોંગ્રેસીઓને આથે ધણું તપ, આકરી સેવા, અને બીજાણુ ત્યાગનો બોમ્બે વધી મયેસો હોવાથી તેમણે આગવી જવાબદારી લઈ બીજાને દૂર રાખ્યા છે અ ને બહે એ કાવ્યા હોય પણ નવી નેતાગીરી ઉપરના એમના નિમંત્રણો ગુજરાતને ફાયદાકારક નથી, ને કૃત્રિમ હોવાથી ટકે એવી એ પદ્ધતિ પણ નથી.

માંથીજીએ ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રવાસ કર્યો, ધણુ કાર્યકરો ગ્રામા કર્યા ધણી દિશામાં ક્રાન્તિકારક વિચારો ને આદિલનો ફેલાવ્યાં પછી વાત મર્ધ સરકારની હાથમાં. એમની વાત ન્યારી હતી. એમણે ધણું બળવું, પણ એમને હાથે ગુજરાતની અનાયતા છતી થઈ. એમના આગળ ભાવિ નેતાગીરી તૈયાર કરવા ઉત્કલેષ પણ થયેલો પણ વાત એટલેથી અટકી મર્ધ. એમના મયા પછીયે ગુજરાતની કોંગ્રેસ સદર બીબી હોય તે એ પોતાની શક્તિ વડે નહિ પણ પ્રજાની ઉદારતાથી કે બહેર જીવનમાં બ્યાપી રહેલી ઉદારતાને લીધે હશે. અશક્ત જેમ વધારે કંજુસી અને એમ આપણા રાજકીયપક્ષમાં સંકોચ આવી ગયો છે.

સમાજની છબી

સામાજિક ક્ષેત્રે વિચાર કરવાનો આવે એટલે હરિજન કે પછાત કેમ વાળી વાત જોર કરીને આગળ આવે છે. એમની સ્થિતિ સુધારવા કોંગ્રેસની સંસ્થાએ અને સરકારે ઘણું 'કર્ચું' છે છતાં સમાજમાં એ વિષે ઉત્સાહ નથી આવતો. એમ લાગે છે કે આવી પ્રવૃત્તિ ચાલે કે ન ચાલે તે સામે પ્રગ્નને ખાસ કાંઈ તમા નથી. ભલે આ કાન્તિનું 'પગથિયું' હશે પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં ખીન્ન પગથિયાં વટાવવા જરૂરી હશે અને તેની શોધ થવી જોઈએ.

સમાજમાં માનસિક દુઃખિતા આવી ગઈ છે એ ખંખેરીને ઉત્સાહ ફેલાવવા માટે લોકોની ટેવો બદલવી જોઈએ, એમના શોખ બદલાવવા જોઈશે. ધણા રિવાજોમાં ફેરફાર કરવા પડશે અને એમાં સરખાપણું લાવવું જોઈશે.

સંન્યાસીની કથામાં કે મંદિરના દર્શનમાં સિનેમા જોવી જ લોકો રહે છે અને એનો નશો કરી લોકો સંતોષ માને છે. વરઘોડાના સાજનમાં કે ઠાઠડી પાછળ જાડી સંખ્યામાં જાહેર માર્ગો પરથી ખાનગી હર્ષ-શોકનાં પ્રદર્શનો કરી ફરજ બગાડવાનો કે મોટાઈ મેળવવાનો શોખ એપીરોગની માફક વધતો જાય છે. ખાંડ, કાંદો, ચા, મસુરની દાળ તે એવું બીજું નહિ ખાવા બદલ આપણા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા સાંપડે છે એ પણ નવાઈ જ છે ને!

સમાજસુધારાની વાતોમાં મુખ્ય ધ્યાન અપાય છે સ્ત્રી તરફ : એની કેળવણી, એનો વારસો કે એની સંમતિવયની ચર્ચાઓ થાય છે. અન્યાય તે જીવન દર કરવાના ઉત્સાહમાં આપણે એને ખેંચીને ક્ષેત્ર બહાર લઈ ગયા છીએ. ઊંચું લાણુતર, નોકરીઓ અને લગ્નના કાયદાઓમાં રક્ષણ આપીને પુરુષો ઉપર નવી મર્યાદાઓ મુકતા જઈએ છીએ. આથી સમાજની નવી વ્યવસ્થામાં ન્યાય અને ઉદારતા આવશે પણ સગવડ તે સંતોષ રહેશે કે નહિ તે જોવાનું છે.

જ્ઞાતિઓ પણ ખાપ લાગે

અને સમાજના આર્થિક ધોરણની પુનર્ચના થઈ રહી છે ત્યાં પરસ્પરતા સંબંધો વિષે આગ્રહ

કરવાનું કવખતનું ગણ્યશે. જુદી કોમો, જુદા અંગત કાનુનો, ધર્મની દબલગીરી, એ બધાને લીધે સમાજના સ્વરૂપમાં સુસંગિતા લાવવી મુશ્કેલ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં દરેક વર્ગનું પાસું સામાન્ય માનવીના ભોગે ખેંચાતું દેખાય છે, અને આ ગરીબ પાત્ર છે સુધરેલો હિંદુ મુરુપ.

જ્ઞાતિઓ આપણા સમાજનું એક ન ભૂંઝાય એવું અંગ છે. એને કાઢવા ઘણાએ હિમાયત કરી છે. પણ એ હજી ટકી છે. એનું ચક્ર પહેલાં જોટલું મજબુત નથી છતાં એના સીમાડા ટેકવાની હામ ને હોંશ ઘણામાં દેખાતાં નથી, રાષ્ટ્રના વિકાસ અર્થે આ એકમોનો ઉપયોગ કરી શકવાની હજી શક્યતા છે, પણ પાટે ચઢી ગયેલા વિરોધમાં એ સ્ફૂટવાનું નથી. જ્ઞાતિઓનો ડંખ કાઢી નાખ્યા પછી યે એમ નહું વિષમર્થું છે એમ માનવામાં ભૂલ રહેલી છે. એમાં માનવતા ના લાવી શકાય.

માનવીને જેમ સોખત જોઈએ છે એમ એને પહોંચી શકાય એવડું વર્તુલ જોઈએ છે. અક્ષાટ વિસ્તારમાં એને ઘર જેવું સ્વભાવિક નથી લાગવાનું. તે ધંધાદારી ટ્રેડયુનિયનો કરતાં યે પ્રગ્નને સામાજિક વર્તુલો વધારે રચવાનાં છે.

સામાજિક બાબતોમાં સરકારી હાથે કાનુન કચેરીને પોલીસની સહાયથી સુધારાની જે લાઈનદોરીઓ નાખવાના આજ કાલ પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે અને કેટલીક ધૂતો મુજબ સામાજિક ફેરફારોનો આગ્રહ થઈ રહ્યો છે તેની અસર કેટલે દૂર સુધી જશે એ વિચારવા જેવું છે. વ્યવહારનાં સૌથી સરળ નિયંત્રણોમાં લોકલાજ ઉપર જ આધાર રાખવામાં શ્રેય છે, અને તેની અસર તીવ્ર બનાવવા સમાજ સેવકોએ જાગૃત રહેવું જોઈએ.

શિક્ષણમાં પહેલો આવશે ?

શિક્ષણ પ્રધાને સવાર સાંજ કે રાત્રિના સમયમાં કોલેજમાં વર્ગો ભરવાની છૂટ આપીને એક સારી પ્રથા દાખલ કરી છે. કોલેજમાં વધારે સમય ને ઓછા શિક્ષણનો સામાન્ય નિયમ થઈ પડ્યો હતો એમાંના એક આરોપ ઓછો થાય છે.

શાળાઓમાં પુસ્તકો અને અભ્યાસક્રમનો વિસ્તાર મોટો હોવા છતાં યે એમાંથી શિક્ષણ કરતાં એનો ભાર વધુ નજરે આવે છે. ખાસ કરીને માધ્યમિક શિક્ષણનાં પાઠશાળાં જેક ધોરણો આદ કરીએ તો વિદ્યાર્થીને વિવિધતા ધણી આપી છે, પણ એથી વિષયોની પકડ ઢીલી રહે છે અને આગળ ઉપર ઓછો થઈ જવાથી પરીક્ષાઓના વંડા ઓળંગવાની ફરજ એને માથે આવી પડે છે. ધણા વિષયો અને એમાં એમિજક વિષયોનો શોખ ઉચ્ચ કેળવણીમાં ભલે રહે, વચલી કક્ષામાં તો નહિ હોય તો સારું.

આજે વિદ્યાર્થીને વાલીઓની દેખરેખ ઓછી મળે છે, શિક્ષકનો રાહબરી ધરી ગઈ છે, વિષયો ધણા યથા છે, એની પરિકાષા દિલ્લપ્ટ થઈ છે, નાનાં બાળકો આગળ બહુ દૂરની વાતો ખડકવામાં આવે છે, નવી નવી પદ્ધતિઓના અખતરો રૂપે યા પાઠ્ય-પુસ્તકો અપાવવાની વૃત્તિથી ભાર અને ખર્ચ વધ્યાં છે, અને જીવનમાં આવી ગયેલી અચળતાના અનુ-સંધાન રૂપે શિક્ષણમાં ગંભીરતા-ઊંડાણ આવતું નથી. એ દેખ શિક્ષકોમાં ને પ્રાધ્યાપકોમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં છે, એમની પાયાની ક્યાશ એમને ઓડતી નથી.

ચિત્ર અને સાહિત્ય

મરાઠી-અંગ્રેજી ચિત્રપટોએ પોતાના પ્રાંતના જીવનના પ્રતિબિંબ જેવાં ચિત્રો-ફોટો આપવા માંડી છે, અને એમાં તેઓ સફળ પણ નીવડ્યા છે. ગુજરાતના વાર્તાકાર ઈશ્વર પેટલીકરના પુસ્તક જનમટીપનું ‘ઉત્તરકેદ’ નામનું ચિત્ર દિંદી ભાષામાં ઊતરે છે એ ભલે નાના સમાચાર હોય તો યે નોંધપાત્ર છે. ચિત્રમાં ગુજરાતીપણું—દિંદીની હવા દેખાશે કે નહિ તે તો ભવિષ્યની વાત છે, પણ ચિત્રો પાછળ સ્વતંત્ર ને સિદ્ધહસ્ત લેખકો હોવાની પ્રજ્ઞાલી નેર પકડે એમ જરૂર ધમ્મીએ.

એવી ફરિયાદ છે કે હેલ્થ દાયકાના સાહિત્યમાં આપણી પાસે નોંધપાત્ર હોય એવું સાવ થોડું છે. એ હકીકત લેખકોને શરમાવનારી નથી, પણ આપણા જીવનના પડખા રૂપે છે. ન્યાં છીછરાપણું, સ્વાર્થ,

ઉપેક્ષા વગેરેની ભાત વધારે દેખાતી હોય ત્યાં ત્યાં જીવનની વાત લેખકો આવેળે. જિંદગીમાં રંગ પૂરવાની આકૃતિ જ એડોળ બની રહી છે, નક્કી થઈ ગઈ છે ત્યાં લેખક શું કરે? સાવ સાધારણ અને એથી ઓછા દરજ્જાના જીવનમાં એ સાધારણ તત્ત્વ ક્યાંથી વણી શકે?

સાહિત્યમાં જીવ હશે તો ચિત્રોમાં આવશે.

અને જે કાંઈ સારું છે તે ઉત્તેજનના અભાવે ક્યારે મરી જશે તેના ભયના ભણકારા સતત વાગ્યા કરે છે. સારું સામયિક ટકવું મુશ્કેલ બન્યું છે, એમને મળવી જોઈતી જાહેર ખબરો ઉત્તેજનારું પણ મળતી નથી, અને મળે છે ત્યાં ઢપલો થઈને વેડ-ફાય છે. આમ આપણી સુરચિઓમાં જવાબદારી કે પ્રમાણ જળવાતાં નથી.

એક ‘અખંડ આનંદ’ મુડીના બ્વરથાના કે બીજા કોઈ બળે બીજા સામયિકોને ડારી-કાઢી શકે તો પુસ્તક પ્રકાશનમાં પણ આવી કોઈ સંસ્થા-સીડી-કેટ નાના પ્રકાશકોના બાર વમાડી દે એમાં શક નથી. એવી પ્રયાશી લેખકોનું શ્રેય થતું હોય તો યે એને રોકવા કે અનાદર કરવા જેવી બાબત છે કારણ કે એકવાર એનો પડાવ આવી ગયા પછી બીજા કોઈને રાવટી ખેંચવાની તક નહિ રહે.

‘ઓમ શાંતિ શિખર’

હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખરના આરોહણના દિગ્વિજયની ધડીઓ ગણાય છે. તેવે વખતે આપણે ધમ્મીએ કે શિખરને નવું નામ પણ બક્ષવામાં આવે : ‘ઓમ શાંતિ શિખર’ એ નામ ચિરકાળને માટે સુયોગ્ય લાગે છે. ઓમ શાંતિ એ આપણી ધણી પ્રાર્થનાઓનો ધ્રુવ મંત્ર છે અને યુદ્ધોધી થાકેલી દુનિયા માટે બહુ જરૂરનું એવું આધ્યાસન છે.

હિમાલયનાં વિવિધ શિખરો ઉપર કોઈ ટુકડી-ઓનાં આરોહણ થવા લાગ્યાં છે. એમ દિંદી સાહ-સિકો પણ જવા માંડે અને એ શિખરોનો પરિચય પ્રખરે થતો રહે તો સારું. આપણી કલ્પના અને સાહસનાં ઝરણાંઓને મુક્ત કરવા માટે પહાડો, જંગલો, નદીઓ અને સમુદ્રોનું ધેણું લગાડવું જરૂરી છે.

એક વખત, એવું બન્યું કે એક દરિયાકિનારે એ પંખી રહે. એમનાં વિષે એક નવી નવાઈની વાત હતી. એ બંને પંખીના શરીર નેડાયેલાં હતાં. દરેક પોતપોતાની ધ્વજા પ્રમાણે લાલે વર્તે, પણ નેડાયેલાં શરીર એટલે એમની ગતિ રૂંધાયેલી રહે. એકને ચાલવાની ધ્વજા થાય, ને બીજાને ચાલવું ન હોય, તો બંને એટલામાં ને એટલામાં આગળ પાછળ ધમાચકરડી મચાવે એટલું જ. બાકી પ્રગતિ કરી શકે નહિ !

હવે એક વખત દરિયા કિનારે એક અમરફળ આવ્યું. સમુદ્રના મોજામાં ક્યાંકથી ફરતું ફરતું આવી ચડ્યું.

એ વખતે આ એ પંખીમાંથી એક જાગે. બીજું સૂઈ ગયેલું. જે જાગતું હતું તેણે વિચાર કર્યો કે, અમરફળ જેવું અમરફળ છે, એને જગાડ્યા વિના ખાઈ લેવા કે ને ! વખતે આટલો મારો લાગ અમર થઈ જશે, ને વહેંચે મોડે એનાવાળો લાગ મરી જશે, તો હું છૂટું થઈ જઈશ, ને મજા કરીશ !

એમ વિચારીને એણે તો અમરફળ એકલાં એકલાં ખાઈ લીધું.

હવે બીજું પંખી થોડીવાર પછી જાગ્યું. તો એને અમરફળની ગંધ આવી. એણે પોતાના નેડી-દારને પૂછ્યું : 'તે કાંઈ ખાધું છે ?'

પેલાએ અભિમાનથી કહ્યું : 'હોવે ! મેં અમરફળ ખાધું છે !'

'પણ ત્યારે મને કેમ જગાડ્યું નહિ ?'

'એમાં તને શું જગાડવાતું હતું ? હું ખાઈ કે વૃં ખાય એમાં શું ફેર પડવાતો હતો ? એની અસર તો આપણને બંનેને મળવાની છે !'

'પણ સ્નાદ તને એકલાને મળ્યો તેવું શું ?' બીજા પંખીએ કહ્યું.

પોતાનામાં રહેલા કુલ્લક સ્વાર્થને માટે બીજાનું નુકસાન કરવાની વૃત્તિ કેટલી પ્રબળ હોય છે એ આ નાનકડી રૂપક-કથા ઉપરથી ખૂબ સરળરીતે સમજી શકાય છે. એક જ દેહધારી એ જીવમાં આટલો સ્વાર્થ હોય છે તો બીજામાં તો કેમ ન હોય ?

'એ તો જે જાગે તે સ્નાદ હશે ! આખી દુનિયાનો આ રિવાજ છે !' પેલાએ જવાબ વાળ્યો.

'ને જાણે તે ?'

'જાણે તે માર ખાય !'

બીજું પંખી તે વખતે કાંઈ ખોલ્યું નહિ પણ મનમાં સમસમી રહ્યું. એ સમજી ગયું કે લાઈ પોતે અમર થઈ જશે ને હું વહેંચો મોડો મરી જઈશ, એમ ધારીને લાઈ ફળ આરોગી ગયા છે. પણ હું હવે એને નવી નવાઈની વાત કરી બતાવું, તો ખરું ! હું પણ જાગતું રહીશ. કોઈક દિવસ, સાગરની લેર છે, કોઈક અમરફળ વળી આવી ચડશે !

હવે એવું બન્યું કે જોગાતુજોગ એક દિવસ સમુદ્રના મોજામાં ધસડાવું ધસડાવું એક અમરફળ આવે !

ત્યાં એક બીજું નાનકડું ગીતપંખી બેઠું બેઠું એ અમરફળને આવવું જુઓ.

આ અમરફળની પાછળ પાછળ એ દરિયાના મોજામાં એવું જ એક બીજું ફળ પણ તણાતું આવે. રૂપે, રંગે, સુગંધે બધી રીતે એ અમરફળ જેવું જ લાગે, પણ જાણનાર જાણે કે એ તો મહા ઝેરી ફળ છે ! એને આરોગ્યનારો ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હતો ન હતો થઈ જાય ! આ ગીતપંખીને લાગ્યું કે સમુદ્ર કિનારે રહેનારું પંખી, જે ભૂલ ભૂલમાં એકને બદલે

બીજા ફળને ખાશે, તો મરી જશે. એટલે એણે પોતાના સુરીલા ગાનમાં પ'ખીને ચેતાવ્યું કે 'હે પ'ખી ! રૂપે, રંગે, સુમધે બંધી રીતે સરખા બનને ફળ છે. પણ એક સ્વર્ગ છે; બીજું નહીં છે. એકમાં અમર કરવાની તાકાત છે; બીજામાં તાત્કાલિક હથુવાની તાકાત છે. માટે તું પહેલું ફળ લેજે, બીજું નહિ !

ગીતપ'ખી તો ચેતવણી આપીને ગાતું ગાતું આકાશમાં જાડી ગયું ! એને તો અમરફળની પણ પડી ન હતી. એ વળી જુદી જ મારીમાંથી ધડાયું હતું. એ જાણતું હતું કે ગાન કરતાં કરતાં વખત પૂરો થયે ચાલ્યું જવું, એના કરતાં વધારે મોટું અમરત્વ બીજે ક્યાં છે ? એટલે એ તો નિઃસીમ આકાશમાં આનંદનાં ગાન ગાવા ઉપડી ગયું !

હવે આ બાબુ પેલું પ'ખી, જે જામતું હતું તે આ નાનકડા પ'ખીની વાણી સાંજીને ઉઠતાવું વિચારમાં પડી ગયું !

એને મનમાં એમ થયું કે આ મારું ભાઈબધ પ'ખી અત્યારે મૃતું છે. એણે પહેલાં અમરફળ ખાધું છે. તે હું તે વખતે રહી ગયું હતું. હું હવે અમરફળ ખાઉં તો પછી કાંઈ વિશેષતા ન રહે, પણ આમાં મેં એને નવી નવાઈવું શું કરી બતાવ્યું કહેવાય ?

કરી બતાવ્યું તો ત્યારે કહેવાય, ત્યારે હું પેલું હલાદવ એરફળ ખાઉં !

તો એનું અમરફળ ફેંકે જાય ! ને હું મરું પણ એને તો રાંડ કહું ! મારું ભણે ને જે થવાનું હોય તે થાય !

ઈર્ષાના આ વિચારમાં એ અમરફળની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ ભૂલી ગયું !

એને તો એમ જ થયું કે જો અમર કરું તો જ હું ખરું !

આ વિચારે એના નાના મગજને એવું ઘેરી લીધું કે, એણે અમરફળને તજીને પેલા ઝેરી ફળને જ જીપાણું ! એટલું જ નહિ, પેલા અમરફળને એવું આવે ધક્કેલી મૂક્યું, કે એ તો મોજમાં હેલારે ચડીને, દંચાવતું ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયું !

પછી એણે પેલું ઝેરી ફળ આનંદથી ખાધું !

પણ એને એમાં સ્વાદ અમરફળ કરતાં પણ વધુ આવ્યો. એ ફળ ખાતાં ખાતાં હર ક્ષણે એને એમ થતું હતું કે, એના ભાઈમ'ધના અમરફળને એ ફેંકે કરી રહ્યું હતું ! એને ખરો સ્વાદ આ વસ્તુમાંથી મળતો હતો !

પોતાના અવ્યુદય કરતાં પોતે બીજાને નુકશાન કરી શકે છે, એ વાતને મોટી માનનાર, આ પ'ખીની જુદી જોઈને, દરિયા કિનારે ફરતી એક જલકુકડીને, પ'ખી તમામનો જુદો માટે, એની ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ કે, એણે પોતાની જાનને પ'ખીની ગણનામાંથી કાઢી નાખવા માટે, એ જ વખતે જાણમાં દુઝડી મારી ! ત્યાં જોડેલાં તમામ પ'ખી એ જોઈને દસી પડ્યાં ! ને પછી મૂંગાં થઈ ગયાં !

કહે છે કે ત્યારથી પ'ખીઓની સૃષ્ટિમાંથી હાસ્ય અદૃશ્ય થઈ ગયું છે

★

કાં ?

હરિયાળાં એતરને છોડી
છોડી કે ઉપવનને

વાદળીએને પડે વરસવું
ઘણું ઘણું કાં હુંગરપે ?

ગો વિ ન્દ ભાઈ પટેલ

મિત્રાબહેન,

આ અબણ્યા હસ્તાક્ષરોથી ચમકશો તો ખરા, કેમ? પણ એ ચમકારામાંથી વીજળી ઝળકીને મારું ધનધોર અધારધેયું જીવન અજવાળી દે તો ના નહિ! સાંજે મારે ઘેર આવશે? છ થી સાત સુધીમાં રાહ જોઈશ.

લિ. સંજય

સન્મિત્રાબહેન,

તમને 'મિત્રા' નામ ન ગમ્યું?—તમે એ વિશે કશી વાત ન કરી એટલે માની લઉં છું. તે દિવસે તમે મારે ઘેર આવ્યાં અને અચાનક મારી બે બહેનો આવી ચડી એટલે ધાયું મળાયું નહિ. પણ પછી તો છેલ્લા પંદર દિવસ સુધી તમે દેખાયાં જ નહિ. બિમાર તો નથી પડી ગયાં ને? શીકર તો થાય જ ને? મને તરત પત્રથી જણાવો અથવા આ પત્ર મળ્યે રૂબરૂ આવી જવ.

લિ. સ્નેહાધીન સંજય.

મિત્રાબહેન,

પહેલવહેલા તમારા હસ્તાક્ષર પામીને મારું દિલ કેવું નાચી ઊઠ્યું! ખરેખર તમને પણ 'મિત્રા' જ નામ ગમ્યું ને? મને તો હતું જ કે સન્મિત્રા તે કાંઈ નામ છે. અને હોય તો પણ 'મિત્રા' જેવું સરળ તો નહિ જ. હવેથી હું 'મિત્રા' જ લખીશ—અરે કહીશ પણ ખરો. તમે ન આવી શક્યાં એ તો ઠીક, પણ મારા છેલ્લા પત્રનો જવાબ પણ છેક દસમે દિવસે આપ્યો. તબિયતની ખૂબ ચિંતા થાય છે. બિલકૂલ પથારીવશ છો? જીવ તો એવો બળે છે! પણ ખબર કાઢવાય શી રીતે આવું! તમારા ઘેર મને બધાં કેવો ધારી ખેસે? પણ હવે તો તમારે મને તમારાં ધરનાંઓ સાથે જોળખીતો દૂકરાવવો પડશે. તમે પત્ર લખો કે તરત હાજર થઈશ. કાંઈ જોઈએ તો પણ લખજો, જરૂર લેતો આવીશ. મને બિલકૂલ પારંગત ન ગણુશો.

લિ. સ્નેહાકિત સંજય.

'પ્રેમ' ને સમજ્યા વગર આવના પ્રવાહમાં એનો જે વા લાગ્યો છે એમાં કેટલીય કુરુણતાઓ, અસફળતાઓ અને અનિશ્ચિતતાઓ રહેલી છે. આ પત્રાત્મક વાર્તા એવા જ એક ફસકાર્જ જતા યુવાનની 'પ્રેમ' સાથેની બેવફાઈભરી રમત રજૂ કરે છે. સ્ત્રી બેવફા અને એ તો સમજી શકાય પણ પુરુષેય આમ નામર્દ બેવફાઈ બતાવી શકે?

મિત્રાબહેન,

જુઓ, પાછો તમે મોડો પત્ર લખ્યો ને? તબિયત તદ્દન સારી થઈ ગઈ? હસ્તાં ફરતાં પણ? તો પછી મારે ત્યાં કેમ ન દોડ્યાં આવ્યાં? મને પણ તમે ઘેર આવવા હમણાં ના લખી. ઠીક. તમને ગમે એ મને તો ગમે જ ને? પણ હવે ક્યારે મળવાનું રાખવું છે? મારું દિલ તો તમને મળવા તલપાપક થઈ રહ્યું છે. અને હા, જુઓ મિત્રાબહેન! તમે મારા પર પત્ર પણ સાવ ટૂંકા ને ટચ લખો છો. મારા ધારવા પ્રમાણે સ્ત્રીઓની જીવ તો લાંબી ને લય હોય છે, પત્ર લખતી વખતે જીમ્મો ઉપયોગ નથી થતો હોતો એટલે આમ? આ પત્રનો જવાબ લખો હશે એવું વચન માગી લઉં ને? વળતી ટપાલે જ હું!

લિ. સ્નેહાભિલાષી સંજય.

પ્રિય મિત્રાબહેન,

તમે કેવાં લેવાઈ ગયાં હતાં! કેટલા બધા દિવસે તમારાં દર્શન થયાં! હવે આવો લખો ગાજો નહિ પાડો ને? તમારી કાંચતવરણી કાયા આમ સાવ ફિક્કી ફચ થઈ ગઈ એ જોઈને મને તો યું નું યું થઈ જાય છે એ તમને શી રીતે ખતાવું? પણ મિત્રા, છેવટ મારા માટે પણ તમારે શરીરને ન સાચવવું જોઈએ? અને પત્રની ઢીલ તો જરાય નહિ કરવી

હં! બે દિવસ વહેલું મોડું મળાય એની હરકત નહિ પણ એકાંતરે પત્ર તો લખવો જ. બહુ કામ રહેતું હશે એ હું જાણું છું. પણ શરીર ખરાબર ઠીક ન થાય ત્યાં સુધી પૂરતો આરામ લેવો. ધરનાં કોઈ તમને આગ્રહ કરે એવું તો નથી જ, પણ તમે શા માટે ધર આપું છો? બાપુની આંખોને કશે છે? દવા પણ ચાલુ જ રાખજો. હું મારા એક ડોક્ટર મિત્રને પણ તમારા રોગનું નિદાન પૂછવાતો છું. કહેશે એ દવા પણ લાવી રાખીશ. અને તો આ પત્ર મળ્યે મળવા આવજો જ.

લિ. સ્નેહાતરસ્યો સંજય.

પ્રિય મિત્રાકુમારી,

મને મળવા માટે ન નીકળી શકાયું? હા પણ પત્રતો જવાબ પણ છેક પંદરમે દિવસે કેમ આપ્યો? આ પંદર દિવસ તો મને પંદર વરસ જેવા લાગ્યા! ગયા પત્રમાં મેં વચ્ચે 'મિત્રા' તરીકે તમને સંબોધ્યાં એ તમને ખૂબ ગમ્યું ખરું? હવેથી હું તમને મિત્રાજ્ઞેન નહિ પણ મિત્રાકુમારી કે ફક્ત મિત્રા જ સંબોધીશ. હું તમારાથી એકાદ વરસે મોટો હોઈશ. મારી જન્મ તારીખ તો મેં તે દિવસે જ તમને કહેલી. તમારી તમને યાદ નડોતી એટલે તપાસ કરીને મને જણાવવાનાં હતાં ને! આટલા સંબંધ પછી તમને એકવચનથી સંબોધવાનું ખૂબ મન થાય છે. પણ તમને ગમશે કે કેમ? તમે જણાવ્યા પ્રમાણે જરૂર આવતા રવિવારે હું તમે લખેલ સ્થળે રાહ જોઈશ. આવજો જ. થોડીક ચાંકલેટ-પીપરમીટ અને સૂકો મેવો લેતો આવીશ. પેટમાં એટલી જગ્યા રાખીને આવજો. આપણે એકાદ કલાક નિરાંતે મળીશું. જરૂર જરૂર આવજો. હજુ આઠ દિવસ બાકી છે એ કેવી રીતે જશે એની ફીકરમાં હું તો પડી ગયો છું!

લિ. સંજયનાં સ્નેહસંભારણાં

વહાલાં મિત્રાકુમારી,

ગઈ કાલે આપણે મળ્યાં પણ તમે કશું બોલી જ ન શક્યાં; કારણ મારાથી કશું અજુગતું તો

નથી થઈ ગયું ને! તમને સાવ નારાજ જોઈને મને ખૂબ લાગી આવેલું. તમારાથી એકાદ ફૂટને અંતરે બેઠો હતો છતાં મન તો એવું ફૂદી રહ્યું હતું કે નજીક જઈને હાથ પકડી લઉં! બોલો, હવે ક્યારે મળવાનું? અને એટલું વહેલું મોડું તો સારું. કેટલોયે વાતો કરવાની છે. પત્રમાં તો કેટલુંક લખું? તમે માથેરાન જવાની વાત કરેલી તે નક્કી થયું? તમે જશે ને મને અહીં કેમ ગમશે? સાથે આવવાનું મન તો ખૂબ થાય છે પણ શી રીતે અવાય! તમે જાવ તે પહેલાં એક એવો દિવસ નક્કી કરો કે આપણે ધરાઈને મળી શકીએ. અને આ ગઈકાલવાળા સ્થળ કરતાં એની સામેની પેલી ધટાદાર ઝાડી તરફ જઈએ તો? ત્યાં આપણે કોઈની કમ્પલ નહિ પામીએ. કાલે તો થોડાક છાંદરાઓ, આપણે બેઠાં ત્યાં આવી ચડેલા અને તમે ખૂબ ગલરાઈ ગયેલાં!

વહાલાં મિત્રાદેવી,

ખરેખર તમે તો દેવી જેવાં દુઃસાધ્ય જ છો! નહિતર આમ તે હોય? માથેરાન એક મહિના સુધી રહ્યાં ને ત્યાંથી તો એકેય પત્ર ન લખ્યો, અહીંથી ક્યારે ગયાં એની પણ ખબર ન આપી અને અહીં પાછાં આવ્યાં પછી એ છેક પંદરમે દિવસે મને ખબર આપો છો! મારી રિયલિટી તમને જરાય વિચાર ન આવ્યો! આ રવિવારે મળીએ ત્યારે ધરાઈ ધરઈને મારે તમારી આગળ દિશ્વ હળવું કરવું છે. રવિવાર પહેલાં મળવાનું રાખ્યું હોત તો? રવિવારને તો હજુ પાંચ દિવસ બાકી છે! પાંચ દિવસમાં તો મારું પાંચસેર લોહી ધટી જશે. તમે તો માથેરાન જઈને તાગ્નમાર્ગ થઈ આવ્યાં હશે ખરું? ઠીક ત્યારે, રવિવારે એકસ આવીશ. મોડો તો નહિ પડું, પણ મારા પહેલાં તમે આવો તો મારી રાહ જોવાનું જૂલતા નહિ.

લિ. સંજયની માઠી માદ.

પ્રિય મિત્રા,

માથેરાન જઈ આવીને તું મારી સાચી 'મિત્રા'

ખતીને જ આવી. તેં ભલે મને દોઢેક મહિનો તલ-સાવ્યો. પણ કાલે આપણે મળ્યાં ત્યારે હું તારાથી એક વેંત છેટે બેઠો' તો તોય તેં મારો હાથ પકડીને કેવો તારી પાસે એંચી લીધેલો! તેં મારા ખભે માથું ઢાળી દીધું ત્યારે મારી છાતીના ધબકારા એવા તો વધી ગયેલાં! હવેથી હું તને એકવચનથી જ સંબોધીશ. તું પણ ખરો નીકળી. ગર્ભ કાલે મારા મોટેથી તારું એકવચન સંબોધન કદાવીને જ રહી. તો પછી તારે પણ મને 'તમે' જેવું પરાયું લાગતું સંબોધન શું કામ કરવું જોઈએ? હું તારો નથી?

લિ. તારો સંજય.

વદાલી મિત્રા,

તારો સંજય આજે તો અડાટ સુખસાગરમાં નાહી રહ્યો છે. તારા વીજળીના ઝળકારે ખરેખર મારું અંધાઈ નષ્ટ થઈ ગયું છે. દિવસોને જતાં વાર લાગે? આજે આપણી ઝાળખાણને એક વરસ થયું. એક વરસમાં તો આપણે ભવભવનાં સાથી હોઈએ એટલાં નિકટ આવી ગયાં નથી? તેં મને પહેલીવાર તારે ઘેર બોલાવ્યો. જરૂર આવીશ. ધરનાં બધાંને મારી કઈ રીતે ઝાળખાણ કરાવીશ? તેં બધું ગોઠવી તો રાખ્યું જ હશે. હું આવીશ એ કોઈને ખૂંચે એવું તો નથી ને? એવું હોય તો મને બોલાવવાનું માંડી વાળજે. કોઈને શંકા જન્ય એવું આપણે ન કરવું જોઈએ. મારું શરીર હવે ઠીક છે. તાવ તો એક જ દિવસ આવેલો. અશક્તિ હતી પણ હવે નથી. રવિવારે જરૂર સવારે આવીશ, સ્વાગત માટે કાંઈ તૈયારી ન રાખતી. નકામો બધાંને આંખમાં ખૂંચીશ.

લિ. તારો જ સંજય.

વદાલી મિત્રા,

ગર્ભ કાલે પહેલવહેલો તારે ઘેર આવ્યો. ધરનાં બધાંને તેં મારા વિષે ખૂળખૂળ વાતો કરી રાખી હશે એ મને બધાંના મારા તરફના સહુકારીભાવ વર્તનથી ધ્યાનમાં આવ્યું. એ માટે તને કેટલા બધા ધન્ય-

વાદ આપું? હવે આપણે અવાર નવાર મળી શકીશું. એકેય વાર તારા ઘેર આવેલો નહિ એટલે ધણીવાર મન થતું તો પણ આવી ન શકેલો. હવે તું ક્યારેક તારી આજસને પત્રમાં ઉતારીશ ત્યારે હું જાતે જ હાજર થઈને આજસ ખંખેરાવી નાખીશ.

તું કહેતી 'તી ને કે ધરનાં બધાં બે ત્રણ દિવસ માટે બહારગામ જવાનાં છે? નક્કી થયું? તને એકલોને ઘેર રહેવા દેશે? પરીક્ષાનું બહાનું છે એટલે બહુ વિરોધ તો નહિ જ કરે. ખૂબ વાંચવામાંથી પાછું તારું શરીર સાચવવાનું ભૂલતી નહિ. મારી બહુ શીકર ન કરતી. એક દિવસના તાવમાં મારા શરીર વિષેની તારી શીકર હું કળી ગયેલો. તારા કપકાલ્યાં એ શબ્દો પણ મારા દિલના ઊંડાણે પેસી ગયેલાં. તું જ્યાં સુધી તારા શરીર માટે દરકાર નહિ રાખે ત્યાં સુધી હું પણ શું કામ રાખું?

લિ. હંમેશનો તારો સંજય.

પ્રિયતમા મિત્રા,

તારો આજનો પત્ર મળતાં તો જાણે તું જ મને મળી હોય એટલો આનંદ થયો. આ પત્ર છાતી સરસો દાખતી વખતે પણ જાણે મારી મિત્રાને હું આશ્લેષમાં લઈ રહ્યો છું એવો જ અનુભવ થયો. મારી મિત્રા આજે ખરેખર ખૂબ વદાલી લાગી મારી બાજુમાં હોત તો જરૂર તને રસતરખોળ કરી દેત.

બે દિવસ અને બે રાત મારે તારા ઘેર જ રહેવાનું? અને તે પણ તું એકલી છે ત્યારે? ધરનાં એ એ અંગે તને અનુભતિ પણ આપી દીધી છે એ જાણી મારા છાતીના ધબકારા કેવા શાંત થયા! મિત્રા, તું સાચે જ મિત્રા છે. આપણે પહેલી જ વાર નિરંતર ધરાઈને મળીશું. બે દિવસ ને બે રાત એ યાદે જ મારું જીવન હવેમચી ગઈ છે. કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નાંઓ ઘડવા લાગી ગયો છું. ઇચ્છુ છું કે એ સ્વપ્નની સિદ્ધિમાં તું દરેક જાતની મદદરૂપ થઈ પડીશ. આ પત્ર તેં આટલો લાંબો તો પહેલી જ વાર લખ્યો. અને તે પણ મને 'પ્રિયતમ' તરીકેનું તારું

સંબોધન વાંચીને હું તો એવો નાચી ઊઠેલો. મિત્રા, તેં એક વાતનો મને ખૂબ અન્યાય કર્યો છે. તારો એક નાનકડો ફેટો પણ મને આપ્યો નથી! મેં માગ્યો નથી એ વાત ખરી, પણ તારે યાદ કરીને નહોતો આપવો જોઈતો? હવે એ દિવસ તારી સાથે રહીશ ત્યારે આપવો જ પડશે. નહિ આપે તો પછી મારે ચોરી કરવી પડશે.

આ સાથે, તેં ચોરનો આક્ષેપ મારા પર મૂક્યો એ પણ યાદ આવી જાય છે. હું ચોર છું એ પહેલાં તું ચોર નથી બની ગઈ? મેં તારી પાસે એ કબૂલ નથી કરાવ્યું એટલું જ. બાકી મિત્રાએ સંજયને નહિ તો મેં સંજયના દિલને તો કચારતું ચોરીને એના હૈયામાં છૂપાવી દીધું છે. માગ્યો કે કોઈ થી ત્યાં હાથ પણ ન નખાય, ખડું ને! હવે તો બાકીનું બધું એ આવતા એ દિવસે માટે રાખીને અહીં જ અટકું. હું પણ બધાને વિદાય આપવા સ્ટેશને આવીશ. સ્ટેશનેથી સીધો હું તારે ઘેર તારી સાથે જ આવીશ. લિ. મિત્રાનો પ્રિયતમ.

પ્રિયતમા,

ગઈ કાલે સાંજે તારી પાસેથી ઘેર તો આવ્યો પણ ક્યાંય ગમતું નથી. આખી રાત પણ પડખાં ધરી ધરીને ઢાલી. તારી સાથેના એ દિવસના સહવાસે તો મારી જાત ઉપર તેં કેવો કબજો લઈ લીધો છે! એકાદ દિવસ ધરનાં બધાં મોડાં આવ્યા હોત તો?

સ્ટેશનેથી પાછા ફરતી વખતે તેં રસ્તેથી ફૂલ-વાળાની દુકાને તૈયાર ૨ પેલી છાંયડી લીધી ત્યારે મને તો થયું કે રાતનાં તે વખતે ફૂલને શું કરવાની હશે?! મન વાળ્યું કે ૨ રના પહોરમાં ભગવાન માટેના પૂજ-પાઠ માટે જરૂર પડતી હશે. હું જમીને આવેલો છતાં રાતે દશ વાગવા આવેલા છતાં તેં મને મોંમાં કોળિયો મૂકીને જમાડ્યો. મારા જ પાટલા પર મારા પડખામાં લપાઈને મારી કમરે એક હાથ વીંટીને બીજા હાથે એક પછી એક કોળિયો આવતા ૧૩૦ ભરેલું પેટ પણ કેવું ખાલી થઈ ગયેલું!

જમીને આપણે ત્રીજો માળ ગયા. ખંડમાં પ્રવેશતાવેંત હું તો, મહેક મહેક થતા શૂંગારભરીરીતે રાણુમારેલા એ ખંડને જોઈને છક થઈ ગયો. પણ તેં જ્યારે મને કહ્યું કે આપણે સવાનું પણ ચૂકી છે ત્યારે જ મને જરા ટાઢક વળી, અને હું તે વળી કેવો મૂર્ખો કે ખંડમાં એવડો મોટો એક જ પલંગ જોઈને તને પૂછી પડેલો કે તું ક્યાં સૂઈશ! એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર એ પુણ્યગ્રાહિત પલંગ પામે તું મને દોરી ગઈ અને પહેલો મને સુરડાવતાં બોલેલો કે, આ વધેલી જગ્યામાં. એમ કહેતાં મારી વ્યાપ્ત ઝલ્લઝલાટીને જાણે તેં મને કરેલા પ્રથમ સુખનથી ચૂસી લીધી.

તારી એ હિંમત અને પહેલ માટે પછી તો મારી વૃત્તિઓ પણ કેવી બેકાશ બની ગઈ! મને એમ કે હજુ સવાની વાર હશે, પણ પછી તને તારા રાત્રિ-પહેરવેશમાં જોઈને મેં પણ મારાં વધારાનાં કપડાં બિતારોત્તે ઝગહગતી બત્તી બંધ કરીને રાત્રિનો મંદ પ્રકાશ વેરતો નાઈટ-લેમ્પ સળગાવ્યો. પલંગ પર લંબાયેલી તારી માદક કામાને નીરખીને મને તો થયું કે કશી વાતો ક્યાં વગર મિત્રા સુઈ તો નહિ જાય ને! મારા મનની વાતને તું જવાબ આપતી હોય એમ કેવી રણુટી ઊઠેલી? તું તો સોદાગરાત બિજવી રહી હતી. રાત્રિના મંદ પ્રકાશમાં આખા ખંડમાંથી ભમકભરી રેલાતી માદકતા અને તારા સૌંદર્ય ઝરતા સાવ આછાં વજોરેથી આગ્રહિત દેહને હું નીરખી જ રહ્યો. મારી એ બાધાઈને સમજી જઈને જ તેં મને સુવાડી દીધી. મારી છાતીમાં તારું મોં છૂપાવી દીધું, વૃક્ષવલ્લરીની જેમ મને તું વોંટળાઈ ગઈ.

પછી તો રાત બધી આપણી હાંતત્રીના તાર કેવા ઝલ્લઝલતા રહ્યા! મિત્રા, સંજયની મિત્રા, મારા જીવનના પરોઢની સાથે સાથે જ મેં તો મધ્યાહનનો પ્રખર તાપ, સંધ્યાની મન્ઝરતી માદકતા અને નિશાની ગીતભરી માધુરી અનુભવી. છેક વહેલી સવારે જરા

મારો આંખ મળી. અને તારા શીળા હોઠના સ્પર્શે હું જાગ્યો ત્યારે તો સૂઈતો તડકો પલંગ ઉપર પણ આવી ગયેલો.

આખો દિવસ આપણે મહાત્યા. પહેલી રાતથી પણ વધુ આહ્વાદક ખીછ રાત ભીંગી અને આથમી. એ જે રાતની આપણી દેહલીલાએ આપણને કેવા થકવી નાખ્યાં? અલખત દેહથી,—દિલ તો હજુ પણ એવાં ને એવાં ચનગની રહ્યાં છે. અને જાણે વરસો સુધી સાથે રહ્યાં પછી આવતા વિયોગનો અનુભવ થવાનો હોય એવું સાંજે ઘેર બધાં આવ્યાં ત્યારે થયું. બધાં આવ્યાં ત્યારે આપણે ઈરાદાપૂર્વક જ લાણવા ખેટલાં,—એક ટેબલની સામસામી બાજુએ ખુરસીઓ નાખીને. તારા હાથમાં પેન અને નોટ હતાં, મારા હાથમાં કીટ્સનું કાવ્ય—પુસ્તક, હું તને નોટ લખાવતો હતો. ધરનાને બધાંને કેવું લાગ્યું હશે! બધાંને થયું હશે કે મિત્રાના અભ્યાસમાં ખરે-ખર જે દિવસમાં સંજયે ખૂબ પ્રગતિ કરાવી હશે. તારી અને મારી આંખોમાં ઉજાગરાના ચિહ્નોમાં પણ એમને અભ્યાસ પાછળ અહોરાત કરનારો પરિશ્રમ દેખાયો હશે. એમને ક્યાંથી ખબર હોય કે કીટ્સને સમજાવતાં પહેલાં સંજય સાચો કીટ્સ બન્યો હશે!

આ જે દિવસની આપણી સોબતે તને આવડે મોટા પત્ર લખવા પ્રેરી તો પછી આપણે જિંદગી-ભર સાથી રહીએ તો? હવે એમાં તો શંકા જ નથી. જેવી રીતે તેં મને તારી જાત સમર્પી છે એવી જ રીતે હું પથ્થ હવે ખીજાનો ક્યાં થઈ શકું એમ છું? 'અને જૂલીશ તો નહિ ને?'—એ તારું વારંવાર ઉચ્ચારતું વાક્ય જ હું નથી જૂલી શકવાનો તો પછી તને તે શી રીતે જૂલાય? હવે આપણે મળવા માટે આપણું પેલું પ્રકૃતિ-સ્થળ જ લક્ષ્યમાં લેવાનું ને? આવજો ત્યારે, તું કહીશ ત્યારે જઈશું. શરીરમાં એટલો બધો થાક છે કે આખુંય દુખ્યા જ કરે છે. તારી પણ એ જ સ્થિતિ હશે. બહુ ધસડી માર્યું નહિ?

હિ. મિત્રા સિવાય કોઈનો નહિ એવો સંજય.

પ્રાણેશ્વરી,

નથી રહેવાતું, નથી સહેવાતું કે નથી કહેવાતું. તું ખૂબ નિજીર લાગે છે. આટલા બધા દિવસો આમ ટટળાવી રખાય? ઘણા દિવસથી કાંઈ ખબર નહોતાં, મારા જે ત્રણ પત્રોનો પણ જવાબ નહોતો એટલે હું તારે ઘેર આવવાનો જ હતો. પણ પાછું થયું કે આપણી જે દિવસની કાંઈક ગંધ તો ધરનાને નહિ આવી હોય ને? તારો આજે પત્ર આવ્યો ત્યારે જરા હૈયે ધરપત વળી. કાલથી તારી પરીક્ષા શરૂ થાય છે એટલે તું લાંબો પત્ર નથી લખી શકી એ હું સમજી શકું છું. શનિવારે તો પરીક્ષા પૂરી થશે ને? જરૂર મળજે. હું તારી રાહ જોઈશ. આટલા ટૂંકા પત્રથી ચલાવી લેજો. તારી પરીક્ષાની મને પણ ફિકર હોય ને?

હિં સદાનો તારો સંજય.

જીવન-ન્યોતિ,

મેં શનિવારે સાંજે તારી ફેટલી બધી રાહ જોયેલી? તું ન જ આવી. છેવટ આજે ચોથે દિવસે તારો પત્ર આવ્યો. પરીક્ષાનો થાક બહુ લાગ્યો છે? આ ચાર દિવસ શું બિઠ્યા જ કર્યું? રવિવારે તારી વાત છે. રવિવારે એક્કસ આવજો. અહીં ઘેર જ મળીશું. આવતી કાલે અહીંથી ધરનાં બધાં એક મહિના માટે મસુરી જવાનાં છે. હું એકઠો જ નથી જવાનો. ખૂબ બહાનાંઓ કાઢીને હું અહીં એકઠો રહેવામાં સફળ થયો છું. તું સમજી તો ગઈ જ હોઈશ. હવે તારે પણ રજાઓ છે એટલે રોજ રોજ અહીં આવવાનું,—દિવસમાં એક વાર તો ખરું જ. રાત્રે તો તું ન આવી શકે એ હું સમજું છું. છતાં કોશિશ કરી જોજો. એમ કરજો ને, એકાદ તારી બેનપણીને સાધી રાખજો ને? એને ત્યાં જવાનું બહાનું કાઢીને અહીં આવતાં રહેવું. રવિવારે બને એટલી વહેલી આવજો.

હિં ન્યોતિનો દીપક સંજય.

પ્રિયતમા,

ગઈ કાલે તું આવીને તારું દયામણું મોં જોતાં

જ મારો બધો ક્રોધ ઓગળા ગયો. મેં જેવું બારણું બંધ કર્યું એવી તું મને વળગીને હીમકે ને હીમકે રડવા લાગી. હું તો આભો જ બની ગયો. મારા ધોતિયાને છેડેથી તારા આંસુ લૂગ્યા મહામહેનતે તને શંત કરીને મારા પગે પર સૂવડાવી તારી સાડી યોળઈ ન જાય એ માટે તેં એ કાઢીને ધડી કરીને ગાદલા નીચે મૂકી. હુ તારી પડખે સુતો અને છતાંય તું રડવા જ કરી. ધરાઈને તેં રડી કીધું. મને વળગીને પણ તારું ફટન અટક્યું નહિ ત્યારે હું છૂટો થવા ગયો ત્યાં તેં મને જોરથી જકડી કીધો. પરાણે આંસુ બાળતી તારી આંખો મારી આંખો સામે તાકી રહી અને તારા મુખ ઉપર હાસ્યની આછી ઝલક દેખાઈ ન દેખાઈ ત્યાં તો જોરથી મારા હોઠ ઉપર તારા હોઠ ટૂંચી પડ્યા.

મિત્રા, પછી તું વાતોએ ચડે ત્યારે હું તારી એ અતૂટ વાચા સામે તાકી જ રહ્યો હતો નહિ! તારાં લમ માટે ધરમા પૂર જોશથી વાતો ચાલ છે એમાં આટલું બધું રડાવું હશે? છેક છેલ્લે પાટને બેસવાતું આવે ત્યારે તારે કહી જ દેવું કે લમ નથી કરવા, નથી કરવા ને નથી કરવા એ જ વાત આગળ ધરવી.

ધરમા પણ તારા 'પર સખત જાપતો આવી ગયો છે એટલે આપણા સંબંધની ગંધ તો આવી જ ગઈ હોવી જોઈએ. છતાં બનતી કાશિશ કરીને નીકળી આવજો. હું ક્યાંય બદાર નહિ જાઉં. છેવટ પત્ર તો લખજો જ. જરા પણ દિમત ન હારતી. હું તારા પડખે ગમે તેવા સંજોગોમાં બિલો રહીશ.

લિન્ તારો મિત્રતમ

મિત્રા,

ગઈ કાલે અચાનક ધરના બધા પાછાં આવી ગયાં છે. એક મહિના માટે ગયેલાં અને વીસમે દિવસે તો પાછાં આવી ગયાં? આ વીસ દિવસમાં આપણે બે જ વાર મળી ચક્રાં. આના કરતાં તો હું પણ સાથે ગયો હોત તો! તારી જમ જ અહીં પણ

મારાં લમની વાતો થવા લાગી છે. એક બે ઝડેણુ આવ્યાં છે. આવતી કાલે કોઈક જોવા પણ આવવાનું છે, સાથે એમની દીકરીને લઈને!

તારાં લમની વાતો કેટલેક પડોંચી? હવે હમણાં તું મને ઘેર મળવા ન આવતી. તને એવા સંજોગો મળે ત્યારે મારા પેલા મિત્ર અશોક જોડે ચિઠ્ઠી આપીને મને બોલાવી લેજો. આપણે આપણાં મુખત રથજે જઈશું. વધુ તો તારો પત્ર આવ્યો.

લિ. સંજય.

મિત્રા,

આ પત્ર લખતાં તો મારું 'દેવું' ચીરાઈ જાય છે! હવે પછી આપણે ન મળીએ એ જ સાફ. ગઈ કાલે મારું વેવિરાળ થઈ ગયું, ન છૂટકે મારે હા ભાણવી પડી. બાપાજીના દિલને દુભાવવાતું મન મને ટોકી ટોકીને ના પાડી રહ્યું. છોકરી પણ અરસલ તારા જોવી જ છે. બણી છે પણ સાફ. બોલવામાં તો તને પણ ટક્કર મારે એવી. એના પિતા પણ અચ્છા માણસ છે. બાપાજીના એ બાળપણના મિત્ર છે. છોકરાઓ પણ સંબંધ સાચવી રાખી શકે એવો એમનો ખૂબ આગ્રહ આ રીતે સફળ કરવા ઇચ્છે છે. લમ પણ અઠરાડિયામાં જ કરવાનાં હોઈ અને બધાં એથે દિવસે ભર્ય જીપડી જવાનાં હોય. તને મળવાની તો ખૂબ ઇચ્છા હતી પણ હવે શેકી રાખવી પડે છે. આપણું ગલ જીવન બધું જૂનો જાજે. બને તો મેં લખેલા બધા પત્રો ફાડી નાખજો. મેં તારા અપેલા બધા પત્રો હમણાં જ બાળી દીધા છે. મને બહો જવા પ્રયત્ન કરજો. કોઈ સારો છોકરો જોઈને તું પણ લગ્ન કરી લેજો. વધુ તો હવે શું લખું? લગ્ન કરીને હું અહીં પાછો નથી આવવાનો. અમે બન્ને લગ્નને ત્રીજે જ દિવસે વિદેશની છ માસની સફરે જીપડી જવાનાં હોય. હજુ એને માટે પણ બધી તૈયારી કરવાની હોઈ ખૂબ ધમાક રહે છે. કીક ત્યારે.

લિન્ (હવે 'તારો' શાનો?) સંજય.

યાં ત્રિક યુગને પરિણામે આપણું રાજ્ય જીવન એવું ધમાલિયું અને દોડાદોડીવાળું બની ગયું છે કે પ્રત્યેક માનવી આજે નિરાંત જાંબે છે. સૈકાઓ પહેલાં લોકો સાંઢણી પર મુસાફરી કરતા, આજે ટ્રેનો કે વિમાન જેવા ઝડપી વાહન દ્વારા કરે છે; પરંતુ એમ છતાંય માનવી તો સમયના અભાવની ખૂબ પાડ્યા જ કરે છે. એટલે કે સાધનો વધવા છતાં એ નિરાંતનો દમ ખેંચી શકતો નથી.

નિશાળોમાં ઉનાળાની રમઝો પડવાની હોય એ પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ રમઝોમાં 'આમ કરીશું', તેમ કરીશું' ની યોજનાઓ ઘડતા હોય છે ને રમઝોમાં કેટલાક કાર્યદક્ષ વિદ્યાર્થીઓ તો નિરાંતમને યોજનાઓને આકાર આપી પણ શકે છે. એવી જ રીતે શિક્ષકો, અધ્યાપકો સૌ કોઈ નોકરીની ધૂંસરીમાંથી મળતી એ મહિનાની મુક્તિનો સદુપયોગ કરવાની તક આપવા સાચા મનથી ઇચ્છિતે આર્થિકતા હોય છે. આમ દસ મહિનાના એકધારા જીવનથી દરેક વ્યક્તિ કંટાળે છે ને ઇચ્છે છે કે એ મહિના નિરાંતે વ્યતીત કરવા મળે તો સાફ. તો આ નિરાંત એટલે શું?

દૈનિક સતત માનસિક કે શારીરિક મહેનતને પરિણામે કંટાળેલી વ્યક્તિ આરામવાંચ્છુ બને છે. એટલા માટે નકી કે એ થાકી છે પણ એને જીવન જીવવાનો ઉત્સાહ જોઈતો હોય છે માટે. એ કાંઈ બખરમાં વેચાતો કે કોઈની પાસેથી ઉછીનો મળી શકતો નથી. આમ છતાં વ્યક્તિને હવાપાણી વગર નથી ચાલી શકતું તેમ આરામ વગર પણ નથી ચાલી શકતું. આમ તંદુરસ્ત વ્યક્તિને પણ આરામ કે નિરાંતની જરૂર હોય છે. તો દર્દીઓની તો શી વાત કરવી? કારણકે કેટલાક દર્દી એવાં હોય છે જે દવા કે સારવાર કરતાં આરામની બીજા માગતાં હોય છે. આથી નિરાંત કે આરામને માનવજીવનનું એક અગત્યનું અંગ ગણી શકાય.

કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે ગમે તેવું અધિક કામ હોય પણ શરીર ને મન થાકતાં જ નથી. વળી આજનો થાક આવતી કાલે વર્તાય

બળબળતી ગ્રીષ્મના દિવસોએ પહાડી સ્થળોએ માણસો જઈ ને નિરાંતે રહે છે. વરસ આપું એકધારે કામ કરીને થાક્યાપાક્યા માનવી નિરાંત મેળવી જીવનની પલટાયેલી પરિસ્થિતિ અનુભવે છે. કાર્યરત રહેતા માનવીને પણ નિરાંતની પળો જરૂરી છે એ શા માટે?—આ લેખ એવું આખાદ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

એ માન્યતા એમના મત પ્રમાણે તો ખેદની છે. આ માન્યતાનું ખંડન કરનારા માનસશાસ્ત્રીઓ એવું સૂચવે છે કે શરીર એની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ કરતાં જરૂર થાકે છે ને ગાઢ નિદ્રા દ્વારા એનો શારીરિક થાક ઊતરી જાય છે. પણ મનનો થાક આરામ લેવા છતાં ઊતરતો નથી કારણ કે એની વ્યક્તિનું અસાત મન કાંઈ એવી જ અસર તળે હોય છે જેથી જ્યાં સુધી મન તાજગી ન અનુભવે ત્યાં સુધી શરીર ચેતનવિહોળું ભાસે છે. આ દલીલમાં પૂરતું તથ્ય છે. પણ કેટલાક શરીર-માનસશાસ્ત્રીઓ એવું વળીવે છે કે શરીરમાં તો અખૂટ શક્તિ સમાયેલી છે તેથી તે કદી થાકતું જ નથી. આ માન્યતા સામાન્ય બુદ્ધિ ધરાવતી કોઈ વ્યક્તિ શી રીતે માની શકે? શરીર અને મનને પરસ્પર સંબંધ છે એટલું સ્વીકારોને બીજી માન્યતા વિશે વિચાર કરીએ તો એવું તથ્ય સમજાશે.

બ્યારે આપણે થાકી જઈએ છીએ ત્યારે હૃદયના ધગધગાર વધી જાય છે ને શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા પણ ઝડપી બને છે. ઉચ્છવાસવાટે નીકળતી ખરાબ હવાનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી નાકનો રસ્તો એને સાંકડો પડે છે. આથી આપણું મોં ખૂલી જાય છે ને હવા ત્યાંથી બહાર નીકળે છે. ઉપરની ક્રિયાને આપણે હૃદયવાની ક્રિયા તરીકે ઓળખીએ છીએ. જો કે આપણા દેશના માણસોમાંથી ધણાખરા તો વગર કામ કર્યાં થાકે છે ને વગર થાકે આરામ ખુરશીમાં બેસા બેસા હાથે છે. નાકવાટે હવા લઈ ને, મોં વાટે બહાર કાઢ-

વાની કુટુંબનો ભોગ બધેએ અનુભવે ધણી વ્યક્તિઓ અનેકો હોય છે. આમ છતાં નાકની મદદથી શ્વાસ લેવાને બહાર કાઢવા ટેવાયેલી વ્યક્તિઓની જ્ઞાનતંત્ર પદ્ધતિ વધુ સંપૂર્ણ અને સ્થિર કહેવાય એ ન બુલાવું ભ્રેષ્ઠ છે. જેમના શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા નિયમિત હોય એના માળખાની કાર્યશક્તિ સારી હોય છે તે એ સ્વાસ્થ્ય સૂચિનું અનુસંધાન કરે છે.

આ ઉપરાંત જ્યારે આપણે મોં વાટે શ્વાસ બહાર કાઢતા હોઈએ ત્યારે ગળું વધુ સૂકાય છે, જ્ઞાનતંત્ર વધુ તંગ બને છે. આપણે વધુ થાકીએ છીએ અને ઊંડા શ્વાસ લઈ શકતા નથી. ઊંડા શ્વાસ લેવાથી જ્ઞાનતંત્રમાં જન્ય અને તાજગીવાળા બને છે. આથી જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વહેલી સત્તરે પ્રાણાવાસ કરવાનું કહ્યું છે. પ્રાણાવાસથી અંતરી તાજગી આપા શરીરમાં પ્રસરે છે એ હકીકત છે. આથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાને નિયમિત ને આભીરહિત બનાવવા વિશે વીલ્ફ્રીડ નોર્થફીલ્ડ બહુ બાર મૂકે છે. જોકે શ્વાસોચ્છ્વાસ એ શરીરની અનૈચ્છિક ક્રિયા છે અને આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ તો પણ એ ચાલુ રહે છે; આમ છતાં એ ક્રિયા દ્વારા આપણા શરીરને વધુ લાભ મળે એ ઇચ્છાથી વીલ્ફ્રીડ હળવી કસરતો દ્વારા શ્વાસોચ્છ્વાસને નિયમિત બનાવવા વિશે સૂચવે છે.

કોઈપણ જાતનો માનસિક શ્રમ લેતી વખતે એકાગ્રતાની ખાસ જરૂર પડે છે માનસિક શ્રમ લેતી વખતે શ્વાસ લેવાની ક્રિયા ધીમી પડે છે તેથી માનસિક થાક જણાય છે, એકાગ્રતામાં ભંગ પડે છે, કાંમ રખડે છે, ચિંતા યાય છે અને ચિંતા પ્રવેશતાં જ એ કામ વધુ ચકાવનારું બને છે એક વખતે નિર્મધની હરીફાઈમાં કિતરનાર એક હૈશિયાર વિદ્યાર્થી પણ વીસ હજાર રાખ્દો કેવી રીતે લખાય એની ચિંતામાં માનસિક થાકનો ભોગ બનેલો અને બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં હરીફાઈમાં નહીં જીતી શકેલો. જો એ કામ ક્યારે ને કેવી રીતે પૂરું થશે એની ચિંતા કર્યા વગર રોજ હજાર રાખ્દ અથવા એકાદ કેટલેક એ કામ પાછળ અર્થવાતો

નિશ્ચય કરીને મંડ્યો હોત તો એકાગ્રતાપૂર્વક કામ પૂરું પાડી શક્યો હોત. પણ કામના અધરાપણા કરતાં એની ચિંતા માનવીને પાકા ધકેલે છે એ શાયનીય હકીકત છે. માનસિક કામ લેનાર વર્ષ દમેશાં ઓછી નિરાંત અનુભવે છે. કાર્ય પૂરું થયા પછી પણ એના આધાત-પ્રત્યાધાતો એના મગજમાંથી ખસતા નથી ને પરિણામે એ જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં એતનપૂર્વક રસ લઈ શકતો નથી. એની ઊંચ પછુ ધણીવાર ખલેલમરી બને છે. શારીરિક શ્રમ કરનાર વર્ષ એ રોતે જોતાં પ્રમાણમાં વધુ નિરાંત અનુભવે છે. શ્રમને કારણે એને કઠકડીને ભૂખ લાગે છે ને ઊંચ પછુ સારી આવે છે. આથી, ઓછું કમાતો હેવા છતાં એ પ્રમાણમાં નિશ્ચિંત જિંદગી જીવે છે. આથી જ માનસિક શ્રમ કરનારે નિરાંત અનુભવવા માટે પણ થોડો શારીરિક શ્રમ કરવાની જરૂર છે. આ શ્રમનાં પ્રકાર અનેક હોઈ શકે. કોઈ કોઈ સુધારો કામ કરે કે કોઈ બંગલામાં પાણી છાંટે; પણ આવું શરીરશ્રમનું કાર્ય માનવીને તાજગી બક્ષે છે ને જીવન બધું જીવું બનાવે છે.

ચાકેસા શરીરની વ્યક્તિનું મન પણ થાકે છે. આથી વ્યક્તિએ પોતાની કુદરતી શક્તિઓના સંકુપયોગ અર્થે શારીરિક દિલચાલ પ્રત્યે ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલુંક હરલું-ફરવું અર્થ વગરનું હોય છે. એમાંથી બચવું જોઈએ. નાનું બાળક કેવું શાંત મને ગાદડીમાં પડ્યું પડ્યું હવામાં પગ ઉછાળે છે? એની શારીરિક સ્થિતિ અથવા હવન-ચલનને આગમની સ્થિતિ કે નિરાંતની મતોદશા કહી શકાય. બાળક રમવાન કર્યા પછી કે દૂધ પીધા પછી દમેશાં આરામ કરે છે અને માનવી? એની ધણીખરી મહેનત માત્રી લે એવી બધી ક્રિયાઓ આધા પછી કરે છે ને? ધંધાદારી કે નોકરિયાતની નોકરીનો સમય પણ જમના પછી જ શરૂ થતો હોય છે. આથી જમ્યા પછી વ્યક્તિ બીયારો આરામ કેની રોતે મેળવી શકે? સાડાઆઠ વાગ્યે જમીને નવ વાગ્યાની લોહણ ટ્રેન પકડીને ૧૦ વાગ્યે પરામાંથી મુંબઈમાં પહોંચનાર નોકરિયાત વર્ષની તો વાત જ શી કરવાની? એ જમ્યા પછી અધી

કલાકોનો આરામ મેળવવાનો વિચાર સુધ્ધાં કરે તો કેટલો વહેવો જમે? આમ છતાં ધણીયે લેખકોએ જમ્યા પછી અડધો કલાક કે કલાક નિરાંતે ચૂવાની સલાહ આપી છે. આ સમય દરમિયાન ઊંઘ ન આવે તો વાંધો નહિ પણ વાંચવા જેવી હળવી માનસિક ક્રિયા પણ નહીં કરવાની ને આંખો મીંચીને શરીરને ને મનને આરામ મળે એવી રીતે પડ્યા રહેવાની રીતને પણ અમેરિકન લેખકોએ તો એક કળા તરીકે ઓળખાવી છે. એ વખતે મગજમાં જે વિચારો દોડતા હોય એની ચિંતા નહીં કરવાની અને આરામનો સમય પૂરો થાય અથવા એ પહેલાં ઊડીને કામે વળગવાની ઇચ્છા થાય તો એને અનુસવાનું.

આપણા રોજાંદા વ્યવહારમાં આપણે અનેક રીતે શક્તિ વેડફીએ છીએ. લાંબા લાંબા ડગ ભરીને આપણે જાણે કાંઈ લૂંટાણું હોય એવી ઝડપથી ચાલીએ છીએ, કાર્યાલયની ખુરશીમાં ખેસીને કામ કરતી વખતે ખુરશી કે ટેબલની સાથે પગ પછાડીએ છીએ, બોલવાની જરૂર ન હોય તો ય ધાંટા પાડીને બોલતાં હોઈએ છીએ, ને ખોટી દોડાદોડ કરીને ચિંતા વધારીને હાંફતાં હાંફતાં થેર આવીએ છીએ. આમાં આપણે કુદરતના નિયમોનું ય પાલન નથી કરતા, આથી દુઃખી થઈએ છીએ, રેશનીંગના જમાનામાં આપણી ક્રિયાઓનું રેશનીંગ કરીએ તો કાંઈ જાણો નહીં દે ઉદ્ધું પેલા રેશનીંગમાં તો સરકારની શક્તિ—આર્થિક તેમજ માનસિક વધુ ખર્ચાય છે, પણ આપણું રેશનીંગ તો આપણને ફાયદાકારક નીવડવાનું છે એમાં શંકા નથી. શક્તિ-સંચયની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે ને જેમ માનવી વૃદ્ધ થતો જાય એમ શક્તિસંચય કરવાની આવશ્યકતા વધતી જ જાય છે; પરંતુ આપણે ધણીવાર સુવાનીમાં જ બધી શક્તિ વેડફી મારીએ છીએ ને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાવ પરવશ થઈ જઈએ છીએ.

પ્લેટો જેવા ફિલસૂફે હજારો વર્ષો પહેલાં કહી નાખ્યું કે ‘તંદુરસ્તી જાળવવી હોય તો નિયમિતતાને જીવનમાં સ્થાન આપો.’ અતિથ્રમ પછી અનિ-આરામ એ પણ અંતે તો નુકશાન કરે છે. કેટલીક

વ્યક્તિઓ સમયના અભાવનું અહાતું કાઢીને આરામ કે નિર્ગતનો અનુભવ નથી લેતી એ બરાબર નથી. કારણ કે ધણીવખત પૂરતી કુરસદ મળતી હોય છે પણ એનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ આવડતું નથી આથી વધારે પડતા થાકથી મુક્ત થઈ શકાતું નથી.

થાક અને કંટાળો એ બે જુદી વસ્તુ છે. થાક એ શારીરિક છે ને કંટાળો એ માનસિક. આથી થાકેલી વ્યક્તિ આદામથી તાજગી મેળવી શકે જ્યારે કંટાળેલી વ્યક્તિ એને મનપસંદ કાર્ય દ્વારા તાજગી મેળવી શકે. લખવા-વાંચવાથી કંટાળેલી વ્યક્તિઓ ક્રિકેટ, ટેનિસ, પત્તા કે ખેડમીંટન રમવા તરત તૈયાર થઈ જાય છે. વળી કંટાળીને ભૂતેલી ધણી વ્યક્તિઓ બહાર જવાનું નામ સાંભળતાં કે સિનેમા જોવા જવાનું જાણું થતાં ઉત્સાહમેર પગ ઉપાડે છે એ તો વિદિત છે. આનું કારણ વ્યક્તિને ગમતી ક્રિયામાં રસ હોય છે એ છે. આથી યોગ્ય માર્ગે પોતાની શક્તિ દોરનારને ક્યારેય થાક લાગતો નથી. આજે તો વાતાવરણ એવું હોળાણેલું છે કે વ્યક્તિને પોતાના શોખ પ્રમાણે ક્ષેત્રકાર્ય નથી મળતું આથી ઉત્સાહનો અભાવ દરેક ક્ષેત્રમાં જણાય છે. જેથી શક્તિનાં બારણાં વણજીવડ્યા રહે છે. પરિણામે વ્યક્તિના જીવનમાં કામ ને નિરાંતના ત્રાજવાની સમતોલતા નથી જગવાતી.

કેટલીકવાર બાળકો ને વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહમાં ધણું કામ કરી નાખે છે. ત્યારે માનસશાસ્ત્રમાં સૂચન (Suggestion) ના પ્રભાવથી અનભિચ એવાં વડીલો કે શિક્ષકો ‘ભાઈ બા, થાડી ગયો હે ઈશ’ એવા વેવલાશભર્યાં વાક્યોથી બાળકોમાં એક જનની સભાનતા ઘૂસાડે છે. આપણે ગમે તેવું મુશ્કેલ કાર્ય કરતાં હોઈએ ત્યારે જરાક વખાણ સાંભળવા મળે તો ખાઈ થાક્યાં વગર બમણી ઝડપથી કામ પાછા મંડી પડીએ છીએ. આમ સારાં સૂચનથી કામને વેગ મળે છે. વળી કામ કરતી વખતે આનંદપૂર્ણ વાતાવરણ હોય તો મગજ કે શરીર થાકતું નથી. એક લેખકે કહ્યું છે કે કામ કરતાં થાકો ત્યારે એકલાં એકલાં ખૂબ હસજો, એમ ને એમ હસવું ન આવે તો

થોડાક રમૂજ દ્રવ્યકા વાદ કરજો જેથી થાકેલા જ્ઞાન તંત્રુઓ રાહત અનુભવશે વળી બીજા લેખકે આશ્વા-વાની, ચિંતારહિત અને આનંદી મિત્રો સાથે જ હળવામળવાનું સૂચ્યું છે. નિરાશવાદી, સોશિયા અને ચિંત તુર મિત્રો પાસેથી આપણને કશી પ્રેરણા નથી મળતી. એક સંસ્થાના વિદ્વાન આચાર્ય સાવ નિરાશવાદી છે. એમનો નિરાશવાદ એ વિદ્યાર્થી-ઓમાં પણ ફેલાવે છે. કોઈ પણ ચેતનભરી પ્રગતિને એ 'અર્થહીન' કહીને પ્રતિતિના મૂળમાં જ ધા કરે છે; આથી વિદ્યાર્થીઓનો યતનનાટ સમતો નાથ છે ને સંસ્થાનું વાનાવરણ દિનપ્રતિદિન શુષ્ક જ બનતું જાય છે. એ સંસ્થાના અધ્યાપકો પણ આચાર્યના અનુયાયીઓ બને તો એમથી બહાર આવતા વિદ્યાર્થીઓનાં જીવન કેવાં ચીમળાઈ જાય ?

કંઠાળેલા કે થાકેલા માનવી માટે લાગણીવશતા બહુ ભ્રેષ્ઠમદ્ર છે. માનસશાસ્ત્રીઓ તો દૈનિક પત્ર વાંચતી વખતે આપણાતની વિગતો, ખૂતની હકીકતો, અકસ્માતોના હેતુઓ જેવી વાતોથી દૂર રહેવાનું સૂચવે છે. આવું વાંચવાથી કોઈ અર્થ સરતો જ નથી ને મનમાં અનેક ભૂત જરાય છે. સાફ સાફ વાંચીને સારાં સારાં વાક્યો મનમાં યાદ રાખવાથી આવી લાગણીવશતાને વશ કરી શકાય છે. રાત્રે તો દરેક વ્યક્તિએ નિરાંતે સૂવું જ જોઈએ અને સૂતી વખતે દિવસભરની ચિંતાઓને ઓશિકા નીચે દબાવવી જોઈએ. માનવી આહે તો કલ્પનાના રવર્ત્તમાં મુક્ત રીતે વિહરી શકે છે. આથી કલ્પનાચિત્રોમાં ભસ્ત બનીને જીવન જીવે એમાં એના મનને રાહત રહેવાની જ છે. મનને રાહત હશે તો શરીર કદી ય થાકેવાનું નથી.

થાકેલા મગજને બગાડિયા અથવા ઘેરા રંગો ગમતા નથી. લાલ-પીળા રંગો જોઈને મગજના જ્ઞાનતંત્રુઓ વધુ ઉત્તેજાઈ જાય છે આથી આરામ લેતી વખતે વધુ પડતું અજવાળું કે આવા રંગો મગજ ને આંખ સમક્ષ ન આવે એ વધુ ઇચ્છનીય છે. સૂતાના ઓરડામાં આજ બૂરા કે લીલા રંગના

જોળાની આટલા માટે ખાસ જરૂર રહે છે. કપડાં પહેરતી વખતે પણ આ વસ્તુ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. ગમે તેવાં કપડાં પહેરેલી વ્યક્તિઓને જોઈને આપણને મનમાં નિરાશા ઉપજે છે અને નિરાશા એ આરામ કે નિરાંતની મનોદશામાં આડખીલી ઉત્પન્ન કરનાર શત્રુ છે એ યાદ રાખવા જેવું છે. આથી રોજાંદા જીવનની ધટમાળમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રવાસનો, વાંચવાનો, ચીતરવાનો, રમવાનો, સંગીતનો કે એવો બીજા કોઈ પ્રકારનો શોખ કેળવવો જરૂરી છે. નિરાંતની વેળાએ આવા શોખોમાંથી માનવી રસ લૂંટી શકે છે ને અટપટા જીવનમાં ટપી રહેવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

માનસિક થાક અનુભવત ર માનવીનું વજન સતત ઘટતું જાય છે. કજીયાળું બાળક આથી જ સુકસકડી જેવું હોય છે. આમ વજન શુભાવતી જતી વ્યક્તિ-ઓએ ખોરાકમાં ખૂબ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ખોરાકનું પ્રમાણ વધારવાની કોઈ જરૂર નથી પણ જે કોઈ લેવાય તે પોષક હોય એ જરૂરનું છે. Take it Easy નામના પુસ્તકમાં વૉલ્ટર પીટકીન દ્વંધના ખોરાક ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે. દ્વંધમાં ચૂનાનું તરવ પૂરતા પમાણમાં મળી રહે છે આથી મગજના જ્ઞાન-તંત્રુઓને રાહત રહે છે. લોહીમાંનું અટાચ (acid)નું તરવ ઓછું થવાની સાથે સાથે યકૃત(Liver)ને સફળતાપૂર્વક કાર્ય કરતું બનાવવાનું કામ દૂધનું છે કાચાં શાક, ફળફળાદિ અને માખણ અદિમધી મગજને તરતર રાખનારાં અનેક તરંગે મળી રહે છે. યકૃત તંદુરસ્ત રહેવાથી માનવીને બેચેનીનો અનુભવ નથી થતો. આમ પોષક ખોરાક લેવાથી, વૈજ્ઞાનિકરીતે આરામ લેવાથી, જીવનની ક્ષિાઓમાં કરકસરજરી વૃત્તિ અપનાવવાથી, કુદરતની વિરૂદ્ધ નહીં જવાથી સાચી નિરાંત અનુભવાય છે. થાકનો રોગ કપરો છે. પણ ઈલાજ ખૂબ સહેલો છે. સરવું બહુ ને સિદ્ધપુરની યાત્રા કોણ ના કરે !

[આવતે અંકે : 'ભય']

પાત્રો :

ઈલા... પ્રદીપ... દ્વિદીપ... નોકર ગુનુ અને રામો
[ખસવાનો મુંદર ચોરસ છે... દીવાનખાનું
સાથારણુ ઠીક શણગારેલું જ. ટેલિફોન
છે... પડરો બધડે છે ત્યારે પ્રદીપ પડચો
પડચો વાંચે છે ને ઈલા કપડાંની ધડી કરે છે.]

ઈલા : હું કેટલા દિવસથી તમને કહેતી 'તી પણ તમે
માને ત્યારે ને ! હવે કેમ માન્યું ?

પ્રદીપ : હવે માન્યું કારણકે તેં આજે એની Proof-
સાબિતી આપી ને ? હું ચોક્કસ સાબિતી વિના
માનું જ નહિ, ફક્ત શક ઉપરથી કોઈ ઉપર
આરોપ કેમ મુકાય ?

ઈલા : રોજ માણું દૂધમાંથી દૂધ ઘટે, ખાંડમાંથી
ખાંડ ઘટે... ને દૂધમાં તર તો કોઈ દિવસ વળે
જ નહિ ને... શેની વળે... પીને પાણી ધ્યાનકરે
તે... આની પહેલાનો નોકર હતો, પણ આવો
તો નહિ જ હ' !

પ્રદીપ : એના પણ તું અવગુણ તો ગાતી જ હતી.

ઈલા : અવગુણ હોય તો ગાવા જ પડે ને ? પણ
આણે તો હદ જ વાળવા માંડી છે.

પ્રદીપ : નોકરોએ આપણા સામે જાણે મોરચો જ
માંડી દીધો હોય એમ લાગે છે ને ?

ઈલા : ત્યારે શું તો વળી... મને વહેમ તો આવ્યા
જ કરતો હતો કે આ છે ચોર... એકવાર
આખાનો નવો સુટ ગયો, એકવાર ધોખીની
પેટીમાંથી તમારું ખૂંટી ગયું. એકવાર મુક-
વેશી મારી સાડી ગઈ... પૂછ્યું : તો કહે નીચે
પડી ગઈ હશે... પણ આવી ખબર નહિ કે આ
ખત્રા ધંધા આના જ છે.

પ્રદીપ : પણ હવે તો પડી ને ?

ઈલા : પડી જ ને વળી ! પાકો ચોર લાગે છે.
આજે મારી નવી નક્કર સાડી ગઈ એટલે
મારો વહેમ ચોક્કસ થયો... એટલે જેવો એ
બહાર ગયો કે તરત જ મેં એની પેટી ખોલીને
બોયું તો... એમાંથી મારી સાડી નીકળી. હવે

ચહેરી જીવનનું એક મહત્વનું અંગ
ગણાતો 'રામો' આ એકાંકીમાં કેટલી
સરસ રીતે ગૂંથાયો છે ! તાજેતરમાં
આ જ નામથી પ્રગટ થયેલ નવ એકાંકી
એના સંગ્રહમાંનું આ નાટક સાવ
સાદું છતાં કેટલું સરળ અને પ્રવાહી છે !
એ વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી પૂરું થતાં
સુધી ખબર જ પડતી નથી
એટલું સફળ એનું આલેખન છે.

નેહિં છું કે આનો એ શો જવાબ આપે છે
તે... નેને ને કંઈક લાળા આવશે... આજ તો
એ આગાદ પકડાઈ ગયો છે.

પ્રદીપ : Red-handed કેમ ? પણ મને લાગે છે
કે તેં એની પેટી ખોલી તે ઠીક નથી કર્યું.

ઈલા : શું ઠીક નથી કર્યું ? તો શું એને ચોરી કરવા
જ દેતી, ને આપણે અંખ બંધ કરીને
બેસી રહેવું ?

પ્રદીપ : એમ તો કેમ કહી શકું ? પણ મને લા
છે કે, આ પેટી ખોલી છે એ તને જ બરે
પડી જાય તો નવાઈ નહિ.

ઈલા : ભારે શું પડી જવાનું હતું ? નેને ને, હું
સાડીની વાત કહીશ એટલે નરમ થેંસ જેવો
થઈ જવાનો ! આગાદ પકડાયો છે.

પ્રદીપ : કોણ નરમ થેંસ જેવું થઈ જાય છે તે તો
જોવાનું રહ્યું... પણ હા હવે એને રાખવો તો
નથી ને ! કાઢી જ મૂકવો છે ને ?

ઈલા : કાઢી તો શી રીતે મૂકું ? તો તો હેરાનગતી
જ થાય ને ? કેટલા નોકર બદલાયા ત્યારે માંડ
મા... ડ વળી આ થોડું ટક્યો છે.

પ્રદીપ : તો તારે શું કરવું છે ?

ઈલા : જરાક ધાક ધમકી આપીને—સીદો કરીને
રાખી લઈશું.

પ્રદીપ સોદ્ધો કરીને કેમ ? નોડરને ? જોઈ એ કોણ
કાને સીધુ કરે છે તે

ઈલા એણે વાંક કર્યો છે ચોરી કરી છે છતારી
આપણે એને માફ કરી દઈને રાખી લઈશું
એટલે એને પણ કદા તો થશે જ ને ? ને
ભવિષ્યમાં નરમ થઈને જ પછી તો રહેશે
જો ને ને ?

પ્રદીપ (હસીને) તો શું તું ખરેખર એમ માનું
છે કે, એ માશી માગશે ને ભવિષ્યમાં નરમ
બનીને રહેશે ?

ઈલા જોજો ને તમે ? આમ પગાઈ જાર પછી
શું શરમ ન આવે ? જુઓ સામેથી એ આવો
જ લાગે છે જોજો હવે શું થય છે તે

[ગુનુ આવે છે પેલા બંને પોતપોતના
કામમાં પડી જવાનો સ્થાન કરે છે]

ગુનુ : (આવીને ટુરત જ) શેઠ મી જાનો

ઈલા જાનો કુંઠે

ગુનુ મી શેઠ સાથે વાત કરે છું શેઠ મારે
નોકરી નથી કે વ

પ્રદીપ કેમ એના તારે નોકરી કેમ નથી કરવા ?

ગુનુ શેઠ માલા માલિન નહોતા કે બાઈ આવી
હનુટ હશે

ઈલા એલા જરા મોઢું સલાળીને મોન

ગુનુ અમને ફાવે એમ અમે જોયવાના

પ્રદીપ જરૂર જરૂર તમને ફાવે તેમ તો જરૂર
જોનો જોનો તમારે શું કહેવા છે ?

ગુનુ નાઝી પેગી કાવ જોના ?

ઈલા : ન જોને તો શું કરે ? તારી પેગીમાલી મારી
નવી સાડી નીકળી આમ ને આમ કેટલી
ચોરી કરી હશે કોણ જાણે !

ગુનુ અમા ! ઉપર ચોરીનાં આગ નાખવાનાં
નથી હા

ઈલા તે શું હું જોડું આજ નાખુ છું ? ચોરી ને
ઉપરથી શીરજોરી અજ નાખવાનાં નથી .
(ચાગા પડે છે) તારી પેટમાંથી મારી આ

સાડી (સાડી મતાવે છે) નીકળી એનો શું
જવાબ આપે છે ?

ગુનુ આમી કાઈ બધી વાતનો જવાબ આપવા
બધાયેલા નથી

ઈલા તો તમે શું કરવા બધાયેલા છો ? ચોરીનો
ધંધો કરવા ને મળે તે લઈને બધું ધર ભેડ
કરવા બધાયેલા છો !

ગુનુ બાઈ મે એકતાર તમને કહી દીધું કે તુમી
જલ સલાળીને જોતો નહિ તો પછી

ઈલા નહિ તો પછી તું શું કરી નાખીશ, કહે
જોઈ ? એક તો ચોરી કરવી ને પાછી શીર
જોરી કરવી ?

ગુનુ મી ચોર નહિ મી તમારા કમાટ જોલા
નથી તુમી જ અમારા પેગી જોલા છે તુમી
જ ચોર ખાલી પીની માલા બદનામ કરતે

ઈલા શું જેમ ફાવે તેમ મકયા કરે છે

ગુનુ આમી બક્તા નથી આમી જોનીએ છીએ
ને અમને ફાવે એમ અમે મોનવાના જ

પ્રદીપ તે તો તમે ગુનુબાઈ જરૂર જોનજો જ
તમને દરેક વાતની છુટ છે પણ આ તો
બાઈ એમ કહે છે કે ધડી કરીને સાડી તે
જૂનથી ધરમાં મૂકવાને બદલે તારી પેગીમાં
મૂકી દીધો હશે તેથી

ઈલા જૂનથી શેની પેગીમાં મૂકે ? રીતસર ચોરી
જ કરી છે

ગુનુ શેઠ તુમી આઈકિવા બાઈ માલા ચોર
સંગતે પણ આમી કાઈ ચોર બીર નથી

પ્રદીપ : નહિ નહિ તમે તો શાહુમર છો તમને
ચોર બીર કોણ કહી શકે ?

ગુનુ આજથી તુમથી નોકરી માના નહિ પાઈજો
મી જાનો આતા જ—

ઈલા તે આટલી બધી ધમકી કેને આપે છે !
એક તો ચોરી કરવી, ઉપરથી વળી ધમકાવવા

ગનુ : આમી ચોર નહિ...શેઠ અમે કેટલા દાંડાથી
જેતા આવ્યા છી કે બાઈને અમારા ઉપર
વહેમ આવતાં...પણ અમને એમ કે શેઠાણી
એવા થાય...પણ આમી ભગ માનુષે...એવા
નો થાઉં...

પ્રદીપ : તમારી મહત્તાની તો શી વાત કરી...

ગનુ : પણ આજ તો મારી પેટીનાં તાળા તોડ્યા.
બસ-આતા મીં એક ધડીલર નહિ થે ભનાર-

પ્રદીપ : એમ કંઈ ચાલે ? ધડીલર તો થોભી જાઓ.

ગનુ : નહિ, માલા અસી નોકરી જ નહિ પાઈજે...

ઈલા : નહિ પાઈજે તો રહેવા દે ને ! ને તાળું ન
ખોલે તો શું કરે ! શું તને નિરાતે ચોરવા
જ દે...

ગનુ : આમી ચોર ખીર નહિ...

ઈલા : ચોર નહિ, તું તો ચોરનો દાદો છું, લે
દૂધમાંથી દૂધ...લે ખાંડમાંથી ખાંડ ખાઈ જાય
ને બાફી હવે તે હવે...

ગનુ : બાઈ માલા એ કટકટ નોકો પાઈજે...મીં
આસા હલકટ માનુષ નહિ...શેઠ...માલા પગાર
દા...મીં...આતા જ જાતો

[લોંગ સુધી જવા લાગે છે તે જોઈને...
પ્રદીપને ધારેથી કહે છે.]

ઈલા : આ તો ચાલ્યો...તમે કંઈક તો કરો...

પ્રદીપ : ગનુ...(ખોલાવે છે એ પાછો આવે છે) એમ
તું ક્યાં ચાલ્યો જાય છે ! તને કંઈ નોકરીમાંથી
અમે રજા નથી આપતાં. આ તો

ગનુ : નહિ શેઠ, આતા મીં એક ધડીલર નહિ
થોભનર...આમી આ ધરમાં હવે રહેવાના
જ નહિ.

પ્રદીપ : શું કામ નહિ રહેવાના ?

ગનુ : નહિ શેઠ...આમી પોતાના ધર સમજીને જ
કામ કરતાં...પણ બાઈ માલા ચોર કાવલા.

શેઠ...માલા પગાર દા-મીં...આતા જ બાણાર.

ઈલા : તે એકદમ આવી રીતે કામ છોડીને કેમ જઈ

શેઠ ! ને જો જવું હોય તો ખીજો નોકર
આપીને જાય.

ગનુ : ના—બાબા—ના એ નોકર કાંઈ ચોરી ખીરી
કરે તો મને જ પકડે ને ! ના—શેઠ, માલા
પગાર દા...

ઈલા : એવી રીતે પગારેય નહિ મળે ને જવાનુંય
નહિ મળે.

ગનુ : આમી પગાર પૂરા લેવાના...ને જવાના પણ
ખરા...

પ્રદીપ : તમે જવાના—તે વાત જવા દીધો...ને
પગાર તો અમે આપવાના જ નથી.

ગનુ : પગાર કેમ નહિ મળવાના ? આમી લેવાના જ.

[તુમી માલા પગાર નહિ દેતો તો મી
બગનો...એમ બબડતો ચાલ્યો જાય છે.
એને જતો જોઈ ઈલા...ગનુ ગનુ કરીને ખૂસો
મારે છે...પણ એ તો પાછો આવતો જ નથી]

પ્રદીપ : હવે એ પાછો આવવાનો નથી.

ઈલા : હવે શું કરીશું ?

પ્રદીપ : પાછી એકડે એકથી શરૂઆત કરીશું. નવો
નોકર, ને એકડે એકથી શીખવવાનું. એક પછી
એકને ધરનું કામ શીખવીશું. ને એ શીખી
જશે...એટલે ધરની એકાદ બે સીંગ વરણ સાથે
એમને વિદાય દઈશું...બસ પાછો એ જ કમ
જૂનો ને બાણીતો.

[દિલીપ આવે છે]

દિલીપ : કેમ આવું ? આજે કપડાંની ધડી કરવાનું
કામ લાભીઓને માથે કેમ આવ્યું છે ?

પ્રદીપ : કારણ કે શ્રી રામજીમાઈએ રાજનામું
આપ્યું છે !

દિલીપ : પાછો નોકર ગયો ! લાગી તમારે કેમ
આટલા નોકરો ચાલ્યા જાય છે. મને લાગે છે
કે તમે એને બરાબર રાખતા જ નથી.

પ્રદીપ : હું પણ એ જ કહું છું પણ સમજે ત્યારે ને ?

ઈલા : નોકરના વાંકે નોકર જાય તોયે દોષ નીકળે
ધરધણીનો.

દિવીપ : જુદાં બાલો જુદાં ..ધરણીનો નદિ ધણિયાણીનો. માર્ગપણ નોકરને પૂઝા તો કહેશે કે શેઠ તો બહુ સારા છે. શેઠાણી જ કટકગીયણ છે. કેમ શું કહે છે પ્રવીપ ?

પ્રવીપ : ખરી જ વાત છે...ને આપણે તો છુટકો નહિ એટલે શેઠાણીનો કટકટાટ સદન કરી લઈએ. પણ નોકર શા માટે કરે. કેમ શું કહે છે દિવીપ !

દિવીપ : ખરી જ વાત છે.

ઈલા : હવે તમારી વાત મૂકીને નોકરનું શું કરીશું તે વિચાર કરશો ?

પ્રવીપ : એમાં વિચારવાનું શું છે ? આ રહ્યો ફેન. માંડ ઝાળખીતા ખાળખીતાને કરવા.. ને કરી નાખ ઘેર ઘેર જાહેરખબર કે જોઈએ છે એક નોકર.

ઈલા : હું તો કોઈને ફેન કરવાની નથી..ઘડી ઘડી નોકર જાર છે ને ઘડી ઘડી ફેન કરવા પડે છે...હવે તો મને ફેન કરતાં શરમ આવે છે. કહેશે કે આમનાં ત્યાં તો નોકર જ ટકતા નથી.

દિવીપ : કહેશે શું કહી રહ્યા છે ને ? બામી, આનાં કરનાં મને એક બીજો ને તદ્દન Modern પ્રિયાર સૂઝે છે. પ્રવીપ, આપણે નોકર મટે છાપામાં એક જાહેરખબર આપીએ તો શું ખોટું ?

ઈલા : એમ જાહેરખબર આપવાથી તે નોકર મળતા હશે ?

દિવીપ : કેમ નહિ. જો જાહેરખબરથી ધર મળે વર મળે...તો નોકર કેમ ન મળે ? લખવાનું કે જોઈએ...એક નોકર.

પ્રવીપ : આવડતવાળો અને સુંદર

દિવીપ : નહિ એ બધું નહિ ફક્ત લખવાનું કે જોઈએ છે એક નોકર રૂ. ૩૦ થી ને વધારે લાયકાત પ્રમાણે.

ઈલા : ઘણા તો એવા અડનંદ આવે છે કે ન પૂઝા વાન...

પ્રવીપ : પૂઝતો નહિ દિવીપ.

દિવીપ : નહિ પૂછું

ઈલા : તમને મરકરી સૂઝે છે. પણ મને તો ગમરા-મણ ચાય છે, ખબર છે ?

પ્રવીપ : ગમરામણની વાત પછી.. પછી પહેલાં દિવીપને ચા તો પા.

દિવીપ : બાલો, ચાની વાન પછી...આપણે પહેલાં જાહેરખબરનો Draft બનાવી લઈએ. જો પ્રવીપ ! જાહેરખબરમાં લખવાનું કે અમે નોકરને સતોષ આપવામાં ને સુખી કરવામાં કશીયે કમીના ગમીશું નહિ

ઈલા : (હસીને) નોકર શેઠને સતોષ આપે કે શેઠ નોકરને ?

દિવીપ : જમાનાને અનુસરવાનું છે આ યુગ શેઠીવાનો નથી. પ્રવીપ, તું મને કામળા-પેન્સીય આપ. બધા મુદ્દા ટાંકી લઈ. આપ તો (પ્રવીપ આપે છે) હં.

[લખે છે..ને બાંહે છે..જોઈએ...એક નોકર..એને સતોષ આપવા અમે પ્રયત્ન કરીશું.]

તે એને કામ વધારે નહિ આપીએ.

પ્રવીપ : પિત્તળના ડબાં ને વાસણ નહિ મંજૂરીએ. એ બધા મોટા ટીનમાં ભરી દઈશું.

ઈલા ને આ બધા તમારા ટેનીસનાં કપસ પણ એને જો પોતીશ કરતાં હાથ દુખતા હોય તો એક ટૂંકમાં ભરી દઈશું.

દિવીપ : ધરના ખૂણામાં કે કપાટ પવનગ નીચે કરો જિયા બાગવા દેશે તો માની લઈશું કે અમારા રામજી અદિસાના પૂત્રી છે. માટે કોઈ જીવને દુખ ન ચાય તેથી ઝાડું ઝાડું ખગખર કરતા નથી.

ઈલા વાહ રે રામજી ભક્ત (હસે છે) લખો ને કે વરેંડામાં કાગડા કણુતર ચરકી જાનં, તોયે રામજીભાઈ લૂંછે નહિ તો માની લઈશું કે અમારા રામજીભાઈ વરેંડામાં રઝોળી પૂરી રહ્યા છે.

પ્રદીપ : ખરાબર છે...આ જ જાતનો Spirit—

અર્થાત્ માનસ કેળવવાની જરૂર છે.

ઈલા : શું ધૂળ કેળવવાની જરૂર છે?

દિલીપ : લખીએ કે...કાચના વાસણો ફાડશે કે ટી સેટની કીટલીમાં ઘોતીયાનો છેડો લારાનીને એનું નાળયું તોડી ફેડી નાખશે તો અમે મોતીશું કે એ રાખૂના ઉદ્યોગને ટેકા આપી રહ્યો છે, અર્થાત્ આવી વસ્તુની માંગ વધારીને ઉદ્યોગને ખીલવી રહ્યો છે.

પ્રદીપ : ને આવા રામજીને અમે સ્નેહપૂર્વક રાખીશું.

ઈલા : રાખજો તમે, નુકશાન કરે તો મારું તો મગજ જ ફાટી જાય.

દિલીપ : મમજ તપાફ ફાટશે તો તમને બચડ પ્રેશર વધી જશે. લોહી ઉકળી ઊઠશે...પરંતુ તેથી આપણા તત્વચાત્રી જેવા રામજીઆઈનું તો ફંવાફું નહિ ફરકે...ઉપરાંત લખીએ કે...આ પાણીનાં કપ લાવશે તેમાં કીડી મફાડી દેખાશે તો અમે ક્રોધ ન કરતાં પેલી મશ્કરી યાદ કરીને હસી કાઢીશું.

ઈલા : કઈ મશ્કરી વળી ?

દિલીપ : લાભી ! એક માણસ હોટેલમાં ચા પીવા ગયો. હોટેલનો ઓય ચા લાવ્યો તેમાં માખી હતી તેથી ગ્રાહકે ચીડાઈને ઓયને કહ્યું કે આમાં તો માખી છે. ને ઓયે તુરત જવાબ આપ્યો કે બે આનાના કપમાં માખી નહિ તો શું હાથીધોડા આવે !

[સૌ હસે છે]

ઈલા : લલો એ ઓય ને લલો એ પીનારો.

[હસે છે]

પ્રદીપ : દિલીપ. લખી નાખ કે ધરમર્થી ચમચા— ચમચી ખોવાઈ જશે કે શાકની કે કેળાની છાલમાં ચપ્પુ કે છરી બહાર નાખી આવશે તો અમે દુઃખ નહિ લગાડીએ પણ માનીશું કે અમને જીવનનો એક સુંદર પાઠ શીખવી રહ્યો છે.

ઈલા : તે વળી શું !

પ્રદીપ : એ જ કે ન્યાં દેશમાં ખીજ અનેક Problems ઉકેલવાના પડ્યા હોય ત્યાં આવી નાની વસ્તુ પરત્વે ધ્યાન પણ આપવું તે આપણું ક્ષુલ્લક માનસ દેખાડે છે, આનો સુંદર બોધપાઠ દેવા માટે...

ઈલા : અમે અમારા રામજીને વાંદીશું. (હસીને વદિ છે) એમ જ ને !

દિલીપ : હં હવે લાભી સમજ્યાં...ઉપરાંત... એને રોજ સાંજે ફરવા જવા દઈશું જ.

ઈલા : રોજ સાંજે ફરવા જશે તો કામ કોણ કરશે મારો કાકો ?

પ્રદીપ : નહિ તું...ને તારો વર...

[હસે છે]

દિલીપ : કામતું ગમે તે થાય...પણ એ ફરવા તો જશે જ...એ ફરે તો જ એનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જળવાય...ને એ શરીર સાફ રહે તો જ એ કામ કરી શકે...

પ્રદીપ : ખરી વાત છે અર્થાત્...રામજી ફરશે તો જ એના શેઠ ચરશે.

ઈલા : આવી કહેવત તો આજે જ સાંભળી...ફરે તે ચરે...ને બાંધ્યો ભૂખે મરે...તે સાંભળી હતી...આ તો નવી જ...

દિલીપ : લાભીશ્રી, જમાનાની સાથે કહેવતનું રૂપ પણ ફરવું જ નોઈએ...હવે એ કહેવત થશે... નોકર ફરે...તો જ શેઠ ચરે...ને બે બાંધ્યો રહે...તો શેઠ ભૂખે મરે.....એટલે... લાખી દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એને રોજ સાંજે ફરવા જવા દેવો એ જ હિતાવહ છે.

ઈલા : પણ એ ફરવા જાય ત્યારે સાથે બાબાને તો ફેરવતો લાવશે ને !

દિલીપ : નહિ...બાબો તો...શું કૂતરો હોય તો કૂતરાને પણ નહિ ને.

પ્રદીપ : ખરી વાત છે. માથે કશાથે બોળ વિના એને ફરવા જવા દેવો નોઈએ. એ ફરવા જાય

ત્યારે છાકરાને આપણે સલાખી લેવાનાં અને
નથી રામજીભાઈને ઉપકાર માનવાનો કે
આપણને અને બાળકોને રાડા કતાક વધારે
બેગા રહેવાની એ સમજડતા કરી આરે છે
ઈ. તમારી વાત તો તદ્દન નાખી દેવા જેવી છે
પ્રદીપ હું એમ નથી માનતો તું શુ કહે છે
દિનીપ ?

દિનીપ પુરુષની વાત કદાપી નાખી દેવા જેવી હોય
જ નહિ ને કદાચ હોય તો ય સ્ત્રીએ અને
ખાસ કરીને પત્નીએ તો એમ કહેતાય જ નહિ
વા ? એ વાત જવા દઈએ (લખે છે)
ઉપ ન લખીએ કે રાત ૧ એ ધરમાં સવા
બધાયેતો નથી જ

ઈના એ કેમ ચાલે ?
પ્રદીપ ચલાવી લેવાનું ઉમેરી દે કે રાતનાં બહાર
જઈ તે એની ટુકડીમાં બેસીને પાનાં રમવાની
કે ટોળગપાં કરવાની એને સપૂર્ણ છૂટ રહેશે

ઈના રાતના દોઢ બે સુધી પાનાં ફૂટે ને રખડે
તો તો એની બિધ જ પૂરી ન થાય બીજે દી
એનું ડીન જ શાનું માટે ? પછી એ કામ જ
શુ કરે ?

દિલીપ બરાબર છે બાતી ! માટે જ ઉમેરે છુ કે
દિવમે બેથી ચાર સુધી અમે એને નિરાતે
બેનવા દઈનુ

ઈના એ રાતના રખડશે દિવમે બિધશે ને સાંજે
ફરશે તો પછી કામ ક્યારે કરે ?

પ્રદીપ બાકીના વખતમાં

ઈના બકાનો વખત કેટલો બચવાનો ? એ ખાશે
પીશે ન્હાશે ઘોશે પાનપટ્ટી ખાશે પાંચ
વાર ને એ ઉપર જશે થઈ રશુ મારુ કામ

દિનીપ બાતી હજી સાંજે તો ખર્ત ઉમેરે છુ
કે રાતના જોગે હેઈ એનું શરીર સવારમાં ન
મડાય તે અમે સમજી શકીએ છીએ માટે સવા
રમાં અમે સ્વફરતે ગરમાગરમ ચાનો કપ અમારા

રામજીભાઈને આપીને એમના શરીરનો કરી
ઢેકાણે લાવવા પ્રયત્ન કરીશુ

ઈના તો શુ ચા પણ મારે જ કરવાની ?

પ્રદીપ મં તું કર કાં તારો વર પણ રામજી
બેથા તો નહિ જ કરે

[હસે છે]

દિનીપ બાતી ! જે સવારથી રામજીભાઈના મીઝજ
બગડી જશે તો આખો દિવસ બગડ્યો સમજાશે
માટે આપણા જ લાભની દૃષ્ટિએ એમને સવા
રથી સતેવવા જરૂરી છે

ઈલા આપણથી તો આવું નહિ જ થાય
પ્રદીપ તારેથી શુ તારા વરથી ? ચ શે (હસે
છે બન્ને) ઉમેરે દિનીપ ! કે અમે રામજીભાઈને
અમારા એક સ્વજન સમ ન ગણીશુ

ઈના સવારની ચા મારે કરી બપોરે બેથી ચા
સૂએ એટલે બપોરની પણ મારે જ માથે

દિનીપ ચાર વાગ્યા પછી પીતી હોય તો એ
કી આપશે

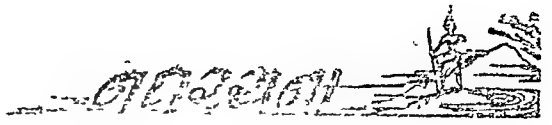
ઈના પણ કોઈ બેથી ચાર સુધીમાં મળવા આવે તો ?

પ્રદીપ તો શુ જેમ ઘણા ઘરોમાં બારથી ચાર
લિફ્ટ બધ છે તેવું બોડ^૧ મારેતું હોય છે
તેની જ રીતે બેથી ચાર ચા માટે કે કોઈ
મામ માટે અમારા રામજીભાઈ Not avail-
able એમ બોડ^૧ મારી મૂકવાનું કેમ ખરું
છ ને દિનીપ !

દિલીપ તદ્દન ખર

ઈના આવા બધા લાડ કરવા હોય તો પછી નોકરી જ
શુ કામ કરે ?

પ્રદીપ એનો જવાબ એ છે કે આરી રીતે નોકરને
રાખી ન શકતા હોય તો નોકર જ શા માટે
રાખે ? દિનીપ ! ઉમેરી દે કે અમારા રામજીને
એનાં કોઈ પણ સગાં સબધીઓ ટાઈમે
કટાઈમે ગમે ત્યારે મળવા આવી શકશે ને મળવા
આવનારને બીડી પામ ત્યારે અમારા ધરની દીવા
સગી છડેયોક એ વાપરી શકશે

દિલીપ : ઉપરાંત...એના સર્ગાવહાલાં આ ખાંડ કે એવી નાની ચીજો વિના પીડાતા હોય તો તે અમારા ભર્યા ભંડારમાંથી અમને વગર કહે... દરેક વસ્તુ આપીને એના સ્વજનોને સંતોષી શકશે...

પ્રદીપ : હા...કારણકે અમે માનીએ છીએ કે સંતોષ જેવું બીજું એકેય સુખ નથી—

ઈલા : આનો અર્થ એ જ થયો કે ધરમાંથી ફાવે તે લઈને તે આપી શકે.

પ્રદીપ : આમેય આપે જ છે ને? તો ખુદશા દિલે તેમ કરવા દેવાની છુટ દેવી શું ખોટી?

દિલીપ : ટૂંકમાં રામજલૈયા અમારા ધરને પોતાનું જ ધર માની શકશે.

ઈલા : એટલે...

પ્રદીપ : એટલે કે...એનું તે આપણું નહિ બને... પણ આપણું તે એનું ગણાશે...

ઈલા : આપણું તે એનું શી રીતે ગણાતું 'તું'?

પ્રદીપ : કેમ નહિ? તું જ તો રામાને ધણીવાર નથી કહેતી કે તારે આ ધરને તારા પોતાના ધર જેમ જ સંભાળવું.

ઈલા : એનો અર્થ એ નથી કે...ધરમાં ફાવે તેમ વર્તે!

દિલીપ : ભાભી...ચર્યા પછી...જહોર ખત્તર તો લખી લેવા દીધો...હા પ્રદીપ! જે ધર તેનું જ છે તો પછી આ સમયે કોઈ તેના સ્વજન મળવા આવ્યા હોય...તેને એ આનો વાટકો આપી શકશે.

પ્રદીપ : જરૂર...ઉપરાંત લખ કે ધરનાં જૂનાં છાપાં ડબ્બા શીશીઓ જૂનાં જોડા છત્રી...વગેરે એ જ વેચશે ને પેલા ખરીદનાર સાથે વેપારી કરાર કરી ફાવે તેટલું ખિસ્સામાં નાખવા હકદાર રહેશે.

દિલીપ : રામજલૈયામાં આવું ધંધાદારી લોહી વહેતું જોઈને અમને આનંદ થશે. હાં ઉપરાંત...શાક પાંદડું લેવા એને જ મોકલીશું.

ઈલા : એ તો બને જ નહિ...શાક પાંદડામાં તો એ કેટલું ખાઈ જાય!

દિલીપ : તે એ તો ખાશે જ. ભાભીશ્રી...તમે પેલી મરકરી વાંચી છે કે નહિ?

પ્રદીપ : એણે રામજીની રામાયણ સિવાય બિંદગીમાં બીજું કશું જ વાંચ્યું નથી.

ઈલા : ખડુ સારું...કઈ મરકરી, દિલીપભાઈ?

દિલીપ : એક રસોઈ યે નોકરીએ આવ્યો...ધરના માલિકે પૂછ્યું કે મહારાજ! કેટલો પગાર લેશો? તેના જવાબમાં મહારાજ શ્રી...પાંચ શેકને પૂછ્યું.

ઈલા : શેકને પૂછ્યું નહિ, કહ્યું.

દિલીપ : નહિ, પૂછ્યું. શેકના સવાલની સામે મહારાજે બીજો સવાલ મૂક્યો. ભાભી...આ જમાનો જુદો છે...

પ્રદીપ : હા તદ્દન જુદો...પહેલાં તો નોકરને શેક કહેતા કે આગળ ક્યાં કામ કર્યું છે? તેની ચિઠ્ઠી લઈ આવ...

ઈલા : (હસીને) ને હવે?

પ્રદીપ : હવે તો નોકર આવીને પૂછે છે કે શેક... આગળ નોકર કામ કરી ગયો છે...તે તમને તમારી સારી રીતભાતનું સર્તીશીક્ર આપી ગયો છે? કેમ ખરું ને દિલીપ?

ઈલા : શી નાખી દેવા જેવી વાત કરે છે? દિલીપભાઈ, પછી પેલા મહારાજે શેકને શું પૂછ્યું?

દિલીપ : મહારાજ ઉવાચ...કે શેક શ્રી...પાંચ...પહેલાં એ કહે કે...શાકભાજી લેવા કાણુ જશે? હું કે શેકાણી? શેકે કહ્યું કે ગમે તે લાવે, તું તારે તારા પગારની વાત કર ને? મહારાજ શ્રી વદ્યા કે જે શાક શેકાણી લાવે તો...પગાર. શ. ૭૫-૦-૦ ને જો મારે લાવવાનું હોય તો... પગાર શ. ૫૦-૦-૦ ચાલશે. કેમ સમજાય છે ને ભાભીશ્રી!!

પ્રદીપ : બેયું ને આમ વાત છે. મારે...આપણે આપણા આત્મી રહેવા રામજલૈયાને શાક પાંદડું લેવા જવા દઈશું ને પગાર ઉપરાંત-ચંદર પટર ખાવા દઈશું.

ઈલા : અર્થાત આખું ઘર ફના ફાટીયા થવા દઈશું.
હજી કંઈ બાકી છે તો ઉમેરી નાખો.

પ્રદીપ : બાકી છે...દિલીપ ! ઉમેર કે...બાથરૂમ સાફ કરવા જાય ત્યારે અરીસા સામે જિભો રહીને નિરાંતે એવું મુખારવિંદ નિદાળી શકશે...ને અમારા જ સુગંધી...તેલમાંથી તેલ નાખીને અમારા જ દાંતિયાથી...એમના કેશકલાપ મન થાય ત્યારે જાણી શકશે...

ઈલા : એવું કરે તો તો હું સીધું ગડગડીયું જ દઈ દઉં ખબર છે ?

દિલીપ : તે તો તો જ બને કે હાથે કામ કરવાની શક્તિ હોય તો જ એમ કરી શકશે બાબીશી ! (જવાબ નથી મળતો) નહિ ને ! તો પછી આ શરતો પાળવાની જ રહી...

પ્રદીપ : હા અને લખ કે...એવી રીતે તેલ નાખીને પછી જ્યારે અમારી ચાની ટ્રે નીચે મૂકવા માટે એમનું મસ્તક અમારી તરફ નીચું નમાવશે ત્યારે એમનું મસ્તક ને અમારી નાસિકા પાસે પાસે થઈ જતાં, એમનાં મસ્તકમાં રહેલી તેલની સુગંધ અમારી નાસિકામાં પેસશે તોયે અમે નાક આડા કાન કરી દઈશું.

ઈલા : આંખ આડા કાન એ કહેવત છે...આ વળી નાક આડા કાન એ કંઈકે નવું જ સાંભળું છું.

પ્રદીપ : ન જોવાનું જોવાઈ જાય તો આંખ આડા કાન કરવા ને ન સૂંધવાનું સૂંધાઈ જાય તો નાક આડા કાન કરવા. મેં ન કહ્યું કે સમય પ્રમાણે કહેવતો પણ બદલાવાની જરૂર છે. ને દિલીપ, ઉમેર...કે ઓરડો સાફ કરવા જાય ને ટેબલ પર પડેલ પાનસોપારીની રકાખીમાંથી...એ મન થાય ત્યારે સોપારી ખુશીથી ખાઈ શકશે.

ઈલા : આપણું તેલ...આપણો દાંતિયો...આપણી જ સોપારી...આ તે તમે શું કરવા બેસા છો ?

પ્રદીપ : વધારે કંઈ જ નથી કરતો...નોકરને પોતાનું ઘર લાગી જાય તે જાતનું વાતાવરણ જીભું કરી

રહો છું....હા...દિલીપ ઉમેર...કે રોહની સીંગા-રેટ પણ મન થાય તો કાઢવાર પી શકે છે. આખરે...સીંગરેટ...

ઈલા : બહુ થયું હવે...હજી કંઈ બાકી છે દિલીપભાઈ ? દિલીપ : કેમ નહિ...ઉમેર છું કે રામજીભાઈ જમતા હશે ત્યારે તેમને દરમીજ નહિ બોલાવીએ...કારણ કે અમે જાણીએ છીએ કે જમતાં જમતાં જિહાડવાથી એમની પાચનશક્તિને ધક્કો લાગે છે. ઈલા : ને આપણે જરૂર પડે ત્યારે જમતા જીડીએ છીએ તેનું શું ?

દિલીપ : આપણે ગમે તેમ કરીએ...પણ એ શા માટે કરે ! એ તો શરીર સાચવીને જ બધું કરશે...એમને તો યોગ્ય હવા...યોગ્ય ખોરાક...યોગ્ય કસરત ને...યોગ્ય જિંદગી...બધું જ અરાખર મળતું જોઈએ...ઉપરાંત રામજીને રુચે તેવો ખોરાક આપીશું...

ઈલા : એને તો રોજ શીરો ખાવો રુચે તો શીરો આપશો... ?

પ્રદીપ : મન કરે તો આપવો પણ પડે ! ઉપરાંત ઉમેર કે...ખાઈને રસોડું ચોકડી એમ ને એમ મૂકીને પણ જો એ આરામ કરવા માગશે તો પણ અમે વાધો નહિ જીડાવીએ.

ઈલા : હું પૂછું છું કે એ કંઈ કામ કરશે કે આખો દી આરામ જ કરશે ?

પ્રદીપ : આરામ તો જરૂરી છે. શરીરમાં Wear and tear થાય તેને રીપેર તો કરવાં જ રહ્યાં ને...સાસુની વહુઆફ કામથી યાકે...ત્યારે ધડી-ધડી નાનાં છોકરાને ધવરાવવાના બહાને બેસી જાય...તેવી જ રીતે અમારા રામજી ધડીધડી એમની કાળોડી...પડી ગએલી એમની પાનની થેલી બોલીને...પાનપટ્ટી બનાવવામાં ને તમાકુ મસળવામાં બની શકે તેટલો વખત માળી શકશે.

દિલીપ : ખરી વાત છે બાબી. આ જમાને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનો છે. આપણાથી રામજીનાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય ઉપર તરાપ કેમ મારી શકાય ? એને

કચારે સુવું...કચાં સુવું...કેટલોવાર સુવું...
શું ખાવું? કચાં ને કેટલું ફરવું...કેટલાં પાન
ખાવાં...ને કેટલીવાર નીચે ઊતરી જવું...એ
બધા જ વ્યક્તિગત પ્રશ્નો છે...તેમાં આપણાથી
માથું ન ભારી શકાય.

ઈલા : જો આવી સ્વતંત્રતા જ જોઈતી હોય ને તો
પછી તોફારી જ ન કરે...લોગબ્યા કરે ઘેર બેસીને
સ્વતંત્રતા.

દિલીપ : પણ એ કચાં તોફારી શોધતો આવે છે...
તમે તોફાર શોધતા જાઓ છો. ગરજ તમારી છે.

પ્રદીપ : ને ગરજ તો ગધેડાને પણ આપ કહેવો પડે છે.

દિલીપ : ત્યારે આ તો રામજીલૈયા છે. (હસે છે)
પ્રદીપ ! ઉમેરૂં છું કે વારેતહેવારે એટલે કે ગોવિંદા
આવે ત્યારે...ગણપતિ પધારે ત્યારે...નાળિયેરી
પુનમ આવે ત્યારે...ગંગા આવે ત્યારે...

ઈલા : એની મા મરે ત્યારે...ઐરી માંદી પડે ત્યારે
સગો પરણે ત્યારે...કાકા રડે ત્યારે...કાકી
માંડે ત્યારે...

[હસી પડે છે]

દિલીપ : ખરી વાત છે લાલી, જરાજર એમ જ.
એટલે કે ટૂંકમાં ન્યારે ને જેટલી રજા એ
માગશે એટલી રજા એને આપવામાં આવશે.

ઈલા : ટૂંકમાં આ રીતે ખાર મહિનામાં એક બે
મહિના રજામાં કાઢશે. ...૩ મહિના આરામમાં
ને ફરવામાં કાઢશે...મહિનો પાનપટ્ટી ખાવામાં
કાઢશે. બાકી રહેલા કલાકના દાંડા ગણીએ તો
ત્રણેક મહિના જેટલું થાય. તેટલું રામજીલૈયા
કામ કરશે. વાહ બાઈ શી વાત કરો છો ને!

પ્રદીપ : મને તેટલાથી સંતોષ માનતાં શીખો. દિલીપ,
ઉમેર કે એને જેટલા રૂપિયા જોતા હશે તેટલા
વગર સંકોચે અમારી પાસેથી advance
લઈ શકશે.

ઈલા : Advance તો હું એક પાઈ પણ ન આપું.
બે ત્રણ નોંધરને આપ્યા તે પાછા જ ન આવ્યા.

પ્રદીપ : જનમ્યું તે જવાતું જ...તે પ્રમાણે.. આપ્યાં
નાણાં પણ જવાનાં જ તેમ ગણીને જ આપવાનાં.

ઈલા : એવી કંઈ જરૂર નથી. પછી તો એ ફાવે
એમ વતે છે ને આપણે રૂપિયા આપ્યા હોય
એટલે એને દાદી પણ શકતાં નથી. રૂપિયા
આપીને તો આપણી સ્થિતિ સાપે છઠ્ઠુંદર ગળ્યા
જેવી થાય છે.

પ્રદીપ : નહિ આપો તો એ બહાને જશે, કદાચ આપો
તો ટકી જવા સંભવ.

દિલીપ : લાલી, લોકો ધણીવાર એમનું ધન કૃષ્ણા-
પણુ કરે છે ને તેમ આપણે આ advance
ધન રામાયણું કરી દીધું છે તેમ સમજી લેવાનું
જેથી જીવ ન બળે. કેમ ખરું છે ને પ્રદીપ?

પ્રદીપ : તદ્દન ખરું દિલીપ ! ઉમેર કે ધોતિયાં તો
૧૨૦ કાઉન્ટના ઝીણામાં ઝીણાં ને સુંદર મળનાં
આપીશું.

ઈલા : ત્રીજે દાંડે જ ચીરીને લાવશે એવું શું?

પ્રદીપ : એમાં કંઈ વાધો નહિ. પણ આમ મનેનું
ઢળકતું ધોતીયું ને સુંદર શર્ટ પહેરીને, આપણા જ
મધમધતા તેલે...ને આપણા જ દાંતિયાથી એમના
કેશકક્ષાપ ને મુખે તાંબુલ છાંટતો રામો આપણે
આંગણે શોભશે કેવો?

દિલીપ : કોઈ પણ આવે તેને બતારી શકશે કે જુઓ
આ અમારો રામજી ! છે તમારે ત્યાં આવો
રામજી?

[હસે છે]

ઈલા : માન્યાપ કન્યા જોવા આવનારને કન્યા
દેખાડે તેમ, ખરું ને?

[હસે છે]

પ્રદીપ : હા તેમ જ. ને દિલીપ, નીચે તા. ક. કરીને
ઉમેર કે કશુંયે કામ આવડું ન હોય તેવા
રામજીલૈયા પણ દાનર યઈ રહે છે. કારણ કે
અને જણીએ છીએ કે જે ઘરમાં તોફાર અદ્ધ
બદલાતા હોય તે ઘર તોફારની નિશાળ જેવું બની
જાય છે.

ઈના : નોકર હોય તદ્દન અણધારે પણ પગાર તો પૂરા માગે છે.

પ્રદીપ : તે તો માગે જ...સાચું પૂછ તો એણે વધારે માગવો જોઈએ.

ઈલા : વધારે માગે ?—શું વાત કરો છો ?

પ્રદીપ : હાસ્તો...તું જ વિચાર કર ને...આવડતવાળો જે કામ એક કલાકમાં કરી શકે તે જ કામ કરતાં—અણુઆવડતવાળાને જે થી અઢી કલાક થાય...અને તે ન્યાયે તેને જે થી અઢી કલાકનો પગાર વધારે મળવો જોઈએ ને ? કેમ શું કહે છે દિનીપ !

દિનીપ : એમનું ગણિત છે. જો એક કલાકના આટલા—તો અઢી કલાકના કેટલા ! કેમ બાળી વાત ગળે ઊતરે છે ને ?

ઈલા : વાહરે તમારું ગણિત...

પ્રદીપ : જમાના અમાણે ગણિત પણ બદલાઈ રહ્યું છે. હાં દિનીપ, એક વાત રહી ગઈ...ઉમેરી નાખ તો—(પેલો લખે છે) અમે આટલું કરીશું છતાં યે એને અમારું ખરાબ ખોલવાની, ટીકા કરવાની, ને અમારા ધરની દરેક વાત એમની રામા ભેયાની સલામાં કહેવાની સંપૂર્ણ છૂટ રહેશે. કારણ કે આ યુગમાં કોઈના વાણી-સ્વાતંત્ર્ય ઉપર અમે કાપ મૂકવા ઇચ્છતા નથી...

[નય છે.]

ઈલા : કોઈ આવ્યું હાગે છે—જેકે કોણ છે...

[આ વખતે કોઈ બારણું ખખડાવે છે...]

દિનીપ : પ્રદીપ...રામજીની રામાયણ તો ભારે ચલાવી ...હવે કંઈ આ-પાણી મળશે કે કેમ ?

[ચેકી આવે છે ચોરસમાં લઈને]

ઈલા : લીયો હવે શું થશે...

પ્રદીપ : શું થયું ?

ઈલા : કાકા-કાકી કાલે સવારે આવે છે...હવે શું થશે ? નોકર વિના શું કરીશ ?

પ્રદીપ : હાલ તો કાગળ...

[આવે છે...વાવે છે...ત્યાં ફાન આવે છે... ઈલા લે છે]

ઈલા : શું કહ્યું ? હા...હા...શું આજે જ આવશે ? પણ એમને શનિવારે નહિ ફાવે...જવાના છે ? આજે જ આવશે...વા...રે...

[ટેલિફોન મૂકીને માથે હાથ દબાવે ત્યાં જ ખુરશીમાં બેસી પડે છે.]

દિનીપ : શાં માટે ખરબચડા બાબતીશી ?

ઈલા : (પ્રદીપને) ભારતીનો ફોન હતો...રાહુલ શનિવારે જવાનો છે...તેથી આજે, સાંજે જ મારા આવશે બન્ને...

પ્રદીપ : વાહરે રાહુલ...તને પણ ચાર દિવસથી જમવાનું કહેતો 'તો...તે આજે આવવાનું સંજયું'...ને આ કાકાને પણ અત્યારે જ મોતૈયો પાક્યો...

[બાબાનાં રડવાનો અવાજ આવે છે...અંદરથી]

ઈલા : ઓહ બાબો પણ ઊઠ્યો...

[અંદર નય છે. રડતાને ધમો રાખે છે તે અવાજ ને બાબાના રડવાનો તથા ધીમું થવાનો અવાજ અંદરથી આવે છે.]

પ્રદીપ : દિનીપ ! નોકર વિના મુશ્કેલી પડવાની છે હાં !

દિનીપ : મુશ્કેલી શાની ? તું ઑફિસમાંથી આકે દા'ડાની રજા લઈ લે !

[આ અરસામાં બાબો રડતો બેઠે થઈ જવાથી ઈલા અંદર આવે છે એને જોઈને.]

દિનીપ : બાબીશી ! આજે આ દીયેરજીને આ બા મળવાની કે એમ જ રવાના થઈ જવું પડશે !

ઈલા : આ તો કરું છું...પણ...(આ વખતે પાછું બારણું ખખડે છે) પાછું કોણ આવ્યું ?

[ગભરાઈને ખોલવા નય છે.]

પ્રદીપ : બધાને આજે જ ટપકી પડવાનું સંજયું લાગે છે.

[ઈલા હરખાતી જમી આવે છે,]

ઈલા : ગુનુ આવ્યો છે...એ અંદર ગયો છે...જુઓને ...ભાઈશાખ તમે એને સમજાવીને રાખી લીયોને ..

પ્રદીપ : પણ એ રહેશે ખરો !

ઈલા : તમે કહેશો તો રહી જશે.

દિનીપ : પ્રદીપ, જરૂર પડશે તો હું પણ એમાં મારો સર પુરાવીશ.

પ્રદીપ : પણ પાછો એ ચોરી કરશે તો ?

ધ્વજા : નહિ કરે...

દિલીપ : (હસીને) ભાભીને ખાત્રી છે કે નહિ કરે...

ધ્વજા : હું જરાક વધારે સાવચેત રહીશ.

પ્રદીપ : પણ સાહુકારની એક નજર ને ચોરની હજાર નજર તે ખબર છે ને ?

દિલીપ : સમજે છે તો ભાભીશ્રી પૂછું જ...પરંતુ અત્યારે...આંખ આડા કાન કરવાના છે. કેમ ? ખરું ને ભાભીશ્રી !

પ્રદીપ : પણ આવી રીતે ગરજ બતાવીને રાખીશ... તો માથે ચડી જવાનો હં !

ધ્વજા : આમેય ક્યે દા'ડે માથે ચડેલો નહોતો...પણ કાલે ઠાકા આવશે...આજે જમનાગાં...જે ઠીક લાગે તે કરો...જરૂર પડે તો બે રૂપિયા પગાર વધારી આપો પણ રાખી તો લીધો જ.

દિલીપ : (હસે છે) ચોરી કરનારને શિક્ષા થઈ સાંભળી છે...પણ આ તો ચોરી ને ઉપરથી પગારવધારો...શું દાક્ષત છે ને ભાભી ! આ હિસાબે ચોરી કરવી સારી હં પ્રદીપ !

ધ્વજા : ભાઈશાળ તમે એમ હસવામાં વાત ન કાઢી નાખો...પેલો ચાલ્યો ન જાય...એને બોવાવી તો જુઓ...

પ્રદીપ : (ખૂંસો મારે છે.) ગતુ...ગતુ...

ગતુ : (આવે છે) કાચ...આહત...

[ધ્વજા નીચા મેઢે બેઠન ટાંકે છે...ને દિલીપ વાંચે છે]

પ્રદીપ : તું પાછો આવી ગયો ને ? ઠીક થયું...તારે શું લગા માણસ...એમ તે વળી કાંઈ કામ મૂકીને ચાલ્યા જવાતું હશે !

ગતુ : પન શેઠ...મી...

પ્રદીપ : હું બધું સમજું છું પણ જો, એ તો ધર હોય તે બે શબ્દો કહેવા ય પડે. પણ મને ખાત્રી હતી જ કે તું જરૂર પાછો આવવાનો, તારા જોવા ડાહ્યો માણસ...

ગતુ : પણ શેઠ હું નોકરી કરવા નથી આવ્યો...

પ્રદીપ : એમ તે કંઈ હોય...જો તારે કચ'ઈક નોકરી તો કરવી જ છે ને ? તો પછી આ જૂનું ને બાણીતું ધર જ સાફ ને ?

ગતુ : શેઠ...માલા ..

પ્રદીપ : તું એમ ઉતાવળો ન થઈ જ...જો—તારે નોકરી જોઈએ છે ને અમારે નોકર—ખરું ને ? તો પછી...

ગતુ : નહિ શેઠ (જેરથી) માલા અસી નોકરી નહિ પાઈએ...

પ્રદીપ : તું એમ ઉમેરાઈ ન જ—(ધ્વજા પગાર વધારવાનો ઇસારો કરે છે તે જોઈને) હાં... જો તું કહેતો હો તો બે ચાર રૂપિયા પગાર વધારી આપીએ—બોલ પછી છે કંઈ ?

ગતુ : નહિ શેઠ...માલા પગાર ખીગાર કાચ નહિ પાયજે...માલા અસી નોકરી જ નહિ પાયજે.

પ્રદીપ : પણ તું નોકરી વિનાનો રહીશ...ગરીબ માણસ હેરાન થઈશ તેના કરતાં—

ગતુ : શેઠ, મને નોકરી મળી ગઈ...

ધ્વજા : તને એટલી વારમાં નોકરી મળી ગઈ ? જુદી વાત...

ગતુ : મીં જુદા માનુષ નહિ.

દિલીપ : ના ભાઈ ના... તમે સાચા માનુષ...પણ ગતુ ! આખરે આ જૂની નોકરી છે...

પ્રદીપ : ને હજી પણ એ કહે તો...બે ચાર વધારે આપવા તૈયાર છે.

દિલીપ : ગતુ, આખરે નવી નોકરીમાં પગાર પણ શું મળવાનો ?

ગતુ : પાંચ રૂપિયા જમ્મી મળ્યા છે...મી—જમ્મી... [જવા લાગે છે તેને જોઈને]

ધ્વજા : જો તારે નોકરી જ નહોતી કંઈ...તો પછી અહીં અત્યારે આવ્યો 'તો શા માટે ?

ગતુ : મારી પેટી લેવા આવ્યો 'તો... (રૂંદને) શેઠ માલા પગાર દીધા.

ઈલા : એક પાઈ પણ નહિ મળે...જ તારે જવું હોય તો...

ગુનુ : કેમ નહિ મળે? આમી દાઈ હરામનું નથી મામતા, કામ કર્યા છે એના પગાર માગીએ છીએ.

ઈલા : ચોરી કરીને ક્યાં આપું બેથું ક્યું છે!

ગુનુ : શેડ, પગાર આપો છો કે નહિ?

પ્રદીપ : ('માથું' ધુણાવીને) નહીં...

ગુનુ : મી જાનો ..આ'તા મી પહેલીવા એઈલ...મી

અમનો તુમી માલા પગર કસાક નાહિ દેતો,...

ઈલા : કસાક નાહિ દેતો શું? નથી જ મળવાનો.

ગુનુ : કસા નાહિ મીળલ-ને તુમચી કડે આતા કાણુ ધરી રહેત ..તે, મી આતા બગતો...

ઈલા : તું નહિ તો તારા ભાઈ હજાર મળશે.

ગુનુ : મી બગતો ને કાણુ રાહેત તી...

[કહીને આંખો જાય છે. બારણું ખખડે છે]

ઈલા : એવી ખીજ ચડે છે કે જિંદગીમાં નોકરનું નામ ન લઉં...

દિલીપ : બાબી, કોઈ મળવા આવ્યું લાગે છે. (પ્રદીપ બોલવા જાય છે) પ્રદીપ! કોઈ બાબીને મળતા આવ્યું હોય ને—આ પાણી પાવા પડે તેમ હોય તો અત્યારે ત્યાંથી વિદાય કરી દેજે—કારણ કે અત્યારે કોઈને Receive કરવાનો બાબીશ્રીનો Mood નથી.

પ્રદીપ : જેમ ર થી ૪ આપણા રામજી લેવા not available તેમ રામજીની ગેઠાજરીમાં... તારા બાબીશ્રી...not available એમ ને!

[બારણું ખખડે છે]

[બારણું પાછું ખખડે છે. ને પ્રદીપ બોલવા જાય છે...ત્યાં ફેન આવે છે.

દિલીપ ફેનની નજર હોવાથી તે પે છે]

દિલીપ : અલાઉ...કાણુ...સોહિલ્દીએન? હા-હા...

ઈલા : કહી દીધોને કે નથી. અત્યારે પાછી માથાફાડ કરશે.

દિલીપ : બાબી કહે છે કે બાબી ધરમાં નથી.

ઈલા : (હેઠાઈને) લાવો ફેન. (લે છે) અલાઉ હા...હા બારતી જમવા આવવાની છે...તું પણ આવી જઈશ...ના રે ના વધો શું હોય... આવજો ને...વા રે. હા-હા. જરૂર...

[ફેન ખૂંદને માથે હાથ રે છે,]

દિલીપ : સોહિલ્દી પણ જમવા આવશે ને...fine ...ભાભી તો હું પણ આવી જઈ ને? (હસે છે...પ્રદીપ આવે છે તેને જોઈને) પ્રદીપ, જમનાર્ગનાં નંબર વધતા આવ્યા ને તેટલો જ ગજારાટ પણ ભાભીનો વધતો ચાલ્યો છે.

પ્રદીપ : એમાં ગજારાવાડું શું છે? હા ઈલા, સુમરી-એન કહેનાં ગયાં છે કે તેં મંગાવ્યાં હતાં..તે લીંથુ એ આજે લેતા આવશે.

ઈલા : પણ તમે ના ન કહી?

પ્રદીપ : હું શું જાણું કે ના કહેવાની હશે.

ઈલા : એટલું તો જાણો છો ને કે ધરમાં નોકર નથી. હું તો લીંથું બરીશ, રાધીશ કે ધરનું કામ કરીશ?

પ્રદીપ : કાલે બરજે...ક્યાં એક દહાડામાં બગડી જવાનાં છે!

ઈલા : કહેવું સહેલું છે. કાલે તમારાં કાકા-કાકી આવશે અને પોતે તો મમળા ઓફિસ જઈ ને બેસશે.

પ્રદીપ : ના તું કહેતી હોય તો મમળો ઘેર બેસી રહું. [આ વખતે બાબો રડે છે...ને બારણું ખખડે છે]

ઈલા : પાછો બાબો ઝડ્યો. આજ તો એણે પણ જીવ લેવા માંડ્યો છે. (બારણું બંધાવવા પ્રદીપ જાય છે.) ને પાછું કાણુ જાણે કાણુ ટપકી પડ્યું.

પ્રદીપ : લે ખુશી યા, નોકર આવ્યો છે.

ઈલા : ખરેખર...

પ્રદીપ : (નોકરને બોલાવે છે) રામજી, આવ. (નોકર આવે છે) એ પૂછતો આવ્યો છે કે તમારે ધાટી જોઈએ છે ને! નોકર નથી એ વાત પણ વાધુવેગે ફેલાતી લાગે છે.

ઈલા : તેં ક્યાં કામ ક્યું છે ?

રામો : મેં મુંજઈમાં જ કામ ક્યું છે.

દિલીપ : લાભી અસમત્યારે ઝાસમાઝી ખટપટ કસ-
મયાં વિના રાસમાખી લીયો ને.

ઈલા : વારૂ વારૂ તું માગીશ તે પગાર આપીશું,
આજથી જ રહી જા.

રામો : વારૂ બાઈ, તો હું કપડાં બીપડાં લઈને
સાંજે આવીશ.

ઈલા : કપડાં લેવા રાત્રે જાજે. અત્યારે તો રહી
જા.

રામો : વારૂ...

[જવા લાગે છે.]

ઈલા : હા...સ...હવે...આ-પાણી કરું છું હો
દિલીપભાઈ!

[ત્યાં રામો પાછો આવે છે]

રામો : બાઈ શેઠનું નામ શું કીધું ?

દિલીપ : હજી તને કંઈ કશું જ નથી.

પ્રદીપ : મારું નામ પ્રદીપ શાહ છે.

[રામો ખિરસામાંથી ચાટી કાઢીને ડાકું ધુણાવે છે]

દિલીપ : કેમ લાઈ ડોસમોકું ધુસમુણાવવું પડે છે ?

રામો : શેઠ માગી મીરટીક ઝાલી.

[ખુરશીમાં પડે છે.]

છ રોજની રામાયણ. લે૦ રંભાબેન ગાંધી. પ્ર૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦, અમદાવાદ. રૂ. ૨-૮-૦

★

સ્વપ્ન-વાહક

કરે મનુરી શ્રમજીવીઓ જ્યાં
ધુમાડા થકી કાળા થઈ
ત્યાં સ્ફૂર્તિ લઈ ઝાંઝળ ને ઉધાની
સોગાદ સ્વપ્નાંની ધરવા ગઈ.

દેખું હવે ક્યારેક આકાશ જેણે
એ દાળી, અકારી ગલીઓ મહીં
દેવા ગઈ સ્વપ્ન-લોંઠી યડી
હતી ખોટ એમને સ્વપ્નોની નહીં!

હિમાંશુ બહેરા

[મેરી કોલવીન ડેવીસની અંગ્રેજ પંડિતઓ ઉપરથી]

‘તમે આટલું ભણ્યા છતાં જૂનમાં માનો છો?’ મેં આ પીતા પીતા જૂનની વાત કરતા મારા પતિના મિત્ર સુધાકાન્તને કહ્યું : ‘ને તમે જ આ પ્રમાણે માનતા હો તો પછી અમલ્ય ગામડીયા માને એમાં શંકા શી? આપણો દેશ જૂત પિશાય અને ધર્મની શુષ્કતામાં એવો જડાઈ ગયો છે કે વાત છોડી દો.’

‘પણ રત્નહામેન! મારી વાત તો સાંભળો?’
‘એમાં સાંભળવા જેવું શું છે? બધા એમ કહે છે—ખાસ કરીને ગામડામાં. હું જ્યારે નાની હતી અને મારા મોસાળમાં જતી ત્યારે મારા દાદા વાત કરતા કે ‘હું જ્યારે એક—અમુક સાંજે ફરવા ગયો ત્યારે મેં એક બાળકને રડતું સાંભળ્યું. રડતા બાળકને જોઈને હું વિચારમાં પડી ગયો કે આ ખેતરમાં આમલીના ઝાડ નીચે આ બાળક કોનું હશે? મને જોઈને એ બાળક વધુ ને વધુ રડવા લાગ્યું. મેં, દયા આવવાથી એ બાળકને તેડી છાનું રાખવા પંપાળ્યું. પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે એ બાળક તો મોઢું થયું. લાંબુ ને લાંબુ થતું ગયું. થોડું અંધારું હતું આથી હું બરાબર જોઈ શક્યો નહિ. પણ સ્ત્રીના અવાજમાં તેણે તો હસવા માંડ્યું. મારા શરીરમાંથી એક ધૂનરી પસાર થઈ ગઈ. શરીર પરસેવો વળ્યો. મેં એને ફેંકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જાણે સાચામાં બીડાઈ ના ગયો હોત’ એમ મારા ગળામાં એણે એવી ચૂક લગાવી કે હું જડાઈ છૂટી ના શક્યો.

‘મેં જોરથી એને તરછોડ્યું. એ તો મોટેથી રડવા લાગ્યું, હું ભયથી ધૂનજો ત્યાં બિરો રહ્યો. મેં એને જોયું. એ બાળક નહોતું. દોડવાનું મન થયું પણ દોડવાની શક્તિ જ ના રહી. આમલીના ઝાડ ઉપરથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ આવ્યો. મારા આખા શરીરે પરસેવો પરસેવો.’

‘મેં ત્યાં જોયું તો આમલીની ડાળ ઉપર ત્રણ સ્ત્રીઓ બેઠેલી. એમને જોઈ જાણે પુનશ્ચ ના હોત’

જૂતપ્રેતમાં આપણે ન માનીએ, એના વિશે કશું ન સાંભળીએ. પણ માણસની અધૂરી રહી ગયેલી કામનાઓ જ એને જૂત દેખાડે છે. બાળપણના પ્રબળ પ્રેમને આ પ્રેત-વાતાં દેવો સળંગ રજૂ કરે છે! કૌતુકપ્રધાન વાર્તાઓના આ લેખકનો નવો પ્રગટ થયેલ સંગ્રહ ‘છેલ્લો અભિનય’ માંથી આ વાર્તા અહીં મૂકેલ છે.

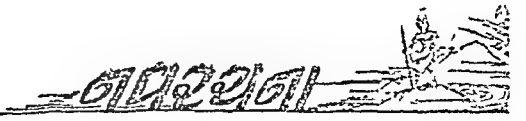
તેમ હું રતબ્ધ બની તાડી રહ્યો. પણ હું દિંમતવાન જનરો. આથી ગમરાયા સિવાય ત્યાં ગયો અને જોરથી જૂન પાડી ‘તમે કાણ છો?’ એમ પૂછ્યું.

‘જવાબમાં ખડખડાટ હસવા સિવાય કંઈ સંભળાયું નહિ. પાછળ જોયું તો એક ભડકો થયો. હું બીકનો માર્યો ધૂન્યું છું ત્યાં તો આમલી પર પણ ત્રણ ભડકો થયા અને ત્યાં કંઈ નજરે ના પડ્યું.’

‘આખા શરીરે રેબરેમ હું ધેર આવ્યો. જાણે મહિનાઓની બિમારીમાંથી બચ્યો ના હોત’ તેમ મારું શરીર ચાલતા ધૂનવું હતું. મારા ચહેરા પીળો પડી ગયો. મારા વાળ પણ થોડા ધોળા થઈ ગયા. બધાએ પૂછ્યું : ‘કાશીભાઈ! શું થયું?’ મેં બધી બિના કહી. ધરડા માણસો તો હસવા લાગ્યા, ‘અત્યા એમાં આટલો ધૂન છે શું? એવાં કંઈ જૂત અમે જોયાં. ટેકરાવાળી આમલી ઉપરનાં ભૂન બધાંને દેખા દે છે જ.’ આમ વૃદ્ધોએ વાત કરી આથી મારી દિંમત આવી, પણ હું દિંમતવાળો હોવા છતાં એ આમલી તરફ કદી રાતે જતો નથી.’

મારા દાદાની આ વાતથી સુધાકાન્તભાઈ, હું એટલી હસી કે બધા મને જોઈ રહ્યા.

‘જેન, છું થોડું ધણું ભણી ગયો એટલે જૂતમાં માનતી નથી. પણ અમે તો નજરોનજર જોયું છે.’ મારા દાદા કહેતા. પણ હું તો આ બધો મગજનો કામ માનું છું.

‘સ્નેહાબેન, તમારી વાત કરવાની રીત જ કહી આપે છે કે તમે ભૂતમાં માનો છો !’

‘જવ જવ હવે.’

‘પણ મારી વાત હવે સાંભળશો કે નહિ ?’
સુધાકાન્તે વાત સાંભળાવવા આગ્રહ કર્યો.

‘સ્નેહા ! તું સુધાકાન્તની વાત તો સાંભળ !’
મારા પતિ યશોધરે કહ્યું.

‘જ સંભળાવો.’

‘હું મારી ફાઈને ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં પડોશમાં એક સ્ત્રીને એની મરી ગયેલી સાસુ ભૂત થઈને વળગી, ન્યારે મેં આ વાત સાંભળી ત્યારે પહેલાં તો હસી કાઢી. ત્યારે તમારો જોવા જેવો છે એમ કહ્યું. ત્યાંના મારા શિક્ષક રમણલાલ સાથે એ ધૂણતી સ્ત્રીને હું જોવા ગયો.

‘રમણલાલ, આવા ભૂતમાં તમે માનો છો ?’

‘ના રે ના.’

‘હું પણ નથી માનતો.’

‘છતાં મને એક સમજાવું નથી કે એકદમ માણસના મગજમાં આવા વિચારો કેમ આવતા હશે.’

‘ન્યારે અમે ત્યાં જઈને જોયું તો લગભગ ૨૫ વરસની સ્ત્રી જોરથી ધૂણતી હતી. લોકોનું ટાળું આજુબાજુ ભીડું હતું. ધૂણતાં ધૂણતાં એ વચ્ચે થોડું ખેલતી, તો કોઈ વખત હસતી, તો કોઈ વખત રડતી પણ ખરી. આ તમાસો સ્ત્રીવામાં મને અને રમણલાલને મજા આવી.

એકાએક એ સ્ત્રીની ખેલવાની રીત ફરી ગઈ. એણે તોતડું ખેલવા માંડ્યું.

‘એની સાસુ પણ તોતડી જ હતી ને ?’ ટાળામાંથી એક સ્ત્રીએ કહ્યું.

‘એ તો એની સાસુને હમેશ તોતડું ખેલતા સાંભળતી હશે એથી ચાળા પાડતી હશે.’ સ્નેહલતાએ વચમાં જ કહ્યું.

‘ના ના એમ નથી. એ જ આત્મા મોક્ષ ના પામ્યો. આથી આ જગતમાં લગ્ન કરે છે. આ જ કારણથી આ ભૂત-પ્રેતની સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી છે.’

‘હું તો એમાં કંઈ માનતી નથી.’

‘પછી શું થયું ?’ યશોધરે કહ્યું.

‘પછી તો એ સ્ત્રીએ એની સાસુની બધી વાત કહી. જાણે એની સાસુ જ ખેલતી હોય ! એની સાસુનાં સંબંધીઓની વાત કરી. જૂનાં ઝાળખાણુની વાત કરી, જે વખતે આ સ્ત્રી જન્મી પણ નહિ હોય. આથી મને ખાતો થઈ કે ભૂત જેવી કોઈ વસ્તુ છે ખરી.’

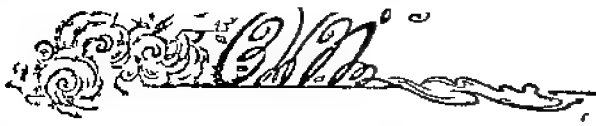
૬

આ-નાસ્તો ખાઈ યશોધર અને સુધાકાન્ત ફરવા ગયા. સ્નેહલતા ધરનું કામ કરવા લાગી. એના મગજમાંથી ભૂત વિષેના વિચાર ખરયા જ નહિ. શું હશે ? ને માણસ મરણ પછી ભૂત થતો હોય તો એનો આત્મા ક્યા રૂપે ક્યાં ભસતો હશે ? શા માટે એ મોક્ષ નહિ પામતો હોય ? જીવનની કોઈ અભિલાષા પૂરી ના થાય એ કારણ હશે ? આ સ્નેહલતાના મગજમાંથી વિચારો આવ્યા જ કર્યા.

યશોધર પોતે બહુ ધનવાન નહિ પણ છતાં જેસે ટકે સુખી માળાપનો એકનો એક દીકરો હતો. કોલેજમાં સ્નેહલતા સાથે એને ઝાળખાણુ થઈ, પિતા તો નાની વયમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, આથી માતાના આગ્રહને વશ થઈ તેણે સ્નેહલતા સાથે લગ્ન કર્યું. માતા સુખી યુગલને જોઈ આનંદથી દેવલોક પામી.

તેમના નાના બંગલામાં બંને આનંદથી જીવન ગુજારતા. યશોધરને હમણાં નોકરી પણ સારી મળી હતી. આથી તેમને જીવનની સામાન્ય બધી જ જરૂરીઆતો મળી ગઈ. બંગલાની ચારે બાજુ નાનો બાગ હતો. સ્નેહલતા નાના છોડને પાણી પાતી. વસન્ત પૂર બહારમાં ખીલી હોવાથી મોગરા, જુઈ અને ગુલાબ ઉપર અનેક ફૂલ ખીલ્યા હતાં. ચંપાના છોડને ઉછેરવા તેણે એક બે વખત પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ જમીન માફક નહિ હોવાથી એ ચૂકાઈ ગયો.

આજે આખો દિવસ સ્નેહલતાના મગજમાંથી ભૂતનો વિચાર ગયો જ નહિ. એ ન્યારે પચારીમાં આળોટવા લાગી ત્યારે પણ એને ભૂતનો જ વિચાર

આવ્યા ક્યોં. મોડી રાતે એને જાંઘ આવી. પણ જાંઘમાંથી એકદમ બેડી થઈ એણે જૂમ પાડી:

‘ચંપાનાં ફૂલ !’

‘શું થયું ? શું છે ?’ વગેરે પ્રશ્ન પૂછતો યશોધર પણ જાગી ઊઠ્યો.

‘કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ.’

‘તું મોલી ને કાંઈક ?’

‘એ તો મને સોનેરી ચંપાના ફૂલની સુગંધી આવી.’

‘અત્યારે રાત્રિએ સુગંધી આવી ?’ યશોધર આશ્ચર્ય પામી ગયો.

‘હજી પણ થોડો થોડો વાસ આવે છે.’

‘મને કાંઈ ખાસ નથી આવતી !’

‘તમને શરદી તો નથી થઈ ને ?’

‘તું’ પણ કમાલ છે. રાતે એકાએક ચંપાના ફૂલની સુગંધ આવે છે અને કહે છે કે મને શરદી થઈ છે !’

‘તો મને જરૂર સુગંધી આવે છે.’

‘હવે એવા બધા વિચાર મૂકી જાંઘી જા.’

સ્નેહલતાએ દિવસે તો જાંઘી ગઈ. બીજી રાત્રિએ એને ચંપાનાં ફૂલની ફરીથી સુગંધ આવી. એ જીડીને આશ્ચર્ય પામી બહાર ગઈ. આજીઆજીના ઘરમાં ક્યાંય ચંપાનો છોડ નહોતો. અને સુગંધી તો નજીકથી આવતી લાગી. તેણે બદન દાખી બત્તી ફરી. બહાર પ્રકાશ પડતાં એના આશ્ચર્યના પાર ના રહ્યો. આટલાં બધાં ચંપાનાં ફૂલ ! તેણે ફૂલને લીધાં. યંત્રવત્ નાક નજીક લાવી સંધ્યાં.

‘કેટલી સુગંધી છે ! પણ આવાં તાગં ફૂલ અહીં લાભ્યું કોણ ?’ વિચારમગ્ન બની સ્નેહલતા અવાક બની જીભી રહી. એના શરીરમાંથી ધૂમરી પસાર થઈ. એકાએક આવાં ચંપાનાં ફૂલ ક્યાંથી આવ્યાં ! એણે ફૂલને જોળામાં દઈ ઘરની બેઠકમાં મૂક્યાં.

યશોધર જાંઘતો હતો. એને જાગાડવો ઉમિત ના લાગ્યો. સ્નેહલતાને મોડો રાત સુધી જાંઘ ના આવી. બીજો દિવસે સવારે જરૂરી કોડી યશોધરને ફૂલ બતાવવા તે ઉત્સુક બની પણ જઈને બેસ્યું તો ફૂલ ના મળે !

સ્નેહલતાએ રાતે બનેલી હકીકત યશોધરને સવિસ્તાર કહી.

‘ને એમ હોય તો અહીંથી ફૂલ ગયાં ક્યાં !’

‘એ જ પૂછું છું ને !’

‘મને તો લાગે છે આ તારો ભ્રમ છે !’

‘આટલાં વર્ષો સુધી આપણે સાથે રહ્યા છીએ. કદી તમે મારામાં આવો વેંમ અથવા ભ્રમ બોલ્યો છે ?’

‘ના.’

‘તો પછી આજે આવો ભ્રમ હોય શી રીતે ?’

આજે આખો દિવસ સ્નેહલતા ગમગીન અને ઉદાસ રહી. જાણે અદૃશ્ય રીતે એની પાછળ પાછળ કોઈ ફરતું હોય એમ એને લાગ્યા ક્યું.

ત્રીજી રાત્રિએ જેવી એ પથારીમાં સૂતી તેવી જ ધસધસાટ જાંઘી ગઈ. લગભગ રાતના એ વાગ્યે તે ઝબકીને જાગી.

જાણે એના ઝોરડામાંથી—શયનખંડમાંથી કોઈ ચાલી જતું હોય તેમ એને લાસ થયો.

‘કોણ છે ?’ કહી તેણે જૂમ પાડી.

‘શું છે ?’ કહી યશોધર જાગી ઊઠ્યો.

‘એ ચાલ્યો ગયો. કોઈ હતો. કોઈ હતો.’

‘આ બારણાં બધાં કાંઈ ખુલ્લું નથી તો પછી અંદર આવે કોણ ?’

‘મેં કોઈને સરકી જતાં બોલ્યો કોઈ નાના કિશોર જેવો લાગ્યો. યુવાન કે આધેડ વયનો નહોતો.’

‘અરે આ બધી શી વાત કરે છે ?’

‘હા જરૂર, એને મેં બોલ્યો. એની ઉંમર હજી સોળ અથવા સપ્ત વરસની. ચૂંટી અને ટૂંકી આંખતું બમીસ પહેરેલું.’

‘ધરમાં અંધારું’ છે અને તેં કોને કૈવી રીતે જોયો?’

‘પણ એને મેં મારી પથારી પાસેથી ખસતો જોયો.’

‘તું પણ ના સમજાય તેવી વાત કરે છે!’

‘જુઓ ચંપાનાં ફૂલની સુગંધ આવે છે.’ એમ કહી સ્નેહલતા બહારના ખંડમાં ગઈ. બહાર જઈ જોયું તો એ ત્રણ ચંપાનાં ફૂલ પડેલાં. એક ફૂલ ઉપર લાલ ડાઘા હતા. તેને અડતાં જ સ્નેહલતાને લાગ્યું કે આ લોહી છે. તે ધ્રુજી ઊઠી. આ ચંપાનાં ફૂલ ક્યાંથી! આ સહી જતો કિશોર કાણુ! આ લોહી ક્યાંથી? બીકથી યશોધરને બોલાવવા ગઈ. યશોધર અને સ્નેહલતા બહારના ખંડમાં આવ્યાં ત્યાં ફૂલ નહોતાં.’

‘દેખાડ, ક્યાં છે ચંપાનાં ફૂલ કે લોહીના ડાઘા? આ બધો તારા મનમાં વહેમ ભરાયો છે.’

ચોથી રાત્રિએ એકાએક કારમી ચીસ પાડી સ્નેહલતા જાગી ઊઠી.

‘એ મારી પથારીમાં મારા ખાટલામાં બેઠો છે!’ યશોધર સફાળો જાગ્યો.

‘જુઓ એ જાગ, ચાલ્યો ગયો.’

‘કાણુ જાય? ક્યાં જાય?’ લયથી ધ્રુજતી સ્નેહલતાને યશોધરે છાતી સરસી ચાંપી.

‘એ જ છે. કિશોર. એ જ, ગઈ કાલે જોયો હતો. તે જ કપડાં, એ જ ચાલ, એ જ પાતળું લાંબુ શરીર.’

‘કાંઈ જોઈ શકતો નથી.’

‘અરે આ શું?’

‘શું છે?’

‘ચંપાનાં ફૂલ!’

સ્નેહલતાની પથારીમાં પંદર વીસ ચંપાનાં ફૂલ પડ્યાં હતાં. યશોધર આશ્ચર્ય પામી ગયો. ફૂલને અડતાં એના શરીરમાંથી ધ્રુજારી પસાર થઈ ગઈ.

‘કાણુ મૂકી ગયું?’

એ ફૂલને, તેમણે બંનેએ બહારના ઓરડામાં મૂક્યાં. બાકીની રાત બંને ઊંઘ્યાં નહિ—જાંઘી શક્યાં નહિ.

પાંચમે દિવસે એકાએક ભાગી ગયેલા કિશોરને નિસાસો સંભળાતો હોય તેમ સ્નેહલતા જાગી ઊઠી. ચંત્રવત્ લયગ્રસ્ત હૃદયે જાણે એને કાંઈ બોલાવતું ના હોય તેમ બારણું ખોલીને બગીચામાં ગઈ. ત્યાં નીચે મૃતપ્રાય અવસ્થામાં એક કિશોર પડ્યો હતો.

‘કાણુ છે?’ એમ પૂછતાં નિસાસા અને મૃત્યુના છેલ્લા શ્વાસ સિવાય સ્નેહલતાએ કાંઈ સાંભળ્યું જ નહિ.

પણ એકાએક ભાંગી ગયેલા હાથ-પગવાળો એ કિશોર ખસવા લાગ્યો. જ્યાં સ્નેહલતા ઊભી હતી ત્યાં ખસતો ખસતો તે આંચો. લયથી જડાઈ ગયેલી સ્નેહલતા ત્યાં ઊભી રહી.

એના પગમાં ચંપાનાં ફૂલ મૂકી પેલો કિશોર ચીસ પાડી ઠળી પડ્યો. એ કિશોર સાથે સ્નેહલતા પણ લયંકર ચીસ પાડી ગબડી પડી. જાંઘમાંથી ઝખડી ઊઠી યશોધર બહાર આવ્યો. બત્તીના પ્રકાશમાં જોયું તો સ્નેહલતા મૂર્છિત બની ગબડી પડી છે. નજીક, એના પગ નજીક ચંપાનાં ફૂલ પડ્યાં છે પણ બધાં લોહીથી ખરડાયેલાં.

સ્નેહલતા પડી ગઈ આથી લોહી નીકળ્યું હશે એમ ધારી યશોધરે બરાબર જોયું પણ તેને ક્યાંય લોહી નીકળ્યું નહોતું.

ત્રણ દિવસ સુધી સ્નેહલતા મૂર્છિત રહી, ચોથે દિવસે એને લાન આવ્યું. લાન આવતાં એ ખૂબ હસી, હસતી સ્નેહલતાને જોઈ યશોધરના મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો.

‘કેમ શું હસે છે?’

‘સમજાણુ પડી.’

‘શી સમજાણુ પડી!’

‘હું જપારે નાની હતી ત્યારે મારાં ફેફાડને ત્યાં

મર્ષ હતી. બાળુના મકાનમાં ચંપાનો છોડ હતો. છોડ ઊંચે હોવાથી ઉપર ચઢ્યા સિવાય કૂલ ના મળે. બાળુમાં ધરના માલિકનો દીકરો દિનકર હંમેશાં છોડ ઉપર ચઢતો, હું ના કહેતી છતાં તે મને ચંપાના કૂલ આપતો.'

‘૨-૧૩ વરસ પહેલાની વાત છે.’

‘અરે હું જ્યારે બાર વરસની હતી. અને તે પંદર સોળ વરસનો. એક દિવસ ડાળ લાગતાં તે ગખડી પડ્યો. હું તો ફેર્ષને ત્યાંથી પાછી આવી. પણ પછી મેં સાંજેનું હતું કે એ દિનકર મૃત્યુ પામ્યો. હું પોતે અત્યંત રડી હતી.’

*

તે દિવસ પછી રનેહલતા કે યશોધર, ધરમાં ચંપાનાં અચાનક આવેલાં કૂલ જોતાં ગભરાતાં નથી.

રનેહલતા કૂલની વેણી બનાવી એનાં અંબોડવાને શોભાવે છે ત્યારે એ અદૃશ્ય આત્મા તે નિહાળી ખુશ બને છે.

યશોધરે ધરની આબુમાબુ ધણી ચંપાના છોડ ઉડેર્યાં. વસંતના વાયુ વાય છે ત્યારે ખીલેલાં ચંપાના પ્રત્યેક કૂલમાં રનેહલતાને દિનકરનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. જે દિવસે રનેહલતા રનેહથી કહે છે :

‘દિનુ, આજે હું જ વીણીશ.’ તે દિવસે ધરમાં ચંપાનાં કૂલ આવતાં નથી પણ ચંપાનાં છોડ ઉપરથી થોડાં કૂલ ખરી પડે છે, જ્યારે રનેહલતા કૂલ નથી વીણતી ત્યારે ધરમાં કૂલનો ઢગલો આવી પડે છે.’

રનેહલતા છાતી સરખાં આપની બળડે છે : ‘ચંપાનાં કૂલ.’

*

મને દૂરે દૂરે.....

મને દૂરે દૂરે ન સળી ! બહુ ગમે.
તારી મલકંતી આંખે સંતાવું ગમે.
પેલી નિંદરના સોણામાં ઝબકી જરી
મને ધીમું ધીમું ગીત ગાવું ગમે.

તારા હૈયાને રહ્યો પોલી જરી
બાળી ફેરમાં હું ડી ફરવી ગમે.
ઠાળી નજરોથી રેને સાંધી જરી
તારી આંજેલી આખે અંબલું ગમે.

તારી કાયાની માયામાં સરકી જરી
મને વાતોને વાયરે ઊડવું ગમે.

તારી માયાના મંદિરે ગરકી જરી
મને સારી આ બાત બૂલી બાવી ગમે.

હું રીઝી, ખીજી, વળી નાચી ગમે,
કદી રંગે રંગાર્થ ગળે બાઝી ગમે.
મારી ગીતિમાં પ્રિય ! તને ગાવી ગમે.
તારી પ્રીતિ ને પ્રિય ! પીવી પાવી ગમે.

મને આ ચે ગમે, મને તે ચે ગમે.
તારે સાંનિધ્ય કહે ને મને શું ના ગમે ?
સારી દુનિયા ગમે, પેલું મોતે ગમે;
એક તુંથી ના દૂર સખી ! બહુ ગમે.*

ર મ છુ કે ઠા રી

શહેર માનવીનું કાર્યક્ષેત્ર છે. ગામડું પ્રકૃતિનું ક્ષીરગણુ ! જંગલ ને ઝાડોઓ, પહાડ, કુંગરાં ને ટેકરાઓ, નદી, નાળા ને ઝરણાંઓ પ્રકૃતિના પ્રાણપ્યારા લાડકવાયાં ! જ્યાં પ્રકૃતિ પોતાની ગાદીમાં પોઢેલા લોક-જીવનને હિંચોળતી, ઉઝેરતી હોય છે. મંદ મંદ વાતો સમીરણ જાણે શરણાયુનાં સૂર છેડતો હોય છે. પથુ-પક્ષી કિલ્લોલતાં, ગાન ગાતાં ફરે છે. ધરતીના લીલા-છમ ગાલીઆ પર નદી-નાળાં નર્તન કરતાં વહે છે. વર્ષા ટાણે વનકુંજોમાં મોર મસ્હાર આરાધે છે, ગળકુંદ્યે છે ત્યારે કુંગરાંના ગાળા ધણેણી ઊડતા ગહેકે છે, જાણે પ્રતિધ્વનિ દ્વારા આલમ્બેજ પોકારે છે. એ ધડીએ પહાડવાસી હૈયાં આનંદ-ત્રિમિને હિંડોળે હિંચાવા લાગે છે. અનગળ ભાવના તરંગો દિલ-દરિયામાં લોહું લેતી ઊછાળા મારતી છલી વગે છે. માનવ-હરિત મસ્તી બની જાય છે. અને એ મસ્તી સંવેદનાએ સર્જવું સંગીતમય જીવન ! એ સંગીત-મય જીવનમાંથી જે સૂરો ગૂંજરિત થયા, જે લાવો નીંગળ્યા, જે શબ્દો ઉઠાયા તે આ લોકગીત !

આ ગીત પહાડી પ્રદેશ મસૂરીનું છે. મસૂરીના એ ગીતમાં પ્રેમની મસ્તી ઝગડી રહી છે. કોઈ પહાડી જુવાન એક યૌવના પર આશક્ત છે. એ જોબનવંતી જીવતીનું નામ છે 'ઝૂરી.' આ બંને પ્રેમીઓ વચ્ચે વિધિના વિચિત્ર વિધાને લાંબા ગાળાનો વિરહ આડે આવી જશે છે. પરંતુ સંજોગવશાત્ કોઈ સુહાની ધડીએ ઝૂરીને પોતાના પ્રેમી સાથે અચાનક કોઈ નગરીમાં મીઠા મેળાપ થઈ જાય છે. આ મિલનવેળાએ પ્રેમી હૈયામાં કેટલાક દિવસગી તડકતું, ઝરતું, ઝંખતું મનપંખી કિલ્લોલી ઊઠે છે. અમે એ ઝંખના આ ગીતમાં જાગી જીકી છે :

ઝૂરી, આખૂટી કાણી મિરચારે દાણે,
ચાર દિના સંસારટી રે, મોર હંસ ખેલ લો દાણે.

હે પ્યારી ઝૂરી, તારી આંખોની આ કાળી-કાળી મરી-દાણા જેવી કીકડીઓ કેવી સોહામણી લાગે છે ! પ્રિયે, આ બાગે બહાર દુનિયા કેવળ ચાર દિનની

પ્રેમની નાનામાં નાની વાતથી માંડીને મોટા પુરાણ સુધી એની જે સર્વવ્યાપકતા છે એ સર્વકાળે અને સર્વ સ્થળે એક જ રહેવા સર્જાઈ છે. ધરતીનો ખૂણે ખૂણે ખૂંદી વળીએ તો ય એ જ શાશ્વતો પ્રેમ નજરે ચડે છે. આ પહાડી પ્રેમ-ગીત પણ એની જ સાબિતી છે.

છે. એમાં તારું ને મારું જીવન પણ ચંદ્રકીની ચંદેરી રાતથું જ છે, આવો, આપણે એને પ્રેમથી હસી-ખુશીના ખેલમાં ખેલી લઈએ.

ફૂલે તો કરો ફૂલદ્વ દોડે ફૂલો લી તીલો,
બહોત દિનારે બિજડે હોંદે, સમા પાય રે લલો.

જુઓ તો ખરા, સમય કેટલો ખુસ્તુમા-સોહામણો છે ! ચારે તરફ લીલાછમ છોડ લહેરાઈ રહ્યા છે, વચ્ચે વચ્ચે તલીનાં સુંદર ફૂલો ડોલી રહ્યાં છે અને (આવા ખુસ્તુમા વાતાવરણ વચ્ચે) આજે કેટલાય વખતના વિયોગી-વહેવારનું આમ અચાનક મંગળ-મિલન થાય છે !

ફૂલે તો કરો ફૂલદ્વ દાણી ફૂલો લા પારે,
તુમે જાણુ હમ ચતુરો, હમ ચતુરે રે બીપારે.

તલી અને દાણીનાં સોહામણાં ફૂલો કેવાં ઝૂલી રહ્યાં છે. કેવાં ખીલી રહ્યાં છે. (જાણે તું પણ આજ એમ ફૂલી સમાતી નથી !) પણ તું માને છે કે, તું ખૂબ ચતુર ને ચાલાક છો. પરંતુ પ્રેમના આ બીપારમાં તારો પ્રેમી તારાથી વધુ હોશિયાર છે હો !

પણિજ કર્મ શરી મોરા, રે પાંખે,
સુખગે કરે દાણીયે કાનર, ચે તો કહિ ફારસી તાખે.

હે ઝૂરી ! મારાથી તોખી રહીને યૌવનના ઉન્માદો ધનુષ પર નયન-આણુ ચડાવીને તું તાકી-તાકીને મારા કલેજને કેમ ધાયલ કરે છે ? પણ હવે તો તું હોશિયાર બની જા ! મતલબ કે, તારો વિયોગ મારાથી સહો જતો નથી. આમ તોખા તોખા રહેવા કરતાં

મધુ ટેબલ પર પડેલી ચોપડીઓ અને નોટબુકો તરફ ચન્ન દૃષ્ટિથી જોતો હતો. એનું મગજ અત્યારે કામ કરતું નહોતું. મગજમાં વિચાર આવતા હતા અને કાનમાં બાઉના શબ્દો ધૂમના હતા. ગયા દસ વરસમાં એના પર ભૂલે આજની જેમ ગરમ થયા નહોતા. એ જ્યારે નાનો હતો; ત્યારે તેણે બાઉના કામના કાગળો ફાડ્યા હતા અને બાઉ આજની જેમ એ વખતે ગરમ થયા હતા, પણ આજનું કારણ જુદું જ હતું. મધુ કારણ જાણતો નહોતો. વાર્તાવિકાસિતે જોતાં મધુ સમજી હતો. પોતાનો કોલેજનો ખર્ચ એમનાથી સહન થતો નથી, એ ખર્ચ નિભાવવો એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો, એ મધુ જાણતો હતો. વધતી જતી મોંઘવારી અને બાઉનો નાનો પગાર આનાથી રોજનો ખર્ચ નિભાવવો એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. એકાદ પાર્ટ-ટાઈમ નોકરી મળે તો તે કરવા તે તૈયાર હતો; પણ પાર્ટ-ટાઈમ શું, પુલ-ટાઈમ નોકરી મળતી પણ આજ-કાલ મુશ્કેલ હતી. કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ તેણે અરજી કરવામાં અને ધક્કા ખાવામાં પસાર કર્યું હતું. નોકરી મળતી નહોતી, એને માટે એ પોતે જવાબદાર નહોતો. ઘરની પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ વાત જાણતી હતી. પણ બધાં જ પરિસ્થિતિથી ત્રાસી

મધ્યમ વર્ગની આર્થિક મુશ્કેલીની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવામાં શુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્ર સફળ થયેલ છે. ઘરની સ્ત્રીઓ સુદાં જીવન સામે જુધવા, જેટલી મહારાષ્ટ્રમાંથી મળી આવશે એટલી શુજરાતી સ્ત્રીઓ નહિ મળી આવે. આ વાતોં મધ્યમ વર્ગની એક દિલદ્રાવક સાંગોપાંગ રજૂઆત છે.

ગયા હતા આવી રીતે પ્રત્યેક જણ એક બીજા પર ચિડાતાં હતાં. ઘરમાં ખૂમાખૂમ કરતાં અને પાછાં શાંત થઈ જતાં. પછી ન બોલતાં પોત પોતાનું કામ કરતાં અને આમ દિવસ પસાર કરતાં. પણ આજ કંઈક વિશેષ થયું હોય એમ લાગતું હતું. બાઉએ બધો ગુસ્સો મધુ પર કાઢ્યો. આજે સવારે બની ગયેલો પ્રસંગ મધુને યાદ આગ્યો.

કોલેજ આજ વહેલી છૂટી મઈ હોવાથી મધુને બાઉ સાથે જમવા બેસવું પડ્યું. થોડીવાર સુધી પિતા-પુત્ર ન બોલતા જમતા હતા. પણ મધુને આ શાંતિ અસહ્ય લાગી. રોજ બાઉ જમતી વખતે ખૂબ બોલતા, નવીન નવીન સમાચાર કહેતા. પણ

આપણે એકબીજાથી જીવન જોડી લઈએ એ માટે તું તૈયાર થઈ જા !

ત્રેમીને હૈયે વિચોગ કેવો ખટકે છે, એની વેદના કેવી વસગી લાગે છે તે તો આ ઉંઘી કડી જ બોલી આપશે :

ધિવ લરમે દૂંટ, તેજં લરમે કુખી મનમાનીયે,
સિલગેરે મૂઆ, રજુઆ ના લુપિયે

મારા ઘરમાં ઘીના ધડાને ધડા ક્યાં છે. તેલના કૂર્ખાં લ્યાં છે. મતલબ કે, બધુંય મનમાન્યું છે, કોઈ

ચીજની કમી નથી હતાં આ દિલની અંદર ને અંદર એક એવી આગ સળગ્યા કહે છે, કે જેનો ન તો ધૂમાડો દેખાય છે, કે ન તો તેની આગ દેખાય છે.

લોકકવિએ માત્ર આ થોડા શબ્દોમાં પ્રણય-વેદનાને કેવો સુંદર ઘાંટ આપ્યો છે ! સાદા-સીધા શબ્દોમાં કેટલું કઢી નાખ્યું ! આમ બધાં લીટીના નાનંકડા ફલક પર ભાવરગી ચિત્રો ખડા કરી દેવા એ લોકદિલના પારખંદા કરિનો સાચો કસબ છે, કલા છે.

આજ ભાઉ એકે શબ્દ બોલતા નહોતા. પહેલી રાત્રી થઈ. તરસ લાગી નહોતી છતાં પણ પાણીનું પવાણું મધુએ મોંએ અડાડ્યું. પાણી પીતાં પીતાં મધુને અંતરસ ગયો ત્યારે મામી બોલ્યાં :

‘મધુ, જરા ધીમેથી પાણી પી...’

અને ભાઉ એકદમ ચિડાયા, ગુસ્સે થયાં, બાણે કે ગુસ્સે થવા માટે એમને કારણ જોઈતું હતું :

‘મધુ, શાની આટલી ઉતાવળ છે? બાકી હું ચાર છ દિવસથી જોઈ છું. તારું લક્ષણ ઠીક દેખાતું નથી. અને પેલા રામભુવને જઈને મળી આવ્યો કે નહીં? પી. ડબ્લ્યુ. ડી. ની ઑફિસમાં ‘વેકન્સી’ છે એમ એ પરમ દિવસે મને કહેતા હતા.’

‘ત્યાં ગયો હતો પણ કંઈ ન થયું.’ મધુ બબડ્યો.

‘કંઈ ન થયું એટલે શું? ક્યારે થશે? ગધેડા, કેટલા દિવસ સુધી આમ ઘેર બેસી રહીશ? શું કહ્યું એમણે?’

‘નોકરી અહિંયા નથી. નાશિકની બાબુમાં—’ પણ મધુનું આ વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ, મેઘ જેમ ગર્જના કરે તેમ ભાઉ ગળ્યાં :

‘નાશિકની બાબુમાં હોય કે પછી ફાશિકની બાબુમાં—તે કંઈ નહીં, તારે નોકરી કરની જ પડશે. તને નાનપણમાં લાડમાં ઉછેરો એ જ મારી મોટી ભૂલ થઈ. બે વરસ કોલેજમાં ગાળ્યા, બસ થયું એટલું શિક્ષણ. ગયા વરસે જ તને નોકરીએ વળગાડવાનો હતો બસ?—આજે સાંજે રામભુવ પાસે જા.’

‘હા, પણ ભાઉ, કોલેજ? ત્રણ જ મહિના બાકી છે—’

‘મૂરખ, તને એકવાર કહ્યું સમજાતું નથી કે શું? તે કંઈ નહીં. કોલેજમાં જવાનું કાલથી બંધ અને—ગમે ત્યાં જ પણ નોકરી કર, પૈસા મેળવ. બાપની કમાઈ પર કેટલા દિવસ સુધી છવીશ? તારી આખી જિંદગી સુધી તને કંઈ બાપ પૈસા

આપવાનો છે?’ ભાઉ ગરમ થયા હતા. એમના કપાળ પરની નસો ડુગી ગઈ હતી. આટલું કહીને ભાઉ ઊંઠ્યા. એમની પાછળ મધુ પણ ઊઠ્યો. એ બ્યારે હાથ ધોતો હતો ત્યારે મામીએ એને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

‘મધુ, શા માટે એમને ત્રાસ આપે છે! હવે પરિસ્થિતિ ન સમજવા જેવો તું કંઈ નાતો નથી.’ પણ મધુ એમની સામે ન જોતાં પોતાની રૂમમાં જવા લાગ્યો.

જતાં જતાં વિમલનું વાક્ય એના ધ્યાન પર ‘અથડાયું’ : ‘નહીં’ તો ય હવે મધુ દોડાલો થયો છે. ‘કપડાં સૂકાવતાં સૂકાવનાં લાભીએ એની સામે આંખ જીંચી કરીને જોયું’.

અનિલ અને બેબી એની સામે જોઈને ગાલમાં ને ગાલમાં હસ્યા. પોતાની જેમ મધુ પણ ભૂલ કરે છે અને એને ભાઉ વટે છે એ બાણીને એમને પણ આનંદ થયો.

આ બધું અત્યારે યાદ આવનાં મધુને લાડિતો ગુસ્સો આવતો હતો, માગી પર ચિડાતો હતો. વિમલનો, લાભીનો, બેબી અને અનિલનો પણ એને ગુસ્સો આવતો હતો. આટલું જ નહીં પણ મુંબઈ નોકરી કરતાં શ્રીધરનો પણ એને ગુસ્સો આવતો હતો. એ વખતે એકાદ વશિષ્ઠ મુનિ જેવું લાંબુ બ્યાખ્યાન આપીને એ પાછો ગયો હતો. બધાંના કહેવાનો ભાવાર્થ એક જ : ‘મધુ, કોલેજ શિક્ષણમાં અર્થ નથી, તેની જરૂર પણ નથી. તું નોકરી કર અને પૈસા મેળવ.’ મધુને લાગ્યું કે શ્રીધર મેટ્રિક સુધી જ ભણી શક્યો હતો અને આગળ એ ભણી ન શક્યો એટલે એને મારી કૃપા આવતી હશે. કોલેજમાં જવાનું બંધ—કોલેજમાં જવું બંધ—અથવા આ મુદ્દા પર જ ભાર આપતા હતા. કોલેજ બંધ—કાલથી કોલેજમાં જવાનું બંધ... ...

મધુ એકદમ ચમક્યો. એની સામે પડેલી ચોપડીએ અને નોટા મધુ તરફ દરચુનાથી જોતી હતી.

અતિ શ્રમ કરીને ઉતારેલી નેટો, પુસ્તકોમાં કરેલા નિશાનો, ટ્યુટોરિયલ્સ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં ભરેલા નોટોનાં પાનાં બધું નમમ્ જવાનું હતું આખી રાત જળીને કરેલો અભ્યાસ સરકૂતનું નાટક, અગ્રેજી 'મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ'માં આવતાં પાત્રો, એન્ટોનિયો, બસનિયો, પોર્સિયા, શાયલોક—'ટેન ઓફ દે સિગ્ન'નો ગોખેલો પહેલો પેરેમ્પ્લે It was the best of times—it was the worst of times

પેપર, પરીક્ષા, સ્ટડીઝ અભ્યાસ કરતાં નકામી કટકટ કરતાં, મગ્તી કરતાં, આળસ આપતા વિદ્યાર્થીઓ, ક્લાસ પ્રેક્ટિસર્સ, એમના કટાળાથી બરપૂર લેકચર, લૉજિક, વર્ડ્સ ટ્રિસ્ટરી, ઇકોનોમિક્સ ચર્ચા મડળ, હગ્તનિખિત માસિક સપાદન મળી, ઉદ્ઘાટન સમારંભ, અધ્યક્ષનાં વિનોદપૂર્ણ બાવણુ કનાસમાં હસવું લૉજિક એસોસિએશન, ખાનકરીની કવિનાઓ, આગરકરના નિમિષ સ્પોટ્સ ઝિમખાના ક્રિકેટની મેચ વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનિઓની, ટ્રીપ આ બધું જૂતી જવાનું, વચ્ચેજ આ છોડી દેવાનું આ ગુલામી વાતાવરણુ છોડીને નોકરીના ગાડાને કાયમતા માટે જોડવાનું, ખરાબ ધર્મ અથેના મગજો પર ગમે તેવા અક્ષરો કાઢવાના, ટાઈપરાયટર પર નિર્જીવ ધર્મ ગયેલી અગિયોએ ફેવવાની, કાફલસ ખરડવાનાં, ફાઈલો ઉચનાવવાની, કનાકે કલાકે આ પીવાનો મોટા ઑફિસરની મરજી સપાદન કરવા માટે હા જી હા કરવાની, અને વખત મળે તો પટાવાળા સથે ગર્ચા મારવાનાં અને આમ આખો દિવસ પસર કરવાનો

કાનેજનું આનું ગમણીય વાતાવરણુ છોડી દેવાનું, એને જૂતી જવાનું, કનસના વિદ્યાર્થીઓની મિત્રતા ટોડી દેવાનું, વિદ્યાર્થીઓના અહેરાઓ જૂતી જવાના, આ રમ્ય દિવસો સાફ પશુ નહીં મગવાના સુમતિ શાહ, સુધા દશપાડે મીના ત્રિવેદી અને આ વડસેજ એફ વાય માં આવેલી પેલી નવી છાત્રી, પેનાના

ચોટના લેનારી, સુંદર આખોવાળી અને રાણીની જેમ દમામથી ચાનનારી ક્રોક પહેગીને આરતી વાગ્યા અને સાયન્સની પેલી પા સી છે કરીઓ આ જૂતી જવાનું, આ બધાંને જૂતી જવાનું જાણે કે આપણે એક દિવસ કૉલેજમાં ન ગયા હોઈએ એમ બતાવવાનું, અને આ દેખાવ કરવા માટે જે દુખ થાય તે સદન કરવાનું આ ઇર, આ માથુસો બધાંને છોડીને નોકરી કરવા માટે બીજા શહેરમાં જવાનું એકના રહેવાનું—નોકરીનાં પૈકામાં કચડાવાનું

મધુને આ બધું અસલ લામતું હતું તે અસ્વસ્થ ચિત્તે લૉજિકની નોટોનાં પાનાં આમનેમ ઉઘનતાવી (ફેરવી) રહ્યો હતો *

ઑફિસની સામે આવેલાં 'સોમનાથ નિવાસ' માં રીસેસ પડી હોવાથી ભાઉ આ પીતા હતા થોડુંક દૂધ નાખેલી આ આ જેમ તેમ ભાઉએ પોતાના ગજા નીચે ઉતારી મોટના ખિસાનાં પડેથી સોપારી મોમાં નાખી અને ટેબલ પર પડેતું વર્તમાન પત્ર તે જોવા લાગ્યા

અચાનક એમની નજર સામે ગઈ એમની ઑફિસમાં અત્યારે ન નોકરીએ લાગેલો 'મર્ચન્ટ' સેવ-ઉસજ ખાતો હતો એની સામે જોઈને ભાઉએ હસવાનો દેખાવ કર્યો પણ એમના હામાં વેદના થતી હતી મર્ચન્ટ સામે જોતાં જ એમને મધુની યાદ આવી મર્ચન્ટની જગાએ એમને મધુની મૂર્તિ દેખાવા લાગી મર્ચન્ટની ઉમર મધુ જેટલી જ હતી એના જેટલો જ એની ઝિયાઈ, એના જેવું જ એનું પાનળું શરીર હતું મધુ જ્યારે નોકરીએ લાગ્યો ત્યારે તે પણ આમ 'સેવ-ઉસજ' ખાઈને ઢિંચો પસાર કરશે ટેવ ન હોવાને કાગળે એની તમિરત જગડશે એના મન પર મોટા આઘાત થશે

ભાઉને પોતાનો જ ગુરમો આખો સવારે જમતી વખતે મધુને આમ કહેવું જોઈતું ન હતું એમ અત્યારે એમને લાગવા માંડ્યું મોટા શ્રીધરનું

કોલેજ શિક્ષણ એ કરી ન શક્યા ત્યારે એમને આમ જ ખરાબ લાગ્યું હતું. ઓધરે મેટ્રિક થતાં જ નોકરી પકડી હતી. એ ઘર ખર્ચમાં થોડી મદદ પણ કરતો હતો. પણ પછી ચાર વરસમાં જ એનું લગ્ન થયું હતું. એનો સંસાર વધ્યો. એને પોતાનો જ ખર્ચ નિભાવવો મુશ્કેલ હતું. પોતાનો નાનો પગાર એને ઓછો પડતો હતો. આજ છં મહિના થયા શ્રીધરની મુંઝવે બહુ થઈ હતી. અને ફરીવાર ભાઉને બધાના ખર્ચનો ભોગ સહન કરવો પડતો હતો. પૈસાની તંગી જણાતી હતી છતાં પણ એ હિંમતથી પરિસ્થિતિનો સામનો કરતા હતા. આવ્યા દિવસ પસાર કરતા હતા. આ કાળજીના હૃદયરોગ કાયમને માટે એમના હૃદયમાં સ્થાન કરી બેઠો હતો. મધુનું શિક્ષણ, વિમલનું લગ્ન અને વધતી જતી મોંઘવારીથી તે કંટાળી ગયા હતા. આ વરસે વિમલનું લગ્ન એ કરી શક્યા નહીં. મધુ એ જ વરસે મેટ્રિક થયો. ભાઉએ મોટા ઉત્સાહથી એને કોલેજમાં દાખલ કર્યો. પોતાનો એક છોકરો પણ આગળ ભણે, આગળ આવે અને પોતાના જ-મનું દારિદ્ર્ય દૂર કરે એવી એમની ધેલી આશા હતી.

પણ આજ એમને લાગતું હતું કે મેં આ ધેલી આશા કરવામાં ભૂલ કરી છે. મધુએ નોકરી કરવી જોઈએ એમ એમને લાગતું હતું. મધુ નોકરી કરે એ આવશ્યક પણ હતું. ખર્ચ વધતો જતો હતો અને સાથે મોંઘવારી પણ વધતી જતી હતી. પગાર ઓછો પડતો હતો. કરજ કરવું પડતું હતું. બીજાના અપમાન સહન કરવા પડતા હતાં અને આમ ભાઉ હતાશ થઈ ગયા હતાં.

અને આમ હોવા છતાં પણ ભાઉની આંખમાં પાણી આવ્યું. હૃદયના ઊંડાણમાંથી એમને દુઃખ લાગતું હતું. એમના મનનો એક ખૂણો હજી પણ એમ કહેતો હતો : 'મધુનું શિક્ષણ પૂરું થવું જોઈએ.' એમની જ ઑફિસમાં કામ કરતા તાબે, એમનાથી પાંચ-દસ રૂપિયા એમને ઓછા મળતા હતા. પણ ગયા વરસે જ એમનો મોટો છોકરો બી. ક્રામ. થયો હતો.

અને અત્યારે એ ઑફિસરની નોકરી પણ કરતો હતો. આત્રી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતે પોતાના છોકરાનું શિક્ષણ પૂરું કરી શક્યા એનું એ અભિમાન લે, આ વાત કહેતાં એમની છાતી અભિમાનથી ફૂલતી. અને એ જ વખતે ભાઉએ નક્કી કર્યું, મારા મધુને હું આગળ ભણાવીશ. એન્જીએટ કરીશ પણ આજ? આજ એમનો, પરાજય થયો હતો. સંપૂર્ણ પરાજય થયો હતો...

પગમાં ચંપક પહેરીને તે નીકળ્યા. કાઉન્ટર પર પૈસા ફેંકીને તે રસ્તા પર આવ્યા.

...આ પરાજય સ્વીકારવા એ તૈયાર નહોતા. ભાઉ પ્રયત્ન કરવાના હતા. પરિસ્થિતિનું આહ્વાહન સ્વીકારવા એ તૈયાર થયા હતા. એમણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. હા, ગમે તે થાય તો પણ મધુનું શિક્ષણ એ પૂરું કરવાના હતા. એના માટે કરજ કરવું પડે તો તે કરજ કરવા એ તૈયાર હતા. ગમે તે કષ્ટ કરવા એ તૈયાર હતા. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ એ હાંમગવાના નહોતા. એમનો નિશ્ચય અચલ હતો. નોકરીના ગાડાએ બળદની જેમ મધુને જોડી એ પોતાની જેમ 'કારકુન' બનાવવા તૈયાર નહોતા. મધુનું શિક્ષણ એ પૂરું કરવાના હતા. એ પહેલા વર્ગમાં પાસ થવાનો હતો. પછી નોકરી કરવાનો હતો પણ એક કારકુન તરીકે નહીં, પણ ઑફિસર તરીકે...

સવારે જમતી વખતે જે બન્યું તે માગીને પણ ગમ્યું નહીં. મધુ કોલેજમાં ન જાય એમ એમને લાગતું નહોતું. પણ ભાઉનો ગુસ્સો નહોતો એ જાણતાં હતાં. અનપેક્ષિતપણે એમને ગુસ્સે થતાં જોઈને એ ગમરાયા પણ ખરાં.

માગીએ શિવલીલામૃતની પોથી (કથા) બંધ કરી ચશ્મા કાઢીને દૂર મૂક્યા. આજ એમને રોજની જેમ શિવલીલામૃતનો એક અધ્યાય પણ વાંચવાની ઇચ્છા થતી નહોતી. આખો દિવસ કાળજી અને ચિંતામાં પસાર થતો હતો. જીવતાં છતાં મુએલાં, બધાને હેરાન કરનારી આ ચિંતા...રેશન, ગાંધી, સામાન,

લાકડાં, દૂધ અને રોજનો ખરચ, આ ઉપરાંત વિમલનું લગ્ન, શ્રીધરની તબિયત, મુધાની સુવાવડ, તાઉનો દિવસે દિવસે વધતો જતો આ ચીડચિડો સ્વભાવ, આ બધાની ચિંતા અને હવે મધુના શિક્ષણની નવી ચિંતા—મધુના શિક્ષણની...

ટિકટિક કરતાં ધણિયાળ સામે મામીએ જોયું. સાડાનણ વાગ્યા હતાં એ જાણ્યાં. ચાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ચાર વાગે મધુ ધૈર અવવનો હતો.

“વિમલ, એ વિમલ! આ કરે છે ને! મધુ હમણાં આવશે. મને આને કંટાળો આવે છે.”

મામીની ખૂબ સાંજળી વિમલ આવી.

“મામી, ફેટલા કેપ રા મૂકું?”

“પાંચ કેપ.”

વિમલ આ દરવાની તૈયારીમાં લાગી. મામી દિવાનખાનામાં આવ્યાં. નીચે પડેલું વર્તમાનપત્ર એમણે હાથમાં લીધું. અંદરની બાજુ એક ફોટો હતો. મધુના જેટલી જ ઉંમરના એક જુવાનનો એ ફોટો હતો. ફાજાદાર ચહેરાવાળો, સરળ નાસિકાવાળો, ગોળ આંખોવાળો, આ સુંદર જુવાન હતો. ફોટા નીચે લખ્યું હતું: ‘શ્રી. વિશ્વનાથ જોશી. ઉચ્ચ શિક્ષણાર્થે પરદેશમાં જાય છે’.. મામીનું હૃદય હાલો જાયું. એમણે વર્તમાનપત્ર દૂર ફેંકી દીધું, મધુ—મધુ—મધુ—

મામીએ પોતાની લોખંડની જનાવેલો પેટી જાણી, એમાં મૂકેલો દાગીનાનો ડોશ ખદાર કાઢ્યો. દાગીના સામે મામી એકાગ્રતાથી જોતાં. એમના મગજમાં વિચારનું મોજું ફરી વળ્યું. આ દાગીના, આ એમનું સંપત્તિ હતું.

હા, મધુનું શિક્ષણ પૂરું થવાનું હતું. બધાં દાગીના વેચવા મામી તૈયાર હતાં મામીએ નિશ્ચય કર્યો. પછી બાઉ પાસે આ વિષય કેવી રીતે કાઢવો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં એમણે પેટીને તાળું માર્યું.

વિમલ બાવનાથીજ તરૂણી હતી. ઉપર ઉપરથી એ ગમે તેમ બોલતી પણ એના મનમાં કંઈ હતું

નહીં. બાઉ જ્યારે મધુ પર ચિડાયા ત્યારે એને દુઃખ થયું હતું. બાઉ મધુ પર કેઈ દિવસ ન ચિડાય તો સારું એમ એને લાગતું. મધુ પર એને વહાલ હતું, પ્રેમ હતો. નાનપણથી એને મધુ ગમતો હતો. નાનપણમાં એની સંભાળ રાખવામાં, એને રમાડવામાં વિમલને આનંદ થતો, મમ્મ આવતી, એવી જ મમ્મ એને ચિડવવામાં પણ આવતી. મધુ ચિડતો અને વિમલને આનંદ થતો. એટલા માટે એને, ચિડવવાના પ્રસંગો એ જવા દેતી નહીં. આજ સવારે બાઉ શુરમે થયા અને મધુ ચિડાયો ત્યારે એને આનંદ થયો. પણ પછી મધુનું જીતરી ગયેલું મોં જોઈને એ પરનાઈ. એને પોતાની જૂલ સમગર્ભ અને આ વિષયે એ કંઈપણ બોલી નહીં.

કોલેજ છોડતી વખતે મધુને શી વેદના થતી હતી એની એને ખરાબર કદમતા હતી. કારણ ત્રણ વરસ પહેલાં નિશ્ચય છોડતી વખતે એને પણ આમ જ ખરાબ લાગ્યું હતું. એ જ દિવસથી એનાં લમની ખટપટ ચાલતી હતી. એ વખતે બાઉ એને પાણી સમા ભાર્યા હતા. એની ઉંમરની છોકરીઓ મેટ્રિક પાસ થઈને કોલેજમાં પણ ગઈ હતી, ‘કેટલીકનાં લગ્ન થઈને એમને છોકરાં પણ થયાં હતાં. પણ વિમલ હતી તેવી જ રહી, એનામાં ફેફસાં થયાં નહોતાં. દિવસો એમ ને એમ પસાર થતા હતા. માગશર મહિનો પાસે આવે એટલે ચિંતા વધતી અને હેલ્થ મુદત નીકળી ગયા પછી નિરાંત વળતી. દર વરસે આમ બનતું. છોકરીને ધણી જોઈ ગયાં હતાં, એની પત્રિકા પણ જોઈ હતી. પણ પછી ‘અમને લગ્ન કર્યાં નથી’ ‘છોકરી જરા જીવી છે’ ‘શિક્ષણ વધારે જોઈએ’ ‘છોકરીને મંમગ છે’ આ બધાનો અર્થ શો? તો ના.....

વિમલને આ બધાનો કંટાળો આવ્યો હતો. એને દુઃખ થતું. પણ આવી સ્થિતિમાં બીજાને મુશ્કેલી જોઈને, ધરનાં માણસોનાં આનંદો ચહેરાઓ જોઈને એ પોતાનું દુઃખ જૂલી જતી. પણ ધરમાં જ્યારે

આવું કંઈક થતું અને ઘરની દરેક વ્યક્તિ દુઃખી દેખાતી ત્યારે વિમલની સ્થિતિ ચમત્કારિક બની જતી.

વિમલને એની એક બેનપણીની યાદ આવી. એનું નામ હતું સરલા પટેલ. મેટ્રિક થયા પછી સરલાએ રેશનિંગ ઓફિસમાં નોકરી લીધી હતી. એની મા અને નાની બહેનોનું પોષણ એના પગાર પર જ થતું હતું. મારી બહેનને હું ખૂબ ભણાવવાની છું, એને હું ડોક્ટર બનાવવાની છું એમ સરલા વિમલને કહેતી. આ બધું સાંઝણીને વિમલને દુઃખ થતું. સરલાની જેમ હું નોકરી કરું તો ? ભાઉને મદદ થશે અને મધુનું શિક્ષણ પૂરું થશે—પણ નોકરી ક્યાં મળશે ? હું તો નોનમેટ્રિક છું. કોણ આપશે મને નોકરી ? અને જો મળી તો ભાઉ નોકરી કરવા રળ આપશે ?

મધુનું શિક્ષણ ચાલુ રહે એમ વિમલ ઇચ્છતી હતી. અને એને યાદે ગમે તેવાં કષ્ટ કરવા એ તૈયાર હતી. પોતાના ભાઈ માટે નહીં કરું તો કોના માટે કરીશ ? પણ એનાથી કંઈ થતું નહીં અને પોતે કંઈપણ કરી શકતી નથી એ જાણી એને અધિક વેદના થતી...

પાંચ-સઠપાંચ વાગ્યે સુધાભાભી બેનપણીને ત્યાંથી ઘેર પાછાં આવ્યાં. ખરું જોતાં એમને બેનપણીને ત્યાં વધુ રોકાવું નહોતું. આજ સવારથી એમનું મન કેકાણે નહોતું. મધુ ઉપર ભાઉ ચિડાયા એ એમને પણ જરા ચમત્કારિક લાગ્યું. કોણ જાણે કેમ, પણ ભાભીને મધુ વિષે વધુ લાગણી હતી, વધારે પ્રેમ હતો. એમને મધુ ગમતો. ઘરનાં બધાં માણસો કરતાં—અરે, ખુદ શ્રીધર કરતાં પણ એમને મધુકર વધારે વહાલો લાગતો અને આને માટે એક કારણ પણ હતું—

ભાભીએ જ્યારે મધુકરને પ્રથમ જોયો ત્યારે એ અજાણ રીતે ચમક્યાં. લગ્ન પહેલાં શ્રીધર સાથે મધુ પણ એમને ત્યાં આવ્યો હતો. ભાભી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં હતાં. મનુષ્ય મનુષ્યમાં આવડું સામ્ય હોય છે એમ જો એમને આ પહેલાં કાંઈએ

કેવું હોત તો એ એને દસી કાઢત. એમને સગો ભાઈ નહોતો પણ મામાનો એક છોકરો હતો. પોતાના સગા ભાઈ પર પણ એ ન કરત એટલું વદાલ એ આ ભાઈ પર કરતાં. એનું નામ સુધીર હતું. પણ સુધીર બે વરસ પહેલાં જ આપઘાતમાં સપડાઈને મૃત્યુ પામ્યો હતો. મધુકરને જોઈને ભાભીને લાગ્યું કે સુધીર જ ફરી જીવતો થયો છે, સુધીરની પ્રતિમા એમને મધુકરમાં દેખાવા લાગી. એના જેવો જ ચહેરો, એના જેવી જ વાળ ઓળંગાની રીત, બોલવું અને ચાલવું પણ સુધીર જેવું જ. સુધીર જેવો જ, આબે-હુબ સુધીર જેવો જ. ભાભી આ મધુકરને જોઈને ચમક્યાં, ગંભીરાં અને એ વખતે શ્રીધર પૂછેલા સવાલના જવાબ આપતા એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું.

લગ્ન થયાં પછી ભાભી આ ઘરમાં આવ્યાં. મધુકરનો આનંદો સ્વભાવ. એની વિગેદગી વૃત્તિ અને એની હેશિયારી જોઈને ભાભી ખુશ થયા હતાં. પોતાનો મયેરો ભાઈ મધુકરના રૂપે પાછો આવ્યો છે. લગવાને એને મોકલે છે એમ એ માનવા લાગ્યાં.

અને અત્યારે મધુને દુઃખી જોઈને એમને પણ દુઃખ થયું. એનું ઊતરી ગયેલું મોં જોઈને એ અસ્વસ્થ થયાં હતાં. અત્યારે એમને સુધીર યાદ આવતો હતો. સુધીર જો આમ બેચેન થયો હોત ત્યારે જો દુઃખ પોતાને ઘાત, અરે તેવું જ દુઃખ એમને અત્યારે થતું હતું. ભાભીને પિયરનું કોઈ નહોતું. એમનાં મા-બાપ નાનપણમાં ગુજરી ગયાં હતાં. મામા-મામીએ એમને ઉછેર્યાં હતાં, મોટાં ક્યાં હતાં. સુધીર એમનો એકનો એક છોકરો હતો. એની સાથે ભાભી નાનપણમાં રમ્યાં હતાં, લઢક્યાં હતાં, અને હસ્યાં પણ હતાં. સુધીર એમનો એકનો એક ભાઈ હતો...

મધુકરનું શિક્ષણ ચાલુ રહે, એ હમેશાં આનંદી રહે એમ ભાભી ઇચ્છતી હતી. એને આનંદી જોઈને ભાભીને સમાધાન મળવાનું હતું. એની વ્યથા દૂર કરવી એ ભાભી પોતાનું કર્તવ્ય સમજતાં હતાં. એનો ત્રાસ, એનું દુઃખ ઓછું કરવું જરૂરી હતું.

ભામી વિચાર કરતાં હતાં હા મેરા અધમરમાં પ્રકાશનુ એક નાનુ કિરણ દેખાયુ એમના મગજમાં વિચાર આવ્યો—

આજ રાત્રે એ શ્રધ્ધરને કાગળ લખવા ના હતાં ગયા ચાર વરસમાં ધર-અર્ચમાં કાપડુપ મરોને મોડી મુશ્કેલીથી એમણે અંગીમો રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા શ્રીનરે રૂઝઆતમાં જ એમના નામે મેવિંગ બેંકમાં ખાતુ ખોલ્યુ હતુ ત્યાં એ નિયમિતપણે પૈસા ભરતાં હતાં ત્રીધરો આ વાતની ખબર નહોતી પોતાની પત્નીએ કાપડુપ મરોને આટની રકમ ભેળી કરી હશે એમ માનવા એ તૈયાર નહોતો. એણે એ પૂછપરછ પણ કરી નહોતી અને ભામીએ પણ કંઈ કંથુ નહેતુ આ પૈસા આજે મમમાં આવવાના હતા મધુકરની આ ટમંતી શી આ પૈસામાંથી નીકળવાની હતી ભામી શ્રીધરને આ બધી વસ્તુગિયતિ સમજાવવાનાં હતાં અને પછી એમને સમાધાન મળવનું હતું એમના મનની વાચા દૂર થવાની હતી

મધુ સ્પીડમમાં ગયો પણ એનું મગજ મમ મરતુ નહોતુ આજ રોજની જેમ અભ્યાસ થતો નહોતો નોરો જીરાડીને વાચવાનો ઢોળ કરતી યાકરીઓ સામે એ બેસતો હતો એની નજરમાં લ નસા નહોતી, અભિનાયા નહોતી, આસપ્તિ નગેતી પણ દીનતા હતી એમનું શિક્ષણ પૂર્ણ થવાનું હતું એમને તોફારી કર એમ કોઈ કહેનાર નહોતું એમના પર 'નેજ છોડવાનો કોઈ દિવસ પ્રસન્ન અવવાનો નહોતો કિમી પરીક્ષા પમાર કર્યા પછી જ એ મેનેજ છોડવાના હતાં નાપાસ થાય તો પણ એમને કોઈ પ્રોત્સાહ નાર નહોતું પ્રત્નોના ખોટા જવાબ લખે તો પણ 'પ્રેફેરેન્સ' એમના ચહેરાઓ યાદ કરીને માર્ક આપવાના હતાં

વાંચવામાં મન લાગતુ ન હોવાથી એ બિડ્યો એનું મન અન્ધારે ઢેકાયું નહોતુ

નોટિસ બોર્ડ તરફ એકવાર નજર નાખી તે નીચે બિતરવા લાગ્યો અત્યારે એનું માથું દુખતુ હતું કોશી પીવા માટે એ પાસે આવેલી હાટેનમાં જવા

લાગ્યો હાટેન તરફ જતો હતો એટલામાં એણે કોઈની ખૂમ ચલાળી અને એ બિભો રહ્યો

હતો ફાટક! મધુ તુ કેટલો બદનર્ધ મયો છે? ઓળખાનો પણ નથી

મધુએ એની સામે જોયું મેટ્રિકમાં એની સાથે બાલ્યુતો શરદ શદ શરીરે જડો થયો હતો આ ઉપરાંત ગેમર્ડીન કાપડની પેન્ટ, ધડિયાગ સોનાની ફમવાળા ચર્મમાં, સિ કનુ શર્ટ આ બધું એના શરીર પર હોવાથી એ ઓળખાતો પણ નહોતો

‘અરે ભાગ માણસ તુ પોતે તો ઓળખાતો નથી તારામાં કેટલો ફેરફાર થયો છે કેમ શુ કરે છે?’

‘તોફારો આરામ કરુ છું વિમા કંપનીમાં તોફારી ડુ છું સંવામો રૂપિયા મળે છે આ ઉપરાંત ઈન્સ્યુરન્સ મિઝનેસ બધા મળીને દોઢસો બસો રૂપિયા થાય કે કુટુંબના ભરણપોષણ માટે પૂરતું છે’

‘લહેર છે તારે’

‘સારું ચાન! ક્યાં ‘જીવન’ માં જાર છે? હું પણ સાથકન મૂખીને તારી સાથે આવુ છું’

ખૂણ માં ટેમલ જોઈને એ બને જથ્થા ત્યાં જઈને બેગ શરદે બે કોશીનો આડર આપ્યો

‘શી પીતા પીતા શરદે પૂછ્યું ‘કેમ કવિતા વગેરે લખે છે કે નહીં?’

‘ના નથી લખતો શુ લખે કવિતા! આ જીવન જ જ્યારે કવિતા બને છે ત્યારે કવિતા જૂની જવાય છે’

‘એટલે આ પણ એક માવ્ય છે ને?’

‘મારુ નથી’

‘સમજ્યો નાકી તારુ જીવન કાવ્યથી ભર પૂર છે મનેજમાં આવીને પ્રભુપતી કૂલવાડી તો બિમાડી નથી ને? કોઈ છોકરીના પ્રેમમાં પડ્યો છે કે શુ?’

‘ના, કોઈના પ્રેમમાં પડ્યો નથી. ઉલટું કાલથી હું કોલેજ છોડી દેવાનો છું.’ મધુની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં. શરદને જરા નાવઈ લાગી.

‘સારી!’ એ બોલ્યો. કપમાંની બધી કોણી એણે ખલાસ કરી અને ખિસ્સામાંથી રંગબેરંગી રૂમાલ કાઢી તેનાથી મોં સાફ કર્યું. ચશ્મા ઠીક કર્યાં અને પછી એકદમ ગંભીર થઈને એ બોલ્યો.

‘તને માફું લાગે એવું ને બોલાઈ ગયું’ હોય તો મને માફ કર. મારો ઉદ્દેશ એવો નહોતો. કેમ, ધરની કંઈ અડચણ—આમ એકાએક કોલેજ છોડે છે એટલે પૂછું છું.’

‘હા, એમ જ—’ મધુએ જરા ત્રાંસા ચહેરે જવાબ આપ્યો.

શર્ટના બટન સાથે રમવામાં શરદે થોડો વખત પસાર કર્યો. પછી વિચાર કરીને તે ધીમેથી, ગંભીરતા-પૂર્વક બોલવા લાગ્યો. એના શબ્દો અતઃકરણ-માથી નીકળતા હોય એમ લાગતું હતું, મધુને એમ લાગતું હતું...

‘મધુ, જીવનમાં આવા પ્રસંગ આવે છે. હમેશાં આવે છે. પોતાની વિચારશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એમ આપણને લાગે છે. માથું ચક્ર ચક્ર ફરવા લાગે છે. આવા પ્રસંગે માણસે હિંમત છોડવી ન જોઈએ. આજે હું આમ બોલી રહ્યો છું એ તને જરા ચમત્કારિક લાગશે. પણ આ વ્યાખ્યાન નથી. આ મારા અનુભવના શબ્દો છે. તને ખરાબ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. મને પણ આમ જ ખરાબ લાગતું હતું. મેટ્રિક થયા પછી મારી સાથે ભણતા છોકરાઓ કોલેજમાં ગયા અને મારે નોકરી કરવી પડી. મને પણ કોલેજમાં આવવાની અનિવાર ઇચ્છા હતી. નિશાળમાં હતા ત્યારે કોલેજનાં સ્વર્્ના મેં પણ સેવ્યાં હતાં. કવિતા થાય છે પણ જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. જે સુખ આપણને મળતું નથી અને બીજાને મળે છે, આવા સુખની જ આપણે અભિલાષા કરીએ છીએ. કોલેજ—જીવનનાં રસથી ભરપૂર વર્ણો

મેં પણ નવલકથાઓમાં વાંચ્યાં હતાં. લાઈબ્રેરીએ મને તે સંભળાવ્યાં હતાં. મને તે વખતે બહુ જ લાગી આવ્યું પણ પરિસ્થિતિ સામે માથું નમાવતું પડ્યું. આખું કુટુંબ, ધર મારા પર આધાર રાખીને બેઠું હતું. બધાં મારી સામે આશાથી જોતા હતાં. મારી ધરડી માટે મારા પર કેટલો વિશ્વાસ હતો! એણે મને મોટો કર્યો, ભણાવ્યો. પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી એ એના કબજે ફળ દરેકે એમાં એની ભૂલ કર્યાં થઈ ગયાય?—હું નોકરી કરું, પૈસા મેળવું, ધર ચલાવું અને આખા સંસારનો ભાર મારા શિરે લઉં એમ એ ઇચ્છતી હતી. તને મરાઈ માસ્તર યાદ આવે છે?—આપણને જૂઠા ધોરણમાં ભાષા ભણાવતા હતા મેં ઘણા માસ્તર જોયા પણ મરાઈ માસ્તર જેવી ભાષા ભણાવનાર કેઈ મળ્યું નથી. તું તો એમનો પ્રિય વિદ્યાર્થી હતો—એમણે એક વખતે કહ્યું હતું, યાદ છે તને? મને યાદ છે. કારણ તે મને ખરાબર સમજાવું હતું. મારા હૃદયમાં એ શબ્દો કાતરાઈ ગયા છે...એમણે કહ્યું હતું—‘આપણે જેમ આપણા માટે છીએ તેમ બીજા માટે પણ છીએ. જ્યારે બીજા માટે આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ ત્યારે એવું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. બીજા માટે આપણે ત્યાગ કરીશું ત્યારે બીજા આપણા માટે ત્યાગ કરશે, અને ખરું સુખ, ખરું સમાધાન આ ત્યાગમાં છે. આવા પ્રસંગોથી જ આપણે એકબીજાની નિકટ આવીએ છીએ. માયાતું, પ્રેમનું બંધન આનાથી દઢ થાય છે. ધરને ‘ધર’ કહેવું ચોખ્ખું લાગે છે. ત્યાગ ન હોય, પ્રેમ ન હોય, સહાનુભૂતિ ન હોય તો ધર પથ્થર—માટી અને ચુનાતું મિશ્રણ જ બની રહેશે. પણ પછી આવા ધરમાં રહેવા કરતાં સ્મશાનમાં રહેવું શું ખોટું? ધરમાં રહેવું એટલે માણસોમાં રહેવું, માણસાઈથી હવણું. ધર એક બીજાના સુખ દુઃખ સમજવા માટે છે...’ કેટલો ઉઠિા અર્થ છે આ શબ્દોમાં! મરાઈ માસ્તરને હું કદી ભૂલી નહીં શકું. એમનો આ ઉપદેશ તો કરી નહીં ભૂલું. મધુ, આજ તને ખરાબ લાગે છે પણ કાલે તને આ

ત્યાગની કિંમત સમગ્રશે. મા-આપ માટે, 'ધર' માટે હું કંઈક કરું છું એ જાણુને તને સંતોષ મળશે. અને એમનામાં પણ તારા વિષે અગ્રિમાનની લાગણી ઉત્પન્ન થશે. એમના અંતઃકરણમાંની તારા પ્રત્યેની વાતસયની જ્યોત વધારે પ્રગ્લ્લિત થશે... અને પછી તને જે સંતોષ મળશે એ તું જગતમાં શેષપણ પરિક્ષામાં પહેલો આવીશ તો પણ તને નહીં મળે.

આટલું બોલીને શરદ અટક્યો એણે ચરમાના કાચો રૂમાલથી સાક કપા. અને કાંઠા પર પહેરેલા રિટર્ડેચ સામે જોયું.

“અહીં? My God! મધુ, હું જઈ છું. અહીં વાગે એક જણને મળવાનું છે. ખાપ, ખાપ! આમ જ મળતો રહેજે.”

હાટલની બહાર મધુ જોતો હતો. એના મનમાં નાંધી વાદળનું પૂર ઝાસરી ગયું હતું. ચાવીનો ઉકેલ જડી ગયો હતો. સાંજે ભાઉ ઘેર આવે ત્યારે એમને કહેવાને “હું ગમે ત્યાં ગમે તે નોકરી કરવા તૈયાર છું.” અને પછી ભાઉ હસશે રોજની જેમ સંતોષથી હસશે. વિનોદથી કંઈક બોલશે. એમને આનંદ થશે. મામી મારી નજર રાખશે. વિમલ આનંદથી નાચી જશે. ભાભી ગાલમાં આવતું દારૂ છુપાવવા પ્રયત્ન કરશે. અનિલ અને બેબી ચાકલેટ માટે હક કરશે, બધાને આનંદ થશે, સમાધાન મળશે, પરસ્પર-માટીનાં ધરમાં આનંદનું મોજું ફરી વળશે.

ઉલ્લાસિત મને મધુ જાક્યો

★

સાહ્યાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

પશ્ચિમશતક પ્રકરણ : નેમિચંદ્ર લાંઘરી. સંપાદક : ભોગીલાલ જાં સોરસા. પાનાં ૨૨૩. પાંચ રૂપિયા. મહારાજ સયાજીરાય વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા. આંદની : લે. પ્ર. રોપાદમ આલુવાલા. પાનાં ૬૦. એક રૂપિયા. વિક્રેતા : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., અમદાવાદ ૧. ધી ફાઉન્ટેન્સ (અમેરિકા) : લક્ષ્મીનારાયણ શાહ. પાનાં ૮૦. દોડ રૂપિયા. પ્ર. શ્રીમતી શાનિલતા શાહ, દેકનસાહી, કટક. યુગપુરુષ સ્તાલિન : ભોગીલાલ ગાંધી, પાનાં ૩૪. ચાર આના. ચેતન પ્રકાશન ગૃહ નિ, ગોરેગાંવ. આશા પંખી : ભા. ૧-૨ : હર્ષર પેટલીકર. પાનાં ૫૫૩. આઠ રૂપિયા. વિશેષાંજલિ : સુંદરજી ગો. બેટાઈ પાનાં ૨૨૨. ત્રણ રૂપિયા. સેવા અને શોખણ : ભા. ૧-૨-૩-૪ : પ્રેમચંદ્ર. અનુ. મણીલાલ ગો. જોતી. પાનાં ૧૧૪૮. અદર રૂપિયા—ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક : આર. આર. શેઠી કંપની, મુંબઈ ૨. આપણે વારસો ને વેલવ ખાંડ—૧ : 'દર્શક' પાનાં ૨૩૧. પોણાત્રણ રૂપિયા. સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ., ભાવનગર. દૃષ્ટાંતકથાઓ ભાગ બીજો : નાનાભઈ જટ્ટ. પાનાં ૭૭. તેર આના. સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિમિટેડ, ભાવનગર. દાદાધી રા. સારુ : ભારતન કુમારપા. પાનાં ૬૭. દશ આના, નવજીવન પ્રકાશન મુંદિર, અમદાવાદ. શિશુ સાથી—૩ : સોમાભાઈ ભાવસાર. પાનાં ૨૪. બે આના. ગોપીચંદ : દામોદર ૨૦ સોમાણી : દુર્લભદાસ વિ. શ્યામજી ધ્રુવ. પાનાં ૧૧૨. બાર આના બનાવટી ફોલો : નટવરલલ પ્ર. જૂય. પાનાં ૧૩૦. એક રૂપિયા. ઓરેન્ઝિયન નાઈટસ : શિવલાલ જોસલપુરા. પાનાં ૩૪૭. ત્રણ રૂપિયા—ચારેય પુસ્તકોના પ્રકાશક : સરુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. મહાભારત અને ઉત્તરાર્ધયન સૂત્ર : ઉપેન્દ્રરાય જ. સોરસા. પાનાં ૬૫. રૂ. ૧-૨-૦ પ્ર. ભોગીલાલ સોરસા, પ્રતાપગંજ, વડોદરા. સ્વપ્રસિદ્ધિની શોધમાં : કનૈયાલાલ મુનશી. પાનાં ૫૮૬. સામાજ રૂપિયા. વાહુ રે મેં વાહુ ! : કનૈયાલાલ મુનશી પાનાં ૧૦૮. સવામે રૂપિયા. બન્ને પુસ્તકોના વિક્રેતા : ગૂર્જર અંધરત કાર્યાલય, અમદાવાદ.

★

[૧]

હું બહુચરાણી બપોરની ગાડીમાં અમદાવાદ આવતો હતો. ઉનાળાના દિવસ એટલે તાપ તો પડે જ તરસ પણ લાગે. મારી સામે અમદાવાદ એક વેપારી તેમના કુટુંબ-કમીઠા સાથે બેઠેલા હતા. તેમણે પાંચ વર્ષે બાબાની બાબરી ઉતરાવાની બાધા રાખી હશે. તે બાબરી ઉતરાવીને આવતા હતા. પતિ-પત્ની કેટલા ધ્વજાજી જમાડયા, કેટલી દક્ષિણા આપી, કેટલું ખર્ચ થયું તેનો હિસાબ કરતા હતા. પાંચમાં વર્ષે બાબરી ઉતરાવવા આવ્યા હતાં એટલે છૂટા હાથે ખર્ચ ક્યું હતું. પોતે થોડું ધુણ્ય કરીને આવ્યાં છે એવો આત્મસંતોષ પણ અનુભવતા હતાં. ત્યાં એક સ્ટેશન આવતાં ગાડી જામી રહી છોકરાં તરસ્યા થયાં હતાં એટલે કલશોર કરતાં હતાં. શેઠે પાણીવાળી છોકરીને ખૂબ મારીને બોલાવી. એક ઠાકરડીની છોકરી દોડતી આવી. શેઠે પહેલાં તો પેચવોળો લોટો ભરાવી લીધો. પછી દરેકને ખાલે ખાલે પાણી પાંચું ને પીધું. પેલી છોકરીનો મોરિયો લગભગ ખાલી થઈ ગયો. શેઠે ગળવામાંથી પાકીટ કાઢી હાથમાં એક પૈસો મૂક્યો. પેલી છોકરી ચંપાઈ હોય તેમ ચીસ પાડી બેઠી :

‘શેઠ આખા મોરિયાના પાણીનો એક પૈસો ?’

મેં છોકરી સામે જોયું તો તે શિયાવિયા થઈ ગઈ હતી. તે ચિંથરેહાલ હતી. તેની તાંતર પેતર ધાંધરી અને થાગડથીગડવાળી આઢણી તેની ગરીબાઈની છડી પોકારતી હતી. એ છોકરી કેટલી અ.શાએ પાણી ઉપાડીને આવી હશે ! તે શેઠને કરગરતી હતી :

‘અરે શેઠ...ખીજ પૈસા આપો. મારી મા મને મારશે. અને એ છોકરી તો રોવા માંડી. મને થયું, એણે લોટો લોટો પાણી આપ્યું હોત તો યે બે આના તો તે માગત. એ પૈસો જોઈને તો હેબતાઈ ગઈ હતી. અને શેઠ તો ‘પૈસો આછો છે ! જ ખૂબે માર્યા વગર’ કહી નિરાંતે બેઠા અને સોપારી કાતરવા લાગ્યા.

ગામડે ફરતાં જે દશ્યો જોવા મળે છે અને જે અનુભવો થાય છે એ જોઈ આંખે અંધારાં આવી જાય છે. જાણે માનવતાનો હાસ થઈ ગયો છે. જાણે માણસોમાં નરી સ્વાર્થવૃત્તિ દેખાય છે. કોઈને પાડોશીની પડી નથી. દેશની પડી નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો જૂઠું જોલતાં પણ લોકો અમચાતા નથી.

ગાડી ઉપડવાની તૈયારી હતી. એ છોકરીનું આકંઠ મારાથી જોયું જતું ન હતું. ગામ સ્ટેશનથી દૂર હતું. તે આવા ધોમ તડકામાં બિધાડા પગે આ મોરિયો ઉપાડીને આવી હશે તે આ એક પૈસા માટે ! મેં ગળવામાં હાથ નાખ્યો. એક આનો નીકળ્યો. મેં છોકરીને બોલાવીને કહ્યું :

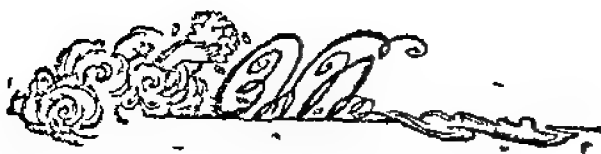
‘લે બેન, હવે રડીશ નહિ..’

‘પણ તમે ક્યાં મારું પાણી પીધું છે તે એક આનો લઉં !’

આવી સ્વમાનશીલ અને શ્રમ કરીને પૈસો લેતી છોકરી માટે મને માન થયું. મેં એને કહ્યું : ‘બેન, તારા મોરિયામાં જેટલું પાણી હોય તેટલું આમાં રેડો દે...’ અને તેણે મોરિયો જાંચે પાડ્યો. માંડ અડધું પ્યાલું ભરાયું. મેં પાણી પીધું અને ગાડી બપડી. મેં ઝડપથી તેના હાથમાં આનો મૂકી લીધો અને દેખાઈ ત્યાં સુધી એ છોકરીને જોઈ રહ્યો. બારીમાંથી ડોકી કાઢી શેઠ સામે જોયું તો તે નિરાંતે સોપારી આરોગી રહ્યા હતા અને ‘કેટલું મોડું દાન કરીને આવ્યા છે એની વાતો કરતા હતા.

[૨]

એક ગામમાં ગયો હતો. ગામમાં કૂવાનું સાધન સાડું હતું, કેટલાક સુખી ઘરના બેઠોતોએ કૂવા પર મશીનો મૂક્યા હતાં. શિયાળુ પાક સારો થતો હતો. આ વર્ષે ગામમાં મખબલ ધઉં પાક્યા હતા. હું

ગામના મંદિરના ચોકમાં બેઠો હતો. ગામના લોકો સુખ-દુઃખની વાતો કરતા હતા એક જણ એ કહ્યું.

‘સેવકરામ ! ગામમાં મશીનો આવતાં અમારા જેવાની તો ખુશી વડે થઈ છે.’

‘કેમ ખુશી વડે થઈ છે !’

‘જુઓને ! પહેલાં હું કાશ ખેંચીને શિયાળુ પાક લેતો આ વર્ષે મારી બાજુવાળો મશીન લાવ્યો. એણે એના કૂવા પર મશીન મૂક્યું એટલે મારા કૂવાનું પાણી ખેંચાઈ ગયું ! હું બજાર લઈને આવું તો પહેલાં તો કૂવાનું તળિયું દેખાય એટલે મારે ફરજિયાત રીતે બાગ આપીને એનું પાણી લેવું પડ્યું. છતાં કૂવાએ અને છતાં સાધને મારે પાણીનો બાગ આપવો પડ્યો બોલો મશીનો આવતાં મારા જેવાની કેવી દશા થઈ ?’

આપણાં ગામડાં યંત્રની મર્યાદા સમજતાં નથી. જમીન ટૂંકી હોય, છૂટી છવાઈ હોય ત્યાં કાસથી ખેતી થાય તો શું ખોટું ! અને જો મશીન (પાણી ખેંચવાનો યાંત્રિક પંપ) આ રીતે બીજા ખેડૂતને અપગ કરે, બેકાર કરે એથી તો સરવાળે ગામને જ તુકશન થયું કહેવાય ! અને મશીનો દ્વારા આપણું મન વિદેશમાં ખેંચાઈ જાય છે એનો પણ કોણ નિચાર કરે છે ! મેં ગામનેડો આગળ આ બધી વાત વિગતથી કહી. પણ પાડોશીનો, ગામનો કોણ નિચાર કરે છે !

૩]

હું મહેસાણા નિસ્લાનાં ગામડાંમાં ફરતો હતો. આ રામને તો રાત પડે ત્યાં રાતવાગે. જઈને ગામના મંદિર કે મહાદેવમાં પડાવ નાખું. લોકો સાથે વાતો કરું. વાતમાં ને વાતમાં એક જણાએ પ્રુણ-પ્રોપ દેલ્યો :

‘સેવકરામ ! તમે કલ્યાણરાજ અને સ્વરાજની વાતો જ કરશો નહિ એમ કહો કે લાગવન-જાળ આપ્યું છે’

મને થયું બંને એ દેવાવરાજ કાઢી લે. એટલે હું ચૂપ રહ્યો. એ બાઈએ કહ્યું રાખ્યું :

‘શું વાત કરું ! સેવકરામ, બધે અધેર ચાલે છે. સરકાર બંને લોકોના બલા માટે પૈસા ખર્ચતી દશે. પણ આ લાંચ ફરવત ખાનારા અમલદારો ગરીબ લોકો સુધી હક્ક પહોંચવા દેતા નથી. હું તમને મારો જ દાખલો આપુ.

‘ગયા વાવાઝોગમાં માગ મરનાં પતરાં ઊડી મળ્યાં હતાં. એક બાજુનો કરો પણ ધોવાઈ ગયો હતો. સૌથી સચે મેં પણ પતરાં અને સીમેન્ટ માટે અરજ કરી. પણ તમને શું વાત કરું ! જેમને ધાબાવાળાં પાકાં મકાન છે એમને પતરાં મળ્યાં, સીમેન્ટ મળ્યો અને ઉપરથી તમાવી મળી હું ધક્કા ખાઈ ખાઈ ને ચાક્યો. અને ઘણાંય કાલાંવાલાં કર્યાં. પણ માતું ગરોળનું કાઈએ ન સાંભળ્યું. અને મારે ના છુટકે છાપડું ઢાંકવા પેલા શેઠ પાસેથી કાળા બજારના ભાવે પતરાં લેવાં પડ્યાં !

‘બોલો અમને દેશમાં બજારના ન થાય ! એ શેઠ કંટ્રોલ ભાવે પતરાં લઈ આવે ને અમને ગરીબને કાળા બજારમાં વેચે એ કયો જાતનું કલ્યાણરાજ ! છાપડું નથી એને તમારી ન મળે અને બમે માળના ધણીને મળે એ તે વળી કેવું સ્વરાજ !’

હું આવા દાંડેનાં કથા શબ્દોમાં આશ્વાસન આપું ! હું આવા કુભાષેતાઓને જોઉં છું, ઊપાડો અન્યાય જોઉં છું, ત્યારે થાય છે : આ દેશમાં કલ્યાણરાજ આપ્યું છે એમ તો કેમ કહેવડ !

★

ઊર્મિ-નવરચના અંગે કોઈપણ જાનનો પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવનો આપનો આ. નં. લખવો કચારેય ભૂલગો નહિ.

પ્રકરણ ૧૮ મું (ચાલુ)

ગાંધીદર્શન

કામશાસ્ત્ર :

જાતની દરેક સુધરેલી પ્રજા જ્યારે પોતાની ઉન્નતિને શિખરે હોય છે, ત્યારે તે પોતાની જરૂરિયાતો અને આદર્શો મુજબ પોતાને જરૂરી એવું કામશાસ્ત્ર વિકસાવે છે. આ નિયમના હિંદુઓ પણ અપવાદ નથી. એ પ્રજાએ પોતાની જહોજલાલીના કાળમાં પોતાનું સ્વતંત્ર કામશાસ્ત્ર વિકસાવ્યું હતું. પણ વર્તમાનકાળમાં હિંદુ પ્રજાની સર્જકશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોવાને કારણે બીજા અનેક વસ્તુઓની પેઠે એને પશ્ચિમનું કામશાસ્ત્ર સ્વીકારવું પડ્યું છે.

થોડા વખત ઉપર જ મેં એક રામકૃષ્ણ મીશનના સંન્યાસીને પૂછ્યું કે, 'સંતતિનિયમન વિષે આપનો ધર્મસંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓને શો આદેશ આપે છે ?' ત્યારે એમણે મને જવાબ આપ્યો કે, 'એ સંસારીઓનો પ્રશ્ન છે, એમાં અમે માથું મારતા નથી.' એક જોન સાધુને આ સંબંધી પૂછતાં, એમણે જણાવ્યું કે, 'વિકારના પ્રકારોની વિવિધતાનું વિવરણ કરવું એ અમારા કાર્યક્ષેત્રની બહારનો પ્રદેશ છે.'

પણ ગાંધીવાદનો દાવો બહુ જ મહત્વાકાંક્ષી હતો. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રકાશ પાથરવાની એને હોશ હતી. એટલે કામશાસ્ત્રમાં પણ મહાત્માજીએ માથું માચ્યું. અને એ ક્ષેત્રમાં આ દેશમાં અને પરદેશમાં, પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાળમાં થયેલા અભ્યાસને લક્ષમાં લીધા સિવાય જ અમુક ઝંઝૂતી, અબ્યવહારુ મંતવ્યો રજૂ કર્યાં. એ મંતવ્યો અને એમાંય ખાસ કરીને અલ્પાયુષને લગતાં એમના મંતવ્યો આપણા લોકોની ધર્મભાવનાને ભાવતાં હોવાથી લોકપ્રિય બન્યાં. પણ એનો અમલ બહુ ઝોઝો થયો. અને જ્યાં થયો, ત્યાં મોટે ભાગે એણે દાંપત્યજીવનને

ખૂબ જ વિચારપૂર્વક લખાતી આ લેખમાળાનું આ પ્રકરણ આ અંકે પૂરું થાય છે. આવતા અંકે નવું પ્રકરણ શરૂ થતાં પહેલાં 'ગાંધી દર્શન'નો જે જરૂરી ઉપસંહાર આમાં સમાયો છે એ ખૂબ મહત્વનો છે. વધુ અને વધુ વાંચકો આ રસપ્રદ લેખમાળાને નવાજી રહ્યા છે અને પુસ્તકાકારે પ્રગટ થવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

કલુષિત કરવામાં જ ભાગ લખ્યો. યુદ્ધ, મહાવીર, દયાનંદ કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મહાપુરુષો જન્મોજન્મની સાધનાને કારણે જે અલ્પાયુષને સહજ સાધ્ય બનાવી શકે, તેનો આખો પ્રજા માટે વગર વિચારે પ્રચાર કરવાથી પ્રજા તો ઊંચી ન આવી, પણ એમના અનુયાયીઓને એક દંભ પોષવાનું મહત્વનું સાધન મળી ગયું. અલ્પાયુષ માટેના એમના ઉપદેશમાં પણ હિંદુધર્મ કરતાં ખ્રિસ્તી ધર્મની વધુ અસર જણાય છે. અને એને કારણે જ એમણે સંતાનોત્પત્તિના હેતુ સિવાયનો સમાગમ પાપરૂપ ગણ્યો.

સંતતિનિયમનની આગતમાં તો એમનું વલણ સ્પષ્ટ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મના રૂઢીચુસ્ત સંપ્રદાય રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયને મળતું છે. હિંદુ ધર્મ કે હિંદુ સંસ્કૃતિએ પોતાના લાંબા ઇતિહાસ દરમિયાન સંતતિનિયમનનો આવો ઝંઝૂતી વિરોધ ક્યારેય કર્યો નથી. એમણે આપણી પ્રજાને અલ્પાયુષ દ્વારા સંતતિનિયમન સાધવાનો ઉપદેશ આપ્યો. એ પોતે જ ટૂંક વખતમાં આ ઉપદેશનું અબ્યવહારુપણું જોઈ શક્યા અને રોમન કેથોલિકોની પેઠે જ એમણે 'સલામત સમય' માટે ક્યવાતા મને છૂટ આપી. પણ આ 'સલામત સમય' વિષે કોઈ પણ જાતનું શાસ્ત્રીય સંશોધન કરી, આ પદ્ધતિને લોકમોખ્ય બનાવવા

માટે એમણે કે એમના અનુયાયીઓ કેઈ પણ જાતના વ્યવહારુ પગનાં ભાર્યાં નહિ સતતનિયમ નની ચગવગ કેટલી નિષ્ફળ મર્ષ છે એ બતાવવા માટે એમણે 'નીતિનાગને માર્ગે' માફાસનો દાખલો ટાંક્યો પણ હોલેન્ડ અને બીજા અનેક યશ્વિમ યુરોપના દેશોમાં એને મળેલી અદ્ભુત સફળતા વિષે એમણે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ ખુદ આ દેશમાં એને મળી રહેના આવકારની રુદતર ઉપેક્ષા કરીને એમણે માર્ગારેટ સેગરને સબળાવી દીધું કે, 'હિન્દની સ્ત્રીઓ આવા ભ્રષ્ટ્ર સાધનોને કદી અપનાવશે નહિ' જો કે વારંતવિક અનુભવ તો એ જ છે કે, દુનિયાના બીજા દરેક દેશની પેઠે હિંદમાં પણ ફરજિયાત માતૃત્વની વિપત્તિમાથી છૂટવા માટે હિંદની અભણમા અભણથી માડીને ભણેનામાં ભણેની સ્ત્રીઓ પણ આ સાધનોને ઉત્સાહ પૂર્વક આવકાર આપે છે

સાહિત્ય

મહાત્માજી રાષ્ટ્રપિતા હતા અને બાપ પોતાના બાળકોને દમડાવે એ રીતે આ સાહિત્યકારોને દમડાવતા કે, તમે જે સાહિત્ય રચો છો તે નકામું છે સાચું સાહિત્ય તો એ જ કહી શકાય કે, જેને કોશિયો વાંચી શકે સાહિત્યકારોની સ્વમસદિષ્ટને ધડીઘર બાબુએ મૂકીએ, અને આપણે વિચારીએ કે જે કામ સાહિત્ય કારોને કરતા ન આવડ્યું તે કામ મહાત્માજીએ અને તેમના અનુયાયીઓએ કર્યું ખરું કેટલા કોશિયો 'આત્મકથા' 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', 'લોકમાતા' 'જીવન શોધન' અને 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' વગેરે છે, એના આંકડા કોઈ ગાંધીમકન ભેગા કરશે તે આપણી પ્રજા ઉપર ધણો મોટો ઉપકાર થશે

ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ ગાંધી-યુગ એક તદ્દન નિરાશાજનક યુગ છે એમાં માત્ર અપવાદરૂપે એક 'આત્મકથા' જ માત્ર, એવું પુસ્તક લખાયું, કે જે મારફતે ગુજરાતી સાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવેશ થયો, એટલો અપવાદ બાદ

કરો તો બ્રિટિશ શાસિના સાહિત્ય કરતા ગાંધી પ્રતિ ક્રાંતિનું સાહિત્ય અવશ્ય જીતરતું જ છે આખા ગાંધીયુગ દરમ્યાન ગોવર્ધનરામને જૂનાવે એવા ચિત્કો, નાનાનાલને જૂનાવે એવા ગ્વિઓ અને મુનશીને જૂનાવે એવા નવનકથામયો ગુજરાતે કેટલા સજર્થો એક નવનકથાનું જ ક્ષેત્ર લઈએ તો રમણનાલ દેસાઈથી માંડીને પન્નાલાલ-પેટલીકર સુધીના લેખકોમાંથી એકેય લેખક એવો નથી પાક્યો કે, જે મુનશીના પેગામાં પગ ધારી શકે ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જન-વધતરનું એક સીધું પરિણામ એ આવ્યું કે સાહિત્ય-દૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેના અવગમ શર્મા બગાળી અને મરાઠી સાહિત્ય જ્ઞેશભેર ઘૂમ્યુ અને ગુજરાત જહદ બગાળ ચર્ષ જશે કે શું એવો બાય ધણા સાહિત્યકારો સેવવા માડ્યા છે

જેવું ગુજરાતી સાહિત્યનું એવું જ પ્રતિપ્રાંતના સહિત્યનું બધે વિસ્તાર વધ્યો છે, અને જોડાણ થટ્યું છે હિંદના સૌથી સમૃદ્ધ સાહિત્ય બગાળા સાહિત્ય તરફ નજર નાખીએ તો પણ સમજી શકીએ કે જ્યાંથી બ્રિટિશ અસર પૂરી થાય છે, ત્યાંથી જ લગભગ ગ્રથિયન અસર શરૂ થાય છે માત્ર વચગાળાના થોડાક મનફૂલ, ને સુએ ધ ધોષ જેવા લેખકો જ સપૂર્ણ રીતે ગાંધી રંગે રમાયેના છે પમાળી લેખકોને ધણોખરો નવો જ્ઞાત સામ્યવાદના નાન રંગમાં ઝમેળાઈ ગયો છે

તોરુ દત્ત, રમેશચંદ્ર દત્ત, માર્કેટલ મધુમુદન, સરોજિની નાયકુ, હરી દ્રનાથ અદોરાધના, ગ્વા દ્રનાથ ટાગોર અને મુકરાજ આનંદ જેવા લેખકોએ હિંદનું નામ પરદેશમાં ઉજ્જવળ કર્યું છે પણ આ બધા બ્રિટિશ શાસિના સત્તાનો કે ગાંધી પ્રતિકાન્નિના સંગીત

મહાત્માજી એમના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવો કારણે મશરૂઆના જેવા સાહિત્ય, સંગીત અને કથાના દૃષ્ટા નહોતા ઉત્તમ સંગીતની એ અગ્રસ્ય કદર કરી શકતા એટલું જ નહિ, પણ એમણે શતિનિરેતનના

વિદ્યાર્થીઓને આદેશ આપ્યો હતો કે એમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતનો સમન્વય કરવો. છતાંય ગાંધીયુગે ભારતી સંગીતના સંરક્ષણ કે પ્રગતિમાં કશો જ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો નથી. પંડિત વિશ્વ દિગંબરથી ખાં સાહેબ અબ્દુલ કરીમખાં સુધીના સંગીતાચાર્યોને ધ્વિદીશ શાંતિના સંતાનો તરીકે જ આપણે ઓળખાવી શકીએ.

કલા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય :

આ બધાં ક્ષેત્રોમાં પણ ગાંધીયુગે કશી જ પ્રગતિ કરી નથી જોયા અમીરી સ્થાપત્યની વાત બાજુએ મૂકીએ તો પણ ગામડાંનાં ઘરો અને સાર્વજનિક સ્થાનોના સર્જનમાં પણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ સિદ્ધિ હાંસ્ય કરી શકાઈ નથી.

યુદ્ધ :

સદીઓ થયાં યુદ્ધના શાસ્ત્ર અને કલામાં હિંદુઓ નવો ફાળો આપના અટકી ગયા છે. મહાત્માજીનો એવો દાવો હતો કે યુદ્ધનું સ્થાન લઈ શકે એવું એક સત્યાગ્રહ જેવું સંસ્કારી શસ્ત્ર પોતે શોધી કાઢ્યું છે. પણ આ દાવો કેદી વ્યવહારમાં અમલી બની શક્યો નહિ. યુદ્ધની વાત તો બાજુએ રહી પણ કોમી હુલ્લડોમાં શાંતિ સ્થાપી શકે એવી શાંતિસેના પણ મહાત્માજી જીવનના અંત સુધી રચી શક્યા નહોતા.

રાજ્ય વહીવટ

મહાત્માજીમાં પોતાનામાં રાજવહીવટની લાંબી લાંબી દૃષ્ટિ નહોતી. જે કંઈ હતું તે થોડાઘણા તરંગી ખ્યાલો હતા. જેમકે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ કોઈ ખેડૂત કરે અથવા તો કોઈ હરિજન કન્યા કરે અને જવાહરલાલ એના સંકેટરી થાય ! આવી વિચિત્ર વ્યવસ્થાથી આ દેશના વિરાટ અને વિકટ પ્રશ્નો કયી રીતે ઉકલી શકે એ તો પ્રભુ જાણે ! એમના અનુયાયીઓમાંથી સરદાર અને રાજાજી જેવી કેટલીક વ્યક્તિઓએ રાજવહીવટમાં અસામાન્ય કુશળતા દાખવી

છે. પણ અંગ્રેજ રાજવહીવટ કરતાં ચઢીઆતે રાજવહીવટ એમનો એક પણ અનુયાયી કરી શક્યો નથી કાયદો :

મહાત્માજી પોતે એક સારા વકીલ હોવા છતાં, એમનું કાયદાનું જ્ઞાન મોટે ભાગે વિનાશક ઉપયોગમાં જ વપરાયું છે. એમણે પ્રજાને 'કાયદાની સામે થવાની ફરજ' સમજાવી સત્યાગ્રહના રૂપમાં એની રીત પણ શીખવાડી. પણ પ્રજાના જીવનવ્યવહારનું નિયમન કરનારા કોઈ નવા કાયદા, નિયમો કે સ્મૃતિઓ એમણે રચી નહિ. તેમજ સારા ને સાચા કાયદાઓને વફાદારીપૂર્વક શી રીતે અનુસરવું તે એ આપણી પ્રજાને શોખવી શક્યા નહિ. આપણી પ્રજા સ્વતંત્ર થયા પછી એને એનું નવું બંધારણ તો એના નવા મનુ ડૉ. આબેકકરે આપ્યું.

મહાત્માજીના જીવન, કાર્ય અને કારકિર્દીના આ વિદગાવલોકનથી એમનું વ્યક્તિત્વ અને મિલ્લિઓ આપણે સ્પષ્ટ રીતે આલેખી શકીએ એમ છીએ.

મહાત્માજી એટલે ઉદાર, ખાનદાન, પ્રેમળ અને ક્રામળ હૃદય, અત્યંત સંકુચિત સમજશક્તિ, નિર્બળ કલ્પનાશક્તિ, પ્રયંડ ઇચ્છાશક્તિ અને પ્રમળ જીવન-શક્તિના સંયોજન વડે સર્ગીએલા મહામાનવ. પાર-દર્શક સત્ત્વાઈથી ભરેલા ધર્મપુરુષ, પ્રખર મુત્સદ્દી, મહાન દેશભક્ત, નિર્બળ અને નિષ્ફળ વહીવટકાર અને શાસક, આદર્શવાદી, તરંગી અને ધૂની માનસ વાળા સંત. હિંદ સ્વરાજ્યના સફળ સૂત્રધાર, વિશ્વ-શાંતિના નિષ્ફળ ઇન્જનેર. રાષ્ટ્રવિધાન માટે જરૂરી એવા અનેક સદ્ગુણો જેવા કે કલ્પનાશીલતા, દીર્ઘદ્રષ્ટિ, વહીવટી કુશળતા, સર્વગ્રાહી યુદ્ધિ, વાસ્તવિક દ્રષ્ટિ અને કઠોર આક્રમણશીલતાનો જેમનામાં મોટે ભાગે અભાવ હતો એવા એક લલા અને અત્યંત લોકપ્રિય લોકનાયક.

ત્રીજા હિંદુ પ્રતિકાંતિકાર, ત્રીજા હિંદુ રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપિતા. એક મરતી સંસ્કૃતિને જીવાડવાનો લગી-રથ પણ નિષ્ફળ પુરુષાર્થ કરનાર મહાન સંસ્કૃતિ-

વીર. એમના હિંદુ પુરોગામીઓની પેઠે એમણે પણ પોતાનો વાદ પારખી નમજાઈઓ ઉપર રચ્યો. આજે એ જ વાદ પોતાની નમજાઈઓથી નાશ પામી રહ્યો છે.

એમની જીવનસિદ્ધિઓ ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો સમજાશે કે, મહાત્માજીએ ધર્મપુરુષ તરીકે હિંદુધર્મની મોટામાં મોટી ખોટી આટ્ટિ કાઢી. રાજપુરુષ તરીકે પોતાની પ્રજાને પરચકમાંથી મુક્ત કરી, અને સમાજ સુધારક તરીકે બ્રિટીશ શાંતિ હેઠળ શરૂ થયેલી હિંદુ સમાજની શુદ્ધિની ક્રિયાને બારે વેગ આપ્યો. જીવનનાં આ ત્રણ ક્ષેત્રો શિવાય બીજાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એ મોટેભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યા. એ સાહિત્યને ન તો આમ જનના સુધી પહોંચાડી શક્યા કે ન તો ઉચ્ચ સર્જનાત્મક સપાટીએ લઈ જઈ શક્યા. એમણે એક પણ આદર્શ ગામડું ના રચ્યું. નમુનેદાર કૃષિકેત્ર ઊભું ના કર્યું. અનુકરણ-યોગ્ય મૌશાળા ના તૈયાર કરી જીવનનાં સર્વ અંગોને સરખી રીતે નવપદ્ધતિત કરે એવી નવી કેળવણીનું નિર્માણ ના કર્યું. નિર્સર્ગપચારનું કે બીજી કોઈ વૈદ્યક પદ્ધતિનું એકે સુંદર આરોગ્યજીવન ના સમ્પૂર્ણ. જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં માથું માથું પણ દરેકમાં નિષ્ફળતા મેળવી. એ ખેડૂત, ગ્રામેશ્વર, અર્થશાસ્ત્રી, કેળવણીકાર, ચિકિત્સક અને રાષ્ટ્ર-વિધાયક તરીકે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા, માનવજીવનના અનેક અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલ્યા માટે એમણે જેટલી હૃદયની ઉદારતા બતાવી તેટલી જ યુદ્ધિની સંકુચિતતા બતાવી.

મહાત્માજીના આવા જટીલ વ્યક્તિત્વ તરફ આપણે જ્યારે દ્રષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે મહાત્માજીનો કોઈ પ્રસંગ જો એમ કહે કે મહાત્માજી જેવાં નરરત્નો કરોડો વ્યક્તિઓમાં અને સેંકડો વર્ષોમાં એકાદ વાર જ પાડે છે, આવા પુરુષને પકવવા માટે એક આખી સંસ્કૃતિને સદીઓ સુધી તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે અને મહાત્માજીએ જે મહાભારત કામ પાર પાડ્યું, તે પાર

પાડવાની આખા હિંદમાં એમના સિવાય બીજા કોઈની તાકાત નહોતી, તો આપણે એની સાથે સંપૂર્ણ રીતે સહમત થઈશું. પણ એમના કેટલાક ઉત્સાહી અનુયાયીઓ જ્યારે એથી આગળ જઈને ભારપૂર્વક કહે છે કે આવો મહાપુરુષ પૃથ્વીના પટ ઉપર કદી પાક્યો નથી, ઇતિહાસે કદી આવું ભવ્ય વ્યક્તિત્વ જોયું નથી, અને એમના કેટલાક સહિત્યકાર ભક્તો એથી આગળ જઈને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે કે, રામ અને કૃષ્ણનાં જીવનનો આજી-બાજી રામાયણ અને મહાભારત રચાયાં, તો ગાંધીના જીવનનો આજીબાજી એ જ કોટીનું મહાકાવ્ય હજી સુધી કેમ રચાયું નથી? એવા ભક્તોને આપણે એ જણાવવું જોઈએ કે, ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનાં મૂલ્યાંકનમાં અંધશ્રદ્ધા કે તરંગો કામમાં ન લાગે. એમનું મૂલ્યાંકન તો એમના સર્જન-વિસર્જનના જમા-કેધાર પાસાનું સરવૈયું કાઢવાથી જ થઈ શકે. બધી લાગણીઓ કે ભોળી બાવનાઓથી જ જો મહાત્માજીનું મૂલ્યાંકન કરવું હોય તો એમને નિષ્ફળતા દસમા અવતાર તરીકે સ્વીકારવામાં શો વાધો છે ?

મહાત્મજીના જીવનનો આજીબાજી કોઈ મહા-કાવ્ય ન રચાયું, એ યોગ્ય જ થયું છે. કારણ કે સાહિત્ય અચૂક અને અદ્ભૂત રીતે જીવનનો પડધો પાડતું જ હોય છે. સર્જનાત્મક દષ્ટિએ જોઈએ તો ગાંધીયુગ એ આપણા ઇતિહાસના ગુપ્તયુગ જેવો સૂચકયુગ નહોતો કે, ઇસ્લામના ક્રાંતિકાળ જેવો લોહયુગ નહોતો. મંધી યુગ એ સર્જનનો યુગ ન હતો, પણ વિસર્જનનો યુગ હતો. બ્રિટિશ શાંતિના એ પેટા યુગનું મહત્વ આપણા ઇતિહાસમાં કેવળ કથોરયુગ જેટલું જ છે. એ નિર્મોલ્ય સાહિત્ય આપણા પુરુષાર્થની પારાશીથીનો પ્રમાણિક પડધો પાડી રહ્યું છે. ગાંધીયુગ દરમ્યાન એક પ્રાચીન પ્રજાનો ત્રીજવાર પુનર્જન્મ થયો. પણ જન્મમર્ત્યની સાથે જ પોતાનો પુરુષાર્થ શરૂ કરવાને મહેલે એ પ્રજા મરણનાં તરફડીયાં ખાઈ રહી છે. હિંદુમતિનું

એ પરમ સૌભાગ્ય હતું કે, એના નિષ્પત્તિકાળમાં એને ગાંધી જેવો મહાન નેતા મળ્યો. પણ સાથે સાથે એ નીતિનું એ પરમ દુર્ભાગ્ય હતું કે, જે વખતે માનવજાત આગળ ઇતિહાસે કદી એવા કે બાકીના ન હોય એવા વિરાટ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે, તે વખતે હિંદુ જાતિના પ્રથમ પુરુષને એ પ્રશ્નોના અચૂક ઉકેલ તરીકે સ્ત્રી સ્ત્રીને સુતર કાઢવાનો એક જરી પુરાણો સંચો સૂઝ્યો !

જન્મતના અને હિંદના ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનું સ્થાન શું ? અનેક લેખકોએ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી આ પ્રશ્નને ચર્ચો છે. આપણે આ પ્રશ્નને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણે તેમની ટોની સાથે તુલના કરીશું ?

કોઈ પણ મહાપુરુષની ખીજ મહાપુરુષ સાથે તુલના કરવી વખતે આપણે માનવજીવનાં એ સત્યો મિલકુલ જૂલવાં ન જોઈએ. એમાંનું 'પહેલું' સત્ય એ છે કે, કુદરતની મહાન પ્રયોગશાળામાં કદી પુનરાવર્તન થતું નથી. સંસાર શરૂ થયો ત્યારથી જાજ સુધી કોઈપણ સ્ત્રી કે પુરુષ ખીજ કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે મળતું આવતું હોય, એમ કદી બન્યું નથી.

કુદરતનું ખીજું પરમ સત્ય એ છે કે, કુદરતમાં દેખાતી અનંત વિવિધતા પાછળ એકતા છૂપાયેલી છે. દુનિયામાં અમુકઅમુક ખીજાઓ નક્કી થયેલાં છે, એની અંદર ગમે તેવા નાના કે મોટા માણસો ગોઠવાઈ જાય છે.

નેપોલિયન, સિકંદર, ચંગીઝખાન, સમુદ્રગુપ્ત અને અકબર એ સૌના વ્યક્તિત્વમાં ગમે તેટલો તફાવત હોય, તો પણ તે સૌ એક ખીજાના સિક્કા હતા. ને એવું છુદ્ધ, મહાવીર, કૃષ્ણ, કાઈરટ, કોનક્યુ-સિયસ, મોઝિઝ અને મહમ્મદનું.

એ રીતે મહાત્માજીના વ્યક્તિત્વને જુદી જુદી રીતે તપાસીએ તો એમના જીવન કે કાર્યમાં એવું કંઈ જ નથી કે, જેથી આપણે એમને કૃષ્ણ, છુદ્ધ, ઈસુ અને મહમ્મદ જેવા વિશ્વપુરુષો સાથે સરખાવી શકીએ.

જાતના ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનો કોઈ જ સંગીન, સાચો કે સ્થાયી ક્ષણો નથી. હિંદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હિંદી સંસ્કૃતિ જેવી કોઈ સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ ન હોવાને કારણે આપણે એમને જુદાજુદા હિંદુ નેતાઓ સાથે જ સરખાવવા પડશે.

ધર્મની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ સહજનંદથી અચરવિંદ સુધીના બ્રિટિશ શાંતિ હેઠળ બહારલા ધર્મપુરુષોમાંની એક કડી માત્ર હતા. પ્રાચીનકાળના ધર્મપુરુષો સાથે જો તેમને સરખાવવા હોય તો તેમને તુલસીદાસ સાથે સરખાવી શકાય. વર્તમાનકાળમાં ટોલ્સ્ટોય સાથે.

રાજપુરુષ તરીકે જો તેમની તુલના કરવી હોય તો દાહોરથી જવાહર સુધીના નિર્બળ અને નિષ્ફળ હિંદુ રાજપુરુષો સાથે કરી શકાય. વર્તમાનકાળના રાજપુરુષો સાથે કરવી હોય, તો પહેલાં અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચે પાકેલા હિટલરથી આંગ-કોઈ-શેક સુધીના રાષ્ટ્રપુરુષો સાથે કરી શકાય.

સમાજસુધારક તરીકે રાજા રામમોહનરાયથી વિનોબા સુધીના સમાજસુધારકોની ઢરોળમાં તેમને મૂકી શકાય.

પણ ધર્મસુધારણા, રાજસુધારણા અને સમાજસુધારણા એ ત્રણેય પ્રવૃત્તિઓનો જેમનામાં સમન્વેય થયો હોય એવા બ્રિટિશ શાંતિના સંતાનો સાથે જો એમને સરખાવવા હોય, તો આપણે એમને, લોકમાન્ય ટિળક સાથે સરખાવી શકીએ. મને ધણી વખત મહાત્માજી ટિળક મહારાજની મોટી આદૃતિ લાગે છે. જ્યાંથી ટિળકે અધૂરું મૂક્યું, ત્યાંથી મહાત્માજીએ શરૂ કર્યું.

આર્યાવર્તના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાંધીજી એટલે શ્રીકૃષ્ણ પછીના વિશ્વવિખ્યાત ગુજરાતી, શંકર પછીના સૌથી સમર્થ હિંદુ પ્રચારક, હેમચંદ્ર પછીના મહાન મોઢવશિક્ષક, તુલસીદાસ પછીના સર્વશ્રેષ્ઠ સંત, શિવાજી પછીના સર્વોત્તમ હિંદુ રાજપુરુષ.

પણ જો સર્વાંગી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમનું હિંદના ઇતિહાસમાં સ્થાન આં ? મને એમનું સ્થાન શકર અને શિવાજી સાથે લાગે છે આ ત્રણેય મહાપુરુષોની કારમિદીમાં મને અદ્ભુત સામ્ય માલુમ પડે છે

રોનિમ કહે છે તેમ, દરેક પ્રજાની સામે ઇતિહાસ વારંવાર પડકારો રજૂ કરે છે એ પડકારોને એ પ્રજા ટેટી તાકાતથી ઝીલી લે છે, એની ઉપર એના વિજય, વિનાશ કે અસ્તિત્વનો આધાર રહે છે

હિંદુ સંસ્કૃતિના પડતી કાળમાં એની સમે રહેનો પડમાર શ્રમણ સંસ્કૃતિનો જીઓ થયો એ સંસ્કૃતિ જો આર્યાવર્તમાં સર્વોપરી થાય તો હિંદુ સંસ્કૃતિનું નામનિશાન ન રહે આ પડમારો જવાનું હિંદુ સંસ્કૃતિએ શકરના રૂપમાં આપ્યો, શકરે શ્રમણ સંસ્કૃતિને પાંજિન કરી અને આખા આર્યાવર્તમાં આસ્તવનો વિજય હાથે જમાવ્યો હિંદુ સંસ્કૃતિ સામે બીજો પડમાર મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો આવીને જીઓ રહ્યો એ પડમારોને પ્રતિમાર ન થાય તો હિંદુસ્તાન એ અસ્તવસ્તાનનું બાળક બની રહે એ પડમારોને પ્રતિકાર હિંદુ સંસ્કૃતિએ શિવાજીના રૂપમાં કર્યો એજો પોતાની શમશરથી ઇસ્લામને એની શમશેર મ્યાન કરવાની ફરજ પાડી હિંદુ સંસ્કૃતિ સામે ત્રીજો પડમાર પશ્ચિમ યુરોપની વૈશ્ય સંસ્કૃતિનો આવીને જીઓ ગયો એ પડમારો જો પ્રતિમાર ન થાય તો હિંદ આનું કાળા સાહેબોથી જીવાતઈ બન્યું એ પડમારો પ્રતિકાર કરવા માટે હિંદુ સંસ્કૃતિએ મહાત્મા ગાંધીનું સર્જન કર્યું

પહેલો પડકાર બ્રહ્મણ્ય સંસ્કૃતિનો હતો એના પ્રતિમાર તરફ શકરે પડેલી હિંદુ પ્રતિકાન્તિ કરી બીજો પડકાર ક્ષાત્ર સંસ્કૃતિનો હતો એનો જવાનું શિવાજીએ બીજી હિંદુ પ્રતિકાન્તિદ્વારા આપ્યો ત્રીજો પડકાર વૈશ્ય સંસ્કૃતિનો હતો, એનો જવાનું મહાત્માએ બીજી હિંદુ પ્રતિકાન્તિદ્વારા આપ્યો

પણ આ આખી ઘટનાનું નદસ્થ તો એ છે કે, આ આખા ઇતિહાસદ્વારા આપણને હિંદુ પ્રજાનું

લુપ્ત થતું ખમીર દીવા જેવું દેખાય છે હિંદુઓમાં વિનાશક કાન્તિ કે સર્જક ઉકાન્તિ કરવા જેટલું વીંચું રહ્યું નથી એટલે તેઓ કેવળ સંરક્ષક પ્રતિ કાન્તિ જ કરે છે

શકરે શ્રમણ સંસ્કૃતિ ઉપર જ્યારે પોતાનું પ્રત્યાક્રમણ શરૂ કર્યું, ત્યારે એ સંસ્કૃતિ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ હતી શિવાજીએ જ્યારે પોતાના દિગ્વિજયની શરૂઆત કરી, ત્યારે આ દેશમાં ઇસ્લામનાં વળતાર પાણી થઈ ગયાં હતાં અને મહાત્માજીએ જ્યારે અસહકાર પોમર્યો, ત્યારે બ્રિટન બીજી પશ્ચિમનું મહાભય બની ચૂક્યું હતું આયમતી શ્રમણ સંસ્કૃતિને શકરે નેસ્તન ખૂદ કરી, પણ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના આક્રમક જીવન સામે એ દેશનું રક્ષણ કરી ન શક્યા શિવાજી મહારાજે મુસલમાનેને મારી દેશબ્યા પણ આવતા અંગ્રેજો સામે તેઓ અસહકારક મોરચો રચી ન શક્યા મહાત્મા ગાંધીજીએ અંગ્રેજોને 'આત્મા જનનો આદેશ આપ્યો પણ રશિયાની વિશ્વવિજયી મહાત્વકક્ષા આગળ આજે ગાંધીવાદ હાથાર બનને જીત્યો રહ્યો છે ત્રણેય મહાપુરુષોએ પડતી સંસ્કૃતિઓને પાડું માર્યા પણ તેઓ ઝડપી સંસ્કૃતિની ઝીંક ઝીંકી શક્યા નહિ એને કારણે જ રશિયાની શુદ્ધ સંસ્કૃતિ સમે હિંદ આજે નિગધાર થઈને બેસી રહ્યું છે

હિંદુ સંસ્કૃતિનો ત્રણવાર પુનર્જન્મ થયો દરેક વખતે એ વિરોધી મૃત સંસ્કૃતિના ખાતર ઉપર ફૂલીફાતી પરિણામ એ આવ્યું કે 'જેવું અત્ત એવો ઝોડકાર' એ કહેવત મુજબ શકરના નવા ધર્મમાં શુદ્ધધર્મનાં એટલાં તત્ત્વો આપ્યાં કે એમને એમના સનાતની વિરોધીઓ 'પ્રજન-શુદ્ધ'ના નામે ઓળખવા માંડ્યા અનેક મુસ્લિમ અને કેટલાક હિંદુ ઇતિહાસ લેખકોએ શિવાજીને મહમ્મદ બીઝની અને અત્તાઉદ્દીન ખાનજીની હિંદુ આવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે જ્યારે આજે મહાત્માજીના સનાતની વિરોધીઓ એમને 'પ્રજન અસ્ત'ના નામે જ ઓળખાવે છે

દરેક મહાપુરુષે તોણું શું અને રચ્યું શું ? શકરે શુદ્ધધર્મ જેવો વિશ્વધર્મ તોડ્યો, અને હિંદુધર્મ

[૧]

૧ સાહેબ પારિજાત મંડળીતો. સામાજિક અભ્યાસનો વર્ગ લેતા હતા : ‘આપણે એક સમાજ (Community) છીએ. આપણે સમાજના કાર્યકરો (Workers) છીએ.’ આ મુદ્દાથી શરૂઆત કરી તેને બહલાવતા : ‘આપણા સમાજમાં કામ કરતાં કોણ જણાતાં નથી ?’—એ પ્રશ્ન થયો. ભિખારી, જૂઠા, ધર્મચુરુઓ, બ્યાજખાઉ, ધાડપાડુઓ, એવા કોઈ જવાબની ભટકાહેએ અપેક્ષા રાખી હતી. પણ અગિયાર વર્ષનો પુલિન બોલી બેઠો : ‘કહું ? અમારી મમ્મીઓ !’

[૨]

૬ અને ૭ વર્ષની વયનાં છોકરા-છોકરીઓ સાથે રમવા કરતાં અક્ષય—છોકરીઓ છોકરીઓ સાથે. અને છોકરાઓ છોકરાઓ સાથે રમીને પોતાની કુતૂહલતાને સંતોષે છે. આ બાળકો મળોત્સર્ગની માહિતી શોધતા હોય છે. ચોક્કસ પરિભાષામાં સમજૂતી તેમના કૌતુકને સંતોષે છે. અન્નનળી, હોજરી, કલેજુ, આંતરડા, મળદાર, મળ, લોહી, હૃદય, નસ, મૂત્રપિંડ, મૂત્રાશય, મૂત્રમાર્ગ, મૂત્ર,

જેવો રાષ્ટ્રધર્મ સંજ્ઞો. શિવાજીએ એક હિંદી રાજ્ય તોણું અને એક પ્રાંતિક રાજ્ય રચ્યું. ગાંધીજીએ એક વિશ્વસામ્રાજ્ય તોણું અને એક નિર્બળ ખંડિત હિંદુ રાજ્ય રચ્યું.

સંસ્કૃતિ ઉપર સંકટ આણું, એને ઉગારવા માટે યજ્ઞપુરુષોની જરૂર પડી. પહેલીવાર યજ્ઞ પ્રગટ્યો, ત્યારે અધ્વર્યુ હતા જગતચુરુ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય—એમના યજ્ઞમાંથી સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરી શકે એવા. યજ્ઞપુરુષો નીકળવાને બદલે નીકળ્યા વેદિયા બાલણો—જેઓ ઇસ્લામના આક્રમક જીવાળ સામે દેશનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. બીજીવાર યજ્ઞ પ્રગટ્યો ત્યારે અધ્વર્યુ

‘શ્રેયસ્’ નામની બાળકોની કેળવણીની એક અજોડ સંસ્થા અમદાવાદમાં ચાલે છે. એનાં અનુભવી સંચાલિકાએ આ લેખમાં જે પ્રસંગો આપ્યા છે એ ખરેખર નવીન અને વિચારણીય છે. વાર્ષિક ‘અંગના’માં પ્રગટ થયેલ આ મહત્વનો લેખ થોડો ટૂંકાવીને અહીં ‘અંગના’ની અને લેખિકાની સંમતીથી મૂક્યો છે.

બાળક માને ધાવે છે તે વિષે વધુ માહિતી તેઓ મેળવતા માગે છે.

૭ થી ૧૦ વર્ષનાં બાળકો, કેવી રીતે બાળક જન્મે છે તે જાણવા ઇચ્છે છે : સ્ત્રીઅંડ રજવા-હિનીમાં થઈ શુક્રાણુને મળતાં, ગર્ભસ્થાનમાં જઈ વિકાસ પામે છે અને નવ માસે ગર્ભ બરાબર મોટો થતાં યોનિમાર્ગમાંથી બહાર આવે છે. આ હકીકત ચાર્ટ પર રજૂ કરવાથી તેમની જિજ્ઞાસા સંતોષાય છે.

૧૧ વર્ષની વયનાં બાળકો નરનારીનાં શરીરમાં કૌભારમાં થતા ફેરફાર અને ઋતુચક્ર વધે જાણવા ચાહે છે. ૧૨ વર્ષનાં બાળકો સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ

હતા છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ—એમના યજ્ઞમાંથી નવા પ્રકારના ક્ષત્રિયો નીકળવાને બદલે નીકળ્યા લોભી લૂંટારા ને પીંઢારા. ત્રીજીવાર યજ્ઞ પ્રકટ્યો ત્યારે અધ્વર્યુ હતા મહાત્મા ગાંધીજી—એમના યજ્ઞમાંથી આખી પ્રજાને બિર્ધામુખ કરી શકે એવા રાષ્ટ્રવીરો નીકળવાને બદલે, નીકળ્યા વાચાળ વકીલો ! એમણે રામરાજ્યને નામે હરામરાજ્ય સ્થાપ્યું અને એને પરિણામે આજે આખી પ્રજા ઇચ્છા-અનિચ્છાએ સામ્યવાદ તરફ ઢસડાઈ રહી છે.

દોષ કેને દર્શયું ? નેતાને, જનતાને કે બન્નેને ?
[આવતે અંક : નવી પેશવાઈનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ.]

વિષે વધુ માહિતી મેળવવા આતુર હોય છે. આ વાત મા-આપ કે શિક્ષક નહીં કરે તો દોસ્તો પાસેથી કે તાદિત કોઈ ઓછા હિતસ્વી મોટા પાસેથી અસાન-ભર્યા ખ્યાલો—તેથી પણ વધુ ભયંકર દંભો દષ્ટિબિન્દુને તે મેળવી લેશે. આ બિના છૂપાવવામાં આવશે તો બાળકને વધારે હાનિ થશે. મિત્ર સંબોધમાં માતૃપિતા અને શિક્ષક તેને સાચી માહિતી સાથે માર્ગદર્શન આપી, બાળકના અંગત સલાહોમાં વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકશે તો કૌમાર અને યુવાવસ્થાના પ્રશ્નો ગંભીર અને વિકટ નહીં બને.

[૩]

ચૌદ વર્ષના ગોપાલને તેનાથી થોડી નાની સુવર્ણા ગમે છે. તેઓ મિઠીઓ લખે છે અને એકલા

૧. પ્રાણીઓનાં મિથુન, અવલોકનશીલ બાળકોના ધ્યાન બહાર હોતાં નથી. ૬ વર્ષનાં બાળકોનું ધ્યાન પણ રસ્તાઓ પર આ બનાવો વરફે દોરાતું હોય છે. તેથી જવા મોટું બાળક સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિષે વાત સમજી શકે છે. કદાચ મોટાંમાં તેમાં હોસ સેવરો. આ વાત બાળકને કેવી રીતે કહી શકાય! પણ ઘણાં બાળકો, આપણે નથી કહેતાં તેમ છતાં તે વિષે વાત કરી ચૂક્યાં હોય છે, તો આપણે જ સારીરીતે કેમ ન સમજાવીએ! શિશુ દ્વારા થોનિમાર્ગમાં શુકાણુઓ પ્રવેશે છે.

કેટલાંક વર્તણૂકોને બાંધી રહે છે કે આવી બિનાઓ બાળક અકાળે જાણે તો પ્રયોગ કરવા પ્રેરણ અને ભયંકર પરિણામોમાં સંડોવાઈ જાય. અકાળે તે ન જ જણાવવી જોઈએ. પ્રત્યેક બાળકની પુખ્તતા સાંનિધ્યથી પારખીને તેના પ્રશ્નોને વધારે કે ન ઓછા બેવી રીતે આપણે સતો-પવા જોઈએ. માત્ર પ્રશ્ને તે બાળકને પૂછે તે કરતાં આપણને પૂછે તે હિતાવક છે. પુખ્તતાની પારખ આપણામાં હોતી એ અત્યંત આવશ્યક છે. બાળક ચોતાવું હિત સમજી શકે છે સારીરીતે કેળવણી બાળક સાવધાન અને જવા-બદાર હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ પાછળ રહેલી Imotional, માનસિક તેમજ સામાજિક (Implications) પ્રત્યાષાતની ગંભીરતા—ભય નહીં—તે જરૂર સમજશે અને પ્રયોગો અશ્વભાવવા નહીં લેવાય.

૨. શાળામાં બહુ જાણી મારફત આ માહિતી ન અપાય પણ અમુક એક વ્યક્તિ તે આપે એ ઇચ્છનીય છે.

મજબાની તો શોધે છે. ગોપાલ અને સુવર્ણા અલગ બોલાવી હું વાત કરું છું.

સુવર્ણા : ‘પણ તમને શી રીતે ખબર પડી?’

‘હું’ પણ એક વખતે તમારા જેવડી હતી ને! તમને જે લાગણી થાય છે તેવી સહ કોઈ અનુભવે છે, તેમાં તવાઈ જેવું કે ખાનગી કાંઈ નથી. એક જથ્થા, બીજાથી વધારે ગમે તે સ્વાભાવિક છે. પણ ગમવા ગમવામાં ફેર પડ્યા કરે છે. તું બે વર્ષની હતી ત્યારે તને ઢીંગલી ગમતી હતી. આજે તને બીજી ચીજ ગમે છે—બીજી રીતે. અને પછી તું વીસ-પચીસ વર્ષની થઈશ ત્યારે તને બીજું કાંઈ બીજી તરફથી ગમશે. અત્યારે તને ગોપાલ ગમે છે. મોટી થઈશ ત્યારે ગમશે અને નહીં’ પણ ગમે અથવા બીજી રીતે ગમશે. તમે સિનેમા જુઓ અને, નવલકથા વાંચો એટલે તમને લાગે, કે તમે પણ તેવા જ પ્રેમમાં છો. અત્યારે તમારે રમવા-ફૂલવા બહુવા બેસીકર રહેવાનો વખત છે. તારા મા અને બાપુ તેમ કરી શકે છે? આ પ્રેમમાં પડવાની લાપન છાપન હમણાં જવા દે. પણ અત્યારનું ગમવું અને તેની જવાબદારી અને મોટાં થઈ ગમવું અને તેની જવાબદારીમાં બહુ ફેર છે.’

ગોપાલ અને સુવર્ણા હજુ મિત્રો છે પણ આવેશે કૃત્રિમ ઉછાળો સમવા લાગ્યો છે. ગોપાલ મને કહે છે : ‘જ્યારે કોઈ ગમે છે ત્યારે કામ વધારે સારું થાય છે.’

[૪]

થોડે થોડે સમયે બાળકો સાથે વાત કરવી પડે છે : ‘આપણે બધાં એક છીએ. એક રહીએ તો મજા પડે, પણ એક બાજુ છોકરાઓ અને બીજા બાજુ છોકરીઓ એવા પક્ષ પડી જાય તો મજા રહે? અલગ બણી ચકાય તેવી નિશાળો ધણી છે. આપ-ણને સાથે બણવું ન ગમતું હોય તો આપણે તેવી નિશાળમાં જવું જોઈએ. સાથે બણી-રમી શકાય તે માટે આપણે અહીં બેગાં મળ્યા છીએ, પણ તમે

એક બીજાને પરણવાની વાત કરે છે. તેમ કરવાથી મનમાં સંકેત આવી જાય છે અને વર્તન સ્વાભાવિક રહેતું નથી. તમારે અત્યારે પરણવું છે? જૂના વખતમાં ડાસા-ડાસીઓ દીંગલા-દીંગલી જેવા નાના છોકરાંઓને પરણાવી દેતા હતા. તમે પણ તેવું જ કરો છો! અત્યારે તેની શી પંચાત? ખેરીકર રહી છૂટથી ભણો, મજા કરો—મોટા થઈને જેને પરણવું હશે તે પરણશે!

[૫]

રમાકાન્તના મા ચાક્રમતી કહે : ‘છોકરાંઓ “થ્રેયસ” માં આવીને બહુ સ્વતંત્ર મિજબાન થઈ જાય છે.’

‘ઝેટલે?’

‘જે જાંચે સાહે કાંઈ કહીએ તો કહેશે : “મા, ધીમેથી કહે ને?” ઝેકવાડ બહાર નાખીએ તો “ડબ્બામાં નાખો ને?” વિચાર કરતાં સાચું લાગે છે. આપણે મા-આપ સમજીએ પણ દાદીમા અને પાડોશી હોય તો ચીઠાય : “બેસ ને, બહુ ડાહ્યો છે તે જાણીએ છીએ.”

*

આ કાંઈ સામાન્ય (Normal) બાળકોના પ્રસંગ નથી. આ બાળકો Delinquents, abnormal અથવા પછાત (Backward) હશે?

૪૪ કરોડની વસ્તીને સારી રીતે ભણાવવાનું કામ એ સરકાર માટે કાંઈ જેવું તેવું નથી. એક તંત્ર કેટલે અંશે તે સચોટ રીતે અદા કરી શકે એ શંકાસ્પદ છે. ખાનગી વ્યક્તિઓ, બીજા ધંધાઓની જેમ શાળાઓને પણ ધંધા ગણી નફાખોરીને મુખ્ય ધ્યેય બનાવે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. મિશનો પરદેશી હોઈ, આ દેશની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાને સમજી, લોકોની મૌલિક જરૂરીયાતોને સ્પર્શી શકે કે નહીં તે એક સવાલ છે. વળી ભારત સ્વતંત્ર થયું છે.

તેથી તેઓ અહીં કેટલો વખત રોકાશે તે અનિશ્ચિત છે. મંડળો અને ટ્રસ્ટોની પાછળ અમુક સંપ્રદાય, અમુક કોમની સેવા કરવાનો ઈરાદો હોવાથી સમસ્ત પ્રજાને તેનો લાભ હમેશાં મળતો નથી. કેળવણીનો વણઉકેલાયેલો વજનદાર પ્રશ્ન મુદત ઉપર છોડી શકાય તેમ નથી. ગામડાંઓની કેળવણીનો વિચાર અતિ મહત્ત્વનો હોવા છતાં શહેરોની કેળવણી વિસારે ન મૂકી શકાય. હજી આખા દેશનું સંચાલન શહેરોમાં કરે છે. એ શહેરોમાં મંદકી અને હાડમારીમાં, નાનાં ઘરો અને ગીચ શાળાઓમાં ઊછરે છે. આ ભૂમિકા ઊંચતા નાગરિકો માટે લેશભર અનુરૂપ કે હિતાવહ ન જ લેખી શકાય. સૌથી પહેલી જરૂરત ચોખ્ખી હવાને ગણીએ, બીજી મોઢાળી જગા, ત્રીજી યુક્તાહાર, ચોથી ઉમ્મર ને ચોગ્ય નિયમિત દિનચર્યા, પાંચમી પ્રવૃત્તિ, છઠ્ઠી યોગ્ય દેખરેખ નીચે નાનાં મોટાંને સહવાસ અને સાતમી સલામતી. આજનાં ઘરો અને લતાઓ સાંકડાં છે. અગિયાર વાગ્યાના શાળાના વખતની પ્રયાને લઈને સવારના કિંમતી સમયમાં બાળકો મોડા બેઠે છે, રખડે છે અથવા શાળાના બહારના સમયમાં ખાનગી રીતે ભણે છે. જમીને તરત જ શાળામાં જવા દોડે છે. જ્યારે આરામ લેવો જોઈએ ત્યારે ભણે છે. સાંજે પણ રમવાના મેદાનોના અભાવે માથાપના દબાવી નીચે ભણે છે, અથવા ફરી રસ્તાઓ પર રખડે છે. કુમારો પર્તા, પાનખીડીવાળાની દુકાન, રેસ્ટોરાં અને સિનેમાના શોખીન થઈ ચૂકે છે. માથાપ કે શિક્ષક કોઈને તેમને માટે સમય નથી. ચારે બાજુથી જકડાયેલી નહારતા અને બીંસમાં ઊછરતી પ્રજા એ ત્રણ પેઢીમાં કેવી નીપજશે તે કલ્પવું કઠિન નથી. આ પ્રશ્નને માટે તેમનાં માવતર ને પોતાના કાર્યને ચાહનારા શિક્ષકોને સમાજ પોતે કાંઈ કરે. સરકાર, પ્રોગ્રેસીવિસ્ટ અને ઉપર ગણાવેલી અન્ય સંસ્થાઓ efficiencies પર બાળકોનું વર્તમાન અને ભાવિ વહેતું ન મૂકે.

સરદાર વલ્લભભાઈ ભા. ૧-૨

સરદાર વલ્લભભાઈ ભા. ૧-૨

[લે. નરહરિ દા. પરીખ; પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, પહેલા ભાગના પાંચ રૂપિયા અને બીજાના ૭]

દેશની સ્વતંત્રતાની લડતમાં અને સ્વરાજ મળ્યા પછી તેના કુશળ વહીવટમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ધડતરમાં ગાંધીજી પછી સ્વં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો અવિરમરણીય ફાળો છે. આમ હોવાથી સરદારનું સ્મરણ પ્રમુખસ્થાનમાં સદા લીધું રાખવા અને તેમના ગુણો અને કાર્યોમાંથી શીખવા જેવું પ્રજા સમક્ષ ધરવા એમના વિસ્તૃત જીવનચરિત્રની જરૂર હતી. એ જરૂર શ્રી. નરહરિ પરીખે લખેલા આ બે ગ્રંથો પૂરી કરવા મથે છે. જીવતા હોત તો સરદાર અને તેમની પ્રવૃત્તિઓના જાણકાર અને સાક્ષી જેવા શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈ જ ને કરત તે આ કાર્ય શ્રી. નરહરિ પરીખે બજાવ્યું છે. પોતાની મર્યાદા સ્વીકારી, સરદારના જીવનનું અને ચાલુ જમાના પર પડેલી અને હવે પડવાની નેની અસરોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો લોભ રાખ્યા વિના, શ્રી. મણિબેન પટેલ અને અન્ય વ્યક્તિઓ તેમજ પુસ્તકોએ પૂરી પાડેલી સામગ્રીનું કુશળ સમયાનુક્રમી સંયોજન કરીને તેમણે આ સરદારચરિત્ર લખ્યું છે.

સરદારનાં માતૃપિતા અને કુટુંબ વિશે થયાપ્રાપ્ત માહિતી આપી એમના અભ્યાસ અને વકીલાત પર બે પ્રકરણો રોક્યા બાદ ચરિત્રકારને સરદારના બહોરજીવનનો જ ઇતિહાસ આપવાનો રહે છે. આથી પહેલા ભાગમાં પછી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની સરદારે કરેલી સેવા, ખેડા સત્યાગ્રહ, અસહકાર, નામપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ, બોરસદ તાલુકાનો હૈડિંગ વેરા વિરોધી સત્યાગ્રહ, ૧૯૨૭નું ગુજરાતનું રેલસંકટ

અને બારડોલી સત્યાગ્રહ, આ સર્વમાં સરદારે ભગવેશ ભાગ વિશે વિસ્તૃત માહિતીપૂર્ણ પ્રકરણો તેમણે મૂક્યા છે પહેલો ભાગ ૧૯૨૯ની લાહોર કોંગ્રેસ સાથે પૂરો થાય છે. એક રીતે, પહેલા ભાગની વલ્લભભાઈ 'સરદાર' બન્યા ત્યાં સુધીની આ કથા પ્રકાશક શ્રી. જીવજી દેસાઈએ કર્યું છે તેમ સરદારનો સાધનાકાળ સ્પષ્ટ કરે છે. બારડોલી સત્યાગ્રહ પછી તો સરદાર ગુજરાતના સુખા અને પ્રતિક નેતા મરી અખિલ ભારતના પહેલાં હરોળના કોંગ્રેસી નેતા બન્યા. એમની એ કારકિર્દી બીજા ભાગનો કથાવિષય અને છે. બીજા ભાગમાં આથી ૧૯૩૦ની લડત, જેલવાસ, બોરસદ પ્લેગનિવારણ, કોંગ્રેસની ચૂંટણી-જીત, હરિપુરા કોંગ્રેસ, દેશી રાજ્યોમાંની ગ્રામીણ લડતો, ત્રિપુરા કોંગ્રેસ, ક્રિસ વિષ્ટિ અને ૧૯૪૨ની 'હિંદ ઓડો'ની લડત સુધીનો ભારતના રાજકાળનો અને તેમાં સરદારના ફાળોનો ઇતિહાસ આલેખાયો છે. પ્રસંગોપાત્ત સરદારનાં કાવલોમાંથી મહત્વના ભાગના ઇતિહાસ પણ આપવામાં આવ્યા છે.

છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષનું ગુજરાતનું રાજકીય જીવન ગાંધીમાર્ગે સરદારે ધસ્યું હોવાથી પહેલો ભાગ એ ધડતરનો ઇતિહાસ પણ બની રહે છે. બીજી રીતે બંને ભાગ ગાંધીજીએ આરંભેલી ને સંજ્ઞતાથી લડેલી દેશની સ્વતંત્રતાની લડતનો ઇતિહાસ બની રહે છે અને તે સ્વાભાવિક જ છે. કારણ, જેમ ગાંધીજીનું જીવન એટલે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય લડતનો ઇતિહાસ, તેમ વકીલાત હોવા પછી ને ગાંધીજીથી પૂરા રંગાઈ ગયા પછી સરદારનું જીવન પણ વ્યક્તિજીવન ને કુટુંબજીવન મરી રાખના એ મહાન પુરુષાર્થનું જ એક અંગ બની ગયું હતું. ગાંધીજીને યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને સરદારને ધનુર્ધર પાર્થની ઉપમા આપનાર નરસિંહરાવ ટેટલા સાચા હતા, અને એ કૃષ્ણને આવો અર્જુન યોદ્ધો મળી જતા તેનું રાજ્ય કેટલું

સરળ થયું એ આ સરદારચરિત્ર આપણને બરાબર ખતાવે છે. સરદાર તો ગાંધીજીના અંધ અનુયાયી છે એવા એમના પર થતા આક્ષેપનો પણ બરાબર જવાબ એ આપે છે. તેઓ ગાંધીજીના કથનનું હાર્દ કેવા બરાબર સમજી બેઠા હતા અને પોતાની સાફ ને વેધક દૃષ્ટિથી તે કેવું જોઈ શકતા હતા તે આ ખંતે પુસ્તકો આપણને દેખાડે છે.

એમ તો સરદાર સામે થતા બીજા આક્ષેપો વિશેષ સાચી હકીકત રજૂ કરી ગેરસમજ દૂર કરવાનું ચરિત્રકારે પોતાનાં કર્તવ્ય માન્યું છે. આથી જ પહેલા ભાગમાં નાગપુર સત્યાગ્રહના અન્તને અને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદેથી સરદાર ખસી ગયા તે પ્રસંગને અને બીજા ભાગમાં વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ, નરીમાન-પ્રકરણ અને ખરે-પ્રકરણને યોગ્ય પ્રમાણથી વધુ જગા તેમણે આપી છે. ચરિત્ર આથી વિસ્તારી બન્યું, પણ સરદાર એ બધા પ્રસંગોએ કોઈ અંગત હેતુઓથી નહિ પણ શુદ્ધ રાષ્ટ્રહિતથી જ પ્રેરાઈને લડ્યા હતા એ સિદ્ધ કરી આપી તેમને વિશેની ગેરસમજ દૂર કરવાની સેવા તેણે બજાવી છે. સરદારની નીતિરિતિ ને સમજાવું વિશે તેમ એમના લેખાંકીપણા ને કુટુંબજીવન વિશેના પણ કેટલાક ચાલુ બ્રહ્મોનું આ ચરિત્રે નિરસન ક્યું છે. બહારથી વળ ને લેખાંક જેવા કંઈ મનાતા સરદાર અંતરમાં કેવા મૃદુ ને વત્સલ હતા, બહારથી ધાર્મિક ન દેખાનાર અંતરમાં કેવા ઈશ્વરપરાયણ આસ્તિક હતા અને કેવા કુટુંબવત્સલ હતા એ આ ચરિત્ર જ આપણને કહી જાય છે.

સરદારનું વ્યક્તિત્વ અણુ-ઓળખાવું રાખે તો તો આ ચરિત્ર અધૂરું જ ગણાય. પણ એ એવું અધૂરું રહ્યું નથી. પહેલા ભાગમાં સરદારની વિદ્યાર્થી અને વકીલ તરીકેની કારકિર્દી વર્ણવતાં પ્રકરણોમાં તથા એમની મ્યુનિસિપાલિટીમાંની કામગીરીની નોંધમાં, અને બીજા ભાગમાં મૂકેલી જેલમાં તેમણે થોડો વખત રાખેલી ડાયરીમાં અને તેના કરતાં

વિશેષ તો મહાદેવભાઈની ડાયરીમાંથી મુદ્રાયેલા ઉતારાઓમાં સરદારના ખરા વ્યક્તિત્વની પિછાણ માટે પૂરતી સામગ્રી છે. અપૂર્વ સહનશક્તિ ને ત્યાગ-તિતિક્ષા, આત્માની તેજસ્વિતા, નિર્ભયતા, રમૂજવૃત્તિ, ક્રાંતિય કટાક્ષ કરવાની શક્તિ, ઊંડી ઈશ્વરપરાયણતા, ઉત્કટ દેશપ્રીતિ, કોઠાવિદ્યા, વ્યવહારુ બુદ્ધિ, અદ્ભુત કાર્યદક્ષતા, કુટુંબવત્સલતા, દંભ અને જૂઠા પ્રત્યેનું અસહિષ્ણુપણ, એમનું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, વીર સુભટ ને સેનાપતિ તરીકેના બધા ગુણો, અને ગાંધીજી પ્રત્યેનો અનન્ય ભક્તિભાવ ખતાવનારા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો ખંતે પુસ્તકોમાંથી જુદા તારવી શકાય એમ છે. સરદારના લક્ષણોદેહનું, એમની વ્યક્તિભૂતિનું, એમાં વાચકોને દર્શન મળી રહે છે. તેમ છતાં આ પણ 'એટલું જ સાચું' છે કે વ્યક્તિ સરદાર વિશે હજુ વધુ માહિતીની વાચકોને અપેક્ષા ને જિજ્ઞાસા રહેવાની.

એ ભાગની મળી હજાર ઉપરાંત પહેંચેલી પૃથ્થ-સંખ્યા છતાં આ સરદારચરિત્ર હજુ ખેંતાળીસની લડત સુધી જ પહેંચ્યું છે. ત્યારપછીની, ખાસ કરીને સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી થોડા મટયા પછી રાષ્ટ્રનિર્માતા તરીકેની સરદારની કામગીરી પણ એટલી ઉજ્જવળ અને મહત્વની છે કે તે ત્રીજું પુસ્તક માગી જ લે. એ ત્રીજો ભાગ સત્વર પ્રગટ થાય એમ જિજ્ઞાસુઓ ધન્યશી.

સરદારનાં પ્રતિભા, શક્તિ અને વ્યક્તિત્વને ઓળખવા માટે તેમજ રાષ્ટ્રસુદિતના સંગ્રામમાં તેમજ રાષ્ટ્રના નવનિર્માણમાં તેમના ફાળાનો પૂરી પિછાણ માટે આ વિસ્તૃત ચરિત્રનું વાચન જરૂરી ગણાવું જોઈએ એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એથી, શુન્શતી વાચકો સમક્ષ એ ધરવા માટે તેમજ અન્ય ભાષાભાષી જનતાને અનુવાદો દ્વારા એ સુલભ કરવાના મનોરથ માટે નવજીવન પ્રકાશન મંદિરને ધન્યવાદ ઘટે છે. ૬૫૦ ઘટે છે બીજા ભાગના પૃ. ૨૫૦ ની ૧૧મી લીટીમાં 'તેમણે' ને બદલે 'તેમને' અને ૧૨મી લીટીમાં 'તેમને' ને ઠેકાણે 'તેમણે' જેવી આજના

વિદ્યાર્થીઓ કરે છે એવી પ્રદ્-રીડરની નજરમાંથી છટકી મળેલી કપોઝિટરની જૂનને અક્ષમ્ય ન ગણી ચાલુ રહેવા દેવાની એ પ્રકાશનસરથાને માટે અક્ષમ્ય કહેવાય એવી ગફલત મારે

નરસિંહરાવની રોજનીશી

[લે ૨૬૦ નરસિંહરાવ દિવેટિયા પ્ર ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ, મૂલ્ય કાચુ પૂર પાય રૂપિયા, પાકુ પૂરુ છ રૂપિયા]

‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ પછી એવું જ પુસ્તક મહાદેવભાઈથીય આગવી પેદીના કવિ-પણિતની કાળજીપૂર્વક લખાયેલી રોજનીશીનું આ પ્રગટ થાય છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નોખપાત્ર ધટના છે મહાદેવભાઈ પોતાની ડાયરીમાં નજર દેરે છે ગાંધીજી ઉપર, જ્યારે નરસિંહરાવ પોતાની રોજનીશીમાં પોતાને કેન્દ્રમાં રાખે છે, એટલે એ બંને વચ્ચે ફેર છે એટલે મહાદેવભાઈની ડાયરી ગાંધીજીના વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર માટે ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે, તેમ આ પુસ્તક તેના લેખકે ૨૬ નરસિંહરાવની ચરિત્રસામગ્રી બહોળા પ્રમાણમાં પૂર્ણ પાડનારું બન્યું છે

એમાં, તા ૯-૧-૧૮૮૨ થી ૨૫-૧૦-૧૮૭૫ સુધી નિયમિતપણે લખાયેલી રોજનીશીમાંથી એના લેખકના જીવનને લગતી અને સાહિત્યવિષયક તેમજ સામાજિક મહત્વની સામગ્રી જે શ્રી ધનસુખનાથ મહેતા અને રામપ્રસાદ બક્ષીએ વિવેચનપુરસ્કર તારવી પ્રથમ ‘ગુજરાતી’માં ક્રમશઃ પ્રગટ કરી હતી તે બીજી ચાળણી બાદ અઘર્ય ધર્ષ છે આ રોજનીશીમાં નરસિંહરાવના ચિત્ર, સંગીત, અભિનય આદિ પ્રનાઓ, કવિતા, સુધારો, ધર્મ, ઇ. અનેક વિષયો પરના મતબજો ને વલણો, એમણે કોઈને લખેના ને કોઈના એમના પર આવેલા પત્રોની નકલ કે સાર, પ્રકૃતિ દસ્તોનાં સૌંદર્યવર્ણન ને પ્રવાસસ્થળો વિગેની વિગતો પરિવરો ને અન્યના બ્યાખ્યાનોની તેમજ એમનાં પોતાનાં બાપણેની સારનોખ, કોઈના અભિપ્રાયોની લાંબીટૂટી ચર્ચાઓ, વાંચેલા પુસ્તકોમાંથી સારા સારા

ફકગના ઉતારા, દિડી ગીતિ વનવેલી આદિ છ દોની ચર્ચા નવી જડેલી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની નોંધ, એમનાં કા પો સળધી ચર્ચા ને ખુરાસા, કેટલીક જાણીતી વ્યક્તિઓ અને સાહિત્યકૃતિઓ વિશેના એમના અભિપ્રાયો એમ બહુવિધ સામગ્રીનું દર્શન વાંચના ને થવાનું એવી જેમના વિશેના નરસિંહરાવના અભિપ્રાય પુસ્તકમાં વાચનારને જાણવા મળશે તે વ્યક્તિઓમાં મન્ત, કમળાશકર ત્રિવેદી મનસુખરામ, નારાયણ હેમચંદ્ર, પ્રજલાલ શાસ્ત્રી, હરિલાલ અને કેશવલાલ મુવ રમણભાઈ, આનંદશંકર, બાલાશંકર, ગોવર્ધનરામ નર્મદ, નવલરામ, રજ્જીવિતરામ, રાવ, ન્હાનાજી, જ્યજ્જર ગાંધીજી આદિ અણાવી શકા એ જ રીતે વડોદરાની પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ‘ભદ્ર ભદ્ર’, ‘ઇન્દુકુમાર’, ‘સુકુવમર્દન’, ‘વીરમતી’ ને ‘રાઈનો પરિત’ જેવી કૃતિઓ વિશે પણ નરસિંહરાવના અભિપ્રાય આ રોજનીશીમાં મળે છે સરકારી નોકર તરીકે પ્રમાણિકતા અને ગૌરવથી લેખક કેમ વર્ત્યા હતા તેનાં દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રસંગો પણ એમાં આવે છે

રોજનીશીમાં નોંધાયેલી ચર્ચાઓમાં અવિભક્ત કુટુંબ પરની (૫ ૨૭-૨૮), કવિતા સળધી (૫ ૭૫-૮૪), ડૉ મેકિંકિનના બાપણ પરની (૫ ૧૦૮ ૮), Home પરની (૧૧૨-૧૧૩), ગોવર્ધનરામની કાવ્ય ચર્ચા પરની (૧૨૫-૨), Pathetic Lyric પરની (૫ ૧૩૨-૩૫), ૭૬ અને પ્રાસ પરની (૧૪૮-૫૦), ઈના આનંદશંકરે જતાવેલા રહસ્ય પરની (૩૧૮-૧૮), નરસિંહ-દયારામના શૂગાર પરની (૩૬૩), દયારામનો પ્રમીઓ પરનો (૪૪૮-૪૩) અને ગીતિ, દિડી ને વનવેલી છ દો પરની, અબ્યાસીને મમી જળ્ય એવી છે રોજનીશી લખાઈ છે તે સમયાવધિના સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનને લગતા પ્રસંગો ને પ્રશ્નો અને તેણે નરસિંહરાવના ચિત્રમાં જગાડેલા પ્રતિબાવનું મુકુર નરસિંહરાવનો આ રોજનીશી બની છે, અને એવી તરીકે એની ઉપયોગિતા ધણી છે

આ ખરી સાર્થકતા તો એની વ્યક્તિ નરસિંહરાવનો જે પરિચય એ આપણને દેરાવે છે તેમાં છે કવિ,

વિવેચક અને ભાષાશાસ્ત્રી એ ત્રણ સ્વરૂપે સોહતા સાહિત્યકાર નરસિંહરાવનું જેમ એમાં પ્રતિપદે દર્શન થાય છે, તેમ કુટુંબવત્સલ પ્રેમાળ પતિ ને પિતા તરીકેનું, આચારાગ્રહી સમાજસુધારક તરીકેનું, આત્મ-ગૌરવવાળા સત્યપરાયણ કર્તવ્યનિષ્ઠ સરકારી અમલદાર તરીકેનું, નિઘાવ્યાસંગી સંસ્કારપ્રિય ગૃહસ્થ તરીકેનું અને પ્રભુપરાયણ ભક્ત તરીકેનું એમનું જે દર્શન એમાં થાય છે તે નરસિંહરાવની ખરી પિછાણ વાચકોને કરાવશે. સત્યપરાયણતા, ચોકસાઈનો આગ્રહ, વિનોદરસિકતા, નમ્રતા, હૃદયની નિર્મળતા, સિદ્ધાંત-ચુસ્તતા, ક્ષમ્ય કોટિની હદને વટાવી ન જતો આત્મ-પ્રેમ, દારુણ આઘાતના પ્રસંગોએ એમણે દાખવેલાં અત્યંત ચિત્તચ્છિન્ન ધૃતિશક્તિ અને ધૈર્ય અને પ્રતિપક્ષીઓની ગુણબળને નિઃસંકેચ અંજલિ આપતું આભિજ્ઞત્ય — આ વ્યક્તિ નરસિંહરાવની લક્ષણસંપત્તિ મંહી ખરાબર ઉકેવ પામે છે. ગામડાના પટેલે કેળાં ને પપનસની ધરેલો ભેટના ચૈસા આપનાર, નારાયણ હેમચંદ્રને તેણે મંગાવતાં વેંત અઢીસો જેટલા રૂપિયા ઇંગ્લેંડ મોકલી આપનાર, સ્વજનોની નરમ તબિયતથી ફફડી ઊઠનાર અને તે સુધરતાં ધડીચે ધડીએ ધીરનેા ઉપકાર માનવા મંડી પડનાર, અનેક સ્થળે પોતાની મર્યાદાઓ સ્પષ્ટ સ્વીકારનાર, અન્યની માંદગીથી અંતરમાં થયેલી સૂક્ષ્મ ખુશીના વહેમથી પ્રભુની માફી માગનાર, ૩૫ વરસ પૂરાં કર્યાને દિવસે અંતરનિરીક્ષક બની ધીર પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ દર્શાવનાર, ઇરાનીઓના જમીન લેવામાં જનના લાયથી ન્યાયમાં ચૂક કરું તો ધિક્ ધિક્ એમ કહી કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેનાર, પોતાનું ચરિત્ર તથા ફોટો મંગાવતાં ‘મહારું જીવન-ચરિત્ર !! — શું ? — શૂન્ય — નથી મોકલવાનો’ એમ ઉદ્ગાર કાઢનાર, પોતાના પ્રશંસકને મણિલાલ, કાન્ત, ન્હાનાલાલ ને ખબરદારની કવિતાની કદર કરવાનું સૂચવનાર, પરમાત્મા પાસે દીનતા માગનાર, અને ઊર્મિલા-દયારામ લક્ષ્મીના આઘાતપ્રદ વાત જાણ્યા બાદ અપૂર્વ ધૈર્ય અને ઉદાત્ત માનવતા દાખવનાર, અને પ્રથમ ટીકાભાવે ગાંધીજી પ્રત્યે જોવાનું શરૂ કરી

અંતે તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જેટલો આદર કેળવી તે દાખવનાર નરસિંહરાવ સહૃદય વાચકોના આદર-પાત્ર બની રહે તેમ છે.

આવા ઉચ્ચ માનવ અને ભક્તહૃદય કવિ-પંડિતની ચરિતસામગ્રી પૂરી પાડતી આ રાજનીશીના વિવેકી સંપાદકોને તથા તે પ્રગટ કરનાર ગુજરાત વિદ્યાસભાને ધન્યવાદ ધટે છે.

રંગભંડાર

[લે. ચંદ્રવદન મહેતા; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ દિ. અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડાચાર રૂપિયા.]

રેડિયો પર ભજવાઈ ગયેલ તેર નાટક-રૂપકનો આ સંગ્રહ શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાની નાટ્યકૃતિઓમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો છે.

એમાંની પહેલી ચાર કૃતિઓનું વસ્તુ કલ્પિત છે. ‘રંગભંડાર’ નૂતન નારીની પ્રગલ્ભ ચળવળની ખતાવતું, નાયકના નારી-અલંકરણના ભાષણથી લિજ્જત આપતું, પાત્રવૈવિધ્ય ને યોગ્યવૈવિધ્ય પશુ દાખવતું સુખાન્ત નાટક છે. ઇન્દુ-બિન્દુના સુખાન્ત પ્રણયનું નાટક ‘વહાલો અને વહાલી’ પોતાનું સંવાદકૌશલ દાખવવાની અને પ્રેમને નડતા નાતજાતના જૂનવાણી ખ્યાલો પર પ્રહાર કરવાની લેખકને તક આપે છે. ટેલિફોનનો એમાં થયેલો ઉપયોગ બે જ પાત્રના નાટકને વિવિધતાની થોડી સગવડ કરો આપે છે. ‘નર-નારી’ ચંદ્રવદન મહેતા જ લખી શકે એવું ફારસ છે. બંસીલાલ એમાં પ્રવચકનું અને સાથે નાટકના એક પાત્રનું કામ કરે છે એમાં લેખકની કુશળતા છે. ચડકાડતાં વરવહુ બંસીલાલનું ધર પચારી બેડાં તેને ત્યાંથી કાઢવાનો પ્રયોગ રમૂજ છે. એને માટે કર્તા મદદારી ને જીવાને અંદર લાવ્યા છે, અને બંસીલાલને દમ્પતી જેવી યુવતીની પ્રાપ્તિ પણ કરાવી આપી છે. સંવાદ ચળવળ કરતાં સાંઠું આવડે છે. નરનારી વાસે પરસ્પરનાં સ્તુતિનિંદા ઉચ્ચારાવ્યાં છે તેમજ ‘ઠીક’ શબ્દ પર થોડી મિનિટ જે રમત કરી છે ત્યાં એ વિશેષ દેખાશે. રેડિયો-નાટકના લેખનકૌશલ અને રંગતની દૃષ્ટિએ આ નાટક સંગ્રહમાં ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. ‘ખૂન’ અણુધાર્યો અંત લાવતું ગંભીર નાટક

છે એનાં પાત્રોનાં નામ પોતાના ને સાથીઓનાં નામ જેવાં થોડાં છે એ ચદ્રવદનશાઈ અખતરો છે બાકીની રચનાઓમાં કેટલોક જૂના ને કોઈ તાજેતરના ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈને કરેલી છે 'સોન' અને પ્રભાત ચાવડો' સોરઠી ઇતિહાસિક ઇતિહાસમાંથી લીધેલા વસ્તુ પર રચાયે છે બંને કરુણ ગભીર છે 'અમર ફળ' ભનૂહરિ-પિંગલાની કથાને ફરી રેડિયો માટે નાટ્યરૂપ આપે છે એમાં અશ્વપાળ ગણ્યને આશુકનો માર રેડિયો-નાટકની શ્રવણાકર્ષકતા માટે ઠીક હશે, પણ ખીજી રીતે એ દાખ્યો હોત તો ખોટું ન હતું વિદ્યુતકની જ્ઞાનવાણી એ કૃતિનું આકર્ષણ ગણાવાપાત્ર છે 'સુઝફરશાહ' ગુજરાતના એ નેહલિય સુલ્તાનની ખુદા-પરસ્તી અને પ્રભવત્સવ તાલું સુદર દર્શન કરાવતું પાત્રપ્રધાન નાટક છે પ્રજાને દુકાળ ને મોતમાંથી બચાવવા અને બદલામાં પોતાને ઉપાડી લેવા એ સુનતાન ખુને બદલી કરે છે આ થયાં જૂના ઇતિહાસનાં નાટક નવા ઇતિહાસનાં નાટક છે 'એચ એમ આઈ એસ બેગાન' એ નામધારી યુદ્ધ જહાજ પોતે ટચુકકુ હોવા છતાં બે ભખાની કુઝરોને યુદ્ધ આપી વિજય મેળવી ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં ભારતની કીર્તિ' વધારી નવો ઇતિહાસ સર્જ્યો હતો તેનું અહીં રેડિયો-રૂપક બનાવવામાં આવ્યું છે 'બેગાન'ને અહીં પાત્ર બનાવવું પડ્યું છે અને પ્રવચક પણ છે તાજેતરની ઘટનાને કેવી રીતે આમ બહાર રીતે રેડિયો-રૂપક દ્વારા ગિરદારી શકાય તેનું માર્ગદર્શન આ રચના નવા નાટ્યલેખકોને કરાવી શકે એમ છે કતારની સફળ પ્રયોગશીલતાને એ સારો નમૂનો છે

એવી એમની પ્રયોગશીલતા બાકીની કૃતિઓ પણ બતાવે છે 'અમર ઉર્વશી' અને દાકુરદ માં રવીન્દ્રનાથનાં એ ત્રણ પાત્રોને બેર્ગા કરી સવાઈ ચે જવામાં આવ્યો છે મૂળ પાત્રોથી અપરિચિત હોય તેમને આ નહિ સમજાય 'વિશ્વામિત્રી' છે તો વિશ્વામિત્રી નદીની ઉત્પત્તિની કથાને અદર વણતુ સુદર રેડિયો-રૂપક,

પણ વિશ્વામિત્રી નદી કરતાં ત્રિશકુ માટે તપખને નવી સૃષ્ટિ સરજતા વિશ્વામિત્રનું પરાક્રમ જ એમાં પ્રધાનપદે બેસી ગયું છે ગિરિયુરુ ગિરનાર માં શ્રી ચદ્રવદને ગિરનારને અને મગધવનને પ્રવચક જેવા બનાવી તેણે જે અનીતનું દર્શન કયું છે તેનાં દરથો રજૂ કરી સૌતપ્તને મહિમા ગાયો છે એમાંનાં દિદી પછી મૂળ આ રચના દિદીમાં લખાયેલી તેનાં સભારણાં છે 'જોરાયેશી નદી' એ આ સમજની છેલ્લી નાટ્યકૃતિ દિમાલયથી નીકળી ખલાતના અખાત આગળ સમુદ્રને મળતી વેદકાનીન નદી સરસ્વતી વિશેનું રૂપક છે પાત્રબદ્ધતા મોટા મોટા ભાગનાં સવાઈમાં પૃથ્વી છદ્મો ઉપયોગ, અને સુર-અસુરન યુદ્ધના રૂપક ક્રોધ-વેરના અગ્નિને ઠારવાનું સરસ્વતી—વિવેકયુક્ત જ્ઞાનથી જ શક્ય એ બોધની વ્યંજના, આ રચનાની વિશિષ્ટતા છે જેમ 'બેમલ' ગિરનાર ને વિશ્વામિત્રીને કર્તાએ પાત્રરૂપ આપ્યું હતું તેમ અહીં સરસ્વતીને પણ આપ્યું છે પ્રથમ પ્રવચક અને કાળપુરુષ પાસેથી પછી સરસ્વતી પાસેથી એના સભથી વૃતાન્ત રજૂ કરવાનું કામ કર્તાએ લીધું છે

શ્રી ચદ્રવદન મહેતા એમની હરેક નવી કૃતિમાં કાઈને કાઈ નવો અખતરો દેખાડતા રહ્યા છે આ સમજમાં રેડિયો-રૂપકો (અને રમજૂમિનાં નાટકો, કારણ આમાંના પછાં રમજૂમિ પર આવી શક્યા-શકે એમ છે) માટેની વસ્તુ અને નિરૂપણની અનેક શક્યતાઓ તેમણે દેખાડી આપી છે આપણાં નદીઓ ને ધર્મોતો ઇતિહાસ અને પારાણિક આખ્યાયિકાઓ અને અમરતાની અધિકારી આનું ઘટનાઓને કઈ રીતે નાટ્યવિષય બનાવી શકાય તથા શ્રોતાઓનાં ચિત્ત એમના કાનદારા કેવી રીતે સજ કરાય એનો કિમિયો એમાં એ દેખાડે છે બોઈએ માત્ર ખરી નાટ્યદષ્ટિ, અને રેડિયો તથા રમજૂમિની જરૂરતનું એમને છે એવું જ્ઞાન ગુજરાતના નાટ્યરસિકો અથો આ સમજને અવશ્ય હોંસથી સહારશે

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલાં અમારાં નવાં પુસ્તકો

મંગળસૂત્ર : ગુણવંતરાય આચાર્યની નેશનલી વહેતી કલમે આલેખાયેલી

તદન નવી સર્ગંગ સામાજિક રચનાની નવલકથા

રૂા. ૫-૮-૦

ઈદિરાની આપવીતી : શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લની કલમે લખાયેલી

એક નારીની આપકથાત્મક કરુણ રસથી ભરપૂર નવલકથા

રૂા. ૨-૮-૦

રંગભંડાર : ચન્દ્રવદન મહેતાનાં તેર રેડિયો-ડ્રામા-નાટકોનો સુશોભિત

સંગ્રહ. એ વિષયની અભ્યાસ પ્રસ્તાવના સાથે

રૂા. ૪-૮-૦

લગ્નગીતો : રમેશ હ. પાઠકે સંપાદિત કરેલાં લગ્ન તેમ જ અન્ય માંગ-

લિક પ્રસંગોએ ગાવા જેવાં શિષ્ટ ગીતોનો નવો સંગ્રહ

રૂા. ૧-૪-૦

રોજની રામાયણ : 'કોઈને કહેશે નહિ' અને 'પ્રણયના રંગ' જેવાં

સફળ નાટ્યપુસ્તકોનાં લેખિકા રંભાબેન ગાંધીનાં નવ

એકાંકીઓનો નવો સંગ્રહ

રૂા. ૨-૮-૦

છેલ્લો અભિનય : આફ્રિકાવાસી ઝેરિસ્ટર લેખક ડાહ્યાભાઈ પટેલની

કૌતુકપ્રધાન વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ. અનંતરાય રાવળની

પ્રસ્તાવના સાથે.

રૂા. ૩-૧૨-૦

માનવતાનાં ઝરણાં : દાદાસાહેબ માવળંકરના આ વિષયાત પુસ્તકની

એક જ વરસમાં, ત્રણ નવી વાર્તાઓ ઉમેરાઈને પ્રગટ થયેલી

નવી આવૃત્તિ

રૂા. ૨-૮-૦

આરોગ્ય કેમ સાચવશે ? : 'તંદુરસ્તી' માસિકના તંત્રીઓ ભૂપતરાય

દવે અને શંકરલાલ દવેનું આરોગ્યવિષયક નવું જ પુસ્તક

રૂા. ૩-૦-૦

કુમુંળીનો રંગ : ભૂપત વડોદરિયાની મર્મચારી નવલિકાઓનો પ્રથમ

સંગ્રહ. યુ. વ. શાહની પ્રસ્તાવના સાથે

રૂા. ૩-૦-૦

ચાંદની : શેખાદાસ આણુવાલાની ગજલોનાં સામાન્ય કવિતા શોખીનાંને

પણ તરત ગમી જાય એવો તદન નવો પ્રગટ થયેલો સંગ્રહ

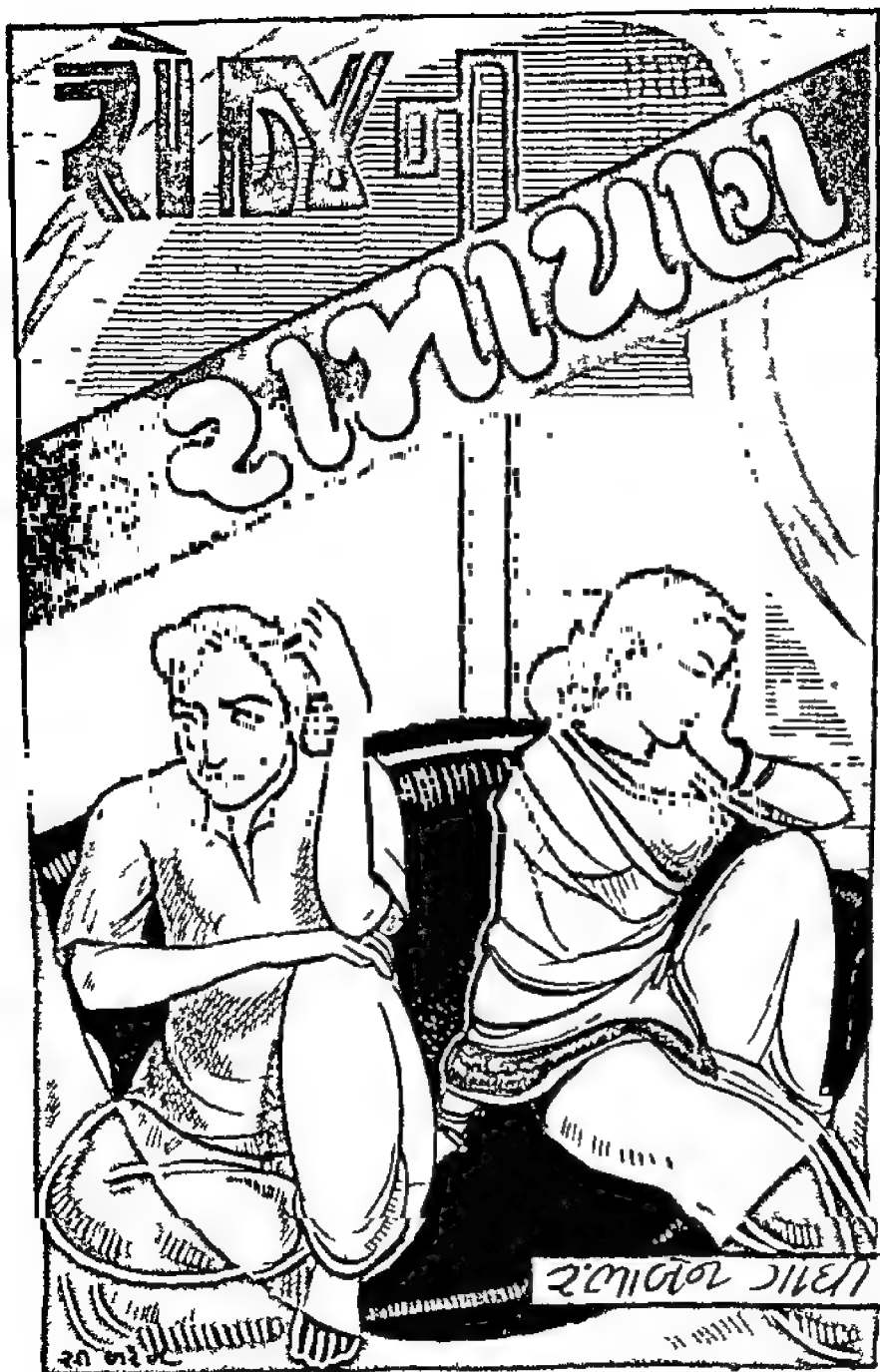
રૂા. ૧-૦-૦

આ ઉપરાંત ભારતી સભ્ય યોજના નં. ૧ અને ભારતી સભ્ય યોજના નં. ૨ની

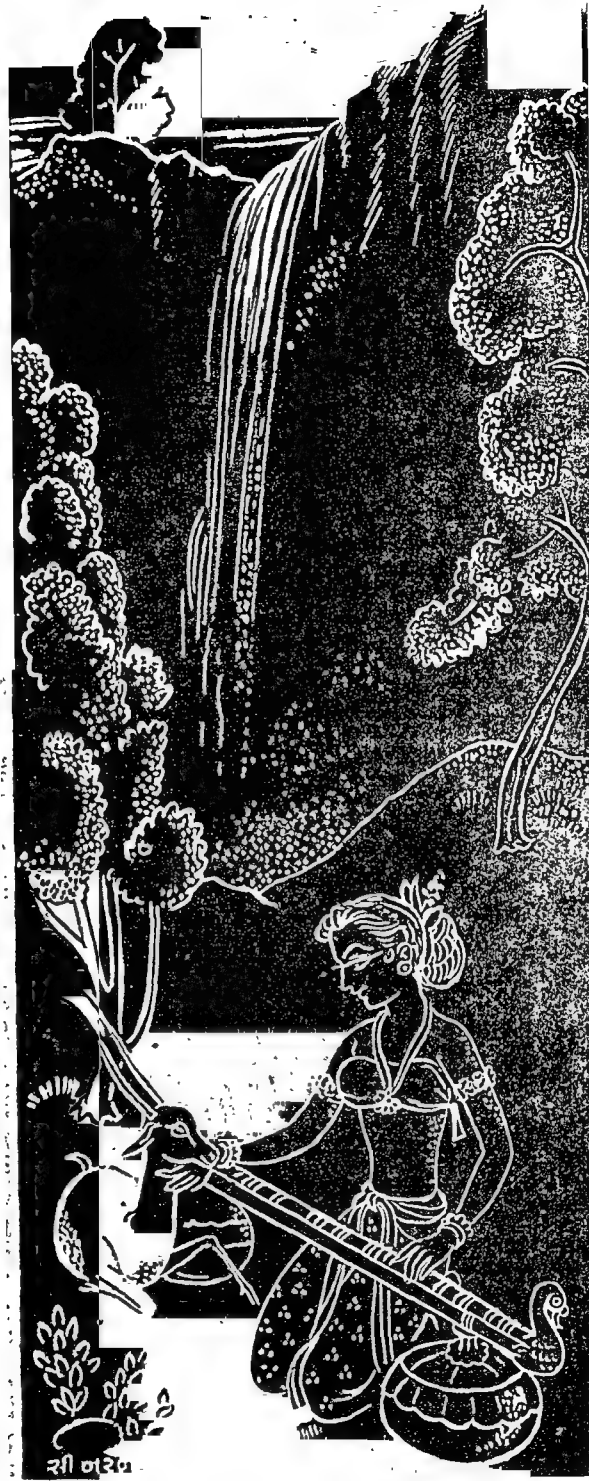
અમારી તદન વધી ભાત પાડતી યોજનાનો લાભ લેવા અમારે નવું સચિપત્ર મંગાવે :

તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યનાં દરેક પુસ્તકો માટે પણ હમેશાં યાદ રાખો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ કર્નાટીક પ્રીત્ત અમદાવાદ ૧
ગાંધી રોડ

કા
મી

સી જરેજ

ગ
વ
પ
ર
ય
જ

તત્રી : ઉશ્વરલાલ મોળ દવે
સંપાદક : જયન્ત પરમાર
વર્ષ ૨૪ અંક ૪ જુલાઈ ૧૯૫૩ સળંગ અંક ૨૮૦

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)

(૨૭૨૮૬) : આયુર્વેદિક દવાવાળું

પ્રાક્ષી

તેલ

પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી કારણ કે—
તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદશક્તિશક્તિ વધે છે * આંખમાં આંજનાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ લાગે છે. * ખોડા દૂર થાય છે.
- * ગાદ નિદ્રા લાગે છે. શરીર દરરોજ ચોળવાથી ચામડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે
- શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સૂચના :

દરેક ઋતુમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
માટે રામતીર્થ પ્રાક્ષી તેલ અત્યુક્ત છે. ખાત્રી
માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બોટલીના રૂ. ૩-૦-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૨-૦-૦

સ્થાનિક ટેક્સ અદ્યય

પરદેશ માટે મોટી બોટલીની કિંમત શીલીંગ ૧૫
અને નાની બોટલી કિંમત શીલીંગ ૧૨

ફોન : ૬૨૮૯૮ : : તાર : 'PRANAYAM'

ખાસ સૂચના :

અંકેક બોટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મોટી બોટલીના રૂ. ૫-૧૩-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૩-૧૩-૦

(બોટલીની કિંમત + ૧-૧૪-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ પેકીંગ)

મનીઓર્ડરથી પૈસા મોકલવા.

વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

પાદર. (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુ'બઈ ૧૪.

COTY : RBO

તા. ક. : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં દરરોજ (રવિવારે બંધ) સવારના ૧૧ થી ૬૧૧ અને
સાંજના ૬ થી ૮૧૧ શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને
માટે યોગને વર્ગ આપી શકે છે.

ચેતનનાં પ્રાણવાન પ્રકાશનો

ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરશ્રી. રમણલાલ દેસાઈ શું કહે છે ?

“ ચેતન પ્રકાશન ગૃહે ઉદ્દેશબદ્ધ, વિચારપૂર્ણ અને લોકરૂચીને ઉન્નત કરે એવી વિવિધ શ્રેણીઓ દ્વારા બે વર્ષમાં જ સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે XX પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશન સંસ્થાઓમાં સુંદર ઉમેરો કર્યો છે. ”

કવિ સુહાસીના
રઢિયાળાં ગીતો

મિલન

[શ્રી કરસનદાસ માણેકના પ્રવેશ સાથે]

રૂ. ૧-૮

★

પ્રો. રમેશ ભટ્ટની કૃત

હુતાશની

[કુટુંબ મર્મવેધક સત્ય પ્રસંગો પર
રચાયેલ ભજવવા લાયક નાટક]

રૂ. ૨-૦

★

શ્રી બકુલેશની છટાદાર કલગે

કંકુડી

વિવિધ પ્રસંગો : નવતર ઘાટ : રસગતી શૈલી.

રૂ. ૩-૮

★

વિશ્વ વિખ્યાત વાર્તાકાર
શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની નવલિકાઓ

રેશમી દોરી

અનુ. ડૉ. રચન્ટ

રૂ. ૩-૧૨

૧૯૫૩ ની

નવી નવલકથાઓ

અવિનાશ

લે. શાંતા ગાંધી રૂ. ૪-૦

ઓના અંતરતમ કોમળ ભાવોનું આલેખન
જૂના અને નવા જીવનની એક સહસ્રપૂર્ણ નવલ

જનૂની

લે. લનુભાઈ વ્યાસ (સ્વપ્નસ્થ) રૂ. ૩-૮

બે મુગ્ધ પ્રેમીઓ : બે બિછડયાં જીવન

અદ્ભુત પુનરુદ્ધિન!

★

માટીના મહેલ

ભૂમિ જીવનની એક અપૂર્વ નવલકથા

મૂળ લે. માનિકે બેનરજી રૂ. ૫-૦

★

મોતની ખીણ

એક અતિ ચક્રચાર જગાવનાર નવલકથા

ડૉ. નિખિલ અને શિક્ષિકા મીનાના આદર્શ

પ્રેમની કકાણી

રૂપાંતરકર્તા : ડૉ. નંદુભાઈ શુક્લ રૂ. ૫-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

★ ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. ૧૩૩, જવાહરનગર : ગોરેગાંવ (મુંબઈ) ★

સુદ્રઢ શરીરના ચાહનારાઓને

આજકાલ જેને જુઓ તે કંઈ ને કંઈ રોગથી પીડાતા નજરે પડશે. પછી લલેને એ રોગી બાળક હોય, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય. એનાં કારણોનો ભંડો અભ્યાસ કરનારા નિષ્ણાતોએ એક મને કબુલ્યું છે કે દરક ક્રતુમાં ચોક્કસ, પુરક અને શકિતદાયક ધોરાકતું સેવન કરવું જોઈએ, તેમ કરવા તરફ જે લોકો ખેદરકારી બતાવે છે તેઓ અકાળે વૃદ્ધાવસ્થાને નોંતરે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ પોતાની ધીમારી પાછળ વરસે હજારો રૂપિયાની નાડક બરબાદી કરે છે. મુંબઈ લોકપ્રિય ઔષધિઓ બનાવનારા મેસર્સ “ચરક લંડાર” મુંબઈ નં. ૭ તરફથી લોકોની પુરક અને શકિતવર્ધક જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા માટે એક ચાટણ જે “ચરક” નો “ચયવનપ્રાશ” અષ્ટવર્ગના નામે ઓળખાય છે.

આ ચાટણ માત્ર શકિતવર્ધક છે એટલું જ નહીં પરંતુ વાત, પીત્ત અને કફના રોગમાં હિતકર છે. ક્ષય, ઉરક્ષત, શોષ, હૃદયરોગ, કાસ, શ્વાસ, તરસ, વાત, રક્ત, આંખોનો રોગ, મુત્ર રોગ, વીર્યનાં દોષ, વગેરે રોગો માટે પણ આ ચાટણ ઉત્તમ છે. વળી બાળકો, સગલાં સ્ત્રી અને ધાતુક્ષીણ બધાને માટે એક સરખું ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓ, વક્રીલો, લેખકો અને મગજનું કામ કરનારાઓની ચાદશકિતને વધારે છે. આ પ્રયોગ વધુ નહીં પણ ત્રણેક માસ નિયમિત કરવામાં આવે તો આખું વરસ તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવામાં જરૂર મદદ કરશે. બળ, વીર્ય, યુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને ક્રાંતિને વધારનાર આ ચાટણનું દરેકે શકિત મુજબ સેવન કરવું જોઈએ. આવા સર્વાત્તમ ચાટણની કિંમત કાંઈ વધુ નથી, દરેક બહુતા દવાગાળાને ત્યાં વેચાય છે. બહારગામવાળાઓએ ‘ચરક લંડાર’ મુંબઈ નં. ૭ વરી ઓફીસે ઓર્ડર મોકલવો. સચિત્ર સૂચિપત્ર મફત મેળવવા પણ ત્યાં જ લખવું.

'ભર્મિ' ૧૬ ૨૬
'નન્યના' ૨૬ ૨૮

સાહિત્ય, સમાજ અને

સ રેકૉર્ડ મા સિ :

અનુ ૪ • જુલાઈ ૧૯૫૩ : સળગ અનુ ૨૮૦
ક્રમ

મુદ્રા

મહેર :	જ	૫
ગોરેશ :	નિષ્પ પ્રમાણ	૧
જેવા જોર તેને તોડ :	ધુમધુ	૮
સગીના કેનમા સત્સગીના રોટલા નવિસમર મહારાજ		૧૧
શાન નિરાશ :	વિજયશક્તિ ત્રિં કામદ	૧૩
ભય	હરિદા પતિ	૧૪
ખાગપ દની વીરહી	સિદ્ધાર્થ	૧૮
અશુદ્ધિના વેદના	મે દ લાલ નાસ	૨૨
કું મ અને ચાય છે :	રમેશ પાકક	૨૩
આત્મકદન	કેશવનાન ઝોઝા	૨૪
સામાર પ્રાપ્તિ-સીમાર	—	૩૦
સ્વપ્નસિદ્ધિને પથે	જ્યત પતમાર	૩૪
પછાત વર્ગોની સુખામરી	દ ના મનેનધર	૩૬
પ્રતીક્ષા	દસિત ખુચ	૩૮
દાધીના દાંત	શશી શહાણે	૪૮
પ્રનાસની પોથીમાંથી	સેવકરામ	૪૦
સ્થિત પ્રત	જ્યન્નીલ ન શાહ	૪૨
મણિ માણેક ને રજનાથિ	નટવરનાત પટેલ	૪૩
મીટ મીટ	પ્રવાત	૪૩
અમિકાપતિ	શિવશક્તિ પ્રાં સુખ્ય	૪૪
સાધુજય	ચન્દનમ્	૪૬
સ્થનમ [૭]	અનું ઓક દર્પ	૪૭
ડોન :	જેખાદમ અણુલાલા	૫
નિહારના વર્ષાગીન	સપાદક અનનર આગેવાન	૫૧
સામનના હો	ર દજ	૫૬

પૂઠા ઉપરનું ચિત્ર

'તોડી' ચિત્રમાર સીં નરેન

પદાડના મળ્યા પામે મેસીમે દિવસનો પહેનો પહોર
શરૂ થતાની સાથે વીણીની સુરાવલિ સામગતા જ દરણા
ટોડી આવે છે 'લેરવ' પછી 'તોડી' ની શરૂઆત હોય
છે મવા ૨ કના પૂઠા પર લેરવ ત્રામનુ ચિત્ર હવ આ
અક ઉપર 'તોડી' આમ એક પછી એક રાગ રાગિની આરો

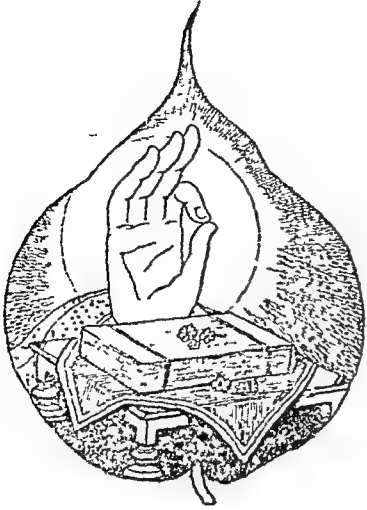
- * લવાજમ પરસનુ સારસાત રૂપિયા ૧૧૨ થમા દશ રૂપિયા (સિ ૧૫)
- * છુટક નકન બાર આના વિદેશમા એક રૂપયો
- * દર માસની ૧ ની ત રો મેનિવમિન પ્રગટ થા છે
- * વરસમા એમિલ જુલાઈ ઓક્ટોબર અને જન્યુઆરી મે ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી મહક થઈ શકાય છે
- * વી પી થી લવાજમ વધુન કરવામાં જો વધારનો ખર્ચ થાય છે એટલે જ બોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરુ થવાની ને ટિસ મળે ૧ ને આપના આ ન અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મની ઓડરથી જ લવાજમ મોખી આપવુ
- * નમૂનાનો અક મજાવતી વખતે બાર આનાની ટિકિટો ખીડવી જરૂરી છે મફત અક કોઈને મોકલાતો નથી
- * દરેક જાતના પત્ર-વ્યવહારમાં આ ન લખવો ખાસ જરૂરી છે
- * સર્વ લખાણેના ધી ધીરાઈ સુન્દિત રાખેલા હોય છે
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછુ મેગવવા જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેલુ અને સરત મુ કરેનુ પરમીડયુ મીઠુ ૧૨૦ છે એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણે પદર દિવસ પછી ૨૦ ક ૫ છે

- * જરૂર ખર્ચના દ , લવજમ મોકલ વાનું, લખાણેના મનવાનું અને ખીજ દરેક જાના પત્ર-વ્યવહારનુ સરનામુ -

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફર્ન-ડીક ધોજ ગાંધીગે
અ મ દ વા દ ૧

પ્રક શકે હવ નાન મો દવ ભા તી સાહિત્ય સંઘ નિમિટેડ : ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ ૧
મદક ગોવિંદલાલ મોહનનાત જાની કિશા પ્રિન્ટરી, રતનપોળ અમદાવાદ

મહેર !

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ જોશી દેવે
સંપાદક : જયન્ત પરમાર

કામ

વાદળાં ધેરાયાં હતાં.
વીજળીના ઝમકારા આંખ આંછ દેતા હતા.
કડાકા ને ભડાકા હૈયું કંપાતી મૂકતા હતા.
વરસાદનું ટીપું પણ પડતું ન હતું.
ખેડૂતોની મીટ આમમાં હતી.
ધરતી સાવ સૂકાઈ ગઈ હતી.
ક્યાંય પીવાનું પાણી પણ નહોતું.
બે વરસથી વરસાદ વંચે જ નહોતો.
વરસાદ માટે મોટા યજ્ઞો થયા.
બાધાઓ રાખવી પણ બાકી ન રહી.
છતાં આવેલો વરસાદ ધુધવાયો.
માનવો અને ઢોરો,
પંખીઓ અને ધરતી,
—એમની પ્યાસ વધતી જ ચાલી.
પાપભારે ભગવાન રૂઝ્યો.
કુદરત પણ રૂઝી.
માનવની શ્રદ્ધા સાવ ખૂટી પડી.
ગોરંભાયેલું વિતાન ચોખ્ખું થઈ ગયું.
જીવંત પ્રાણીઓ ટપોટપ મરવા લાગ્યાં,
અને રજાળતાં સમ હિપર કુદરત તૂટી.
કશા પણ ડોળ વગર બારે મેઘ
એ શબની પ્યાસ છીપાવવા તૃટી પડ્યા !

૩

વપરસ્યા

તે ખમચાચો નહીં, બોલ્યો : 'વાત એમ છે કે મારે મગજનું ઓપરેશન કરાવવું છે.'

'મગજનું.....?'

'હા, બુઝો અહીં' એણે ટોપી ઉતારી ટેબલ પર મૂકી તે જમણા હાથે મળના પાછળના ભાગને દબાવતાં કહ્યું. 'બુઝો અહીં આગળ બહુ દુઃખે છે. પછી દર્દ ધીમે ધીમે ઉપર ચઢી જાય છે.'

ડોક્ટરે ત્યાંજ બેઠાં બેઠાં પૂછ્યું : 'શબ એવું થાય છે?'

'હા છ, શરૂઆતમાં તો કોઈક વખત થતું પણ હવે તો હંમેશાં એવું થાય છે. ક્યારેક તો દુખાવો એટલો બધો હોય છે કે હારાઈ જાય છે.'

'અત્યારે કેમ છે?'

'અત્યારે ખાસ નથી દુઃખતું. દુઃખતું હોત તો આમ બેસાત જ નહિ.'

'એ અસુક ખાસ સમયે તો નથી થતું ને?'

'કાંઈ નક્કી નથી પણ બહુવાર સુધી એકાંતમાં રહેવાથી કે બહુ વાતો કરવાથી તથા રાત્રે ધણુંખરં એનો હુમલો થાય છે.'

'તમે જરાક સૂઈ જશો?'—ડૉ. નગેશે કહ્યું ને તે ઊઠીને એની પાસે આવ્યા. પૂછ્યું : 'તમારું નામ શું છે લાઈ?'

'સન્તકુમાર'—એણે સૂતાં સૂતાં જ જવાબ વાળ્યો. ડોક્ટરે એના માથાને દબાવ્યું. દુખાવો થતો હતો એ જગ્યાને સારી પેઠે તપાસી. પૂછતા ગયા—

'હા. તો સન્તકુમાર અહીં બહુ દુઃખે છે નહીં?'

'હા, આ તો માનવતાનું સ્થાન છે.'

'શું કહ્યું?'

'એમ કે આ જ જગ્યાએ માનવતાના ગુણોનું નિર્માણ થાય છે.'

ડોક્ટરે હસ્યા : 'તમે તો ભારે જ્ઞાની છો!'

'ડોક્ટર સાહેબ,'—સન્તકુમારે આતુરતાપૂર્વક કહ્યું : 'ત્રેમ, સહનતા, સહાનુભૂતિ, કરુણા વગેરે ગુણો જાનું રહેલાં છે. અહીંથી ઉપર જઈને ગુણો

મણસને શુદ્ધિ અર્પના. સન્તકુમારનું નિર્માણ કરે છે.'

'નિસંદેહ! ડોક્ટરે પ્રશંસા કરતાં કહ્યું, 'જ્યારે દુઃખાવો ઉડે છે ત્યારે કેવું લાગે છે?'

'ત્યારે તો ડોક્ટર સાહેબ, એવું લાગે છે કે જાણે મગજમાં કાનખજુરો ભરાઈ ગયો હોય એના પગ મને સ્પષ્ટ વર્તાય છે. પછી દુઃખ એટલું વધે છે ને હૃદયથી ચીસો નાખે છે. મનમાં એવું થાય છે કે માથું ભીંત સાથે અડાણું અથવા કોઈનું ગળું દબાવી દઉં.'

'અને પછી...?'

'અને ક્યારેક તો રડી પડું છું, હુસકાં લઉં છું ને કૂમો ભાઈ જાય છે.'

'એવું થાય છે?' ડોક્ટરે ગંભીર બનીને કહ્યું ને પછી ફરી ધીમે ધીમે માથું દબાવતાં એક નસ પકડીને દબાવતાં દબાવતાં પૂછ્યું : 'અહીં દુઃખે છે ખરું?'

પણ જવાબમાં ડોક્ટરે જોયું કે સન્તકુમારની મૂઠાઓ આપોઆપ બીહાઈ રહી છે. હાથ અચ્છડ થતા માંડ્યા છે. નસો ઉપર તરી રહી છે ને જોત-જોતામાં તો એણે એક ઝટકો મારીને ડોક્ટરના હાથમાંથી માથું છોડાવી લીધું છે. એની આંખો ચકળવકળ થતા માંડી. ડોક્ટરે જરૂરી પોતાના સાથીને બ્રમ પાડી : 'ડોક્ટર કુમાર, હમણાં જ ઇમેજેશન આપતું પડશે, ઝટ કરો. અને નસ, તમે પણ દબા લઈ આવો.'

લગભગ પાંચ-સાત મિનિટમાં આ બધું બંતી ગયું. સન્તકુમાર થકેલા મુસાફરની જેમ લાચાર બનીને સૂઈ રહ્યો પછી એકદમ ઊઠ્યો ને કે તે ઢીસો થઈ ગયો હતો. પણ એની આંખો શાંત હતી. એણે ડોક્ટર તરફ આશ્ચર્યપૂર્વક જોયું ને આંખો મસળો.

ડોક્ટરે ધીમેથી કહ્યું : 'હવે કેમ લાગે છે?'

તે બબડ્યો : 'હજી મારા મગજનું ઓપરેશન નથી કર્યું?'

ડોક્ટરે કહ્યું : 'હજુ તો મારે ઓપરેશન કરવાની તૈયારીઓ કરવી પડશે, બરોસો રાખજો, હું યોજાસ કરીશ.'

એમ લાગ્યું કે જનરે ગંતકુમ અને વિશ્વાસ નહોતો. ત્યાં તો અનુભવી ડોક્ટર બોલ્યા : 'હૉસ્પિટલમાં રહેવું તો ફાવશે ને?'

'હા, હા કેમ નહીં ફાવે?' દર્દીએ ચમકીને કહ્યું.

ડોક્ટરને આ નિયમિત સમયમાં રસ હતો. તેણે પોતાના સાથી ડોક્ટરને જરૂરી તૈયારીઓ કરવાનું જણાવ્યું અને જતાં જતાં કહ્યું—'રાત્રે કંઈ ફેરફાર થાય તો મને જણાવજો.'

પછી ડોક્ટર જતા રહ્યા પણ એ રાત્રીને ન ભૂલી શક્યા. પોતાની પત્નીને એના ત્રિપે વાન કરતાં એમણે જણાવ્યું : 'મને ખાતો છે કે આ માણસને બહુ સખત આપાત લાગ્યો હશે.'

'એમ પણ બન્યું હોય.'

'અને એ આપાત એવો છે જેના માટે એ પોતાને દોષી માને છે.'

'એવું કંઈ બન્યું છે ખરું?'

'કંઈ સમજવામાં નથી આવતું એ યુવક નથી, અધિક માણસ છે. એમ પણ જની શકે કે એણે કંઈ વિમવાની મિશ્કત પચાવી પાડી હોય.'

પત્નીએ પૂછ્યું : 'એની ઓખોમાં ફરતા નહીં દેખાય છે?'

'એવું જ છે. એની આંખોમાં ફરતા નહીં પણ ભય ને દુઃખનું અફલુત મિશ્રણ દેખાય છે.'

'તો...!' પત્નીએ કહ્યું : 'બની શકે કે એનાથી એની ભૂય ધર્ષ હોય?'

ડોક્ટરે કહ્યું : 'મેં પણ દુનિયા જોઈ છે. હું જાણું છું કે તે પરતાવાની આગમાં સળગે છે. એણે ભયંકર પાપ કર્યું છે. ક્યારેક તો એની આંખો

એટલી નિસ્તેજ થઈ જાય છે કે આંખોને મનમાં કંઈક ધર્ષ જમ્યું હોય...'

તે હજુ વાક્ય પૂરું નહોતો કરી શક્ય કે બહારથી તોફાર આવતો જણાવ્યું : 'ડોક્ટર કુમાર આવ્યા છે.' તે ઝોંપીને બહાર આવ્યા. કુમારે એમને જણાવ્યું : 'નવો રાત્રી ગાડો ધર્ષ નયો કે.'

ડોક્ટર જેવા વેશનાં હતા એમને એમ આશ્ચર્ય. જ્યારે તે હૉસ્પિટલ પહોંચ્યા ત્યારે રાત્રીને એકાંતવાળા ઓરડામાં લાગ્યા હતા એ શંત રાત્રિએ એમણે દૂર દૂર દુઃખી અવાજે સાંભળ્યું : એ કહેતો હતો : 'હું ગાડો નથી. ના, ના, હું ગાડો નથી જ, હું ખરાબર લાનમાં છું અને જોઈ-વિચારીને કહું છું કે મેં મહાત્મા ગાંધીજીનું ખૂન કર્યું છે.'

ડોક્ટર નજીકે આવતાં આગાશમાં વીજળીનો અપૂર્વ પ્રકાશ જોયો. તે ધૂણ ઉડ્યા. કેટલીક પળો સુધી આગળ વધવાના બ્રમમાં ત્યાં ને ત્યાં જ ઝીંકા રહ્યા. ફરી પાછા અવાજે આવતા હતા : 'તમને મારા પર વિશ્વાસ નથી. તમે આમ કેમ જુઓ છો? અહા-હા હા તમે વિચારતા હશો કે ગાંધીજીને મારનાર તો ગાડો છે તેણે મને કબૂલી લીધો છે હા-હા-હા તમે ખસા મૂખ છો...'

બનામર આ જ પળે ડોક્ટર ઓરડામાં દાખલ થયા એમના આત્માવેત નર્સ ને ડોક્ટર કુમાર બાથુ પર ખસી ગયા રાત્રીએ ડોક્ટરને જોયા. તે હસ્યો : 'તમે આવી ગયા! હું તમારી રાહ જોતો હતો. તમે સમજી છો આ લોપા તો મારી વાત માનતા નથી.'

ડોક્ટર નાજોશે એની ખામો જઈને મયાં પર હાથ મૂક્યો, જના પપાળ્યું પછી વહાલથી યાત્રીને કહ્યું : 'એ લોકો છે જ એવા તમે મને કહો છું છો!'

[પડ મા પાના ઉપર આવ્યું]

એક વખત એક રાજા ઉદ્યાનમાં આનંદ વિનંદ માટે ગયો. સાથે તેની રાણીઓ પણ હતી. ઉદ્યાનની શોભા જોઈને અધાંતે ખુશ જ આનંદ થયો. એમાંથી કોઈ ગાવા માંડ્યું. કોઈ નૃત્ય કરવા માંડ્યું. કોઈ બંસી બજાવવા લાગ્યું. કોઈએ સંતાકૃકડીની મત શરૂ કરી. કોઈને જલવિહાર કરવાનું મન થયું. એમ જેને જેમ કીક પડે તેમ તેમ પચિરિકાઓ અને રાણીઓ રમવા માંડ્યાં.

એમાં એક રાણીને મહા મુલ્યવાન મૌખિક હાર ખાવાયો, એ સરવર કંઠિ હાર મૂળીને જનિહાર કરવા માટે ગઈ, અને પાછી ફરીને જુએ છે તો હાર મળે નહિ.

તપાસ તો ધણી કરી પણ ક્યાંય હારને પત્તો લાગ્યો નહિ.

સૌના મનમાં થયું કે કોઈકે ભારે સિફત કરીને હારને સંતાડી દીધો લાગે છે. ને પાંચ પંદર દિવસે જ્યારે વાત વિસગઈ જશે ત્યારે શુપચુપ જઈને હારને લઈ આવશે.

સામન્ય હાર હોય તો તો કંઈ ખુદ લાગત નહિ પણ આ તો વીણી વીણીને એક જ સ્પર્શ અને તેજની લંકાનાં મોતીઓ બેગાં કર્યાં હતાં, તેમાંથી આ હાર ખનાંચ્યો હતો. એટલે એમ નક્કી થયું કે કોઈને ખબર પડે નહિ તેમ ઉદ્યાન ફરતો ચોરી પડેરા રાખવો. એવું કે ચોર કોણ નીકળે છે ?

હવે આ પ્રમાણે સખ્ત દેખરેખ રાખી પણ કોઈ ચોર નજરે ચડ્યો નહિ. યાકીને સો વાત મૂકી દેતા હતા તેટલામાં એક દિવસ એક શિકારી દોડતો દોડતો આવ્યો. આવીને મહારાજને વાત કરી કે અંતે ચોર હાથ આવ્યો છે. ને તે પણ મુદામાલ સાથે !

એ વાત સાંભળીને સૌને એટલો આનંદ થયો કે સૌ આનંદમાં ને આનંદમાં શિકારીને પૂછવાનું પણ જૂલી ગયા કે કોણ ચોર છે ?

અથા મોટા અધિકારીઓ તરત જ શિકારીની

રાજાની રાણીને મોતનહાર ચોરાઈ ગયો. ચોરનો પત્તો જ ન મળે. રાજાના હુકમો છૂટ્યા. ચોર ન જડ્યો. જડ્યો ત્યારે ચોર પકડાય એવો નહોતો ! પણ એ ચોરને પકડ્યા વિના ચોરીનો મુદામાલ મેળવવાની જે કરામત અજમાવી એ આ નાની વાર્તામાં કેવી સહજતાથી ગૂંથાઈ છે !

સાથે ચાલી નીકળ્યા શિકારી આગળ ને અધિધારીઓ તથા સૈનિકો પાછળ. ચોરને મુરદેટાટ આંધવા માટે મજબુત દોરડાં ને સાંકળો પણ સાથે લીધી.

શિકારી તેમને એક મહા ઘેર જંગલમાં લઈ ગયો. પગદંડીએ પગદંડીએ આગળ જતાં વધારે ને વધારે ઘટ જંગલ આવવા માંડ્યું. સંને થયું કે મારો ખેટો ચોર જોવા તેવો હોશિયાર લાગતો નથી. માણસનો કોઈ દિવસ સંચળ પણ ન થાય ત્યાં આવીને ખેસી ગયો છે ! કોટિ દ્રમ્ભનો મૌખિક હાર છુપાવવા એણે જગ્યા તો બરાબર શોધી છે !

એમ કરતાં કરતાં તેઓ એક મહા વિશાળ ઉત્તુંગ વૃક્ષની પાસે આવી પહોંચ્યાં. માથું ઊંચું કરીને નજર નાખે તો નાખી નજર પણ ન પહોંચે એટલે જાંચે એની ડાળાઓ ફેલાયેલી હતી.

શિકારી ત્યાં આવીને થેંબ્યો. આવકું મોટું ઉત્તુંગ સેંકડો ડાળી ડાંખળાવાળું, એક મહાન તંબુ તાણ્યો હોય તેવું, વૃક્ષ જોતાં ત્યાં સૌ જોબો રહ્યા.

શિકારી થોડીવાર આમતેમ કર્યો. જાંચે જોવા માંડ્યો. આ ડાળી તે ડાળીએ નજર કરવા લાગ્યો. ને પછી અચાનક કાંઈક જોયું હોય તેમ હર્ષમાં આવીને બોલી બેઠ્યો : 'એ રત્નો ચોર ! એ ત્યાં બેઠો ! એની ડોકમાં એ માળા રહી !'

એણે બતાવેલી દિશામાં સૌએ જોવા માંડ્યું. પણ ત્યાં કેવો ચોર ને કેવી વાત ! માત્ર થોડાંક વાંદરાં આમતેમ ફરી રહ્યાં હતાં !

શિકારીએ એક કપિરાજને ખનાવતાં કહ્યું : ‘એ જ ચોર છે. જુઓ એની ડાકમાં એ માળા લટકે!’

સૌ નજર ફરી રહ્યા, તો ત્યાં એક મહાન કપિરાજ બેઠો હતો. ને તેની ડાકમાં ખરેખર પેલી મોતીની માળા લટકતી હતી!

પણ આ જોઈને સૌ હસી પડ્યા : ‘અરે! આગે ચોર!’

પણ હાસ્ય પૂરું થતાં જ વિચાર આવ્યો કે હવે મોતીની માળા, આ અટકચાળા વાંદરા પાસેથી મેળવવી શી રીતે?

ચોર હોત તો મુકેટાટ બાંધીને ઉપાડો પણ જાન!

પણ આંડી તો આ વાંદરા હતો જે ભાડકાંતે ભગાડી મૂકે તો માળા એની ડાકમાં રહે ને પતો જ ન ખાય! જે ઝાડ ઉપર ચડે તો કંઈ વાંદરાને કાંઈ પહોંચે! જે આસપાસ અમિ મૂકે તો વાંદરા તરત ડાળ ઉપરથી ખીછ ડાળે ફૂટતો નાસી જ જાય! હવે થાય શું? શિકાર કરી નાખે, પણ વાંદરાભાઈ તો નિશ્ચય લીધું છે એમ દેખે કે તરત ફૂદાફૂદ કરતા જાય ભાગ્યા. એટલે શિકાર કરવો પણ મુશ્કેલ. અને વાંદરાનો શિકાર કરવાનું મન પણ ન થાય એ વધારામાં. એટલે ચોર તો મળ્યો, પણ વાત હસેવા જેવી બની હતી. રાંતને કહેવા જાય છે તો, આ વાંદરાશાહનું શું ટેકાણું?

એમણે શિકારીને જ પૂછ્યું : ‘વાંદરા પકડાય તેવું કંઈ સાધન?’

પણ ત્યાં વાંદરાને પકડવાનું શું સાધન મળે? ને ખીજું ચારે દિશાએ વાંદરા માટે તો મોકળા હતી. એટલે આ બધા જઈને સાધન લઈ આવે ત્યાં સુધી શાંત બેસી રહે એવી એ માયા ન હતી.

એટલે હાર તો મળ્યો, પણ ન મળ્યા જેવો ને વધારામાં આવી નાનકડી સફળતા વાતમાં રસ્તો ન ડાટી સકરાનો દોષ મળે તેમ હતો! હવે થાય શું?

એટલામાં એક ડાહ્યો અધિકારી હતો તે બોલી બીચો : ‘કાંઈ ને નૃત્ય આરંભે છે?’

નૃત્ય શીખેલા તે ધણા હતા. પણ પેલા અધિકારીએ કહ્યું એમ નહિ, આ તો બર્મણીયા ખેન જેવું લોકનૃત્ય કરે તેવું કામ છે!

એનો જાણકાર પણ એક જણો નીકળ્યો. તરત પેલા અધિકારીએ એક નાનકડી સભા જ ત્યાં ગોઠવી દીધી. બંદરભાઈ બરાબર સામે દેખાય ને બંદરભાઈ પણ સમાને બરાબર દેખે તેમ નૃત્ય રમત જલસા શરૂ થયા. બીજા બધા પ્રેક્ષકો બની ગયા. એક એક જણો નૃત્ય કરવા આવતો ગયો.

પહેલાં તો આનો મર્મ કાંઈ સમજ્યું નહિ. પણ જેમ જેમ નૃત્યની ને ખીછ રમતગમત આગળ વધવા માંડી, તેમ તેમ સોને સમજણ પડતા માંડી. પેલા વૃદ્ધ ઉદગતો કપિરાજ આ બધી રમત બહુ જ રસથી નિહાળી રહ્યો હતો.

જેમ જેમ એનો રસ જામતો ગયો, તેમ તેમ એ પણ થોડા આળાએન કરવા મંડ્યો. ડાળો ઉપર જગાક ફૂદવા મંડ્યો. જરાક શરીરને હલાવવા મંડ્યો. મોંને ત્રાંસ સીકવું કરવા લાગ્યો.

તે વખતે પેલા અધિકારીએ લોકનૃત્યકારને કહ્યું : ‘હવે એ વાંદરા તને બરાબર દેખે તેમ, તું ઊંચે માથે, પગ અધર રાખીને, હાથના ટેકાથી નૃત્ય શરૂ કરી દે!’

એ નૃત્ય શરૂ થયું ને હસાહસ ને તાલીઓ ધડવા મંડી!

પણ એટલામાં ઉપરથી ધબાક કાંઈક નીચે પડ્યું. બીજાને વેગે દોડીને પેલા અધિકારીએ તે ઉપાડો લીધું:

સોની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. મોતીની માળા જ ઉપરથી નીચે આવી પડી હતી!

શું થયું હતું? સૌ આશ્ચર્ય પામી ગયા. જંગલી દષ્ટિ કરી ને જુએ છે તો ઉપર પેલા બંદર-કપિરાજ કાંઈ માથે નૃત્ય કરી રહ્યો હતો! એ જોઈને તરત

બધી વાતનો સાર આપણા જીવનને બદલવાનો છે. જે રીતભાત બદલીએ તો આપણે સૌ સુખી થઈ શકીએ. નહિતર ઈશ્વર એનો માર્ગ કાઢે જ છે. કાયાના દોષને કાયાથી, વાણના દોષને વાણીથી અને મનના દોષને મનથી એ દૂર કરે છે, એવું ઋષિ-ઓએ કહ્યું છે.

અંગ્રેજો જાય તો આપણા વિકાસની આડ-ખીલી જાય એવું આપણે માનતા હતાં. ગાંધીજીની દોરવણી એવી મળી કે નાના મોટા સૌ ભાઈ અને બહેનો પણ એમાં ભળ્યાં. ચોપાડીના પાણીમાં બહેનોએ ધ્વજ ફરકાવ્યો. મને ધ્યુ કે આ શક્તિ આવે એ માટે ગાંધીજીએ કેવી રીત શોધી કાઢી છે! અંગ્રેજો ગયા.

દેશી રાજ્યોના રાજાઓ રાજે રાજા હતા અને દિવસે સામાન્ય માણસ થયા આ પણ એક ક્રાંતિ જ થઈ.

આપણે અડધો ઉપરાંત રસ્તો કાપ્યો છે. પણ હવે રહી છે એ સાતમો કોઠો છે. બીજા પાસે કન-વવાનું હતું એ તો કરાવ્યું પણ હવે તો આપણે પોતે કરવાનું આવ્યું છે એટલે કઠણ છે.

આજે બધા પૈસા માટે પડાપડી કરે છે. ગોધરા બળવું હતું ત્યારેય લોકો લૂંટવા નીકળ્યા હતા. અંગ્રેજો લૂંટતા હતા. હવે આપણે એવી પરિસ્થિતિ લાવવી છે કે જ્યાં કોઈને કોઈ લૂંટી ન શકે. લોકો વધારે ને વધારે શ્રીમંત થવાની દોડમાં પડ્યા.

જ આખી મંડળી ખડખડાટ હસી પડી. ને હસતી હસતી વેરાઈ ગઈ.

પોતાને આ લોકોએ તાલીઓ પડી હર્ષનાદથી વધાવવાને બદલે કેમ તરત ચાલતી પકડી તે કપિ રાજ વણા વખત સુધી સમજી જ શક્યો નહિ!

એણે મોતીની માળા ખોઈ હતી એવું કાંઈ એને લાન ન હતું. પોતે મોતીની, માળા પહેરી

આખી દુનિયાને નવાઈ ઉપજાવે એવું ભારતે જે ભૂમિદાન કાર્ય હાથ ધર્યું છે એના આઘ પ્રણેતા વિનોબાની સીધી સાદી ફિલસૂફીને આજે કેટલાય કાર્ય-કરો પ્રચારી રહ્યા છે, મહારાજના આ વ્યાખ્યાનોની બબલભાઈ મહેતાએ લીધેલી નોંધોમાંથી અહીં મૂકવામાં એ પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ પણ મળે છે.

પરિણામે ગરીબો વધારે ગરીબ થતા ગયા. આમ અંતર વધતું ગયું અને ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ અધૂરો રહી ગયો. જ્યાં ત્યાં ચોરી ચાલી. અને પ્રભુ અધઃપતન થવા લાગ્યું. મને કાંઈ સમજણ નહોતી પડતી કે આમાંથી બચવા માટે શું કરવું? હું કોઈ મારતો હતો. મારું દિલ તૂટી ગયું હતું. ધડપણ વધતું જતું હતું. વિનોબાએ દોઢ વરસથી આ કામ ઉપાડ્યું હતું છતાં મને ગમ નહોતી પડતી. ભૂમિદાન માટે મને સાબરમતીમાં પ્રમુખ બનાવ્યો પણ હું કહેતો હતો કે મને સમજ નથી પડતી. મને પ્રમુખ શાનો બનાવો છો?

હમણાં ચીન શાંતિ પરિષદમાં ગયો હતો. અધે શાંતિ લાવવાની વાત ચાલતી હતી પણ મને સમજણ નહોતું કે શાંતિ આવે શી રીતે? ભૂખમરો ટળે શી રીતે?

નકલ તો થાય નહિ. નકલમાં અક્કલ ન

હતી તેનું પણ તેના મનમાં કાંઈ ન હતું અને કોઈ કાઢી વાંદરી માળા ખોવા માટે તેને હપકો આપે તેમ પણ ન હતું!

એટલે એ તો ધણા વખત સુધી સમજી શક્યો નહિ કે આ કાલા લોકો આંહી શું આવ્યા, શું રમ્યા, શું રહ્યા, શું હર્યા, ને પોતાની રમનને પૂરી નિહાળ્યા વિના શું લાગ્યા?

હોય. કાકડો જોડો પહેરાય નહિ. પોતાના માપનો જ પહેરાય ચીનથી આવતા હું રૂઝીમરમાં એકસો બેસો ત્યારે વિચારમાં પડી ગયો કે દિંદુરતાનની પરિસ્થિતિનો ઉકેલ શી રીતે કાઢવો ? શું કંઈ કે લોકોને શાંતિ મળે ? શું કંઈ કે લોકોને રોટલો મળે ? એમ એક વિચાર મને મુજવતો હતો. લોકો ભાવજી કરવનું કહેતા હતા પણ મને ગમ નહોતો પડતો હું શું કામ વાત કંઈ ? અહીં ચારીને હું નિતો બાને મળ્યો. મારી વાત એમને કહી. એમની વાત મેં સાંભળી અને મારી ગૂંચ ઉકલી ગઈ કે સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા લાવવા માટે આ બુદ્ધિદાનનો સાચો માર્ગ છે. હું બહુ અર્થશીલ નથી જાણતો પણ મને શ્રદ્ધા ખેંચી ગઈ

લોકો કહે છે કે પૃથ્વીમાં પ્રજા વધી ગઈ છે માટે ઉપાય મળતો નથી. પણ વિનોબા કહે છે કે પૃથ્વીને બાર માણસનો નથી લાગતો પણ પાપનો બાર લાગે છે. પાપનો અર્થ માણસ અકર્મી થાય એ છે, કામ કર્યા વિના ખાય એ છે. આ પાપથી પૃથ્વી ડોલી છે. શ્રેષ્ઠ માણસ સ્વયંપાકી કહેવાય. એટલે કે, પોતાનું પકવેલું અને પોતાની મહેનતનું ખાય એ સ્વયંપાકી હશે રાંધીને ખાય એ સ્વયંપાકીનો સંકુચિત અર્થ છે.

પણ પહેલાનાં કપડાં અને ખાવાનું અન્ન અને રહેવાનું ઘર હોય તો એક એકરમાં ચાર માણસ જીવી શકે તો તો વસ્તી ૧૩૦ કરોડની થાય ત્યાં સુધી વધી ન આવે. હું અનુભવની વાત કરું છું કે એક એકરમાં ૧૫૦ મણુ ડાંગર પાકે છે. પણ આપણે માત્ર ખાતા નથી. વેચીએ પણ છીએ. ખીજને કામ કરતાં રોટીએ છીએ. ફરીને આવીએ અને જુટ ખીજની પાસે ઉતરાઈએ આ રીતે આપણે જીવીશું તો નહિ ટકી શકીએ.

૧૯૫૭ સુધીમાં જો સમાનતા નહીં આવે તો કાંતિ થશે. આજે મધ્યમ વર્ગનો સરકાર છે. નીચલા ચરની સરકાર નથી. નીચરો ચર હવે લીધા વિના રહેવાનો નથી. પણ લૂંટ કે કાપઢા કરના

રડિવાતો અને બનેલી ઉન્નતિ થાય એવો આ ઉપાય છે. જો તમે બેઠારને રોટલો આપો તો શાંતિ આવે. આ પુણ્યદાન નથી પણ ફળ છે. આપણામાં શુદ્ધિ, કરકસર, સમયસચકતા હોય તો એનો લાભ સમાજમાં બોળો પણ આપો. વરસાદ આવે છે ત્યારે કેટલીક જમીન ખાણી પી જાય છે. કેટલીક ખીન્ને આવે છે કેટલીક સંધરી રાખે છે. જે ખીજ માટે સંધરી રાખે છે. તેની પ્રતિષ્ઠા વધે છે એ સરેવર બને છે. ધનવાન થાય એની કાંઈ ચિંતા નથી પણ એ ધનવાન પોતાને માટે નહિ પણ બીજને માટે થવો જોઈએ, એટલે કે દૂરથી થવો જોઈએ.

ભૂમિ તો આ યજ્ઞ એક પ્રતીક છે. કૂલ ચડાવવા એ દેવપૂજનનું પ્રતીક છે પણ કૂલ પાછળ તો લાવનાની માંગ છે. એમ આ બુદ્ધિદાન પાછળ ઘણી ચીજો પડી છે. માણસ સ્વાર્થી છે એ એનો સ્વભાવ નથી. સ્વાર્થ એ તો એનો મેલ ૨. વિદ્યુતિ છે. લોહનો રંગ કાળો નથી, ઉજળો છે. કાળો રંગ તો એનો કાંટ છે.

દિંદુરતાન પાસે સંપત્તિ તો બહુ જ છે પણ એની સમાન વહેંચણી નથી એ જ તાજુનું કારણ છે. મુઝીવાડી માનસ જ ત્યાં નહોતો જોઈ. પણ એમ સમગ્ર પ્રજાની સજવા જોઈએ છીએ. એમ ચીનના એક કુશામ શુદ્ધિના પુરુષે કહ્યું.

હાટીના ગાળામાં રહે પણ માણસના ચાળામાંથી ન જાય. અમેજો માણસના, ચાળામાંથી આગા એટલે ગયા એમ આજની મુઝીવાડી રીત માણસના ચાળામાં આવી ગઈ છે, એકલો બેસીને ખાનારો નિરતિ નહ જીવી શકે. મગજનો બાગ કપોતો છે અને ખોરાકનો ૧૫મો ભાગ ખાઈ જાય એમ ચાલે. શુદ્ધિવાળા ખીજઓનું વધારે ખાઈ જાય છે. એવું હવે ન ચાલવું જોઈએ. ધરડાઓ તો પાકા થઈ ગયા છે. એટલે ફેર ન પડે. પણ જુવાનીઓ, તૃતમે જંગો - અને આજના જમાનાને ઓળખી લો. અને તમારા જીવનમાં ફેરફાર કરો.

આજે બેકારો જુએ મરે છે. એ નથી અસતોષ વધે છે એ દૂર કરવા માટે આ ભૂમિદાન છે. કેટલાક કહે છે કે, એ કામ સરકાર કેમ કરતી નથી? પણ સરકાર એકલી ન કરી શકે. સરકાર એટલે આપણા બળ અને વિચારનો પ્રતિનિધિ. હવાડાનું પાણી ફવામથી આવે છે. ફવામાં ન હોય તો હવાડામાં ન આવે. ફવાના પાણી કરતાં હવાડાનું પાણી મંદુ હોય છે એવો આપણો અનુભવ છે. આજ સુધી તે રાજતું રાજ્ય હતું. જેવો રાજ એવું રાજ્ય થતું પણ હવે તો પ્રજતું રાજ્ય થયું છે. એટલે જેવી પ્રજા એવું રાજ્ય.

પહેલાં મુસાફરી કરનાર બાથું સાથે લઈને ફરતા. અને વડ નીચે ખાવા જેમ ત્યારે એકમીગ્મ વહેતીને ખાતા. કેટલાક સાથે ખાનારા અલગ બેસીને ખાતા—એ પાણી લેવા જાય અને ફૂતરે પાછળથી આવતીને ખાઈ જાય તો કોઈ કાંઈ નહિ. વહેતીને ખાનારું સુરક્ષિત રહેતું. આ દેશ આપણો બધાનો છે. એની મિલકત આપણી સહિયારી છે. એ વહેતીને ખાવી જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે બેકારો પ્રમાદી છે. એટલે દુઃખી છે. પણ એ વાત ખોટી છે. બધા પ્રમાદી નથી હોતા અને કેટલાક ને બેકાર હોવાને કારણે પ્રમાદી રહે છે. બેકારી વધારવામાં એમનો ધર્મ તોડવામાં આપણા બધાનો સાથ છે. કેમકે આપણે ગ્રામ-ઉદ્યોગો અને ગૃહ-ઉદ્યોગો વધારવામાં ધ્યાન ન આપ્યું. આપણે સૌંદર્ય મોંઘા સુશોભિત અસુશોભિતમાં પડ્યા. અને આપણા ગ્રામ-ઉદ્યોગો તૂટ્યા. હુવાર, કુંભાર, સુથાર બધા

બેતર થયા છે. કેમકે આપણે એમનો માત્ર ખરીદતા નથી. મોટરો આવી ને ગધેડા અટવાઈ ગયા. મોર્ચા પણ કામધંધા વિનાના થયા. એ શું ખાય છે એ આપણે નથી જોયું અને આપણે રાજી દઈએ છીએ. કારખાનાની ચીજો જોઈને ગૃહ-ઉદ્યોગો પણ ગયા. ઘડી, ઘાણી, ખાંડણિયો બધું ગયું. આપણે ત્યાં રાણી પડ્યાં. હવે તો વડોણા તાણવાનું પણ દુઃખીને સોંપ્યું. ગ્રામ ગૃહ-ઉદ્યોગમાં કાણું પડ્યાં ગ્રામ-ઉદ્યોગો ગયા. દેશ-ઉદ્યોગો પણ ગયા. આ બેકારો બારંપ જન્યા. પણ આ સામે આપણે આંખ મીચીએ છીએ. એથી જયશું નહિ. એ સ્થિતિમાંયો બચવા માટે આપણે અંગ્રેજોને કાઢ્યા. રાજ્યોને કાઢ્યા. પણ કાર્યક્રમ અધૂરો રહી ગયો. સ્વરાજ્યની લડતો વચ્ચે વચ્ચે આપણે આરામ લેતા હતા : ૨૧ પછી ૩૦ પછી ૪૨ અને ૪૭ પછી પણ આરામ લીધો. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, અને આધ્યાત્મિક શોષણ અટકાવતું હતું એ અધૂરું રહેતું કાર્ય પાંચ વર્ષના આરામ બાદ ફરી શરૂ થયું છે. આર્થિક અસમાનતા ટળીરાતો આ કાર્યક્રમ ને.

પેટ, પહેરણ અને પાંચરી આ માણસનો જરૂરિયાત છે. પણ આપણે તો આપણો જરૂરિયાત એના કરતાં અનેકગણી વધારી દીધી છે. કુસંગીના ફેલમાં સત્સંગીના રોટલા. એટલે આપણા ફેલ વધી ગયા છે. એનો પૃથ્વીને બાર લાગે ને. જ્ઞાનયર્મ તરફ, સંયમ તરફ લક્ષ નથી પણ મૃતિમ રીતે પ્રજા વધતી અટકાવે,—આ પાપ નથી તો બોલું શું છે?

★

શાને નિરાશ ?

કોઈ યુગન સાંપડે મધુર હા! મીઠી પ્રિયા ભોટ શું,
ને કોઈ રસહીન ઠોકર મળે રૂઝા પ્રિયાની સ્મૃતિ,
લાધે માન-અમાન નિત્ય પ્રભુએ, નેરાશ્ય શાને લહે ?
પ્રેમીના સનમિત્રશો શશિચરે મ્હાણે ન વૃદ્ધિ કયે ?

વિજયશંકર ત્રિભુવન કામદાર

અધુનિક સજ્જતા અને સરસીના રિવાસો સાથે સાથે માનવ જીવન વધુ સનામતીભર્યું અને ચિંતાદર બની ગયું છે આથી પ્રત્યેક માનવી બપોરે શિકાર બની ચૂક્યો છે મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ વ્યક્તિગત સામગ્રિ, અર્થિક ધાર્મિક ને તાજ નૃતિક ભયથી ડરતા હોય છે તો કેટલક માનવી સાચા કે ખોટા કાલ્પનિક કથા પી ના જોવામાં આવે છે પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે આ કાલ નામનું બૂન એકલું માનવીને જ નથી ડગવતું પ્રાણસૃષ્ટિમાં પણ એનો પ્રવેશ ક્યારોય યર્ષ ચૂક્યો છે અને હવે તો એક દેશ બીજા દેશી ડરે છે તરિકા ને અમેરિકા મને પગલે રહ્યો એકબીજાથી મનના બેડા ખૂણમાં ફેલા ડરે છે અને પોતાની સનામતી અર્થે કેટલું અપહરણ ખર્ચ કે એ કંચ છાનું છે

આમ ભયનો સચાર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે ભયબીત બનેલી વ્યક્તિઓનાં બધાં કામો રવડી પડે છે આથી બીકણ માણસો નિગરા થાય છે, એમનું વ્યક્તિત્વ દબાવતું હોય એવો એમને લાસ થાય તે રોજાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રત્યે એમને અસતોષ ઉપજે છે, તબીબત લપડે છે, પોતાની અનિદ્રા હોવા છતાં એ તેવી નાકરી રવીકારની પડે કે, સ્વાસ્થ્ય જળવાતું નથી અને માનસિક દુર્બળતા (Nervous Breakdown)ના તેમને ભોગ થવું પડે છે

આપણા શરીર પર પણ થયા

ભય પામેન મધુરને જાણે એમ જ

એનું મગજ સવ આવી ઘઈ ગયું

પગ પ્રૂંછે છે પરમેશ્વો વજૂરી ભાલ છ અને

માં ધીમું દઈ ઉપડે છે આ છા વિચારો પર પણ ભયની અસર સજ્જત પડે છે અને તેથી કાલ બીત વ્યક્તિઓના વિચારો ફટેલા પતંગની જેમ આમતેમ અસ્થિરતાપૂર્વક ગોચા ખાય છે અને પોતાના ભય સિવાય બીજી કશી વાત પર એનું મન ચોમતું નથી કાલ એકવાર મનમાં પ્રવેશનાં જ મન નજણ પડે છે મનમાં અનેક તરંગો ઉડે છે અને કાલ વિશે વિચારતાં વિચારતાં મનમાં દુઃખ યાય છે

રોજિદા જીવનમાં પણ આપણે એવી કેટલીયે વાતોને સાચ બેધ્યાનપણે જવા દઈએ છીએ પણ એ નાની નાની વાતો આપણા જીવનમાં કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે એનું માનસશાસ્ત્રના આ સીધા સાદા લેખોમાં લેખિકા ખૂબ સફળરીતે આલેખન કરી દે છે વિદ્રાનથી માહીને સામાન્ય સમજના વાચકો પણ રસથી આ લેખોને આવકારી રહ્યા છે

અ. ધુનિક સમજતા અને સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે સાથે માનવ જીવન વધુ સદામતીબધુ અને ચિંતાતુર બની ગયું છે, આથી પ્રત્યેક માનવી ભજનો શિકાર બની ચૂક્યો છે મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ વ્યક્તિગત, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક તે નાજનંતિક ભયથી ડરતી હોય છે તો કેટલાંક માનવી સાચા કે ખોટા દાર્શનિક કયથી પીડાતા જોવામાં આવે છે. પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે આ ભય નામનું જીવન એકલું માનવીને જ નથી ડગવતું, પ્રાણીસૃષ્ટિમાં પણ એનો પ્રવેશ ક્યારેનાય થઈ ચૂક્યો છે અને હવે તો એક દેશ બીજા દેસથી ડરે છે. રશિયા ને અમેરિકા અને પગલર રશ્ટ્રો એકબીજાથી મનના કોંડા ખૂણામાં કેવા ડરે છે અને પોતાની સલામતી અર્થે કેટલું લખલટ થતું ખર્ચે છે એ ક્યાં છાનું છે ?

આમ ભયનો સચાર સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. ભયભીત બનેલી વ્યક્તિઓનાં બધાં કામો રવડી પડે છે આથી બીજા મહાસા નિરાશ થાય છે, એમનું વ્યક્તિત્વ હણાતું હોય એવો એમને લાગે થાય છે. પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રત્યે એમને અસંતોષ ઉપજે છે, તબીબત લઇડે છે, પોતાની અનિદ્રા હોવા છતાં એ તેવી નોકરી સ્વીકારી પડે છે, અવારનવાર જળવાતું નથી અને માનસિક કુર્જળતા (Nervous Breakdown)ના લેખને ભોગ થતું પડે છે

ડરની અસર આપણા શરીર પર પણ થયા નથી રહેતી. ભય પામેલ મણકને જાણે એમ જ ડરે છે કે એનું મગજ સવ ખાલી થઈ ગયું પગ ધૂંજે છે, પરસેવો વજી જાય છે અને ખાંધીમુ દઈ ઉપડે છે. આપણા વિચારો પર પણ ભયની અસર સજ્જડ પડે છે અને તેથી ભયભીત વ્યક્તિઓના વિચારો ફાટેલા પતંગની જેમ આમતેમ અસ્થિરતાપૂર્વક ગોથા ખાય છે અને પોતાના ભય સિવાય બીજી કશી વાત પર એનું મન ચોટતું નથી. ભય એકવાર મનમાં પ્રવેશનાં જ મન નખાતું પડે છે, મનમાં અનેક તરંગો કોડે છે અને ભય વિશે વિચારતાં વિચારતાં મનમાં દુઃખ થાય છે.

રોજિંદા જીવનમાં પણ આપણે એવી કેટલીયે વાતોને સાવ બેધ્યાનપણે જવા દઈએ છીએ. પણ એ નાની નાની વાતો આપણા જીવનમાં કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે એનું માનસશાસ્ત્રના આ સીધા સાઠા લેખોમાં લેખિકા ખૂબ સફળરીતે આલેખન કરી દે છે. વિદ્વાનથી માંડીને સામાન્ય સમજનાં વાચકો પણ રસથી આ લેખોને આવકારી રહ્યાં છે.

મનુષ્યનું કાર્ય સમાજને ઉપયોગી નીવડતાનું છે પણ જો પામેલ વ્યક્તિ સમાજથી દૂર જાય છે આથી ભયને મૂળમાંથી ઉખાડીને દૂર ફેંકી દેવાની ખૂબ જરૂર છે. ભયને માનસશાસ્ત્રીઓ એક ભયંકર ઝેરી રોગ માને છે, જેથી માનવતા મનની ખૂબ ખાતાખરાનો થાય છે, માનવી જીવનથી યાકી જાય છે, એ જીનકણો બને છે, એને અતંત નિદ્રામાં પોદવાનું મન થાય છે અને એ સમાજની દરેક વ્યક્તિની કાંકનીમ કરનારો નિરાશાવાન ન થતી બને છે.

આના લક્ષણો ધરાવતી વ્યક્તિને સુધારવાનું કામ ખૂબ અપરં છે ત્યાં સુધી એના મનના ડરનું સાચું કારણ ન જાણી શકાય ત્યાં સુધી આગળ વધવું ખૂબ મુશ્કેલ બને છે ખરું જોતાં આજપણમાં માખાપે અને લાળાના શિક્ષકોએ આ બાબતમાં ખૂબ તકેદારી રાખવાની જરૂર હોય છે; કારણ કે બાળાણથી જ બીક પેસી જાય છે તો મોટપણમાં એ પીકા છોડતી નથી. ભય એ એવી વસ્તુ નથી કે જે માનવીના મનમાં અસાધારણ સંજોગોમાં—દિસક પ્રાણીને જોતાંવેત કે બગતા ધરમાં સડાવાથી જ—પ્રવેશે; એ તો આપણે ખાતા હોઈએ, પીતા હોઈએ કે રમતા હોઈએ ત્યારે પણ મનમાં ડાગર હોય છે જ. અમુક સમયમાં કામ પડું ન થવાનો ડર કે વધુ

કામની બીક ઓપણું કામ સફળતાપૂર્વક પાર નથી પડવા દેતી. રમતી વખતે હારવાની બીક, નીસરણી બિતરતી વખતે પગ ખસી જવાની બીક, ભારે ખોરાક લીધા હોય ત્યારે અપચો થવાની બીક, અન્યથા માણસ સાથે વાતચીત કરતી વખતે અપમાનિત થવાની બીક, શ્વસરગૂંઠે કામ અગડશે તો કોઈ લડશે એની બીક વગેરે માનવીની માનસિક શાંતિ હરે છે ને એની લાગણી દુલ્લભ છે.

મોટેમં કરતાં ખાળકો બહુ ખીત્તા હોય છે. પોતાની સલામતીના નક્કારથી મોટેમં પર આધાર રાખવાની દેવ એમનાં મનને વધુ નબળું બનાવે છે. મોટા ભાગનાં વડીલો તે પોતાની દુષ્કાંડો ખાળકો પર ઠોકી બેસાડે છે ને પોતાનું કંઈ ખાળકો માને માટે એમને ડગવે છે. 'તું આમ નહીં કરે તો તને કોલેસાની ઝોરડીમાં પૂરી દઈશ, તું આવું કરીશ તો હોંચકાનાં કૂંડાં પર દોરડે લટકાવીને ફટકારીશ, તું મારું કંઈ નહીં માને તો બહાર નહીં લઈ જઈ કે તારી સાથે નહીં જોણું' આવા બધાં સોનેરી સૂત્રો (?) અપનાવી આપણાં વડીલો ખાળકના મનને વિદૂત બનાવે છે અને એના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં આડખીલીકાપ બને છે. જાથી ખાળકની શક્તિ હણાય જે, એ નિશ્ચય છે અને છે, ગમે તે પ્રકારના ભોગે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા ઝંખે છે અને એને જવાબદારીમાંથી છટકવું મન થાય છે. અતિશય દાખ કે ધાક બેસાડવાથી ખાળકના મનમાં ભય પ્રવેશે છે અને એના આંતરિક પ્રેરણા દ્વારા એને જે નાસજોન કરવાનું મન થાય એને આકાર આપવાનું કામ એને માટે ખૂબ કપડું બને છે. કારણ કે ભય સર્જક-શક્તિનો શત્રુ છે.

કેટલાંક માણસો અંધારામાં જતાં બીએ છે. કેટલાંક વાદળાં ગર્જે તો ચંભરાય છે, કોઈ ધીર તો એન્જનની સીટીથી ચમકીને ખૂચ કરે છે અને અન્યથા પ્રાણીઓને જોઈ તેમના મેલિયા મરી જાય છે. પાણી, એકંત અને આગથી તો સૌ કોઈ બીએ છે. જો કે આ બધા ભયની અંસર ક્ષણિક છે ને

તેથી માનસિક સમતોલ હું ગુમાવવાનો પ્રશ્ન નથી આવતો.

વળી કેટલાંક મોટાં માણસો દ્વારા ખાળકને બીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભાવ વડીલોને ખાળકને ડરપોક બનાવવા પ્રેરે છે અન્યથા રસ્તા પર ભૂલા પડવાનો ભય, કોઈ કચાંચ પૂરી દેશે એવો ભય, ઉંદર, પિલાડી, પતંગિયાં, વંદા, ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, બાવા પોલીસ અને ડોક્ટરોની બીક પેસાડવા માટે આપણાં માંખાપ કેટલાં બધાં જવાબદાર હોય છે ?

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે અંધારો ડર વંશપરંપરામાં મળતી જાતીય પ્રેરણા છે. ન્યારે માનવી ઝાડ પર કે ગૂંદામાં રહેતો ત્યારે રાત્રે જંગલી પ્રાણીઓ સાથે તેને લડવું પડતું આથી એ ભય આપણામાં જાતિગત આવ્યો છે; આમ છતાં ધણી ખરી બીક તો આપણાં વડીલો આપણામાં ઘૂસાડે છે એ નિર્વિવાદ છે. ધણી ખરી માતાઓ વાદળાંની ગળનાથી, ઉંદર, પિલાડી, ફૂતરાં, ઘોડા, તથા અપરિચિત વ્યક્તિઓથી ખીતી હોય છે. કોઈક વખત માતા અમુક વસ્તુ જોઈને ડર ને એ ખાળકના ખ્યાલમાં આવી જાય તો એ પણ ડરવાનું.

શાળાના શિક્ષકો અને માંખાપના વર્તન દ્વારા આવા અસંખ્ય ડર ખાળકના મનમાં પેસાડવામાં આવે છે. આ કાર્ય ઇરાદાપૂર્વક જ કરવામાં આવે છે એવું કહેવાને આશય નથી પણ જાણે અન્યથે આવું કાર્ય વડીલો કે શિક્ષકો દ્વારા થઈ જાય છે એ હકીકત છે ધણી વડીલો પોતાનાં ખાળકોને ઊંચા ઉછાળે છે ને ઝીંકે છે. વડીલોને ખચર નથી હોતી. કે ખાળકને રસાડવાની આ નિર્દોષ ક્રિયા ખાળકના મનમાં અસલામતીની ભાવનાનાં બીજ રોપીને એના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કેપડે. ખાળકોમાં આ વસ્તુ પર ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય છે કે ગમે તે ભોગે ખાળકના મનમાં એવી શંકા ન પ્રવેશવા દેવી જોઈએ કે તે જોખમમાં છે. ઘરમાં મોટા ઘાંટા પાડીને

બે લવાની ટેવથી બાળકમાં ભય પ્રવેશે છે. પરંતુ અધ્યાત્મ અને વિસંવાદી વતાવરણ, આનંદમાં આવી જઈને ચીસો પાડવાની ટેવ કે બારણાં જોસથી ધમધમાવવાની ટેવ બાળમાનસને અપાર નુકશાન પહોંચાડે છે.

બાળક બાપા સમજતું થાય ત્યારે માઆપે ખૂબ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે. બાળકને તો માઆપ જે કંઈ બોલે એ તદ્દન સચું છે એવો વિશ્વાસ હોય છે. ખૂનામરડીના સમાચાર, બચકર લડાઈ-ઝોની વાતો બૂન-પ્રેનનાં કાર્યોની અમાનવીય મિનાઓ બાળમનને જટિલ બનાવે છે અને એ મનમાં ને મનમાં બીએ છે. સાચા ભય કરતાં આવા કાલ્પનિક ભયનું ખૂબ ખરાબ પરિણામ આવે છે. આવી વાતો બાળકના સંભળવામાં ન આવે એની કાળજી વડી લેએ રાખવી ધટે હિંસક પ્રાણીઓનાં હિંસાત્મક કાર્યોની વાતો કે શિકાર કથાઓ બહુ કાચી ઉંમરે સંભળવામાં આવે તો બાળક ખૂબ ડરપોક બને છે.

કેટલીકવાર બાળકના મનમાં એકાદ ભય બીજી ક્રિયા સાથે સંકળાઈ જાય છે. એકવાર એક બાળક દૂધ પીતું હતું ને એકાએક બાંદુક ફૂટવાનો અવાજ આવ્યો. બાળક ડર્યું અને મોટા અવાજને ભય દૂધની શીશીમાં પરિવર્તિત બન્યો, આથી બાળક પછીથી શીશી જોનવિંત જ ડરતું ને ચીમો પડતું. બીજું એક બાળક ખાવા બેસતું ત્યારે ફૂતરને ભસતું જોઈને ખાતાં ડરતું આવા જડ ધાવી બેઠેલા ભયને ઉભેડી નાખવાની જરૂર હોય છે. ફૂતરના ભસરાથી ડરતા બાળકના આરડાના એક ખુલામાં, એ જમણું હેંચ ત્યારે ફૂતરુરાખવામાં આવતું. એકાદ એ દિવસ બાળકને ફૂતરું મળતું નહીં ને એને જોઈને એ ચિડાતું. તો જિવે બાળકના ટેબલની પાસે ફૂતરું બધવામાં આવ્યું બાળકે ખાસ વાંધો લીધો નહીં. ચોથે દિવસે બાળક જમતું હતું ત્યારે ફૂતરને એની સામે બેસાડ્યું ત્યારે બાળક એને રમાડતું રમાડતું જમતું હતું. આમ એક પ્રકારનો ભય મજબૂત ન બને એ માઆપેએ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

કેટલીકવાર તોફાની બાળકોને ચિરતબદ્ધ બનાવવા માટે વડીલો અને શિક્ષકો ધમકીને આપે છે. જો બાળક વખતસર ન સૂઈ જાય તો મા એને 'હાઉ આવશે, તને લઈ જશે' એમ કહીને બીવડાવે છે, 'જો દાઢા નહીં પીએ તો ડોક્ટર ઇન્જેક્શન મારશે' એવી ધમકી આપીને તેને ડરાવે છે. શાળાના શિક્ષકો 'જો તું લેસન નહીં કરે તો બેન્ચ ઉપર જોડો કરીશ' 'કલસ બદાર કાઢી મૂકીશ,' 'અંબુડા પકડાવીશ' ને 'બહુ તોફાન કરીશ તો આખી શાળામાં ફેરવીને તારી બદનામી કરીશ' આવી ધમકીએ દરેક દેશમાં થોડા ફેરફાર સાથે અગતી જ હોય છે. આપણા દેશમાં એક માતાને બહુ બાળકો હોવા ત્યારે તે યીચીયણ બની જાય છે ને બાળકને તાપે ડરવા માટે આવી કેટલીય ધમકીઓ આપે છે. આવું અમાનસશાસ્ત્રીય વલણ શાળામાં કે ઘરમાં ન ચલાવી લેવું જોઈએ. કારણ કે આથી બાળકનું સામાજિક જીવન જોખમાય છે, બાળક નિરાશ બને છે ને લઘુતાઅધિનો ભોગ બનીને સમાજજનુ બને છે. બાળકો લઘુતાઅધિથી ન પીડાય એ ખાસ જરૂરી છે કારણ કે લઘુતાઅધિ અને ભય બંને ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે.

કેટલાક ભય આનંદદાયી હોય છે રખે એવું માનતા કે ભયનો હેતુ આનંદદાયી છે. બાળકોને સાહસકથાઓ વાંચવી ખૂબ ગમે છે, લડાઈઓના હેરાલ સંભળવામાં તેમને ખૂબ મજા પડે છે અને કુંવાડાં બીલાં થઈ જાય એવા અકરમાનોનાં દરથી સિનેમામાં જોઈને તેમને બહુ ગંમત આવે છે. આવા ભયની અસર વિચિત્ર પ્રકારની થાય છે. આવું વાંચી-જોઈને 'જાણક એવું' અનુભવે છે કે જાણે બધાં સાહસ એણે જોયાં હોય, જોવાં હોય ને અતુ-ભવ્યાં હોય એની લગવક વૃત્તિ ખતાવવાનું આ સંભવ જીવનમાં રથાન કયાંય નથી મળતું એટલે એને અહીં સંતોષ મળી જાય છે. એ પોતાને જાણી કથાનો નાયક કે હીરોનીવ માની લે છે ને આનંદ મેળવે છે. એ બીલો નથી એવું નથી પણ આનંદની માત્રા વધારે હોય છે આથી ઝીક દબાઈ જાય છે. એક વાર

એક બાળક વરંડામાં રમતું હતું બીંતને અઢેલીને મૂકેલી સાયકલને અચાનક એનાથી ધક્કો વાગ્યો ને એ એના પર પડી. બાળકની માતા ગભરાઈને દોડી ને સાયકલ ઉઠાવીને બરાબર મૂકીને બાળકને ધાબડીને શાંત પાડ્યું થોડીવાર પછી ફરીવાર બાળકે સાયકલ પાડી ને રડવા લાગ્યું. માતાએ ફરી શાંત પાડ્યું. એણે ત્રીજવાર સાયકલ પાડી ને માતાનું ધ્યાન ખેંચતા પ્રયત્ન કર્યો માતાએ જોયું કે એ એની બીકમાંથી આનંદ મેળવતું હતું એટલે એણે હવે સાયકલ નાંચે મૂકી દીધી ને પોતે એની જોડે વાતે વળગીને રમી. ભય દ્વારા આનંદ મેળવવાનું કામ બાળક માટે આટલું સરળ થઈ જાય ને બાળક એનાથી ટેવાઈ જાય તો બાળકને સુધારવાનું કાર્ય ખૂબ અધરું બને છે.

કેટલીકવાર બાળક પોતાનો ભય વ્યક્ત કર્યો વગર મનમાં ને મનમાં ખૂબ ડર છે. બારી વાટે કોઈ પક્ષીનું પીંછું અંદર આવે તો પણ એ ખૂબ ડરી જાય છે પણ કારણ પૂછતાં તે છૂપાવે છે. સતી વખતે બાળકને ભય પ્રેરે એવી વાર્તાઓ કહી ન કહેવી જોઈએ. આથી બાળકને ભયંકર સ્વપ્ન આવવાનો સંભવ રહે છે જેને કારણે બાળક શ્રીને પથારીમાં પેશાબ કરી જાય છે. સતી વખતે ગંભીર હજી વાતો કરવી જરૂરી છે. સૂતાના ઓરડામાં નાની-ઝાંખી બત્તી હોવી જરૂરી છે.

ચિંતા અને ભય એ બંનેને ખાસ લાઈનમાંથી છે. ચિંતા ધણીખરી શાર્પનિક જ હોય છે ને એને ને શુદ્ધિને કાંઈ લેવાદેવા ન હોવા છતાં એ આપણને ખૂબ બીવડાવી જાય છે. આથી ચિંતાથી દૂર રહેવાની ખાસ જરૂર છે. ભયને દૂર લગાવવાની પણ એટલી જ જરૂર રહે છે. જે વડીલો ને પુખ્ત વયનાંઓ એટલું ધ્યાન રાખે કે અમુક પરિસ્થિતિ બાળકને ભયભીત બનાવશે અને એથી પોતે એવા પ્રયત્નોમાં રત રહે કે એવા સંજોગો ઉપસ્થિત જ ન થાય તો બાળકને ચિંતા અને ભયથી દૂર રાખી શકાય ભય દ્વારા શિસ્ત પળાવવાનો આશ્રય વડીલોએ કે શાળાના

અધિકારીઓએ છોડી દેવો જોઈએ. બાળકના અવગુણને મીઠું-મંચું લગાવીને મોટું સ્વરૂપ આપવાની જૂઠ્ઠા કદી ન કરવી જોઈએ બાળક પ્રેમનું જૂઠું હોય છે આથી એના પ્રત્યે પ્રેમ નહીં બતાવવાની ધમકી જૂલેચૂકે પણ ન આપવી જોઈએ. બાળકને અભાગી વ્યક્તિ સાથે એકલું નહીં રાખવું જોઈએ—ખાસ કરીને આપણે તેના પર ચિડાયા હોઈએ ત્યારે. સવાના સમયે બાળકને પ્રશ્નોની પરંપરામાં ન અટવાવા દેવું. બાળકની હાજરીમાં ભયમુલક હકીકતો કે ઘટનાઓની વાતો ન કરવી. એને ઉપરથી કેંઈ દેવાનો કે એવી ધમકી ન આપવી. વડીલોએ પોતે પણ ભયમુક્ત બનવું જોઈ બાળક પણ ભયરહિત રહી શકે.

ઉપર ટીકેલાં સૂત્રો કે નિયમોનું દરેક પાલન બાળકમાં પ્રવેશકા ગમે તેવા ભયંકર ભયને દૂર કરવા માટે પૂરતાં છે. બાળક એનાથી ડરે છે, કેમ ડરે છે વગેરે બાજતોનો સદાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરીને ઉપાય શોધવો અનિવાર્ય છે. અતિશય રૂબાબ કે ધાકધમકી બાળકને જૂઠું બોલતાં; શીખવે છે એ હકીકત છે. બાળકની આજુબાજુનું વાતાવરણ ખૂબ પ્રેમાળ, મમતાળુ ને આનંદી હશે તો બાળક પણ શાંત ને સંતોષી નીવડશે. કોઈપણ પ્રસંગે બાળકની હાંસી ઉઠાવવાની જૂઠ્ઠા વડીલો કે શિક્ષકો નહીં કરે તો બાળક નાનાં નાનાં દુઃખોને છતવું છતવું આત્મવિશ્વાસ બનશે ને જવાબદારીના સંપૂર્ણ ભાનવાળું બનશે. ખાસ કરીને કોઈપણ શિક્ષકને બાળકને ઉતાવળ પામવાનો જરાય અધિકાર નથી. સમાજની યાપણ જેમાં બાળકને તો એણે ખૂબ સચવવાં જોઈએ. શિસ્તનો પ્રયત્ન કડકાઈમય વર્તનથી નહીં યાગ એ સમજીને બાળકને પ્રેમથી છતાં આગળ વધવું જોઈએ. બાકી ભયના શસ્ત્ર દ્વારા બાળકને રડાવવા જેવો જતાં રાષ્ટ્રની મદામુદી સંપત્તિને હાથે દરીને સમાજ વિરોધી બનાવવા માટે શિક્ષકોને ને માળાપને જવાબદાર ગણીએ તો એમાં એમને અન્યાય થયો નહીં જ દેવે વ.

[આવતે આંદે 'નિર્ભયતા']

ખારા પાટ એ તો ખારા પાટ. એમાં તે કચારેય પાણીનું—અને તેમાં પણ મીઠા પાણીનું ટીપું મળે એ તો મોટું સદ્ભાગ્ય જ સમજવું. પણ આ તો ટીપાને બદલે મીઠી વીરડી જ નીકળી પડી. સાવ હાલકવાલ ધર્ષ ગયેલા એ દીવાન કુટુંબનો સૌથી છેલ્લો વંશવેલો પડ્યો અને આ કુટુંબથી તદ્દન અજાણ્ય એવી નવવધૂ સત્યાએ ઉંમરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે આસપાસ રોજે વળેલા લોકોએ સત્યાને 'ખારા પાટની વીરડી' જેવાં સ્વાગત વચનોએ વધાવી સત્યા એ વચનોને સાચાં પડવા વીરડી બનવા નિશ્ચય કરી બેઠી.

x x x

દીવાન કુટુંબ દેવનગરમાં તો ઠીક, પણ આસપાસનાં ફરતાં ગામોમાં પણ દશ વરસ પહેલાં ઠીક ઠીક વિખ્યાતિ પામી ચૂકેયું હતું. આપ-દાંદાથી ચાલી આવતી રાજ્યની દીવાનગીરી ભોગવીને સત્યાના સસરા દુષ્યન્તરાયનું કોઈ રાજ્યદ્રોહીઓએ ખૂન કર્યું ત્યારે સત્યાનો પતિ સુચેત માંડ બે માસનો હતો. મોટી ઉંમરે ઘેર ઘોડિયું બંધાયું એટલે દુષ્યન્તરાયના દીવાનપદે સુચેતના જન્મ-ઉત્સવમાં ઠીક ઠીક ખગ્ગ કરાવ્યું. દીવાનજી એ બારે પણ ન પડેલું. પણ ત્યારે દીવાનજીના અણધાર્યા ખૂનની વાત ગામ આખામાં પ્રસરી ગઈ ત્યારે સુચેતની આ દયાગવરી ઉપર તો જાણે અબ તૂટી પડ્યું.

નાનકડા સુચેતને જાતીસરમો આંખીને દયા ગવરીએ જે દેવાફાટ ફટકા કર્યું છે એ તો કંઈ જાણ્યું એમ નથી. ચાલીસીએ પહેલેલાં દયાગવરીનું પહેલું સત્તાન આમ બીજે જ મહિને પિતાવિદોહ્ય બની જ્યો અને પુત્રને પિતાનો પૂરેપૂરો સહાનો નહિ મળે એ કદરૂપું પણ શી રીતે જાય? અને એ પણ આગ કમોતે થયેયું મૃત્યુ તો રાજે ધારેયું હોય?

પણ સુચેત હજુ બાણીગણીને મોટો યાય એ પહેલાં તો એના શાશકો અને પિતૃગર્હિઓએ

બર્યો બર્યો ખારા પાટ પણ ત્યારે એકાદ મીઠી વીરડીનો અનુભવ કરે ત્યારે એ પોતે પણ કેવો રાચવા લાગી જાય છે! દીવાનજીની હવેલીએ પણ એકને બદલે ત્રણ ત્રણ વીરડી જોઈ ત્યારે એની ખુશી આગળ આ વાર્તાનાં પાત્રોની કે એ ત્રણ મીઠી વીરડીને જોઈ રાચતા ગામલોકોની ખુશી શી વિચારમાં ગણાય?

દીવાનજીની મિલકત ઉપર તરત ખારની શરૂ કરી દીધી. દેવાન કુટુંબના નવીરાને જાણે એટલું શિક્ષણ સુચેતને આપવાની દયાગવરીની ધગશ ઉપર આમ પ્રદારોની શરૂઆત ધર્ષ ચૂકી. જનાં એ માતાએ આખા કુટુંબ સામે એકલે પડે સામનો કર્યો બધી શક્તિ મિલકતથી લૂંટાઈ એવેસ દયાગવરીએ ધરની ધરવખરી એક પછી એક કાઢી નાખીને પણ સુચેતને બાણીઓ. સુચેત દીવાનગીરી કરી શકે એમ તો હતું જ નહિ રજવાડાંઓ તો કચારનાં રિલીન ધર્ષ ગર્વા હતાં. પણ પોતાના પિતા જેવા મોલામર્વો રથાને સુચેતને જોવાની દયાગવરીની કાયમની મુરાદ હતી. અને એમણે સુચેતને કણાવના માટે કમર કરી

આટલા બધા વિરોધ-વરોજ વચ્ચે પણ સુચેતને પોતાની ઇચ્છાત કાગકિર્દી સર કરવા દહેરાદુનની લશ્કરી તાલીમશાળામાં મોકલ્યો અને જ્યારે એ લશ્કરી અફસર બનીને છેલ્લું વરસ પસાર કરીને દહેરાદુન કાયમને માટે છોડીને આવ્યો ત્યારે દયાગવરીએ એના માથા પર ચોળા હાથ ફેરવ્યો સુચેત હવે તરત જ લશ્કરી અફસરનો હોદ્દો સલામી લેવાને હતો.

સુચેત દહેરાદુનની લશ્કરી કોલેજમાં હતો ત્યારે એ કોલેજના વડા નિયામકની એના પર મીઠી નજર રહેતી. ખાનેદાન કુટુંબના દેખાવડા અને શક્તિ સુચેત ઉપર એમના ચારેય હાથ હતા

સુચેતની શુદ્ધિમતા અને ગ્રહશક્તિ ઉપર એ આફ-રીન હતા. બધા વિદ્યાર્થીઓ દરતાં સુચેત એમને વધુ ગમતો. રંગને દિવસે સુચેતને પોતાને ઘેર પણ બેલાવતા. અને એની તાલીમના છેલ્લા વર્સે તો સુચેત વિદ્યાર્થી-વાસમંથી વડા નિયામકને ઘેર આવીને :હો ત્યારે બીજા બધા તો ઠીક, પણ એમની પુત્રી સત્યા ખૂબ ખૂબ ખુશ થઈ.

પિતા જેવી જ નિડર અને અડોખમ સત્યા રોજ પિતાની સાથે કેટલીય ચર્ચાઓ કરતી. એમાં પણ સુચેત જ્યારથી કોલેજમાં દા મલ થયો ત્યારથી એની વાતનું કેન્દ્ર સુચેત જ રહેતો. પિતાની એકની એક ઉંમરલાયક અને કુમારી પુત્રી હોવાથી પિતા એને જરાપણ ઓછું ન આવે એની સતત કાળજી રાખતા. સત્યાની માતા સત્યાને સાવ નાની મૂકીને ગુજરી ગયેલાં. લશ્કરી દિમારના પિતાએ સત્યાના ઉછેર પાછળ એક માતા કરતાં પણ વધુ કુદે અને શક્તિ ખર્ચ્યાં. હવે તો એ સમાજશાસ્ત્રમાં વિશારદની પદવી પામીને કાયમ માટે પિતાની સેવામાં હાજર થઈ ગઈ હતી. પણ એનું જુવાન દિલ સમોર્વાડયા પુરુષ માટે ક્યારનું ઝંખી રહ્યું હતું એ એના પિતાના ધ્યાન બહાર નહોતું. એટલા માટે તો કોલેજમાં આવતા દરેક વિદ્યાર્થીઓને એ ચકાસતા. સુચેત એ ચકાસણીમાં તરી પાર ઊતર્યો અને સત્યા પણ અગ્રણીતાં એ જ સુચેત તન્દ્ર વધુ ઢળવા લાગી.

પિતાને એમાં દશી કબલ કરવા જેવું નકોવું લાગ્યું એટલે ફાજલ સમયે સત્યા સાથે સુચેતને હરવા ફરવાની બધી અનુકૂળતા કરી દેતા. તેમાં પણ સુચેત છેલા એક વર્સ માટે તો પોતાની સાથે જ આવીને રહેવા લાગ્યો ત્યારે એ વયોવૃદ્ધ પિતાએ છૂટકારાનો દમ બેચે.

એક દિવસ વહેલી સવારે સુચેત કાયદાઓની કાંઈક આડીઘૂટી ઉઠેલવા થોડાં ફેરોની રહ્યો હતો, સત્યા એની બાજુમાં જ પલંગ પર આજોટતી કાંઈક વાંચી રહી હતી. અને રોજ કરતાં વહેલા જાગી ગયેલા

સત્યાના પિતા ઊડીને બધાં સત્યાના ઓરડામાં સત્યાને ખાલી પલંગ જોઈને સુચેત પાસે જવા જાય છે ત્યાં એમને કાને સત્યાનો દંપ્તભર્યો અવાજ સંભળાયો અને એમના કાન સરવા થયા :

‘સમાજશાસ્ત્રમાં તારા જેવા પતિને મારા જેવી પત્ની નિભાવી લેતો કયાંય મેં નથી જોઈ.’

‘તે હવે જોજો.’ સુચેત ટૂંકમાં પતાવતો થોડાં ફેરવતો હતો.

‘પણ તું મારા પતિ તરીકે કામચાલ નીવડીશ કે કેમ એની તો પૂરી ખાત્રી કરવી પડશે ને?’

‘કેમ, મેં કરી લીધી છે એ ઓખું છે?’

‘તે શું કરી લીધું છે?’

‘ખાત્રી.’

‘શાની?’

‘પત્ની તરીકે તું કામચાલ નીવડીશ એની.’

‘પથુ મારે કરવી તો ખાત્રી રહી ને?’

‘કેમ મેં કરી એમાં બધું ન આવી ગયું?’

‘તે પણ, હજુ હું કયાં તારી પત્ની બની ગઈ છું?’

‘એમાં હજુ કંઈ શંકા છે?’

‘પિતાજીને પૂછ્યું?’

‘ના ઓછા પાડવાના છે?’

‘મારી તો હિંમત જ નથી ચાલતી. પિતાજીને એ વાત ગમશે ખરી?’

‘શું કામ નહિ ગમે? આટલી ઉંમરે એ તાના માટે મુરતિયાની શોધમાં કયાં દોડાદોડી કરવા જવાના હતા? તારે એમને મદદ કરવી જોઈએ. એના બદલે તો તું જાતે જ શોધીને એમને જણાવે એમાં એ રાજ ન થાય!’

‘પિતાજી ખરેખર રાજ થશે?’

‘હા, હા, હા. પણ સત્યા, અત્યારના પહેલરમાં અહીં આવવાનું ખાસ કારણ છે? પિતાજી જાગશે અને તને ઓરડામાં નહિ જુવે તો?’

‘પિતા’ એ મને તરી પામે આવવાની છટ અપી છે ધણીવાર તો રાતે પણ પ્રત કહે છે કે તુ સુએતના ઓગામા સ્વપ્ન રાખ પણ પરસ્પર પડેલા એમ એકામાં સુવાનુ અમરુ સમાજશાસ્ત્ર ના પડે છે તમારા થોરાના કોઈ ખૂણેખાંચરે એવો મળે છે ખરો ?

એ જ હું શોધી રહ્યો હતો પણ તે આવીને મને ગફતતમાં નાખી દીધો

‘ને ને આ રથો’ કહેના સત્યા પનમમાં લગભગ બેગી થઈ ગઈ અને પોતાના હાથમાં રહેલી ચોપડીના જિવાડા પાના પર આંગળી ફેરવતો બોલી ગયો

સુએત જરા નવાઈ તો પા થો દાદાના થોયાં વળી સમાજશાસ્ત્ર-વિશારદને ક્યાંથી સમજાય ? પણ સત્યાના હાથમાં જે ચોપડી હતી એ જ ચોપડી પોતે શોધી રહ્યો છે એમ એની સામે નજર જતાં એને લાગ્યું એટલે એ સત્યા પાસે ધસી આ થો ‘અરે હુમ્મી, અહીં શોધી શોધીને મારો કમ નીકળી ગયો અને આ સાહેબ પોતે કાવદાના પાના બિય લાવી રહ્યા છે !

‘પણ ને તુ શોધી છે એ જ છે ને ?

સુએત પુસ્તકની વધુ નજીક ગયો સત્યા અને સુએત સાથે જ એ આપ્યું પાનુ વાચી ગયાં સુએતને મનમાં ખરોખર ઠસી ગયું એટલે એ જેવો પનમ ઉપરથી ફૂટો મારીને બોલો થવા જાય ? ત્યાં જ સત્યાએ એનો હાથ પકડીને મેસાડ્યો

‘એ , શોધી આપ્યું એની ફો બી આપવાની કે હડીને બાગવાનુ જ ?

‘પણ મારો હાથ તો ઝાડા

‘કેમ, કાંઈ બહુ અકાગમણ થઈ ગઈ ? હજુ તો હાથ જ પકડ્યો છે એમાં આટલો બધો અજાણ નહીં તો હું પકડાશે ત્યારે તો કોણ બંધે

‘અરે અરે સત્યા, શુ તુ મ થેનાં કહી રહી છે, પિતૃ સાંભળજે તો ?’

‘પિતાજી તારા જેવા અધુષ નથી કે આવડી મોગી પોતાની પુત્રી એના જેવડા કાંઈ યુવાન સાથે એકનો રહે અને વાત ના પામે ?’ કહેતા પનમ ઉપર લાંબી થઈ ગયેલી સયાએ સુએતને વધુ બેસો

‘સયા લે તારી પાસે બેઠો હવે છાડી તો દે !

‘ના જ મારી ફો પહેલી પછી નંધી વાત

તે શી કાંઈ મારા હાથમાં છે ! તુ મારો હાથ છોડ પછી તારે નંધીએ એ ફો આપુ’

‘તુ આપવનો તે ક્યાંથી હતો ? એ તો મારે પેનાની છે ! તારી શુષ્ક લરકરી તાલીમમાં એની ફો તો તે જાણો પણ નહિ હેય ! ને આ મારી ફો ફરતા મૂતેલી સત્યાએ સુએતને જોરથી પોતા તરફ ખેંચો અને બીજા હાથે જોરથી એના ગળા ફરતી વીંટળાઈને એના હોઠને સુમી લીધા

પ્રભાતની ટશરો હજુ તો ફૂગી પણ નહોતી એવા મળસે આ બે પૂર્ણ વિકસિત યુવાન હૈયાનુ એ પ્રથમ અદ્વિત જોતાં વૃદ્ધ પિતા ઓરડામાં પ્રવેશ્યા વગર જ આ લા ગયા હતા. સુએત ઓ સત્યા એ અંધર મૃનના ઘૂંટડે ઘૂંટડા ત્રણે બિનાગીને જ્યારે બાનમાં આર્થ્યા ત્યારે સફાળી બેઠી થઈ હતી સત્યાએ ઓરડાના જિવાડા આરણના દવામાં નડેરાતા પડદા તરફ પણ સકાંની નજરે જોયું એક આછી મુશ્કરાહટ વેરતી એ ઓરડામાંથી લગભગ દોડતી જ નહાર નીકળી ગઈ

છેલ્લું વરસ પૂરું કરી પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પસાર થેના સુએત સાથે સત્યાનાં લગ્ન થયાં ત્યારે દામ્પત્યરે એ તરના આશિષ મોકલ્યા ત્યાંથી જ એની નોકરીનું નક્કી થઈ ગયું સત્યાને એના પિતા પાસે મૂકીને પોતે એકલો જ માતાને મળવા ગયો સુએત પોતાની સ્વચ્છતિથી આટલો આત્મગ વધી

એ કુટુંબીઓથી જોયું ન ગયું. અને એમાં પણ સત્યા જેવી ઝળઝળાતી કન્યા મેળવવા લાગ્યશાળી થયો ત્યારે અધાને થયું કે હવે દીવાનજીની હવેલી તો ખાત્રીપાટ ખતી ગઈ છે એમાં નવી વહુ આવે ને પહેલે જ દિવસે બધું પામી જશે. પણ સુચેત એકલો જ આવ્યો એટલે અધાના કાળજીમાં દિમ પડી ગયું.

પોતાની માતાને તેડવા આવેલા સુચેતને માતાએ ધણું ધણું સમજાવ્યું. પોતે હવેલીમાં જ રહેવાનો આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે માતાને ન દુઃખાવવા સુચેત પોતાની ફરજ ઉપર હાજર થવા બે જ દિવસમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. પિતાની બાકાતલાલીની વાતો સુચેત કાન દઈને માતા પાસેથી નાનપણથી સાંભળતો આવેલો એમાંનું હતું એ પણ અત્યારે કાંઈ ન દેખાયું એટલે એનું મન સાવ ઊંડી ગયું. એ વધુ વાર અહીં રોકાઈ ન શક્યો.

ફળ ઉપર હાજર થઈને સુચેતે સત્યાને બધી વાત કરી. સમાજશાસ્ત્રવિશારદા સત્યા બધું પામી ગઈ. પિતાની એ એકલી વારસદાર હતી. પિતાની મનઃકલ્પ દોષત એણે પોતાના સાસરે મોકલવી શકે કરી. દીવાનજીની હવેલીએ રંગરોગાન થયાં. બે મહિનામાં તો હવેલી કાંઈ નવી જ રોગરોગી દેખાવા લાગી. લોકો તો એમાં અંગના નાખવા લાગ્યા. કુટુંબીઓ હવે દયાગવરીને જરા પણ હેન કરી શકે એમ ન હતું. સુચેત સગારી ખાતાનો વડો અફસર હતો. દેવનગરમાં જો અફસરો હતા એ બધા દીવાનજીની હવેલી અને દયાગવરી ઉપર દરેક રીતે નજર રાખતા. ઉપરથી આવતા હુકમોના બરોબર અમલ થતો.

પોતાનો પુત્ર કમાતો થયો ન થયો ત્યાં તો છેલ્લા પચીસ વરસમાં ઉજાડ અનેલી હવેલી પાળી આશ્મજીવન થઈ રહી. દયાગવરી પુત્રવધૂને મળવા તંબાપાડ થઈ ગયાં. એમાં એક દિવસ ખબર મળ્યા કે સુચેત એક મહિનાની રજા લઈને ઘેર આવે છે. સત્યા પણ સાથે છે. દયાગવરીના હરખનો પાર ન રહ્યો.

દયાગવરીને હેન કરીને બધું છીનવી ગયેલાં બધાં કુટુંબીઓ અતારનસાર હવેલીએ ડોકાવા લાગ્યાં. કામ ન હોય તો પણ એક પછી એક નાના કામમાં મદદ કરવા લાગ્યાં. નોકર-ચાકરોની પૂરતી સગવડ હોવા છતાં દયાગવરીનાં પચીસ વરસ પહેલાંનાં માનપાન થવા લાગ્યાં. એમનું દરિયાવ દિલ કુટુંબીઓનાં અમાન ગળી ગયું.

સુચેત અને સત્યા ન્યારે દેવનગરમાં આવ્યાં ત્યારે સીધાં હવેલીમાં જઈને દયાગવરીને પગે લાગ્યાં. સત્યાને જોઈને દયાગવરી તો અડધા અડધા થઈ ગયાં. કુળવધૂ જેની કુળ ઉત્તળનારી પુત્રવધૂને પોતે ભેટી પડ્યાં.

સુચેત આ મંગલ દશ્ય જોઈને હરખનાં આંસુ ડોળી રહ્યો છે એ દયાગવરીને દેખાતાંવેંત એ મનને હરખવેલાં સાસુ-વહુએ ડોડીને એનાં આંસુ લૂછ્યાં. પોતાના પિતાની ગયેલી બહોળલાલોને યાદ કરીને આંસુ ખેરવતા પુત્રને બન્નેએ અંદર લીધો. સ્વસ્થ થવા સમજાવીને સત્યાને એની આગત સ્વગતમાં મૂકીને દયાગવરી બહાર આવ્યાં ત્યારે ભેગું થયેલું ટોળું દયાગવરીને અભિલાંઈ રચું હતું. પુત્ર માટે લીધેલી કાળજી માટે ધન્યવાદ આપી રચું હતું. થેડી-વારે સત્યા પણ કુટુંબીઓના ટોળા વચ્ચે આવીને ઊભી રહી ત્યારે એને માથે હાથ મૂકીને દયાગવરી બને જ અધાને કહી રહ્યાં હતાં.

‘માના ખાત્રીપાટની આ મીઠી વીરડી છે. એ વીરડી પે જ આ ખારાપાટનો લીલી દરિયાળી બનાવી દીધી છે.’

‘ના બા. એમ મને શરમાવો મા. વીરડી તો તમે છે. ખારાપાટ હોત તો તેમાંથી પાણી પે ખારું નિપજત. આ તો મીઠી વીરડીનું પાણી. એ પાણી એ પીવું ત્યારે જ હું વીરડી બની શકી ને? તમારા પુત્રને જ બધો યશ આપો, હું તો એમની તોલે સાવ પુચ્છ છું.’

પુત્રવધૂની આ ઉદારતા અને સંસ્કારે અધાના

પ્રત્યુત્તર આપતાં મારા મિત્રે જણાવ્યું કે : “તમે અમારી પ્રજા તરીકેની ખાસિયતથી અજાણ છો, એટલે આવો સવાલ તમારા મનમાં ઊઠે છે. જો તમે અમારો પ્રજાકીય સ્વભાવ જાણતા હો તો તમને આટલું વિસ્મય ન થાત.”

મેં કહ્યું : ‘તમારી વાત હું સ્વીકારું છું. તમે સમજાવશો તો આભારી થઈશ.’

મિત્રે કહ્યું : “જુઓ, પ્રજા તરીકે અમે દલતા-પૂર્વક માનીએ છીએ કે અમારી લોકશાહીની સફળતા અમારા નાજનના વહીવટી તંત્રની શુદ્ધતા પર અવલંબે છે. વહીવટી તંત્રના દૂષણને અમે અમારી પ્રજાના દૂષણ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને તેમ લેખીએ છીએ. અમારા વહીવટતંત્રમાં જરા પણ મલિનતા દેખાય તો અમે તે બારે આઘાત થાય છે અને અમારી મહામૂલી લોકશાહી છિનવાઈ જતી હોય તેવું લાગે છે.

મેં કહ્યું : ‘હું સમજ્યો. પરંતુ પ્રજાના તમામ

વર્ગોમાં આ ફિરસા અંગે આટલી બધી ઉત્તેજના શા માટે?’

મિત્રે કહ્યું : ‘ત્યારે હજુ પણ તમે પૂરું પૂરું સમજી શક્યા નથી. જેમ કેઈ જુ પતિ તેની પત્નીને શિયળમંગ થતી જોતાં જોટકું દુઃખ અને વ્યથા અનુભવે તેટલી વેદના અમે એક પ્રજા તરીકે અમારા વહીવટી તંત્રની અશુદ્ધિ જોતાં અનુભવીએ છીએ. આ ઘટનાની આ રીતે તમે ગંભીરતા નહિ સમજો ત્યાં સુધી અમારી પ્રજાનું સાચું મૂલ્યાંકન તમે કરી શકશો નહિ.’

આ વાત સાંભળી હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો. આ સ્વરૂપદર્શન મળતું ઉચ્ચ ચારિત્ર્યમળ દર્શાવે છે. અંગ્રેજ પ્રજા શા કારણે વિશ્વયુદ્ધો અને ગાજર કાંચ આર્થિક ઝંઝારાતોડી આંધાઓમાંથી યશસ્વી બનીને વધુ ને વધુ તેજસ્વી રીતે બહાર આવે છે તે આ તેના ગુણથી સમજાય છે.

લોકશાહીના અધિકારી બનવા માટેની આ ચેતનતા આપણે મેળવવી રહી.

★

કેં કેં મને થાય છે !

વાંચી વાત શકુન્તલાની વિલસે છે સ્નેહભાવો ઉરે,
ને નાની મુજ સૃષ્ટિમાં બની રહું હું સ્વપ્નદળા, અને
કદપુ “આહા! થવું જીવનમહિ ‘દુશ્યન્ત’ કે’ આંવીનો—
જેથી શાશ્વત લોકમાત્ર ઉચરે—‘અદ્ભૂત છે વાત હો!’—”

x

x

x

કિન્તુ એક દિ’ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મહીંથી જાગી ઉઠી જોઈ તો—
પત્ની ચંડી. સ્વરૂપ કૃદ્ધ. નીરખી લીલિ થકી કંપતો—
આખી કલ્પિતસૃષ્ટિ ભાંગી પડી!—બાકી માત્ર આ પ્રશ્ન કે—
ક્યાં કલ્પિત શકુન્તલા ? શ્રીમતી ક્યાં ? કેં કેં મને થાય છે !

લોકશાહીમાં તો જેવી પ્રભ તેવું રાજતંત્ર બની રહે છે જેમ દર્પણમાં તો આપણે જેવાં દોષો એ તેવું પ્રતિબિંબ પડે, તેમ જેવા લોકો તેવો આપણો વહીવટ. જેમ કુટુંબમાં એક બીજા વચ્ચે માયા, મમતા, સ્નેહ અને ઉદારતા હોય તો કુટુંબજીવન સ્વચ્છ, શાંતિમય અને સુખી બને, તેમ દેશમાં પણ બિન વિત્ત અગે વચ્ચે એકરાગતા, સેવાભાવના અને સમર્પણરૂપે પ્રગટે તો પ્રજાજીવન પ્રકુલ નિરાશી અને પ્રતિશીલ બની રહે.

પ્રજાના મુણાનું પ્રતિબિંબ જેમ રાજવહીવટમાં પડે છે તેમ તેના દ્વાણાનું પણ સમજવું લોકશાહી જનતાંત્રને આ સત્ય સર્વિશેષ લાગુ પડે છે. આપણે દુનિયાના ગુદા ગુદા દેશના રાજવહીવટ પર દષ્ટિ ફેરવીશું તો આ સત્ય સહેજે સમજાશે.

પ્રજાની નીતિમત્તા આશર-વિચાર અને ચારિત્ર્યની ઊંડી છાપ હમેશાં વહીવટી તંત્રમાં દેખાશે, એટલે પ્રજાના દોષો કોઈપણ રાજવહીવટના દોષો બની રહે છે.

હું જ્યારે દેશમાં પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ત્યાંના અખબારોમાં એક ફિરસાની હકીકતે રોજ મોટાં મોટાં મધ્યબાંધીથી પ્રગટ થયા કરતી હતી. એ ફિરસામાં કોઈ એક રાજવહીવટી ખાતાના વડા અધિકારીની લાય લેવાના આરોપ માટે એક સ્વતંત્ર તપાસ ચાલી રહી હતી. પ્રધાન મંત્રીના એક અફસો. પણ તેમાં ચેરો, દિરો, દુતો, એવાં મૂચનો ચનાં હતાં. આ ફિરસામાં સાક્ષીઓની જુખાનોઓ અને ઉલટતપાસો રોજ થતી હતી. આ બધી

ભારતની બસો વરસની શુદ્ધામી સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પછીના છઠ્ઠે વર્ષે પણ એની રંગે રંગમાં વહી રહી છે. લોકશાહીનું ખમીર હજુ પ્રભ પીછાની નથી શકી. લોકશાહી ભોગવના દેશોની પ્રજામાં એવાં ઠેટલાંય તત્ત્વો હોય છે જેનું અનુકરણ ઉચિત બની શકે. આ નાનો પ્રસંગ એટલે જ આપણા માટે સાર્થક બને તેવો છે.

હકીકતોની રજેરજની માહિતીથી બધાં અખબારોમાં પાનાંઓ ખરાનાં હતા. પ્રથમ પાના પર આ સમાચારો ગમકતા રહેતા.

હું આ અખબારો વાંચતો ત્યારે મનમાં થયા કરતું કે આ પ્રભ ઘેલી છે કે શું? એક કોઈ રાજ કર્મચારી સામે લાંચ લીધાના આદેશની તપાસ ચાલે અને તેમાં પ્રધાનમંત્રીના દાર્ સંબંધો લાગ હોવાનું મનાય તેમાં આટલો બધો ઉદાપોહ શાને માટે? ધણા પિસ સુધા મનમાં આ બાબતે ચાલ્યા પછી એક દિવસ મારા ખમીજ મિત્રની સાથે આ સંબંધે ચર્ચા થઈ:

મેં કહ્યું: “તમારા લોકો અને તમારા અખબારોને આ શું ગેમ લાગુ પડ્યો છે? આ દેશમાં અત્યારે એક અધિકારી સામે લાંચ રૂબાની તપાસ ચાલી રહી છે એના અમારાર, સિદ્ધાર, આ, દેશમાં, કંઈજ એવું ‘ચદરવનું’ અખબારોમાં છાપવા જેવું બનવું જ નથી કે શું?”

મેં આગળ નખાવી દીધાં. લોકો વીખરાયા ત્યારે સાસુ-વદ્દને હવેલીના દરવાજે બધાંને વિવેકથી વિદાય ચપ્પો ઉચ્ચારતાં જોઈ રહેલા ફરી ફરી પાછળ ફરીને બધાં જોતાં હતાં. જતાં જતાં એક સાવ અખચ્ચ

કોશીમાં તો બોલી બીઠ્યાં પણ ખરો:

‘એક નહિ, બે નહિ, આ તો ત્રણ ત્રણ મીડી વીરડી. ખારાપાટનાં બીચારાનાં ગળાં છે કે એની સામે ટક્કર પણ ઝીલી શકે.....!’

પ્રત્યુત્તર આપતાં મારા મિત્રે જણાવ્યું કે : “ તમે અમારી પ્રજા તરીકેની ખાસિયતથી અજાણ છો, એટલે આવો સવાલ તમારા મનમાં ઊઠે છે. જો તમે અમારો પ્રબળીય સ્વભાવ જાણતા હો તો તમને આટલું વિરમય ન થાત ”

મેં કહ્યું : ‘ તમારી વાત હું સ્વીકારું છું તમે સમજાવશો તો આભારી થઈશ. ’

મિત્રે કહ્યું : “ જુઓ, પ્રજા તરીકે અમે દહતા-પૂર્વક માનીએ છીએ કે અમારી લોકશાહીની સફળતા અમારા રાજ્યના વહીવટી તંત્રની શુદ્ધતા પર અવલંબે છે. વહીવટી તંત્રના દૂષણને અમે અમારી પ્રજાના દુષણ તરીકે ગ્રાહ્યતાએ છીએ અને તેમ લેખીએ છીએ. અમારા વહીવટી તંત્રમાં જરા પણ મલિનતા દેખાય તો અમે તે બારે આધાત થાય છે અને અમારી મહામૂલી લોકશાહી છિનવાઈ જતી હોય તેવું લાગે છે.

મેં કહ્યું : ‘ હું સમજ્યો. પરંતુ પ્રજાના તમામ

વર્ગોમાં આ કિસ્સા અંગે આટલી બધી ઉત્તેજના શા માટે ? ’

મિત્રે કહ્યું : ‘ ત્યારે હજુ પણ તમે પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નથી. જેમ ટોર્ષણ પતિ તેની પત્નીને શિયળબાંધે થતી જોતાં જેટલું દુઃખ અને વ્યથા અનુભવે તેટલી વેદના અમે એક પ્રજા તરીકે અમારા વહીવટી તંત્રની અશુદ્ધિ જોતાં અનુભવીએ છીએ. આ ઘટનાની આ રીતે તમે ગંભીરતા નહિ સમજો ત્યાં સુધી અમારી પ્રજાનું સાચું મૂલ્યાંકન તમે કરી શકશો નહિ ’

આ વાત સાંકળી હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો. આ સ્વરૂપદર્શન પ્રજાનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્યબળ દર્શાવે છે. અંગ્રેજ પ્રજા શા કારણે વિશ્વયુદ્ધો અને ગાજ-કુચ આર્થિક ઝંઝાનાતોરી આધીઓમાંથી યશસ્વી બનીને વધુ ને વધુ તેજસ્વી રીતે બહાર આવે છે તે આ તેના ગુણથી સમજાય છે.

લોકશાહીના અધિકારી બનવા માટેની આ ચોગ્યતા આપણે મેળવવી રહી.

★

કેં કેં મને થાય છે !

વાંચી વાત શકુન્તલાની વિલસે છે સ્નેહભાવે. ઉરે, ને નાની મુજ સૃષ્ટિમાં બની રહું હું સ્વપ્નદૃષ્ટા, અને કલ્પ “ આહા ! થવું જ જીવનમહિ ‘ દુશ્યન્ત ’ કે ’ ઓવીનો-જેથી શાશ્વત લોકમાત્ર ઉચરે- ‘ અદ્ભૂત છે વાત હો ! ’ ”

x

x

x

કિન્તુ એક દિ’ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મહીથી જાગી ઉઠી જોઈ તો-પત્ની ચંડી. સ્વરૂપ કૃદ્ધ નીરખી લીલિ થકી કંપતો-આખી કલિપતસૃષ્ટિ ભાંગી પડી !-બાકી માત્ર આ પ્રશ્ન કે-કયાં કલિપત શકુન્તલા ? શ્રીમતી કયાં ? કેં કેં મને થાય છે !

લોકશાહીમાં તો જેવી પ્રજા તેવું રાજતંત્ર બની રહે છે જેમ દર્પણમાં તો આપણે જેવાં કોઈએ તેવું પ્રતિબિંબ પડે, તેમ જેવા લોકો તેવો આપણો વહીવટ. જેમ કુટુંબમાં એક જોગ વચ્ચે માયા, મમતા, રનેહ અને ઉદારતા હોય તો કુટુંબજીવન સ્વચ્છ, શાંતિમય અને સુખી બને, તેમ દેશમાં પણ બિલ વિન અગો વચ્ચે એકરાગતા, સેવાભારના અને સમર્પણનું પ્રગટે તો પ્રજાજીવન પ્રકુલ નિરાશી અને પ્રતિશીલ બની રહે.

પ્રજાના શુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ જેમ રાજવહીવટમાં પડે છે તેમ તેના દ્વારેણું પણ સમજવું લોકશાહી જનતંત્રને આ સત્ય સર્વિશેષ લાગુ પડે છે. આપણે દુનિયાના જુદા જુદા દેશના રાજવહીવટ પર દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો આ સત્ય સહેજે સમજશે.

પ્રજાની નીતિમત્તા, આચાર-વિચાર અને ચારિત્ર્યની ઊંડી છાપ હમેશાં વહીવટી તત્ત્વમાં દેખાશે, એટલે પ્રજાના દોષો કોઈપણ રાજવહીવટના દોષો બની રહે છે.

હું ત્યારે હંગેરેમાં પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ત્યાંના અખબારોમાં એક કિસ્સાની હજીકનો રોજ મોટાં મોટાં મથબાંઓથી પ્રગટ થયા કરતી હતી. એ કિસ્સામાં કોઈ એક રાજવહીવટી ખાતાના વડા અધિકારીની લાય સેવાના આશ્રેય માટે એક સ્વતંત્ર તપાસ ચાલી રહી હતી. પ્રધાન મંડળના એક સભ્યનો પણ તેમાં થોડો હિસ્સો હતો એવાં સૂચનો થતાં હતાં. આ કિસ્સામાં સાક્ષીઓની જુબાનીઓ અને ઉધટતપાસો રોજ થતી હતી. આ બધી

ભારતની બસો વરસની શુભામી સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પછીના છઠ્ઠે વર્ષે પણ એની રજો રમમાં વહી રહી છે. લોકશાહીનું ખમીર હજુ પ્રજા પીછાની નથી શકી. લોકશાહી ભોગવના દેશોની પ્રજામાં એવાં ડેટલાંય તત્ત્વો હોય છે જેનું અનુકરણ ઉચિત બની શકે. આ નાનો પ્રસંગ એટલે જ આપણા માટે સાર્થક બને તેવો છે.

હજીકતોની રજેરજની માહિતીથી બધાં અખબારોમાં પાનાંઓ ખરાનાં હતા. પ્રથમ પાના પર આ સમાચારો ચમકતા રહેતા.

હું આ અખબારો વાંચતો ત્યારે મનમાં થયા કરતું કે આ પ્રજા યેસી છે કે શું? એક કોઈ રાજ કમચારી સામે લાંચ લીધાના આશ્પેષની તપાસ આજે અને તેમાં પ્રધાનમંડળના કોઈ સભ્યનો ભાગ હોવાનું મનાય તેમાં આટલો બધો હિલાપોહ શાને માટે? ધણા વિસ સુધા મનમાં આ બાબતે ચાલ્યા પછી એક દિવસ મારા અંગ્રેજ મિત્રની સાથે આ સંબંધે ચર્ચા થઈ.

મેં કહ્યું: “તમારા લોકો અને તમારા અખબારોને આ શું રોમ લાગુ પડ્યો છે? આ દેશમાં અત્યારે એક અધિકારી સામે લાંચ સ્વતંત્ર તપાસ ચાલી રહી છે એના સમાચાર સિવાય આ દેશમાં કંઈજ એવું મહત્વનું અખબારોમાં છાપવા જેવું બનતું જ નથી કે શું?”

મેં આજનાં નખાણી દીધાં. લોકો વીખરાયા ત્યારે સાસુ-વહુને હવેલીના દરવાજે બધાને વિવેકથી વિદાય શબ્દો ઉચ્ચારતાં જોઈ રહેવા ફરી ફરી પાછળ ફરીને બધાં જોતાં હતાં. જતાં જતાં એક સાવ અખડખડ

ડોશીમાં તો બોલી ઊઠ્યાં પણ ખરાં:

‘એક નહિ, બે નહિ, આ તો ત્રણ ત્રણ મીટી વીરડી. ખારાપાટાં બીચારાનાં મળાં છે કે એની સામે ટક્કર પણ ઝીલી શકે.....’

પ્રત્યુત્તર આપતાં મારા મિત્રે જણાવ્યું કે : “ તમે અમારી પ્રજા તરીકેની ખાસિયતથી અજાણ છો, એટલે આવો સવાલ તમારા મનમાં જોડે છે. જો તમે અમારો પ્રબળીય સ્વભાવ જાણતા હો તો તમને આટલું વિસ્મય ન થાત ”

મેં કહ્યું : ‘ તમારી વાત હું સ્વીકારું છું. તમે સમજાવશો તો આભારી થઈશ. ’

મિત્રે કહ્યું : “ જુઓ, પ્રજા તરીકે અમે દલતા-પૂર્વક માનીએ છીએ કે અમારી લોકશાહીની સફળતા અમારા રાજ્યના વહીવટી તંત્રની શુદ્ધતા પર અવલંબે છે. વહીવટી તંત્રના દુષ્કૃતિને અમે અમારી પ્રજાના દુષ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને તેમ લેખીએ છીએ. અમારા વહીવટી તંત્રમાં જરા પણ મલિનતા દેખાય તો અમે તે ભારે આઘાત થાય છે અને અમારી મહામૂલી લોકશાહી છિનવાઈ જતી હોય તેવું લાગે છે.

મેં કહ્યું : ‘ હું સમજ્યો. પરંતુ પ્રજાના તમામ

વર્ગોમાં આ ફિરસા અંગે આટલી બધી ઉત્તેજના શા માટે ? ’

મિત્રે કહ્યું : ‘ ત્યારે હજુ પણ તમે પૂરું-પૂરું સમજી શક્યા નથી. જેમ કેટલાંક પતિ તેની પત્નીને શિયળાશંગ થતી જોતાં જેટલું દુઃખ અને વ્યથા અનુભવે તેટલી વેદના અમે એક પ્રજા તરીકે અમારા વહીવટી તંત્રની અશુદ્ધિ જોતાં અનુભવીએ છીએ. આ ઘટનાની આ રીતે તમે ગંભીરતા નહિ સમજો ત્યાં સુધી અમારી પ્રજાનું સાચું મહત્વાકાંક્ષ તમે કરી શકશો નહિ ’

આ વાત સાંઝળી હું આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો. આ સ્વરૂપદર્શન પ્રજાનું ઉચ્ચ ચારિત્ર્યમળ દર્શાવે છે. અંગ્રેજ પ્રજા શા દારણે વિશ્વયુદ્ધો અને નાજાકારી આર્થિક ઝંઝાવાતોની આધીઓમાંથી યશસ્વી બનીને વધુ ને વધુ તેજસ્વી રીતે બહાર આવે છે તે આ તેના ગુણથી સમજાય છે.

લોકશાહીના અધિકારી બનવા માટેની આ ચેતન્યતા આપણે મેળવવી રહી.

★

કેં કેં મને થાય છે !

વાંચી વાત શકુન્તલાની વિલસે છે સ્નેહભાવો ઉરે, ને નાની મુજ સૃષ્ટિમાં બની રહું હું સ્વપ્નદૃષ્ટા, અને કદપુ “ આહા ! થવું જ જીવનમહિ ‘ દુશ્ચન્ત ’ કો’ આવીનો-જેથી શાશ્વત લોકમાત્ર ઉચરે- ‘ અદ્ભૂત છે વાત હો ! ’ ”

×

×

×

ડિન્તુ એક દિ’ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મહીંથી બગી ઉઠી જોઈ તો-પત્ની અંડી. સ્વરૂપ કૃદ્ધ નીરખી લીતિ થકી કંપતો-આખી કદિપતસૃષ્ટિ ભાંગી પડી !-બાકી માત્ર આ પ્રશ્ન કે-ક્યાં કદિપત શકુન્તલા ? શ્રીમતી ક્યાં ? કેં કેં મને થાય છે !

‘સરકારને પાંચળી બનાવવી જ રહી.’ મનમાં પાછો પડ્યો બેઠ્યો.

દૈનિકના મથાળા પર નજર પડી. દેશની જવાબદારી તેના પાનાઓને રસીક ચૂકી હતી. ઠેરઠેર પોલીસ ચોકીઓ બાળવાના અને ટપાલ પેડીઓને આગ લગાડવાના સમાચારો હતા. તે સાથે શાહીવાદની ટુકડીઓએ ફૂલ ગોળીબારો અને શાળા અભ્યાસોની મૂક વાત જણે તેઓ કઢી રહ્યા.

બીજા દહાડાની ખજારોમાં કોલેજમાં હડાળ પડવાના સમાચારો હતા સાથે સાથે દેશભરમાં અનેક શાળાઓ અને કોલેજો હડતાળને અંગે બધ થવાના ખજારો હતા.

સાંજના ફરવા નીકળ્યો. બજારમાં ગયો. પણ ત્યાં જ એ જ વતો મનને વિચાર કરતા એકાંત ભેદવું હતું. બજાર વીધીને શેરીઓ પર શેરીઓ વટાવતો નામ બદલ આબ્યો. થોડે દૂર વડના ઝાડ હેઠળ નાનકડી દેરીના ઓટલા પર બેઠો, શું કરવું? કેવી રીતે કરવું?

સામેથી સાથીઓ આવતા જણ્યા. રવીન્દ્રને મેં દૂરથી ઓળખી કાઢ્યો. તેની પાછળ હતા પ્રતાપ અને શંભુ ત્રણેય લગોટિયા હતા. ચોથો હું પણ. ચંડાળ ચોકડી ભેગી મળ્યા.

‘આયા શહ?’ શંભુ હમેશની ટીખળી રીતે બોલ્યો, ‘જારે કરી તે’ તો. કોલેજ બંધ કરાવી!’

મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કારણ હતું; મનના વિચારો માર્ગ મારગના હતા. શંભુ સમજ ગયો.

‘પણ હવે શું વિચાર છે.’ તેણે મારા વિચારોને પડ્યો પાડ્યો

‘કંઈક કરવું તો ભેદ એ જ.’ મેં પણ તેટલી જ ગંભીરતાથી જવાબ વાળ્યો

‘ત્યારે કરી નાખને કુખસો’ શંભુએ પોતાની હમેશની રીતે કહ્યું: ‘આ મેજનાં છાપાંઓ તો આપણને ધણું કહે છે.’

મનને વેગ મળ્યો. અખિા ચમકી ઊઠી: ‘કુ-સનેા! કુસનેા! સરકારને પાંચળી બનાવવી જ રહી.’

‘પણ કોઈ સાથે હોય તો જ ચર્ચ થશે.’ મેં સકોચતા, ધૂનતા શબ્દો કાઢ્યા.

‘અરે, અમે છીએ ને તારી સાથે બોલ તારા વિચારો જણાવી દે. પૂવ બેઠાંવો છે કે મોડીનો ભુક્કો કરવો છે?’ રવીન્દ્રે વચ્ચે પુગતાં હાથ -

‘હું સંભળી રહ્યો આ શું? મારા જ વિચારોનો તો પડ્યો નહોતો ને?’

‘અરે એવું તે કંઈ થાય?’ પ્રતાપે આશંકા કરી.

‘અરે, જ ને, તારાથી ના થાય તો ના આવતો મારા બાઈ.’ શંભુએ પ્રતારને રહિયો આપી દીધો.

‘ના, ના, એમ તો નહિ પણ ...’ પ્રતાપ અસિવાજો પડી ગયો.

‘ભુઓ,’ હું ગંભીરતાથી બોલ્યો. ત્રણેય ઉત્સુકતાથી મારી વાત સંજળવા આતુર બની રહ્યા: ‘બહુ તો આપણે નવી કરવું. પણ ગંભીર તો છે જ. તમે તૈયાર છો?’

પ્રતો પૂછનાં ઝીણી આંખે મેં ત્રણેય સામે વારાફરતી ભેડું. ત્રણેયની આંખમાં પ્રશ્ન ચમકતો હતો.

‘શું?’ રવીન્દ્રે પૂછ્યું.

‘રહેના પાટા ઉભેડી નાખ્યા’ મેં ખૂબ જ ધીમેથી, છતાં સ્થિરતાથી ઉપરના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

ત્રણેય ચૂપ હતા. રવીન્દ્રના મહેગ પર સ્થિત છાપું.

‘બસ?’

‘પછી?’ પ્રતાપે હમેશ મુજબ પ્રશ્ન કર્યો

‘લે ને હું કહી દઉં’ શંભુ પાછો તાકુક્યો:

‘સરકાર માખાપને કરવા પડતા અનેક વિચારોમાં એકનો વધારો થશે, સરકાર પણ જાણશે કે મુત્રાચી ખજાની રાખતા મૂલ્ય ઓછા નહિ ચૂકવવા પડે! સમજ્યો?’

‘શંભુ,’ મેં ધીરેથી કહ્યું, ‘તારી આ વાત પર અંકુશ રાખજો. નહિ તો ક્યાંક આપણે મુશ્કેલીમાં આવી પડશું.’

‘હું કંઈ સાવ એવકુદ નથી, શાહ સાહેબ!’ તેણે લહેકાથી કહ્યું અને ખડખડટ હસી પડ્યો. રવીન્દ્ર અને પ્રતાપ પણ હસવામાં લાગ્યા.

અને ત્રીજે દહાડે યોજના અમલમાં મૂકવા નક્કી કરી અમે છૂટા પડ્યા.

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ખીજે દહાડે મેં રવીન્દ્રને મારી પાસે આવતો જોયો. તેણે મને સંકેત કરી બહાર બોલાવ્યો.

‘એકાદ-બે ગંભીર સલાહોમાં નિવેડો કરવાનો રહે છે,’ તેણે મારી સામે જોઈને કહ્યું.

‘શા!’ મેં હિસ્સકતાથી પૂછ્યું.

‘એક તો—’ તેણે અપળતાથી આગુતાણુ ગંઈ શરૂ કર્યું; ‘આ કામ માટે આપણે અમુક સાધનો જોઈશો—ખાસ કરીને પાટાના બોલટ ખોદવા માટેના રેંચ અને હથોડો—’

‘હા,’ મેં કહ્યું.

‘ખીજું—આ કાર્ય આપણે કયે વખતે કરવું કે જ્યાં આપણને સફળતા મળે—અને તે પછી આપણે શું કરવું? તે મારી સામે જોઈ રહ્યો—

હું સમજી ગયો. મનમાં પ્રશ્ન થયો કે આ ખ્યાલ મને પહેલાં કેમ ન આવ્યો? પણ એ વિચાર કરવા વખત નહોતો. રવીન્દ્રની વાત તેથી વધુ અગત્યની હતી.

રવીન્દ્ર થોડી ક્ષણ પછી, મને બોલવાની તક મળે તે પહેલાં પાછો બોલ્યો:

‘પહેલી બાજતો નિકાસ તો હું માથે લઈ છું પણ ખીજા બાજતનું કેમ કરશું?’

મન વિચારમાં પડ્યું. આ કાર્ય કંઈ સહેન નહોતું. અને કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ કંઈ નિરાંતે બેસવાપણું પણ નહોતું. સમય જતાં પણ ગુમાવવા જેવું નહોતું.

‘મારું એમ માનવું છે કે આપણે ક્યાંક યુતવાસમાં રહેવું.’ રવીન્દ્રે પોતાનો વિચાર જણાવી પૂછીહૂતિ કરી.

વિચારોનો અંત આપતાં મેં કહ્યું:

‘ના, ના. એના કરતાં, આપણે એક જગ્યાએ સ્થાયી ન રહેવું.’

‘કેમ? એવી રખડાઈ કરવાથી શો ફાયદો!’

‘એ રખડપટ્ટી નહિ હોય, રવીન્દ્ર! એમ કરવાથી આપણે બે કાર્ય એક સાથે કરી શકશું.’

રવીન્દ્ર મારી સામે જોઈ રહ્યો. મેં આગળ ચલાવ્યું: ‘એક તો આપણે એક જગ્યાએ સ્થાયી નહિ રહેવાથી સક્ષમતા રહી શકશું—અને ખીજું જ્યાં જ્યાં આપણે જઈશું—ત્યાં કંઈક ને કંઈક કાર્ય કરી શકીશું.’

‘શું કાર્ય?’ રવીન્દ્રે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

‘કાર્ય? આપણે ત્યાંના લોકોમાં હડતનો પ્રચાર કરશું. અને એ રીતે શાહી સરકાર સામે લોકોમાં વિરોધ જામન કરી શકીશું.’ મન મોટી આકાંક્ષાઓ સાથે—આગળ વધતું, હવું. રવીન્દ્રને લાગ્યું કે વાત બરાબર હતી. તેણે સંમતિપૂર્વક ડોકું ધુણાવ્યું.

પાછળથી કાકાનો ખોળાનો સંબંધાયો, હું અંદર ચાલ્યો ગયો. રવીન્દ્ર, પ્રતાપ અને શંભુ કાર્યક્રમની ખબર આપવાનું કહી ચાલ્યો ગયો.

કાકા મારી પાછળ અંદર આવ્યા. મને કોલેજમાં હડતાળ પડાવવાનું કાનૂન પૂછ્યું. મેં કંઈ જ જવાબ ન વાળ્યો. કાકાની વાગવારા વધતી ચાલી

‘સરકારને પાંખી બનાવવી જ રહી.’ મનમાં પાછો પડ્યો બિડ્યો.

દૈનિકનાં મથાળાં પર નજર પડી. દેશની જવાબદારી તેનાં પાતાંઓને સારાં ચૂકી હતી. ઠેરઠેર પોલીસ ચોકીઓ બાળવાના અને ટપાલ પેટીઓને આમ લગાડવાના સમાચારો હતા. તે સામે શાહીવાદની ટુકડીઓએ કરેલ ગોળીબારો અને કાળા અત્યાચારોની મૂક વાત જણે તેઓ કહી રહ્યાં.

બીજા દહાડાની ખમરોમાં કોલેજમાં હડતાળ પડવાના સમાચારો હતા. સાથે સાથે દેશભરમાં અનેક શાળાઓ અને કોલેજો હડતાળને અંગે બંધ થવાના ખમરો હતા.

સાજના ફરવા નીકળ્યો. બજારમાં ગયો. પણ ત્યાં જ એ જ વતો મનને વિચાર કરવા એકાંત જોઈતું હતું. બજાર વીંધીને શરીરો પર શરીરો વટાવતો નાકા બહાર આવ્યો. થોડે દૂર વડના ઝાડ હેઠળ નાનકડી દેરીના ઝોટલા પર બેઠો, શું કરવું? કેવી રીતે કરવું?

સામેથી સાથીઓ આવતા જણ્યા. રવીન્દ્રને મેં દૂરથી ઓળખી કાઢ્યો તેની પાછળ હતા પ્રતાપ અને શબ્દ ત્રણેય લગે દિશા હતા. ચોથો હું પણ અંકળ ચોકડી ભેગી મળી.

‘અત્યા શું?’ શબ્દ હમેશની ટીખળી રીતે બોલ્યો, ‘હારે કરી તેં તો. કોલેજ બંધ કરાવી.’

મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કારણ હતું; મનના વિચારો મારાં મારના હતા. શબ્દ સમજી ગયો.

‘પણ હવે શું વિચાર છે.’ તેણે મારા વિચારોને પડ્યો પાડ્યો.

‘કંઈક કરવું તો જોઈએ જ.’ મેં પણ તેટલી જ ગંભીરતાથી જવાબ વાળ્યો.

‘ત્યારે કરી નાખતે કહ્યું.’ શબ્દે પોતાની હમેશની રીતે કહ્યું: ‘આ મેજનાં જાપાંઓ તો આપણને ધણુ કહે છે.’

મનને વેગ મળ્યો. અખિા ચમકી ઉઠી: ‘કહ્યું સતો. કહ્યું સતો. સરકારને પાંખી બનાવવી જ રહી.’

‘પણ કોઈ સાથે હોય તો જ થઈ શકે’ મેં સકોચતા, ધૂનતા શબ્દો કાઢ્યા.

‘અરે, અમે છીએ ને તારી સાથે બોમ તાગ વિચારો જણાવી દે. પૂછ બિડાવો. છે કે કોઈનો ભુકો કરવો છે?’ રવીન્દ્રે વચ્ચે પુગતાં હાથું

હું સાંભળી રહ્યો આ શું? મન જ વિચારોનો તો પડ્યો નહોતો ને?

‘અરે એવું તે કંઈ યાચ?’ પ્રત્યે આશંકા કરી.

‘અરે, જા ને, તારાથી ના યાચ તો ના આવતો મારા બાઈ.’ શબ્દે પ્રતારને રશિયો આપી દીધો.

‘ના, ના, એમ તો નહિ પણ...’ પ્રતાપ ખસિયાવો પડી ગયો.

‘જુઓ,’ હું ગંભીરતાથી બોલ્યો ત્રણેય ઉત્સુકતાથી મારી વાત સાંભળવા આવુર બી રહ્યા. ‘જહુ તો આપણે નહીં કરવું. પણ ગંભીર તો છે જ. તમે તૈયાર છો?’

પ્રતો પૂછનાં ઝીણી અખે મેં ત્રણેય સામે વારાફરતી જોયું. ત્રણેયની આંખમાં પ્રશ્ન ચમકતો હતો.

‘શું?’ રવીન્દ્રે પૂછ્યું.

‘રહેના પાટા ઉબેડી નાખતા’ મેં ખૂબ જ ધીમેથી, છતાં સ્થિરતાથી ઉપરના શબ્દો કહ્યાં.

ત્રણેય ચૂપ હતા. રવીન્દ્રનાં મહેગ પર સ્મિત હાથું.

‘અસ?’

‘અછી’ પ્રતાપે હમેશ મુજબ પ્રશ્ન કયો

‘હે ને હું કહી રહી શું શંભ પાછો નાકાચો :’

‘સરકાર માખાપને કરવા પડતા અનેક વિચારોમાં એકનો વધારો થશે, સરકાર પણ જાણશે કે ગુનામી જાળવી રાખતાં મુદ્દા ઓછા નહિ ચૂકરવા પડે! સમજ્યો?’

‘શંભુ,’ મેં ધારેથી કહ્યું, ‘તારી આ વાત પર અકુશ રાખજો. નહિ તો ક્યાંક આપણે મુશ્કેલીમાં આવી પડશું.’

‘હું કંઈ સાવ એવકુંદ નથી, શાહ સાહેબ!’ તેણે લહેકાથી કહ્યું અને ખડખડ દહસી પડ્યો. રવીન્દ્ર અને પ્રતાપ પણ હસવામાં લાગ્યા.

અને ત્રીજે દહાડે યોગના અમલમાં મૂકવા નક્કી કરી અમે છૂટા પડ્યા.

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ખીજે દહાડે મેં રવીન્દ્રને મારી પાસે આવતો જોયો. તેણે મને સંકેત કરી બહાર બોલાવ્યો.

‘એકાદ-બે ગંભીર સવાલોમાં નિવેડો કરવાનો રહે છે.’ તેણે મારી સામે જોઈને કહ્યું.

‘શા?’ મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

‘એક તો—’ તેણે અપળનથી આ જુઆણુ જેઈ શરૂ કર્યું, ‘આ કામ મોટે આપણે અમુક સાધનો જોઈશે—ખાસ કરીને પાટાના બોલ્ટ બોક્ષવા માટેના રેંચ અને હથોડા—’

‘હ.’ મેં કહ્યું.

‘ખીણું—આ કાર્ય આપણે કયે વખતે કરવું કે જ્યાં આપણને સફળતા મળે—અને તે પછી આપણે શું કરવું? તે મારી સામે જોઈ રહ્યો—

હું સમજી ગયો. મનમાં પ્રશ્ન થયો કે આ ખ્યાલ મને પહેલાં કેમ ન આબો? પણ એ વિચાર કરવા વખત નહોતો. રવીન્દ્રની વાત તેથી વધુ અગત્યની હતી.

રવીન્દ્ર થોડી ક્ષણ પછી, મને બોલવાની તક મળે તે પહેલાં પાછો બોલ્યો:

‘પહેલી બાબતો નિકાલ તો હું માથે લઉં છું પણ ખીણ બાબતનું કેમ કશું?’

મન વિચારમાં પડ્યું. આ કાર્ય કંઈ સહેલ નહોતું. અને કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ કંઈ નિરાંતે બેસવાપણું પણ નહોતું. સમય જતાં પણ સુમાવવા જેવું નહોતું.

‘મારું એમ માનવું છે કે આપણે ક્યાંક મુતવાસમાં રહેવું.’ રવીન્દ્રે પોતાનો વિચાર જણાવી પૂર્ણાહુતિ કરી.

વિચારોનો અંત આપતાં મેં કહ્યું:

‘ના, ના. એના કરતાં, આપણે એક જગ્યાએ રથાથી ન રહેવું.’

‘કેમ? એવી રખડાટી કરવાથી શો ફાયદો?’

‘એ રખડપટ્ટી નહિ હોય, રવીન્દ્ર! એમ કરવાથી આપણે બે કાર્ય એક સાથે કરી શકશું.’

રવીન્દ્ર મારી સામે જોઈ રહ્યો. મેં આગળ અક્ષાત્રું: ‘એક તો આપણે એક જગ્યાએ રથાથી નહિ રહેવાથી સત્તામત રહી શકશું—અને ખીણું જ્યાં જ્યાં આપણે જઈશું—ત્યાં કંઈક ને કંઈક કાર્ય કરી શકીશું.’

‘શું કાર્ય?’ રવીન્દ્રે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

‘કાર્ય?’ આપણે ત્યાંના લોકોમાં લડતનો પ્રચાર કરશું. અને એ રીતે શાહી સરકાર સામે લોકોમાં વિરોધ જામન કરી શકીશું.’ મન મોટી આશ્વાસનો સાથે આગળ વધવું હતું. રવીન્દ્રને લાગ્યું કે વાત ખરાબર હતી. તેણે સંમતિપૂર્વક ડોકું ધુણાવ્યું.

પાછળથી કાકાનો ખોળાનો સંબંધાયો, હું અંદર ચાલ્યો ગયો. રવીન્દ્ર, પ્રતાપ અને શંભુ કાર્યક્રમની ખગર આપવાનું કદી ચાલ્યો ગયો.

કાકા મારી પાછળ અંદર આવ્યા. મને કોલેજમાં હસતાજ પગવવાનું કાનૂન પૂછ્યું. મેં કંઈ જ જવાબ ન વાળ્યો. કાકાની વાતોના વધતી ચાલી

અને મારા પિતા, અને પછી પોતાના પિતાના દાખલાઓ આપી મને સમજાવવા પ્રવર્તે થયા. પણ વ્યર્થ. અંતે મારે જેમ કરવું હોય તેમ કરવું, અને ખડામાં પડવું હોય તો ખડામાં પણ પડવાનું કહી કાઢા પોતાના કમગમાં આજ્ઞા ગયા.

રાતે સૂતો પણ જાંઘ ન આવી. આવની કાલ કેવી જશે? વિચારો કીકરાવા લાગ્યા. મનને મેં સ્વસ્થ કરવા કોશિશ કરી પણ વ્યર્થ. કાકાના સખ્દ યાદ આવ્યા. જેમ કરવું હોય તેમ કરવાનાં વાગ્યાણ યાદ આવ્યા કાકાને કેમ સમજાવાય આ હદયની વ્યથા? જો એમ ધધાદારી જ બનાવવો હતો, તો આ શિક્ષણ દા માટે અપાવ્યું? પિતા યાદ આવ્યા. મને કાકાના હાથમાં સોંપી તેઓ બાર વર્ષ પહેલાં જ આ દુનિયા છોડી ગયા હતા, ત્યારે હું ફક્ત દસ વર્ષનો હતો. પિતા શું મૂકી ગયા તે હજીય જાણતો નથી. પણ કાકાએ મને ઉઠેરીને ઉપકાર તો કર્યો જ હતો. આવું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવી મને પોતાનો ઋણી તો કર્યો જ હતો. માને તો સ્વર્ગને પણ દીડી નહોતી—મરી બાળક અવસ્થામાં જ તે મને છોડી ગઈ હતી. મને કોઈની લાગણી હવે રાખી શકે તેમ હતી જ નહિ નિશ્ચય દસ થયો.

જે દહાડા બીજા વીતી ગયા પણ કેવા હતા એ દિવસો? જાણે કે કંઈ જુગજુગતું રૂપાંતર થઈ ગયું ન હોય?

અમારું કાર્ય સફળ રીતે પાર પાડ્યું હતું. રવીન્દ્ર અને શંભુ સ્વયંસેવક બનીને અમારે કાર્યની સફળતા વિષે તપાસ કરવા ગયા હતા. હું અધિરા-ધથી આંટા મારતો હતો. કાર્યના સફળપણા વિષે મને શંકા નહોતી. પણ હવે શું? મન અંદરથી એવેન બની ગઈયું હતું.

ત્યાં સુરજને આવની જોઈ. સુરજ પ્રતાપની બહેન હતી. આવનાને તેણે પોતાની નજર મારી સામે નોંધી : 'કાં, પરકેમ કરી આવ્યા ને?' તેણે સહસચયો પ્રશ્ન કર્યો.

હું ચમક્યો. આ શું? પ્રતાપે મૂર્ખાઈ ને નહિ કરી હોય ને? પ્રતાપનું મન તો પહેલેથી જ બાબીત હતું! અંદરથી અફરોસ થવા લાગ્યો. પણ હવે શું થાય?

સુરજ આગળ ચલાવ્યું : 'કંઈ મોટી બહાદુરી નથી કરી હો? કેટલાંક નિર્દોષના તમે જીવ લીધા છે તે જાણો છો?'

મેં માથું બે હથેળી વચ્ચે ખૂબ જ ભેરપી દાખ્યું. મારા મુખ પર આછાને બાવ અને એ વાત બધ કરવા વિષેની વીનવણી હતી.

'હું પ્રતાપ જેવી રીતે નથી હો... કાકા' તેણે આગળ ચલાવ્યું : 'પ્રતાપ કરતાં મને તમારી સાથે રાખી હોત, તો વધુ ઠીક થત. અને મારા તરફથી વાન બંદર પડવાની જરાય ખોટ ના રાખતા. પ્રતાપને પણ હું ખ્યાનમાં રાખીય. પણ ફરી વર આવી મૂર્ખાઈ કરશે નહિ અને તે અંદર કાકા પાસે ચાલી ગઈ.

સુરજ હતી તો સંસ્કારી અને ચપલ એટલે મનને જંગ નિરાંત થઈ.

રવીન્દ્ર અને શંભુ આવતા જણાયા.

'કાં?' મેં સત્તાલ કર્યો.

'એકા પાર' શંભુ માલ્યો.

'એ-જીન અને પહેલા તમને ક્યા ખતાસ દવાલતો રખો પણ ગ્રેધો.' રવેન્દ્રે વાત ફેરકમાં કહી સંજાણી.

કામે બહુ જ સુંદર રીતે પાર પાડ્યું હતું. રવીન્દ્ર અને શંભુ સ્વયંસેવક તરીકે અંદર ધૂસી બધું જોઈ આવ્યા હતા. બહુ જ થોડા માણસો મર્યા હતા. ધણા ધાવલ થયા હતા. પણ હોય એ તો! દેશના આઝાદી યુદ્ધમાં આજો બસિદાન આપવા પડે છે? મને પોતાની જાનનું સાંતવન ક્યું? પણ સુરજના સખ્દો હદય કોરી જતા હતા. 'કેટલા નિર્દોષના તમે જીવ લીધો?' પણ એમાં અમે શું

કરીએ? તો એ લોકો દેનમાં ખેડાં જ શા માટે? અમે તો સરકારને પાંગળી બનાવવા માગના હતાં! લોકોએ એ વસ્તુ સમજવી જોઈતી હતી.

રવીન્દ્ર અને શંભુને પ્રતાપની બચાવ ભૂલ વિષે વાંત કરી. તેઓ પણ સમસમી રહ્યા. 'પ્રતાપ અસ્થિર હૃદયનો હતો અને તેને અમારી સાથે લેવ માં બૂલ કરી હતી એમ અમને લાગ્યું.'

'મો ખાત્રી જ હતી કે એ બાચલો જરૂર કંઈક આવું કરી ખેસશે.' શંભુએ કહ્યું.

'પણ હવે આપણે જેમ બને તેમ જલ્દી આપણો નક્કી કરેલ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો જોઈએ.' મેં અમારા કાર્યક્રમની યાદ તેઓને દેવડાની અને અમે છૂટા પડ્યા.

અને હું નીકળી પડ્યો. નીકળતાં પહેલાં કાકા અગ્ર કાકીને મળવાની જરૂરત મેં જોઈ નહીં. કાકા મારા કપડાં અને પુરતંકો ભરેલી એક ઝેળી અને એક નાનકડું પાણીનું થર્મોસ, એટલો સાબાન મેં સાથે રાખ્યો. ખીસામાં સાત રૂપિયા અને થોડું પરચુરણ હતું.

રાત મેં હરિહરભાઈને ત્યાં ગાળવા નક્કી કર્યું. હરિહરભાઈ અમારા શહેરના અગ્ર પડના કાર્યકર્તા હતા. તેઓ ભાંગદેડ પ્રવૃત્તિની પ્રિય હતા પણ શાહીનાદ સામેના તેમનો વિરોધ ઝેથી પણ મોટો હતો. મેં રાત્રે દશ વાગ્યે તેમનું બારણું ખખડાવ્યું. બારણું ખૂલ્યું અને હું અંદર ગયો ટેબલલેંપના અજવાળામાં હરિહરભાઈ કંઈક લખતા નજરે પડ્યા. તેમના પત્નીએ તેમનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચ્યું.

'અરે શાહ? અ.યારે?' તેમણે અશ્ચર્યથી મને પૂછ્યું.

'હા, જી, આપને નાહકની તકલીફ આપી છે પણ છૂટકો નથી.' મેં ઝેળી અને થર્મોસ ખબેથી નીચે ઉતારીને મૂકતાં કહ્યું.

'અરે એમાં શું?' જાણે પ્રસંગને કંઈક પામી ગયા હોય તેમ તેમણે કહ્યું અને મારી ઝેળી લઈને પાસેની ખીટી પર લટકાવી

'જમ્યા?' તેમણે મ.યાણુપણે પૂછ્યું.

'જી ના...પણ ચાલશે' મેં તેમને વધુ તકલીફ ન પડે તે માટે કહ્યું. જો કે પેટમાં કુરકુરિયાં બોલતા હતાં.

'અરે એમ કંઈ ચાલે.' અને તેમણે અંદરના કમરમાં જઈ પોતાનાં પત્નીને કંઈક કહ્યું

તેઓ જહાર આવ્યા અને હું ખેડો હતો ત્યાં નજીક બીજી ખુશી ખેંચી લઈ બેઠા અને પ્રશ્ન-ભરી આંખે મારી સામે નજર માંડી રહ્યા. મેં પણ વાત તેમને કહી દેવા નિશ્ચય કર્યો.

વાત સાંભળી લીધા પછી તેઓ થોડો સમય ગંભીરરીતે બેસી રહ્યાં અને પછી એક ઊંડો નિસ.સો નાખી બોલ્યા : 'તમે ખરેખર એક બચાવ કર્યું છે.'

'કેમ?' તેમણે સહેજ કરકા અવાજે કહ્યું, ભાંગદેડની ધેંલછા જ એવી હોય છે. તમે સરકારને પાંગળી કરવા માટે આ કૃત્રમ કર્યું હોવાનો દાવો કરો છો, પણ તેમાં તમારા પોતાના દેશ બાંધવાને કેટલું સહન કરવું પડ્યું છે તે તમને નહિ સમજાય.' અને તેઓ થુદ દંબટએ મારી સામે જોઈ રહ્યા.

હું વિચારમાં પડ્યો. મને સૂઝતો પ્રશ્ન યાદ આવ્યો : 'કેટલાં નિર્દોષના તમે જન લીધા છે?' તેના અને હરિહરભાઈના વિચારો કેટલા મળતા છે? પણ અમે બોલું જ શું કર્યું છે? સરકાર અત્યારે દેશના સાનગે પર ઝોછો અત્યાચાર કરે છે? એ સરકારને કાઢવેજ આપણો છૂટકો છે! સરકાર અને મદાત્માજીએ 'કરેજે' યા 'મરેજે' નો આદેશ આપ્યો છે! અત્યારે સરકાર સામે લડવાનો આ જ સૌથી સરળ માર્ગ છે. વાહનચલકાર બધ કરવો, તાર

થયો કે આ કલંક કેને આભરી હતું? શું ગાંધીજીએ અમને આ રીતે લડત-લડવા કહ્યું હતું? ના. તો પછી આ બધો અપયશ કેને આભરી હતો? મનને અંદરથી શરમ થતા લાગી પણ પાછો વિચાર આવ્યો, 'સરકારને પાંખળી ખનાવવી હોય તો આર્વા અનેક કાર્યો કરવાં પડશે. આમ વિચારોનાં વમળો વચ્ચે અટવાતું' મન પોતાના વિચારોને આગળ ધપાવ્યે જ જાય છે. પગ પણ થક્યા હોવા છતાં પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. છેલ્લું ગામડું મૂક્યાંને લગભગ એકાદ કલાક થઈ ગયો છે. સાંજ નમની જાય છે. વાનાવરણ એકદમ શાંત પડી ગયું છે. વાદળો ઘેરાઈ ગયાં છે. અને હવે વરસાદ તૂટી પડે એમ લાગે છે. આસપાસ કંઈ સજીવું નથી. આશરો ક્યાં લેવો? લાગે છે કે આડકો માર્ગ ચડી ગયો હશે. એકાએક પવનનો અપાટો આવે છે.

એક તો થાકી ગયેલ છું અને તેમાં સામેથી આવતા પવનને લઈ વધુ ખળ પડે છે. ઝોળી એક હાથમાંથી ખીખ હાથમાં બદલું છું. વરસાદના છંટા પડવા શરૂ થાય છે. દોડવા કોશિશ કરું છું. પણ પગ વિરોધ કરે છે. જેમ તેમ દોડીને એક ઝાડ નીચે ઊભો રહી જઈ છું. ઠંડા પવનના સૂસવટા અને વરસાદની ગતિ એક ખીખ સાથે દરીફાઈ કરતાં તૂટી પડે છે. ઝાડ હેઠે આશ્રય લીધો પણ તે ન લીધો જેવો જ. એમ ને એમ ધણી સમય વીતી ગયો છે. પણ વરસાદ અંધ પડવાના કોઈ ચિહ્ન નથી. આટલો સમય ચાલ્યો હોત તો જરૂર કોઈ ને કોઈ ગામડામાં પહોંચી જાત; એમ મનને થાય છે. હજુય ક્યાં સમય વહી ગયો છે? અહીં ઊભો છું છતાં કંઈ પત્રબધા વગર નથી રહ્યો આગળ વધું છું. ચારે તરફ અંધ કારના ઝોળા ઊતરતા જણાય છે. આંખો ખેંચીને જોઈ છું. પણ ક્યાંઈ દીવો નજરે નથી પડતો. સુલાગ્યે થેલીમાં ટાચ સાથે છે તે કાઢીને સળગાવું છું, પાણીના રેલાઓ ચાત્રતાની કેડીએ આ યા જાય છે. અંધારમાં ટાચના સીધાં ફિરંગીનાં પ્રકાશમાં નૃત્ય કરતી વરસાદની ધારાઓ સામે નજર નોંધી

આગળ વધતો જઈ છું સાથે મનના કલ્પનાના ધોડાઓ તેટલી જ ઝડપથી આગળ વધે છે. શું કુદરતની પણ સહાનુભૂતિ હશે અમારા કાર્યમાં? કે પછી વિરોધ? વિરોધ જ. નમળું મન એને વિરોધ જ માને છે. વરસાદના ઝાપટા અને પવનના સપાટા જાણે કે એને વેગ આપી રહ્યા છે તેમાંથી કરુણાની ચીસો ઊઠે છે. 'હા, હા મેં મોટો ભૂલ જ કરી છે. અને એ ભૂલનાં પરિણામો? 'કેટલા નિર્દોષના જાન તમે લીધા?' સૂરજનું મુખ નજર સામે તરે છે. 'તમે એક ભયંકર કૃત્ય કર્યું છે.' કરડા હોઠો આવતા હરિહરભાઈની છાંતિ થાય છે. 'ગાંધી-વાળાના કાર-રતાન છે.' ભોળા અને અજ્ઞાન ગામડિયાઓએ ગાંધીજીને ચડવેલ કલંક ચદ આવે છે. અરે મન મજાત થા. આવા નમળા વિચારો શા માટે? પણ વર્ધ. વીજળીનો અમકારો, અને એ ક્ષણ પછી કડાકો, જાણે કે મારી કરેલી ભૂલ પ્રત્યેનો કુદરતનો ઠંડકો! હવે હદ આવી રહી છે આ વિચારોની.

પણ દૂર દીવો ટમટમતો જણાય છે. ના, ના, એ તો ભ્રમ! ટાચ ઓલવી નાખીને જોઈ છું, ખરેખર ક્ષિતિજમાં એક દીવાનું ટપકું ટમટમતું જણાય છે. મનમાં હા-શ થાય છે. આખરે ક્યાંક પહોંચ્યો ખરો. શેનું એ ટપકું હશે. કોઈ પોલીસ-એકાદી દીવો તો નહિ હોય? સડે જ લાયનો કંપારી શરીરમાં ઝડપી પાડી. બોલાવી જાય છે. પણ તરત હૃદય સ્વસ્થ થાય છે. કપડાં પાણીથી તરખોળ થઈ ગયાં છે. ઝોળીમાંનાં કપડાં અને પુસ્તકોના પણ એ જ હાલ છે. પગમાં જરાય નેર રહ્યું નથી. છતાં પગ ઉત્સાદબેર દીવાના ટમટમતા પ્રકાશ પ્રત્યે ખેંચાયે જાય છે. પાણીથી પત્રગીતે ચારે ધઈ ગયેલ ઝોળીનો બાર ખૂંચ જ અસમ્ભવ છે. તરસથી ગળું શેષાય છે. થર્મોસમાં પાણી જરાય નથી. વરસાદમાં મોહું પહોળું કરું છું. એકાદ બે છુંદ ગળા હેઠે ઊતારો, આગળ વધું છું.

ગામ નજીક આવતું જાય છે, પગનો ઉત્સાદ ઓછો થતો જાય છે. હવે જલદી ક્યાંક પડાને

ટપાવ વ્યવહાર ખોરવી નાખે. સરકારના દરેક કાર્યક્ષેત્રોને કાર્ય કરનાં અટકાવી દેવાં શાહીનાદ પોતાની મેળે યાદી જશે અને ગાંસડાં પોટડાં બાંધવાની તૈયારી કરશે. અને મને અમરા કૃત્યમાં કંઈ ખોટું ના લાગુ.

‘હરિદરબાઈ, એ દેશનાંધિવો આટનો વ ભોગ ન આપે તો લડત કંઈ રીતે આગળ વધે ?’ મેં અંતે સવાલ કર્યો.

‘અરે પણ તમને આ રીતે લડત લડવાને કોણુ આદેશ આપ્યો છે ?’ તેમણે પ્રશ્ન રચો.

‘કેમ ? આપણા નેતાઓએ જ કહ્યું છે ’ મેં કંઈક દલીલપૂર્વક જવાબ વળ્યો.

‘તેમણે તમને ભાંગફોડ કરવા કહ્યું છે, કેમ ?’ તેમણે વ્યંગપૂર્વક કહ્યું. અને મને સમજાવવાની વ્યર્થ કોશિશ કરી રહ્યા. તેમણે કહ્યું કે અમારો આ ભાગ તદ્દન ખેટો છે. આનાથી લડતને બદલે અમે ઊંટલા લોકોની મુશ્કેલીઓ વધારીએ છીએ મહાત્માજીના ‘કરો મેં યા મરો મેં’ નો અમે તદ્દન અરજો અર્થ કરીએ છીએ અને એ રીતે કંઈકના છતાં જરૂરનાં કરીએ છીએ પણ ભાગ મન પર એની જરાય અસર ન થઈ મને એમાં કશું જ ખોટું ના જણાયું. અતે હરિદરબાઈએ એ વાત જ પડતી મૂકી. એ રીતે અનેક વિચાર તરંગોએ દિવાને મારી પાસે આવવા દીધી નહિ.

ખીજે દહાડે વહેલી. સવારે મેં હરિદરબાઈની વિદાય લીધી.

‘હવે ક્યાં જશો ?’ તેમણે સહજ પ્રશ્ન કર્યો. મેં શંકાને સહજ ભાવ મનમાં આણી જવાબ આપ્યો, ‘નક્કો નથી કશું’. પણ એક જગ્યાએ રથાંથી રહેવા વિચાર નથી. વળી વાત પવનમાં વહેવા લાગે તેની ચંકા પણ છે.’

‘મારા ત-ટ્ટી નિર્ધિન રહેજે હો ’ તેમણે મને નિરાશ આપતાં હુંક.

અને મેં પચપાળા નામ ઊંચું ત્રણેક માર્કસને રસ્તો કાપ્યા નાદ એક નાનકડા ગામડામાં હું પહોંચ્યો. જૂન કકડીને લાગી હતી. ગઈ કાલે હરિદરબાઈએ મને આમ્રક કરી ન જમાણો હોત તો હું કપાતનેળે લોથ ચર્મ ગયો હોત. ગામના ચોકમાં એક નાનકડી હોટલ જોતું હતું. પાટ પર એમી મેં એક રંગેશ્વર ના પીધી. હોટલમાં બે ગમાર ખેડૂતો વાત કરતા હતા :

‘હ્યા ઈ રેલ કીમ કરીને ભાંગી હશે ?’

‘કોણુ જાણે, આ ગાંવીવાળા હમણાં હમણાં કાટ્યાં છે ને ?’ ઇલામના જ કારરતાન હશે, ‘ખીજે ખેડૂત પોતાનું ઘાન કાલવતો હતો.

‘કઈ રેલની વાત કરો છો ?’ મેં સહજભાવથી પૂછ્યું.

‘આ બે દો હેલાં ભાગી ને ?’ એણે મને સાંગે પ્રશ્ન કર્યો.

‘પણ એ તો લડતનું એક અંગ છે. ’ મેં તેમને જરા સમજાવતાં કહ્યું. પણ વ્યર્થ. ખીજે એક માણસ વચ્ચે પુાઈને ખોલી બીચો, ‘હવે અંગ ને બંગ માન આઈ. આથી તે કંઈ લડત હોતી હશે. અમરા ખીમારો એકરો એક દીકરો ગઈ કાલે અહીં આવવાનો હતો, પણ અકસ્માતમાં ધવાઈને ઇરિપતાવમાં પડ્યો છે. ’ અને તેણે તિરકાગળુનું હારવ કરીને પેલા ખેડૂતો સમે જોયું. મને ઝાઝો સમન ત્યાં એસવામાં રમ ન રહ્યો.

હું ત્યાંથી બીચો બહાર હોટલનાગાને કંઈ વીશી વિષે પૂછ્યું. તેણે મને એકાદ બહાણના ધગનું નામ આપ્યું. હું ત્યાં જમ્યો. અને તેને પૈસા આપી ચાલતો થયો.

ત્યાર પછી આગળ ને આગળ વધતો ગયો. એ ત્રણ ગામડાં વટાવ્યાં. પણ વાત એક જ બધે સાંભળતોઃ ‘ગાંવીવાળાએ કારરતાન કરીને રેલને બંધી પાડી નાખી. ’ આપણા પૂજ્ય નેતાના નામને ખીચારા અમાણુ અને અચાન ગામડીઆઓ કલક લગાડી રહ્યાં હતાં. એમ મને લાગ્યું. પણ પાછો વિચાર

શાંતના આખી શકું? કયે મોઢે હું એને મારી કયા વર્ણવી શકું? કયે મોઢે હું એનો પાસે રહી શકું?

હદ.માં ધુમરી લેતા તિરસ્કાર અને ધિક્કારે મોટા કુસ્કારે માર્યાં કર્યો. અને હું ખૂબ જ મોટેથી રડી પડું છું. રડું છું, ખૂબ જ રડું છું. થાય છે કે રોઈ રોઈને મારા આ આંસુઓથી પ્રયશ્ચિન કરું! પણ

એટલાં પરિત્ર એ આંસુ છે કે નહિ તેની શકા થાય છે.

અને થીજી જ પળે મારા મતક પર એક પ્રેમાળ હાથ ફરી રહે છે જોડે છું, કંઈક રહત મળે છે. કે.સી.મા મમતાથી મને શાંત કરવા પ્રાન કરે છે. અને હું, માતાના મમતનો અનુભવ કરતો, એ હથેળીમાં મોઢું છુપાવી કુસ્કા ભરતો જ રહું છું.

★

સાહ્યાર પ્રાસિ-સ્વીકાર

શ્રી ભજન સાગર (ભાગ બીજો): પાનાં ૩૬૬, એ રૂપિયા. કુચ્છુ અને બચ્છુ: હરીશ નાયક. પાનાં ૭૬. છ આના. વડોદરાની વાતો: હા.લાલ લ. કાળ. પાનાં ૧૮, પાર આના. બરસ કસ્તુરો: શિવમ સુદરમ પાનાં ૭૫, આઠ આના. પ્રવાસી: ખલીલ જિજ્ઞાસ. અનુ. ગજરાખહેન મં નાયક. પાનાં ૭૬. છ આના. પુરોગામી: ખલીલ જિજ્ઞાસ. અનુ. ગજરાખહેન મં નાયક. પાનાં ૫૫. ચાર આના—છયે પુસ્તકોના પ્રકાશક: સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ દયારામ ગિદુમસ: ૨૦ એલ. મંધીરમલાની. અનુ. ચંદુભાઈ રા. પટેલ. પાનાં ૧૨. બર આના. ગોપાલન નરુભાઈ સોલંકી. પાનાં ૨૯૧, ત્રણ રૂપિયા. અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ: ગાંધીજી. સંક્ષેપકાર: વનમાળા દેસાઈ. પાનાં ૧૪૧, એક રૂપિયા—ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. સમરાંગણ: (ત્રીજી આવૃત્તિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી, પાનાં ૨૯૬. સાડાત્રણ રૂપિયા. કુસુમમાળા: (૭મી આવૃત્તિ) નરસિંહરાવ ભો. દિવેટિયા. પાનાં ૧૩૬. દોઢ રૂપિયા. અન્તે પુસ્તકોના પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ: મુનિરાજ શ્રી જયંત વિજયજી. પાનાં ૧૫૨, એ રૂપિયા. રાણકપુરની પંચતીર્થો: અંબાલ.લ પ્રેમચંદ શાહ. પાનાં ૧૧૦ દોઢ રૂપિયા ચિત્રમય તીર્થરાજ આયુ: મુનિરાજ શ્રી જયંત વિજયજી પાનાં ૭૮ દોઢ રૂપિયા—ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક: યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર. છાત્રોને: રસુભાઈ વડેરા. પાનાં ૩૧, સાડાચાર આના. પુસ્તકાલય મંડળ, વડોદરા. આસન અને મુદ્રા: લે. પ્ર. રવાળી ત્રી કૃપાલાલ દેજી પાનાં ૧૧૨. સાડાઆઠ રૂપિયા. સંઘાસાન (જિ. વડોદરા) નવી દૃષ્ટિ: લે. પ્ર. મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ. પાનાં ૬૪, દોઢ રૂપિયા. નારણ નિવાસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪. આરાં પાણી: જુલેશ પાનાં ૧૪૮. સ.એ રૂપિયા. પ્રતિમા પ્રકાશન, ગામદેવી, મુંબઈ ૭. દર્શન અને મનન: સંપાદક: હરભાઈ ત્રિવેદી. પાનાં ૧૮૦. ત્રણ રૂપિયા. ધરશાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. પ્રોવિડન્ટ ફંડ: વી. બી. કોટડાનાળા, પાનાં ૧૪, આઠ આના. ગણેશ ધારો (પૂરવણી) બાણભાઈ સોની: જયંતલાલ વેના. પાનાં ૧૬, આઠ આના—અન્તે પુસ્તકોના પ્રકાશક: ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ પ્રતીક: પ્રિયકન્ત મણિયાર પાનાં ૪૨, એક રૂપિયા. કવિસેક પ્રકાશન, ચંદન લાવન, અમદાવાદ ૬. નિવાપાંજલિ: સં. અને પ્ર. ચંતન્યમાળા જ. દિવેટિયા પાનાં ૧૨૦. મૂલ્યનો ઉલ્લેખ નથી. સરિત નિવાસ, નવરંગપુરા રોડ, અમદાવાદ ૯.

★

શરીર ડગમગી રહ્યું છે હૃદયના ધમકા । વધે છે
હવે જાણે કે ચાનવા સિવાય અને દીનારી નેમ
સિવાય બીજી કંઈજ જાન નથી

ગામના ઝાંપામા દાખન થાઉં છું નાના નાનક
માટી છાડેલા થોડાં ઝૂપડાં નજરે પડે છે ઝાંપા
પાસે, પવનના ઝપાટામાં ઓનવાઈ જવાને પાકે
જળવુ ફાનસ ટમટમે છે એકાદ મે રડ્યાખડ્યા
ફૂતરાં ઝાડ હેઠળ પડેલા ગડાની નીચેથી થેકુ જામી
લે છે અને એક ઝૂપડાની બહારની સાંભળે હું
ખખડાવુ છું તે ખખડાવવામાં પણ જોર પડે છે

બારણુ ખૂતે છે અતુર આખો એ ખેલનાર
પર જડાઈ જાય છે એક વૃદ્ધ ડોશીમા હાથમાં
લાકડીનો ટેકા સ્પર્શ જીત્યાં છે

‘‘પાણી’’

મને અદર લઈ લી ‘ હું સહેજ હાફ અને
ગભરાયથી ખોતુ છું

મને અદર લેવામાં આવે કે મારી પાછળ મને
ધિકારતા વરસાતના ઝાપટાં અને પવનના સપાટા
અદર ધરી આવે છે તરતજ બા પુ પાછું વસાઈ
જાય છે

હું ઝેળીને એક તરફ ફેંકી એકદમ જમીન પર
ફસડાઉં છું હાથમાં ઠોડિયું લઈ ડોશીમા મારી પાસે
આવતાં દેખાય છે ઠોડિયું મારા મુખ પર ધરી
જોઈ રહેલાં મને લાગે છે અને પછી મારી આસ
પાસ અનંત અધકાર ફરી વળેતો હું જાઉં છું
છતાં જાનમાં તો છું જ !

આખો ખોતુ છું ત્યારે દિવસ જાગી ગયો છે
થોડે દૂર ખૂણમાં એક ચૂંચમાંથી ધૂમડો નીકળીને
ઝૂપડીને ભરી રહ્યો છે બહારથી લાકડા ફાડવાનો
અવાજ સંભળાય છે ઉભો થઈ જાઉં છું બારણા
મહાર ડોકુ કડે છું જોડે છું કે ખૂણ જ શ્રમ
અને મહેનતથી ડોશીમા એક લકડાને ફાડવાને મથી
રહ્યા છે

લાવો માછલું હું મરી આપુ અને એ લાક
ડાના બે કડકા હું કરી આપુ છું

ભાઈ તુ થાકેનો છે હજુ થોડો સમય સુધી
રહે ડોશીમા માથાળુપણે કહે છે ‘ ના રે માછ
હવે હું સાચ સાજોતાને લગુ છું ’ કહીને હું
તેમનો પાછળ અર જાઉં છું મારા મડાં હજુ
રાતે પહેલાં તે જ છે ખૂણમાંથી લાકડાની એક
ભાગેન પેગીમાંથી એક જોડ કાંતી લાની મને
આપવામાં આવે છે

‘કપડાં મલી વે હજુ આ પહેરવાં બીનાં છે
મને અન્યમી લાગે છે ડોશીમાના ધરમાં
માગ જેવા યુવનના મારનાં કપડાં ક્યાંથી ? કોઈ
તો દેખાવુ નથી અને હું પૂરું છું કંઈક નૂરવથી

જવાબ અશ્વધારો મળે છે મળે છે અને મને
અવાક જતાવી જાય છે

‘મારુ હું બ હું ક્યાં રોકે ? દબાર હાથવાળાએ
મને દગો દીધો છે ભાઈ મારો એકનો એક બેંગો
હતો તા ! જેવડો જ હતો તારા જેવું જ એક
વડિયુ એવું ડિન નાનપણથી એને દાણા-પાણી
અને કાળી મજૂરી ફગી ઉડીને હતો અને જિંદગીનાં
પાઠનાં વર્ષા સુખે માગવાના સપનાં દેખતીતી ત્યાં
આ ગાંધીની લાઈ જાગી પડી હમણાં ત્રણુ દી
પહેલાં જે રેવ જાગી પડી એમાં મે મારો એ
દીવે ગુમાવ્યો બીચારો સુરતમાં કામ કરતો ત્યાંથી
મારી પામે આવવા નીમ્મેનો પણ મેણુ જાણે ક્યા
પાપે એને વચ્ચેથી જ ઉપાડી લીધો હાં તો હું
પણુ એ જ માથુ છું ભાઈ અને ડોશીમાનું દેવા
ફાટ રુદ્ધ હું સાંભળી રહ્યો છું

હું સંભળી રહ્યો છું અવક જનીને અને
આટલા દહાડા થયા મનમાં ધુમરી લેતા તિરસ્કાર
અને ધિક્કાર મારા મનમાં એક ગાંધીર ઉત્કાષ્ઠાત
મચાવી રહ્યાં છે બે હાથ વચ્ચે માથાને દામી હું
બેસી પડુ છું કંઈ રીતે આ વૃદ્ધ માતાને હું

શાંતના આખી શકું? કયે મોઢે હું એને મારી કયા વર્ણવી શકું? કયે મોઢે હું એનો પાસે રહી શકું?

હૃદ.માં ધુમરી થેતા તિરસ્કાર અને ધિક્કારે મોટા કુસ્કારે. માર્ગ કયો. અને હું ખૂબ જ મોટેથી રડી પડું છું. રડું છું, ખૂબ જ રડું છું. થાય છે કે રોઈ રોઈને મારા આ આંસુઓથી પ્રયથિત કરું! પણ

એટલાં પરિત્ર એ આંસુ છે કે નહિ તેની શકા થાય છે.

અને ખીજ જ પળે મારા મ તક પર એક પ્રેમાળ હાથ ફરી રહે છે જોઈ છું, કંઈક રહત મળે છે. ડેશીમા મમતાથી મને શંત કરવા પ્રાપ્ત કરે છે. અને હું, માતાના મમતવનો અનુભવ કરતો, એ હથેળીમાં મોઢું છુપાવી કુસ્કા કરતો જ રડું છું.

★

સાહ્યાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

શ્રી ભજન સાગર ભાગ બીજો: પાનાં ૩૬૬, એ રૂપિયા કચ્છુ અને બચ્છુ: હરીશ નાયક. પાનાં ૭૬. ૭ આના. વડોદરાની વાતો: હીનાલાલ લા. કાળ. પાનાં ૧૮, પાર આના. બરાસ કસ્તુરો: શિવમ સુંદરમ. પાનાં ૭૫, આઠ આના. પ્રવાસી: ખડીલ જિજ્ઞાસ. અનુ. ગજરાયદેવ મં નાયક. પનાં ૭૯. ૭ આના. પુરોગામી: ખડીલ જિજ્ઞાસ. અનુ. ગજરાયદેવ મં નાયક. પાનાં ૫૫. આર આના—છયે પુસ્તકોના પ્રકાશક: સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ દયારામ ગિદુમલ: ટી. એલ. મંધીરમલાની. અનુ. ચંદુભાઈ રા. પટેલ. પાનાં ૬૨. ૫૨ આના. ગોપાલન: નટુભાઈ સોલંકી. પાનાં ૨૯૧, ત્રણ રૂપિયા. અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ: ગાંધીજી. સંક્ષેપકાર: વનમાળા દેસાઈ. પાનાં ૧૪૬, એક રૂપિયા—ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. સમશંગણુ: (ત્રીજી આવૃત્તિ) ઝવેરચંદ મેઘાણી, પાનાં ૨૯૬. સાગરજી રૂપિયા. કુસુમમાળા: (૭મી આવૃત્તિ) નરસિંહરાવ ભો. દિવેટિયા. પાનાં ૧૩૬. દોઢ રૂપિયો. અને પુસ્તકોના પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થભૂમિઓ: મુનિરાજ શ્રી જયંત વિજયજી. પાનાં ૧૫૨, એ રૂપિયા. રાણકપુરની પંચતીર્થા: અંબાલ.લ પ્રેમચંદ શાહ. પાનાં ૧૧૦ દોઢ રૂપિયો ચિત્રમય તીર્થરાજ આપ્તુ: મુનિરાજશ્રી-જયંત વિજયજી પાનાં ૭૮ દોઢ રૂપિયો—ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક: યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા, ભાવનગર. છાત્રોને: રસુભાઈ વડોદરા. પાનાં ૩૧, સાગર આના. પુસ્તકાલય મંડળ, વડોદરા. આસન અને મુદ્રા: લે. પ્ર. રવામી ત્રી કૃપાલાલનંદજી પાનાં ૧૧૨. સાગર આઠ રૂપિયા. સંઘાસાલ (જિ. વડોદરા) નવી દૃષ્ટિ: લે. પ્ર. મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ. પાનાં ૬૪, દોઢ રૂપિયો. નારણ નિવાસ, ગિરગામ, મુંબઈ ૪. આરાં પાણી: બુલેશ પાનાં ૧૪૮. સ. અને રૂપિયા. પ્રતિમા પ્રકાશન, ગામદેવી, મુંબઈ ૭. દર્શન અને મનન: સંપાદક: હરભાઈ ત્રિવેદી. પાનાં ૧૮૦. ત્રણ રૂપિયા. ઘરશાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. પ્રોવિડેન્ટ ફંડ: વી. બી. કોટડાવાળા, પાનાં ૧૪, આઠ આના. ગણેશ દેવગે (પૂરવણી) બાણુભાઈ સોની: જયંતલાલ વેંગ. પાનાં ૧૬, આઠ આના—અને પુસ્તકોના પ્રકાશક: ચન્દ્રકાન્ત ચીમનલાલ વોરા, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ પ્રતીક: પ્રિયકન્ત મણિયાર પાનાં ૪૨, એક રૂપિયો. કવિસાહ પ્રકાશન, ચંદન ભવન, અમદાવાદ ૬. નિવાપાંજલિ: સં. અને પ્ર. ચંતન્યમાળા જ. દિવેટિયા પાનાં ૧૨૦. મૂલ્યનો ઉલ્લેખ નથી. સરિત નિવાસ, નવરંગપુરા રોડ, અમદાવાદ ૯.

★

નૂ-શહેર વિહોણું યૌવન આપણે નિહાળીએ છીએ અને આપણા દેશના ઉજ્જવળ ભવિ આડે એક દાળો પડેલો પડીતર આંખ સામે તરી આવે છે. શાળા-મહાશાળાનાં વિદ્યાર્થીઓના તરંગાટ વિનાના ચહેરા, નિરાશાનો અંચળો ઓઢીને દરેક રીતે પ્રત્યાધાત અને પરાગતિએ પહોંચેલું એમનું માત્ર કચારેય આશાનો અંકુર પણ નથી પ્રેતુ.

ધરતીનો ખૂણે ખૂણો શીઘ્ર વળતાં યૌવનનો ધનગનાટ અને તરવતાં દેખાય ત્યાં આપણી નગર દરીદ્રામ થાય છે. મહાકાન્તિ અને પરિવર્તનોના અખતરાઓ પછી જે રાષ્ટ્ર આજે નરપત્તવિર ચર્ષ રહ્યું છે એવા સોવિચેત પ્રજાસત્તાકની આ એક અનુકરણીય અને વિચારણીય વિચારમરણી આપણને પણ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે:—

માધ્યમિક શાળાની હેલ્થ વર્ષની વિદ્યાર્થી-નીઓની શિક્ષિકાએ વિદ્યાર્થીનીઓ પામે, શાળા છોડે એ પહેલાં એક નિબંધ લખાવ્યો. એ નિબંધનો વિષય હતો: ‘મારું સ્વપ્ન!’

અને એ સોળ સત્તર વરસની યૌવનમાં પગરણુ માંડતી તરતરતી કિશોરીઓ એ નિબંધમાં કેવી કેવી ભ્રમ્ય આશાઓ વ્યક્ત કરે છે! એમાંથી એક પણ છોકરી ધરતી ચાર દિવાલોમાં યુગવા નથી મામતી, રાષ્ટ્રને માટે દના થઈ જવાની એક પણ તક જતી નથી કરતી, રાષ્ટ્રને વિકાસોન્મુખ બનાવવા સ્વાર્થને ક્યાંય પણ રજૂ નથી કરતી, એકેય શબ્દમાં ક્યાંય શેતરબેડા, પ્રેમની પોમતી વેતવાશ કે નામદાઈનો સૂર પણ નથી નીકળતો.

રાષ્ટ્રની એ ભાવિ માતાઓ એમનાં સંતાનોમાં પ્રેરણાના કોષ પાછીજ શકે ને?

માધ્યમિક શાળાનું હેલ્થ વરસ પૂરું કરીને શાળાને હેલ્થ સનામ કરતી રખતે જે સ્વપ્નો એ સેવે છે એ આપણે જેઈએ સ્વપ્ન હોવા છતાં એ હવાઈ કિલ્લા નથી કે એમનાં સ્વપ્નોને તોડી પાડતાં વાજીઓ વડીલો કે રાષ્ટ્રની કોઈ પણ તાકાતના

રશિયાથી, એના સામ્યવાદથી ભડકતા આપણે એનું કેટલુંયે સારું અને અનુકરણીય પણ ગુમાવતાં રહ્યાં છીએ. માધ્યમિક શાળા છોડતી કિશોરીઓ સાથે આપણી એ જ દક્ષાની કિશોરીઓ સરખાવતાં આપણને આ લેખમાં જાણેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે. આપણી ભડક ભય અને ખુમારી આવે એ લોકશાહી પ્રબળ પ્રથમ લક્ષણ હોવું ઘટે.

એમને અવરોધો નથી એ રામને કુળીખૂ વના- પચામાં એ બધાં પૂરતો સહકર આપે છે.

છિગ નામની કિશોરી અખ્યામ પૂરો કરીને પોતાની જાતને દર દરના પોતાના વતન સાઈમીરીઆમાં જતી નિહાળતી વખતનું એનું સ્વપ્ન રજૂ કરે છે:

‘મારો ડોળો ચુરકોથી ભભળેલો હતો. એ બધાં કૅલેન્ડરમાંથી ડીઝીઓ મેળવી ચૂક્યાં હતાં અને હવે દિક્ષક, દાકતર, ખેતી-નિષ્ણાન અને ઈજનેર બનીને જઈ રહ્યાં હતાં. હું પણ એમની સાથે હતી મહા-શાળામાંની પરીક્ષા મેં પસાર કરી દીધી છે અને હવે હું સહિત્યની અભ્યાસિકા બની ચૂકી છું. મારું સ્વપ્ન સાચું થઈ ગયું—બાળકોને ભણાવવા માટે હું જઈ રહી છું.’

અને આ કિશોરીનો મહાશાળા-પ્રવેશ હજુ તો પાકી છે! છતાં એના સ્વપ્નની મુક્ત વિચારસંજ્ઞા એના નિશ્ચયને બર લાવવામાં કદી પણ નિષ્ફળ નથી ખરી?

યેનેનાએ પોતાનો નિબંધ પૂરો કરતા લખેલા પૃથાક શબ્દો:

‘મને નક્કર-વિશ્વ નનો શોખ છે. હું એ જાણતી નથી કે મને એ વિષયનું જ્ઞાન આત્મી મહાશાળામાં જવાનું મળશે. પણ એ દિવાસ્વપ્ન તો હું જોઉં જ છું.’

સોવિયેત રાષ્ટ્રની ૧૯૫૬ માં મંગળના ગ્રહ ઉપર પ્રવેશવાની આગાહી ઘેલેનાની નજર સામે હોવાથી એ આગળ લખે છે :

‘એ તદ્દન નિશ્ચિત છે કે મંગળના ગ્રહની ભૂમિ પર પહેલવહેલા સોવિયેત લોકો પહોંચશે. મારું એ સ્વપ્ન સાચું પડે એમ હું કેટલી ઝંખુ છું ! અને એ સાચું પડશે જ. સહુથી મોટી વાત તો એ છે કે દેશની જનતાનો મતભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને હૃદયપૂર્વકની સેવાથી દરેક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.’

રાષ્ટ્રલક્ષિતના કેવા સયોદ શબ્દો—અને તે પણ જ્ઞાણા છોડતી એક કિશોરીના. આપણા દેશની કિશોરી આવી મક્કમતા કેળવતી થાય તો આપણા રાષ્ટ્રની ઉન્નતિમાં કેટલી મોટી મદદરૂપ થઈ પડે ?

સ્વેતલાના નામની કિશોરીના નિબંધમાંથી થોડાક શબ્દો સંભળતાં જ આપણને કેવી લાગ્ય પ્રેરણા સાંપડે છે ?—

‘હું કળ અને શાક-ભાજીની નવી મતો તૈયાર કરીશ. લોકોને રોગમુક્ત બનાવવાનું અને આદર્શ ધરતું નિર્માણ કરવાનું મારું મુખ્ય કામ રહેશે. મરણ સંખ્યામાં ઘટાડો કરીને લાંબુ યુવકનું ‘પીકું’ ગડપીશ કે જેથી માનવ જોછામાં જોછું સો વર્ષનું તો આયુષ્ય, ભોગવી જ શકે.’

મેરિયા તો પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી ચૂકી છે કે ‘હું સ્થાપત્યવિદ્ બનવા માયું છું’. લોકો માટે ઉન્નત અને સુંદર ઘરો બનાવવા માયું છું.’

એની કલ્પના ૧૫-૨૦ વરસ આગળ દોડે છે અને :ણ પ્રદેશ જેવા ‘સાઇબીરિયામાં એક નવું આદર્શ નગર નિર્માણ’ કરવાનું સ્વપ્ન રજૂ કરી બાંધે છે. દાકતરી જેવા માનવહિતકારી ધંધા પસંદ કરતી અનેક કિશોરીઓ લખે છે :

‘મને દૈવ વિશ્વાસ છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે માનવી રોગને ભૂલી જશે. ત્યારે આ ધરતી પર માનવીનું જીવન કેવું સુંદર હશે !’

છન્ગા નામની કિશોરી તો દરેક કલ્પના બે ગવવા તૈયાર થઈ ને પોતાની સ્વપ્ન ભૂમિકા રજૂ કરે છે :

‘હું ભૂસ્તરશાસ્ત્ર-વિદ્ બનીશ’ એ સમજે છે કે દરેક ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ ગમતી ચીજ રસ્તામાં આવતી દરેક આડખીલીઓમાંથી માર્ગ કાઢવો એ છે.

માલીના નામની કિશોરીના શબ્દો તો પુરુષોના પુરુષાર્થથી પણ ચડે એવા છે :

‘ભૌતિક વિજ્ઞાન મને બીજા બધાંથી વધુ ગમે છે, અને હું ઇજનેર બનું એ ખૂબ સંભવિત છે. હું એટલી શક્તિ અને એટલો આનંદ અનુભવી રહી છું. કારણ કે હું એ શક્તિનો જ એક અંશ છું’.

અંતમાં, લીડિયા નામની કિશોરીએ પોતાના બાલ્યકાળમાં અનુભવેલા લડાઈના રિપ્પ દિવસોને રહેણા આપતા લખ્યું છે :

‘હું આપણાં ગામડાં અને શહેરોને કૂદ્યાં કાદ્યાં બેવા છું છું. હું આપણાં વાડી-વજીરોને અને અસીમ ખેતરોને બનાવથી લયી પડેલા બેવા છું છું. હું કંઈ છું કે આપણા દેશના બાળકોને પેલો લાયકર લડાઈઓ અને અગત-વરસાદ ન બેવાં પડે —જે મારા બચપનમાં મેં નજરે જોયાં છે.’

આપણા રાષ્ટ્રનું અમોહું યૌવનધન એક વિશાળ રાષ્ટ્રની ઉછરતી યૌવનશ્રીને ડાલે એક વધુ આશાને પોતાનામાં જિગાડે, અંકુરિત કરે. નાની નાની બાળ-ઓ પણ જ્યાં આટલી લાગ્ય કલ્પનાઓ સેરી શકે, એ બધીને બર આશુવામાં દરેક જાની અતુલ્યતા કામ લાગે એ આપણા ઉછરતા અને વાતાવરણના બાળ-શ્વાસ લેતા રાષ્ટ્રને માટે જરૂરી નથી ? ભાવિ માતાઓ આટલો મક્કન નિર્ણય કરી શકે તો એ રાષ્ટ્રની પ્રજા તો પોતાનું સ્થાન વિશ્વની વિશાળ વાડીમાં નિશ્ચિત પામી જ શકે.

સ્વપ્નોને પણ સાચા પાડવા મથવા માટે આવાં ઉન્નત સ્વપ્નો સેવવાં પણ જરૂરી છે. એ જ સચો સ્વપ્નસિદ્ધિને પંથ હોઈ શકે.

સાધારણ માધીયમ એમની હયાના માત્ર એ દિવસ પૂર્વે જ આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : 'કોઈએ રાજકીય આગદી કામચાલ કરી છે પરંતુ હજુ તેણે આર્થિક સામાજિક અને નૈતિક આગદી જીતવાની છે. એ આગદીઓ કામચાલ કરવી રાજકીય આગદી કરતાં વધુ મુશ્કેલ છે, કેમકે તેઓ રચનાત્મક પ્રકારની, કાર્મિક ઓછા ઉત્સાહ પ્રેરે તેવી છે. અંખો આજુ દે તેવી નથી.'

આપણે એ વસ્તુને ખ્યાલ કરવો જોઈએ કે આપણે મોઢે હવે પછી રાજકીયને અર્થ સમાજિક ન્યાય, સામાજિક સુખાકારી અને સામાજિક સંગઠન માટેનો પ્રયાસ છે આ બાબતને ધ્યાનમાં લેતાં, પછાત વર્ગને લગતી સમસ્યાનો ઉદાર અને વ્યાજબી ઉકેલ ધણો જ મહત્વનો અને છે.

વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પછાતવર્ગીયની સમસ્યા એક રિશ્તેવ્યાપી સમસ્યા છે. એવા દેશો, એવી પ્રજાઓ અને એવા ખંડ છે કે જેમને પછાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને જેઓ સામાજિક-વાદી અને સંસ્થાનવાદી સત્તાઓનો ભોગ બનેલા છે તેઓ આજે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. આપણે જો આપણાં ઘર આગચાના આના જેવા જ પ્રદેશો ઉકેલ બાવી શકીએ તો આ રિશ્તેસમસ્યાના ઉકેલમાં એ આપણા કાળાર્થ હશે આપણે સામાજિક અને ગૃહીય અખંડિતતાની લાગણી ઊભી કરવની છે આપણી જનતાને એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે આપણે બધા એક જ છીએ, એક બીજા પ્રત્યેની જવાબદારી ધરાવીએ છીએ - એક બીજાની સુખાકારી માટે, તથા આપણે બધાને સાથે જ જીવવાનું છે આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ ખરાબ સ્વાસ્થ્ય, અજ્ઞાનતા અને જોરદારીની વાતના સહેલો હોય તો તેની સમગ્ર પ્રજા પર અસર થવાની-પાંચળી બની જવાની.

જેને પૂરતું પોષણ મળતું નથી, પૂર્ણ કપડાં મળતાં નથી, પૂરી તાલીમ મળતી નથી, પૂરું શિક્ષણ મળતું નથી, સંજાળ સંપત્તી નથી. જેને યોગ્ય

પછાત વર્ગની સુખાકારી અને એ વર્ગની નાબૂદી માટે જે તપાસપંચ નીમવામાં આવ્યું છે એના અચ્છ તરીકે કામચાલેબ કાલેલકર છે. આ મનનીય વ્યાખ્યાન દિલ્હીની અખબારી પરિષદ સમક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું. છતાં- અછૂતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભા બે ત્રણ દાયકામાં સાવ હળવો બની ગયો છે એટલે આ પ્રવૃત્તિ ઠીક વેગવાન બનશે જ.

રીતે અપનાવવામાં આત્મા નથી તથા સમ્પૂર્ણ રીતે સોની વસ્ત્રે સમારી લેવામાં આવતા નથી અને તેથી જેઓ અસતોષ અનુભવે છે એવા લોભ એક જવાબદારીય છે, અકસ્માત રૂપ નહિ. ભારતનો માનવશક્તિ બે દાયકામ ન હોય, તંદુરસ્ત ન હોય, તથા સંગઠિત ન હોય તે આપણે ભારતી માનવ શક્તિની વાતો કરી શકીએ નહિ. રાષ્ટ્રની તાકાતનો ખાસ તેની કુમ જનસંખ્યા પરથી બંધાયો નથી હોતો પરંતુ એવા માનવીઓની સંખ્યા પરથી એ બાધી શકાય કે જે માનવીઓ આપણા પર ઝીમ રહી શકે તેમ હોય, -સારી તાલીમ પામેલ હોય તથા દેશ અને સમગ્ર માનવજાતના હિતમાં સંઘર્ષમાં કામ કરવાની શક્તિ ધારતા હોય. ભારતમાં દુર્ભાગ્યે આપણે સૈકાઓ પર્વત આ-જનતા તરફ દુર્નિશ દાખલું કે તથા ધર્મ, સામાજિક ઉચ્ચનીયતાના અભુજગત અદર્શ વડે આપણે ભારતીય માનવસમુદાય મોટા ભાગને અધે રીતે કચડ્યો છે. આપણે ઔદ્યોગિક સામાજિક અને જ્યોતિષ દૃષ્ટિએ પછુ બે-ભારે પર ભાર મૂકવાની તથા તદનુસાર સમાજના વિમાનો પાડવાની હદે ગયા છીએ.

આપણે 'વૈવિધ્યમાં એકત્ય' -યુનિટી ધન કાય-વસીંટી-ના સિદ્ધાંતનો વાતો કરીએ છીએ પરંતુ આપણે કેવળ વૈવિધ્યનું જ પ્રદર્શન 'કર્યું' છે.

આપણે માટે સમાજની અખંડિતતા સાધવા 'સરકારી ન્યાય' ના મુદ્દાને સમજવાનો સમય ક્યારનો થે ધર્મ ચૂક્યો છે, આપણે એ વસ્તુ કદી બૂઝવી ન જોઈએ કે સાંસ્કૃતિક મજબૂતીનો આધાર તેની કડીઓની મજબૂતી પર છે.

પશ્ચિમમાંથી આવેલા લોકો—વહીવટકર્તાઓ તેમ જ પાદરીઓ લાંબતના રાજકીય માળખામાંની આ નજીથી કડી રોકવાનાર સાં પ્રથમ માનતીઓ હતી. લશ્કરી માનવીઓએ પણ આપણી આ સામાજિક નમૂનાઈનો ખ્યાલ મેળવ્યો હતો અને તેનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો અદ્યતો સામે સમાજ તરફથી દાખવવામાં આવતા અન્યથા રૂપે સતો અને સાંસ્કૃતિક મુદ્દારેકાએ ઘણી વખત ધ્યાન દોર્યું હતું—પરંતુ અસ્પૃશ્યતા રૂપી આ અનિષ્ટમાં રહેલ રાજકીય ભાવનો ખ્યાલ સાં પ્રથમ મહાત્મા ગાંધીને આવ્યો હતો. પોતાની જાંડી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પ્રેરણા એમણે અસ્પૃશ્યતા એ ધર્મની સાથે સુસંગત નહિ એવી તથા માનવીને અણુભાજતી ગણીને ચિકારી કાઢી હતી. પરંતુ અસ્પૃશ્યતા—નિવારણને રાજકીય સિદ્ધિના રાજકીય કાર્યક્રમમાં સામાવવા પાછળ એમણે આ માનવતા રાજકીય મદરવને ખ્યાલમાં રાખ્યું હતું. હિંદુઓ, મુસ્લિમો અને ઈતરવર્ણી વચ્ચેના ભેદો પર ઝાર મુદ્દામાં રહેલ રાજકીય ભય પ્રત્યે રાષ્ટ્રનું ધ્યાન પણ તેમણે દોર્યું હતું. ધાર્મિક મુશળ ભારતની આધ્યાત્મિક, સાંસ્કારિક અને રાજકીય જરૂર છે અને એ રીતે ખેતી આપણે ભારતીય સમાજમાંથી પછાતપણાને નાશુદ કવાનો ત્યારે પણ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કેવળ હિંદુઓનો જ વિચાર નથી કરતા. પછાતપણું પછી એ હિન્દુઓમાં હો, મુસ્લિમોમાં હો, ખ્રિસ્તીઓમાં હો, યહૂદીઓમાં કે પારસીઓમાં, પરંતુ એ સમગ્ર પ્રજાનો નજીબ છે અને તેને નાશુદ કરવી જોઈએ.

અમારા કાર્યમાંની મુશ્કેલી એ છે કે આ પછાત પણા સંબંધી નિર્ણય કઈ રીતે કરવો? ખીજી પ્રજાઓ અને સામાન્યરીતે માનવ પ્રગતિની સાથે સરખાવતાં

સમગ્ર ભારતને ભૌતિક પ્રગતિ અને રાજકીય જાગૃતિની દૃષ્ટિએ પછાત દેશ તરીકે લેખી શકાય. અર્થાત્ આપણે પ્રમાણમાં પછાત એવા વર્ગોનો ખ્યાલ કરી એટલેથી જ સંતોષ માનવો રહે છે.

અમને જણાતી ખીજી મુશ્કેલી આ સમસ્યામાં જ અંતર્ગત છે.

આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારી છે કે આપણે લોકશાહીનો પૂરેપૂરો લલ મેળવવા મગના હેઈએ તો આપણે વર્ગરહિત અને નાંતર્યતના વાડા રહિત સમાજ જોવો રૂપે રૂપે છે. આ વસ્તુ તે જ અને કે જો ધર્મ, જાતિ, જાતિ કે ભાષાના ભેદોને બૂલી જવામાં આવે. પરંતુ વિવિધ જાતિઓના પછાતપણાને નાશુદ કરવાના ઉપાયો શોધવામાં આપણે જાતિ, વર્ગ અને જાતના એ જ સિદ્ધાંતોને માન્ય કરવા રહે છે કેમ કે આપણે જેની ખૂબ જ જરૂર છે, જેમની તરફ ધાણું જ દુર્લભ કસોળું છે અને જેમને ધાણું જ સહેતું પશું છે તેમને મદદ કરવાની છે અને આમ ખુદ આ ઈલાજ, આપણે જેને નાશુદ કરવા માગીએ છીએ તે અનિષ્ટને મજબૂત બનાવે છે. અમે જહુ જહુ તો આ જાતિભેદોને માન્ય કરવા સંબંધી સમયમર્યાદા આંકી શકીએ તથા પછાતવર્ગના આકીના વર્ગોની હરેણમાં લાવવા માટે ઝંખી પ્રયાસો કરી શકીએ પરંતુ એકવાર માન્ય કરવામાં આવેલું હોય તેને સડેકાઈથી છોડી દેતું શક્ય નથી. ખાસ કરીને એ પછાત વર્ગોને અપાતી છૂટકાણ અને અધિકારો ગેરલાભ કરતાં લાભપ્રદ બનતા હોય ત્યારે અમને સોંપવામાં આવેલી તાસના કાર્યક્ષેત્રની શરૂઆત પછાત વર્ગોને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી દે છે. શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ્સ-હરિજનો-શેડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ્ઝ હરિજનો અને અન્ય વર્ગો.

હરિજનો કે જેઓ અસ્પૃશ્યતા રૂપી સામાજિક કલંક સન કરી રહ્યા છે. જંધારણે બારપૂર્વક જાહેર કયું છે કે અસ્પૃશ્યતાને નાશુદ કરવામાં આવશે અને એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે કે દશ વર્ષની સુદત દરમ્યાન અસ્પૃશ્યતાનો સૌથી છેલ્લો અંશ નાશુદ થવો જોઈએ.

ત્યાર પછીનો વર્ગ ગિનિંગ-શેન્યુ દૂર્ઘજ્ઞ કે જેઓ અદુક્ષા પડી ગયેલ છે. તેમની મુશ્કેલીઓ અને રિટર્નણાઓને ખ્યાલમાં લેવામાં આવેલ છે અને તેમને અધિકારો અને છૂટછાટો આપવામાં આવેલ છે.

બાકીનામાં અન્ય પછાત વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે કે—એવા કે જેમને અછૂત તરીકે લેખવામાં આવતા નથી અથવા સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવેલ નથી પરંતુ તેમ જના તેમના પર ઠેકા ખેસાડવામાં આવેલ સામાજિક રીતે ઉત્તરતા હોવાની પરિસ્થિતિ રહેલ છે. આ વર્ગ વિશે મુખ્યત્વે જોવાનું રહેશે.

ત્યાર પછી પશુ બીજા વર્ગો રહે છે—જેવા કે જૂતપૂર્વ—ગુનેગાર ટોળાઓ, બીખારીઓ.

વિવિધ સરકારી સત્તાઓ તથા ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસેથી અકબાહિની અને અન્ય નિમત્તો એકત્ર કરવાનો અમારું પંચ ઈરાદો ગમે છે. એ આ બધા સાહિત્યનો અભ્યાસ કરશે તથા એ ઉપરાંત બારતમાંના

વિવિધ રચનાની મુલાકાત લેશે, તથા પછાતવર્ગના પ્રતિનિધિઓ અને તેમની મુખ્યકારીનાં રસ ધરાવતી અન્ય વ્યક્તિઓને મુલાકાત આપશે.

પંચનો અહેવાલ જે વિભાગોમાં ગૂંટ કરવાનું વિચારવામાં આવ્યું છે એક સરકારને ઉદ્દેશીને કે જેમાં પછાતવર્ગની મુશ્કેલીઓનો નિવારણ તથા તેમની સુધારણા માટે જરૂરી પદ્ધતિઓ દર્શાવવામાં આવશે બીજો વિભાગ રાષ્ટ્ર જોગો દશે એટલે કે તેમાં પ્રગતિ સમગ્ર રીતે થી કરી શકે તેમ છે તે આપવામાં આવશે.

પંચની રચના સળંગમાં અમે કેટલીક રીતો સંભળી છે. એ વસ્તુ તો સ્વીકારવામાં આવશે કે આ બાબતમાં પંચના સભ્યોનો ફાઈ અવાજ હતો અમને અમારી મર્યાદાઓનો ખ્યાલ છે અને અમે જેમણે આ બાબતેનો અભ્યાસ કર્યો છે એવા વિદ્વાનોની સલાહ લઈશું સામાજિક કાર્યકરોની સલાહ પણ અમને લાભપ્રદ થશે આપણે એવો નિર્ધાર કરીએ કે આપણે આપણી પેઢી દરમ્યાન જ આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવીશું.

★

પ્રતીક્ષા

નભને લગ્ય વિતાન,

જળભરિયાં વાદળમણુ ડોલે;

નભને લગ્ય વિતાન

ફરકે પીપળ પાન,

ટહુકે મોર સભાન,

ગિરિવરનું અંતર તલ ઝોલે, સરવશ્યું શુલતાન,

નભને લગ્ય વિતાન

કંઠે ઠો' કલગાન,

અંજો ઠોઈ તુફાન,

ભીંની રે! આંખડલી જોળે, મનગમતો મહેમાન;

નભને લગ્ય વિતાન

હસિત બૂચ

હજુ ગઈ કાલની જ વાત કહેવાય. જ્યાંએ રમત કરી એ બધાં સમજી શકેલાં પણ શરદ નહોતો સમજી શક્યો. શરદનો ભલો ભોજો અને ખાસ મિત્ર મોહન જ્યાંથી અંગત ગયો, જ્યાંએ એને ફાસાવી દીધો અને હવે મોહનને રખડતો મૂકીને જ ના મોહન સાથે લમ કરવાની ના પાડી બેઠી.

શરદથી તો આ જોયું જ શાનું જાય! પોતાની સગી બહેન અને જ્યાં ખાસ બેનપણી હતી. એની મારફત પણ જ્યાં સમજવાના બધા પ્રયત્નો કરી ચૂક્યો શરદની એ પણ વાતને ન તરખોડનાર જ્યાં પહેલી જ વાર શરદ સામે ચર્ચા બેઠી એ શરદથી ન સહેવાયું. જ્યાં બળજબરીથી પણ મોહન સાથે લમ કરવાની ફરજ પાડી.

જ્યાં, પોતાના જીવનના પ્રશ્નમાં આડી આવતી આ આડખીલીને કોઈ હિસામે ન સાંખી શકી. એ પોતાના જીવન વિષે વિચાર કરી શકે એવી વિચારશીલ અને પચીસીએ પહોંચેલી ભણેલી-ગણેલી અને દુનિયા દોઢેલી યુવતી હતી. એ મોહન સાથે લમથી જોડાય કે ન જોડાય એમાં શરદ તો શું કોઈ આડે આવી શાનું શકે? અને જ્યાંએ શરદનું હડહડતું આમાન કરી નાખ્યું. શરદની બેન પણ જ્યાંના આ વર્તનથી જ ના ડઘાઈ ગઈ.

આ બધી હજુ ગઈ કાલની જ વાત કહેવાય. શરદની બેન એક દિવસ કોઈ અગત્યના યુવકના પ્રેમમાં પડી. પ્રેમ કરવા જેવડી પાકટ ઉમર હતી એટલે એ અજુગતું નહોતી કરી બેઠી. જ્યાંના પ્રેમને આવકારનાર શરદ પોતાનો ભાઈ છે એ વાતની એને મોટી નિરાંત હતી. અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી એ પ્રેમ લગનું સ્વરૂપ લે તે પહેલાં શરદ આગળ એની બેન જ બહેન કર્યો. બેનને એમ કે ભાઈ પોતે જ સામે આવીને લમ કરાવી દેશે.

પણ એ વાતની બહેનશાતની સાથે જ ધુવાયુંવા

વિચાર અને આચાર. વચ્ચે હબર ગાડાનું અંતર રાખતી વાતડાહી આપણી યુવાન પેઢીનો નરો દંભા અ પ્રસંગકથામાં કેવો છતો થઈ જાય છે! આહાર એવા ઓહકાર એમ વિચાર એવા આચાર પણ હોવા ખૂબ જરૂરી છે. તો જ એ વિચારો બીજાને પણ અનુકરણીય બની શકે —આજે તો પોતાના વિચાર પોતાને માટે પણ અનુકરણીય નથી હોતા!

થઈ હોતો શરદ એની બેનનો 'ટાંડીયો ઝાલી'ને બહાર ફેંકી દેવા જેટલો જૂનવાણી બની શક્યો! વતન વિચારસરણીને છયોક વેરે જતો શરદ પોતાની સગી બેન માટે એક પથ નવા વિચારને અમલમાં ન મૂકી શક્યો. બીજાની બેનને બાવી બનાવવા ફેરી પડતો શરદ પોતાની બેને ખરા દિલથી કરેલો પ્રેમ ન સાંખી શક્યો.

વર્ષોથી સાથે ઉછરેલાં ભાઈબેન હોવા છતાં શરદને એની બેન પોતાના જીવનના મહત્વના પ્રશ્ન વખતે ન સમજી શકી. એક ભાઈના સહારે આવું મોટું 'પ્રેમ કરવા'નું સાહસ કરી બેઠેની બેન સહાન વિના ભાગી પડી. શરદનો ભોલ ન ઉઘાપનાર બેન એના આ વિરોધથી સમસમી રહી. ભાઈના પ્રગ્નશીલ વિચારો પોતાને માટે નથી પણ દુનિયાના બીજા બધા માટે છે એ વાતને કેમ કરી એ ગળે ન ઉતારી શકી સમજણી ચર્ચાત્મક ભાઈની વિચારસરણીને એ ઘૂંટની-ઘોળતી આવી હતી, એની હુંફ તો એ અત્યાર સુધી મા-આપના ઘરડિયા લમને ટાળી શકી હતી. અને પોતાના જ પ્રેમને આડે એ જ ભાઈ આવી બેઠો ત્યારે આવવાના અને દેખાડવાના દાંતનો બેદ સમજતાં એને વાર ન લાગી.

રેખા ધુ તે ચપતા ભલા આગમ પણુ માગે જ
કાઈ ગમન એક દિનસયો વધુ ટો દશે ઝાણ
જાણે મને રખ વાતો નાદ લાગ્યો છે. બહુજન-
સમાજમાં મને વિશ્વરત્નું દર્શન થાય છે દલિત,
પતિત પ્રમ સમાજમાં મને ના પાણુ ૦ પેલો દેખાય
છે. એથી તો આ ગમ કડવા મીઠા અનુભવો પ્રાપ્તી
પ્રસાદી ગણી પ્રસન્નતાથી માણ્યો રહે છે. અને જાત
જાતના માણસોને મળવું તેમની વતો સાંભળવી
અનુભવો માણવા તે કેવી મોટી વત છે !

[૧]

સાંસુવહુના અગડા તો ધેર ધેર થાય છે. પણ આ
તો જરા વિચિત્ર પ્રકારનો અગડો હતો હેમકોર
ડેશીએ અધિક માસ કરેલો રોજ એક ટંક રૂબે
અને સંજના મંદિરમાં કયા સાંજળવા જાય તેમણે
બહાણો જમાડીને અધિકમાસ ઉજવ્યો હતો બ્રાહ્મણો
જમાડયા અને ઉપરથી જોડ લૂગડા આપ્યાં. હેમકોર
ડેશી ધર્મિષ્ઠ છે, દયાળુ છે એવી વાદવાદ બોલાઈ
પણ એ જ હેમકોર ડેશી તેમના મેઠા દીકરાની
વહુ મણિને તત્કાલી રહ્યાં હતાં : ‘જા, આવી છે તેવી
પાછી જા...ખાલી હાથે આવતા તને ચરમ નથી
આવતી !’

મણિ રડતી હતી તે કાકજીવી કરી હોય તેમ
નમ્ર ભેરે રડતાં રડતાં કહેતી હતી

‘આ, માન ભાઈની પ્રિયિતિ નરમ છે બીચા !
હાથે પગે છે. એ ક્યાંથી જોડ લૂગડાં કંઈ એ તો
દેવું કરાવે પણ એનને સાડયો પહેગવન પણ મે જ
એના, ધરના, દેહર, જોડિ, ના, પાડો.’

આવો ખુવાસો સાંભળી હેમકોરડેશી ઝાંટ્યાં
રહે ? તે ત હજી બેઠાં :

‘ભઈનું આટલું લાગે છે તો અલી સા માટે
આરી ? જા ભાઈના ધેર જ રહેજો...’

અને ડેશીએ જામડાં આપ્યાં.

વહુ પિયેતી જોડ લૂગડાં વગર આવી તે

‘ખમાયું’ નહિ

ગયા અંકથી શરૂ થયેલો આ વિભાગ
એના ટૂંકા પ્રસંગોથી વાંચકોને સવિશેષ
આકર્ષક થઈ પડ્યો છે. તેમાં પણ
આપણું ગામડું જ મુખ્યત્વે એનું પ્રસંગ-
ક્ષેત્ર હોય છે. જનતાની જમાનનો
એ જ સાચો તાગ ગણાય.
દરેક અંકે આવા પ્રસંગો આ
શિર્ષક નીચે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

અધિકમાસ ઉજવ ૧૨ બહારોને જમાડી કપડાં
વહેવનાર ડેશીએ વહુને એ ને એ વખતે
તગડી મૂકી

[૨]

આ ખામુના ગામડાંઓમાં યત્તો પવન વાયો
હતો હું ગામમાં ગયો ત્યારે જયારો ધામધુમ ચાલી
રહી હતી. આ ગામમાં હું અગાઉ આવી ગયેલો
ઝટલે લોકો ઝાળળે છે, મને જોઈ એક જણ
બોલી બેઠો :

‘આગે...આગે સેવકરામ સારું થયું’ તે
વનાવર અવસરે આરી ચડ્યા’

‘શાનો અવસર છે !’

‘કેમ ખબર નથી ? અગા... રેડાએ (પક્ષે)
જગા કરાવ્યો હતો તે આગે પૂર્ણાદિતિ છે એ
નિમિત્તે ચોાશી કરવી છે તમેય બહાણુ જ કહે-
વાઓ ને. સૌની સાથે તમેય બેસી જાઓ.’

હું તો આભો થઈને સાંભળી રહી અને તપાસ
કરીને પૂરી વાત જાણી. ત્યારે તો હસી જઈ ગયો.

ગામમાં મે રોડા (પસ) છે. એક રોડાએ પાંચેક
હજાર ખર્ચાને યત કરાવ્યો. એટલે બીજા રોડાને
જોરે ચડ્યું. તેણે મળી સાત હજાર ખર્ચાને મોટો
યત કરાવ્યો ડીક ડીક થી હોમ્યું. અને ઉપરથી
ચોરાશી કરી પરગણાના બ્રાહ્મણોને જમાડના હતા.
આ ગામમાં અગાઉ ગયેલો ત્યારે ગામ લોકોએ
મારો સમક્ષ ફરિયાદ કરેલી :

‘સેવકર મા તમે ગામનું એક દુખ ન કાઢો ? ગામમાં ફૂવામાં ઉનાળામાં પાણી સૂકાઈ જાય છે. સંસ્કારમાં લાલામણુ દૂરીને યોરીંગ કરાવી આપો તો ગામનું દરદળ ફેરે.’

ત્યારે પણ મેં કહેલું, ‘દરેક બાળકમાં સરકાર પર આધાર રાખવો તે ઠીક નથી. આ કામ ગામનું છે તે ગામે કરવું જોઈએ. ગામ ફેડફાળો કરીને યોરીંગ મૂકાવે. દિનજાખાં તમે બધા તણાકા મારે છો એના કરતાં જો ફૂવો ગાળો તોયે પાણી વધે. હાથ જોડીને બેસી રહે કોઈ કામ થાય ખરું.’

એ ગામને પાણીની ખાતે ચે તકલીફ છે. પણ તેને ફૂવો સુધારવાનું ન સૂઝ્યું અને આ રીતે ગામના બાર હામર રૂપિયા યજમાં ખર્ચી નાખ્યા.

મને ગામના આગેવાન જમવા માટે તેડવા આવ્યા ત્યારે મેં કહ્યું :

– ‘તમે સાચો યજ કરી ઉજવણી કરો પછી હું સાંભા પાલે પ્રસાદ લેવા આનીશ.’

‘સેવકરમ.. આ યજ નથી...કેવ: વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવીને યજ કરાવ્યો છે.’

‘પણ હું તો શ્રમ-યજમાં માનું છું; યજતો સાચો અર્થ પણ એ જ છે. આ દેશને શ્રમ-યજની જરૂર છે. તેમાંથી જ શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થશે. એવો યજ કરો ત્યારે બોલાવજો.’

અને એ દિવસે મેં ઉપવાસ કર્યો.

[૩]

હું મંદિરમાં બેઠો બેઠો રોજન શી લખી રહ્યો હતો ત્યાં એક જથ્થો બોલાવતા આવ્યો :

‘સેવકરમ આલોને ..પેલો મગન અવગાઈ કરે છે.’

જઈને જોઈં છું તે ગાય વચ્ચે નાનું ટાણું વળ્યું છે. બધા મગનને કંઈનું કંઈ સંભળાવી રહ્યા છે, વાત એમ બની હતી કે મગને ગામનો હવાડો

જોડ્યો હતો ખરું જોતાં તો ગામે જ મગનને હવાડો જોડવાની સવલત કરી આપી હતી. તેની રિયતિ એક સાથે ને બે વૂટે જોવી હતી. મધીને તે સસાર ચલાવતો હતો. છાકરા મુખમાં શુભાસ્તી કરતા હતા.

પણ મોંઘવારીમાં કંઈ બચતી શકતા ન હતા. એટલે હવાડો જોડે તો વળી તેને વરસ દાંડાના દણા મળી રહે એમ સમજી ગામે હરફાઈ ન કરતાં મગનને જ જોડવા આપ્યો. એ મગન ગામ વચ્ચે હેડો લઈને બેઠો હતો અને સૌને કહેતો હતો :

‘ના, હું હવાડો નહિ જોડું.’

જે મોરેરા હતા તે કહેતા :

‘અથવા તારું તે લમી મયું છે કે શું ? શું છે તે હવાડો નહિ જોડે ?’

‘અમ તમને ખબર નથી ! મારો મોહન મુંગઈથી કમાઈને આવ્યો છે, હવે મારે શું દુઃખ છે. હું પણ તમારી હારે શું કરતા હુંકો લઈને ન જોશું ?’

લોકો મગનની મૂર્ખામી પર હસતા હતા અને કેટલાક તેને ધમકાવતા પણ હતા. પણ મગન કોઈનુંય સાંભળ્યા વગર એક જ જવાબ આપતો હતો.

‘હવે મારું શું દુઃખ છે...હું હવાડો શા માટે જોડું ?’

અને મેં બધી વાત સાંભળી મગનને પૂછ્યું :

‘પણ એ વાત તો કર કે તારો મોહન કેટલા કમાઈને આવ્યો છે ?’

‘કેમ...ત્રણસો રૂપિયા રોકડા લાવ્યો છે...હવે મારે શું દુઃખ છે !’

‘આ સાંભળીને મને હસવું આવ્યું. આ મગનને ધમકાવવો કે સમજાવવો !’

[૪]

‘એમના ત્રણસો તો અમારા પાંચસો...’

‘એમના પાંચસો તો અમારા સાડાસતસો...’

‘તો અમારા દોઢ હામર...’

‘અમારા દોઢ હામર...’

બોલનારા તો બોલે જતા હતા અને સાંમગનારા સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. અને આ મમતે ચડેલા વેવાઈઓ ક્યાં જઈને અટકશે નેનીય કાઈને ખબર ન હતી.

ગામમાં એ જાનો આવી હતી જાનો હતી જુદા જુદા ગામની પણ એક જ ધર્મી મે કન્યાઓ હતી. એક ગામવાળા ગામની માતાના સ્થાનકે ગયા. પૂજારીને કહ્યું અમારે માતાજીને જીવ ચાખવું છે અમારા ત્રણસો રૂપિયા દ્યો ખીખ જાનવાળાને ખચર પછી. તેમને થયું: આ તો નાક કપાય, એટલે તે જઈને પાંચસોની વાત કરી આવ્યા અને પછી તો રીતસરની હરીફાઈ શરૂ થઈ.

કન્યાનો આપ બને વેગઈ ઓની સ્થિતિ જાણતો હતો. ઉછીના પાસીના કરીને તો દાર્જિના લાવ્યા હતા મધીને ધરવ્યવહાર ચલાવતા હતા. તે કેવી રીતે દેઢ હજાર આપવાના હતા? અને ધર વેચીને કે ખેતર વેચીને આપશે તો તેમની દીકરી ખાશે શું? એ તાકડે હું એ ગામમાં હતો. એ બીચારા મારી પામે આવ્યા. મને કહે :

‘સેવકરામ! આ લોકોને સમજાવે ને...ચડસા ચડસીમાં ધર જમીન ગીરે મૂકશે અને ફટક દેવાળિયા થઈ જશે...મારી તો દીકરીઓ ખીખ માગશે ..

આપસા. હાથ ને હાથ માતાજીના મંદિરે ચાલો. એમને સમજાવો.’

મંદિરમાં જઈને જોકે છું તો તમારો જોવા લોકો એમના થયા હોય તેમ લોકોની દૃક જામી હતી. સૌને મફતનું નાટક જોવા મળ્યું હતું આ અજાન વેગઈ ઓને વાળવ.વાળા પણ ત્યાં ન હતા. એ તો આમળ પાછાજો વિચાર કર્યા વગર ચડે જતા હતા.

હું આ પરગણામાં ઠીક ઠીક જાણીતો થયો છું. એટલે લોકો મારું જરા સાંઝળે છે. એ બંને વેગઈને એક બાગુએ લઈ જઈને શાંત કર્યા. સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો...શું કરી રહ્યા છે તેનું જ્ઞાન કાઢ્યું. અને બંને જણા પામે મંદિરમાં થોડા પૈસા અપાવ્યા ને થોડાક પૈસા શાળામાં અપાયા.

આપણો ગદુગદુન સમાજ આવો ગડો થયેલો છે. મારે આવા માણસો વચ્ચે રહેવાનું અને જીવવાનું છે. આવા અજ્ઞાત સામે જ ભયે શિક્ષિતો ઉગેલા કરી શકે, મારા જેવા સેવકથી તો કેમ થઈ શકે! એટલે તો હું પણ તેમનો થઈને તેમની વચ્ચે રહું છું.

★

સ્થિત પ્રજા

ગત જિંદગીની આંધી ને પથ દોરતી જ્યોતિ સમી શતરંજ જીવનદાવમાં કદી જીત થઈ કદી આથમી. કદી આભજીંચી આફતો, કદી વિજયની વરમાળ ને કદી કાળજી કોરી જતી સહી વેદના અતિ કારમી જીજી રમેલ-શરજીઈ કદી, મિહલ. ખીતો. જીજી રમેલ. કદી ગીત અટક્યું, વાદ તૂટ્યું, વિરહ વેદન પૂર વહાં. રાત-દિન, વિયોગ-મિલન, હાર-જીત, આશા-નિરાશા પ્રથિત જો જીવને સદા તો હૃષ્ટ શાને શોક વા?

જયન્તીલાલ સાહ

‘સર્વોદય કે સામ્યવાદ?’ એ ચાલુ લેખમાળાનો હપતો અનિવાર્ય સંલોગોને લીધે આ અંકમાં આપી શકાયો નથી.

—સંપાદક

મણિ માણેક ને રજરાશિ

ભીડી અચાનક અંગની ઉપર કયાંથી આ રજરાશિ રે ?—ધ્રુવ.

કંચન જેવી કાય બનેલી,

અચરજ પામી કાંઈ ન સમજી

ભીડી રજ મુજ અંગ ?

કરી બિલા હું ત્રિભંગ :

આ રજરાશિ રે ?

આ રજરાશિ રે ?

ગાગર લરવા ગોરજ ટાણે

તારે ચરણે પુણ્ય સાથે

ગઈતી જમના-ગંગ :

મૂકયા પાપ-પ્રસંગ :

આ રજરાશિ રે ?

આ રજરાશિ રે ?

વાંછી ગાગર શિર પર મૂકી

કલંક મારાં રંગે તારાં

કોઈ નહીં મુજ સંગ :

ચરણો ને નવરંગ :

આ રજરાશિ રે ?

આ રજરાશિ રે ?

પાછાં ફરતાં લોક બિચરતાં

પુણ્યલોક તુજ મુદ્રામાં મુજ

આ શા એના ઢંગ ?

સોઢે પાપનું નંગ :

આ રજરાશિ રે ?

આ રજરાશિ રે ?

નિંદિત નહીં પણ વંદિત કીધી

મારે મૂર્ખ તરંગ :

આ રજરાશિ રે ?

ન દવર લાલ પટેલ

*

મોટે મીટ

વાંચું જોઉં કાવ્યો રંગુ હું ચે થોડે થોડે
તારી મૂર્તિ સામે રાખું, લજ્જા તેથી ચે ન લેશ.

ભાગે ઉરે ભિન્ન ત્યારે જોઉં લોકે લોક
ભિન્ન સાથે બાધ બાધા કરતાં થાયે કલેશ.

સાથે તારી, સોડે તારી, ગાદ લપાડું એજ-
કાર્યો મારાં, વૃત્તિ મારી, દષ્ટિ તુજ સમીપ.

તારી દષ્ટિ સાથે દણેદણ રાખું સહેજ,
દર્શન તારું મારી સામે રહેવું મોટે મીટ.

પ્રવાત

‘સમયનાં ક્ષીર-નીર’—એ નોંધનું મેરટ સમયસર ન આવી શકવાથી આ
અંકે મૂકી શકાયું નથી.

—સંપાદક

અંખિમાતિ પકડવા આલો સેનાપતિ એને કે. કરી બહાર ગયો અને એક કાગળી ચીસ પાડી રાજપુત્રી અમરાવતી જમીન પર પટકાઈ ગઈ મહા મૃત્યુ કમન તો એ દરમિયાન અવાજ ચર્ચા ગયો એની દૃષ્ટિ સામે આ મી સુનિચ્છિત ચક્ર ચક્ર કરવા લાગી હુન ને એની પ્રેયસા રાજપુત્રીને લઈ ચોપ રાજની હદ પાર કરી જવાની એની ઇચ્છા પર ન આવી

*

વિક્રમની આરમી સગીની એ વાત છે દ્રવિડ દેશમાં મહાકવિ કમને ગમાવતાગી કાલ ગંગ વહેતી કરી દીધી હતી એ મહાકવિ લોકકંઠે રમતું થઈ ગયું હતું ચોનરાજે પણ કમનનો આર કરી તેને પોતાના રાજકવિ તરીકે માન આપ્યું હતું દરબારમાં આ કવિને ચક્રવર્તી રાજની પડખે જ સ્થાન મળતું

અંખિકાવિ એ કવિનો એકનો એક પુત્ર હતો ચોનરાજને અમરાવતી નામની એક સુદૃઢ, લાખેણી દીકરી હતી રાજકુમારી અને કવિપુત્ર નાનપણથી સાથ રમતા સાથે ફરતા સાથે સગીત હેડતા અને પછી તા સાથે જિલ્લી ગાળવાનું પણ નક્કી કર્યું અમરાવતીએ કોઈ રાજકુમાર નહિ પણ આ સર રાતી પુત્રની આમમાં અમી છાત્રી દીધી અને અંખિકાવિને મન પણ એ જ જિવત કવિતા બની ગઈ

આ પ્રેમકહાણી કઈ છૂપી ન રહી શકી ખુદ નામને પણ એ જાણી રાજની કન્યા બહુવિધ દીકરાને વરે અને અમરાવતી પર કવિનો દીકરો અમ જન્મ કરે એ ચોનરાજેથી સદી સમય નહિ એની આખમાયી આગ ઝંવા લાગી પણ કવન તો એનો પરમ મિત્ર હતો કવને તો ચોનરાજ એક એક ધરમાં ને હવેમા વાસ કર્યો હતો એના પુત્રો એકાએક પોતે વધ કરી મેસે તો રોકકવિ ધન્ય એટલે એણે સુખિ કરી

શ્રી-પુરુષના મનાતન પ્રેમને સનાતન કાળથી આરંભીલીઓ અને અડચણો આવ્યે જ ગઈ છે પ્રેમ આટે અવરોધ ન આવે ત્યાં સુધી એને પ્રેમની મહોર લાગતી નથી કે શું ? આ વાર્તા પણ ઇતિહાસના એક પાનાને કેવી મહોર મારી બાય છે ।

એલગે રાજદ બાર બારોગે છે રાજની પડખે જ કમન બેસે છે ને તેની પાછળ અંખિકાવિ ઉભો છે ધીરે રહીને રાજને કબજાન પૂછ્યું

‘કવિ રાજ’ રાજપુત્રી પર કોઈની દૃષ્ટિ પડે એના પર કોઈ કામજી કરે તો તેને શા શિક્ષા કરીએ ?’

‘રાજેશ્વર ! એ યુવાની સમ તો સિ રોકે ધઈ શકે’

‘પણ કવન ! તમારા પુત્ર અંખિકાવિએ એ યુવો કર્યો છે ન્યાય તમારા હાથે તોનાઈ ચૂક્યો છે

‘જાને રાજ ના તમે મારા મિત્ર અણુ મારો એકનો એક પુત્ર શું મેંથી આવી દૂર મરકી કરી શકતી હશે ? પણ જાને તમારી ઇચ્છા તાર પડે કમ ને હવે આ ચોનરાજી બૂમ તર પમ મૂકવાનો અધિકાર નહિ રહે’ એમ કહી ભગી સમામા કવન પોતાના આસન પ થી ઉઠ્યો એના મોં પર મમ મીની છાઈ ગઈ હતી એની પાછળ અંખિકાવિ પણ ચાલી નીકળ્યો આ મી સમા દિગ્ગમ થઈ ગઈ । અને હાક મારી ‘રિને રોકવાનું મન થઈ આવ્યું અને મીશ જ ક્ષણે એણે બૂમ મારી પણ ખરી ‘કવિરાજ ! થોભો પણ તે પડેનાં તો કવિ ને કવિપુત્ર રાજસભા છાડી ક્યા નયે આ ના મયા હતો

તામીન મહાકાવ્ય રામાવતારનો રચયિતા મહ કવિ કમન એને ધીર એને શિષ્યસમુદાય સંગત ને

કાવ્યગ નથી વાતાવરણને સદૈવ ભરી દેતો હતો. કવિને અવના-જઈ તેમણે વીણા છેડી. રાજ તો વીણાના એ ઝંકાર સાંભળી કવિના મુખ પર પ્રસન્નતાની રેખાઓ પસરી જતી પણ આજે એમના મોં પર નરી ગંભીરતા જ છવાયેલી હતી.

‘અંધ કરો એ સંગીત. છોડો એ કાવ્યગાન. રામાવનારને નહોત્રાં પાણીમાં પધગવો આવો. કંબન હવે ચોલેનજનો કવિ નથી રહ્યો.’ એ શબ્દો સાંભળી શિષ્યો ચોંકી જઈયા સંગીત ને કાવ્ય શમી ગયાં. પછી અંદરના ખંડમાં જઈ કંબને પુત્રને યોગ્યાઓ ને કહ્યું:

‘બસ ! આપણે હવે દૂરદૂર કોઈ અજાણ્યા દેશમાં ચાલ્યા જઈએ. આપણે તો કવિ છીએ. ક્યાંયે આશ્રય મળી રહેશે. તારો ચોલરાજ વધ કરે પછી મારું જીવન ક્લેશમય થઈ જશે. તું જ મારું જીવન, તું જ મારી ભવિષ્યની અભિલાષા છે. એક તરફ કાવ્ય અને બીજી તરફ આ કાવ્યના વારસદાર ઉપર ડાળી જમણી આંખ દારી મેં જીવન ચલાવ્યું છે. તારો વધ મારી વૃદ્ધાવસ્થાને ધૂળ ભેગી મેળવી દેશે. મારે અણુ, ધણી પણ વાર લગાડ્યા વગર, તું મારી પાસેથી ઝૂંટવાઈ જાય તે પહેલાં આપણે અહીંથી નાસી છૂટીએ.’

‘પિતાજી ! અમરાવતીને મૂકી માર.થી નહિ આવી શકાય. મારો પ્રેમ એવો કાયા ધડા જે. નથી અમરાવતી કરતાં મને મારું જીવન વધારે વહાલું નથી. બાપુ ! તમે જેમ તમારી પ્રતિભાને શબ્દબદ્ધ કરી તેમ માંગ હવેલી જામિં અમરાવતીમાં મૂતિમંત થઈ છે. મૃત્યુ ! શિરચ્છેદ ! પ્રેમ આગળ મૃત્યુ તો ક્યારનુંય મરી ગયું છે. મૃત્યુ નાથે પેલો પાર જઈ ત્યાંથી હું પ્રેમની વીણાના તર છેડ્યા કરીશ. ભાગી છૂટું તો અમરાવતી શું માને ? એક કારણે હૃદય સોપાનો એને પરતાવો ન થય ? મારું મૃત્યુ તો એના પ્રેમની જ્યોતને પણ અખંડ પ્રગટાની રાખશે.’

અંગિકાપતિના શબ્દો કવિના હૃદયને ભેદીને સોસરા નીકળી જાય છે રામ ને સીતાના અખંડિત પ્રેમનું કવિ અહીં પોતાના પુત્રમાં દર્શન કરે છે. પણ કવિએ છેવટે પિતા છે :

‘પણ અંગિકાપતિ ! તારા મરણને આંચકો કંબન નહિ સહી શકે, રામના વિયોગે દશરથની શી સ્થિતિ થઈ હતી ! બાઈ ! તું જીવતો હોઈશ તો ફરી કોઈ દિવસ અમરાવતીને પામી શકીશ. મર્યા પછી શું ?’

‘પિતાજી ! એમ છેલ્લે દર્મ, મરણના ડરથી ભાગી છૂટી અમરાવતીના પ્રેમની આશા ભવિષ્યમાં રાખવી એ શક્ય જ નથી. પણ હું અમરાવતીને ચાહું છું તેના કરતાં એ મને શતશઃ વધુ ચાહે છે. મને ન જ્ઞેનાં એ તરફથી મરી જશે અને એ વાત જ્યારે હું સંભાળીશ ત્યારે બાપુ, પેલા દીવ્યમિથુનની દશા થઈ તેવી મારી થશે !’

કવિથી હવે યોગી શકાય એમ રહ્યું નહિ. પારધીના બાણથી વીંધાયેલા કંબનના નિરંદે કૌંચીએ માથું પટકી પ્રાણ છોડ્યા ! એ કલ્પનાએ કવિ અંતર્યુષ્ઠ થઈ ગયા

એવામાં બારણું ખખડ્યું. રાજકુમારી અમ । વતી હંફળીફાંફળી અંદર આવી. એ બેઈ કવિ ફરી સન્નગ થયા. અંગિકાપતિના મુખ પર પ્રસન્નતાની સુરખી છવઈ ગઈ. એણે આવીને કવિને પ્રણામ કર્યા

‘બાપુ, કવિરાજ ! અંગિકાપતિનો કંઈ જ વાંક નથી, ગુનેગાર હું છું. મેં જ એને પ્રેમના પાશમાં નાખ્યો. મને શિક્ષા કરી એને બચાવે પિતાજી, અંબુ વગર મારું જીવન એક ધડો પણ નહિ ચાલી શકે.’

કંબને અમરાવતીને પોતાની સોડમાં લીધી : દીડરી ! કવિ પ્રેમને સમજી શકે છે. મોટા, આપણે ત્રણેય એવા દૂરદૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જઈએ. જ્યાં નિર્દોષ પ્રેમ ખાતર દેહાંતરની રિક્ષા મળતી હોય

ત્યાં રહેવાનો શો અર્થ? પણ હવે જરાયે વાર લગાડવી ન જોઈ એ.

‘હા, સિતાજી તમે ને અણુ જ્યાં જવા ઇચ્છતા હશે ત્યાં એની છાયાની માફક હું પણ ચાલી આવીશ : નામની પાછળ સીતાની જેમ’

અમરાવતીના શબ્દો હજી પૂરાયે નહોતા થયા તેનામાં બહારથી એક અવાજ ધૂરકી ઝીંક્યો :

‘ક્યાં છે એ અભિષેકપતિ?’ અમરાવતીએ લગાડક દઈ ને બારણું ખોલ્યું ને સામે પ્રતિધ્વનિ કર્યો :

‘કોણ છે એ અભિષેકપતિને આમ દાક મારનાર?

‘રાજકુમારી! હું તો છું રાજસેવક. ચોવરાજનું કુમાર છે કે શિરચ્છેદ માટે, જ્યાં હોય ત્યાંથી અભિષેકપતિને પકડી લાવવો.’

‘પણ કોટવાલ, મારું તો એ સર્વસ્વ છે, મારું જીવન, અરે એથી પણ વિશેષ’

‘હા બહેન! પણ એ તો રાજઆસા.’ કોટવાળની આંખની નિશાની થતાં મનમેરકોએ અભિષેકપતિને પકડી લીધો અને રાહી નીકળ્યા.

★

સાચુજય

પ્રભાતનો પહેલો પહોર શરૂ થઈ ગયો હતો. હું ફરતી ફરતી વિશાળ સરોવરને કાંઠે આવી પહોંચી. કમળથી લચી રહેલું આ સરોવર જોતાં મારું આળપણ સાંસરી આત્મ્ય : તરતાં તાનુજ શીખેલી અને એકવાર કમળ લેવા માટે સરોવરમાં થોડેક દૂર પહોંચેલી એકને બદલે એ કમળ તોડી તો લીધાં. પણ પાછી ફરતાં થાકી ગઈ હતી પણ કામ કરવા ના પડી જાયો. ફરતું ફરતું થઈ રહી હતી. અને સરોવરની પાળ ઉપરથી મોઢિયાં ધૂમકાનો અવાજ સંભળાયો બીકની મારી પાણીને કાપવા તો લાગી પણ આખના પલકારામાં માન દેદને પાણીમાં અદર જોયકોનો દોડો. મારો આજ-ગોઠિયો મને ફૂલતી જોઈ ગયેલો એટલે દોડી આવેલો. પછી તો એણે મને તરવાના અનેક દાવ શીખવ્યા. હું પાવરથી બની ગઈ. આજે કમળથી લચી રહેલા એ જ સરોવરને આરે હું એકલો જોઈ છું. વીસ-વીસ વર્ષને વટાવી ચૂકેલી હું મારા એ ગોઠિયાને આજે શુભચી જોઈ છું. દૂર દૂરના એક શહેરમાં એ જાણવાને આવ્યો ગયો છે રાજાઓમાં પણ ઘેર આવતો નથી. હું રોજ આ સરોવરે એની માટે સાંવન મેળવું છું. રજા આજે મળ્યાની સ્મૃતિ રહેલા સરોવરમાં ફરીને—ફરીને—જાણવાની ઇચ્છાને રોજે જોઈ રોકવાની સ્મૃતિ આસપાસ કોઈ નહોતું મેં કપડાં જોતાં. છેલ્લું વસ્ત્ર જોતારીને પાણીમાં ખાજકી ત્યાં તો પાળ ઉપર કાઈને જોવાયો. હું સરોવરમાં જીંડે પેસી ગઈ. દૂર દૂર કમળ-વેન પાસે પહોંચીને પાળ તરફ નજર કરી તો એ જ મારો બાળ-સાથી. દર્પાંશમાં પાછી ફરતાં કમળવેલના મુળિયામાં મારા પગ ફસાઈ ગયા. મોરી અકળ-વકળતા એ પારખી ગયો. મારા પગ એણે આવીને છૂટા કર્યા. થાકી નહોતી તો ય એની વિશાળ છાતીમાં સમાઈ ગઈ. અમે, બન્ને કિનારે આવ્યા ત્યારે જ યદ્ય આચ્ય કે મરી કયા તો સૌંવ નિર્વસ્ત્રો હતી!

અનુ. અ શો ક હ ધ

પ્રી. જાઓ શું અનુભવે છે તે તો હું નથી જાણું, પરંતુ એટલું જાણું છું કે, જેનું કારણ આપણે હું સાવ અશક્ત છું એવો અકથ્ય ભાવો વિષાદ હું ક્યારેક ક્યારેક અનુભવું છું. શું એ કશા અપુરસ્કૃત પ્રેમ અથવા વિદ્વંસ આશાની સ્મૃતિને આભારી હોય છે? રહી રહીને આમ ભાવગર્ભ નીકળતું અને હૃદયને વ્યથિત બનાવતું એ શું હોય છે? મનુષ્ય, સૃષ્ટિનું એ મહાન રહસ્ય, ઈશ્વરને માત્ર નહિ પરંતુ તેની પોતાની જાનને સુધ્ધા એક રહસ્યરૂપ છે.

ઈન્દ્રિયના સંસારિયનેના વિદ્યાર્થિના દગ્ધાન્ન પર મેં આ સુંદર દર્શનુક્ત ઉક્તિ સોનેરી અક્ષર પ્રતિરેલી જોઈ :

‘ઓ ખુદા, અમારાં જીવાનીનાં સપનાં અમને ધૂનઃ પ્રાપ્ત કરાવ અને તેમનો દર્શાશ પણ પાર પાડ !’

પશ્ચાત્તાપ એ ખરેખર ધણીયે વાર નાં પાપોનું પ્રસ્થાનથીંદુ માત્ર બનતું હોય છે.

‘પ્રતિકૂળ વ્યવસાય અને નિષ્ફળ ઉદ્યમ પાછળ વહી જતા સમયના કરતાં બીજા કશાથી મને એટલી ગ્લાનિ નથી થતી. દિવસોના મૃત્યુ પર હું શોક કરતો અને મારા અસ્તત્વની નિરર્થકતા પર ગ્લાનિ અનુભવતો રહું છું.

માનવજાત હંમેશ સત્તા સામે સકંપ લક્ષિતભાવ-પૂર્વક નમતી રહેલી છે અને સદૈવ એમ જ નમતી રહેશે.

દુશ્મન પર વાર કરવાની સારામાં સારી તક જ્યારે એ જુદો હોય છે ત્યારે હોય છે; કારણકે એ

સાચો હોય ત્યારે હમેશાં સફળતાપૂર્વક પોતાનો બચાવ કરી શકે તેમ હોય છે.

મારી આ નાનકડી જીભે મારા પર શી શી મુશ્કેલીઓ આણેલી છે ! શી દુઃખદાયક મુશ્કેલીઓ ! અને છતાં યે હડાપણુ શીખીને એ લપકપાટ કરતી બંધ નહિ રહે.

મિત્રોની સુમારકપાદીમાં મને ઈર્ષ્યા જણાઈ છે, ઇન્સનોના ફેંસલામાં મેં ઉઘારતાનો અભાવ અને પ્રેમના મંદિરમાં જળ અને દેહનો.

મિત્રો બનાવવા સહેલ છે, અને મેત્રી નભાવવી મુશ્કેલ છે.

મેં પ્રેમની આમહભારી આરઝૂ સંભળી છે; પ્રેમનો ઉન્મત્ત આનંદ મેં અનુભવ્યો છે, અને અફ-સોસ, પ્રેમની જ્વલંત આગને ધીમે ધીમે કળગાઈ જતી પણ મેં જોઈ છે. કલ્પના મુજબ આકાર લેતો પ્રેમ ખરેખર મિષ્ટ છે—અને એથી યે મિષ્ટ પ્રતિદા-નની અપેક્ષા વિનાનો પ્રેમ છે.

‘તને જ્ઞાનું દુઃખ છે, નિયતમ ? આર્વા ખારાં આંસુ તું શાને વહાવે છે ? મારા પ્રેમમાં તને અવિશ્વાસ છે કે પછી આપણા ઉદ્વેગાસમાં તને કશી ભીતિ રહેલી છે ?’

‘મને તારા પ્રેમમાં કશો સદેહ નથી કે કશી ભીતિ નથી,’ પ્રિયતમે કહ્યું, ‘પરંતુ ઝડપભેર વહી જતો સમય—મારા દિલને દુઃખ અને દર્દી પ્રેરી રહેતી કાઈ ચીજ હોય તો તે એ છે.’

મં । દિલની તકતી પર મે મારા પિતાની આવા સત્યહરી શિખામણુ મોતરી રાખી છે તારાથી મોટાઓની સનાહને તુચ્છભરીશ નહિ કે તેની અવિચારીપણે અવગત કરીશ નહિ કારણકે જિંદગીના સિદ્ધાસરથી તેઓ દૂર સુની—તરી મર્યાદિત દષ્ટિ મર્યાદથી ધણે દૂર સુધી જોઈ શકતા હોય છે તારા સદ્ગુણીઓને સુખી કરવને તુ તત્પર ન હોય તો, કમમાં કમ એમને દુઃખ તો ન જ આવીશ તરી સમક્ષ સદા ઉચ્ચ આદર્શો રાખજે અને ઉદાત્ત કથેયને અનુસરજે માર્ગ ઇ સનની નિષ્પણુ એની જ મંદ માગજે જે અજર છે અમર છે અતદ્ર છે અને એનામાં વિશ્વ સમૂહ રહેને જે કદી હેઠ નથી આપતો

*

સસ્કૃતિના વિરિષ્ટ અચળા નીચેથી હજી પશુના ડોકિયા કરી રહી છે અને આપણા નશરન કવન, વ્યવસ્થા અને શિષ્ટાચાર વચ્ચે હજી બર્મરતાની ખરીઓ દેખાઈ રહેલ છે બર્મરતાનો કચારી અત આલે છે અને સસ્કૃતિ કચારી શરૂ થાય છે એ ઇતિહાસની દેવી આપણને કહી રહે તેમ છે ?

*

મર્ષ કાનના પેલે એ આજની તનજેલી અને એમની મૂર્તિઓ છે

*

રાત્રી ઉદારતા ગેરહાજર અથવા ધણે દૂર દૂર રહેવાઓના દાવાને માદા ખુવામાં ગહેની છે મારણકે દરેક દરેક કૃમ તેની છાંયનો આશ્રય લેનાર પર પોતાના પુષ્પો અથવા ફળો વરસાવતું હોય છે

*

સમરતા ધૂધાપણા પાળથી જોતા જિંદગીની અનેકાનેક ઘટનાઓ સુદર સ્વપ્ના સમી નથી લાગતી ? અને એ ખરેખર સપના નહોતા એ મણુ જાણી રહે તેમ છે ? કલ્પના અંત સત્યનો પિકાજનરેખા

આપણે હમેશ ચોક્કસપણે દોરી શકીએ તેમ છીએ ખા ?

*

પુરુષનો મર્ષ ઓગાળાને પ્રભુએ ઓનુ સર્જન કર્યું છે

*

મધરાત પગીનો સમય હતો જિંદગી અંતેનો ઘટનાઓ પર નિચાર દોડારનો હતું અભ્યાસમાં શાંત મેરોનો હતો મને લાગ્યું કે મારી સમક્ષ એક મુકુટ ધારી મૂર્તિ જાગી રહેતી ‘મણુ છે તમે ? મે તેને સરલ કર્યો આ જ કમરાનો માનેક જોતે તું આજે તારો કદી રહેન છે એનો સ્પષ્ટ કોડો અવાજ સલાવાયો અને એ આગળ ચાલુ રહ્યો ‘તારી જેમ હું પણ અનેક વસ્તુઓને મારી કદી રહ્યો હતો જે વસ્તુન મુદ્દન મારી ન હતી તારી જેમ હું પણ મૂર્ખતાપૂર્વક જીવન અને મૃત્યુના રસ્તોનો ઉડેન શોધી રહ્યો હતો તારી જેમ મને જિંદગીનો ફેફ રહેતો અને અનેક સતાપો—મુખ્યત્વે મા । પોતાના જ સરજનાનો ભોગ બનતો રહેતો તારી જેમ હું પણ મદત્વાચાર્યો ગુનામ હતો અને તારી જેમ હું પણ હજારો ઔષ્ધિક બધેગથી બધાએનો હતો આદા ! પરંતુ મૃત્યુએ સર્વળી સપના ઓગાળી નાખ્યા છે સપનો બમ જાગી નાખ્યો છે અને આ રહ્યો હું હવે હરા સમો આશ્રદ અને જીનમુન શો ખાનદમન ‘ આ નાના પ્રવચનનો ઉપસહાર જનરા હાસ્યથી—અટકાસથી થયો જેણે મને મારી તત્કાલીની જગાડો મૂક્યો

*

જે ધણું વાંચી ચૂકેલ છે વિચારી ચૂકેલ છે અનુભવી ચૂકેલ છે જિંદગીની બધારી બાજુ જોઈ ચૂકેલ છે તે ધણીવાર એની પ્રેમ અને વિશ્વાસપૂર્ણ મૈત્રીમાં આશ્વાસન અને આશ્રય શોધે છે જે સમાન શીલ અને રસસવાદી હોઈને શોકને હળવો બનાવી

જિંદગીના આનંદને સદ્ભગણો ઉન્નત બનાવે છે. પરંતુ આ જગતની સઘળી સારી ચીજોની માફક તે મૂર્ત થવાને બદલે ધણીવાર રૂપતામાં જ રહે છે.

*

માનવસ્વભાવ જોયો તરેહવાર છે એવા જ તરેહવાર રંગરૂપો ખુશામંદના છે. પરંતુ ખુશામંદનું ઝડપીમાં ઝડપી અને અચૂક પરિણામદાતા રંગરૂપ એ છે જે આપણામાં ઉદારતા આરોપીને આપણી કરુણાને ઉત્તેજે છે.

*

દરેક ચીજને તેની કીમત રહેલી હોય છે—તેકાને, શણપણને, સ્વર્ગ સુદાને. કારણ કે કેટલીક ચીજોની કીમત આજણે રાજ્યના ચાકતા ચંચળમાં ચૂકવીએ છીએ જ્યારે ખીછની આપણા આત્માના વિપાદમાં.

*

માનવહૃદયની અત્યંત ઉત્કટ આકાંક્ષા છે અમરતાની આકાંક્ષા. ધરમની જદુઈ અસરનું કારણ એ જ છે, કારણ કે એ ખીજ કશાની નહે તો કેમમાં કેમ આત્માની અમરતાની ખાતરી તો આપણને આપે છે.

*

પૃથ્વી નવવસના અને નવપૌવના બની છે! વસંત, શ્રાવણ નેત્રોને તું કેવી ભગ્યના ને સુંદરતાનાં દર્શન કરાવે છે! અપ સાકી, જામ પૂરેપૂરો ભર અને ખિન્ન હૃદયને લૂંટાય એટલે આનંદ લૂંટી લેતા કહે કારણ કે, અફસોસ, કાળને તેના ઝડપી પગમાં ખીમે પાડવાને તારી જદુઈની દષ્ટિ કે ઝમકદાર જળ પ્રણુ લલચાવી શકે તેમ નથી.

*

માનવજાતના ગોટા જેવા ભાગને જે સંધર્ષ, જે સ્વેદ, જે શક્તિશાસ વેડેલા પડે છે તેનું ચિત્ર કંઈ કદાપત ચીતરી શકે તેમ છે! માનવજાતના લગ્ના

પણમાં મને શ્રદ્ધા નથી; અને જગન્નિયંતાનું હાપણ એ મારી સમજણ બહારનું છે.

*

જિંદગી એ સજ વધુ ને વધુ દૂર સંતા જતા ધ્યેય તરફની અનિરામ કૃત્ય છે.

*

કાયદો મહત્ત્વનો નથી પરંતુ કાયદાનો અમલ જે આશયથી થતો હોય છે એ મહત્ત્વનું છે. કાયદાની ગેરહાજરી સહી લેવાય, પરંતુ તેનો ગેરઉપયોગ કદાપિ નહિ.

*

શ્રીમંતોને ખુશ કરવા એ અધરામાં અધરું હોય છે, જ્યારે ગરીબોને ખુશ કરવા સહેલામાં સહેલું. સહેજ મરતકધુનન, સદાનુભૂતિ સૂચવતી કે પ્રેમનો આલાસ આપતી કોઈપણ ચીજને ગરીબો સામાર આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લેશે. પરંતુ જિંદગી જે કંઈ આપી શકે કે પ્રેમથી જે કંઈ બહી શકે તે પોતાના જન્મસિદ્ધ હક્ક તરીકે અથવા તો પોતાના મહત્ત્વના યોગ્ય નજરાણા તરીકે સ્વીકારી લેતા શ્રીમંતો એમ નહિ કરે.

*

સુઘને કાંટાનો મુકુટ અને અઘને ગોરવનો મુકુટ—સૃષ્ટિના આરંભકાળથી લોકસમુદાય તરફથી આ પારિતોષિક અપાતો અગ્યો છે.

*

માનવજાત ખુલ્લા પડી જવાના કે નિંદાના ભયે જેટલી પાછી પળી છે એટલી પ્રભુના ડરથી કદી પાછી નથી પળેલી; કારણ કે પ્રભુ તો કરુણાનિધાન છે જ્યારે મનુષ્ય કરુણાહીન અને તુચ્છકારવૃત્તિથી ભરેલ છે.

*

કેટલાક સંતા માટે મથે છે, કેટલાક કીર્તિ માટે વધવેલે છે; કેટલાક સમૃદ્ધિ શોધે છે, અને કેટલાક

ભય સામે બાથ બીડવાની નવી ને નવી રીતો શોધી
કાઢે છે, પરંતુ કોઈ પૂરેપૂરું સુખી નથી કારણ કે
કોઈના પર શક્તિના ખરેખર આશીર્વાદ ઊતર્યા નથી

*

હૃદયના લવાવડ મૌનમાં ધરીએ ધરીએ, આહ !
શી શી અપ્રકટ અદૃશ ગભીર કરુણિકાઓ ઉભગય
છે શબ્દોમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે તેવી અશ્રુઓથી
પણ હળવી ન બને તેવી ભયંકર કરુણિકાઓ, દેવોએ
મનુષ્યને માટે શી શી યાતનાઓ અને યંત્રણાઓ
નિર્મી છે, અને તે પણ આપણે જેને 'નિંદશી'
કહીએ છીએ એટલા દૂકા ગાગામા !

*

જગતના મારા લાંબા અનુભવમાં માનવીની બીજી
માનવીને સમજવાની અશક્તિના કરતાં—અરે નહિ,
એની ગેરસમજણની નોંધવાનું શક્તિના કરતાં મને
કશું વધુ વિચિત્ર નથી જણાયું

*

એક પ્રતિતિ, ગમે તેટલી વાર પુનરુક્તિ થયા
છતા, સદા જેવી ને તેવી તાજી, જેવી ને તેવી નવી
રહે છે પ્રેમની પ્રતિતિ.

*

વૃદ્ધન જુવાનીને પોતાને બોલે શાણાણી શીખવે
છે પરંતુ જુવાની સતત ગર્વિષ્ઠ બેદરકાર રહીને એ
શાણપણને બાજુએ હડસેરી દે છે.

*

પ્રાપ્તિ અમણાનો નાશ કરે છે રોમાંચનો
અત અણે છે

*

બીજીઓની અપેક્ષા કરેના; કા-ણ, હકીકતમાં
તારી અદેખઈ બીજી અનેક કરતા હોય છે.

*

સફળતા હમેશાં દુનિયાને આજી નાખતી આવી
છે—પછી તે સફળતા આહે તે રીતે મેળવાઈ હોય.

*

[આહ]

*

ડોલન

શાને બોલુ

કે મોં બોલુ ?

હું તો ડોલુ ફક્ત સુણતાં ગીત તારુ મધુર !

મૌને મારા

હૃદયે તારા

ખોટી ખ્યાંરા ! મૂંઝવણ થઈ-ગીત છોડ્યું અધુર !

ગ્યો શું બૂલી

બૂલી બૂલી

ગીતે ફૂલી હતી શોં તુજ હુ મરન થે પૂર્ણતામાં !

મૂંઝી રહેતી

તો એ ફૂટેતી

વાતો (લહેતી તુજ સ્વરથી જે અંતરે) ડોલવામાં !

સે અંદરે આજી વાલા

*

અપાઠ માસની અસારી વાદ્યોની વણુઝાર સાથે ગગન ગજવતી આવે છે. એ ગજવતે સદે લાંબા વખતથી, દૂર દેશે કમાવા જતા સહુ કોઈ પોતપોતાની પ્રિયને મળવા પરદેશથી સ્વદેશે પાછા ફરે. આવો એ અપાઠીલો માસ જશે ઝાશિયાળા અંતરનો મિલન ગાળો.

આવો જ માસ અપાઠ ધધુંખો. સહુ કોઈના વાલમ વિદેશથી દેશમાં આતી પહોંચ્યા. પણ એક વિરહિણીના પિયુ પાછા વળ્યા નથી. એનું કંતેજુ ઝિંગવા માટે છે અને દેદનાથી વલખતું હૈયું પોતાની એક સહોયર પાસે રહી પડે છે. એ રૂદનના અનુમાં ય કેટલી તાકાન છે ને આ ગીત તુલસી આપે છે:

આઈલો અપાઠ માસ ગરબે ગગનવા,
ચોહ દિશ ધરા લાગે ભયાનવા—
પિયા પરદેશ ગેલો
નીશ દારકે નયનવા દિન ગુનિ ગુનિ,
તન મેરા છિન બેલો બદન મલિન
કાઠ બેલો કંગન હમારી
જે મોરે કહ દેતો પિયા કે આવનવા,
તાકે દેખે હાયકે કંગનવા!
થિર કરે થિર કરે અપનિ મનોવા
ઓ જે આય જૈતો સાકે જિત્તાનિયા.

અપાઠ માય આવ્યો. આજને આગણુ મેઘનાં ગજવન થવા લાગ્યાં. ચારે દિશમાં ધનધીર ધ । છવઠું ગઈ. પણ મારો પિયુ તો પરદેશ ગયો છે. આંસુ સારતી સારતી હું એના આવવાની વાટ જોતી દિવસો ગણ્યા કરું છું. મારું શરીર તદ્દન ક્ષીણ બની ગયું છે મોઢે કાળપ ઢળી ગઈ છે. હે સખિ ! તું આમ તો જો, આ મારા કંકણુ ઢીલા પડવા માંડ્યાં. સખિ, પિયુને મળવાની હું એટલી તલપાપડ છું કે, જો કોઈ એના આવવાની ચોક્કસ તિથિ કહે તેને હું મારા કંકણુ ખસિસ આપી દઉં.

ત્યારે સખિ દિવાસો આપની કહે છે કે,
હે બહેન, તારું મન સ્થિર રાખ. થોડી ધીરજ
ધર તારો પ્રિયતમ જરૂર આવશે. સવારે નહિ તો

વર્ષાના આગમન સાથે પરદેશ ગયેલા પ્રિયતમ આવીને વિરહિણીના વિરહનો અંત આણે છે. લોકગીતનો આ પડઘો દેશેદેશે અને પ્રાંતે પ્રાંતે એક સરખો જ ધ્વનિ ફેલાવે છે. સાહિત્યનું અમોલું ધન અને જનહૃદયનું સાચું પ્રતીક લોકસાહિત્યના વિશાળ સાગરમાં ભર્યું ભર્યું પડ્યું છે.

સાંજે. મતલબ કે આજ નહ'તો તો કાલ—એક દી તો જરૂર આવશે જ.

પરંતુ સખિના દિવાસાથી પણ દાઝેલું દિવ જરીયે સ્થિર થતું નથી. એક દી બે દી કરતાં અપાઠ વીતવા આવ્યો. હવે તો હૈયું ય હારી બેઠું. દિન ગણતાં માસ ગયા, માસ ગયા ને વરસ વળ્યા ! વરસ એક પછી એક વીતતા ચાલ્યા. આમ બાર બાર વર્ષના વહાલણાં વહી ગયાં છે. વિરહિણીનું યૌવન ભરબોખતે ઝૂંઝી રહ્યું છે, પણ એનો પરદેશ ગયેલો પરણ્યો રળવામાંથી નવરો જ થતો નથી. આખરે એ અકળાઈ ઝોટે છે, ને વાટે વિચરતા કો' વટેમાગુને પોતાની કુરુણ દશા આલખતો સંદેશો વાલમ કતે પહોંચાડવા વિનવતી કહે છે:

એક નરી પતક્ષી લયકિ કમરવા,
દોસરા હે કોમલ શરીર જિદેશિયા !

મૂળ તો હું પાતળી, લયકતી કમરવાળી—કૃશાંગી,
ને વળી તેમાંય કમળ શું મારું કોમળ શરીર.

ને ગેલો પિયુ તો

સાદિયા કરિકે ધરે જોડેલે આપની ગેલે પરદેશ

એઈ સન ભમરિયા હમ ભઈ બેરિયા,

કોન મોર હરતછ રે કલેશ,

અપને ન જોલે પાતિયાં ન લિખલે,

ધયાદ ન ચેરેલે જિદેશી કોન

ખારોહ બરસ પરદેશ બેડાલે,

ધનિ તોર કડિન કલેબ તોન

રે આઈ, નાની ઉંમરમાં હું પરણીને ઘેર આવી,

ને મા । પ્રિયતમ પરદેશ દિધાયા વર્ષો વીત્યા ને
મને જોયન આ યુ

આ મારી જુવાની—ઉમર જ મારી વેરણુ થઈને
મેડી છે આવી તારે તો બળકી હી પછી તો
બાતમાર વર્ષના વહણા વહ્યા ન મને ભર જોયન
આયુ તો ય રિયુ તરફથી કશોય પત્તો નથી મને
આ હુ ખમારી ઉગારે પણુ કોણુ? એને ગા આટલા
વર્ષો વીત્યા પોતે તો ન આગ્યા પણુ કાળગતી
ચમરખીયે નથી મોકરી મને તે હવે એની સૂરત
પણુ વિસારે પડી છે (નાની ઉમરે આવેલી હાય
અને બાર બાર વરસ વીતે એટલે પતિની સૂત પણુ
બુલાઈ જાય તે ગ વાલિક જ છે ।)

બળતા દિલે એ પતિને ઉપાનભ આપતાં કરે છે
કે હે પ્રિયતમ, બારબાર વરસ મુઠી બના તમે મેસી
જ રહ્યા । તમારુ હૈયુ પણ ખૂન કરણુ લાગે છે
આમ પોતાની ધરણુ રિયનિનુ ચિત્ર દોર્ધા પરી
પોતાને માટે સામાના દિલમા હમદર્દી જાણવી,
અને પોતાના પતિને આટલો સ દેશે આપવા
વિનવણી કરે છે :

બાટ બટઈયા ત હુ મોર બઈયા,

લે જઓ બહિન કે સદેય હો

હે વરેમાયુ' ભાઈ! હશે તો તું જ મારો મા
જપ્તો ભાઈ છે બાઈ, તારી દુનિયારી બહેનનો
આટલો સ દેશે એમને પહેંચાડીશ ને?

વરેમાયુ'નું હૈયુ વિરહી વેદના સાંઝળો હસી જોડે
છે એ પોતાની એક મુશીમત રજૂ કરતાં કહે છે કે,
તોહાર બલમ કે મિનિહો ના બનિયો

કેકર હાથે દેવો પાતિયા ।

હે બહેન! તારા પતિને તો હુ ઓળખતો
નથી તો પછી તારો સદેશ-પત્ર કોના હાથમાં મૂક ?

ત્યારે મિયારી વિરહિણીને તો એની સૂરત પણુ
યાદ નથી, કેવી રીતે એ નિશાની આપે । થોડી
વાર તો હૈયામાં મથા જનમે છે આખરે એ જાંખી
જાંખી સ્મૃતિને આધારે અર્ધ ધા પનિક રેખાઓ
વડે શબ્દચિત્ર દોરી રડી છે

હમરો બાલમ કે બળગડો ગાખિયા

ભોર ચૂનિત આખિયા

ભવે લિલલ ચ દર કે ટિકા

બીજુરી ચમકે દાતિયા

હમરો બાલમ હે પૂરવ બિનિજિયો

બેડેડો હો રે રાજદરબારિયા

મા । પતિની કાળી કાળી-ભમર આખો છે,
અ જો પર બકિમ ભમર શોખી રહ્યા છે ચદન
અર્ચિત એનું બ ય લલાટ છે એની બજળી દતા
વની પીંગળા શી ચમકા છે તે પૂનંદેશમાં વેધાર
કરતા ગયા છે ને ધણું કરીને તો તને રાજદરબારમાં
એ મળશે

કેવી સંલકડયા મુગ્ધચૌરના । બેળી બહી
મુગ્ધાએ મધુર ને આછેર ચિત્ર દોરી કટયુ પરણ
એને શી ખમર કે આવી ઓગખાણુ હોઈ શકે ખરી
કે ? ધડીભર તા એ મનમાં વિચાર કરે છે, પછી એને
પેલા પ્રવાસી પ્રતિ જોઈ મનમાં થાય છે કે, અરે
આ વરેમાયુ' ભાઈની પત્ની ખરે જ મારી જેમ
મીયારી પીડાતી હશે આમ આત્મનક્ષી દષ્ટિ વગાક
દેતી જારે પરલશી બને છે એ ધડીએ જ અત
રમાં સવેદનાની સૂરિતા ઉલટાઈ પડે છે અને એ
પ્રવાસીને કહે છે કે હે ભાઈ

છિયા હે બિદેશિયા ।

ધિક્કર તોહાર

ધની બેચો વિહ વિધો । હે

જિ ! જિ ! અરે પરદેશી પ્રવાસી ! તને રિક્કાર
છે તારી એને આમ વિરહમા મૂતી મૂળીને તું
પરદેશ ભમરા ઉડે છે ?

ખરેખર, નિજ પીડામાં પાડી પીડાને જોવારી,
ને સમજનારી સવેદનાશીલ નારીના આ મ । માવ
કેટના જિયા ને પરાપકારી છે । જે હૃદયથી મીઝના
હૃદયને જુવે છે મળે છે તે સમાના અતરંગ બાવને
જળી શકે છે એટલે જ તો આ લોકગીત જન
હૃદયના સ યા પ્રતીકો છે કારણ કે એના રચ
યિતાએ જન હૃદયના ભાવને જાતે અનુભવા હતા

[૮ મા પાનાથી આગળ ચલુ]

કોણ જાણે એકદમ શું થયું. હજુ તો જોલ્યો નહોતો એટલામાં અચાનક સનેપાત થયો : ‘મેં મહાત્મા ગાંધીનું ખૂન કર્યું છે. મેં એમને માર્યા...’

અને જોલનાં જોલતાં રડી પડ્યો. ખીજી જ પળે એને ડુમ્મો ભરાઈ આવ્યો. ડોક્ટરનું હૃદય એક સાથે કંડુણા, આશ્ચર્ય ને ભયથી ઠીકુળ બન્યું. એમણે કુમારને ઇજેક્શન લાવવા ઇશારત કરી. રોગીને કહ્યું : ‘સંતકુમાર, તમે ખદાદર છો, આમ ન રડો જાઓ હું તમારી વાત માનું છું.’

સંતકુમારે જાણે જોઈને કહ્યું : ‘તમને માનમાં સચે જ વિશ્વાસ છે?’ કે જાણે બાળકને રંગીન-કુચ્છો મળ્યો હોય એવા આનંદમાં તેણે કહ્યું : ‘તમે સમજી છો તમે ગોડસેને ખૂની નથી માનતા. ખૂની હું છું. એ તો મારો દુન હતો, હાથ હતો, મગજ તો મારું હતું. હાથ પોતાની મેળે ક્યાં દામ કરે છે?’

ડોક્ટરે યંત્રવત્ અંચકાને કહ્યું : ‘હા મને ખબર છે કે હાથ પોતાના મેળે કશું નથી કરતા. એ તો મગજના કહામાં હોય છે.’ ‘ખરાબર છે. હાથ હમેશાં મગજનું કંચુ મારે છે. મારા મગજને જ્યારે બાહ્યર ચેતાવીને કંચુ કે એ જોડું કામ છે આપણો નાશ કરાવશે ત્યારે...’ એનો અચાજ સડેજ બદલાયો. શુરસારી એ ધૂંજવા માંડ્યો. ‘ત્યારે હાથ મગજની વેદના સમજીને આજ્ઞાદારી સેવકની જેમ રુમઝ કરવા તૈયાર થયા..’

‘એવું જ થયું જોઈતું હતું.’ ડોક્ટર નગેશે યંત્રવત્ કહ્યું. ને ફરતી ઝટકો લગાવ્યો. એમને એમ લાગ્યું કે જાણે એમનું લાન પણ જવું રહ્યું છે ને એ એવી માનસિક દુનિયામાં પરાંચ્યા છે જ્યાં ગાઢ અંધકારમાં એક કિરણ ચમકી જાણ્યું છે. રોગી કહેતો હતો ને રડતો જતો હતો.— ‘અને એ આજ્ઞાદારીએ એક દિવસ પોતાના માર્ગિકને, ખુશ કરવા ખાતર મહાત્મ જાને મારી નાખ્યા એ નિષ્ફૂળને જરાપણ દયા ન આવી. કેવી રીતે આવે!’ એ તો

મશીન હતા ને? દોષ તો મગજનો હતો..’ ફરી પાછો અચાનક અમડ્યો : ‘મારા મગજનો જ દોષ હતો. મારા મગજે હાથને માર્ગચૂન કર્યો, એને ઉતેલ્યા ને શાંતિને હંમેશ માટે દફનાવી દીધી. ડોક્ટર! એણે એના જન્મદાતાને જ મારી નાખ્યો...’

ડોક્ટર કાંઈ જ બોલ્યા નહીં. એ વિચારતા હતા કે આ તે ગાંડો છે કે કેઈ ત્રસિ. એ એવું સત્ય ઉચ્ચારી રહ્યો હતો કે જે જાનું હોવા છતાં પણ જૂઠું નહોતું. કહે છે કે ગાંડાની અંતર્દષ્ટિ બિચડી બધ છે.

રોગી ડુસમ્મ ભરતો હતો. એણે એનું માથું એ હાથવડે પકડ્યું હતું. એના ઘૂટણ વળાતા હતા. સંકોચાઈને એ એક દડા જેવો થઈ ગયો હતો. ડોક્ટર કુમારે એને ફરી ઇજેક્શન માર્યું. આ વખત તો તે હાથો ય નહી ને જોતજોતામાં ઢીલો થઈ ને પથારીમાં ઢળી પડ્યો. થોડી થોડી વારે ચમકી જતો હતો ને અમડતો હતો : ‘જે શક્તિ એ મહાત્માએ મને જીવવા સફ આપી હતી તેનો મેં એને નાશ કરાવ્યાં ઉત્તેજ કર્યો...’

ડોક્ટરે ગંધાને રખ આપી. એકથી નર્સ ત્યાં રહી પોતે દર્દી પાસે બેવા. રાત્રિ ગાઢ થતી જતી હતી. સૂતકારમાં ક્યાંક અવાજો પણ થતા હતા. કહેવાય છે કે સૂતકાર હજારો જીવોથી ભરેલો છે.—ખાસ કરીને મૃત્યુના આગમનનો સૂતકાર એમના મગજમાં અનેક વિચારો જોડ્યા પણ એ દર્દીનો બખરાટ સંભાળવા જ નેકાયા... જે વખતે તે માનવની પ્રાણ પ્રતિજ્ઞાને ખાતર જીવ દેતા કરતો હતો ત્યારે મેં મારા જીવનની રક્ષાને ખાતર દિસાની ધેવણા કરી. એ વખતે મેં ગીતાના કૃણી આગ મૂકી ને શસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો. જ્યારે એ દુઃસ્મરને મિત્ર બનાવવામાં પ્રવૃત્ત હતો ત્યારે મેં લોકોને ઉશ્કેર્યા, આ બધું મેં શું કર્યું...’

એનું અમડતું ધીમું થતું હતું. ડોક્ટર વધુ પાસે આવ્યા. વિચારતા હતા કે આ કેવું છે! જીવનની

અધી જ શક્તિ ખર્ચાને હેવી પળે એક સત્ય મેળવે
છે પણ ખીજી પળે એને એમ લાગે છે કે પોતે જ
જમીન ઉતર કબો હતો એ સિલકુલ કાચી છે તે
ગાન ગૂંચતાની પાછળ એ જ બિડાડો હતો

‘કાયર !’ ડોક્ટરે જોયેથી કહ્યું ને ત્યાં તો સત-
કુમાર પણ બખડ્યો : ‘હું કાયર હતો ને એ વીર,
કાયર ખૂન કરે છે, વીર જીવતદાન આપે છે ‘ડોક્ટર
રને મણુ જાણે શુ થયું’ એકદમ બોલ્યા.

‘સંતકુમાર !’

સંતકુમાર હજુ બમડો હતો

ડોક્ટરે ફરી ખૂમ પાડી—‘સંતકુમાર, સંજીવન...’

જવાબમાં નર્સ ઝટ આવી, બોલી ‘શુ કામ
છે ડોક્ટર ?’

ડોક્ટર ચમક્યા ધીમેથી બોલ્યા : ‘કાંઈ નહીં’
પણ થોડીવાર શાંતિ છતાંયેથી રહી ડોક્ટરના મનમાં
અંતેક વિચારો ઊડતા હતા. એ અધા રોગી સમક્ષ
પ્રકટ કરવાની એમની ઇચ્છા હતી પણ રોગી તો
બેભાન હતો. એટલે એક કાગળ ઉપાડી એમણે બોલવા
મંડ્યુ—‘બકિતની હયાતી કામ વડે છે. ગાંધી
એમના કામ વડે ગાંધી બન્યા હતા એ મરી ગયા,
એમનું કામ હજુ જીવિત છે હજુ ય કોઈ પોતાના
પ્રાણની પરવા કર્યા વગર કામ ઉપાડી યેજો તો ગાંધી
ઈસુ ખ્રિસ્તની જેમ ફરી જીવતા થશે’ લખી રહ્યા
પછી પોતે મનમાં વાંચી ગયા પછી રોમીના કાન
આમગ વાંચ્યા માંડ્યું પણ રોગી સાર બેભાન હતો
એનું બખડાનું બધ થઈ ગયું હતું તે ગાદ નિદ્રામાં
મગ્ન હતો. ડોક્ટર બોલ્યા, પોતે જામત થયા, સફાળા
બોલા થયા. એમણે રોગી તપાસ્યો એમ જણાયું કે
ત્યાં રહેવાની જરૂર નહોતી. એ બોલા થયા ને નર્સને
કહ્યું : ‘સીરટર, રોગી હવે સવાર પહોંચા નહીં જાણે,
છતાં ય કોઈ ખાસ વાત હોય તો મને સૂચના
આપજો.’

‘નકુ સાહે.’

‘અને જુઓ, ત્યારે જાણે ત્યારે આ કાગળ
તેને આપજો’

‘હા જી, આપી દઈશ.’

ડોક્ટર જતા રહ્યા. એમને એમ હતું કે રોગી
સૂઈ બેગતારિંત જ જાગશે—એમ જ બન્યું. તે
ડેટનીકવાર નજર ફેરવતો ગયો, પછી બોલ્યો : ‘હું
કેમાં છું ?’

નર્સ જવાબ આપ્યો : ‘તમે હોસ્પિટલમાં છો’

‘હું હોસ્પિટલમાં છું ? શા માટે ?’ ત્યારે નર્સે
ડોક્ટરની ચિઠ્ઠી એને આપી. એણે એકવાર નર્સ
તરફ જોયું ને પછી ચિઠ્ઠી તરફ. એને વાંચી અને
મૂંઝી દીધી, પછી બીજી જ કાગળ ફરી ઉપાડી વાંચી
એકદમ નર્સને પૂછ્યું : ‘શું તે જીવી શકે ખરા ?’

નર્સ ચૂંચાઈ, પણ એને મોડો સમજીને કહ્યું :
‘હા કેમ ન જીવી શકે ?’

‘તો તો સાફ—’ એમ કહીને તે બેઠો થયો.
બહુવાર સુધી એમ બેગી જ રહ્યો, પછી જાગ્યો. થઈને
બહાર જવા માંડ્યું. નર્સે ગભરાઈને પૂછ્યું : ‘તમે
ક્યા જાઓ છો ?’

‘કેમ ? મારે ઘેર જાઉં છું.’

‘ના ન જાઓ તમે મોઢા છો.’

તે સ્વસ્થ માણસની જેમ હાથો, બોલ્યો : ‘ખીસી
નહીં નર્સ. હું સાબે છું.’

‘છતાં ય ડોક્ટરને પૂછ્યા વગર તમારાથી ન
જવાય’ એટલામાં જ ડોક્ટર આવ્યા રોમીને બેઠેયો
બેઠેને હાથા ‘ઓહો સંતકુમાર, બે સો, કેમ છો ?’

સંતકુમારે કહ્યું : ‘તમારી મહેરમાની છે ડોક્ટર,
હવે હું ઘેર જાઉં છું.’

‘હમણા જ ?’

‘હા.’

‘તમે બરાબર સાજા થઈ ગયા ?’

‘હા, સાજા થવાની આવી મારા હામમાં આવી
થઈ છે.’

‘આટલી વહેલી આવી ગઈ?’ ડોક્ટરે હસીને પૂછ્યું, ‘હમણાં મેરાઓ, આ પીને જાઓ.’

પણ સંતકુમાર મેકાયા વગર જતો રહ્યો જતી વખતે એણે ડોક્ટર તરફ એવી કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ નજરે જોયું કે ડોક્ટર ખમચાયા, ઈઈ ખોલી ન શક્યા. રોગી જતો રહ્યો એટલે એમને ખ્યાલ આવ્યો. આજે એમણે શસ્ત્રક્રિયામાં એક અદ્ભુત સંશોધન કર્યું હતું. હંમેશા એ શરીર ચંરના, આજે એમણે શરીરના આત્માને ઓળખી લીધો અને તે પણ કલાનામાં ન હોય એવી સફળતા સાથે આ એમનું સુખ પણ હતું ને દુઃખ પણ; કારણકે સફળતા સહેલાઈથી મળે છે એમ સહેલાઈથી આત્મી પણ જાણે છે.

એમનો ભય સાચો હતો. એક દિવસ સુર્યાસ્ત સમયે એમણે પેલી ભયંકર મૂર્તિને જોઈ ત્યારે તેઓ હૃસ્પિટલથી પાછા આવીને કપડાં બદલતા હતા. અચાનક દર્દીએ જૂમ પાડી : ‘ડોક્ટર સાહેબ !’

ડોક્ટર ચમક્યા. નોકરને કહ્યું : ‘જે તો કાણ છે?’

નોકરે જણાવ્યું : ‘કાંઈ ગાંડા જેવો માણસ છે.’

એમને કાળ પડી. આવીને જોયું તો સંતકુમાર આવ્યો હતો. પૂછ્યું :

‘શું કામ છે?’

સંતકુમારે જવાબ લખ્યો : ‘ડોક્ટર સાહેબ, મારા મગજમાં ફરી દુખાવો ઉપડ્યો છે. મહેરબાની કરીને એનું ઑપરેશન કરી નાખો.’

આ વખતે દર્દી ગાંડા કરતાં દયાળુનક વધુ લાગ્યો. ડોક્ટર થોડી વાર તો કાંઈ બોલ્યા નહીં એટલે દર્દી નમ્રતાપૂર્વક હાથ જોડીને બોલ્યો : ‘ડોક્ટર તમે ચિંતા ન કરશો, ઑપરેશન કરી નાખો, ખુબ આભારી ચર્મશ.’

ડોક્ટરે કહ્યું— ‘ઑપરેશન થેર થોડું થાય?’

‘તો હું ત્યાં આવીશ. ક્યારે આવું?’

‘ત્યારે આવવું હોય ત્યારે.’

‘હું કાલે જાણે આવીશ.’

અને કંઈ કલા વિના એ નમ્રતાથી જોડીને પ્રણામ કરીને જતો રહ્યો ત્યારે ડોક્ટરને લાન આવ્યું. ઝટ જોન હાથમાં લીધો. ડેટલાક ડોક્ટરને સાથે પાટાપાટ કરી ને જવાને કાલે જાણે એ લાગ્યા. એ જવાયતે આ વિચિત્ર રોગીમાં રસ હતો એટલે બીજા દિવસે બધા ખરા ર. સમયે હૃસ્પિટલમાં આવ્યા. જેમ સરજ ચલતો જતો હતો તેમ ડોક્ટર નમેશને ડર લાગતો હતો, એ જ વખતે નર્સ એકદમ આવીને કહ્યું : ‘ડોક્ટર ઝટ આવો.’

‘કેમ? પેટો અવી ગયો?’

‘હા...પણ...’

‘પણ શું...?’

‘એ જાડું ખરાબ રીતે ધાયલ થયો છે.’

‘જાડું ખરાબ થયું, એણે એનું માથું પગાડ્યું કે શું?’

‘ના, એવું નથી થયું.’ નર્સની સાથે આવનારે ખતાવ્યું. એના પડોશમાં એક મુસલમાનના મકાનને કારણે ઝગડા થતા હતા. એક રથાનિક સમૃદ્ધ માણસ એમ કહેતા હતા કે એ એમના કમળનું છે અને નિર્વાસિનો કહેતા હતા કે એ મકાન એમને મળ્યું નેઈએ. આ વાત આગળ વધી. જાને પડા લાદીએ લઈને આવ્યા. સંતકુમારને ખબર પડી. એટલે એ હાથ જોડીને શાંત રહેતા વિનવવા લાગ્યો. કહેવા માંડ્યું : આગળ ઉપર આ મકાન મને તેને મળે પણ અત્યારે તો નિર્વાસિનો જ એમાં રહેશે. એટલે પેલા સજ્જન ચિડાયા. લડાઈ વધી, લાક ઇંઓ જાજી, સંતકુમારથી રહેવાયું નહીં. એ વચ્ચે પડ્યા ને જે લાદીએ એકથીમને મારવા કોપડી હતી તે એકી સાથે એના માથા પર પગાઈ.

તે જ્યાં રોગીની પાસે આવ્યા. ડોક્ટર નમેશનું લલ્લ દુખા ને માંનથી ટૂંકી ગયું. એમણે જોયું— થોડીથી તરબોળ સંતકુમાર ચૂનો હતો. એનું ફરી

જિદગીના ફેરા -

[લે સારંગ ખારોટ પ્ર એન એમ ત્રિપાઠી
લિ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨ ક્રિ ૩-૮-૦]

૮ મ જાનમાજ સાહિત્ય ક્ષેત્રે ઝડપી પ્રગતિ
સાધી ચૂલેલા યુવાન સહિત્યકરો સા ગ
ખારોટ અધુનિક યુવાનનો માનસનું અનુકૂળ ચિત્ર
એમની આ મ માળી નવલકથામાં દોયું છે

આ નવલકથા 'ચિત્રપટ' માં ચાનુ વાર્તા તરીકે
પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી નિવેદનમાં એમણે સીતેમા
સાહિત્યના સામયિકોનો ને એમાં 'ચિત્રપટ' નો
પૂર્ણ ખચાર કર્યો છે લેખકને એ કહેતાની બાએજ
જરૂર હોય કે આપણાં સીતે સામયિકો લોકોમાં વધુ
વેચાય છે એનું મુખ્ય કારણ સામયિકો હળવું સહિત્ય
પીરમે છે એ નથી પણ ફિલ્મી અદાકારોના અગ્રજીવન
ને અભિનેત્રીઓનાં જાતીય જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરે એવાં
મદદગાર ચિત્રો વગેરેથી એ પ્રયુગ હોય છે એ છે

ગામડાના એક પતુટનો દીકરો મહેશ પાસેના
ચહેરમાં 'ડિઝિંગ'માં રહી હાર્મિકુનમાં અભ્યાસ કરે છે
ત્યાં એ ત્રિવેદી ભારતરના સર્ગમાં આવે છે ને

દીકું પડી ગયું હતું અને આગેમાં અદ્ભુત શાંતિ
જનકની હતી નજર મળી તે ડાકટર હસ્યા એણે
પ્રશ્ન થી ડાકટરને પેનાલ્યા અને કહ્યું 'નકામો
રખાતો હતો આ આપરેશન તમે સો જન્મમાં ન
કરી શકત મારું નસીબ સાર કે આજે અચાક
મને મા । ડાકટરનાં દર્શન થયા તે દિવસે તમે સૂચન
તે મ્હું જ હતું પણ હું સમજી નહોતો શક્યો
આજે સમજું છું '

એનું જીવન નવીજ દિશામાં ઝોક લે છે ગામડાના
રિવાજ પ્રમાણે એનો વિવાહ મેટ્રિક પાસ થતાં
પહેલાં જ થઈ જાય છે ત્રિવેદીને મહેશ પ્રત્યે એ લી
મમતા જાગે છે કે એ પહેલને મુખર્ષ પોતને ઘેર
રાખીને કોલેજન શિક્ષણ આપવા તત્પર બને કે
રાજનામું આપી એ ત્યાંની શાળામાંથી છૂટા થાય
છે ને મહેશ મેટ્રિકની પરીક્ષા નિમિત્તે મુખર્ષ જાય
છે ત્યાં એ ત્રિવેદીના સહુભાઈના પૈમાદાર કુટુંબના
મદ સપર્કમાં આવે છે ને એના જીવનને નવો તનકો
શરૂ થાય છે

મેટ્રિક પાસ થઈ એ કોલેજમાં જોડાય છે તે
લખતો ઉતાવળ કરવામાં આવે છે મહેશ પોતાની
મામી દ્વારા પોતાની વિવહિના દસા ૭ મુનાકાન
લે છે ને પત્ર વલ્હર દ્વારા બને નિકટ સપર્ક સાથે
છે પરંતુ ત્રિવેદીની પુ ૭ પદ્મા મહેશ સાથે પ્રેમમાં
હાય છે મહેશ પણ કોલેજીટ પદ્માને આકર્ષે છે આથી
પ્રેમત્રિકાણુ રચાય છે સદિમાં અટવાયેલો ગામડાની
ગોરી દસા આ ત્રિકાણુથી અટાત છે, અ તે મહે
શની જાગૃતિવતાને લાગ લઈ પદ્મા એની સાથે
સારીરિક સંબંધ બાંધે છે અથી મહેશને નૈતિક

તે જોલનો દનો ને ડોકટર અનિમેષ નયને એની
તરફ જોતા હતા પણ અચાનક એમનાં નજર
ફૂજી જીદી એ અમકયા ને મોત્તા । ડોકટર કુમાર
જલ્દી રોગીને રૂમ ન પાંચમાં લઈ જાઓ,
જલ્દી

સતકુમારે જતા જતાં કહ્યું 'મીશે નહીં
ડોકટર, હું જીવીશ ગાંધીજીને પુતજીવિત કરવા માટે
મારે હજી બહુ દિવસ જીવું પડશે'

દષ્ટિએ પદ્મા સાથે લગ્ન કરવું જરૂરી લાગે છે. ઘેર લગ્ન લેવાય છે, છેલ્લી ધડી સુધી મહેશ જતો નથી. કન્યાને પીડી પણ ચોગાઈ ગઈ હોય છે એટલે ભવાડો અટકાવવા માટે એક ક્ષયના રોગી ખીજર સાથે હંસાને પરણાવી દેવામાં આવે છે. હંસા કુદ-ખની લાજ રાખવા લગ્ન કરે છે ને મહેશને ભૂલવા પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરે છે. મહેશ પદ્મા સાથે લગ્ન કરી સુખે દિન વિતાવે છે. પદ્માને બાળક અવતરે છે ને હોસ્પિટલથી પાછા વળતી વખતે મોટર અકસ્માતમાં એ ગુજરી જાય છે. મહેશ બહાવરો બને છે ને બાળક જીવતું રહ્યું હોવાથી એને શાતા મળે છે. હવાફેર માટે પંચગની જાય છે ત્યાં એની જૂની પ્રેયસી હંસા પોતાના પતિને ક્ષયના ઉપચાર અર્થે લઈને આવી હોય છે. ક્ષયનો એ દર્દી ગુજરી જાય છે, આથી મહેશ હંસાને પોતાના હૃદયમાં વાગેલો ધા રૂઝવા માટે પોતાની સાથે લગ્ન કરવા વિનંતિ કરે છે; પરંતુ હંસા સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા છતાં લગ્ન કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડે છે.

આખીય વાર્તામાં ગામડાની લાગણીધેલી હંસા વાયકની સહાનુભૂતિ ને મમતાને પાત્ર બને છે. ઓછું ભણેલી હોવા છતાં જીવન પ્રત્યેની એની દષ્ટિ કેટલી વિશદ છે એ તો અંતેજ સમજાય છે. સુશિક્ષિતો કરતાં સાધારણ શિક્ષણ પામેલાઓમાં ધણીવાર ઝાઝી હૈયાઉકલત હોય છે. એ હંસા સુંદર રીતે સાબીત કરે છે. વાર્તા ખૂબ પ્રવાહી છે ને એને મારીમચડીને વળાંક આપવાનો પ્રયત્ન કયાંય થયો નથી. લેખક ઉત્તર ગુજરાતના હોવાથી તે પ્રદેશની પ્રબળ માન-સના અચ્છા અમ્બાસી છે, આથી જ રૂઢિબંધનો અંગે એમણે મહેશ દ્વારા સારો પ્રકાશ ફેંક્યો છે. મહેશ વાર્તાનાયક તરીકે બહુ શોભતો નથી; કારણ કે એના વિચારો ગોટાળાભરેલ ને કાંઈક અંશે રૂઢિપૂજક છે. મહેશ જેવી વિચારસરણી ધરાવનાર યુવક ચાલુ અમ્બાસે લગ્ન કરવાની સંમતિ આપે એટલું જ નહિ પણ ઝટ પરણી જવાની ઉત્સુકતા

બાળે એ જરા અરવાભાવિક લાગે છે. એની કાયરતા એને નમાલો પુરવાર કરે છે. એક પ્રગતિ-શીલ સામયિકના લાવિ સંપાદકપદ માટે એ નાલાયક ઠરે છે.

મહેશનાં પદ્મા સાથેનાં લગ્નનો અયાવ કરતાં લેખક કહે છે કે:—‘આ આખીય બિના અંગે મહેશ કરતાં પરિસ્થિતિ વધુ જવાબદાર હતી. પદ્માનું આકર્ષણ એ માત્ર આકર્ષણ ન હતું, એમાં પ્રેમ પણ હતો, પદ્મા પાસે પ્રેમ ને આકર્ષણ બેઉ હતો જ્યારે હંસા પાસે માત્ર પ્રેમ. ‘લૂખા’ પ્રેમનો પરાજય થયો હતો. હંસા હારી હતી, પદ્મા જીતી હતી.’

ઉપરનાં વાક્યો દ્વારા લેખકે પોતાના જ એક સુંદર રીતે સર્જેલા પાત્ર ઉપર ગંદા છાંટા છાંટ્યા છે. હંસાના આટલા પ્રબળ પ્રેમને ‘લૂખા’ ગણી શકાય ખરો? એણે મહેશ સિવાય ખીજ કોઈ યુવક વિષે કદી વિચાર પણ કર્યો હતો? પદ્મા આકર્ષક જરૂર હતી; પરંતુ એનો મહેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ અતુલના સંપર્કમાં આવ્યા પછી ડગી નહોતો ગયો? એ અંતે મહેશની બની, પરંતુ આદર્શના ધોરણે બંને સ્ત્રીઓને ચકાસીએ તો હંસાનો પ્રેમ પદ્માના કરતાં લાખ દરજ્જે ઉંચો હતો એ વિષે મતભેદ હોઈ શકે ખરો? તો પછી લેખકે આવું છીછરું વિધાન શા માટે કર્યું હશે?

બ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન નવલકથામાં વારંવાર થયું છે. ‘મહેશના બદલે,’ ‘લગ્નના કારણે,’ ‘ખીજ દિવસે,’ ‘વાચાળતાના કારણે,’ ‘સંગીતના કારણે,’ ‘આદતના કારણે’ વગેરે શબ્દ પ્રયોગ લેખકના વિલકિત અને પ્રત્યયો વિષેના જ્ઞાનની કચાશ સૂચવે છે. બોડણી વિષે લેખકે રાખેલી બેદરકારીના થોડા નમુના નીચે છે. ગેતી, વીધે, હોંશીયાર, મજુર, પ્રતિક્ષા, ગણીત, રણુ, મંજુર, લી., વિગેરે, અતુકુળ, યુવતિઓ, ઉત્તિર્ણ, પ્રાણાલિકા, યુપ, અધુરા વગેરે વિરામચિહ્નો વિષે પણ

લેવાઈ છે એના કરતાં ઘણી વધારે કાળજીની જરૂર હતી

આશા રાખીએ કે આ આશાસ્પદ લેખક પોતાની કૃતિઓની સખ્યા વધારવા પાછળ જ ન દોડતા કંઈક એવું સર્જન કરે કે જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી લાત પાડે

અવિનાશ

[લે શાંતા ગૃધી પ્ર. એતન પ્રકાશન ગ્રંથ લિંગોરગવ ડિઃ ૪-૦-૦]

આઝાદીના જન્મમાં ઝુકાવી પિતૃપાપનું તપશ્ચ કરનાર આદર્શવાદી યુવક અવિનાશના કુટુંબ સાથે આ વાર્તા સંકળાયેલી છે. અવિનાશના પિતા શેઠ માધવદાસ લગાઈ દરમિયાન મિનિસ્ટરી કોન્ટ્રેક્ટ લઈને થોડી ગફલત કરે છે ને સ્વાર્થને ખાતર પોતાનો જાતને નિર્દોષ પુરવાર કરી બાગીદાર શેઠને દગો દે છે. આ હકીકત એ પુત્રોથી છાતી રાખે છે, પરંતુ અતે તો બેઠ ફૂટી જાય છે ને એનો પુત્ર પિતાની મૂર્ખી ત્વજી દે છે. હતાશ થઈ ને શેઠ આત્મહત્યા કરે છે ને અવિનાશની પ્રેવસી ઉમા ને લાઈ અરણ્ય દેશને કાળા બજાર ને શોષણમાંથી મુક્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ પાછળ પોતાનું જીવન સમર્પવાનો નિર્ણય લે છે.

મુઝીવાદી સમાજનાં કરતૂટો ખુલ્લો પાકતી આ નવનકયા એકી એક વાંચી જવાની જગાસા જગાડે એવી છે. સુબર્ષના સમાજનું ઊંડું અવનોકન કરી લેખિકાએ વાર્તામાં ચિત્રાત્મક વાતાવરણ ખડું કર્યું છે ને તળપદા શબ્દોનો ઉપયોગ કુશળતાપૂર્વક કરવા ઉપરાંત વાર્તાલાપોમાં પ્રશ્નસાધન વેધકતા આણી છે. મણિમાના પાત્રને ઉપસાવવામાં ને એને મતિશીલ રાખવામાં એ ખૂબ સફળ નીવડ્યા છે.

પ્રતાવનામાં પોતાના હસ્તાક્ષરને 'કિન્નર' ગણાવી, જોડણી વગેરેની ભૂલો માટે વાચકની ક્ષમા માગી લેવા જોઈતો વિવેક એમણે દર્શાવ્યો છે, પરંતુ

એ ભૂલો ક્ષમ્ય નથી એ હકીકત પ્રત્યે રિવેકશન્ય બન્યા વિના પણ ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે.

આખી ય વાર્તામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ધબકાવ કરેલી છે. પરંતુ લેખિકાએ પોતાની સાહિત્ય કૃતિને અતે તો પ્રચારનું સાધન બનાવી મૂકી છે. જે સંજ્ઞાઓ આજે ચીન અને રશિયાના માર્ગમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે એમણે '૪૨ માં તો ઊસાડે દોગે બોલ કાંતિનો વિરોધ કરેલો ને સુભાષભાષુની આજ્ઞા ફોજની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પણ ઘણી સ્ત્ર જખવેડી, પરંતુ નવલકથામાં તો આજ્ઞા ફોજના સિપાઈ અવિનાશનાં ચાહકો સામ્યવાદી વનજીવાળા દેશ પ્રત્યે આકર્ષાતાં બતાવ્યાં છે.

ઉમા અવિનાશની પ્રેવસી હતી, અવિનાશે ઉમા ઉપર યુદ્ધભૂમિ પરથી પાઠવેલો છેલ્લો પત્ર લાગણીની તીવ્રતાથી ભરેલો છે, પરંતુ એ જ ઉમા અવિનાશની સ્મૃતિમાં રાખી એનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કરવાને બદલે અરણ્ય સાથે પ્રેમ કરે એ નવાઈભર્યું લાગે છે. આના આદર્શ પાત્રને લેખિકાએ ધાર્યું હોત તો ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકા પર મૂકી શક્યા હોત.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે દિલ્હી પણ બિટનની વિરુદ્ધ હતું એવે વખતે દિલ્હી વેપારીએ હનકુ ધી મોકરીને લશ્કરને ઝેર ખવડાવ્યું અને પરિણામે કેટલાય સૈનિકો ગુજરી ગયા એ હકીકતને આપણા દેશમાં તો રાષ્ટ્રીય માનસવાળી વ્યક્તિઓએ આવેશ પૂર્વક વખાણી હોત ને માધવદાસ શેઠને દેશમંકત તરીકે પૂજ્યા હોત એ ધી આજ દેશમાં જોડાયેલા અવિનાશના ખાવામાં પણ આવ્યું હશે એવો ભ્રમ લેખિકાએ પાત્રો દ્વારા કઈ રીતે કોમો કર્યો એ સ્પષ્ટ સમજવું મુશ્કેલ છે. આથી જ વાંચનું સ્વાધ રાષ્ટ્રીય હોવા છતાં જાડે જાડે લેખિકાની સહાનુભૂતિ હિન્દની 'ચાલ્યા જવ'ની લડત પ્રત્યે કે સુભાષ જોડતી આજ્ઞા ફોજ પ્રત્યે નહોતી એવું કલ્પિત થાય છે.

સામ્યવાદ અને રાષ્ટ્રવાદ વચ્ચે ભેગ બેસાડવાનો લેખિકાનો પ્રયત્ન બહુ સફળ નોડ્યો નથી. અર્થતંત્રની

ઉદયપાથનો અંગે લેખિકાએ કરેલા વિધાનોમાં જાણીતા અમેરિકન લેખક અપ્ટન સીંક્લેરની. અસર વર્તાઈ આવે છે. અમેરિકા પ્રત્યેનો પૂર્વગ્રહ (એ નિષ્કારણ હશે એમ માનવાને કારણ નથી) નવલકથામાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે, આમ છતાં લેખિકાના માનસિક વલણની છાપ એના સર્જન પર પડે એ સાદા સ્વાભાવિક છે. લેખિકાનો નવલકથા પ્રથમ પ્રયાસ જરૂર પ્રશંસનીય છે. પરંતુ અંતે તો એ વાચકને કેટલીય માનસિક ગૂંચવણોમાં અટવાતો મૂકી દે છે. ટૂંકમાં આ 'રહસ્યમયી નવલકથા'ના બધા રહસ્યો સ્પષ્ટ રીતે ખુલ્લા પડતાં નથી એ એની મોટી ક્ષતિ છે.

જીવન સાધના

[લે. મોધવ મો. ચૌધરી. પ્ર: હંસ પ્રકાશન મંદિર, પુનાસણ. કિંમત દશ આના.]

જીવન શું છે, એ કેવી રીતે જીવવું જોઈએ, જીવનનાં વિવિધ પાસાં ક્યાં, વિદ્યાર્થીએ જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં કઈ કઈ બાબતો વિષે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ એ સઘળી હકીકતોને દર્શાવે સાથે સમજાવતી માત્ર હંસ પાનાની આ નાનકડી પુસ્તિકા એના ઉદ્દેશમાં સફળ નીવડશે જ. લેખક પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ, 'સુચેત્ય રીતે જીવને જીવન સફળ બનાવવા, જીવનને ઉજાણાય એવું જ નામ જીવન સાધના.' સાચી રીતે જીવન જીવતાં શીખવાડી શકે એટલું બેઝલ, વેધક દષ્ટિ ને કલમ લેખક પાસે છે. પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૫૨માં બહાર પડેલી. માત્ર એક વર્ષ પછી આવા ગંભીર પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે એ જ એની લોકપ્રિયતા ને ઉપયોગિતા બતાવવા માટે પુરતું છે.

વિશ્વસંહિતા (મંડળ ૧)

[લે દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી. પ્ર: વિક્રમ દેસાઈ ૧૪ ગણેશગાડી, પૂના ૪. કિંમત ૧ રૂપિયો.]

જન સમુદાયના જીવનને નીતિમય, લોભરહિત,

અદિસાત્રેયી, અપરિગ્રહી અને પ્રામાણિક બનાવવાના હેતુથી લખાયેલા ૨૫ બોધમય લેખો આ પુસ્તિકામાં સંગ્રહાયા છે. આમાં સ્થાન પામેલા ધણા લેખો પહેલાં 'નવજીવન'માં પ્રકટ થયેલા અને 'કથા-કુસુમાન્જલી'માં પુસ્તકાકાર પામેલા તે હવે નવા સ્વરૂપે 'વિશ્વસંહિતા'માં દેખા દે છે.

લેખકનો સર્વધર્મસમભાવ પુસ્તકના પાને છલકે છે. ગ્રીક, ખ્રિસ્તી બૌદ્ધ તથા મુસ્લિમોના ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી સારાં સારાં દર્શાવેલી વીણી-વીણીને મૂક્યાં છે. ઉપનિષદોના મંત્રો તથા વેદની ઋચાઓ પણ સ્થાન પામી છે. પુસ્તક નાનું છે પણ મર્મસ્પર્શી છે. સીધી સાદી ભાષામાં લખાયું હોવાથી કોશિયો પણ સમજી શકે એટલું સરળ છે. થોડી છાપકામની ભૂલો જાદ કરીએ તો પુસ્તક ખૂબ મુંડર છે એ હકીકત છે. પુસ્તક વસાવવા જેવું ખરું.

જીવનસાધન

[લે. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા. પ્ર૦ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિંમત ત્રણ રૂપિયા.]

ગુજરાતના એક મૌલિક વિચારક તરીકે અને ગાંધીજીના નિકટવાસીઓમાં મોખરાયું સ્થાન શોભાવતા શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના આ પુસ્તકની આ પાંચમી સંશોધિત આવૃત્તિ છે. લેખિકાના અવસાન પછી આ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે એ વાત સાચી. પણ પોતાની હયાતિ દરમિયાન પોતાને સૂચવવામાં આવેલા સુધારા વધારા પોતે માન્ય રાખ્યાં છે એવું પ્રકાશકના નિવેદન પરથી જાણી શકાય છે.

સાહિત્ય અને વાંચકો અત્યારની જે પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે એમાં આવું લારેખમ પુસ્તક પાંચમી આવૃત્તિ. પ્રવેશ અને દશ હજાર નકલો સુધી એનો કુલ ફેલાવો થાય એ ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ગૌરવ લેવા જેવું ગણાય. આજકાલ સાહિત્યને નામે જે કાંઈ ગ્રંથસ્થ થાય છે એની પાછળ એક જ દષ્ટિ હોય છે: કમાણીની. એની દષ્ટિને પડકારતાં આવા પુસ્તકો પણ ગુજરાતમાં ચોક્કસ બપે છે

અને આવૃત્તિઓ ઉપર આવૃત્તિઓ પામે છે એ પણ એક ચીમકી જ ગણાવી જોઈએ

આ પુસ્તક પણ એવા ઉપરચોટિયા વાંચકો માટે નથી એમ લેખકે શરૂઆતમાં જ જાહેર કરેલું છે વિચાર કરવાની થોડી પણ વૃત્તિ હોય એને જ આ પુસ્તકની મદદથી સમજશે છે કે 'શોધવું એટલે ન જાણેલું જોણવું અને જાણેલું સુધારવું'

લેખકની કીલ્લવટભરી ચીવટ શબ્દે શબ્દને એવી તો જીડેથી સમજ પાડે છે કે કચાર પણ શકા રહેવા પામે જ નહિ આ વિષયનાં દરિદ્રી ગુજરાતી પુસ્તકોની કનગીરૂપે આ પુસ્તક કાયમ રહેવાનું છે એમાં શકા નથી વાત વાતમાં જીવન શબ્દ વાપરતાં પહેલાં જીવન શું છે એ સમજવા જેટલી વિચારશક્તિ કેળવવામાં આ પુસ્તક મોટો ફાળો આપે એવું તો છે જ.

આવા સારા પુસ્તકની ખજાનામાં ખલાસ થાય કે તરત નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવા માટે ગુજરાતની આ પ્રકાશન સંસ્થાને પણ ધન્યવાદ ધટે છે

દાન્યુની

[લે રવીન્દ્ર ઠાકોર (વિકેતા ગુર્જર ત્રય રત્ન કાર્યાનય, અમદાવાદ કિંમત દોઢ રૂપિયા)]

૧૮ પાનાના દસ વાર્તાઓના રૂઝ કાગળ ઉપર છપાવેલા અને કાચા પૂડાના આ વાર્તા સમૂહમાં દસ પાનાંની જાહેરખબર મેળાતીને પણ આવડી મોગી કિંમત પડેલી નજરે જ ખૂબે છે

સુદર એકરંગી ચિત્રથી પડેલી છાપ ઉપની લકીકત સાવ મારી દે છે

લેખક પાસે વાર્તાકળાનો અજબ કસમ છે સમઢની નામદની વાર્તા ફાનગુનીથી માંડીને બાકીની નવેનવ વાર્તામાં વાર્તા જાનો બદ્દમૂનો કસમ ભર્યો પડ્યો છે કથનશૈલી આબાદ પક્ક જમાવી શકે છે થોડામાં વધુ કહેવાની અને પાત્રોને પણ વાર્તા સાથે વહેતાં રાખવાની હથેલી પણ આમાદ ધડાયેની છે વાર્તાના વસ્તુને પણ મારી મચડીને વીણી લાવવા કે ઠોકા બેસાડવા કરતાં ખૂબ સહજતાથી કલમમાંથી સરી પડે છે

છતાં દરીય વાર્તાઓ કાંઈ પણ આદર્શ, ધ્યેય કે દૃષ્ટિ આપી જતી નથી પ્રેમની હીજલી અવસ્થાની રજૂઆત જરૂર થઈ છે, પણ એમાં કોઈ એવું તત્ત્વ નથી મૂકી જતી કે જે હમેશાં રટવાનું મન થાય જીવનના જીહાલ માપવા જેટની લેખકની તાકાત હજુ વધુ અભ્યાસ માગી લે છે

★

પત્રાલાલ પટેલના

આ નવું

પુસ્તકો જરૂર

વસાવો

ભારતી સા. સ. લિ.

અમદાવાદ

તમારા માથાની ચામડી

તમારા વાળમાં થઇને શું આરપાર દેખાઇ આવે છે? એનો અર્થ એ કે ખરી પડેલા વાળની જગ્યાએ નવા વાળ ઊગતા નથી અને તેથી તમારા માથા ઉપર તાલ પડેલી દેખાય છે. જ્યારે કેશવર્ધિનીથી તમે તાલમાંથી તથા ઘરડા દેખાવામાંથી બચી શકો તેમ છો, ત્યારે તમે આ બન્ને સજ્જ શા માટે ભેગવો છો?

પાનખરમાં ખરી પડેલાં પાંડાં વસંતમાં ફરી નવપદ્મવિત બને છે, પરંતુ વાળના અમુક તત્ત્વકાર્મિકામાં ખરી પડેલા વાળ

એકવાર અદૃશ્ય થતાં હમેશ માટે અદૃશ્ય જ રહે છે. તમારા વાળને આમ જવા ન દો, પરંતુ ખરી પડેલાની જગ્યાએ કેશવર્ધિનીની મદદથી નવા વાળ આવે અને તમારી યુવાની કાયમ રહે એવું કરો.

આવું સમયસર કરો, કારણ વિલંબ ચવાથી-કેશવર્ધિનીનો ઉપયોગ કરવામાં વિલંબ કરવાથી તમારી તંદુરસ્તી વિલંબાશે અને તમારા ગેગને બચકર સ્વચ્છમાં પરિણમવા માટેની તક તેને સોંપશે. માટે તમારા કીમતી વખતનો ઉપયોગ તંદુરસ્તી મેળવવામાં કરો. તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવામાં તમે સમય ગુમાવશો નહિ.

કેશવર્ધિની

નો આજથી જ ઉપયોગ કરો

કેશવર્ધિની રૂ. ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધિની શેમ્પુ રૂ. ૦-૧૪-૦

(માર્ગવ્યય અલગ)

દરેક પ્રખ્યાત વેપારીઓ પાસેથી મળી શકશે.

લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ

કોઇમ્બટુર (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને મધ્ય ભારતના એજન્ટ :

મેસર્સ નેશનલ સેઈલ્સ એન્ડ સરવિસ લિ.

૧૨, રૈમપાર્ટ રો, કોટ, મુંબઈ ૧

ઊંચા, ઝાડા, શાવલ,
લઘિલા, ખાંસી, શુળ,
જમ્બુજાલ, દરેક જાતના
લાય તથા બનક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
બાધધી

ગુપ્તધારી

જે. એન. ધોડના

જે. એન. ધોડના

જે. એન. ધોડના

ગ્રોડીસ્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રિન્સેમ - ટ્રીટ. મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

નેપ્યુન

એસ્થોર-સ કંપની લી.

[સ્થપાઈ : ૧૯૩૦]

★ હંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

— કુલ અરકચામત : —

રૂ. ૧,૦૦,૦૦.૦૦૦

: મુખ્ય ઑફિસ :

નેપ્યુન ગિલ્ડીંગ, ૧૦૪, ઑપોસિટ મીટ્રીટ.

કોટ, મુંબઈ ૧

श्री. लाल

मुद्रापत्र
आयः...

आपनी नकल माटे

पूरे गैरक मिन्टरी अमहावाह

કા ઝી

સાંજરેજી

તત્રા : ઇશ્વરલાલ મો. દવ
 સંપાદક : જયન્ત પરમાર
 વર્ષ ૨૪ • અંક ૫ • ઓગસ્ટ ૧૯૫૩ • સળંગ અંક ૨૮૧

જયન્ત

વાંચવા-ભજવવા-વસાવવા જેવાં ચાર નવાં નાટ્ય પુસ્તકો

દોઢ રૂપિયા • અઢી રૂપિયા • સાડાચાર રૂપિયા • દોઢ રૂપિયા

આ સિવાયના ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈપણ પુસ્તક માટે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ ફર્નો-ડીઝ પ્રીજ ગાંધીરોડ અમદાવાદ ૧

નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ ચાલતું પ્રથમ
ગુજરાતી માસિક

વંદુરસ્તા

વંદુરસ્તા

ત્રીઆ

ભૂપતરાય દવે • શંકરલાલ દવે

જૂન માસથી ચોથા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યું છે
વરસમા જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ એ
ચારમાથી કોઈપણ માસથી વરસના રૂપિયા
સાડાચાર (ચારમા જ વાર) મા પ્રાપ્ત થઈ
શકાય છે લખો —

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફર્નો-ડીઝ પ્રીજ • ગાંધીરોડ • અમદાવાદ ૧

કાઉન આન્ડ

એલ્યુમિનિયમ

□ વા સ જો □

ચોખ્ખાં તથા મોથી ઉત્તમ
વાપરમા અવામન, આપવેમા હવકા,
ડીઝાઇનમા નુદર સાક કરમાસુડેના,
કાટ ચરે નહિ, કરી તૂટે નહિ.

○ દકાઉ અને છતાં ચરતાં ○

ફરેક ઘાટનુ એલ્યુમિનિયમ મળી રાકશે
શીટ્સ • સર્ફેસ • વાયર • એન્ગલ્સ
ચેન સ • મોડીંગ્સ • કાર્ટીંગ્સ તથા રેલ્વે
એન્જનીઅરીંગને ઉપયોગી બીજી વસ્તુઓ

જીવનલાલ [૧૯૨૯] લિમિટેડ

૩૧ • નેતાજી મુલાપ રોડ, કલકત્તા,
મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, ચુન, એડન.

આવતા ઑક્ટોબર માસથી

ભિર્મિ-નવરચના

એનું કલેવર બદલે છે

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી માસિક 'રીડર્સ' ડાયજેસ્ટ 'ના ધોરણે ગુજરાતી ડાયજેસ્ટના સ્વરૂપે 'ભિર્મિ-નવરચના' આવતા ઑક્ટોબર માસથી પ્રગટ થશે.

ગ્રાહકો, લેખકો, વાંચકો, શુભેચ્છકો, તંત્રીઓ અને પ્રકાશકો દરેક રીતે સહકાર અને સૂચનો જરૂર તુરત મોકલી આપે.

ભારતીય ભાષાઓનાં ચારેક હજાર સામયિકો ઉપરાંત વિદેશોની દરેક ભાષાઓનાં સામયિકોમાંથી દોહન કરીને 'ભિર્મિ-નવરચના'ના દરેક અંકમાં નીતારવામાં આવશે.

'ભિર્મિ-નવરચના'નો વિસ્તૃત થતો જતો ગ્રાહક-વાચક વર્ગ અમારા આ નવા કાર્યને દરેક રીતે આવકારશે જ એવી અમારી આશા છે.

નવાં થનાર ગ્રાહકો પણ 'ભિર્મિ-નવરચના' 'ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ' સ્વરૂપે મેળવવા આજે જ વાર્ષિક લવાજમના સાડાસાત (વિદેશમાં રૂ. દશ અથવા શિ. ૧૫) તુરત મોકલી આપે :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ ^{ફર્નિડીઝ બ્રીઝ} ગાંધીરાડ અમદાવાદ ૧.

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)

(૨૭૨૨૬) : આયુર્વેદિક દવાવાળું

બ્રાહ્મી તેલ

પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી કારણ કે—
તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી સ્નાતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે. * માદાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદદસ્તશક્તિ વધે છે * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ ઊગે છે. * ખોડો દૂર થાય છે.
- * ગાઢ નિદ્રા લાવે છે. શરીર દરરોજ યોગવાથી ચામડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
- શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સૂચના :

દરેક ઋતુમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ અનુકૂળ છે. ખાત્રી
માટે તમારા કેમીસ્ટ કે ફુકાનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બોટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૨-૦-૦

સ્થાનિક ટેક્સ અણગ

પરદેશ માટે મોટી બોટલીની કિંમત શીલીંગ ૧૫
અને નાની બોટલી કિંમત શીલીંગ ૧૨

ખાસ સૂચના :

અંકે બોટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મોટી બોટલીના રૂ. ૫-૧૩-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૩-૧૩-૦

(બોટલીની કિંમત + ૧-૧૪-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ પેકીંગ)

મનીઓર્ડરથી પૈસા મોકલવા

વી. બી. થી મોકલીશું નહિ

ફોન : ૬૨૮૯૯ : : તાર : 'PRANAYAM'

— શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ —

દાદર. (સેંટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ ૧૪.

COTY . RBO

તા.ક. : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં દરરોજ (રવિવારે જ ધ) સવારના ૯:૦૦ થી ૯:૩૦ અને
સાંજના ૬ થી ૯:૩૦ શારીરિક અને આનંદિક આરોગ્ય તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને
માટે યોગને વર્ગ આપે છે.

પા ગ લ પ શા નો-સ ચો ટ ઉ પા ય

૭ હૃદયના રોગો (લોહીનું દયાણુ બહુ પ્રેસર) માટે, દરેક જાતના ઉન્માદ માટે, હીરોટીરીઆ અને ઓછી યાદશક્તિ જેવા માનસિક રોગો માટે અત્યાર સુધી પરદેશી મોંઘી કિંમતની દવાઓ ઉપર જ આધાર હતો.

-

૮ મુંઝવણ લોકપ્રિય 'ચરક લંકાર'ના નિબંધોમાં અનેક પ્રયોગો પછી ઉપરનાં તમામ દર્દી માટે એક ખાસ ઔષધી (ગોળીઓના રૂપમાં) બનાવેલ છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના 'લગભગ અર્ધી' અને ઉપરના 'મક્કત સલાહકેન્દ્રો'માં આવતા દર્દીઓ ઉપર અજમાવી, સોએ સો ટકા સફળ પરિણામ મેળવ્યા પછી જ જાહેર જનતામાં હિતાયે બજારમાં મૂકવામાં આવી છે. જેનું નામ 'પ્રાણી ધનવતી' (સુવર્ણયુક્ત) છે. જે વધીયો, વિદ્યાર્થીઓ તથા માનસિક અશક્તિ અને ઓછી યાદશક્તિ જેવા રોગથી રોગાત્તા દર્દીઓ માટે પણ અકસીર છે.

૯ અબ્રક, અક્રીક, માણેક, મોતી વગેરે બહુમૂલ્ય ભસ્મો તેમજ ચન્દ્રોદય વગેરે કિંમતી રસાયણોને પ્રાણીના સ્વંસની લાવના આપી આ ગોળી બનાવવામાં આવી છે. અદ્યતન આપી તે કિંમતી તો છે જ, પણ દર્દને નાશક કરવાની તેની શક્તિ અને સચોટતા પાસે તે મોંઘી નથી.

૧૦ બહેને માટે ખાસ—અટકાવ તદ્દન ઓછા આવવો, ગર્ભાશયની ચારે બજી જડતા, ઊબકા આવી ઉલટી થવી, અણુ-અણુટી ચુંકે આવવી, પેટમાં દર્દ થવું વગેરે લક્ષણોવાળા ગર્ભાશયોન્માદમાં આ ગોળી અમૃત સમાન છે.

૧૧ બળકે માટે—ગળામાં ધરર ધરર આવજ આવવો, દાંત બંધાવા, દાંત આવવાથી લાળ નીકળવી તેમજ આંચકી-તાણ (બાલગ્રહ) નાનાં બાળકોનાં દર્દી ઉપર આ ગોળી અકસીર છે. કિંમત ૨૫ ગોળીની બાટલીના માત્ર રૂપિયા દશ છે. હિંદુઓમાં દવાવાળાઓને ત્યાં મળે છે.

‘ભાર્મિ’ વર્ષ : ૨૪

‘નવરચના’ વર્ષ : ૧૮

ભાસ્કર

વપવચના

સાહિત્ય, સમાજ અને

સંસ્કાર અને માસિક

અંક ૫ : ઓગસ્ટ ૧૯૫૩ : સળંગ અંક ૨૮૧

ક્રમ

સૂચના

અમીરી અને ગરીબી	જ્ઞ	૫
સમયના ક્ષીર-નીર	રાજદંડ	૬
વિદાય વેળાએ !	ધૂમકેતુ	૧૧
ત્રૈમાસિક અર્થકારણ	એસ. વી. દેસાઈ	૧૨
સોનેરી સમય	જયન્ત પરમાર	૧૬
જમાડ સમવેદના	ગોવિંદલાલ પટેલ	૧૬
તરસી આખિ	સિદ્ધાર્થ	૧૭
મનકંખના	પ્રવાત	૨૧
નિર્ભયતા	હર્ષિદા પડિત	૨૨
મુદલ મયું પણ બાજ તો બચું	શિવકુમાર જોષી	૨૬
મતદાનની પવિત્રતા	મોહનલાલ વ્યાસ	૩૭
હૃદયનું કવિત	રમેશ પાઠક	૩૮
બાણતર	દિમશિ બહોરા	૩૮
ટ્રાંસફર	રામુ પડિત	૩૯
સાક્ષાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	—	૪૧
પ્રેમ અને વિરહ	અનુભવ ‘તુષિ’	૪૨
ભેટ	ભાનુ પંડ્યા	૪૨
કંઈ	શેખરદાસ આશુવાલા	૪૨
સૂઝો મેવો	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૪૩
નિર્વાણ	ગણાશાસ્ત્રી પટેલ	૪૬
પ્રવાસની પોથીમાંથી	સેવકનંદન	૫૧
મૃત્યુ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૫૩
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?	વસુધેવ	૫૪
આથી આથી સાવચિત્તેરી તીજ	અનવર આગેવાન	૬૧
મંચ સમીક્ષા	અનંતરાય રાવળ	૬૪

પૂઠા ઉપરનું ચિત્ર

‘મદહાર’ ચિત્રકાર : સી. નરેન્

અમેલીનાં પુખ્તપોથી શુંગર સજેલી પોતાના પિયુષી વિખૂટી પડેલી વિભ્રેગણુ વીણાના સૂર સાથે પોતાના દર્દને આંસુરૂપે વહેવાડાવે છે. વર્ષા ઋતુમાં કોઈ પણ સમયે ગરતા આ રામથી આદવાહન પામેશે મેધ એ વિભ્રેગણુનાં આંસુડાં સાથે એક-રૂપ થઈને એ હરિષ્ણાદીને આંસુધારામાં પોતાનો સાથ આપે છે.

- * લવાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા, વિદેશમાં દશ રૂપિયા (સિ ૧૫).
- * છૂટક નકલ બાર આના : વિદેશમાં એક રૂપિયો.
- * દર માસની ૧૧ તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવમ્બરની એ ચાર માસમાંથી કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
- * વી. પી. થી લવાજમ વસૂલ કરવામાં જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે, લવાજમ પૂરું થયાની નોટિસ મળે ત્યારે આપના ગ્રા. નં. અને પૂરા સરનામા સાથે કૃપા કરીને મની-ઓર્ડરથી જ લવાજમ મોકલી આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મળાવતી વખતે બાર આનાની ટિકિટો ખીડવી જરૂરી છે. મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
- * દરેક જાતના પત્રઅવહારમાં ગ્રા. નં. લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- * સર્વ લખાણોમાં કોપીરાઈટ સુરક્ષિત રાખેલા હોય છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા જરૂરી ટિકિટો ચોટાડેલું અને સરત મું કરેલું પરખીડવું ખીડવું જરૂરી છે. એ સિવાયનાં અસ્વીકૃત લખાણો પંદર દિવસ પછી રદ કરાય છે.
- * જાહેર ખતરના દર, લવાજમ મોકલવાનું, લખાણો મોકલવાનું અને ખીજ દરેક જાતના પત્રઅવહારનું સરનામું:-

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

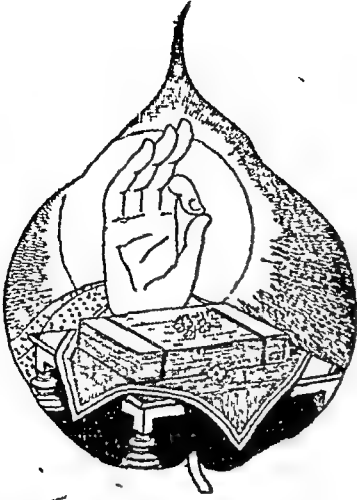
ફર્નાન્ડીઝ બીજ : ગાંધીરા :

અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ મો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ ૧

સુદક : ગોવિંદલાલ મોહનલાલ જાની, કિશા પ્રિન્ટરી, રતનપોળ, અમદાવાદ.

અમીરી અને ગરીબી

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ ત્રોલો દવે
સંપાદક : જયન્તી પરમાર

અમીરીનું ત્યાં નામોનિશાન ન હતું.
ગરીબીની દરિદ્રતા પણ ન હતી.
એક વખતની જહોજલાલી
અને આજની દરિદ્રતા
એ બન્નેનું સંગમ હતું;
સંસ્કારિતાનો આથમ મટતો હતો.
દિલાવરી અને ન્યોછાવરી,
નમ્રતા અને દયાળુતા
ત્યાં ભર્યાં પડ્યાં હતાં.
ધન દોલતથી પણ વધુ ત્યાં હતું.
આ બધું જોઈને અમીરી યાદ આવી :
ખરોખર વિરુદ્ધ અમીરી આખડતી હતી.
ધન દોલતની છાજો હોવા છતાં
દિલની દિલાવરીને બદલે એ
દિલમાં જ રીખાતી હતી.
ધનથી એ માણસો જરૂર ખરીદતી,
પણ માણસો યંત્રવત મેળવી શકતી,
યંત્રોની જમ માણસો પાસેથી કામ લેતી
પણ પૈસા ખરચ્યા છતાં માણસો પોતાનાં ન થતાં.
અમીરી અમીરાતથી જ પીડાતી,
દરિદ્રતા પીડાયા વગર પીસાતી.

જ

કુમારી ચંદ્રલેખા પટેલ

૧૯૫૧ના જૂન માસમાં રશિયા ગયેલા સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ મંડળમાં જઈને ભારતનાટ્યમ જેવી અધરી ભારતીય નૃત્યકળાથી રશિયાને દંગ કરી દેનાર વિખ્યાત

કુમારી ચંદ્રલેખા

કળાકાર કુમારી ચંદ્રલેખા પટેલ આ ૧૪મી જુલાઈએ ચીન જવા ઉપડી ગયેલ કળાકાર-વૃંદમાં મોખરાનું સ્થાન ટીપાવે છે. આખા દેશના દરેક પ્રાંતમાંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ કળાકારોમાં એક પણ ગુજરાતી પ્રતિનિધિ નથી એ ગુજરાત માટે તો નીચાન્નેણું જ

કહેવાય. અને ગુજરાતનાં (નડિયાદનાં) વતની કળાકાર કુમારી ચંદ્રલેખા મદ્રાસમાં રહીને, કળાસાધના કરીને, મદ્રાસ પ્રાંતનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાઈને, મદ્રાસને—દક્ષિણને ગૌરવવંતું બનાવે એ તો ગુજરાતને જબ્બર ચમ્પડ પણ કહેવાય.

પાંચગાં ગુજરાતી છાપાંઓ !

૧૯૫૧ના ઑગસ્ટમાં ભરાયેલા આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વયુરોગસંઘમાં શેનગેલી નૃત્ય કારીકાઈમાં પીળું ઈનામ પામેલાં આ કળાકાર ભારતમાં પાછા ફરીને મદ્રાસ, ભીડી, દિલ્હીમાં પોતાની કળા માટે પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામ્યાં. ભારતનાં, રશિયાનાં અને વિશ્વનાં અમણી વર્તમાનપત્રોએ એમની કળાને બિરદાવી. અને ગુજરાતી છાપાંઓની આગવી (!) દૃષ્ટિએ આ જાખત ઈશારો કરવા જેટલું પણ પેટનું પાણી હાલવા નથી દીધું !

હાસવારે વિદેશગમન કરતા પ્રધાનો કે એમના સુખી સંતાનોના વધુ અભ્યાસ માટેના વિદેશગમનોનાં

ભર્થાં ભર્થાં વણું નોથી એ કદી થાકતાં નથી એ તો દેખીતું જ છે. પણ વિદેશમાં ભારતનું ગૌરવ વધારવામાં એક મહત્ત્વાર્થકી ગુજરાતી યુવતી આટલું અમપદ શી રીતે પામી હશે એની ભાળ મેળવવામાંથી પણ એ તો ગયાં છે ! ગુજરાતી પત્રકારિત્વને વિદેશના ધરખમ પત્રકારિત્વ પાસેથી હજુ તો એકડે એકથી શીખવાનું છે એની ના આપણું પાંચગું પત્રકારિત્વ પાડી શકે એમ છે !

કળા પાંચગતી રહે

ચીન ગયેલા આ કળાકારવૃંદમાં કુમારી ચંદ્રલેખા ભારતીય નૃત્યનાં એક માત્ર પ્રતિનિધિ અને ભારતીય કળાને ચીન જેવા દેશમાં સુંદર રીતે સમજાવનાર એક જ સમર્થ વ્યક્તિ છે. હીરામાઈ બડોદેકર, સુરેન્દ્ર કૌર, જ્યોત્સ્ના ભોલે અને દમયંતી ભોપી જેવાં સ્ત્રી-કળાકારો ઉપરાંત કવિ વલ્લભચંદ, વિદ્યાવત કુસેન ખાન, માર્ટર કીશ્વા, દેવેન્દ્રાપ્પા અને એલેપ્પા પિલાઈ વગેરે કુલ ત્રીસ અમણી ભારતીય કળાકારોનું સુમન સત્તાવીસ વર્ષનાં કુમારી ચંદ્રલેખા સંભાળશે. એમના વિના આ આખું પ્રતિનિધિ મંડળ જઈ શકવા અસમર્થ હતું એ જ એમનું મહત્ત્વ બતાવે છે. હજુ દોઢેક મહિના પહેલાં જ દિલ્હીમાં રજૂ થયેલા એમના નૃત્ય પ્રયોગોએ ભારતનાં પ્રતિનિધિ વ્યક્તિઓને પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દીધા હતા. આટલી નાની ઉંમરે, તે પણ એક ગુજરાતી યુવતીએ. સાધેલો આ વિકાસ કાંઈ નાનો સત્તો તો ન જ કહેાય.

સંસ્કૃતિ-સમન્વયની રૂડી રીત

સંસ્કૃતિ-સમન્વયની આ રૂડી રીત દરેક દેશ સાથે સફળતાથી સંકળાઈને પાંચરે અને કાંઈપણ જાતના રાજકીય મતભેદોને સાંસ્કૃતિક આપલે કરનાર આવાં પ્રતિનિધિ મંડળોમાં ન ઘસાડાય એ ભારત

સરકારે અને ભારતીય પ્રજાજનોએ નિશ્ચિત કરી લેવું જરૂરી છે.

ભારતનું આ કળાકારવૃંદ એ માસની ચીનની સફળ સફર કરીને ભારતીય જાતને ચીનમાં પૂરેપૂરી પમરાવે.

મહેચ્છાઓનો હેતુ

માનવીની એક વધુ મહેચ્છા પાર પડી, દિમા-લયનું સર્વોચ્ચ શિખર એણે સર કર્યું. દેશદેશની પ્રજાઓને હર્ષ થયો, વિજેતાઓને ધન્યવાદ અપાયા. તેનસિંગ-દીવારીના પરાક્રમમાં આખી દુનિયાએ આનંદ અનુભવ્યો, વ્યક્તિઓના શુભ પ્રયાસોથી, સિદ્ધિઓથી, ભાવનાઓથી આખા જગતનું હૃદય ધ્રુવે છે, પ્રકૃતિલત અને છે એ માનવીનો વિકાસ ખતાવે છે ને એના ભાવિની દિશા સૂચવે છે.

શા સારુ, શા સારુ માનવી ઉત્તર-દક્ષિણ દ્રુવને છોડે ભગે છે. સાગરના અતલ જાંઠાણોમાં અને આકાશ ચીરીને તેને પેલે પાર જવા મથે છે? શા સારુ એ કોટિ જીવાણુઓ અને અસંખ્ય તારાઓથી ભરેલા વિરાટનો તામ પામવા તલસે છે?

એને જોઈએ છે શું : શું આ ઘેલછા છે? શું આ એના લોહીનો સ્વભાવ છે? શું એને વધારે સત્તા, વધારે સુખ, વધારે યશ મેળવવો છે તેથી આ સાહસો ખેડે છે? આ એનો સ્વાર્થ છે કે પછી એનો પુરુષાર્થ પાંગરે છે, પ્રકૃતિનો અગમ્ય સાદ ઝીંઝી એ શુદ્ધ રીતે પ્રભુતામાં પગલાં માંડી રહ્યો છે?

માનવીના નવા સંચારે પૃથ્વીના અણુદીર્ઘલા પ્રદેશો કંગાલીયત જોશે, શોષણ પામશે કે પછી એના પગલે પગલે એ ઈશ્વરના આશીર્વાદો અવનિ ઉપર ઉતારશે?

તેનસિંગે ટાય ઉપર જઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. એમાં દુનિયાના જાગૃત થતા આત્માની કોઈ ગૂઢ મહેચ્છાનો પોકાર સંભળાયો નહિ હોય? મહેચ્છાઓનું પ્રેરક બળ કયું? સુવર્ણનો ચંદ્રક, યશની પતાકા,

ઇતિહાસમાં નામના, સત્તા, વૈભવ, ઉજ્જવળ કારકિર્દી—એવી ધણી મહેચ્છાઓ માનવીમાં બળ સીંચે છે. પત્નીનો પ્રેમ, કુટુંબનું વાતસલ્ય, જન્મભૂમિની કીર્તિ, એનાથી પણ ઉમંગ રહે છે. ધર્મની આસ્થા કે માનવીનું કલ્યાણ માનવીને પ્રેરણા આપે છે. પરંતુ, છેવટે નિર્બળ આનંદ ને પ્રાણુની ચેતના પ્રાપ્ત ન થતાં હોય તો એનું મૂલ્ય કેટલું!

અને એથી આપણા ખેલાડીઓ, સાહસિકો, મુસાફરો, કવિઓ, શિલ્પીઓ, વૈજ્ઞાનિકો—એ સહુની પાછળ એક દષ્ટિ હોવી જરૂરી છે. સહુ પ્રયાસોને વિજય હોવો ઘટે, તેમ સહુ સિદ્ધિઓનો મંગળ, તેજે મય, ને પ્રાણુવાન એવો સુંદર હેતુ હોવો જોઈએ.

વિજયથી કોણ નથી રાયતું, એની પરંપરા ચાલી આવી છે ને તોયે કાળની ઝડપમાં આપણે વિજય લુપ્ત થઈ જાય તે પહેલાં એનો સંકેત ઉકેલી શકીએ ને મનમાં ધારણ કરી શકીએ તો જ આ અને આવા બીજા વિજયો સાર્થક છે.

આપણી દુનિયા ઉપરના જીવન સાથે મનની સૃષ્ટિમાંયે આપણે વાસ કરી રહ્યા છીએ. એકમાં મેળવેલા વિજયોને બીજામાં સંલગ્ન કરવાનું કાર્ય અનિવાર્ય છે એ આપણે ક્યારે સમજીશું? ત્યાંસુધી એક નહિ પણ અનેક તેનસિંગોનો પરમ પુરુષાર્થ ધૂમકેતુના લીસોટા જેવો ઝખકીને વિલીન થઈ જશે.

માનવત્રેને રૂપસદ

લોકો હવે પ્રધાનોને સહેલાઈથી મળી શકે છે તેથી માનવત્રેની પ્રથા બંધ કરવા મેરારજીએ સૂચના કરી છે એ ભલે મોડી હોય તો પણ ખોટી નથી. માનવત્રે એ રૂઢિ છે અને એમાં શાસકો તરફ દાનભાવે જોવાની શુલામી વૃત્તિ વધે છે. પ્રજાને પોતાનો અવાજ રજૂ કરવાની તક તો ધણી જ મળે છે પણ સત્તાસ્થાનેથી લોકહિત સાચવવાની જવાબદારીનો વધુ પડતો ભાર ઉઠાવતાં લોક લાગણી

સમજવી મુશ્કેલ બની જાય છે, એનો આદર કરવાનું રચ્યું નથી.

પ્રધાનો છૂટથી પ્રજામાં હરે-ફરે છે. એ હકીકત હોવા છતાં એ એમાંના કેટલાક પ્રજા તરફ તોછડાઈથી વર્તે છે. જાણે એમને પ્રજાના સાથ-સહકારની ગરજ નથી, લોક લાગણીને પ્રેમથી વાળવી નથી પણ હકુમતથી સીધી કરવી છે.

એક માર્ગ છે નવી આશાઓ, નવી કલ્પનાઓ ને આદર્શો, નવી પ્રજાલિકાઓ રચાવવાનો અને તે તરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવાનો. બીજો માર્ગ છે એમને શરમિંદા-હાબીલા પાડવાનો, એમનામાં નાનમ આરોપવાનો, એમની ભૂલો શોધી મોટી કરી તેમના કપાળમાં ચોંટાડવાનો, એમના ઉમંગો ઉપર પાણી રેડવાનો, એમનાં નાનાં મોટાં સુકૃત્યોની મજાક કરવાનો. પ્રજા સાથે જેને મહોળખત નથી, એમના દેહો જે દુઃખી નથી, એમની તુટિઓએ જે અશક્ત નથી તે બીજો માર્ગ લે એમાં શી નવાઈ!

અને એકલાં માનપત્રો જ બંધ થવાં જોઈએ એમ શાથી? એમણે એણું કરવું હશે તો એવું થવું છે. એ શોધવાની વૃત્તિ પ્રધાનોમાં વહેલી આવે એવું ય પ્રજા ઇચ્છે છે.

જીર્ણોદ્ધાર—કલાનો ને કલાકારનો

અગ્રેજ ફ્રેંચ કે વલંદા હિંદી કલાના નમૂનાઓ અને બીજા દસ્તાવેજો લઈ ગયા હોય તે પાછા સોંપવાની માગણી હિંદી સરકારે કરી છે ત્યારે આપણી ગોપાસ મૂર્તિઓ ને મંદિરો, મિનારા ને મહાલયો, ચિત્રો શિલ્પો અડિત દશમાં પડેલાં છે તે જોઈ પારાવાર દુઃખ થાય છે. એ જાદી કળાની બેનમૂન ચીજો હતી તે સૈકાઓ સુધી આપણા પતાજ્ય અને અપમાનનું બાન કરાવતી રહેશે.

આજનું રચાપત્ય એવું છે કે પહેલાંની તોલે કળાનું સર્જન નહિ કરી શકે. અને છતાં જે રહ્યા-

સહ્યા કારીગરો હોય તેમને વીણીવીણીને, તેમનાં કુટુંબીજનોને પોષી-પાળીને એમનામાં પુરાતન કળાનો સંચાર કરાવવો જરૂરી છે. થોડા જોતો આવે યત્ન કરી રહ્યા છે એ શુભ ચિહ્ન છે. પણ તેમના પછી બીજા કાણ?

સમાજની જે રીતે હવે રચના થઈ રહી છે તેમાં કળાધરનો નાથ પ્રજા પોતે. આપણી સરકાર પાસે કળાને ખીલવવાની જવાબદારીની દૃષ્ટિ આવતી જાય છે અને સંગીત, નાટક, ચિત્ર, દ્રશ્ય વગેરે કૃતિઓ તેવા મનોરથો થવા લાગ્યા છે. પણ રચાપત્ય એ તો વિલક્ષણ સ્વપ્ન છે. અને સૌન્દર્યની ભૂખ જાગે-જગાડે એવા શાસકો હજી આપણે ત્યાં થોડા જ છે.

પરદેશીઓ પાસેથી કોઈ મૂર્તિ, કોઈ ચિત્ર, કોઈ પુસ્તક પાછાં આવશે તો આપણે એમનો આભાર માનીશું પણ એ કળાનો વારસો જેમના લોહીમાં જીતરેલો છે તેમનું સંશોધન ને જીર્ણોદ્ધાર થાય તો દેશ આખો નવપલ્લવિત થવાનો સંભવ વધશે.

નવાં સ્મારકો રચીને, નવાં સ્વપ્નાં ખડાં કરીને, પાછાં જીવંત દુઃખદ ઘટનાઓ ઉપર આપણે પડેલા પાડી શકીશું એ ક્યારે સમજાશે?

લેખક સંમેલન ને સાહિત્ય પરિષદ

સુરત મુકામે લેખક સંમેલન મળ્યું. ત્યાં કવિઓ, વાર્તાકારો, વિવેચકો વગેરેએ આનંદ કર્યો, સંમેલનને સફળ બનાવ્યું.

છ મહિના પહેલાં નવસારીમાં સાહિત્ય પરિષદ મળી હતી ત્યારે પરિષદના મહેમાનોનું સ્વાગત કરવામાં ઉજુપ નહોતી દેખાઈ. પરિષદની પ્રજાલીઓથી કોઈને અસંતોષ હોય એ બનવાનું જ છે, પણ ભેજમંડળોની હોં બંધારણ કે નિયમો વિના જાહેર સંસ્થા ચલાવી શકાય નહિ, એની પ્રતિષ્ઠા જાળવે નહિ. ધણા વખત સુધી અંતીલા, મોલાદાર અને સેવાભાવી માણસોના હાથમાં સંસ્થાનું સુકાન રહે તો એમાં જોર આવે છે. એવી સંસ્થામાં એક યા

ખીજ રૂપે ફાંટા પાડવા, એમાં અસતોષ ફેલાવવો, ભૂલો શોધવી એ વ્યાજબી નથી.

જાણુ-અજાણુયે લેખક સંમેલન સાહિત્ય પરિષદ જેવી પીઠ સંસ્થાને હાનિ કરી રહ્યું છે એ જોટલું વહેલું સમજાય તેટલું સારું. ભલે, એમની પ્રવૃત્તિ હમણાં નિર્દોષ લાગે, ભલે એમાં વધારે છૂટછાટ મળે, ભલે એમાં સહુ સરખી સપાટીએ દેખાય, આમ છતાં એના ઉપર થતી પ્રીતિમાં પરિષદ તરફ અણુગમે વધવાનો અને એ નુકશાન ગુજરાતભરનું છે, એકલા લેખકોનું નહિ.

પરિષદ અને સંમેલન બંને ચલાવવાં હોય તો બંનેનાં કામ સમજીને વહેંચી નાખવાં જોઈએ. પરિષદમાં ભલે ગંભીર અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો, કાવ્યો અને નિબંધો આવે; સંમેલનમાં વિનોદ, મનોરંજન, ને પરસ્પરનો સંપર્ક સાધવાની તક આપવામાં આવે. ઓછા લેખકો હોય ત્યાં વળી કામ લેવડાવવું એના કરતાં બંનેને એક ખીજનાં પૂરક બનાવવાં એમાં શોભા ને વિવેક રહેલાં છે.

શિક્ષણમાં સંખ્યા નહિ, ગુણ જોઈએ

ટપાલખાતા તરફથી યાદી બહાર પડે છે કે ચાલુ સાલે આટલી નવી ઑફિસો ને આટલી ટપાલ-પેટીઓ ચાલુ થઈ, રેલ્વે તરફથી માઈલો, વેગનો અને એજન્ડાનો હેન્ડલના આંકડા બહાર પડે છે. કેંક એવી જ રીતે શિક્ષણખાતા તરફથી જણાવવામાં આવે છે કે આટલી નવી નિશાળો ચાલુ થઈ. શિક્ષણનો વિકાસ એકલા આંકડાઓથી ઓળખાવો ના જોઈએ. એ દેખીતું છે. જેમ પુસ્તકાલયમાં આટલાં પુસ્તકો છે એ જાણીને સંતોષ ના લઈ શકાય તેમ નવી નિશાળો ખોલવાથી જ ચલવાનું નથી. ભલે એ પગલું મદદરૂપ હોય પણ એની સાથે બીજી હડકોટો અને ખાતરીઓ હોવી જોઈએ. આમ તો મૅટ્રિકની ઉત્તરોત્તર વધુ સંખ્યા વિષે આપણે ક્યાં નથી જાણતા, પરંતુ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં મૅટ્રિકનું ધોરણ કેટલું નીચું ગયું છે અને નાપાસ થનારા કેટલા વધી ગયા છે

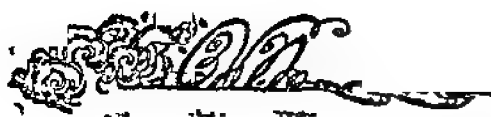
એ અતિ ચોંકાવનારી ખિના છે. મૅટ્રિક જેવી શરૂની પરીક્ષામાં દર સેંકડે ૬૦ થી ૭૫ જોટલા નાપાસ થતા જાય એ આપણી નિશાળો વિષે કેવું દુરુણ ગણાય !

આની જવાબદારી એકલા મૅટ્રિકની ગણાય નહિ, છેક પ્રાથમિક ધોરણથી કચ્ચા ચાલી આવે છે. શિસ્તનો અભાવ. શિક્ષકોની ઉદાસીનતા, પાઠ્યપુસ્તકોનો ભારે બોલો અને એમાં વારંવાર થતી અદલા-બદલી, અભ્યાસક્રમની ગરબડો એ બધું વિદ્યાર્થીને 'કાચો' બનાવી દે છે, શિક્ષણમાં ગંભીરતા આવતી નથી, ઉપરચોટિયું ધ્યાન આપી વખત વીતાવવા જેવું થઈ ગયું છે.

એ જ શિક્ષણનો બીજો છંડો જુઓ ને ત્યાં થે કરુણતા માલમ પડે છે, પાસ થયેલા ને નવા માર્ગોમાં દાખલ થવાની દોડધામ માટે કેટલો દુઃખ વખત રહે છે? ભરેલી ફીના પૈસા પાછા નહિ મળે એવી બેહુદી ને તોછડી રીતભાત બરદાસ કરવી પડે છે. જાતજાતનાં પત્રકો ને સર્ટિફિકેટો બનાવવાં પડે છે. દાખલ થવાની મુશ્કેલીમાંથી પાર પડે તે પરીક્ષાઓ પસાર થયા પછી શું કરવું તેની વિમાસણમાં પડે છે. સરકારી કચેરીઓમાં હજારો અરજીઓના થોકડા પડ્યા છે. વિદ્યાર્થી કે એના મામાપોની આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યાં છે.

આપણા આગેવાનો હસે છે—'તો પછી કોલેજના શિક્ષણનો મોહ શાં માટે રાખો છો?' એ લોકો ભૂલી જાય છે કે એમના પરિવારમાં આવે મોહ કેવો દંઢ હોય છે. કોલેજનું શિક્ષણ ના લીધું હોય તેના શા હાલ થાય છે તે જોવા મહેનત લેવી પડે એમ નથી. હશે, કાઈ અપવાદ. પણ એથી શું?

જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા ખરી; ને તો થે શાજગાર વિનાની મુક્તિથી શું વળે? જોઈ શકે, જાણી શકે પણ મેળવી ન શકે એવી વાંઝણી વિદ્યાથી તો કવિઓ પણ થાકી ગયા છે તો પછી વિદ્યાર્થીઓનું શું ગણું?

ધણી નિશળો, ધણા વિદ્યાર્થીઓ, ધણા વિષયો, ધણા પાઠ્યપુસ્તકો—એને અતે આપણે વિદ્યા એટલી કરી નાખી છે, વિદ્યાનો પ્રેમ કરી નાખ્યો છે, પ્રજામાં વિદ્યાર્થી ને શિક્ષકો બંનેનું મૂલ્ય ઘટાડી નાખ્યું છે. વિદ્યામાં સંખ્યા નહિ પણ ગુણની મહત્તા હવે જોઈએ છે.

ભજનોદ્વારા સરકારી પ્રચાર

દારૂબંધીની મદદમાં ભજનો કામચાલ નીવડે છે એ અનુભવ તો પીકેટીંગના દિવસોનો જૂનો છે. પણ ભજનિકોને સરકાર તરફથી આ કામ માટે રોકવામાં આવ્યા છે એ ખબરથી ધણાને નવાઈ લાગી હશે.

પોસ્ટરો, ફિલ્મો, સભાઓ—એવો પ્રચાર સરકાર ભડે કરે. પણ ભજનોને પ્રચારનું સાધન બનાવી સરકાર મોટી જૂથ જ કરે છે. ભજનો એ ગ્રામજન-વનની નિરાંતનું—અહાનું પાણું છે, એમાં પ્રચાર દાખલ કરી એનું વજન ઘટાડી નાખવાનું થશે તો ભજનો આદરને પાત્ર નીવડતાં બંધ થઈ જશે.

આજે સરકારનો હેતુ સારો હશે, કાંચે તે વિષે બે મત પણ હોઈ શકે. મંદિરો, કથાઓ, ભજનો—એવું શ્રદ્ધાથી, ભાવથી સ્વેચ્છાથી વપરાય તો સારું. એનાથી સરકારી સંચાલન દૂર રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

ઉત્સવ—રેતીના કે વૃક્ષોના ?

આ વર્ષે વનમહોત્સવની યાદ તાજી થઈ પણ વૃક્ષો દ્વારા ગુણ થંભાવવાના અને રીસાઈ જતા વરસાદને પાગે બોલાવવાના સ્વપ્નાં ફળે એવાં ચિહ્નો હજી દેખાતાં નથી.

અરબી રણોમાં તેજ શોધન રાઓ પાઈપો મૂકી પાણી લાવવામાં સફળ થયા છે. મૃગજળ હતો ત્યાં ગામ વસ્યાં છે ને લીલી કુંભાર વાડીઓ ફાલી છે. આથી આપણે ત્યાં નદીઓના પટ સુકાવા માંડ્યા છે ને રેતીના પટ આગળ વધતા જાય છે.

તીડનાં ટોળાં, રેતીના હુમશા રોગચાળા, દુષ્કાળ, રેશનાં પાણી એ તારકાલિધ દુશ્મન મામતી બાજતો છે. એની આગળ દારૂબંધી, ભૂમિદાન, ઇપિસ્તાસો, ખાદી. અક્ષરમાન વગેરે કેટલી ય બાજતો રાહ જોઈ શકે.

પણ આપણું ધ્યાન કોરિયા, કેરો, કંમેડીઆ, કેન્યા તરફ છે, રાજસ્થાનના રણ તરફ જોઈએ તેટલું નથી. પરદેશી હુમલા જેટલો ભય સમજીએ ને રોક્ષા ચોમેરથી વ્યુહ ગોઠવાય ત્યારે તો જાણીએ કે ભારતે પણ વનમહોત્સવ ઉજવ્યો ખરા.

આવાં સંકટોમાં દરેક રાજ્યને થોડી સીમાઓ વહેંચી આપી તે મોરચે તાજકતોજ પમણાં લેવાનું નિયંત્રણ મોકલવું જોઈએ. આ સંકટો ને રથજો આવી પડે ત્યાંના જ નહિ, સમસ્ત દેશનાં છે અને બધાએ સાથે મળીને જીત્યા રહેવાનું છે એ પાઠ શીખવો—શીખવવો જરૂરી છે.

સરકારી આરોગ્ય

ખાપાલાલ વંદે દેશના આરોગ્ય ઉપર લેખ લખી સમયસર આપણું ધ્યાન બે બાજતો તરફ ખેંચ્યું છે : ખોરાક અને દવા. આ બંનેમાં એટલી બેજસેજ ચામે છે, કે એ સ્થિતિ ચાલુ રાખી લોકોની ટેવો સુધારવા કહેવું એ ખેડુડું જ કહેવાય.

જીવનમાં ખૂબ જ ઉપયોગી એવી આ બે બાજ-તોની શુદ્ધિ માટે ને આરોગ્યખાતું કે ના કરી શકે તેને હસ્તક દવાખાનાં રહે તો યે શું ને છીનવી લીધાં હોય તો યે શું ! સરકાર એટલી ગ્રાંટ આપીને ય છૂટી જઈ શકે છે.

બનાવટી દવાઓ, વારંવાર અપાતાં ઇન્જેક્શનો, નિઃસત્વ અને હાનિકારક ખોરાક એ શું ચઢાવી લેવાય એવી બિના છે ? આ રીતે થતા નુકશાનને સરકાર ઉતેજન આપે છે એમ માનવામાં કંઈક વળુદ નથી ? કે પછી સરકારી આરોગ્ય એ જુદી જ વસ્તુ છે ?

એક માણસને કલાનો એવો શોખ હતો કે તેણે જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા સ્થળેથી લાવીને પોતાને ત્યાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ ભેગા કર્યા હતા. ચિત્રના, શિલ્પના, ગ્રામીન અવશેષોના, અર્વાચીન પ્રસંગોના; એવો ધણો જ સુંદર સંગ્રહ એને ત્યાં હતો.

એમાં એને આનંદ પડતો. નવરો હોય ત્યારે પણ આ સંગ્રહસ્થાનમાં જ એ બેસતો.

અને ત્યાં એ પોતાની જાતને ખોઈ દેતો.

એવી એવી ઉત્તમ કૃતિઓ એ લાવ્યો હતો કે એને ત્યાં આવનારા અતિથિઓ એ જોઈને છક્ક થઈ જતા !

એવામાં એક વખત એક સાધુ એને ત્યાં આવી ચડ્યા.

પેલા માણસને એમ થયું કે આ સાધુ મહારાજને પણ હું મારો સંગ્રહ બતાવું.

એટલે એ હોશથી એમને આમંત્રણ આપી આવ્યો. અને એ આવ્યા ત્યારે એને પ્રેમથી પોતાના સંગ્રહસ્થાનમાં લઈ ગયો. સાધુ બધે ફર્યા. આનંદથી બધું જોયું. પણ એ ધણી જ ઊંચી કોઠીના માનવી હતા. એટલે આ વસ્તુની પણ મર્યાદા સમજતા હતા.

બધે ફર્યા પછી એ આરામ લેવા બેઠા, ત્યારે પેલા માણસે એ હાથ જોડીને પૂછ્યું : ‘મહારાજજી ! આપને કેમ લાગ્યું ?’

‘શું ?’

‘આ મારું સંગ્રહસ્થાન !’

‘સંગ્રહસ્થાન તો ઉત્તમ છે. પણ એમાં તમારું પોતાનું પૂતળું કયું એ તમે કહ્યું નહિ !’

‘મારું પૂતળું એમાં મૂકવાનું હોય મહારાજજી ! હું કોણ માત્ર ? આમાં તો વિખ્યાત શિલ્પીઓની વિખ્યાત કૃતિઓ જ છે !’

સાધુએ કહ્યું : ‘ના ના, હું એમ નથી કહેતો.

માણસની ધૂન જ્યારે ધ્યેયમાં—વિચાર-પૂર્વકના ધ્યેયમાં, પરિણમે છે ત્યારે એ ધ્યેય જીવનમાં કાંઈક બતાવી જાય છે. આ નાનકડી યોધકથામાં એ ખૂબ સહજ-તાથી સમજવાયું છે એ એના લેખકની સાચી સિદ્ધહસ્તતા પણ બતાવે છે.

હું બીજી રીતે કહું છું. જે પૂતળું તમારું જ બની ગયું હોય એવું આમાં કોઈ ખરું ?’

‘હા હા, મને કયું સૌથી વધારે ગમે છે ? મહારાજજી ! એ એકદમ કહી શકાય તેમ નથી...’

સાધુએ એને વચ્ચે જ અટકાવીને કહ્યું : ‘જુઓ લાઈ ! હું મારી રીતે વાત કરું. જે આપણને ગમે તે આપણું બને. આપણામય થાય. અથવા આપણે એના મય થઈ જઈએ. એ જ આપણું જીવનધ્યેય થઈ રહે.

‘આ આટલી બધી કૃતિઓ છે એમાં કોઈનામાં અદ્ભુત ત્યાગ છે. કયાંક અલૌકિક વીરત્વ છે. કોઈનામાં સ્વર્ગીય પ્રેમ છે. કોઈ જ્ઞાન જીવનની પરાકાષ્ટા બતાવે છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ માતા ને બાળક પ્રેમ-સાગરનો કિનારો દેખાડી રહ્યા છે. એ બધાંમાંથી તમારું જીવનધ્યેયી, જીવન સાથે વણેલું, ચિત્ર કયું !’

પેલા માણસને માટે તો આ પ્રશ્ન નવો જ હતો. એ તો, અત્યાર સુધી બધા કરતા તેમ કરતો. નવા નવા નમૂનાઓ લાવતો !

એ લાવવામાં આવું કોઈ ધ્યેય હોઈ શકે, અને નહિતર એ પણ નિર્જીવ બની રહે, એ ખબર એને આજે જ પડી !

એને પહેલી જ વખત ખબર પડી કે કૃતિઓમાં પાર વિનાના સંદેશો હોય છે. એમાંથી એણે તો કોઈ જ સંદેશો વાંચ્યો ન હતો !

ત્યાં તો પેલા સાધુ બોલ્યા : ‘કોઈ શ્રીમંત લાખો રૂપિયાનાં હીરા માણેક ભેગા કરે, પણ ન્યારે

આર્થિક પ્રવાહો સતત વહેતા હોય છે. એક બનાવ અને તે મહિનાઓ કે વર્ષો ઉપર કાંઈક બન્યું હોય તેના પરિણામરૂપ હોય. વળી આજે જે વસ્તુ અને તેના સારા કે નરસા પશ્ચિમો લાંબા સમય સુધી જોવાનાં ને જાણવાનાં મળે. ધણીવાર કારણ ને પરિણામ વચ્ચે પરસ્પર એવો સંબંધ હોય કે કંઈ કારણ ને કંઈ પરિણામ એ પણ જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

વળી જગત બધું સંકળાયેલું છે. જગતના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈપણ અને તેની સારી કે માડી અસર થોડાવત્તા પ્રમાણમાં આપણા દેશ ઉપર પડવાની જ. કોરીઆમાં યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો સંભવ વધે એટલે આપણા દેશમાં વસ્તુઓના ભાવ વધવા માટે એથી આપણા જીવનધારણાને આંકે જીંચો ચડે. આથી આપણા દેશમાં અમુક સમયના ગાળામાં બનેલા આર્થિક બનાવોને તપાસવાનું કામ જરા મુશ્કેલ તો બને છે.

માર્ચમાં મધ્યસ્થ સરકારનું અંદાજપત્ર બહાર પાડ્યું. આ અંદાજપત્રની હમેશાં બહુ જ આતુરતાથી રાહ જોવાય છે. એ વિષે અટકળો પણ થાય છે. ને તેના પડધા બજારો ઉપર પડે છે. આ વખતના અંદાજપત્રને સર્વત્ર આવકાર મળ્યો. કારણકે નવા કરવેરા નહોતા ને કાંઈક અંશે મધ્યમવર્ગને રાહન આપવામાં આવી હતી. પણ નાણામંત્રીએ કરેલી કરવેરા તપાસ સમિતિની નિમણૂક એ એક અગત્યનો બનાવ છે. એ સમિતિના સભ્યો નિષ્ણાતો છે.

એમને છોડવાનો વખત આવે, ત્યારે એ સંગ્રહ એને કેવળ દુઃખરૂપ બને. એ જ વાત આ સંગ્રહ વિષે પણ કહી શકાય. કલાકૃતિઓ હોવાથી એનું મૂલ્યાંકન ખરેખર છે. પણ જો એમને તમે વાંચી હોય તો ! ન વાંચી હોય કે ન વાંચવાની હોય, તો એ સંગ્રહ-સ્થાનમાં રહે, તમારે ત્યાં રહે કે બીજે ઠેકાણે રહે બધું જ સરખું છે ! વિદાય વેળાએ આ સંગ્રહ

આપણા અર્થકારણને અને આમજનતાને એક મોટા અંતરથી જુદા પાડી દેવામાં આવ્યાં છે. સાચી રીતે તો આમજનતા જ આપું અર્થકારણ ઘડે, સમજે અને સમજાવે. આજનું અર્થકારણ એથી સાવ વિરુદ્ધ દિશામાં છે. અમદાવાદની કોમર્સ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ આ લેખમાં એ વિષે વધુ મનનીય વિચારો રજૂ કરે છે.

ને આપણી કરવેરા પદ્ધતિ વગેરેની ઝીણવટથી તપાસ કરવાની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. કારણકે નિયોજન માટે સરકારે નવા કરવેરા નાખવા જ પારો ને એ કરવેરા પ્રમત્તા કયા વર્ગો ઉપર કઈ રીતે નાખવા એ એક અમત્યનો પ્રશ્ન છે. ને એનો ઉકેલ લાવવા માટે આપણી કરપદ્ધતિની શાસ્ત્રીય અને ઝીણવટભરી તપાસ તદ્દત આવશ્યક છે. બીજું નાણામંત્રીએ એમના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું છે કે ઉત્પાદન વધતું જાય છે.

ભાવે કાંઈક અંશે સ્થિર હતા. પણ આ સ્થિરતામાં એક ભતતની ગૂંચવણ છે. જ્યાં સુધી જીવન ધારણાને આંકે જીંચો રહે ત્યાં સુધી ઉદ્યોગોએ ઉત્પન્ન કરેલી કે ખેડૂતોએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓના ભાવ ગળેડે તો ઉત્પાદન ઓછું કરવાનું સતત દબાવું રહે. અત્યારનું ઉત્પાદન લોકો ખરીદ કરી શકે માટે લોકોના હાથમાં નવી ખરીદશક્તિ આવવી જોઈએ.

જોઈને પેલા રાખને જેમ હીરા માંણેક જોઈને રડવું આવ્યું હતું તેમ રડવું આવે એટલું જ.

‘પણ જો તમે એને ધ્યેય તરીકે સ્વીકારશો તો એક ચમત્કાર થશે !

‘એ તમને પ્રાર્થના કર્યાનું બળ આપશે. એક સુંદર પુસ્તક વાંચ્યાનો જ્ઞાનદ આપશે. તમારા જીવનની હરેક પળે તમને માર્ગદર્શન આપશે.’

પણ આ થાય તો કુગાવાને ઉત્તેજન મળે. એટલે આ સ્થિતિ ભાવોમાં ભવિષ્યને માટે મુશ્કેલીઓ ઊભી છે. આને માટે બે માર્ગ છે. જીવનધોરણ નીચું લાવવું ને જીવનધોરણનો આક્રોશ મુખ્યત્વે ખાદ્ય વસ્તુઓના ભાવો ઉપર અવલંબે છે. તે મધ્યસ્થ સરકારે પ્રાંતીય સરકારો ધણી ઓછા ભાવે વેચે તે માટે તેમને નાણાની મદદ આપવી જોઈએ અથવા નવું નાણું ચલણમાં લાવવું જોઈએ.

આનો અર્થ એ જ કે જો કે વસ્તુઓના ભાવ સ્થિર છે ને ઉત્પાદન થોડેક અંશે વધે છે તો પણ કુગાવાનું જોખમ મોં સંતાડીને ઊભું જ છે. ને કુગાવો આણું રહે તો પંચવર્ષી યોજનાની બધી ગણતરીઓ ખોટી પડે ને યોજના જ ખોરવાઈ જાય. એટલે ભાવનો આક્રોશ સ્થિર રહે તેથી આપણે સતોષ માનવો જોઈએ. વળી જીવનધોરણ નીચું લાવવા માટે ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઘટવું જોઈએ. ઉત્પાદનનું ખર્ચ ઘટાડવા માટે કામ કરનારોની કાર્યક્ષમતા વધવી જોઈએ. આર્થિક રીતે પછાત દેશમાં આર્થિક પ્રગતિ કરવા માટે પ્રજાના બધા વર્ગોએ ઉત્પાદન વધારવામાં પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. જો આ સારી વસ્તુ આપણા પ્રજાવર્ગના મન ઉપર ઠસી જાય તો (આગળ) વર્ણવેલી સ્થિતિમાંથી ભવિષ્ય માટે ઝડપી પ્રગતિનાં તરંગો અત્યારે મોજુદ છે એમ કહી શકાય.

આપણા આશાતંત્ર નિકાસના હિસાબમાં જે ખાદ્ય હતી તે ઓછી થઈ છે. આ ખાદ્ય સમૂળગી જતી રહે ને એમાં કાંઈક વધારો રહે તો પરદેશોમાંથી પંચવર્ષી યોજનામાંથી જે ઉત્પાદક દ્રવ્યો મેળવવાં છે તેમાં સુગમતા પડે. જો ખાદ્ય રહે તો પણ જેટલી ઓછી રહે તેટલું સારું. આ ખાદ્ય આપણા આ ગાળામાં ઓછી થઈ છે તે કેટલેક અંશે સરકારના નિકાસ વધારવાના પ્રયત્નોને આભારી છે ને કેટલેક અંશે ધીરધર ઉપર મુકેલા અંકુશને આભારી છે.

માર્ચની આખરે હિંદી વેપારી મહામંડળ (ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિઅન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ)ની વાર્ષિક બેઠક નવી દિલ્હીમાં મળી હતી. તેમાં વડા-પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ હાજરી આપી હતી. વેપારી મહામંડળે સ્વદેશી હિલચાલને પૂરજોશમાં આગળ ધપાવવાની હિમાયત કરી હતી. સ્વદેશી હિલચાલ અત્યારે દેશના હિતમાં છે કારણકે આગળ કહ્યું તેમ જેટલી પરદેશી વસ્તુઓ ઓછી આવે તેટલે અંશે આપણી નિકાસ મારફતે પંચવર્ષીય યોજનાને કળીભૂત કરવા માટે ઉત્પાદક સાધનો મંગાવી શકાય. સ્વદેશી વિશેના વેપારી મંડળના સૂચનને શ્રી નેહરુએ સંપૂર્ણ ટેકો આપ્યો હતો.

એ જ સભામાં ભાષણ આપતાં શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું હતું કે કેટલાક ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થાય તો પણ ખાનગી સાહસને આપણા આર્થિક જીવનમાં સ્થાન છે. એટલું જ નહિ પણ સરકાર ખાનગી સાહસને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ સાથે જ રહેવા દેશે. માત્ર અત્યારે જ નહિ, ભવિષ્યમાં પણ.

૧૯૫૨ના છેલ્લા મહિનાઓમાં દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં થોડેવત્તે અંશે ખાદ્ય પદાર્થો ઉપરના અંકુશો હળવા કરવામાં આવ્યા છે. સરકાર પાસે રહેલો દાણાનો સારો જથ્થો, બળરસાવો ઠાંવેલા ભાવો કરતાં કાંઈક નીચા હોવાથી સ્થિતિ ને પાક સારો થવાની આશા—એ અંકુશો હળવા કરવા માટે કારણભૂત હતાં. આ અંકુશો હળવા કરવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે ખેડૂતને અંકુશોના બોજમાંથી છુટો કરાય તો એનામાં ઉત્પાદન વધારવાની ધગશ જન્મે. આ આશા કાંઈક અંશે કળીભૂત નીવડી છે.

માર્ચ મહિનામાં હિંદને પાકિસ્તાન વચ્ચે વેપારી કરાર થયા. આ કરાર શબ્દ, કોલસા ને ચલચિત્રો પૂરતા મર્યાદિત છે. આ કરારો ભવિષ્યની આગાહી-રૂપે એક આશાસ્પદ ચિહ્ન છે. આપણા દેશે પાકિસ્તાન સાથે મિત્રભાવે રહેવાની દૃઢ રાખી છે. હિંદ ને પાકિસ્તાન મિત્રભાવે પડોશીધર્મ સમજીને

રહે તો જ આ બે દેશનો ઉદ્ધાર છે એવું શ્રી. નેહરુએ વખતો વખત કહ્યું જ છે. આ કરારની હિંદને આર્થિક રીતે જરૂર ન હતી. આપણે ત્યાં શયુના પુરવઠાની સ્થિતિ એવી નથી કે પાકિસ્તાનમાંથી આયાત વગર આપણું કામ ન ચાલે. તે જ પ્રમાણે કોલસાનું. વળી પાકિસ્તાનની સ્થિતિ નબળી છે. આ સંજોગોમાં આપણી સરકાર પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ કડક શરતો લાદી શકત. પણ હિંદી સરકાર માને છે કે જ્યારે પાકિસ્તાનને જરૂર હોય ત્યારે મદદ કરવી ને એ રીતે આ બે દેશો વચ્ચે મૈત્રીની બુમિકા મજબૂત કરવી. તેથી જ આ કેરાર—જે બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપનો છે—તે બંધિયના આ બે દેશોના સંબંધ માટે એક સુચિહ્ન છે.

બંધિયમાં આ કરારને નિસ્તૃત કરવા ને બંને દેશો વચ્ચેના વેપાર વધારવા માટે બે દેશો વચ્ચે થોડાક સમય પછી વાતચીતો શરૂ કરવી એવું પણ બંને સરકારોએ કબજ્જી છે. હિંદને આવતા વર્ષમાં શયુની ૧૮ લાખ ગાંસડીઓ જોઈશે તેવું પાકિસ્તાન સ કારને જણાવનામાં આવ્યું છે. આથી પાકિસ્તાનને ખાત્રી મળી છે કે આવતે વર્ષે ૧૮ લાખ ગાંસડી-ઓનો હિંદ તરફથી ઉપાડ થશે. આ બાંહેધરીથી પાકિસ્તાનને પોતાના શયુના ઉત્પાદનને વ્યવસ્થિત કરવાની સુગમતા થઈ છે.

આ અવસોકનના સમય દરમિયાનમાં સરકારે હવાઈ વાહન વ્યવહાર ચલાવતી મંડળીઓને સરકારને હસ્તક કરવાને માટે કાયદો કરવાનો ખરડો બહાર પાડ્યો છે. ઉદ્યોગોમાં રાષ્ટ્રીયકરણનો પ્રશ્ન ચર્ચાસ્પદ છે, પરંતુ યુદ્ધ સમયમાં હવાઈ વ્યવહારની અગત્ય જોતાં સરકાર એ પોતાના હાથમાં રાખે તો જોડું નહીં એમ માની આ પગલું લેવાયું હશે. સરકાર આ વ્યવહાર ચલાવવા માટે બે કંપનીઓ બની કરશે એક દેશની અંદરના હવાઈ વાહન વ્યવહાર માટે ને બીજી પરદેશો સાથેના હવાઈ વાહન વ્યવહાર

માટે. આ બંને કંપનીઓ અત્યારે અસ્તીત્વમાં છે તે ખાનગી કંપનીઓનું કામકાજ લઈ લેશે. આ બીજામાં ખાનગી કંપનીઓને આપવાના બદલાની જોગવાઈ છે. તેમાંથી ૧૦% રોકડા અપાશે ને બાકીના ૩૩% ના બ્યાન્કની લોન અપાશે. આ લોનના પૂરા નાણાં સરકાર પાંચ વર્ષ પછી આપશે. જે નોકરો અત્યારે છે એમને આ નવી સરકારી કંપનીઓમાં રાખવામાં આવશે. જે કે સરકાર આ કંપનીઓ લઈ લેશે તો પણ વ્યવહાર સરકારી ખાતા મારફતે નહીં ચાલે; પરંતુ પાંચથી નવ વ્યક્તિઓના બનેલા ડીરેક્ટરોનું બોર્ડ બનાવવામાં આવશે. અધ્યક્ષ સરકાર નીમશે. સરકાર આ કંપનીઓની પ્રવૃત્તિઓ- ઉપર કાજૂ ધરાવવાની સત્તા રાખશે; પણ સ્વતંત્ર બોર્ડો ક્યાંથી રોજબરોજનો વ્યવહાર સ્વતંત્ર રીતે ચાલશે, જ્યારે નીતિ ને ધોરણ નક્કી કરવાનું કામ વાહન-વ્યવહારના પ્રધાન ને પાર્લામેન્ટનું રહેશે. આપણા દેશમાં રેલ્વેનું રાષ્ટ્રીયકરણ તો સ્વરાજ આવ્યા પહેલાં થયું હતું. પછી ધણી પ્રાંતોમાં મોટર-વ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ રહ્યું છે હવાઈ વ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ એ રીતે પ્રચલિત પ્રથા ને વિચા-સંજોગોને અનુસરી છે. રાષ્ટ્રીયકરણથી દેશમાં હવાઈ વ્યવહારને વિસ્તારવામાં સરળતા થશે એ ચોક્કસ છે ને એક રીતે આ દેશમાં ઝડપી મુસાફરી માટે સુગમતા થશે. વળી સરકાર આ હવાઈ વાહન-પ્રવૃત્તિ નફાના ધોરણે નહીં પણ લોકોની જરૂરિયાતો ને ઇચ્છાઓના ધોરણે વિકસાવશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ.

બીજો મહત્વનો પ્રસંગ તે ૧૬ મી એપ્રિલે હિંદની રેલ્વેની સ્થાપનાને પૂરા થયેલાં સો વર્ષ. ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૫૩ના રોજ સુબાઈધી થાણા સુધીની પોણોગાવીસ માર્ચલની રેલ્વે શરૂ થઈ. કેવાં આ સો વર્ષ ? તે વખતે ઈંગ્લેંડમાં એક નારી રાજ્યની ગાદી જોગવર્તા હતી. સંજોગવશાત્ ૧૯૫૩ માં પણ એક નારી જ ઇંગ્લેંડની ગાદી ઉપર છે. ૧૮૫૩ માં હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો પૂરો મજબૂત નહોતો

થયો. ૧૯૫૩માં હિંદને સ્વતંત્ર થયે લગભગ ૭ વર્ષ થયાં છે.

આ ગાળામાં પંચવર્ષીય યોજનાની ૧૯૫૩-૫૪ ને ૧૯૫૪-૫૫ એ બે વર્ષમાં પ્રગતિનો અહેવાલ યોજના પ્રધાને અદ્યાર પાડ્યો છે. ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન ૨૦ ટકા વધ્યું છે. ખાસ પદાર્થોનું ઉત્પાદન વધવાની આશ છે. રેલ્વે વ્યવહારમાં સુધારો થયો છે. તે જ પ્રમાણે નહેરુ યોજનામાં પણ પ્રગતિ થઈ રહી છે. કુશાલો અત્યાર સુધીમાં કાબૂમાં રહ્યો છે.

પણ પ્રાંતીય સરકારોના કામમાં જોઈએ તેટલી ઝડપ નથી. સોકાનો સહકાર મેળવવા માટે યત્નો થઈ રહ્યા છે.

બેન્કોના નોકરોના પગાર વગેરેનું ધોરણ નક્કી કરવા માટે નીમાયેલા પંચનો સુકાદો 'શાસ્ત્રી સુકાદો'ને નામે ઓળખાતો બહાર પડ્યો છે. એક જ જાતના કામ માટે સરખો પગાર બેન્કોની જુદી જુદી સ્થિતિને લીધે શક્ય નથી. વળી પગારના ધોરણ જગ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે, મોંઘવારી લઘુત્વામાં પણ જીવન ધોરણ જ આંક પ્રમાણે વખતો વખત વધેલું કરવાની જોગવાઈ છે. ખોનસ માટે પણ વ્યવસ્થા છે. મીલ મજૂરો વગેરે માટે ધોરણો નક્કી થયા હતા પણ બેન્કના કારકુન વર્ગ માટે પગાર વગેરેનું ધોરણ નક્કી કરી આ સુકાદોએ નવો માર્ગ કાઢ્યો છે.

ઇતિહાસના પ્રવાહમાં સમયનો એક ટુકડો લઈ તેને તપાસીએ તો ટાઈ વખત ગંભીર જૂસ થવાનો સંભવ ખરો ને છતાં સગવડ ખાતર પણ ઇતિહાસમાં યુગ પાડવા પડે છે. પણ ઇતિહાસમાં સાતત્ય છે એટલે એક સમયના ગાળામાં કાંઈક બન્યું હોય તે નજીક દેખાય, પણ લાવિષ્યમાં એની અસર ઘેરી દેખાય. વળી એક બનાવ અત્યારે બહુ અગત્યનો લાગે પણ સમયના વહેવા સાથે એનું મહત્વ ઓછું દેખાય. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મુંબાઈમાં ગોવાળીયા તળાવ ઉપર એક નાનીશી સલાહ લરાઈ ને એક સંસ્થા સ્થપાઈ એ સંસ્થાને તે સમયે જોઈને કાંઈ એ

એમ કહ્યું હોય કે આ સંસ્થા ફૂલીફૂલી મહાન થશે ને એક અફસુસ પુરુષની રાહબરી હેઠળ જગતના એક મહાન સંસ્થાજનને લોહીનું એક ટીપું રેડ્યા વગર હરાવશે ને એક મોટા દેશને સ્વતંત્ર બનાવશે તો એ કહેનારને ગાંઠમાં ગળી હસી કાઢવામાં આવત. છતાં એ બન્યું છે એટલે ઇતિહાસના વિભાગ કરવામાં જોખમ છે ને આપણી નજર હેઠળ બનતા ઇતિહાસની સમીક્ષા કરી તારવણી કરવી એ પણ એક અતીવ સાહસનું કામ છે.

બનાવો બને તેને જોવા સમજવા એ પણ જરૂરી છે. વળી આર્થિક પ્રવાહો ને બજો હમેશાં ઊંડી નજર ને શાસ્ત્રીય તપાસણી માગી લે છે. એટલે જ બનાવો કાંઈને અગત્યના ન લાગે તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અગત્યના પણ હોય. વળી રાજકીય ને સામાજિક પ્રવાહોની અસર આર્થિક જીવન ઉપર જરૂર થાય.

સરવાળે આ ગાળામાં મુખ્ય આર્થિક પ્રશ્ન તો પંચવર્ષીય યોજનાનો છે. એનાથી વધારે મહત્વનો પ્રશ્ન તો દેશમાંથી ગરીબાઈ ને બેકારી નાબૂદ કરવાનો છે. આ થવા માટે શાંતિની જરૂર છે. જેટલે અંશે 'કિસ્તાન' સાથે આપણા સંબંધો સુધરે તેટલે અંશે આપણી આર્થિક પ્રગતિમાં અંતરાયો ઓછા થાય. તે જ રીતે પંચવર્ષીય યોજના જેટલે અંશે ને જેટલી ઝડપથી અમલમાં મૂકાય તેટલે અંશે આપણા મુખ્ય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય. કુશાલને કાબૂમાં રખાય તો જ પંચવર્ષીય યોજના પૂરી સફળ થાય. કુશાલો વધતો અટક્યો છે તે જ આ સમીક્ષા માટે નક્કી કરેલા સમયની મહત્વની સિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ ચાલુ રહે ને ધીરેધીરે કુશાલો ઓછો થતો જાય તો લાવિષ્યને માટે સારી આશા રાખી શકાય.

આવી રીતે ગત સમયના વિહંગાવલોકનના ક્ષણભ્રમિરૂપ લાવિષ્યમાં ડોકિયું કરીએ તો અયોગ્ય નહોતું ગણાય. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં વર્ષાનું મહત્વ ધણું છે. યોમાસું સાડું જશે એવી આશા અત્યારે રહે છે. એમ થાય તો ધાન્યનું ઉત્પાદન કાંઈક વધ્યું છે તે વધુ વધે. આથી આપણે પરદેશોમાંથી ખાદ્ય પદાર્થો ઓછા લાવવા પડે. આવી શુભ

આશા અત્યારે આપણે રાખી શકીએ. કુળાવો વધતો અટક્યો છે ને જે ઉપાદત વધતું જ નય તો કુળાવો ઘટતો નય. આમ થાય તો આ સમીક્ષા ઉપરથી થોડીક આશા બંધાય ખરી. પંચતર્કીય યોજનાની પ્રગતિ ધીમી છે પરંતુ એને પણ વેગ મળશે એમ લાગે છે. જે એમ થય તો પાંચ વર્ષને અંતે આપણા આર્થિક પ્રયત્નો ઉકલી ગયા હશે એમ તો ન કહેવાય. પણ એ પ્રયત્નોના નિરાશરણ માટે સદ્દર ભૂમિકા તૈયાર થઈ હશે. આપણી સરકાર કોઈ સથે લડવા માગતી જ નથી. એટલે દેશમાં શાંતિની બુભે પાડવાની જરૂર નથી આપણી આર્થિક પ્રગતિ માટે આપણા દેશને વ્યવસ્થિત ને પગલર કરવા માટે બધી જરૂરિયાતોમાં સોથી મોટી જરૂરિયાત શાંતિની છે. તેથી પાકિસ્તાન સાથે થયેલો કરાર આમ તો બહુ

મદદરવો નથી. પરંતુ એક નવા પ્રયાણ તરીકે અગત્યનો છે. ભવિષ્યમાં ડેકિયું કરવું એ જરાક ભેખમ ભરેલું છે. પરંતુ એમ જરૂર કહી શકાય કે આ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં બનેલા આર્થિક બનાવો આમ તો નજવા લાગે, છતાં ભવિષ્યને માટે આશાનાં કિરણો પ્રગટાવે છે. એ કિરણો સમય જતાં પૂરા પ્રકાશરૂપે પ્રગટશે એવી આશા રાખવા માટે થોડી-ધણી ભૂમિકા છે. આ બનાવોનું રહસ્ય આપણે સમજીએ ને એમણે કરેલા દિશા સૂચનને ખ્યાનમાં લઈને આગળ ધપીએ તો ભવિષ્ય માટે મુશ્કેલીઓ તો નહીં છે, છતાં કાંઈક રાહત, કાંઈક આસાથે જરૂર મળે. ગઈકાલના અનુભવો ઉપરથી આજ સુધારી લઈએ તો આવતી કાલ ઊજળી જ છે.*

*આકાશવાણીના સૌજન્યથી

★

સો ને રી સમણું

જગાડ સમવેદના

આવે આવે ને ઊડી જાય રે
મારું સોનેરી સમણું.
ક્યાં રે શોધું એને જંબુ હું ક્યાં ક્યાં ?
આવ્યા વિના જ ઊડી જાય રે,
મારું સોનેરી સમણું.
બોલાવ્યે ના'વતું, વિનવ્યે ધાકતું
પાછા વિના જ ઊડી જાય રે,
મારું સોનેરી સમણું.
વેદના સંતોષતું : રસો આશ્વાદતું
આવ્યા વિના ઊડી જાય રે,
મારું સોનેરી સમણું.
પળ બે પળ કેરું ઊડાણો આજ શું
લોયાથી એ જ ઊડી જાય રે,
મારું સોનેરી સમણું ?
આવે આવે ને ઊડી જાય રે,
(કથારેક) આવ્યા પહેલાં જ ઊડી જાય રે,
મારું સોનેરી સમણું.

યશાર્થી ! પુરુષાર્થી થા વિભવઅર્થી થોડો મટી,
વિલોક નવસૃષ્ટિ આ નવરસે ભરી શક્તિદા;
ત્રિલોક તણી શ્રી ભરી સભર હ્યાં, વળી ભક્તિદા
રસાર્થી ચિતવૃત્તિને શમવતી અહીં છે વટી.
જયાર્થી, મનઘોઠલે ચઢી ટટાર રાખી કટી,
બહી નિરખ આ નિકુંજ નહ નેસડા રઝૂતિદા;
ચઢી અહગતાથી જ ગિરિચઢાણ એ કીર્તિદા,
નયાર્થી બની સૃષ્ટિની પરમ શ્રી લહી રે' રટી.

તું આવ ધરી ભાવ, ભાવક ! અહીં જરા લેદના
દિશા સમયના વળી ધનિક પંક્તિ કે રંગના;
જગાડ સમવેદના, અમૃત ચાખી સૌંદર્યનાં,
ડુબાવ દુખ પાપ; કિન્તુ વિષ્ણુ આત્મસંવેદના
નિશા સમ બધું, સમુદલસિત તો ય દે રંગ ના,
જગાડ જડતાથી જ્યાં, વિક્ષણ દાન ઐશ્વર્યનાં.

પં. દરેક વરસની કલુ ઓચીંતી જ આવીને વિદુર પાસે દબો થઈને ઢળી પડી અને હીંચકે ને હીંચકે રડવા લાગી ત્યારે વિદુરે કલુની જ ઓઢણીના પાલવ વતી એની આંખો લૂછીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું :

‘વાત તો કરીશ કે ખસ રડવા જ કરીશ ? થયું છે શું એ તો ખોલ ?’

‘મોટીએને મારી પેટી ઊઘાડી. અંદરથી તારો ફોટો, તેં આપેલા પેલો ફમાલ અને તેં લખેલા પત્રો એ બધું લઈને જીકાકા આગળ ધરી દીધું. હું તો નિશાળેથી ઘેર પહોંચી નેંધરનું આખું વાતાવરણ ધૂધવાયેલું મને લાગ્યું ત્યાં જ મારા ટાંટિયાનું જોર મરી પરવાયું.’

‘પણ એમાં આમ ઢીંચા થઈ જવાનું હશે ?’

‘ત્યારે શું કરું ? જીકાકા સુધી મોટીએન પહોંચી વળશે એની તો મને કદપના પણ ક્યાંથી આવે ?’

‘તે મોટીએને તારી પેટી ઊઘાડી જ શું કામ ? ઊઘાડીને પણ એણે બપુયું કે મેં જ લખેલા એ પત્રો છે તો જીકાકા સુધી આપવા જવાની જરૂર શી પડી ? મારે માટે તો મોટીએન બાપડી મરી પડે છે !’

‘ખાંડ ખાય છે તું વિદુર ! આટલા દિવસોમાં તેં એનું પરિવર્તિત વર્તન ન પિછાન્યું ? તારા માટેના માનના દિવસો તો ચાલ્યા ગયા ! હવે તો તને ઘરમાં બધાંની પાસે એવો ફલકટ ચીતર્યા કરે છે આખો દિવસ. હું હાજર હોઉં છું ત્યારે કાંઈક ખોલે ને મારાથી તારું અપમાન થતું સહન ન થાય ત્યારે સામી થાઉં કે તરત બા, લાઈ અને છેવટ જીકાકાને સંભળાય એટલા જોરથી મને દબાવવા લાગે. મોટીએન થઈ છે એટલે મારે શું એનાથી દયાયેલા જ રહેવાનું ?’

‘ના કહુ, ના. તું આમ બેળાકળી શું થાય છે ?’

ત્રેમને—સનાતન ત્રેમને પણ જ્યારે ઈર્ષાના આગળ દેવાતા હોય છે ત્યારે એ ત્રેમનો કેવો કરુણ અંજામ આવે છે એ આ વાર્તાના નિર્દોષ ત્રેમમાં અને એના કરુણાંતમાં સભરતાથી લયું પડ્યું છે ! ત્રેમી અને ત્રેમ સનાતન હોઈને અંજામ પણ સનાતન જ આવે ને ?

‘તું મારી જગ્યાએ હોત તો તને સમજત કે હું કેવી રીતે આ ઘરમાં રહી શકું છું ! વાતનાતમાં હવે બધાં મને મહેણાં-ટાણાં માર્યા જ કરે છે. અને તેમાં પણ મોટીએન જ્યારથી કોનેજમાંથી રજાઓમાં અહીં આવી છે ત્યારથી તો એ અને લાઈ મારો ખાલ છોડતાં જ નથી.’

‘પણ તારા પર આ જુલમ ચુજરવાનું કારણ ?’

‘તું.’

‘હું ?’

‘હા. મોટીએન માને છે કે તને મેં એની પાસેથી ખૂંટવી લીધો. એ કોલેજમાં ગઈ અને આપણે બન્નેએ પાછળથી કાવતરું કરીને એને દૂર ધકેલી મૂકી !’

‘જા, જા ગાંડી, એવું તે કાંઈ હોતું હશે. અને જેવી એને મેં બહેન ગણીંતી એવી જ તને ગણે જાઉં છું, એમાં વળી ખૂંટવવાની વાત ક્યાં આવી ? લાઈએનના નિર્દોષ ત્રેમ આડે તે વળી આવા ઈર્ષાના આગળ દેવાતા હશે ?’

‘તને કે મને કાંઈ દિવસ કાંઈ લાઈ-બહેન તરીકે રસીકારવાનું જ નથી ને !’

‘કેમ આમ બોલે છે ?’

‘સાચું જ બોલું છું. એક માતા પેટે બન્નેએ લાઈએન પણ એટલાં સાથે રહેતાં ક્યાં બોલ્યાં છે ?’

ત્યારે આ તો દુરનાં સર્ગાં તો હીક પણ એક ન્યા-
તનાં કે એક ગામનાં પણ પણ નથી !'

'કહુ, તને આજે થયું છે શું ?'

'મને કંઈ જ નથી થયું. જે છે એ હજીકન
જ હું તને કહું છું.' કહેતી કહુ વિદુરના ખભે માથું
મૂકીને ફરી પાછી ધૂસકે ને ધૂસકે રડવા લાગી ગઈ.
વિદુરે કહુનો વાસો પંપાળીને એવું માથું ખેળામાં
લઈ ને સૂવડાવી. વિદુર કહુને નીરખી રહ્યો. કહુ
વિદુરની આંખમાં સમાઈ ગઈ.

x x x

ત્યારથી વિદુર અને કહુ ભાગ્યે જ મળી શકતાં.
વિદુર કહુની મોટીબેનની ઉંમરનો જ હતો અને
કહુના છોકરા બચારે આ ગામમાં આવ્યા ત્યારે
પહેલાં એળખાણ મોટીબેને જ વિદુર સાથે કરેલાં.
અને મોટીબેન સાથેની વિદુરની નિર્મળ મેત્રી દિવસે
દિવસે ગાઢતમ બનતી ચાલી.

મોટીબેન વિદુરને સગા ભાઈ જેમ રાખતી.
વિદુર કહુને ઘેર જાય ત્યારે મોટીબેન અને માટે
અડધી અડધી થઈ જતી કહુનું ગભરૂ માનસ રત
બધ રાખતે આ બધું તાકી રહેતું. વિદુર અને મોટી
બેન બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હોય અને કહુ જાની-
માની આવીને એમને નીરખી રહેતી, એમની વાતોને
એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતી અને એમ એ પોતે એકલી
એકલી આનંદિત થતી.

પણ આ બધું લાંબું ચાલ્યું નહિ. મોટીબેનને
વધુ અભ્યાસ માટે એ ગામમાંથી શહેરની કોલેજમાં
જવું પડ્યું વિદુર એ ધર સાથે પોતાનો સંબંધ
ચાલુ રાખવા માટે ત્યારથી ધીમે ધીમે હળવા
લાગ્યો. બીતી બીતી કહુ એ સંબંધને
આવકારતી પણ રહી અને એ નિષ્પાપ કહુને
ત્યારથી વિદુરમાં એક નિષ્પાપ ભાઈ જેવા સાથીનાં
દર્શન થયાં. કહુ અને વિદુર એકમેકમાં ભળી ગયાં.
ભાઈને બહેન મળી અને બહેનને ભાઈ મળ્યો. સડો-
દર ન હોવા છતાં સડોદરથી હેન-મીતમાં બન્ને

નહાવા લાગ્યાં. ઈર્ષાણુ જગતથી આ બધું ન સહે-
વાય એ પહેલાં તો કહુની આ અને રજાઓમાં ઘેર
આવેલો મોટીબેને કહુને હાથૂત કરી નાખવામાં પાછું
વાળી જોયું નહિ.

મોટીબેન માટેના વિદુરના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમાં
મોટીબેનને સ્વાર્થ દેખાયો અને એનો ઈર્ષાણુ ભભૂકી
ઊઠ્યો. વિદુરને કશું પણ કહ્યા વગર પોતે વિદુર
સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો અને કહુને પણ તેમ
કરના ધરમાં વારંવાર હાથૂત કરવા લાગી.

કહુ અને વિદુરનાં મિલને પછી જાનગપતિયાં
શરૂ કરી દીધાં. કોઈકે પણ બહાનું કાઢીને કહુ
વિદુરને મળવા લાગી. કહુ વિદુરમાં આત્મપ્રેમ બની
ગઈ. વિદુર વગર એનો દિવસ ગીગતો પણ આશ્ચર્યમાં
પહેલાં તો એ કોઈ પણ દિસામે વિદુરને મળી ભેતી
ત્યારે જ એની રાત સુખી નિદ્રા અનુભવતી

મોટીબેન, આ અને ભાઈએ કહુને હેરાન હેરાન
કરી મૂકી. એના ઉપર વિદુરે લખેલા બધા પત્રો તો
એમણે વાંચી લીધા હતા, એ પત્રોમાંનાં જ વાક્યો
ક્યારેક ક્યારેક કહુને હેરાન કરવામાં વપરાવા
લાગ્યા કહુ ધરમાં હોય ત્યારે જ કોઈ ને કોઈ
રીતે વિદુર વિષે વાત કાઢીને વિદુરને હલકો પાડના
પ્રયત્નો થતા લાગ્યા. વિદુરમાં રત થયેલી કહુ વિદુર
વિષે એક શબ્દ પણ ન સાંભળી શકતી કે ન એ
ચલાવી ભેતી.

મોટીબેનના દિવસમાં જે પાપ હતું એ ન તો
વિદુર પારખી શક્યો કે ન કહુ એ પીજાની શકી.
વિદુરે આ આખી જિના ઉપર વિચાર કરી જોયો
પણ એને કશું મૂળ ન દેખાયું કે ન કશો તાગ
લાગ્યો. જે સગી બહેનો વચ્ચે જ દુસ્મનપટ અથા
વનાર પોતે બની બેઠો એ વિદુરને બારે અસંખ્ય થઈ
પડ્યું. એણે કહુને વાન કરી ત્યારે કહુનું રૂબરૂ
ભેજું ખૂબ ઊઠ્યો ઊઠ્યું.

'મોટીબેનનું બધું લાગી આવતું હોય તો જ
એને પગે પડીને માફી માગ.'

‘એમ કરું તો ય શું ખોટું?’

‘કાંઈ જ ખોટું નથી! પણ હવે તારા હાથમાં એના પગ આવે એમ નથી. હવે તો એ પરણવાની ઉતાવળમાં પડી ગઈ છે અને વિવાહ તો લગભગ નક્કી જેવો જ થઈ ગયો છે. કાલ કે પરમ દિવસે તારું ગળ્યું મોહું પણ કરાવશે!’

‘એમ, વાત આટલો હદે પહોંચી છે તો ય મને એની જાણ નથી કરી? નાનામાં નાની વાત પણ મારાથી ન છૂપાવતી મોટીબેન આજે એના જીવનના ગૂઢમાં ગૂઢ પ્રશ્ન વખતે પણ મારી સલાહ ન લેતે તો કાંઈ નહિ પણ મને જાણ કરવામાંથી પણ ગઈ? મારું એણે ગમે તેવું બગાડ્યું હોય તો પણ મેં તો એનું કશું જ નથી બગાડ્યું.’

‘કેમ નથી બગાડ્યું? તેં જ એનું વધુમાં વધુ બગાડ્યું છે. એની સગી બેનને તેં એનાથી વિખૂટી પાડી દીધી એ એણું બગાડ્યું કહેવાય?’

‘પણ મેં એવા કોઈ ઇરાદાથી તારી સાથે સંબંધ બાંધ્યો, વધાર્યો કે દૂર કર્યો જ નથી એની તો તું પણ ના નહિ પાડે.’

મારી ના ઓછી કામ આવવાની છે?

‘કલુ, એમ કર. આપણે બન્ને મળીને મોટી-બેનની માફે માગીએ...’

‘વિદુર!’ કલુનો ગુસ્સાભર્યો અવાજ વિદુરને અડધેથી અટકાવતો આગળ વધ્યો: ‘એના મોં પર તો હવે થૂંકું પણ નહિ વિદુર! એની પાસે તું મને માફી મગાવવાનો વાતો કરે છે? અને તે પણ તારી સાથે? મારી હાજરીમાં તું માફી માગવા જાય તો પણ મારું હૈયું ચીરાઈ જાય. તને વીતાડવામાં જેણે પાછું વાળીને બેસ્યું નથી, તારા પર કેવાં ભયંકર આક્ષેપો મૂક્યા છે, મને ન કહેવાનાં વેણાં કહ્યાં છે. એ મારી બેન નથી પણ મારી આજન્મની તો દીક પણ ભવોભવની વેરણ છે. હું ન તો એની માફી માગું કે ન તો તને માફી માગવા દઉં. મારા કાપીને કટકા કરી નાખે તો પણ એ-હું નહિ બનવા દઉં.’

‘પણ એક ઘરમાં રહીને આવી દુશ્મનાવટ બાંધવી એ શી રીતે બેવાય, તારી દશા શી?’

‘મારી દશા તો મેં હાથે કરીને જ કુદોડી બનાવી મૂકી છે, એનું મને બહુ નહિ લાગે, અને હવે તો મોટી બેન મહેમાન પણ કેટલાક દિવસની? બહુ બહુ તો માંડ એકાદ મહિનો પણ કાઢી શકે. શું લગ્ન-ધેલી થઈ ગઈ છે! વિવાહ થયા પહેલાં, એના ભાવિ પતિને પૂરા ઓળખ્યા પહેલાં એના વિષે વાતો કરવામાંથી જ ઊંચી નથી આવતી. ગઈ કાલે એના એ ભાવિ પતિનો આવેલો ફોટો, ઘેર જે કોઈ આવે છે એને દેખાડ્યા જ કરે છે! પોતે પણ ઘડી વાર એને હાથમાંથી હેંકો નથી મૂકતી! આટલી બધી વરગેશી થઈ જવા માટે અત્યાર સુધી ‘પરણવું જ નથી, પરણવું જ નથી’ એવા ડોળ શું કામ કરતી’તી? ક્યાં ગઈ એની સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની લાવના? પુરુષના શુભામ બનીને નહિ રહેવાના ક્યાં ગયા એના શપથ? પુરુષોને ડગલે ને પગલે ભાંડતી એની લૂછી આજે કેમ પુરુષને જ પ્રશંસતી બની બેઠી છે?—’

‘કલુ, મોટી બેન છે એટલે તારે એવું બોલવું ન બેઈએ. માણસની ભૂલ કે દોષ જ નોંધા કરવાનાં? એના સદ્ગુણને તો સંભાળ, મોટીબેન ન હોત તો આપણે બે પરિચિત થઈ શક્યાં હોત? આટલાં નિકટ આવી શક્યાં હોત? એ એક જ એનો ઉપકાર આપણા તરફના બધા અપકારોનો ખંગ વાળી નથી દેતો?’

‘હા, વિદુર, એટલા જ માટે એ મારી દુશ્મન બની બેઠેલી બેનને હું મારી સગીબેન તરીકે ઓળખાવતાં કચારેય અચકાતી નથી. મારા જીવનસાથી જેવા વિદુરને હું પામી રહી એ મોટીબેનને લીધે જ. અને એટલે જ મોટીબેન મારા પર જે માછલાં ધોવે છે એ હું સહે જઈ છું. નહિતર તો કચારની એ ઘરમાંથી હું નીકળી ચૂકી હોત.’

ગામથી દૂર દૂરના એ પ્રતિ-સ્થળેથી જ્યારે કલુ અને વિદુર ઊઠ્યાં ત્યારે ભારે હૈયે આવેલી કલુનું

હૈયું હળવું ફૂલ થઈ ગયું હતું. એની આખોમાં નિર્મળી વસી ગઈ હતી. જાણ સારી જાણ જતાવવાની વડાઈ કરતાં પણ ખૂંટ સાથે જાણ જતાવવાની વડાઈ ઘણી આગળ વધી જવાનું એક નવું સૂત્ર એ ધડી શકી હતી.

મોટીબેનના વિવાહનું નક્કી થયું તો પણ વિદુરને કશા ખબર ન મળ્યા. કહ્યું એ અંગત મુનાકાતમાં એની જાણ કરી એ વાત સાચી, પણ મોટીબેને તો વિદુરને એ વાતની ગંધ પણ ન જવા દીધી. વિવાહની મિઠાઈ વિદુર માટે છાતી રીતે લઈ જવાનું કહ્યુંને મન થયું પણ વિદુરનું એવું અપમાન એના જ હાથે ન થઈ શક્યું.

બીજે જ દિવસે વહેલી સવારમાં કહ્યું વિદુર પાસે આવી ત્યારે સવારના પહોરમાં પણ તાજગી અને ચૈતન્યને બદલે ધોળો પૂણી જેવો કહ્યુંને અહેસાસો એને વિદુર ચમક્યો :

‘વળી શું ધડકા થયો ?’

‘મને ને તને બેયને હવામાં અહર લટકતાં રાખે એવો ગજબનો ધડકો થયો. જાણકારે એકાએક નોકરી છોડવી પડી છે. આવતી કાલે જ બધાં ઘેર જવા તૈયારી કરી રહ્યાં છે.’

‘તે તું પણ સાથે જવાની ?’ કહ્યું કરતાં પણ વધુ ઊતરી ગયેલા મેઝિ વિદુરની ચામકવાણી સરી પડી અને એ ઊભો હતો ત્યાં જ પડેલા પલંગ ઉપર ફસકાઈ પડ્યો. કહ્યું એની પાસે તરત ધસી આવી અને પહેલી જ વાર વિદુરને પોતાના ખોળામાં માથું મૂકીને સુવડાવી દીધો અને ગાલ પર હાથ પાંખાળતી ખોલી ઊઠી :

‘હા. વિદુર, મારે પણ જવું જ પડે ને ? મને અહીંથી ખસેડવાની તો વેતરણમાં એ બધાં કેવી કેવી પેરવીઓ કરતાં હતાં એની તને ક્યાં જાણ નથી ? અને આ તો સામે ચાલીને કારણ આવી પડ્યું છે. મારો વિચાર કરતાં એ લોકો ખૂબ જ ખુશી થાય છે.’

‘તો તો હવે આપણે નહિ જ મળી શકીએ ને ?’

‘મળવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ! પત્રથી મળીએ તો ય આપણું સંભાળ્યું !’

‘કેમ, પત્ર પણ નહિ લખે ?’

‘લખવાની મારી તો ના શી રીતે હોય ? પણ હું તારો પત્ર શી રીતે મેળવી શકીશ ? હું તને લખ્યા કંઈ પણ તારો પત્ર મને કોઈ મારા હાથ સુધી આવવા દે એવું લાગતું જ નથી.’

‘કહ્યું. આપણા સંબંધો આ અંગત ?’

‘અંગત અત્યારથી તે હોય ? હજી તો શરૂઆત છે. હું હવે જોટી મજબૂત બની છું એથી પણ વધુ મજબૂત તારે બનવું પડશે.’

‘તું જાય છે એટલે પાઠળ મૂકી જનારનો તને બહુ ખ્યાન ન આવે. મારે જવાનું થયું હોત તો તારી શી દશા થાત એની કલ્પના તો કરી જો’

‘હવે એ બધી કલ્પનાઓ છોડીને આપણે નક્કર જમિ ઉપર પગરણ મોડવાનાં છે વિદુર ! કલ્પનાઓ અને સ્વપ્નોએ જ આપણને કમજોર બનાવી દીધાં. હવે જ આપણે મજબૂત બનવાનો વારો આવ્યો છે. મોટીબેન પણ બલે જોતી જ રહે કે આપણો પ્રેમ એના જોગે સ્વાથી નથી !’

‘મોટીબેન તો હવે આપણને ક્યારેય સમજાવથી નથી જ નીરખી શકવાની.’

‘બહુ મોડું મેં કું પણ તને સમજાયું ખરું !’

‘સમજવું જ પડે ને ? માણસ-ઉપર વીતે છે ત્યારે જ એ વધુ સમજી શકે છે, વધુ જોઈ-જાણી શકે છે, વધુ વિચાર કરી શકે છે. એ પહેલાં તો એ હવામાં ફાળો ભરે છે, પાંખો વગર ઊડે છે અને કલ્પના-સ્વપ્નોમાં રાખે છે.’

‘હવે મારો વિદુર સાચો માણસ બન્યો.’

‘તે અત્યાર સુધી હેવાન હતો ?’

‘હેવાન તો નહિ, પણ માણસેય નહોતો એ વાત તો સાચી. હેવાનમાં માણસાઈ જ નથી હોતી. પણ જોને આપણે માણસ ન કહી શકીએ એનામાં એવાં તરવો ખૂટતાં હોય છે જે તરવાને જગાડનાર

એક જ તરવની ખામીને લીધે એ માણસ નથી દેખાતો, નથી થઈ શકતો. તારામાં એ તરવ આજે અહારે ભયું દેખાયા વાગ્યું છે.’

‘એ તરવ તો હવે દૂર ચાલ્યું જાય છે, પછી ક્યાંથી રહેવાનું?’

‘દૂર રહીને જ વધુ નજીક રહી શકાય છે.’ કહેતાં કહુએ નીચા નખીને વિદુરના ગાલ પર એક ચુમી ભરી લીધી અને એ જ સ્થિતિમાં થોડીવાર સુધી બન્ટેના ગાલ એકમેકને સ્પર્શી રહ્યા. એ મીઠા સ્પર્શમાં ક્યાંય વાસનાનો છાંટો કે ઝળઝળાટીનો અંશ પણ નહોતો. વિદુર અને કહુના નિર્મળ પ્રેમની એ પરાકાષ્ટા હતી.

ખીજે દિવસે રાતની ગાડીએ કહુ સ્ટેશને આવી. મોટીખેનને, છાકાકાને, બાને અરે ખુદ પોતાને પણ વિદાય આપવા આવેલા આખા જનસમુદાય ઉપર એની તરસી આંખો તૂટી પડી પણ વિદુરને ન જોતાં એની આંખો ઉપર એક ઘેરું પડળ બંધાઈ ગયું. એને કશું જ દેખાયું નહિ. એ જ સ્થિતિમાં એ ગાડીના ડાહ્યાના પગથિયા ચડવા લાગી. એનો પગ એકવાર તો પગથિયું ચૂકીને એને લથડિયું પણ ખવડાવી ગયો. પાસે બેસેલામાંથી કોઈએ એને ઊભી કરીને ડાહ્યામાં બેસાડી.

ગાડી બેસવાને પાંચ મિનિટ બાકીનો ધંટ વાગ્યો

અને એના હૈયા ઉપર જાણે હથોડા ગાળી બેઠ્યા. એ સૂનમૂન થઈ ગઈ. બધાં આંખો એને વીંધી રહી. થોડાંકના ગળગળાટમાં પણ એણે વિદુરનું નામ સંભળાવું લાગ્યું. પણ વિદુર ન હતો. એ તો એના ઘેર કહુ કરતાં પણ વધુ વ્યથિત અવસ્થામાં તરફડતો હતો.

પાંચ મિનિટ તો ક્યાં ચાલી ગઈ એની જરા પણ ખબર ન પડી. કહુની આંખો આંસુડે નહાતી હતી. એ આંખોને જોવાની કોઈને પડી નહોતી. બધાં પોતપોતાની રીતે રંગમાં હતાં. અને એક કારમી સીટી વાગી. સીટીની સાથે જ એક સખત આંચકા સાથે ગાડી બેસવાનો અવાજ થયો. છતાં પણ કહુની તરસી આંખો વિદુરને ન જોઈ શકી, ન એને દૂરથી આવતો, દૂરથી દોડતો આવતો કદ્દી શકી. મહામહેનતે રોકી રાખેલો અશ્રુપ્રવાહ ગાડી બેસવાની સાથે જ ધોધ બની ગયો અને એક મોટું કુસકું આવતાં એ જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં જ ઢળી પડી.

હાંકતો હાંકતો કહુને વિદાય આપવા આવેલો વિદુર ન તો રાત્રની ગાડીએ ઢળી પડેલી કહુને જોઈ શક્યો કે ન કહુનાં બા-છાકા, મોટીખેન-ભાઈ કહુને ઢળી પડેલીમાંથી જાગ્રત કરવાના પ્રયત્નોમાં મચી પડતાથી વિદુરને જોઈ શક્યાં. વિદુરની તરની આંખો સરી જતી ગાડી ઉપર ખોડાઈ જ ગઈ.

મનઝંખના

માનવીનાં જોમની સાચી હતી દિશા બધી:
અશ્રુ છલકતા ઉરની મન ઝંખના શી આ વધી!

ૐ, આહાર, મૈથુન અને લય એ ચાર કુદરતી પ્રેરણાઓ દરેક જીવસૃષ્ટિ સાથે સંકળાયેલી છે. વ્યક્તિ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તો પણ એ પ્રભાણે વર્તવા પ્રેરાય છે. આથી લય એ પણ કુદરત તરફથી મળેલી એક બક્ષિસ (!) જ કહેવાય. આ બક્ષિસને સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાની આપણને સ્વતંત્રતા નથી એટલે લય દરેકે દરેક માનવીમાં છે એટલું સ્વીકારીને આગળ વધવું સારું. બંધે ભયોત્પાદક ઉત્તેજનામાં આજે ફેર પડ્યો હોય, પણ દરેક વ્યક્તિ ઝોછવતે અંશે ડર છે એ હકીકત છે. સાવ નિર્ભય માણસો આ દુનિયામાં મળવા મુશ્કેલ છે. કેટલાક કહેવાતા નિર્ભય માણસો પણ અસાત લયથી પીડાતા જોવામાં આવ્યા છે. આથી સપૂર્ણપણે નિર્ભય વ્યક્તિ મેળવવી સહેલી નથી.

આમ લયનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર હોય એવી દુનિયામાં આપણે જીવીએ છીએ. ધણા મોટા મોટા માણસોને ઉંદર-મિલાડીથી ખોતાં જોઈને આપણને નવાઈ લાગે છે પણ એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. લઘુતાઅધિનો જેમ લયની પણ અધિ આપણા મનમાં રહે છે. માનવીનું મન ખૂબ અટકચાળું હોય છે. કદીય ન બન્યું હોય કે ન બનવાનું હોય એની કલ્પના કરીને એ ડર્યા કરે છે. પણ લયમુક્ત થવા માટેના પ્રયત્નો કોઈ કરતા નથી. એક જોળખીતા મિત્ર હમેશાં પૂછતી હતી. એવા ખીતા કે એક પૂલ ઊતરીને ધણા ટૂંકા રસ્તે કામ પતે એમ હોય છતાં એ પૂલ ઊતરવાને બદલે એ ત્રણ માર્ગનું ચકકર લગાવે. એમને એનું કારણ પૂછવામાં આવતાં જણાવ્યું કે એમને એવો લય રહે છે કે આખો પૂલ એમના ઉપર તૂટી પડે તો ! જો કે કોઈના પર પૂલ તૂટી પડે એવું ભાગ્યે જ બનતું હોય છે. આવા માણસોને જો મકાનેને રંગરોગાન કરવાનો ધંધો કરવો પડે તો શી રીતે કરે !

એક લેખક પોતાના લયનું વર્ણન આ રીતે કરે છે : 'મને નારિયેળના ઝાડની ખૂબ ખીક લાગતી. મને એમ

ગયા અંકના 'લય'થી હજુ પૂરો પરિચિત ન થયેલો. વાચકવર્ગ આ 'નિર્ભયતા'થી નિર્ભય થઈ જ લય એ પણ બનવાબેગ છે. ખૂબ જ સરળતાથી રજૂ થતા માનસશાસ્ત્રના આ ભારેખમ વિષયોને વાચકવર્ગ ન ધારેલા ઉમળકાથી આવકારી રહ્યો છે એમાં લેખિકાની અજબ સફળતા ગણાય. માનસશાસ્ત્રનાં વિદ્યાર્થીઓમાં અને અભ્યાસીઓમાં પણ આ લેખમાળા એટલી જ પ્રિય થઈ પડી છે.

થતું કે આ ખંધાં નારિયેળ મારા મધ્યા પર પડે તો માથું રંગાઈ જાય.' આથી એમણે મન છોડ્યું ને ન્યાં નારિયેળોનાં ઝાડ ન હોય એવે ઠેકાણે આવ્યા. છતાં ડર દૂર થયો નહિ કારણ કે એવું કહેવાય છે કે ધણા લય આપણી સાથે આપણે ન્યાં જઈએ ત્યાં આવતા હોય છે. એક એંગ્લીયર સાહેબ મોટર ગેરેજમાં મૂકીને આવતા ને પછી એમને ખીક રહેતી કે એમણે એનું એંગ્લન ચાલુ તો નહીં રાખ્યું હોય ને ! એકવાર સૂઈને ધણી સ્ત્રીઓ પોતાનાં ધરનાં બારણાં ખતબર બંધે કર્યાં છે કે નહીં તે જોવા માભરી ગાભરી બેઠે છે. આ વર્તનના મૂળમાં પણ લય જ છે.

આમ દરેક વ્યક્તિ એક યા બીજા પ્રકારના લયથી પીડાય છે. આથી એમાંથી છૂટનાનો માણસે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક લેખક કહે છે કે 'દરેક વ્યક્તિએ પોતાના લયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ' ખીજો લેખક પોતાના લયને યાદ ન કરવાની આજ્ઞા આપે છે. પણ સાચી વસ્તુ તો એ છે કે લયથી જેટલા દૂર જરા પ્રયત્ન કરીએ એટલે એ આપણી પાસે આવવાનો. આથી વધારે સારી રીત એ છે કે લયને જ ઉદ્દેશીને કહેવું કે 'હું તારાથી ડરતો નથી. હું જાણું છું કે તું મને છોડતો નથી, ચાલ ભાઈ, મારી સાથે ચાલ, તું મારો મહેમાન છે. હું જાણું

છું કે જ્યાં સુધી તું મને ગુસ્સે ન કરે કે ડરાવે નહીં ત્યાં સુધી તું મારું કાંઈ બગાડી શકવાનો નથી.’

આમ લયની સાથે ભાઈબાંધી બાંધીને એનાથી મુક્ત રહેવાનો માર્ગ સહેલો છે. આમ કરવાથી આપણે વધુ આત્મવિશ્વાસુ બનતા જઈએ છીએ તે બધું દુર્ઘળ બનતો જાય છે. દા. ત. એક માણસ આગગાડીમાં બેસીને મુંસાફરી કરતાં ડરતો હોય, પણ એને વારંવાર મુંસાફરી કરવી પડતી હોય. આથી એ જ્યારે જ્યારે ગાડીમાં બેસે, ત્યારે આંતુઆંતુના માણસોને જણાવી દે કે ‘ભાઈ, મને ગાડીમાં બેસતાં બહુ ખીક લાગે છે, પણ મારે એ ખીક પર જીત મેળવવી છે ને હું મેળવી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.’

ભયજનક સ્થિતિમાં આપણે મુકાયા હોઈએ ત્યારે લયને સંબોધીને એટલું સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ કે ‘તું મને કાંઈ જ નુકશાન કરી શકવાનો નથી. તું મારા મનને નિર્બળ બનાવવા સિવાય કશું કરી શકતો નથી. તું મારાથી છૂટો ન પડીશ, સાથે જ રહે. હું અમુક વસ્તુથી ડરું છું એમ જાહેર કરતાં મને શરમ નથી આવતી.’ આવી જાતનો એકરાર પણ નિર્ભય બનવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

‘હીરો વર્શિષ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં નિર્ભય થવાની સલાહ આપતો કાર્લોઈલ કોઈપણ દુકાનમાં ચડતાં બીંટો, કારણ કે એને દુકાનદારની ખીક લાગતી. જાણીતા વૈજ્ઞાનિક ન્યુટન પાણીથી ગભરાતો. મોઝાર્ટ ખુબુગલના અવાજથી ડરતો ને શોપનહોર અસ્ત્રાને જોઈને ધ્રુજતો. આમ સામાન્ય દેખાતા લયના ભોગ થઈ પડેલા માણસોના કિસ્સા ઘણા રસિક હોય છે. સંખ્યાબંધ માણસોને એવો લય હોય છે કે એ કોઈક વખત ગાંઝા થઈ જશે. આવા લયની પાછળ યુનાની ઇચ્ઝા, ત્રિચાર કે લવના છૂપાયેલાં હોય છે. સામાન્ય રીતે બીજાને લૂંટવા નીકળેલા ચોરને જ એવો ડર હોય છે કે એની સાથેનો માણસ એને લૂંટશે તો નહીં ને? ચોરનું એના જીવન પ્રયત્નું વલણ એને બીજી વ્યક્તિના વલણને સમજવામાં આ રીતની મદદ કરે છે.

આમ દરેક લયની પાછળ કાંઈક કારણ હોય છે. લયનું કારણ માત્ર બાહ્યવાદી લયથી મુક્ત થવાનું નથી. આમ છતાં દરેકના સંજોગો પર લયનો મુખ્ય આધાર રહે છે. જેમકે, ગામડાંના લોકો દીવા વગર અધારામાં ગમે ત્યાં જાય છે ને શહેરના લોકો નથી જઈ શકતા. પહાડોમાં રહેનારાઓ વાવ-સિંહથી બહુ નથી ડરતા, જેટલા ત્યાં સહેલ કરવા જનારાઓ ખીંચે છે. એવી જ રીતે કોઈ ગામડિયાને શહેરના વાતાવરણમાં અનુરૂપ થતાં નથી ફાવતું. એક વસ્તુ નક્કી છે કે આપણે વંશપરંપરાગત સંસ્કારથી ટેવાઈ જઈએ છીએ પછી એ જાતના જીવન ને સંજોગોથી ડરતાં નથી. આપણા આપદાદાઓ ખાટલા પર જ મરતા આવ્યા છે આથી આપણે એનાથી ટેવાયા છીએ ને ખલાસીઓના આપદાદાઓ દરિયામાં મરતા આવ્યા છે આથી એ લોકો દરિયાથી નથી ડરતા. એક પરદેશ લાજવા જતા ગ્રાધ્યાપક બહુનથી ખૂબ ખીંચા ને સ્ટીમરથી તો એથી વધારે ખીંચા. એમને પરદેશ જવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી એટલે બહુન કે સ્ટીમરમાં ગયા વિના છૂટકો ન હતો. પરદેશ જઈ આવેલા ખૂબ લોકોને એ મળ્યા ને એમણે એમના પેસેજની વ્યવસ્થા કરનાર કંપનીને જણાવ્યું કે ‘જે સ્ટીમર વજનમાં સૌથી વધારે હોય એમાં મારી જગા રખાવજો.’—હલકા વજનવાળી સ્ટીમર રસ્તામાં ક્યાંક ઉથલી પડે તો? એમની સ્ટીમર સહીસલામત રીતે ને જરાય જોખમમાં મુકાયા વિના ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી. પણ એ ગાળામાં લયને કારણે એમનું વજન ૧૦-૧૨ રતલ ઘટી ગયું!

જે ક્રિયા કરવાથી આપણે ડરતા હોઈએ તે વારંવાર કરવી જોઈએ. વિમાનમાંથી પેરેશુટની મદદથી નીચે ઊતરનાર વિમાની જ્યારે પહેલી વખત નીચે ઊતરતો હશે ત્યારે નહીં ખીંચે હોય તેની શી ખાતરી? એક વખત સલામત રીતે ઊતરી શકવાથી એને ખાતરી રહે કે આમાં કશું નથી થતું, ત્યાર પછી જ એ નિર્ભય રીતે હંમેશા ઊતરે છે. આથી અનુભવ ને અભ્યાસ દ્વારા ડરમુક્ત બની શકાય.

ગાંધીજી નાના હતા ત્યારે અધારામાં નહોતા જતા. એમને વીંછીની બહુ બીક લાગતી. એમને લયમુક્ત બનાવવા માટે એમને 'રત્નરક્ષા'નો મંત્ર શીખવાડેલો પણ એનું ય અધ્યાસન જરાક અમરતું રહેતું. શ્રી. ડિરેક્ટરશ્રી મશરૂઆળા પણ નાનપણમાં પેલીસથી ડરતા. એમાંથી મુક્ત થવા માટે એ 'હનુમાન રતોત્ર'નો પાઠ કરતા. પોતાના લયનું કારણ એમને એ જણાવું કે પેલીસના પોશાક પ્રત્યે એમને અણુગમે હતો. આમ દરેક જણ જાણે છે કે સાપ, વીંછી, પેલીસ, અધકાર કે બાવાથી બીવા જેવું કશું નથી પણ અમુક મતના સંસ્કાર બાળપણથી જ આપણા મનમાં જડ થતા જાય છે એ બધા લયધર છે ને એનાથી બચવું જરાક કપડું છે.

આમ છતાં ખુશીથી લયની સ્થિતિમાં રહેવું કે હમેશાં અમુક વસ્તુથી ડરીને ચાલવાની સ્થિતિમાં રહેવું કાંઈ ને ય ગમતું નથી. માણસ જોડેલો કુદરતે ઊભા કરેલા લયથી નથી બીતો એટલે માણસો દ્વારા ઊભા કરેલા લયથી બીએ છે. ધરતીકંપ, રેલ ને આગ આ ત્રણેય કુદરતી લય છે. છતાં મનુષ્ય પ્રસંગ આવી પડતાં તેનો દિવંતપૂર્વક સામનો કરે છે.

પરસ્પર હેરાન કરવાના ઉદ્દેશથી વિદ્યાને ધણી સાધનો આપ્યાં છે. આ સાધનો એક સાથે સંહારક ને સંરક્ષક હોય છે. એને જેમ જેમ વિજ્ઞાન વિકસતું જાય છે તેમ એકથી એક અડિયાતાં સાધનો નીકળતાં જાય છે આજે સંરક્ષણનાં સાધનોની પ્રગતિ દ્વારા માનવી પોતાની પ્રગતિને માપે છે, પણ મનમાં એવો ય પ્રશ્ન ઊડે છે કે આપણે કેટલા બધા ડરીએ છીએ કે આવી જાતનાં સંરક્ષક સાધનો શોધવા પાછળ જ મંડી પડ્યાં છીએ ? સાધારણ બોમ્બથી શરૂઆત થઈને આપણે અણુબોમ્બ ને હાઈડ્રોજનબોમ્બ સુધી પહોંચ્યા છીએ એ શું બતાવે છે ?

વિશ્વના પ્રખર માનસશાસ્ત્રજ્ઞોનું માનવું છે કે લયમુક્ત થવું સહેલું તો નથી, પણ એને કાળમાં આણવો એ મનુષ્યના હાથની વાન છે. માનવી ધારે

તો પોતાની દિવંત, ધીરજ ને કુરુબાઈથી નિર્ભય બની શકે. બાકી કુદરતી બળો આગળ માનવીનું કશું ચાલતું નથી એવું માનીને બેસી રહે-કાંઈ જ ન વળે માનસશાસ્ત્ર આ વિષયમાં એટલે સુધી મદદ કરી શકે કે એ ધીરજ ને આત્મવિશ્વાસ ફેળવવામાં સહાયક થઈ નીવડે. ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવાથી જ પ્રજ્ઞાદેવો નાનોશો બાળક પણ જિંદગીના કપરા સંજોગોમાં સાવ નિર્ભય રહી શકેલો ને ? આથી માનસશાસ્ત્ર આપણા મનની દુર્બળતા તરફ આગળી આંધીને બતાવે છે ને આપણને નિરાશાકરેલી સ્થિતિમાં દિવંત આપે છે, બાકી મદદ તો આપણે જ આપણી કરવાની છે ને આપણામાં જક ધાલી બેઠેલી અસત્તામતીનો ભાવનાને ને કણનામંથિને દૂર હટાવીને ઇશ્વરની શક્તિમાં વિશ્વાસ રાખવાની જરૂર છે.

એક છોકરો માઆપનો એકનો એક હોવાથી ખૂબ લાડકોડમાં ઊછર્યો હતો. એ સહેજવાર બહાર જાય તો માઆપ અધીરા થઈ જતાં ટ્રેન આવવાની સીટી દૂરથી સંભળાય તો તુરત બેમાકળાં થઈને એને પાછો બોલાવી લેતાં. કાંઈવાર નદીએ નહાવા જાય તો એને પાણીથી દૂર ને દૂર રાખતાં, નિશાળે મોકલે તો પણ નોકરને સાથે મોકલતાં, સૂઈ જાય તો પણ એની સાથે કોકને સવાડતાં. આથી એ દૂતરાથી, બિલાડીથી અજબજા માણસથી, મોટરથી, સાયકલથી, ટ્રેનથી ને એવી ઘણી વસ્તુઓથી બીતો. પરિણામ એ આવ્યું કે એ ખૂબ પાંગળો બની ગયો ને જીવનમાં કાંઈપણ સાહસ બેડવા માટે અસમર્થ થઈ ગયો. એની નાણુકતા જોઈને નિશાળમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ એને 'છાકરી' કહેતા ને મસ્કરી કરતા. આથી એના મનમાં શરમ ઉપજવા માંડી. જેમ એની ઉંમર વિકસતી ગઈ એમ એને સાહસકથાઓમાં રસ પડવા માંડ્યો, સારાં પુસ્તકોમાં રસ પડવા માંડ્યો ને ધીમે ધીમે એ માઆપની આળસપાળથી કંટાળવા લાગ્યો. મૅટ્રિક પાસ થયો ત્યાં સુધી એ એની માને કે આપને પેટે હાય વીંટા-

ળીને જ સૂઈ રહેતો, પરંતુ કોલેજમાં બાણના ગયો ત્યારે પ્રથમવાર એ એકલો પોતાને ગામથી શરૂઆતમાં આવ્યો ને હોસ્ટેલમાં રહેવા માંડ્યો. અહીં એને સ્વતંત્ર રીતે જીવવાની ટેવ પડી. એને પોતાના ઉછેરમાં રહેલી હલુપો સમજાઈ હોવાથી એ જાતે કપડાં ધોતો થયો, સાકસિક મુસાફરી ખેડતો થયો, સાપ-વીંછીથી ડરવાને બદલે એમને મારવામાં આવનાર લેતો થયો, પાણીમાં તરતો થયો ને અંધારી રાતે એકલો બહાર જતો થયો. શરીર ઓ જેવું કામળ હતું તે કસરત કરી કરીને વિકસાવવામાં ગોરવ લેતો થયો. આથી ૧૬ વર્ષ સુધી પોષેલી નળાઈ એણે કોલેજમાં એ વર્ષમાં જ દૂર કરી.

આવા પ્રસંગો સામાન્ય રીતે બનતા નથી; પરંતુ માનવી ધારે તો લાયકુત યદ્ય શકે છે એવું આ સુંદર દૃષ્ટાંત છે. એને માટે આત્મશક્તિ જોઈએ, જગૃતિ જોઈએ ને ખંત જોઈએ. જો કે એ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જવાની પણ જરૂર છે. એક અંગ્રેજ માઆપ પોતાના ૪ વર્ષના બાળકને ઘોડેરવારી શીખવવા માટે તનતોડ મહેનત કરશે, બ્યારે હિંદી માઆપ ૪ વર્ષના બાળકને ઘોડા પાસે લઈ જતાં જ ગભરાશે.

આપણા યુવક વર્ગમાં ડીટેક્ટીવ સાહિત્યનો જોડો શોખ છે એટલે સાહસકથાઓનો નથી. ડીટેક્ટીવ સાહિત્ય વમળો ઉત્પન્ન કરે છે ને લયથી કમકમાં આવે એવું વાતાવરણ સર્જવામાં જ એવું ધ્યેય પર્યાપ્ત થાય છે; આથી ડીટેક્ટીવ સાહિત્ય વાંચનાર સાહસિક કે સંસ્કારી નથી બનતો, પણ ઘણીવાર પ્રખ્યાત ને ડરપોક બને છે. કથાની વસ્તુ એના મનમાં એવી પકડ જમાવે છે કે એ નિરાતે જાંઘી નથી શકતો ને નવલકથાનાં પાત્રો રીવાજો

કે જોઈ સાથે એના મગજ ઉપર લખ્યા કરે છે. આથી વાચક ડીટેક્ટીવ કથાઓ દ્વારા ડરમુક્ત બનવાને બદલે વધુ ને વધુ ડરપોક બને છે અથવા તો અકાંઠ ગુનેગાર બને છે. તાજેતરમાં જ 'આણુંદ પેટી ખૂન કેસ'માં સજા પામેલો આરોપી ડીટેક્ટીવ કથાઓનો અકાંઠ વાંચનાર હતો એમ છાપામાં આવ્યું હતું એ શું બતાવે છે ?

આથી નિર્ભય-પ્રજા બની કરવી હોય તો શુદ્ધ સાહસિક કથાઓ આપણા બાળકો, કિશોર-કિશોરીઓ ને યુવક-યુવતીઓ સમક્ષ મૂકવી પડશે. તેનસિંગ, મેલરી કે હિત્તારીની પ્રવૃત્તિઓમાં એમને રસ લેતાં કરવાં પડશે. 'કોન્ટ્રિક્ટ' નામના તરાપામાં એક ધૂની પ્રાધ્યાપકે ખેડેલી પેસિફિક જેવા મહાસાગરની સફર વિષે એમને ઉત્સુક બનાવવાં પડશે, આખા વિશ્વનો પ્રવાસ સાયકલ પર કરનાર વીરોનાં જીવનચરિત્રો એમની સમક્ષ મૂકવાં પડશે ને સાહસિક વૃત્તિને ઉત્તેજે ને લય દૂર કરે એવી રમત-ગમતોનો પ્રચાર કરવો પડશે. જો સામાજિક વાતાવરણમાં જ એક પ્રકારની નિર્ભયતા નહીં કેળવવામાં આવે તો સમાજ આગળ વધી શકશે નહીં. આજે તો હિંદુસ્તાન જેવા સ્વતંત્ર દેશને નિર્ભય માણસોની સૌથી વધુ જરૂર છે; એવી નિર્ભયતા શાળાઓમાં કે અન્ય જાહેર સંસ્થાઓમાં જ કેળવી શકાશે. હજી માઆપનાં મન સાંકડાં છે, બાવાનો કે પોલીસનો લય બતાવીને છોકરાંને ચૂપ કરી શકાતાં હોય તો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી છોકરાંને કેળવવામાં એમને જરાય રસ નથી. આથી જ નિર્ભયતાનો પ્રચાર મુશ્કેલ છે, પરંતુ મુશ્કેલીથી ડરીએ તો ક્યાં પાર આવવાનો હતો ?

[આવતે અંકે : અનુકરણ]

ભિન્ન-નવરચના અંગે કોઈપણ બાબતે પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે આપના રેપર ઉપર દર મહિને આવતો આપનો ગ્રા. નં. લખવો ક્યારેય ભૂલશો નહિ.

[ચંદુલાલ રોઠેનો શયનખંડ ડાખા હાથની દિવાલમાં મક્કાનને ભોંચતળીએથી ઓરડામાં આવતાનું પ્રવેશદ્વાર, પછીતમાં પાલળની અગાશીમાં પ્રવેશતાનું દ્વાર અને બે મોગી બારીઓ, જેમાંથી અગાશી બરાબર દેખાય છે અગાશી ઉપર નીચેન ચોક્કસમાં ઉગેલા પીપથાની મળખૂત ડાળ ચૂંથી રહી છે, જમણા હાથની દિવાલ ઉપર વચમાં બજરગળદિ હનુમાનની એક છબીની આનુબાહુ એક અઢાર વર્ષની યુવલીની અને યીજ ત્રીસેક વર્ષની સ્ત્રીની એમ બે છબીઓ લટકે છે. હનુમાનજની છબી નીચે એક નાનકડી પાળ ઉપર ધીનો દીવો બળે છે અને તાલ ચઢાવેલા ફૂલ વેરાયેલા છે, એક આકડાના ફૂલનો દાર હનુમાનજને ચઢાવ્યો હોય છે એ જ બીતથી લગભગ રીઠ બે રીટ દુર ચંદુલાલ રોઠેનો પલગ છે જેના ઉપર નવી રેરામી ફૂલ ભરેલી ચાદર પાયરી છે અને બે મખમલના ઓરડાના ગોઠવેલા છે ઓરડાના ડાખા હાથના ખૂલે એક તીલેરી છે એની આનુબાહુ ભોય ઉપર ગાદી પાયરેલી છે એક લાકડાનું ઢાળીયું ને બાહુમાં કલમ-ખડીયો પડ્યા છે બીત ઉપર ખીડીએ ચંદુલાલ રોઠેની લાલ અમદાવાદી પાધડી રેરામી કાટ અને કસળી ખેસ લટકે છે અગાશીને બારણું અને ઓરડાના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર ઉપર આરોપાલવના તોરણ લટકે છે.

પડદો બધડે છે ત્યારે ચંદુલાલ રોઠ તીલેરી પાસેની ગાદી ઉપર ખેડા ખેડા હાથમાંની વાડખીમાંથી દવા ચાટતા હોય છે એમની હમ્મર લગભગ પંચ વર્ષની જણાય છે પાતળી મૂછો અને ચાછી જમરની નીચે આંખોમાં લુમ્બાઈ અને લોલુપતા વરતાય છે શરીરનો બગો સામાન્ય, નહિ બહુ બડા નહિ પાતળા છતા પ્રમાણમાં પેટ આગળ પડતું જણાય છે ત્રીજા ધોતીયું ને મલમલનું પહેરણું પહેર્યું છે

દવા ચાગી રહ્યા પછી મોમાં નાખેની આંગળી ધોતીયાની પાટલોથી લૂછી નાખે છે એકવાર ઇસારાથી સામી દિવાલ ઉપર હનુમાનજની છબી તરફ જોઈ લઈને નમસ્કાર કરી લે છે તીલેરી ખોલે છે, બદરથી ધરેણાની એક ધેગી બહાર કાઢે છે, તે ખોલીને હીરા મોની તથા સોનાના દાંબીના હાથમાં ફેરી ફેરવીને જુએ છે, ધેગી પાછી બંધ કરીને તીલેરી કાઢી બંધ કરે છે ત્યાં નીચે દાદર ઉપર કાંઈ ધમાલ થતી સભાસાય છે એ તરફ એમનું ધ્યાન દોરાય છે. એક આંગેડ વચ વટાવી ગયેલી બાઇનો ઘરો ને કંઈશ અવાજ સભાસાય છે]

અવાજ છાની માની ઉપર જા, કહું છું આજે આવા ટાણેને દિવસે ધરમાં આટલો કકાસ શો? ભની થઈને મારુ માન અને ઉપર જા કહું છું એક યુવતીનો અવાજ : કોઈ કાળે પણ હું ઉપર તો નહિ જ જઉં, તમે ત્રણે ભેગા થઈને મને મારી નાખો તો પણ નહિ જઉં, બસ

અવાજ અરે ઓ ચંદુલાલ, આ નવી તો મારા સ મુ ફાટફાટ મોલે છે, એને તું કાંઈ બે શબ્દ કહે ને [ગિનતો બોલતાં ડાખા હાથ તરફના દ્વારમાંથી પચ-પદ વર્ષની ચંદુલાલ રોઠેની જનરમાન વિધવા બેન જવકોર પ્રવેશે છે શરીરે હજીપજી છે ડાબે હાથે એક અઢાર ઓગણીસ વર્ષની યુવલીને પાછળ તાણી લાવે છે, તે છે ચંદુલાલ રોઠેની નવી “પરણેતર” રાણુલા સુદેતદુરત શરીર અને નમણો ચહેરો છે, નવો સાણ અને રેરામી કબળે પહેર્યો છે, વાળ લુખ્યા છે પણ ધગદાર છે, બે હાથમાં નવો ચૂડો પહેર્યો છે]

રાણુલા મૂકો કહું છું, મારો હાથ મૂકી દો ડોશી— જવકોર જોઈ એની જીભ? ડોશી સિવાય તો મારી સાથે એ વાત નથી કરતી [સામેની દિવાલ ઉપરની બે સ્ત્રીઓની છબી સામે ઇશારો કરીને] આ ચચળ ને કાનતા બનને મારી નજર આગળ જ આવી ને ગઈ પણ મારો એક બોમ ઉઘાડ્યો છે? પણ આ ડીચકુડી તો મને મોગી બેનને બદને ડોશી ડોશી કહીને જ બો નાવ્યા કરે છે ચકુ. [શાન્તિથી ઊભા થાય છે અને, જવકોર તથા રાણુલા તરફ પગલાં મારે છે તણુના જવકોરની પાછળ ભરાય છે] તું જવકોર એને એમ મકરાવી શું મારે છે? જરા કુનેદથી કામ લે ને? હજી તો નવી નવી આજે મરમા આવી છે તે શરમાતી હશે

જવકોર હા! હા! બહુ શરમાયે ખરી ને? જેમ કાવે તેમ બોલે છે, બપોરે પાડોશીની સ્ત્રીઓ

જેવા માટે આવી તો કહે છે કે મને શું જેવા આવે છે? મારે ને આ લોકોને લાગેવળે છે શું? વહુ વહુ કહીને મને ખોલાવશો નહિ.

રાજુલા : હા વળી, ખબરદાર મને નવી કે વહુ કે એવું કંઈ કહ્યું છે તો. હું તમારી કંઈ થતી નથી. એ ડાશી, હવે મારો હાથ છોડો.

ચંદુ : તું જાણે છે ખેન, એ તો તીખું મરચું છે. લશન પતાવતા પતાવતા પણ એણે એના મા-આપને ઓછા પજવ્યાં છે !

રાજુલા : મા-આપ ! માઆપ કાણુ વળી? મારા માઆપ તો હું આટલી અમથી હતી ત્યારના મરી પરવાયાં છે. એ જવતા હોત તો મને આમ કસાઈવાડે ધડેલે?

ચંદુ : તું શું વાત કરે છે? ત્યારે પેલા પાતળા સરખા ને થોડા કેડથી વાંકા વળી ગયેલા પ્રાણુસખલાલ ને તને થાંભલે બાંધીને પરાણે ચૂડો પહેરાવ્યો એ પેલી જડી ઠીંગણી બેરી રતન તે તારા માઆપ નહિ?

જીવકોર : [કંઈક ધીરા અવાજે ચિંતાવુર સ્વરે] તે બઈ તેં જરાબર તપાસ તો કરી'તી ને? કન્યા બાણે ખપતી લાવ્યો છે કે પછી—?

ચંદુ : હા, હા, બાણે ખપતી જ વળી. એ બધી વાતની તું ફીકર ન કરીશ. એવી ફીકર હવે કરે તે ખીજ. એ લોકોએ કહ્યું કે અમે વાણીયા છીએ ને મેં માની લીધું—તે સિવાય સોદો ખેસાડતાં આટલી રકમક ન કરે.

રાજુલા : એમ વાત છે ત્યારે ! મામા-મામીએ મને વેચી દીધી એમ ને?

ચંદુ : તારા એ મામા-મામી થાય એમ ને? ત્યારે તો માઆપ જેવા જ ગણાય ને? અને બાણીને આટલી ઉછેરીને મોટી કરી તે કંઈ ખરચો નહિ થયો હોય? એમાં વેચવાની વાત કયાં આવી?

જીવકોર : લે બઈ હવે તું આને સંભાળજે. ઉપર તાણી લાવતાં તો મારે નોકે દમ આણી દીધો. એ તો આપણી ગંગત્રી હજમડી ને પાડોશનાં ખીજાં બે બૈરાને ભોગાં કરીને મ'ડ માંડ ઉપર ખેંચી લાવી છું. હવે તું જાણે ને તારી વહુ જાણે, સાચવજે એને.

રાજુલા : મેં તમને કહ્યું ને કે હું કાઈની વહુ નથી, હું હજી કુંવારી છું.

ચંદુ : એ તો અગ્નિની સાક્ષીએ ખામણે મંત્રો બણી લીધા ને હાથ મળ્યા તે મળ્યા.

જીવકોર : એ તો હવે વળજરલેપ. એક વાર હાથ મળ્યા તે પછી છૂટતા હશે?

રાજુલા : કેના હાથ મળ્યા છે? મેં જાતે હાથ મેળવ્યો નથી, એ તો—

ચંદુ : ખોટું ખોલ છે? [પટાવતાં] મારા જમણા હાથમાં તારો હાથ પકડીને હું ફેરા ફર્યો નો'તો?

રાજુલા : એ તો તમે બળજબરીથી મારો હાથ પકડી ધસડી'તી. અને મને છરાની ખીક બતાવી એટલે—

ચંદુ : [અટકાવી દેતાં] બસ બસ હવે. એ તો તું જરા હડે ચઢી હતી અને તારા બાપાએ— મામા-મામીએ કહ્યું કે એનો સ્વભાવ જરા જિદ્દી છે એટલે આંખ કાઢો તો જ ઠેકાણે આવશે— બાકી તારા જેવી—

જીવકોર : તે બઈ તેં શું કયું 'તું'?

ચંદુ : નવું શું કરવાનું હતું? જરા ચૈત્સું રતન દેખાડ્યું એટલે માની ગઈ.

રાજુલા : ચૈદમ્ રતન દેખાડો કે પંદરમું, મને એ લગ્ન મંજૂર નથી. બળજબરીને હું કાઈ રીતે તાળે થવાની નથી.

ચંદુ : [પટાવતાં] પણ હવે બળજબરીનો સવાલ જ કયા છે? પતિ-પત્ની વચ્ચે ઝગડો તે કેટલા દિવસ?

રાજુલા : બોલ્યા, પતિ-પત્ની ! કેણુ પત્ની ? હું
તો મનોમન વરી ચૂકી છું, એક જણને, એ
મુંબઈ ન ગયો હોત તો બતાવત તમને—
જીવકોર : આની જીભ તો બહુ લાંબી દેણું ! જરા
કાપવી પડશે.

ચંદુભાઈ : બે જીવકોર, ક્યારે શું શસ્ત્ર વાપરવું તેનું
મારા ઉપર છોડી દે. એ તો બોલે, એવી બધી
વાતો માની લઈએ તો સંસાર ચાલે ? અડધી
જિંદગી મેં આમ અમથી નથી વીતાવી. ...
હવે તારે જવું હોય તો જા.....

રાજુલા : મારો હાથ છોડો કહું છું.

ચંદુલાલ : હા બેન, હવે એનો હાથ છોડી દે ને તું
જા, એને હું સંભાળી લઈશ.

જીવકોર : [હાથ છોડતાં] પણ સંભાળને હો લઈ,
શરીરમાં કાઠી છે, એ તો મેં ઘી-દૂધ ખાધાં છે
તે એને પહોંચી વળી—[ખારણેથી ઓરડાની
બહાર જવા જાય છે]

રાજુલા : હું પણ કંઈ અહીં રહેવા નથી આવી
સમજ્યાં ડોશી ? ખારણામાંથી આધા ખસો અને
મને નીચે જવા દો.

જીવકોર : ખેસ હવે ચળાવતી થયા વિના, આજ તો
તારો સપરમો દિવસ છે.

રાજુલા : એ મેં તમને પૂછ્યું નથી, મારા મારગ-
માંથી આધા ખસો તો.

ચંદુલાલ : આમ શું કરે છે રાજુલા.

જીવકોર : બોલ્યા રાજુલા—શરમ નથી આવતી મોટી-
બેનના દેખતાં બેરીનું નામ લેતાં !

ચંદુલાલ : બેન, આજકાલના સુધરેલો નામથી બોલા-
વીએ તે જ ગમે. કેમ ખરું ને રાજુલા—મારા
ઉપર હજી પણ રીસ છે ?

રાજુલા : તમારું તો હું મોં પણ જોવા નથી માગતી.

ચંદુલાલ : ચાલ હવે તું તો ટ્રેટલી સમજી ને ભણેલી
ગણેલી પણ છે. તને આવું બધું જમવું તે કાંઈ
શેષે ?

જીવકોર : તુલ્યે શું ભાઈ એને આટઆટલા દાડ
કરતો હોઈશ ? લે..આ હું ખારથી ખારણું બંધ
કરી દઈશું [ખારણું બંધ કરતાં] એને હવે
મનાવી લેજે [ખારણું બંધ કરીને] સવારે હવે
એ ખારણું ખૂલશે.

રાજુલા : [ખારણા ઉપર ધડાધડ હાથ પછાડતાં] બોલો
ખારણા બોલો કહું છું...ખારણા બોલો ડોશી.

ચંદુલાલ : [વિજયનું મુક્ત હાસ્ય દસનાં] બે રાજુલા,
નાહકની શા માટે ધમાલ કરે છે ? રૂપિયા દશ
હજાર ખરચીને હું તને લાવ્યો છું તે શું આમ
કરવા માટે ?

રાજુલા : [ખારણાને પીઠ અટકીને શેઠ સામું જોતાં]
તમે મને ખરીદી લાવ્યા છો એમ ને ? રૂપિયા
દશ હજારનાં જોરે, ખરું ? ઠીક, પણ હવે શું
કરવા ધારો છો ?

ચંદુલાલ : આ તે કેવો પ્રશ્ન ! તું કાંઈ નાની નથી
રાજુલા, મારી આગળની બે બેરીઓ તો સાવ
ખાળક હતી. ચંચળ તો ખાર વરસની પરણીને
આવી ત્યારે હું જ સોળ વરસનો હતો. એક-
વીસમે વરસે તો એ બિચારી મરી ગઈ.

રાજુલા : શાથી ?

ચંદુલાલ : એને ક્ષવ થયો તો.

રાજુલા : તમે એની સરવાર તો કરી જ હશે.

ચંદુભાઈ : હા—આ. પણ જો ને તે વખતે કાંઈ મારી
સ્થિતિ સારી નોતી એટલે મોંઘી દવાઓ હું
ક્યાંથી ખરીદી શકું ? એ તો રાજરોગ કહેવાય.

રાજુલા : અને એ બિચારી રીબઈને મરી ગઈ.

ચંદુભાઈ : એ રોગ જ એવો, એમાં કોઈ શું કરે ?

રાજુલા : હું એ ત્યારપછી તમે ફરીથી પરણ્યા શેઠ ?

ચંદુ : તુરત તો કન્યા મળે તેમ નોતું. બીજા આઠ
દસ વરસ માટે ન છૂટકે વાંદા રહેવું પડ્યું.

રાજુલા : બહુ દુઃખ પડ્યું હશે તદ્દલીક—

ચંદુ : ના—આ. સાવ એમ તો નહિ. અમારા શેઠનો
કાપડનો ધંધો, માલ વેચવા મારે વખતોવખત

દિલ્હી અમૃતસર કાનપુર કલકત્તા જવું પડ્યું—
એટલે કે ?.....

રાજુલા : એટલે કે ?

ચંદુ : એ બધી વાતો તમે જૈરાં ન સાંભળો તે જ
સારું.....પણ હું તને ખાત્રી આપું છું. કે
હવે એ બધી વાતોનું મેં પાણી મૂક્યું છે...

શું કરું, જીવાન વય, ધરમાં જૈરું નહિ એટલે—

રાજુલા : છતાં તમે ફરીથી પરણ્યા ?

ચંદુ : પછી તો શેઠ શુભરી ગયા. એમનાં છોકરાં
નાનાં હતાં એટલે પેદીનો કારભાર મારા હાથમાં
આવ્યો; પેદીની આબરૂ વધારીને પૈસા પણ
વધાર્યાં. હું પણ એમાં ભાગીદાર થયો. અને
પૈસો આવે એટલે છોકરીઓની પછી અછત
શી ? પાત્રીસમે વરસે મેં ફરીથી લગ્ન કર્યાં.

રાજુલા : તે વખતે શું બાવે જૈરી ખરીદીતી ?

ચંદુલાલ : તે વખતે આજના જેવી મોંઘવારી નોતી.
રૂપિયા ત્રણ હજારમાં જ પત્યું ને કાન્તા—
પંદર વર્ષની કાન્તા મારે ઘેર આવી.

રાજુલા : છ મહિના પહેલાં સુવાવડાં મરેલી છોકરી
આવી ને પોતે પણ મર્યાં. એ જ તમારાં
પત્ની કે ?

ચંદુલાલ : હા, મિચારી. શરીરમાં તારા જેવી મજ-
બૂત નોતી. મૂળથી એકવડો બાધો. સાતમી
સુવાવડે તો નંખઈ ગઈ...જેવી ઈશ્વરની મરણ.

રાજુલા : ઈશ્વરની મરણ કે તમારા શરીરની પેલો
ગરમીની મરણ ?

ચંદુલાલ : હેં ! હેં ! ના, ના, એવું કાણે કહ્યું ?

રાજુલા : તો પછી તમારા બાકીનાં છ બાળકોનું
શું થયું ?

ચંદુલાલ : અમારા નસીબ અધૂરાં કે કાન્તાનું એક
પણ બાળક હતું નહિ. બે જનમથી આધિનાં
હોય, બે અપંગ હોય અને બાકીના બે—

ચંદુ : તું આ શું બધું બોલે જાય છે ? આવું બધું
તને કાણે લરમાવ્યું ?

રાજુલા : તમારી બધી જ માહિતી મેં આજે એકઠી
કરી લીધી છે. બપોરે તમારાં મોટાભેન ઘોરતાં
હતાં ત્યારે...જીઓ શેઠ હું ચંચળ નથી, નથી
હું કાન્તા; હું રાજુલા છું.

ચંદુ : એ હું જાણું છું રાજુલા. પણ હું તને ખાત્રી
આપું છું કે—

રાજુલા : તમે ગંદા રોગથી પીડાવ છો એની મને
ખબર છે.

ચંદુ : એવું તને કાણે કહ્યું ? તદ્દન ખોટી વાત.

રાજુલા : તમે ખોટું ન બોલશો શેઠ. તમારા પાડો-
શમાં પેલાં વિધવા લીલાબેને મને એમને ત્યાં
આ પી વરાવવાનું બહાનું કાઢીને બોલાવી હતી
ને તે વખતે તમારા બધા જ પરાક્રમેનો ઇતિહાસ
કરી મને ચેતતી દીધી છે.

ચંદુ : અરે એ તો જીકી છે, ને એને વિધવા વળી
કાણે કહે ?

રાજુલા : મારે એ ચર્ચામાં ઊતરવું નથી. [શેઠ પાસે
આવે છે] મારાથી દૂર રહેજો.

ચંદુ : તું નાહકની વહેમાય છે. હું તો છેલ્લા પાંચ
વરસથી અમૃતસરના પેલા જાણીતા હકીમની
દવા ખાઈ છું, મારા તો નખમયિ રોગ નથી.

રાજુલા : તમારે ખાવી હોય તેવી દવા ખાવ, મારે
ને તમારે શું ?

ચંદુ : [કાંઈ કડકાઈથી] વારંવાર મને એ વાત
સાંભળવી ગમતી નથી. મારે ને તારે શું એ
તારા બાપને—તારા મામા મામીને પૂછી આવ.
એ સોદો પાકો છે, મેં રૂપિયા દશહજાર આપ્યા
છે ને જૈરી ધરમાં આણી છે એ તો હવે તું
પણ જાણે છે.

રાજુલા : તમારો એ સોદો મને દ્રશ્ય નથી.

ચંદુ : જિંદગીમાં કાંઈ પણ સોદામાં આજ નુકી
મેં ખોટ ખાધી નથી. પાંચ રોકડો સાત કમાયો
છું. આ સોદામાં પણ મેં રૂપિયા રોક્યા છે.

રાજુલા : પણ આપણાં લગ્ન થયાં નથી, થયાં હોય તો પણ મને મંજૂર નથી.

ચંદુ : ચાલ હવે ગાંડી ન થા. કાલે સવારે તું અહીંથી—આ ઓરડામાંથી બહાર નીકળીશ ત્યારે તું પણ કશું કરીશ કે તું મારી પરજોતર છે. [કપટ હાસ્ય હસે છે] એ તું ન સમજે તેટલી કીકલી નથી.

[રાજુલાને બાહરા બહાર છે પણ એ સીકતથી બાહરે જાય છે.]

રાજુલા : [એ ક્ષણમાં પરિસ્થિતિ માપી લઈને હોશિયારીથી] તે તમે આ રીતે એકાંતનો લાભ લઈને મારી સાથે મારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ગેર-વર્તણૂક ચલાવવા માગો છો? એ તમને શોભે છે?

ચંદુ : બળજબરી કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. મેં પણ દુનિયા જોઈ છે. તું સીધેસીધી મારી બધી વાત માન્ય રાખીશ તો હું તને રાજની રાણીની માફક જાળવીશ. માગો જેવો હાથનો છૂટો ખીન્ને લાગ્યે મજશે.

રાજુલા : [ચબરાકથી] રાજ કાંઈ રાણી ઉપર જીલ્મ ન કરે તમે તો પહેલેથી જ મને ડર દેખાડતા આવ્યા છો. લગ્ન કરવાની મેં ના પાડી તે તમે છરો દેખાડ્યો હતો—યાદ છેને?

ચંદુ : ગઈકાલનો જ બનાવ એમ કાંઈ હું જૂની જાહેર? પણ શું થાય, તે જલ્દ કરવા માંડી એટલે બીકે બતાવ્યા સિવાય છુટકો નોંતો. તારા મામાએ મને પહેલેથી જ ચેતવ્યો હતો કે તું બચપણથી છોકરાઓ સાથે રમતી અને અખાડે પણ જતી એટલે શરીરમાં કાઠી છું—અરે પછે તો તારી તબીબત જોઈને જ મેં દસ હજારની હા પાડેલી—અને વળી સ્વભાવની પણ ખાસી તેજ છે એમ કહેલું. એ તો બિચારા બીતાંતા પણ તારી મામી હોશિયાર બઈ નીકળી. રૂપિયા દસ હજારનો દલો જતો કરવો એને પાકવે

તેમ નોંતો એટલે એણે જ મને પહેલેથી હોશિયાર કરી રાખ્યો તો.

રાજુલા : મારી મામીના બહુ વખાણ નહિ કરો તો ચાલશે. હું—તો બોલો હવે. પણ એ છરાને જોઈ જ મને વશ કરવી છે!

ચંદુ : [કાંઈક ચમકીને તીજેરી તરફ જોઈને પછી મુત્સદીગીરીથી] ના રે ના. હું કાંઈ સમજતો નથી કે મારે તો તારી સાથે આખી જિંદગી ગાળવી છે, જો, તારે માટે હું કેવા મોંઘા ને ષાટધાટનાં દાગીના કરાવી લાવ્યો છું.

રાજુલા : સાચેસાચ! ક્યાં છે જોઈ તો!

ચંદુ : એક શરતે બતાવું. મને કહે કે હવે મારી સાથે ઝગડો નહિ કરે અને મારું બધું જ કશું માનીશ.

રાજુલા : તમારી સાથે ઝગડો કરીને હવે ક્યાં જઈ? [વિચાર કરીને] મારી પણ એક શરત છે. એ દાગીના તમારે બાંહે જ તમારે લાવે—મને પહેરાવવા પડશે.

ચંદુ : [પુશ પુશ થઈ જતાં] ઓહો સાચે સાચ! અરે તો તો પછી ઢીલ શેની! જો પેલી તીજેરીમાં જ દાગીનાની “બાકસ” પડી છે.

રાજુલા : [બગાસું ખાતાં] કેટલા વાગ્યા હશે! ઓરડામાં એક ધડિયાળ પણ નથી રાખતાં!

ચંદુ : વાગ્યાનું શું કામ છે? લગ્નની પહેલી રાતે કાંઈ ધડિયાળને કોટ રાત—

રાજુલા : આ તો, મને અત્યારથી બગાસાં કેમ આવવા માંડ્યાં? દશ સાડા દશ પહેલાં મને કેઈ દિવસ લાંબ નથી આવતી.

ચંદુ : અરે અત્યારથી હોય? લેને હું તને કહું કેટલા વાગ્યા છે, [બારણાં પાસે જઈને જીવ-કોરબેનને મોરેથી બૂમ મારે છે] બેન, ઓ જીકોરબેન...

[પણ જીવકોર તો સીકી પાસે જ બેઠી હોય છે એટલે તુરત જવાબ આપે છે.]

જવકાર : (બહારથી) કેમ શું છે બર્ધ ?

ચંદુ : તે તું હજી નીચે નથી ગઈ ? દારામાં બેસીને શું કરે છે ?

જવકાર : (બહારથી જ) મારા મનમાં નવી તને પગવતી તો નથી ને ?

[આમ લાઈબ્રેરેનની વતીત વાલે છે એ અરસામાં રાજીલા ચારે બાજુ નજર ફેરવે છે, એરડાની બહાર અગાસી તરફ નજર સ્થિર કરે છે, એ તરફ બે ચાર પગલાં માંડીને પરિસ્થિતિ ત્રાપી લે છે, પછી ધીરે પગલે તીલ્લી તરફ જાય છે, તીલ્લી બિલાડીને ધરણીની પેટી બહાર કાઢે છે, રાથે થોડા કાગળોના પણ બહાર પડી જાય છે. પેટીની બાજુમાં છ સાત છંદ લાંબાં છરો દેખાય છે એ બેઈને એનું મુખ હસી બેઠે છે. સીકતથી ઉપાડી લઈને પોતાના પાલવમાં સંતાડી દે છે અને પછી ધરણીની પેટી સાથે રમત શરૂ કરે છે.]

ચંદુ : પગવ્યા પગવ્યા હવે. મેં તને નથી કહ્યું કે જિંદગીની શરૂઆતથી ચેન્ના અને બેરા રમાડતો આવ્યો છું, એ મને શું પગવતી હતી ?

જવકાર : તો હવે બાંધું બિલાડું ?

ચંદુ : ના, ના, બેઈ, હજી તો વાત અડધે પહોંચી છે, કદાચ ક્યાંક પાછી વચકે તો ? [મોટેથી] પણ હું પૂછતો તો કે કેટલા વાગ્યા હશે.

જવકાર : એ નંચે જઈને કહું [એટલામાં પાસેના ટાવરમાં દશના ટકોરા સંભળાય છે] લે, આ હજી તો દશ વાગ્યા છે.

ચંદુ : ઠીક ત્યારે હવે તું તારે નિરાંતે સ્થળ.

જવકાર : હંબરજો બર્ધ. નંચી તો બહુ જાણી ! આ મને લહુરીયા ભરી લીધાં તો.

ચંદુ : હોય બેન હજી તો નાની ઉમ્મર એટલે અણસમજી તો ખરી જ ને ! [રાજીલા તરફ ફરીને] લે હજી તો દશ હમણાં વાગ્યા. સાંજ્યા ને ટકોરા ?

રાજીલા : ત્યારે સવાની હજી થોડી વાર ખરું ?

ચંદુ : અરે હજી તો પેલા દાગીના મારે હાથે પહેરાવવાના છે ને ?

રાજીલા : હું ચે એની જ રાહ બેઈ છું. લેા પહેરાવેા ત્યારે. [જમણો હાથ આગળ ધરે છે.]

ચંદુ : આ પેટી તેં બહાર કાઢી ?

રાજીલા : હા, જરા બેતીતી. પેટી સરસ છે હાં.

ચંદુ : અરે દાગીના તો એથી પણ સરસ છે. [પેટી બિલાડીને] તને સોનાનાં કંકણ ગમશે કે મોતીની પહોંચીઓ ?

રાજીલા : રાત્રે તો સોનાનાં કંકણ. મોતીની પહોંચીઓ પહેરીને તો તમારા સાથે બહાર ફરવા જઈશ. આપણે સાથે જઈશું ને ?

ચંદુ : વાહ રે વાહ ! હવે તું પહેલીવાર સમજીની માફક બોલવા માંડી. અરે તું મારું માને તો તને વિલાયત સુધી ફેરવી આવું. જમણો હાથ ધર તો.

[રાજીલા હાથ પાલવમાં રાખીને જમણો આગળ ધરી રાખે છે તે ઉપર શેઠ કંકણ પહેરાવે છે.]

રાજીલા : સાચોસાચ વિલાયત લઈ જશો ?

ચંદુ : એમાં સાચોસાચ શું ? આવું મારું માને એટલી જ વાર, આપણે એરોબેનમાં જ જઈશું.

લે હવે ડાબો હાથ ધર. [અણજ આવતી હોય તેમ જમણા હાથથી ડાબો હાથ વલૂરે છે અને સીકતથી છરો ફેરવી લે છે, તે અરસામાં શેઠ ખીલું કંકણ તપાસતા હોય છે.]

રાજીલા : ના મને તો વિમાનમાં બીક લાગે. આપણે તો વહાણમાં જ જઈશું.

ચંદુ : [ડાબા હાથે કંકણ પહેરાવતાં] લે હવે રાખ, તને બીક લાગે એ હું મારું નહિ તો ! તારા મામા તો કહેતા હતા કે તું તો નાની અમથી હતી ત્યારે આ ઝાડથી પેલા ઝાડ ઠેકઠા મારતીતી અને વીસ ફૂટ બિચેથી તો નરખદામાં બસકા મારતીતી. તને વળી વિમાનમાં બીક કેવી ?

રાજુલા : એમ તો આજે પણ બસકો મારું એમ
હું. પણ વિમાનમાંથી કાંઈ જમીન ઉપર બસકો
મેલાય ? વહાણમાંથી પડતું મૂકીએ તો પાણીમાં
પડીએ, તો જીવ તો બચે ?

ચંદુ : નકામી વાતો મૂક. લે હવે ગળામાં શું પહેરાવું ?
મોતીનું મંગલચુર કે આ જડતરનું લારે ચકતા-
વાળું નવી ફેશનનું ધરેલું ?

રાજુલા : મને એ નવી ફેશનનું જ પહેરાવો. [શેઠ
ગળામાં જડતરનું ધરેલું પહેરાવતો રાજુલાની
પાછળ જઈ ગળા પાસે કંઠીની ગાંઠ ઠીક કરે
છે એ અરસામાં રાજુલા છરો તપાસી લે છે.]

ચંદુ : હં હવે ?

રાજુલા : કેમ ? કાન કેવા વરવા લાગે છે ? આ
કંઠીની સાથે શેઠે એવા લટકણીઆ પહેરાવો,
હો હવે.

ચંદુ : [એનું લાડબધું બોલવું સાંભળીને પાણી
પાણી થઈ જતાં] અરે બદો તો ખડે પગે
તૈયાર છે. [પેટોમાંથી કાનનાં લટકણીયાં લેવા
જતાં બાજુમાં પડેલા કોરા કામળીયા તરફ નજર
નખે છે] આ કામળીયા તેં કાઢ્યા ?

રાજુલા : તીન્નેરી બોલતા પડી ગયા. કેમ કંઈ કામના
કામળીયા છે ?

ચંદુ : એ તો બધા દસ્તાવેજના સ્ટામ્પ પેપર.
આ તારા મામા સાથે વાત થયેલી તેનો કાગળ
પણ ભેગો જ છે.

રાજુલા : તે શું કરવાના આ કામળીયા ?

ચંદુ : અરે એના ઉપર લખ્યું તે બ્રહ્માક્ષર. તારા
મામાએ સહી કરી આપી એટલે હવે સોદામાંથી
ચસકાય જ નહિ એટલા માટે તો આ જુદી
જુદી તારીખોના દસવીસ બીજા પણ રાખી
મૂક્યાં છે.

રાજુલા : પણ એ બધા તો કોરા-જણાય છે !

ચંદુ : અરે એની જરૂર પડે. જૂનો દસ્તાવેજ છે
એમ બતાવવું હોય તો ખપ લાગે તે માટે
રાખી મૂક્યા છે, કોઈને કાંઈ આપ્યું હોય,

કોઈનું કાંઈ લીધું હોય એ બધું આની ઉપર
લખાય એટલે પાકું. સમજ ?

[કાનનાં લટકણીયાં લઈને કંઠીની રીતે રાજુલાને
પહેરાવવા પ્રયત્ન કરે છે.]

રાજુલા : હા સમજ. એના ઉપર લખેલું એટલે
બ્રહ્માક્ષર. એના ઉપર લખીને આપ્યું હોય કે
લીધું હોય તે પાકું, તદ્દન પાકું, ખરું ?

ચંદુ : હારતો.

[બીજું લટકણીયું પહેરાવી દઈને થોડીવાર
બુલ્લા માયાનાં ભરાવદાર વાળ અને રાજુલાનું
સ્વાસ્થ્યલયુ સૌન્દર્ય નીરખીને અડપલું કરવા
નખે છે ત્યાં-]

રાજુલા : [પાલવમાંથી છરો કાઢીને શેઠની છાતી
ઉપર ધરી રાખીને] ખબરદાર સહેજ પણ ચાળા
કર્ચા છે તો—આ છરો તમારી છાતીમાં
પેસી જશે.

ચંદુ : [એકદમ ઝબકી નખે છે પણ પછી મશ્કરી
સમજીને]. અરે અરે પણ તેં તો મને બીવડાવી
માર્યો ! એ છરો તારા હાથમાં ક્યાંથી આવ્યો ?
લે હવે હેઠો મૂક, ક્યાંક વાગી જશે.

રાજુલા : મને તો હવે એ નહિ જ વાગે. તમારી
તીન્નેરીમાં નાગીના પણ હોય છે અને છરા
પણ હોય છે. ખરું ને ?

ચંદુ : કોઈક વાર એનીયે જરૂર પડે. પણ હવે
તો મારો ને તારો ઝગડો પતી ગયો છે. લાવ
જો, એને પાછો ક્યાંક આધો પાછો કરી દઉં.

રાજુલા : સાચું બોલજો શેઠ, આ છરો મને
બીવરાવતો તમારું ધાયું કરાવવા બહો સંતાડી
રાખ્યો તો ને ?

ચંદુ : ના ના... (ગળ્યાં ખાય છે)

રાજુલા : આપણા ઝગડાની તો શરૂઆત ક્યારનીયે
થઈ ચૂકી છે. ગઈ કાલે તમે છરો દેખાડી મને
બહો ધસડી લાવ્યા ત્યારની.

ચંદુ : અરે પણ હવે—

રાજીલા : અરે અરે કાંઈ નહિ. હવે મારો વારો છે. ખબરદાર જરા પણ ચૂંકે ચાં કરી છે તો. આ છરાતો ઉપયોગ કરતાં મને સહેજ પણ અરેરાટી થવાની નથી.

ચંદુ : તું તો ખરેખર ચંડિકા જેવી હાગે છે અત્યારે. આમ શું કરે છે? મને બીક લાગે છે કહું છું.

રાજીલા : એ માટે તો આ છરા મેં હાથમાં રાખ્યો છે. સમજ્યા?...હં. હવે પેલી કલમ અને ખડાઓ લો તો...ભીલા શું રહ્યા છે? સાંભળો છો ને? લો કહું છું.

ચંદુ : પણ—

રાજીલા : પણ ને બહુ. ખબરદાર ખારણા તરફ ગયા છે તો. આ છરા વાપરતાં મને તમારી ખીલકુલ દયા નથી આવવાની.

ચંદુ : એટલે તું શું મારું ખૂન કરીશ?

રાજીલા : તમે મારું નહિ માનો તો છેવટે એ પણ કરવું પડે.

ચંદુ : તો તારે પણ ફાંસીએ લટકવું પડશે.

રાજીલા : કાંઈ ફીકર નહિ. વડીલોની પહેરાવેલી આવી જીવનકરની જાંજીરો કરતાં તો એ મને ફૂલનાં હાર જેવી લાગશે. ચાલો પેલો સ્ટામ્પ-પેપર દ્યો

ચંદુ : પણ શું લખ્યું?

રાજીલા : હું લખ્યું તે સ્તો. લખો. મેરજાન ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ, ભરૂચ.

ચંદુ : પણ આ તો જીલમ કહેવાય.

રાજીલા : નહિ લખો તો હજી ખરો જીલમ થશે. માટે લખવા માડો. હં. લખ્યું?

ચંદુ : હા.

રાજીલા : આગળ લખો...ગઈકાલ તા. ૧૪ મી મે ને ચૈત્ર વદી સાતમને દિવસે ભરૂચ મુકામે ભરૂચના રહેવાસી પ્રાણસુખ જેઠાલાલ.....

ચંદુ : તું શું લખાવવા બેઠી છું?

રાજીલા : લખો કહું છું, એ બધું તમને આપો-આપ સમજશે શેઠ. [ધીરે ધીરે લખાવે છે] પ્રાણસુખ જેઠાલાલ પટવારીની ભાણેજ ચિ. બેન રાજીલા સાથે, એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્નથી બેઠાવા હું આવ્યો હતો—અટકી કેમ ગયા? હવે જો અટક્યા છો તો આ છરા તમારા ગળામાં પરાંવી દઈશ. જીલ્લો નહિ. મેં નર્મદાનું પાણી પીધું છે હો. હં એમ, લખો ત્યારે આગળ: લગ્નનો સમય થતાં ગામના અખાડાના જીવાનીઆઓએ લગ્ન અટકાવવા ધમકા કરી મૂકી એટલે કન્યાના મામા પ્રાણસુખલાલ અને મામી જયાગૌરીની દોરવણીથી લગ્ન પતાવ્યા સિવાય છરાની બીક બતાવીને.....

ચંદુ : અરે પણ આવી કશુલાત તે લખી અપાની હશે?

રાજીલા : જીવ વાલી નથી શેઠ?

ચંદુ : પણ તો તો મારે જેલમાં જવું પડશે.

રાજીલા : તમે સખણી રહેશો તો એ કામગીરી હું ઉપયોગ નહિ કરું. ચાલો આગળ લખો ત્યારે; છરાની બીક બતાવીને રાજીલાને પાછલે ખાર-જીથી મોંટરમાં બળજબરીથી નાખીને સ્ટેશને ઉઠાવી ગયો હતો. પણ ત્યાર પછી અમદાવાદ આવીને મને મારા ખોટા કામ માટે પરતાવો થયો છે.....કેમ થયો છે ને?

ચંદુ : અત્યારે તો જીવ લેવા બેઠી છે તે બધું લખી આપીશ, પણ—

રાજીલા : પણ શું? પછી આ જોયો છે?

ચંદુ : પણ બહુ કાંઈ નહિ બસ. લે બાપ પૂરું કરાવ હવે.

રાજીલા : પરતાવો થયો છે અને તેથી રાજીલાને હું મારી ધરમની પુત્રી ગણું છું અને મારી રાજી ખુશીથી મુંબઈની ન્યુ હાઈસ્કૂલના વ્યાયામ શિક્ષક.....

ચંદુ : એ કોણ વળી?

રાજુલા : તમારો હરીફ સાથે છે કે એની નજરે પડ્યા નથી નહિતર—પણ ચાલો હવે કન્યાદાન તમારે આપવાનું છે.—

ચંદુ : કન્યાદાન ?

રાજુલા : એ હું પછી સમજાવું છું, લખો તો—
બાપામ શિક્ષક સુરેશ મહેતા સાથે એ લગ્ન-
અધિથી જોડાય તે વખતે આશીર્વાદ વેળાએ—

ચંદુ : વહુ નાતરે જાય અને મારે વળાવવા જવાનું એમ ?

રાજુલા : કેમ હજી જલ સખણી રહેતી નથી ?
વહુ કોણ ?

ચંદુ : કરવો હોય એટલો જુલમ કરી લે, કાલે સવારે આ બધું—

રાજુલા : કાલ સવારની વાત કાલ સવારે, ચાલો પૂરું કરો.....આશીર્વાદ વેળાએ આપવાના ફાગીના—એ સોનાનાં કંકણ એક જડતરનો દાર અને કાનનાં બે લટકણીઆ રાજી ખુશીથી આજરોજ આપું છું.

ચંદુ : આ બધું ખોટું છે, આ વાત મને કશુંલ નથી. આ તો લૂંટ છે, ચોખ્ખી લૂંટ—

રાજુલા : તો પારકી છોકરીને છરાની બીક બતાવી અડધી રાતે ઉપાડી લાવવી તે લૂંટ નોંતી ?... લખો... 'રાજી ખુશીથી આજરોજ આપું છું.' લખ્યું ?...હં હવે બરાબર ચાલો નીચે હવે સહી કરો. 'મારી રાજી ખુશીથી અને અકલ્પ હોશિયારીથી આ લખાણ મેં કરી આપ્યું છે.'

ચંદુ : આપ રે ! તને તો વફીકની લાપા પણ આવડે છે ને ?

રાજુલા : ન કેમ આવડે ? મારા મામા વફીલના ગુમાસ્તા છે ને ઉપગત ગમ આખાના ચોવ-ટીઆ છે, એટલું તો મારે કાને પણ પડ્યું હોય ને ! ચાલો કરો નીચે સહી લીખીતન શેક ચંદુલાલ જુલાખીદાસ સ. દ. પોતે...હં હીક છે, સફરી નાખો તો. અને હવે લાવો એ કાગળ મારા હાથમાં.

ચંદુ : [કાગળ આપતાં] પણ આપું ગામ જાય છે કે હું તને પરગીતે લાગો છું ને રાતે તું મારી સાથે રહી છું. તું ગમે તે લખાવે પણ એ બધું ફાગટ. સવારના પહેરમાં આખી પોગતે હું જણાવી દઈશ કે—

રાજુલા : સંવાર પડે તો અફ. શેઠ, જિલા યાવ. પલંગની પેલી રેશમી ચાદર કાઢો તો, અને ખીંટી ઉપરથી તમારો આ કસબી ખેસ લો તો.

ચંદુ : શું ધારું છે ? અરે ચો કોઈ—(જૂમ પાડવા જાય છે ત્યાં)

રાજુલા : ખબરદાર જો. જૂમ પાડી છે તો, ચાલો ચાદર ને ખેસ લો તો...હં બરાબર. હવે બન્નેને વળ ચઢાવો...હા એમ, હીક છે. ચાલો હવે ચાદરનો એક છેડો પકડીને પલંગના પાયા પાસે બેસો તો. અને ખેસ મારા હાથમાં આપો.

ચંદુ : પણ પલંગ પાસે બેસાડીને તું શું કરાવવા ધારે છે ?

રાજુલા : તપ કરાવવા ધારું છું. બરાબર પાયા પાસે બેસો. હવે પગની વચ્ચે આ ડાખી તરફનો પાપો આવે તે પ્રમાણે બન્ને પગ આગળ લાવો. [શેક, રાજુલા કહે છે તેમ છરાની બીકે થર થર ધ્રુજતાં બધું કયે જાય છે] અને હવે બન્ને ઢીંચણ પાયાને અડાડો.

ચંદુ : લે ચંડિકા લે. મારા પગ તારે બાંધવા છે ને ! લે બાંધ બાપ બાંધ. પણ સવારે તું કયાં જઈશ ! તને જિંદગી સુધી યાદ રહે તેવી તારી વલે ન કરે તો મારું નામ ચંદુ જુલાખી નહિ

રાજુલા : તમારા પગને અડકે મારી બલાગત. એ પગ તમારે જાતે બાંધવાના છે.

ચંદુ : અરે પણ—

રાજુલા : મારે કાંઈજ સંજોગનું નથી. બરાબર ચાદરના આંટા મારીને પાયા સાથે બાંધો...હજી બેસથી, વધુ બેસથી...હા એમ. ચાલો બીજા એક ગાંઠ વાજો...હં હવે હીક છે.

ચંદુ : આમ મારે ક્યાં સુધી બેસી રહેવાનું છે ?

રાજુલા : આખી રાત સુધી રતો. અને હજી તો —

ચંદુ : હજી શું બાકી છે ?

રાજુલા : એ બતાવું છું. હવે બન્ને હાથ પાયાની આબુઆબુ લંબાવો તો.

ચંદુ : એટલે શું તું મારા હાથ પગ બન્ને બાંધવા માગે છે ? હે ભગવાન !

રાજુલા : કેમ મારી મામીએ મને બાંધીને પરાણે બે હાથે ચૂડો પહેરાવ્યો ત્યારે ભગવાન તો તારા સાંભર્યા ?

ચંદુ : મારા તે શું ભોગ લાગ્યા કે—

રાજુલા : મારે તમને એ જ બતાવવું છે.

ચંદુ : અરે પણ મારી તો કેડ દુખવા આવી. આ ઉમ્મરે મારાથી આવો તે ત્રાસ સહેવાતો હશે ?

રાજુલા : આ ઉમ્મરે ને આવા રોગીજ શરીરે પારકી છોકરીનો ભવ બગાડવા તૈયાર થયાં તો ને !

ચંદુ : હવે તો ખરેખરો ભવ ન બગાડું તો જોજો. અરે તું ગમે તેમ કર ને. આજની રાત તો મુખે દુઃખે વીતાવી દર્શક પણ કાલે આ બધાનો બહો ન લઉં તો.

રાજુલા : તો તમે ચંદુ શુભાખી નહીં—ખરું ? પણ હજી સવાર પડે તો ખરી. [બેસથી શેઠના બંને હાથ પકડીને પાંચે બાંધે છે—મજબૂત રીતે] ...હં...હવે બરાબર છે. જરા પાછળ નજર નાખો શેઠ, થોડી તકલીફ પડશે પણ જુઓ પેલી તમારી બંને શેઠાણીઓની છમીઓ...આજે તમને આવી સ્થિતિમાં જોઈ ને એમના આત્માને પણ શાંતિ વળતી હશે...[ઊભી થાય છે] કીક ત્યારે આવજો શેઠ. [ધરણીની પેટી છટાછવાયા કામગીયા બધું તીન્નેરીમાં મૂકે છે, શેઠ વળી બૂગ પાડવા બધ છે ત્યાં] ખજારદાર ચૂંકે ચા

કરી છે તો. મારે તમારું એકપણ ધરણું વધારે નથી જોઈતું. કન્યાદાન નિમિત્તે તમે આપ્યા છે એટલા બસ છે, પણ આ એક દશ રૂપિયાની નોટ અંદરથી લઉં છું.

ચંદુ : તેનું શું કરી ? દશ હજાર તારા મામાએ આપ્યા, આટલા ધરણાં તેં લૂંટ્યાં, હવે પાછા ઉપરથી ખીજ દશ રૂપિયા ?

રાજુલા : મારે ગાડી લાડનાં જોઈએ ને ? હું અહીંથી સીધી મુંબઈ જઈશ ને ?

ચંદુ : પણ એ તો હું તને કાલે જવા દર્શક તો ને ? જોજો કાલે તારી શું દશ કરે છું તે, અંદરની પરસાળમાં પેલા અધારા દાદરના ઝોરડામાં ત્રણ દિવસ ન ગોંધી રાખું તો—

રાજુલા : પણ કાલે તો આપણે નહિ મળીએ શેઠ. ચાલો હું તો અત્યારે જ જઉં છું.

ચંદુ : [આવા દુઃખમાં પણ એકદમ ઉત્સાહથી] પણ તું જઈશ ક્યાંથી ? બારણું તો બહારથી બંધ છે. સારું થયું ને કે બકેનને એટલી શુદ્ધિ સૂઝી !

રાજુલા : હા સારું જ થયું. પણ અગાશીનું બારણું ઊઘાડું રહી ગયું છે ને ? અને તમે તો બજો છો ને કે મને તો ઝાડ ઉપરથી ટેકડા મારતા પણ આવડે છે. તમારી અગાશીને ટેકડીને પેલો પીપળો ચોકડામાં ઊગ્યો છે તે ખ્યાલ છે ને, મારા ગયા પછી એ કપાલી નંખાવજો, નહિ-તર કોઈ ચોર અડધી રાત્રે તમારી આ તીન્નેરી પણ ઉપાડી જશે.

ચંદુ : ઝો મા રે ! આ તે કંઈ ગેરી છે ? અદેન બિચારી સાચું જ કહેતી હતી.

રાજુલા : ચાલો ત્યારે આવજો. અને જુઓ ફરીથી કોઈ કુમળો છોકરીનો ભવ આજના પ્રયત્ન ન કરશો.

ચંદુઃ : અરે રે, ખરેખર તું તો જાણ છે જ. મારા રૂપિયા દશ હજાર તો ગયા ને ઉપરથી તું આ ધરેણું પણ—

રાજીઆ : [થોડો વિચાર કરીને] ધરેણું ! ના ના, મારે તમારાં ધરેણુયિ શું કરવાં છે ? કોણ જાણે તમારી કેવીયે કમાણીનું આ ધરેણું હશે.

[એક પછી એક અંગ ઉપરથી ધરેણું બતાવીને શેક તરફ ફેંકતી જાય છે અને પાછો પગલે બધાના બારણામાં થઇને અગાશીમાં આવી જાય છે. ફેંકતા ધરેણું તરફ ચંદુલાલ કંઈક સંતોષથી નેહ રહે છે.]

અને તમારા દસ રૂપિયા પણ ખાકી નહિ રાખું. મુંઝવે જઈને એ પણ મોકલી આપીશ હોય ત્યારે જઈ.

[બાલતી બાલતી કાછાટો મારી અગાશીના કંઠેરો ઠેકી જાય છે ને લટકતી ઝાડની ટાળીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એટલામાં શેક ખૂબાખૂબ ચાર કરે છે. શરૂઆતમાં તો ઘાંટો બધકતો જ નથી પછી ખૂબ મોટેથી ખૂબાખૂબ ચાર કરે છે]

ચંદુઃ : ઓ ખેન ! ઓ જીવકોર ખેન ! ઊઠો, ઊઠો, ઉપર આવો, અરે જીવકોર ખેન...

[ધબધબા પગલે જીવકોર અંદરથી બારણું ધબકાને ધસી આવે છે, લાઈની દશા બેઈને હબકી જાય છે: ચારે બાજુ નજર ફેરવતા]

જીવકોર : હું તો પછી અધવચ જીનામાં જ સૂઈ ગઈ હતી પણ તારી આવી દશા કોણે કરી ? શું કોઈ ચોર તો નથી ઘૂસી ગયો ને ? ઓ આપ રે ! અરે પણ વડુ ક્યાં ગઈ ?

ચંદુઃ : અરે એ તે વડુ હતી કે વાધણ ? સારું થયું એનાથી છૂટ્યો તે. લે તું બિલી શું રહી છું ? મને હાડ હવે.

[જીવકોર હજી દિગ્ભ્રમની જમ ચારે બાજુ બેતી બેતી લાઈને છોડે છે]

જીવકોર : પણ આ બધું થયું શું ? તે મને ખૂબ કેમ ન મારી, હું એટલે તો હેક નીચે ગઈ

નહિ, મારા મનમાં કે તમે બંને વિલાયતની ને ધરેણીની વાતો કરો છો એટલે નિરાતિ હું તે અધવચ જીનામાં જ જઈને સૂતી; પણ એ ગઈ ક્યાં ?

ચંદુઃ : હવે ધમાધમ કરીશ નહિ. અને કોઈને કંઈ કહીશ નહિ, નહિતર આખર જશે. તને ખૂબ પાડું કંઈ રીતે, મારો છરો એણે મને જ દેખાડ્યો. કોઈ પૂછે તો કહેજે કે મેં એને જવા દીધી છે.

[ધરેણું ભોંચ ઉપરથી ભેગાં કરવા માંડે છે]

જીવકોર : જવા દીવી ! તેં વહુને જવા દીધી !

ચંદુઃ : હા ખેન હા. આડોશી પાડોશી પૂછે તો એમ જ કહેજે. બધી વાત તો હું તને પછી સમજાવીશ.

જીવકોર : પણ તેં રૂપિયા દશ હજાર ખરચ્યા તેનું શું ? અને આ ધરેણું આમ વેરણુ છેરણુ કેમ પડ્યાં છે ?

ચંદુઃ : [ધરેણું જાયકી લઈને તીખેરીમાં મૂકતાં] જાન બચ્ચો એ કહેતી નથી ! મુદ્દ ગયું તો મધું પણ આ બાજે જાત [ધરેણું બતાવીને] એ તો બચ્ચું ને ?

જીવકોર : મુદ્દ ગયું ને બાજ બચ્ચું ? મને તો કંઈ ન સમજાયું.

ચંદુઃ : અરે એ ભરચના વાણીઆને મેં ઉતર્યો. એણે રૂપિયા સાડાચાર હજાર માગેલા ને મેં કણલેલા પણ પછીથી આ ધરેણીનાં અઢીહજાર ગણીને કાપી લીધાંતા, એ અઢી હજાર તો બચ્ચા ને ? [લાઈની વાત અડધી પડધી સમજાતા સંમતિસૂચક માથું હલાવે છે] કોઈને ચેસા ધીરીએ તેનું બાજ ગણીને આમળથી કાપી લઈએ ને તેમ સમજ ?

જીવકોર : હા સમજ : મુદ્દ ગયું ને બાજ બચ્ચું.

લોકશાહી ચલાવતી એ ખાંડાની ધાર પર ચાલવા જેવું છે. સતત જાગૃતિ અને પ્રતિક્ષણ નાગરિક જવાબદારીઓ સમજાવવાનું અદ્ય કરતી એ તેની કિંમત છે. લોકશાહીમાં વ્યક્તિનું ગૌરવ, તેનું સન્માન અને આત્મવિકાસની જે મેધિરી સ્વતંત્રતા ભોગવવાની મળે છે એ જોતાં તેને માટે જે કિંમત આપવી પડે છે એ ઘણી ઓછી ગણાય. માનવ તરીકે સૌ સાથે સમાન વર્તાવ, સમાન અધિકારો અને સમાન તકો એ લોકશાહીનું મધ્યબિંદુ છે. લોકશાહી તંત્રે એની રચના માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિને, પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ચાલે એ માટે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવા માટે એક મહામૂલી મતદાન કરવાની વ્યવસ્થા ભેટ કરી છે. આ મત એ લોકશાહીની શુદ્ધચાવી છે. એ એક અતિપવિત્ર વસ્તુ છે. એની પવિત્રતા અખંડ રાખવી એ પ્રત્યેક નાગરિકની પવિત્ર ફરજ છે. લોકશાહીમાં મત એ કોઈ ગમે તે રીતે ફેંકી દેવાની મામૂલી ચીજ નથી. એ કોઈ બાળકોને રમવાનું રમકડું નથી. કરોડોનું ભાવિ મતના સમજાવવાનું જાગૃત ઉપયોગ પર અવલંબે છે. મતદાનનો ઉપયોગ કોઈનાં પર અજાગ ઉપકાર કરવા માટે કે કોઈને લિક્ષા તરીકે આપવા માટે ન થઈ શકે. એ એક પ્રકારનું ઝગણુ છે. એનું દાન તો યોગ્ય અધિકારીઓને જ થઈ શકે. અનધિકારીને એનું દાન કરવાથી આપણે પાપમાં પડીએ અને પરિણામે સમાજની અધોગતિ થાય. એ જોતાં મતની પવિત્રતા જાળવવી અને તેનું રક્ષણ કરવું એ પ્રત્યેક નાગરિક માટે એક કરોડોરૂપ અન્યું છે. જે માણસો દેશને એક કુટુંબરૂપ ગણતા હોય, આપણા સમાજની વિકટ સમસ્યાઓ સમજતા હોય, ઉદાર દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક પ્રશ્ન વિચારી શકતા હોય, ઉચ્ચ નૈતિક ભૂમિકાએ પહોંચ્યા હોય અને જેના હાથમાં દેશની ઈજ્જત આભરૂ, પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ સુરક્ષિત રહી શકશે એવો આપણને વિશ્વાસ હોય તેઓ જ મતના અધિકારી છે. મતાધિકારનો ઉપયોગ કરતી વખતે જાતિ, પ્રદેશ, ધર્મ કે સર્ગા સંબંધી

સ્વાધીન ભારતે પહેલી ચૂંટણીનો અનુભવ લઈ લીધો. લોકશાહી રાષ્ટ્રો ચૂંટણીના મતદાનમાં કેવી અને કેટલી પવિત્રતા અને શુષ્કતા રાખે છે એ આ લેખના મજૂરભાઈ સાથેના લેખકના વાર્તાલાપથી સમજાય છે. આપણો મજૂરવર્ગ પણ આટલું સમજતો થાય તો ?

તરીકેના વિચાર કરવો ન જોઈએ. આટલું બરાબર સમજી શકીએ તો જ લોકશાહીને લાયક આપણે બની શકીએ.

આપણે ભારતવાસીઓએ આપણા દેશને માટે લોકશાહીનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. એ માર્ગે આપણે વિકાસ સાધવાનું અને આપણું સામાજિક ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. એટલે લોકશાહીનો જ્યાં પ્રથમ ઉગમ થયો અને જ્યાં આજે લોકશાહી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ખીલી રહી છે ત્યાંની પ્રજાના ખમીર અને ભાવનાના દર્શન કરવા આપણે માટે પ્રેરણાદાયક થઈ પડશે.

થોડા સમય પહેલાં હું ઈંગ્લેન્ડના ઔદ્યોગિક શહેર બ્રેડફર્ડમાં મારા એક મિત્ર સાથે મજૂરોના વસતીઘરોનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં એક વૃદ્ધ મજૂરની સાથે મેળાપ થયો. વાતચીત થઈ. એ પ્રસંગ મારે માટે હમેશાં યાદગાર રહેશે. લોકશાહીના પાઠ એમાંથી શીખવાના મળે છે.

મારા અંગ્રેજ મિત્રે એ વૃદ્ધ મજૂરની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. એક ભારતવાસીને મળતાં એ મજૂરભાઈને બહુ આનંદ થયો. તે ભાઈએ મારી સાથે વિચારોની આપ લે કરવાનું બહુ ખુશીથી સ્વીકાર્યું.

મેં પૂછ્યું : ‘ અંત્યારે મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ તમારા દેશનો વહીવટ કરી રહ્યા છે. તમે સૌએ તેઓને ચૂંટીને મોકલ્યા છે. તેમના વહીવટથી તમોને સંતોષ છે કે કેમ ? ’

અત્યુત્તર બહુ સરળ હતો. તેણે કહ્યું : 'અમારા નેતાઓ બધા શાણા પુરુષો છે. અનુભવી છે. એ જે કંઈ કરે છે તે અમારા શ્રેષ્ઠ હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને કરે છે એવી અમારી અચળ થકા છે. એટલા માટે તો અમે તેઓને ચૂંટી મોકલ્યા છે. એમના વહીવટથી અમેને અસંતોષ રાખવાનું કંઈ કારણ નથી.'

મે કહ્યું : 'વિરોધી પક્ષ તો મજૂર સંગઠનની ઉમ ટીકા કરે છે કેટલાંક મજૂર મહાજનો અને મજૂરોમાં પણ અસંતોષ છે. આ સંજોગમાં તમે જે કહો છો તે સમજવું મુશ્કેલ બને છે.'

તેણે કહ્યું : 'તમે હજુ અગ્રેજ પ્રાળને બરાબર ઓળખતા નથી. દરેક વાતમાં અસંતોષ દર્શાવવામાં અમેને મજા આવે છે. આફરી ટીકાઓ કરવાનો અમારો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. પરંતુ સાચા કામની અમેને કિંમત છે. પ્રસંગ આવ્યે અમારું વર્તન જુદું જ હોય છે.'

મે કહ્યું : 'ત્યારે તો હવે પછીની ચૂંટણીમાં તમે મજૂર સરકારને જ જંગી જહૂમતિથી ચૂંટી કાઢશો.'

તેણે કહ્યું : 'એ તો આજે કંઈ જ ન કહી શકાય. અમારે ત્યાં રાષ્ટ્રહિતની બાબતોમાં મજૂર પક્ષ કે રૂઢિચૂસ્ત પક્ષ બને એક જ દૃષ્ટિએ કામ કરે છે.'

મે કહ્યું : 'એ તો ખરું, પરંતુ તમે પોતે તો તમારો મત જરૂર મજૂર પક્ષની તરફથી જ આપશો એમ હું માની લઉં છું.'

તેણે કહ્યું : 'જુઓ, માનું ન લગાડશો. મતદાનની અમારી પ્રણાલિકા સમજશો. મત કેને આપવો અને કેને ન આપવો એ સંબંધમાં અમે લોકો બહુ ચર્ચા કરતા નથી. મારા પિતા કયા પક્ષને મત આપતા તે હું જાણતો નથી. તેમણે મને એક શિક્ષણ તો એ આપ્યું છે કે મત એવી પવિત્ર વસ્તુ છે કે તેનું દાન કેને કરીએ છીએ એ કાંઈને કહેવાય નહિ. મારું સાચું મતો તો હું કહીશ કે હું કેને મત આપું છું એ વાત મારી પત્ની પણ જાણતી નથી. એટલે તમને તો કઈ રીતે કહી શકું? આ સવાલો તમોએ આશા રાખેલો જવાબ ન આપું તો માફ કરશો.'

તેમના આ ઉત્તરથી મારી આંખો ખૂલી ગઈ. ઇંગ્લેંડમાં લોકશાહીની સફળતાની ચાવી મને મળી. લોકશાહી રાજતંત્ર માટેની આ પ્રથમ લાયકાત ગણાય. મતની કિંમત અને મતદાનની પવિત્રતા જ્યાં સુધી ન સમજાય ત્યાં સુધી લોકશાહીનો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વિદાસ ન સંભવે. હું વિચારમાં પડ્યો. ભારતે લોકશાહીને માર્ગ સીકાર્યો છે પરંતુ તેની કસોટી તો મત અને મતદાન અંગેના આપણા ખ્યાલો શું છે તેનાથી થવાની છે. આ એક દૃષ્ટાંત પરથી પણ જો આપણે વિચાર કરીએ તો ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે.

★

હૃદયનું કવિત

ન મેં માણ્યું તોયે—

ન મેં જાણ્યું તોયે—

ન ખુદિએ જાણ્યું પણ મહિં તહીં શું થઈ ગયું !
હૃદે માત્ર પ્રીછયું : કવિત તહીંથી જે સરી ગયું !

રમેશ ખાઠક

ભણતર

તારી આંખની પાટી ઉપર
લખે અક્ષરો ભિમિંના તું
એ અક્ષરો ઉડેલી ઉડેલી
ભણતર નવેસરથી ભણી રહ્યો છું !
હિમાંશુ વહોરા

કાંતિને ચરણે જોણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હતું ને છતાં સત્તાના રાજકારણમાં જોને સ્થાલિને ઉથલાવીને ફેંકી દીધો હતો એ ટ્રાટ્સકીની સ્મૃતિને, તાજેતરમાં જ રશિયામાં માયેન્કોવે કરેલી ખેરિયાની ધરપકડે, તાજી બનાવી છે. વિશ્વના દરેક રાજકીય પુરુષે ખેરિયાની ધરપકડને ૨૫ વર્ષ પહેલાં થયેલી ટ્રાટ્સકીની ધરપકડ સાથે સરખાવી છે ને લાલ પ્રદેશમાં ચાલતી બેદી રાજરમત પ્રત્યે કાંઈક ચિંતા વ્યક્ત કરી છે.

રશિયાના મધ્યમવર્ગના યહુદી કુટુંબમાં ૧૮૭૯માં એ જન્મ્યો ત્યારે એનું નામ ડ્રાનસ્ટીન રાખવામાં આવેલું. ઑડેસામાં એ શિક્ષણ પામ્યો ને એ જ શહેરની યુનિવર્સિટીમાં જોડાયો. યુવાવસ્થામાં જ એને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં રસ પડ્યો; આથી મજૂરોનું સંગઠન કરવાના પ્રયત્ન બદલ ૧૮૯૮માં એની ધરપકડ કરવામાં આવી ને સાઈમીરીયા ધકેલી મૂકવામાં આવ્યો; પરંતુ કોઈથી ય ન દબાય એવો આ એતનવંતો યુવોન ત્યાંથી છટક્યો ને ૧૯૦૨માં લંડન પહોંચી ગયો. લંડન જવા માટે એણે ટ્રાટ્સકી નામના કોઈ માણસનો પાસપોર્ટ ચોર્યો ને ત્યારથી એ ટ્રાટ્સકી નામે જ ઓળખાતો થયો. ત્યાં એ લેકોનોવ અને લેનિનના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યો. ‘ધરિકા’ (ચિનગારી) નામના પ્રસિદ્ધ રશિયન ક્રાંતિકારી મુખપત્રમાં એણે કાપ કરવા માંડ્યું. ૧૯૦૫માં એ રશિયા પાછો આવ્યો ને એને સેન્ટ પીટર્સબર્ગના મજૂર મંડળનો મોવડો બનાવવામાં આવ્યો; પરંતુ ૩, ડિસેમ્બર, ૧૯૦૫ના રોજ એ એના મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ સાથે પકડાઈ ગયો અને જિંદગીભર માટે એને ટોલોક્સ મોકલી આપવામાં આવ્યો. પણ ચમરાક ટ્રાટ્સકી સાઈમીરીયામાં પ્રવેશતાં વેંત છટકી ગયો ને સીધો વિયેના પહોંચી ગયો. અહીં રહીને એણે એની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારી ને ‘પ્રવદ્ધ’ (કે જે આજે સોવિયેટ રશિયાનું મુખપત્ર છે) માટે ખૂબ જહેમતપૂર્વક કામ કરવા

વિશ્વ રાજકારણમાં લેનિનના સમકાલીનોમાં એ વ્યક્તિ જગતથી અદૃષ્ટ બની ગઈ : એક ટ્રાટ્સકી અને બીજી સમાજવાદી મહાનારી રોઝા લક્ઝમબર્ગ, સ્ટાલિનની ચાલણાજીનો ભોગ ન બન્યો હોત તો રશિયાનો અને સારા વિશ્વનો નકશો ટ્રાટ્સકીથી નવા જ રંગે શોભત —એ ક્રાંતિવીરનું આ રેખાચિત્ર છે.

માંડ્યું. મેન્શેવિક જૂથમાંથી એની શ્રદ્ધા ભીડી ગઈ ને પોતાનું નવું જૂથ સ્થાપીને એ ક્રાંતિની જવાલા ચેતાવતો ગયો.

૧૯૧૦માં કોપનહેગનમાં મળેલી સોશયલ ડેમોક્રેટિક કોંગ્રેસમાં એ હાજર રહ્યો ને પોતે સ્થાપેલા નવા જૂથનો એણે જોરદાર બચાવ કર્યો. ૧૯૧૩માં એ લડાઈના ખખરપત્રી તરીકે કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ પહોંચ્યો અને બીજો જ વર્ષ એ ઝ્યુરીચ ને ફ્રાન્સમાં એક ક્રાંતિકારી સામયિકના સંચાલનમાં અટવાયો. આ સમય દરમિયાન એણે જર્મનીમાં વિશ્વ યુદ્ધ જન્મવાનાં કારણો જણવું એક પુસ્તક લખ્યું ને પરિણામે એને મહિનાની સજા મોગવવી પડી. પણ જરા ય ડર્યા વિના એણે વિશ્વયુદ્ધનો વિરોધ કર્યો — માત્ર જર્મનીમાં જ નહીં, ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડમાં પણ આથી ૧૯૧૬માં એને ફ્રાન્સમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. રસ્તામાં સ્પેનિશ સરકારે એને વગર રજાએ સ્પેનનો હદમાં પ્રવેશવા બદલ પકડ્યો પણ છેવટે તો એને અમેરિકા જવા દેવામાં આવ્યો. અમેરિકા પહોંચીને એણે ‘નોવી મીર’ (નવી દુનિયા) નામનું મુખપત્ર શરૂ કર્યું. એનામાં એટલી પ્રચંડ શક્તિ હતી કે એ કયાંય નવરો ખેતી શકતો નહોત. ગમે તેવી મુશ્કેલી વચ્ચેથી પણ ક્રાંતિના પ્રચાર માટેનાં સાધનો એ ઊભાં કરી શકતો.

૧૯૧૭માં જ્યારે રશિયન ક્રાંતિ થઈ ત્યારે ટ્રાટ્સકીના મિત્રોએ એના રશિયાના પ્રવાસ ખર્ચને

પર્યાયી વળવા માટે બિંધારાણું કર્યું. પણ રસ્તામાં બ્રિટિશ સરકારે એને કેદ કરીને હેલિકોપ્ટર મોકલી આપ્યો. અને રશિયાની કામચલાઉ સરકારે એની મામણી કરી ત્યારે જ એને છોડ્યો. લેનિનની પાછળ પાછળ એ પેટ્રોગ્રાડ પહોંચ્યો ને પોતાના જૂથ સાથે બોલ્શેવિક સાથે જોડાઈ ગયો—જોકે એ બોલ્શેવિક પાર્ટીનો વિધિસરનો સભ્ય તો ૧૯૧૭ના જુલાઈમાં જ થયો. ૧૯૧૭ની બોલ્શેવિક ક્રાંતિને વ્યવસ્થિત કરવામાં એણે લેનિન જેટલો જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને સોવિયેટ સરકારના વિદેશ ખાતાનો એ પ્રધાન થયો.

જેસ્ટ-લીગેવ્સકના સુલેદ કરારમાં રશિયન પ્રતિનિધિ મંડળના સભ્ય તરીકે ટ્રોટ્સ્કીએ ધણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. રશિયાની નૈતિક ક્રાંતિમાં એને શ્રદ્ધા હતી, આથી જર્મન રશિયા સામે હુમલો નહીં કરી શકે એવી એની માન્યતા હતી. પરંતુ જર્મનોએ તો આમળ વધવા માંડ્યું આથી લેનિન ને ટ્રોટ્સ્કી વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. પણ અતે તો ટ્રોટ્સ્કીને જલ સમગ્રઈ ને એ લેનિન સાથે જોડાઈ ગયો. આથી એને વિદેશ ખાતાના પ્રધાનપદમાંથી મુક્ત કરીને શુદ્ધ ખાતાના પ્રધાન તરીકે નીમવામાં આવ્યો. ખૂબ વિરોધ હોવા છતાં એણે ઝરના જૂના અમલદારોની મદદ લઈને નવું લાલ લશ્કર તૈયાર કર્યું. આથી અમલદારોમાં પણ નવી શ્રદ્ધા પ્રગટી ને એમની પ્રતિષ્ઠા વધી. ૧૯૨૦ માં એણે લશ્કરના વધારાના સૈનિકોની મદદથી ‘મજૂર લશ્કર’ સ્થાપ્યું ને એમની પાસે દેશના નવનિર્માણનું કામ કરાવ્યું.

નવી આર્થિક નીતિ (N. E. P) ને સફળ બનાવવા માટે એણે તનતોડ મહેનત કરી પણ પૌલિશ લડાઈ અંગે એને લેનિન સાથે મતભેદ પડ્યો. આ તકનો લાભ લઈને સ્ટાલિને એને જાહેર રીતે વખોડવા માંડ્યો. સ્ટાલિનના હુકમમાં ઈર્ષાની આગ હવે જાહેરમાં જાળુ ઊઠી ને ટ્રોટ્સ્કીનો કટિ કાઢી નાખવાની એના હુકમમાં મુરાદ જન્મી.

લેનિનના મૃત્યુ વખતે ટ્રોટ્સ્કી કૅકેસસમાં

આરામ લેતો હતો અને એના મિત્રોને પણ મુખ્ય હોદ્દા ઉપરથી ખસેડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. લેનિનના મૃત્યુથી ટ્રોટ્સ્કી ખૂબ નિરાશ થયો. બીજા રાજન દોરત હતા ને ક્રાંતિમાં એમણે ખમેખમા મિલીવીને કાંમ કર્યું હતું. હવે એ સાવ એકલો પડી ગયો. કમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીમાં સ્ટાલિનની સામર્ય વધુ હતી, વળી સ્ટાલિન પાર્ટીનો બહુ જૂનો સભ્ય હતો, જ્યારે ટ્રોટ્સ્કી તો ૧૯૧૭માં જ પાર્ટીમાં જોડાયો હતો. આથી ટ્રોટ્સ્કી વિરૂદ્ધ એક અફિલન શરૂ થયું ને શુદ્ધ ખાતાના મંત્રી તરીકે એને ફરવામાં આવ્યો. એ જ્યારે કૅકેસસથી પાગે આવ્યો ત્યારે એને સાવ નજીક કામ આપવામાં આવ્યું—વીજળી શક્તિના વિકાસની સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકેનું. મનમાં આશુ આપવા વિના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જકિને કારણે એણે એ કામ સ્વીકાર્યું; પણ ૧૯૨૫ માં એણે રાજીનામું આપ્યું. ૧૯૨૭માં એને કમ્યુનીસ્ટ પાર્ટીમાંથી ફેંકી દેવામાં આવ્યો ને પાર્ટી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવાના આરોપસર ૧૯૨૮ના જુન-જુલાઈમાં એને તુર્કસ્તાનમાં આવેલા વર્ની ગામે ધકેલી મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાંથી પણ એને કાઢ્યો ને ૧૯૨૯માં એ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ ગયો.

લેનિન પછી ટ્રોટ્સ્કીનું સ્થાન ક્રાંતિકાર તરીકે પ્રથમ હતું. લેનિન પ્રમુખની ખુરશીને લાયક હતો, પરંતુ પ્રખર લેખન ને વકતૃત્વ શક્તિથી જનતામાં ચેતન આણવાની શક્તિ તો માત્ર ટ્રોટ્સ્કીમાં જ હતી. એ વીજળીની ઝડપે એક સ્વળથો બીજે સ્થળે જતો ને એના રા-કે કલાક સુધી સનત આસતા પ્રવચનમાં લોકોનાં દિલ હલાવી મૂકતો. એની વાણી સ્વસ્થ હતી. સુંદર રૂપકોથી ભરેલી એની વકતૃત્વ શૈલી હતી, કટાક્ષનો તો એ દાદો હતો ને જે કાંઈ બોલતો એમાં તર્ક ને સ્પષ્ટોચિતનું પ્રમાણ સુંદર રીતે જળવાઈ રહેતું. એ યુગનો એ સૌથી મહાન વક્તા હતો. એને અંગત મહત્વાકાંક્ષા કાંઈ નહોતી, એને તો માત્ર એની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા જાળવવી હતી.

રશિયાના રાજકારણમાં સત્તાની સાઠમારી ન હોત તો દ્રૌપ્દી જ વડોપ્રધાન થયો હોત; પરંતુ એક ક્રાંતિવીરને એની દેશઅકિતના બદલામાં કંઈ કામ આપવાને બદલે કાઢી મૂકવામાં આવ્યો, એટલું જ નહીં પણ રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં એણે ભજવેલા ભાગ વિશેનો ઉલ્લેખ જ ઉઠાવી મૂકવામાં આવ્યો. આમપ્રજની સરખાર સ્થાપવાની વાતો કરનાર માણસો કદીય પોતાના સાથીઓ પ્રત્યે આટલા ક્રૂર બની શકે ખરા? આજે લેનિનગ્રાડમાં રશિયન ક્રાંતિનો ઇતિહાસ આલેખતું 'મોટું' સંગ્રહ-સ્થાન છે, પરંતુ એમાં દ્રૌપ્દી વિષે રજમાત્ર પણ ઉલ્લેખ નથી એવું જહોન સ્ટાર્કનબેકે એમના તાજે-તરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'The Russian Journal' નામના પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે. સંકુચિત મનોદશાનું આથી વધુ આદર્શ દૃષ્ટાંત બીજો કયાં મળે?

દ્રૌપ્દીએ એની ઉત્તરાવસ્થાના દિવસો લેખન પ્રવૃત્તિમાં જ પસાર કર્યા. ૧૯૩૭ માં એ મેક્સિકોમાં આવીને વસ્યો; પરંતુ ૧૯૪૦ માં એનું ખૂન થયું. આ ખૂન પાછળ પણ સ્ટાલિનનો હાથ હતો એમ કહેવાય છે, પણ એ અંગે કંઈ ચોક્કસ પુરાવો મળતો નથી. જે વ્યક્તિએ આમપ્રજના હિતને ખાતર જીવનભર દુઃખ વેઠ્યું ને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો

ઉત્કટ લાગણીથી પ્રેરાઈને કામ કર્યું એનો કેવો કરુણ અંતમ? જલે રશિયાના પથ્થર હૃદયી મુતસદી-ઓને એ સખાચારથી આનંદ થયો હોય, પરંતુ દ્રૌપ્દીની મહાન રચનાઓ (History of the Russian Revolution; Lenin; My Life; Literature & Revolution વગેરે)ના વાચકોએ તો એના મૃત્યુથી છાનાં આંસુ સાર્યાં હતાં, એના કમભાગ્ય પ્રત્યે દિલસોજી વ્યક્ત કરી હતી.

ટૂંકમાં જે માનવી લેનિનનો વારસદાર થવા સર્જાયો હતો—ને એ વારસદાર થયો હોત તો રશિયાનું ચિત્ર જુદું જ હોત—એને સ્ટાલિને ઉથલાવી નાખ્યો ને એવો દૂર ધકેલી મૂક્યો કે એ કદી રશિયન પ્રજાના માનસ ઉપર કંઈ જ અસર ન પાડી શકે. એનાં ચિત્રો દૂર કરવામાં આવ્યાં, એનાં પુસ્તકો ઉપર પણ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો ને સમ્યવાદી સત્તાધીશોથી દબાઈ ગયેલી રશિયન પ્રજા ચૂં કે ચાં ન કરી શકી. સામ્યવાદીઓમાં સત્તા માટે કાવત્રાં કરવાનો શોખ વારસાગત ચાલ્યો આવે છે. સ્ટાલિનના મૃત્યુ પછી માલેન્કોવે પણ બેરિયાની લગભગ દ્રૌપ્દી જેવી જ દશા કરી છે ને? લાત્ર રંગના લોખંડી પડદા પાછળ ખેલાતો જાદુ સમજવો સહેલો નથી એટલું ય લોકો સમજે તો ઘણી માનસિક સ્વસ્થતા જળવાઈ રહે.

✱

સાહ્ય પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

રખડવાનો આનંદ: ૬૦ બાં ૬૧ લેલકર. પાનાં ૩૨૮ ચાર રૂપિયા. મજૂર કંદેયાણુ પ્રવૃત્તિ : હીરાલાલ ભં ૦ જરીવાલા. પાનાં ૧૪૦ પોણામે રૂપિયા—બન્ને પુસ્તકોના પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૯. કંદેયાણુ સાધનદિશા : મુનિશ્રી ન્યાયવિજ્ઞયજી. પાનાં ૪૩. મૂલ્ય નથી. પાટણ. લૂસકાંનાં ગીત : મૂળદેવ પંડ્યા. પાનાં ૪૮ બાલ મંદિર, વસો. બાર આના. બિરહ-છાહુંતરી : સાધવ મોં ચૌધરી. પાનાં ૩૦. છ આના. હંસ પ્રકાશન મંદિર, પુનાસણ. રામકૃષ્ણ ઉપદેશ : પાનાં ૧૫૨ દશ આના. રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ. શ્રુતિપતિ : લે. પ્રં જશવંત દાકર. પાનાં ૧૦૪. દોઢ રૂપિયા. ૩૯, સ્વસ્તિક સોસાયટી, અમદાવાદ. ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવાહી ૧૯૪૯-૫૦ : પાનાં ૨૩૭ ત્રણ રૂપિયા. ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ. જન્મભૂમિ પંચાંગ : ૨૦૧૦ : સં. દેવસી વીરજી ખોના. પાનાં ૧૭૬. પોણામે રૂપિયા, જન્મભૂમિ કાર્યાલય, મુંબઈ ૧.

એકવાર અન્નાએ પોતાના દેવદૂતને કહ્યું: 'જા મરા રગર્ગતું આરણ્યં જાધાડીને જો, પૃથ્વી પર ઠાઈ રહે છે.'

દેવદૂતે બહાર જોયું ને તરત કહ્યું: 'ભગવાન! દૂરના મેદાનમાં એક બાળુ આરામેશા બતકો ચાલે છે ને બીજી બાળુ કિરોટાફ કુકરોની રખવાળી કરે છે એ બંને જાણુ રહે છે.'

બંને એકબીજાને ખૂબ ચાહતાં હતાં. એકબીજાને જોયા વગર ખેંચાંથી કોઈ જ નહોતાં રહી શકતાં. પણ, જે દિવસની આ વાત છે, એ દિવસે બંને એકબીજાની પાસે પહોંચે એ પહેલાં બતકો ને કુકરો વચ્ચે લડાઈ થઈ ગઈ; આથી બંને મળી શક્યા નહીં. એમને આથી ખૂબ દુઃખ થયું ને બંને રડવા લાગ્યાં. એ બંને ઈસકાં ભરતાં હતાં—બતકો અને કુકરો પણ ગંભીર થઈ ગયાં. હવે અન્નાથી ન રહેવાયું ને તેમણે નિશ્ચય કર્યો: 'એમની બધી ઇચ્છાઓ હું પૂરી કરીશ.'

જોયરનું મેદાન બહુ મોટું હતું. આરામેશા કિરોટાફને નહોતી જોઈ શકતી ને કિરોટાફ આરામેશાને નહોતો જોઈ શકતો. કિરોટાફ વિચારતો હતો કે, 'જો હું આરામેશાની બતકો પાસે પહોંચી જઈં તો'... અને આરામેશા વિચારતી કે, 'જો હું કિરોટાફના કુકરો પાસે હોત તો.'

અન્નાની કૃપાથી બીજી જ પળે કિરોટાફે જોયું કે તે

આ એક જમન લોકકથા છે. પણ લોકસાહિત્ય તો દેશ-દેશના સીમારેહમાં માનતું જ નથી. એ તો દરેકે દરેક દેશને એક સરખું લાગુ પડે છે. આ લોક-કથાના પાત્રોનાં નામ આપણા દેશનાં હોય તો એ બીજા દેશની છે એ જલ્દાય ખરું ?

આરામેશાની બતકોની પાસે હતો, પણ આરામેશા ત્યાં નહોતી. એણે વિચાર્યું કે 'આરામેશા કોઈક કામ અંગે આમતેમ ગઈ હશે।' - આ જ પ્રમાણે આરામેશા કિરોટાફનાં કુકરો પાસે પહોંચી ને કિરોટાફને ન જોતાં એણે વિચાર્યું કે 'કોઈક કામ અંગે કિરોટાફ આજુબાજુ ગયા હશે.'

બહુ વાર સુધી બન્નેએ એકબીજાની ખૂબ રાહ જોઈ. કંટાળીને આરામેશાએ વિચાર્યું: 'આના કરતાં તો હું મારી બતકો પાસે પહોંચી જઈં તો સાફ.' આ બાળુ કિરોટાફે પણ વિચાર કર્યો: 'મારા-મેશા તો અહીં છે નહીં, હું શા માટે કુકરો પાસે જ ન જતો રહું? બંનેની ઇચ્છા પૂરી થઈ ને બંને એકબીજાને ન જ મળી શક્યાં.

અન્ના બીચારા કર્યા સુધી બંનેની ઇચ્છા પૂરી કર્યા કરે! એ કોઈક બીજા કામમાં રોકાઈ ગયા. પણ, પછી એમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો: 'એ કચારેય પણ પ્રેમીઓની ઇચ્છા તરફ ધ્યાન આપીને પોતાનો વખત નહોં ખર્ચાડે.'

★

લેટ

કંઈ

ખુશી તારી બધે જોઈથી મને બાકાત રાખીને, મને દીધી અમુલી લેટ તારી ચાદગીરીની.

જાહે જાહે જરૂર કંઈ તો નિમ્ન હોયે વસે છે! તેથી તો આ રુદન કરતાં નેણ મારાં હસે છે!

સૂકા મેવાની ઉત્પત્તિ પુરાણકાળથી હશે એમ ઇતિહાસ જોતાં લાગે છે, લેટિન ભાષાની દંતકથાઓમાં અંજીરનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયેલો છે. હિંદુ સાહિત્યમાં પણ અંજીરની નેધે ધણે રચણે લેવાયેલી છે. એટલે માનવસંસ્કૃતિના ઉદયકાળથી જ સૂકા મેવો જાણીતો હશે એવી કલ્પના કરવી અતુચિત નથી. હિરોડોટસના ગ્રંથમાં ઇરાનના લોકોને પહેલાં સાયરસના રાજ્યકાળમાં અંજીર જ્ઞાત નથી એમ એક ઉલ્લેખ પરથી જાણાય છે પણ સેવાન્ટ અને ઇજીપ્શનના પ્રદેશોમાં એ પરિચિત હશે એમ માનવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકોને તે કારિઆમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે અને હેલન સંસ્કૃતિ નાંચે તે એટલું બધું વિખ્યાત થયેલું કે તેની આપાત માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા હતા. ગ્રીક લોકોના ખોરાકમાં અંજીર એ મહત્વની વસ્તુ હતી. જહોર લોજન સેમારલોમાં અંજીર એક આગળ પડતી વાની તરીકે લોજનને શોભાવતું. પ્લિની (Pliny) નામના વિદ્વાને તેના અનેક પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અંજીરના વૃક્ષને ધણું પવિત્ર લેખવામાં આવતું હતું અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તેનો ઉપયોગ થતો. રોમ જેનાં નામ પરથી પડ્યું તે જોડકાં લાઈઓ રેગુલસ અને રોમમ જે વડેને ધાવેલા તેની ચુકાને ઢાંકતું એક અંજીરનું વૃક્ષ હતું એટલે અંજીરને અત્યંત શુભ અને પવિત્ર ગણવામાં આવતું.

બદામ માટે બાઈબલમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:--

‘પ્રભુ ફિરસ્તાને પૂછે છે:

‘તને શું દેખાઈ રહ્યું છે?’ ફિરસ્તો ઉત્તર આપે છે: ‘બદામના વૃક્ષનું હું થડ જોઈ રહ્યો છું.’ પ્રભુ બોલે છે, ‘તે’ ઠીક જોયું છે; હું તેનું સંજ્ઞન કરવા ત્વરાથી આસા દઈશ.’

જેરેમીઆહ (૧૧-૧૨)

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે સૂકા મેવો પુરાતન કાળથી માનવીને પરિચિત છે. જૂની દુનિયામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા પ્રદેશો

વિજ્ઞાનના એક અવધા અભ્યાસી અને ‘વિજ્ઞાનનાં વ્યાપક સ્વરૂપો’ એ પુસ્તકના લેખક આ લેખમાં સૂકા મેવા જેવા રોજીંદા વિષયને છણે છે. સૂકા મેવાનો આછો પરિચય આપતા એ લેખના પૂરક લેખ જેવો બીજો લેખ આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સ્પેનનો દીકલ્પ, દક્ષિણ ફ્રાન્સ, એશિયા માઈનોર, એશિયાઈ તુર્કિસ્તાન, ઉત્તર આફ્રિકા, હિંદ, દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા, અરબસ્તાન, મોરોક્કો, મલાયા, સિલોન, ચીન — ટૂંકમાં ઉપર તથા સમશીતોળી કટિનધ પર આવેલા પૃથ્વી-પરના પ્રદેશોમાં સૂકા મેવાનાં વૃક્ષો સારા પ્રમાણમાં થતાં. નવી દુનિયાની શોધ થયા પછી, સ્પેનના નાવિકો તથા દરિયાઈ સાહસખેડુઓ તેમજ ધર્મશુરુઓએ અમેરિકામાં સૂકા મેવાને દાખલ કર્યો હશે. અને અત્યારે તો અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો (યુ. એસ એ.)ના કેલિફોર્નિયાના રાજ્યમાં સૂકા મેવાના વૃક્ષો વિપુલ પ્રમાણમાં થાય છે. વિજ્ઞાનની અદ્યતન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી અમેરિકા જગતમાં સૂકા મેવાની પેદાશમાં મોખરાનું સ્થાન લઈ રહ્યું છે.

સૂકા મેવાના અર્થમાં કોઈ અસ્પષ્ટતા ન જોવી થાય તે વારતે આપણે સૌ પ્રથમ સૂકા મેવાની વ્યાખ્યા સમજી લઈએ. સૂકા મેવામાં આપણે બદામ, કાજુ, ચેસ્ટનટ, કોપર, પિસ્તા, અખરોટ, મગફળી તથા અંજીર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, વગેરે ગણીશું. ઉપરનાં નામો પરથી જાણી શકે આપણે એ પ્રકારનો સૂકા મેવો મળ્યો છે. એક તો, સખત કોચલાના ગર્ભમાં સમાયેલાં બદામ વર્ગનાં ફળો તથા ખીજાં અંજીર, દ્રાક્ષ વગેરે લીલાં ફળો જેમને સૂકવીને સૂકા મેવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વનસ્પતિ-વિજ્ઞાન (Botany)ની દૃષ્ટિએ પહેલો પ્રકાર સખત ઢાંકણાંથી પરિવર્તન થયેલા એકોષી ફળોનો છે. તેમનો ઉપયોગ ખોરાકમાં તથા ઉપયોગી બાદ તેના બનાવવામાં

અને કોઈક વાર અલંકારો તરીકે પણ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં એમને 'નટ્સ' (Nuts) કહે છે. ખીખ પ્રકારમાં, જે ફળ તરીકે મોળખાય છે તે તેમાં રહેલા પ્રાણીનો મોટો ભાગ કુદરતી અથવા કૃત્રિમ બાષ્પીભવનથી દૂર કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને 'ડિહાઈડ્રેશન' (Dehydration) કહેવાય છે. આવી આપણે સૂકા મેવાની બાષ્પી કરીને વિગતો પર ભિતરીયું.

બદામ (અં. Almonds; લેટિન : એમિગ્ડેલિસ કોમ્યુનિસ—Amygdalis Communis.)

જુલાઈથી ઓક્ટોબર સુધી વૃક્ષ પરથી બદામ ભિતારવામાં આવે છે. આ સમય ઝડપ પ્રદેશ (રથળ) તથા બદામની જાત ઉપર અવલંબે છે. પકવ ફળોને વૃક્ષ પરથી ઝાડીકુડીને નીચે પાડવામાં આવે છે અને જમીન પર પાથરેલી ચાદરોમાં તેમને એકઠાં કરવામાં આવે છે. આ વખતે તેમાં બેજ હોય છે. તેમને હલ્લર (Huller) નામના ચંત્રમાં લઈ જવામાં આવે છે. જ્યાં ઉપરતું કંઈક કાચલું નીકળી જાય છે. પછી ચારણીઓમાંથી ચાળીને બદામને કાચલમાંથી અલગ કરવામાં આવે છે અને છેલ્લે તેમને તડકામાં સૂકવવામાં આવે છે, જ્યારે વળ્યા વગર તે હાથથી લાગી શકે તેટલી ખરડ સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે તે બનાવર સૂકાઈ ગયેલી ગણાય છે. સૂકાવાની ક્રિયા 'જેટલી ઝડપી તેટલી વધુ સારી. કારણ કે જો આ ક્રિયા લાંબી ચાલે તો બદામ કાળા પડી જાય.

પછી તેમના ઉપર વિરાગવાની (બ્લેચિંગ : bleaching) ક્રિયા કરવામાં આવે છે. કારણ કે વેપારીઓને તે સુંદર પીળા રંગમાં પૂરી પાડવાની હોય છે. આ માટે પ્રથમ તો તેના ઉપર પાણીનો છંટકાવ કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ ૧૦ થી ૩૦ મિનીટ સુધી ગંધક (Sulphur) નો ધૂપ (સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ—Sulphur Dioxide) આપવામાં આવે છે. એક ટન બદામને માટે એક થી ત્રણ રતલ જેટલો ગંધક પૂરતો થઈ રહે છે. વધારે પડતી બ્લેચિંગની

ક્રિયાથી બદામ સફેદ પડી જાય છે અને સ્વાદમાં ચીકણી થઈ જાય છે. આ ક્રિયા પૂરી થયા પછી તેના કદ અને પ્રકાર મુજબ વર્ગીકરણ દ્વારા કરવામાં આવે છે. છેલ્લે તેમને કોથળામાં ભરવામાં આવે છે જેનું વજન ૮૦ થી ૧૩૦ રતલ સુધી હોય છે.

કાજુ (અં. Cashew Nuts લેટિન : Anacardium occidentale).

એને કાચા તેમજ જૂંતને ખાવામાં આવે છે. એ જલદી ખરાબ થઈ જાય છે એટલે પરદેશ મોકલવા માટે સીઝ કરેલાં ટિન વાપરનાં પડે છે. કાજુને સાચેજ ગરીબ લોકોની બદામ કહેવામાં આવે છે. હિંદ તેમજ હિંદની બહાર તે લોકોનું માનીવું છે. તેનું વતન વેસ્ટ ઇન્ડિઝ છે પણ હિંદમાં તે રત્નાગિરિ, કાતરા, ચુન્દુર, ગોદાવરી, વિઝાગપટ્ટમ, મલખાર, કોચીન, ત્રાવેલુકોર તથા ગોવામાં થાય છે. સમુદ્ર કિનારા પરના હુબરળ પ્રદેશોમાં તેનાં વૃક્ષો ઊગે છે. આપણા હિંદમાં તેનો આટલો બધો પાક હોવા છતાં પૂર્વ આફ્રિકા તથા કેન્યામાંથી તેની હિંદમાં આયાત કરવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં કાજુ તૈયાર કરવાના કારખાનાં ઊભાં કરવા માટે સારી તક છે. કોચીનમાં તો આવાં કારખાનાં છે પણ ખરાં અને ગ્રામપ્રદેશી વસતિને આ ઉદ્યોગમાં ઠીક ઠીક રાજ મળી રહે છે.

દ્રાક્ષ (અં Grapes & Raisins).

ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા પરના પ્રદેશો. રમના, બલુચિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન તથા અમેરિકામાં આવેલા કેલિફોર્નિયામાં અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં દ્રાક્ષ ખૂબ થાય છે. ખોરાકમાં તેનો ઉપયોગ અસંખ્ય વખતથી જાણીતો છે, તેમાં સર્કરા (Sugar)નું પ્રમાણ ધણું સારું છે. તેને સૂકવવાની એક રીત મુજબ ડાળા પર જ તેના ઝુમખાને તદ્દન સમાઈ જતાં સુધી રહેવા દેવામાં આવે છે. બીજી રીત એવી છે કે ઝુમખાને ડાળાથી સહેજ ઉદ આપવામાં આવે છે એટલે આપોઆપ તે સૂકાઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં તેને પૂરી સફાતા સુધી રાખવામાં આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તો પ્રથા

એવી છે કે દ્રાક્ષનાં ઝુમખાં કાપીને તેમને તડકે સૂકવવામાં આવે છે. વરસાદથી તે ખરાબ ન થાય એટલી દરકાર અલખત રાખવી પડે છે. પ્રતિકૂળ ઋતુમાં ખાસ બનાવેલી 'એચ્ચર'માં તેને -કૃત્રિમ ગરમીથી સૂકવવામાં આવે છે. 'મસ્કતી' અને 'સુલતાના' એવી બે જાતની દ્રાક્ષ થાય છે. મસ્કતી બી વાળી હોય છે, જ્યારે સુલતાના બી વગરની હોય છે.

એચ્ચરનટ (અં. Chestnut; લેટિન; *Castanea dentata*).

દક્ષિણ યુરોપ તથા મધ્ય અમેરિકામાં આ થાય છે. તે કાચી તથા જૂંછતે ખવાય છે. અને સ્વાદમાં અત્યંત મીઠી હોય છે.

કોપર (અં. Coconut; લેટિન; *Cocos Nucifera*).

ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ પરના દરિયા કિનારે આવેલા પ્રદેશોમાં નાળિયેરના ઝાડો ખૂબ જાગે છે. નાળિયેરમાંથી કોપરને કાઢી તેને ખમણી તેમાં ખાંડ તથા સહેજ મીઠું અને થોડું ગ્લિસેરિન ઉમેરી તેને હવા કાઢી નાખેલાં ડબ્બાઓમાં ભરવામાં આવે છે અને તે સ્વરૂપમાં દેશવિદેશ ચઢાવવામાં આવે છે. એક હજાર નાળિયેરમાંથી ૪૪૦ થી ૫૫૦ રતલ જેટલું કોપરું (પાણીનો ભાગ ૧૦ ટકા) મળે છે. કોપરામાંથી કોપરેલ (કોપરાનું તેલ) બનાવવાની સૌથી સહેલી છતાં ઉત્તમ પદ્ધતિ એ છે કે તાજાં કોપરને ખમણી તેના માવે ઉકળતા પાણીમાં નાખવો. આમ કરવાથી તેલ ઉપર આવશે. આ તેલને કડછા વડે નીતારી લેવામાં આવે છે અને કૂચા જે વધે છે તે દોરોના ખોરાકમાં ફેવરણ છે. આજે પણ આ પદ્ધતિ કોચીનમાં ચાલુ છે.

પિસ્તાં (અં. Pistachio; લેટિન *Pistacia Vera*).

પિસ્તાં ધણીવાર લીલી બદામ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેનું વતન સિરિયા છે. તેનું વૃક્ષ ૩૦ ફૂટ જેવું થાય છે. પિસ્તાં બહુ જ નાનાં ફળો હોય છે. વૃક્ષ પર તેના ઝુમખાં થાય છે. દરેક ફળ ઉપર

રતાશ પડતું પાતળું ચામડા જેવું અસ્તર હોય છે. તેની સુવાસ મધુર અને માદક હોય છે અને પૌર્વાત્ય પ્રદેશોના લોકો ખાવામાં તેનો સારો ઉપયોગ કરે છે. પૃથ્વી પરના ગરમ અને સૂકા પ્રદેશોની હવા તેને અનુકૂળ છે.

અંજીર (અં. Figs; લેટિન; *Ficus carica*)

જૂમધ્ય સમુદ્ર પરના પ્રદેશો, એશિયા માઇનોર, સિરિયા, સ્પેન, દક્ષિણ ફ્રાન્સ, હિંદ, એશિયાઈ તુર્કિસ્તાન તથા અમેરિકાના ઈલિફોર્નિયામાં અંજીર સારા થાય છે. તેનું ફળ બહુ પૌષ્ટિક છે. અને સૂકવણી કર્યા પછી લાંબા કાળ પર્થત તે રહી શકે છે. જ્યાં તે પાકે છે ત્યાંના લોકોના ખોરાકનો તે વિશિષ્ટ ભાગ બની રહ્યું છે.

ખજૂર (અં. Dates; લે. *Phoenix dactylifera*).

ખજૂરનું વૃક્ષ બહુ સુંદર હોય છે. તેની ઊંચાઈ ૬૦ થી ૮૦ ફૂટ જેટલી છે અને તેનું લિંગ એક જ હોય છે. એટલે તેનું ફળ ધારણ કરાવવા માટે કૃત્રિમ પદ્ધતિ વાપરવી પડે છે. સહરા તથા અરબસ્તાનના રણદ્વીપો (Oases) અને ઉત્તર આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશો, ઇરાન, ઇરાક, દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા, હિંદ તથા દક્ષિણ યુ. એસ. એ. અને મેક્સિકોમાં એ જાગે છે, એના પાંખાળા પાન એને સુંદર દૃશ્ય અર્પે છે. એનું ફળ લંબગોળ અને માંસલ હોય છે અને એનો ફળિયો ઊંડા ધરા વાળો હોય છે. એમાં એના વજનથી અર્ધા ભાગની શર્કરા હોય છે. ખજૂરમાંથી ફળિયા કાઢી, એને દબાવી એની પૂરી બનાવવામાં આવે છે અને એ સ્વરૂપમાં સ્વાદથી ખવાય છે.

મગફળી (અં. Peanuts; લેટિન *Arachis Hypogaea*).

મગફળી એ પૃથ્વી પરની મહત્વની પેદાશ છે. પૃથ્વી પરના ઉષ્ણ દેશોમાં તે થાય છે. જૂનો દુનિયામાંથી એ અમેરિકા જઈ ત્યાંના અગત્યનો પાક બની રહી છે. ઇતિહાસની આરસીમાં તેની ઉપયોગિતા ઇ. સ. ૧૮૭૬ પછી વિશેષ દેખાય છે. તેનું વાવેતર એપ્રિલની શરૂઆતથી મે માસની અધવચ સુધી

સ. આટ અશોકના વખતની આ નાની સરખી વાત છે. વાત નાની છે પણ અગત્યની છે. આથી મારે કહેવી છે અને તમારે સાંભળવી જોઈશે.

વસન્ત પૂર બહારમાં હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ફૂલોથી વૃક્ષો લચી ગયાં હતાં. સુગંધિત લહરીઓ ફૂંકાતી. વસન્તોત્સવથી લોકોનાં હૃદય પ્રકુલ હતાં.

એનું નામ હતું અભિજ્ઞતા. એ ક્યાં જન્મી હતી, એનાં માતા-પિતા કોણ હતાં, એનું કુલ કયું હતું, એનું ગામ ક્યાં હતું એની કોઈને ખબર નથી. અભિજ્ઞતાને પોતાને ખબર નહોતી. એણે માતા કે પિતાને જોયાં નહોતાં. મેળાઓમાં નાચતા કૂદતા ખેલ કરી જીવન યુગરતા લવાયાઓ ભેગી એ ઊછરી હતી. લવાયા સિવાય એણે બીજી દુનિયા જોઈ નહોતી અને બીજા કોઈને એને પરિચય નહોતો.

જ્યારે એ વીસ-આવીસ વરસની થઈ ત્યારે જેમ દલિલા અર્ધ ખીલતાં એને જોવાનું આપણને

કરવામાં આવે છે. હિંદમાં તેની વાર્ષિક પેદાશ ૪૦ લાખ ટન જેટલી ધારવામાં આવે છે અને એક કરોડ એકર જેટલી જમીન તેને માટે વપરાઈ છે.

અખરોટ (અંગ. Walnuts; લેટિન Juglans Regia).

ફ્રાંસ, ઇટાલી, ટુર્કિસ્તાન, ઇરાન, ચીન, હિંદ તથા સંયુક્ત અમેરિકાના દરેક રાજ્યમાં તે થાય છે. તેનું મૂળ વતન ઇરાન છે.

સૂકા મેવા સંખેડી આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેની જાણવણી મારે ક્યા ઉપાયો લેવામાં આવે છે તે પણ જાણવું અનિવાર્ય છે. કંતાનના કોયળામાં અથવા તો દેવદારની પેટીઓમાં અંદર કાચળ ચોઢી તેમને ભરવામાં આવે છે. જદામ, કાચુ, વગેરે પેંક કરતાં પહેલાં, વાસણને જંતુરહિત બનાવવામાં આવે છે. હવા લાગવાથી તે ખોરાં પણ થાય છે તે અટકાવવા તેમને નિર્વાત (અંગ. Vacuum) કરેલા ડબ્બાઓમાં ભરવામાં આવે છે. તેમનામાં વંદા પડતા હોવાથી ધણીવાર તેમના ઉપર વંદાની દાલ પાંખો

નગરજનોનાં દિલ ખેંહલાવવા જે યુગમાં ચિત્રપટો નકોતાં એ યુગની વારાંગનાની આ વાર્તા છે. સારાથે જનસમાજને ખેંહલાવનારી એ નારી પવિત્રતાની મૂર્તિ રહેતી. એવી જ એક વારાંગના જનસમુદાયને બદલે એક દિવસ ભગવાનને રીઝવી બેઠી.....અને.....

વારંવાર મન થાય છે તેમ એનું સૌન્દર્ય ખીલી ઊઠ્યું. બધા લવાયા એના તરફ આકર્ષાતા અને જ્યારે લોકોનાં મન રંજન કરવા એ નાચતી ત્યારે લવાયાઓની ઝોળી પાઈ પૈસાથી ભરાઈ જતી. બધા લવાયા એની ઉપર વધારે મમતા બતાવે એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં અભિજ્ઞતા દરેક પ્રત્યે સમભાવ બતાવતી. કોઈ લવાયો એની સાથે પ્યાર કરવા આવતો તો એને એ ધક્કો મારી કાઢી મૂકતી. એ

નજરે પડે છે. એથિલિન ઓક્સાઈડ Ethylene oxide અને અંગારવાયુનો ધૂપ આપવાથી જંતુના સ્પર્શથી તે મુક્ત રહે છે.

સૂકા મેવા બનાવવાની પદ્ધતિઓમાં આજે પણ તડકે સૂકવવાની પદ્ધતિ અગત્યની રહી છે.

બીજી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે જેમાં અઘતન સાધનો વડે ઝડપી રીતે સૂકવણી કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિઓ તડકે સૂકવવા કરતાં વધારાથી છે, કારણ કે—

(૧) વૈજ્ઞાનિક રીતે સૂકવેલાં ફળો પાણી ઉમેરતાં ફરી તાજાં ફળો જેવો જ રસ અને સ્વાદ પકડે છે.

(૨) વૈજ્ઞાનિક સૂકવણી વધારે સ્વચ્છ અને આરોગ્યપ્રદ સ્થિતિમાં કરવામાં આવે છે.

(૩) વૈજ્ઞાનિક સૂકવણીથી તેના ઉત્પાદન તેમજ ઉત્તમતા પર કાંચુ રાખી શકાય છે.

(૪) વૈજ્ઞાનિક સૂકવણીથી વિટામીન 'સી' વધુ પ્રમાણમાં ટકી રહે છે.

આમ કરતાં, તડકામાં સૂકવવાની પદ્ધતિ એટલી સરળ અને બિનખર્ચાળ છે કે તે ચાલુ રહેશે જ.

ટાળીમાં ખીજી પણ સ્ત્રીઓ હતી. આ બધી સ્ત્રીઓથી અભિજ્ઞતાની વર્તણૂક જુદી જ. એ હમેશાં નાહી-ધોઈ થોડો વખત વિચારમાં પડી જતી. બધા એની હેડતી કરતા પણ એ તરફ એનું ધ્યાન નહોતું જતું.

પૈસા ભેગા કરવાનો, ધરસંસાર માંડવાનો એવા વિચાર એને કદી ના આવે. એ હમેશાં નાચતી. લોકો ખુશ થતા. ખીજી ભવાયા સાથે નાચતા, ફેફના, ખેલ કરતા અને જે કંઈ મળે તેમાંથી તેઓ ખાતાં. આ પ્રમાણે જિંદગી જતી.

જ્યારે એના શરીરમાંથી યુવાનીની રેશન ચારે બાજુ ફેલાવા લાગી, જ્યારે નૃત્ય કરતાં એની આંખોના ચમકાર પ્રેક્ષકોના દિલને વીંધતા ત્યારે ભલભલા માણસો એની યુવાનીથી લલચાતા. પણ નૃત્ય પૂરું થતાં જાણે જગતથી એ પર ના હોય એમ કોઈની સાથે વાતચીત કર્યાં સિવાય પડદા પાછળ ચાલી જતી. નાની વયથી લોકોનાં મન રંજન કરવા એ નૃત્ય કરતી. એ નૃત્યમાં ઊંચી કળા કેટલી છે એની એને ખબર નહોતી. એ પોતે જ્યારે નાચતી ત્યારે મસ્ત થઈ નાચતી. એને નાચવા સિવાય જીવન વ્યવસાયનું ખીજું કોઈ કામ નહોતું આવડતું. જરૂર પણ નહોતી પડી. એને ખીજું કોઈ જાતનું જ્ઞાન પણ નહોતું. એ નહોતી લખી શકતી કે નહોતી વાંચી શકતી. એ ગાતી થોડાં સામાન્ય ગીત. આ પ્રમાણે એકધારી જીવનની સરિતા વહેતી હતી.

પણ એક દિવસ એના જીવનમાં એક અતેરો પહોટો આવ્યો. નાના શહેરમાં ભવાયાઓની ટાળીએ પડાવ નાખ્યો છે. એમની ગમ્મત, નાચ ગાનથી લોકો ખુશ છે અને આથી ભવાયાની કમાણી ઠીક ઠીક વધી ગઈ છે.

રાત્રે નૃત્ય કરી થાકી જતી અભિજ્ઞતા હમેશાં સવારે મોડી ઊઠતી. આજે એકાએક એ જાગી ઊઠી. સવારની આહ્વાદક લહરીઓ મનને આનંદથી ભરી દેતી. સૂર્યનો પ્રકાશ હજી પૃથ્વી ઉપર આવ્યો નથી, પણ ઉષાના ગુલાબી ગાલની લાલીથી પૂર્વ દિશામાં

રંગ ખીલ્યો છે. આવા એક પ્રભાતે અભિજ્ઞતા ઊઠીને એના ફાટ્યા તૂટ્યા તંબુની બહાર નીકળી.

દૂરથી આવતા સ્ત્રીઓના ટાળાને એ જોઈ રહી. એ સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર ભગવાં કપડાં હતાં. નટક આવતાં એણે જોયું કે બધી સ્ત્રીઓ સાધ્વીઓ છે. યંત્રવત્ એ સ્ત્રીઓ પાછળ પાછળ ચાલી.

નવનોમાંથી અમી ઝરતી ભગવાન શુદ્ધની વિશાળ મૂર્તિ મંદિરને શોભાવે છે. એમના હાથમાંથી જ્ઞાન અને આશિષની જગતને ભીંજારતી સરિતા વહે છે. એમના ઓઘ ઉપર કરુણાભર્યું પ્રીતભર્યું સ્મિત મંદિરને અતિ પવિત્ર બતાવે છે. આખા ચહેરા ઉપર એવો ભાવ વ્યક્ત થયો છે કે જાણે યુગાન્તરે સુધી જીવદયા અને ધર્મનો સાચો રાહ માનવજાતને એ બતાવશે.

સાધ્વીઓ સાથે અભિજ્ઞતા મંદિરમાં પ્રવેશી. મંદિરમાં અંધારું હોવાથી એ ભગવાન શુદ્ધને જોઈ શકી નહિ. પણ ધીરે ધીરે બહાર ભગવાન સૂર્યદેવે જેમ જેમ એમનો હાથ ફેરવી વિશ્વને તેજોમય બનાવવા માંડ્યું તેમ તેમ મંદિરમાંના ભગવાન શુદ્ધનું દૈવી પુનિત સ્મિત અભિજ્ઞતાએ જોયું.

બધી સાધ્વી સ્ત્રીઓએ ભગવાનની સ્તુતિનાં સ્તોત્ર ગાવાં શરૂ કર્યાં. પણ અભિજ્ઞતા પાસે નહોતું જ્ઞાન કે નહોતી ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાની આવડન. એણે ભાગ્યે જ મંદિરમાં કદી પ્રવેશ કર્યો હોય. બે યુવાન સાધ્વીઓ ઊભી થઈ. એમણે અદ્ભુત એવું નૃત્ય કર્યું. અભિજ્ઞતા જોઈ જ રહી : ‘આટલું સરસ નૃત્ય ! ભગવાન પાસે !’ એ નિરાશ થઈ ગઈ. એને જીવન વ્યર્થ લાગ્યું. એ પોતે રસ્તામાં રખડતી, ભીખ માગતી, લોકોનાં મન રંજન કરવા નાચતી એક સામાન્ય સ્ત્રી કર્યાં અને ભગવાનના મંદિરને દલાથી ભરી દેતી, જગતનો ત્યાગ કરી કલાની કલગી જેવી આ બે સંપૂર્ણ યુવાની પ્રાપ્ત કરેલી નર્તકીઓ કર્યાં ! એની આંખોમાંથી બે આંસુ સરી પડ્યાં.

ભગવાન પાસે નૃત્ય કરવાનો કેવો આનંદ આવે !
પણ એને ક્યાં કાંઈ આવડે છે ! આ સ્ત્રીઓ
એમના ભગવાં કપડાંમાં પણ કેવું અજમ નૃત્ય કરે
છે ! કેટલી કલામય એમની ઢબ છે. જ્યારે હું તો
ધુધરા પહેરી ઝુમ ઝુમ કરી વાતાવરણને ભરી દઉં
છું છતાં આવી કલા કદી મેં વ્યક્ત કરી નથી !

બધી સાધ્વીઓ પ્રાર્થના પૂરી થતાં મંદિર
છોડી થોડે દૂર આવેલા મઠ લાણી ચાલી. લોકો
દર્શન માટે એક પછી એક આવવા લાગ્યા પણ
અભિજ્ઞતા હજી પણ પ્રાર્થનામાં લીન મંદિરમાં જ
ઊભી છે.

જ્યારે એ પાછી ફરી ત્યારે બધા ભવાયા એની
ચારેય બાજુ ફરી વળ્યા : ‘અભિજ્ઞતા આજે સવારે
વહેલી તું ક્યાં ગઈ હતી ? શું હતું ? કેમ તારું મોં
આવું ઉદાસીન થઈ ગયું છે ?’ આ પ્રમાણે અનેક
પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા અભિજ્ઞતા મૌન બની ખેંચી
રહી. એણે કોઈ જાતનો ઉત્તર ના આપ્યો. આથી
બધા ભવાયા વિધવિધ કષ્ટનાઓ કરવા લાગ્યા.
પણ એની કોઈ ચિન્તા જ ના હોય એમ અભિજ્ઞતા
ઝંડા ચિન્તનમાં પડી વિચારવા લાગી.

આજે અભિજ્ઞતાએ બપોરે નહિ જેવું ખાધું.
બધાએ બહુ આમ્રહ ક્યોં પણ એને બૂખ જ નહોતી.
એને જગત છોડી ભેષ લાંબેલી પેથી યુવાન સાધ્વીઓ
વારંવાર યાદ આવી. સાધુજીવન વિષે એને કંઈ
ખબર નહોતી. એ એટલું જાણતી હતી કે ભગવાન
જીવના નામનો ભેષ લઈ આ સાધુ અને સાધ્વીઓ
રાતદિવસ મહેનત કરતાં હતાં. નહિ જેવું ખાધા
પછી ફરી એ મંદિર તરફ ગઈ. બધા ભવાયા
પાગલ બનેલી અભિજ્ઞતાની વિચિત્રતા, વિષે વિમા-
સણમાં પડી ગયા.

બધાની માગણીને અણકાર્યા સિવાય એ મંદિરમાં
ચાલી ગઈ. હજી મંદિરને પૂરેપૂરું શોભાવ્યું નહોતું.
હજી અનેક મૂર્તિઓ ઘસાતી હતી. અનેક શિશ્વીઓ

તન, મન અને આત્મા રેડી એ આરસમાં પ્રાણ
પૂગતા હતા એમને નહોતો જોઈ તો વૈભવ કે નહોતી
જોઈતી મિલકત. એમનું ચિત્ર હવું મંદિરમાં માનવ-
તાનો વાસ કરે, ભગવાન જીવનું સદન કલાકાર
બને, જેને જોઈ માણસ હંમેશા યાદ કરે કે, તે માણસ
છે, પણ નથી. એનામાં આવેલા પશુસ્વભાવને એ
હમેશાં કચડી પ્રભુતા લાણી પ્રત્યેક ક્ષણે આગળ અને
આગળ વધે—એવું અલૌકિક સર્જન કરવાનું. એ
બધા અંતર્મુખ બની અદ્ભુત આનંદમાં રાચતાં હતાં.
અભિજ્ઞતા એ શિશ્વીઓને જોઈ રહી. એણે
નિસારો નાખ્યો પ્રભુતા મંદિરમાં એ નહોતી નૃત્ય
કરી શકતી કે નહોતી કોઈ મૂર્તિ ધડી શકતી.

પણ આ બધા ચિત્રકારો ! શું વિચારી રહ્યા
છે ! છુમ્મટમાં ભગવાનનું જીવન અને કથન ચિત્રો
દારા ઉતારવું છે. કઈ દિશામાં ક્યું ચિત્ર કેવી રીતે
ચીતરવું એની ચિંતામાં બધા વિચારમાં પડી ગયા.
અભિજ્ઞતા પાગલ જેવા લાગતા એ કલાકારોને જોઈ
રહી. એણે કુન્યેવી માણસોની પિપાસુ આંખો જોઈ
હતી. પણ આ કલાકારોની આંખોમાં કંઈ અવજૂનીય
હવું જે એણે જગતના સામાન્ય માણસોમાં નહોતું
જોયું.

એ ચિત્રકારોને જોઈ અભિજ્ઞતા વધુ શોકમગ્ન
બની. પણ પેલા ભગવાનની સ્તુતિનાં ગીત લખતા
કવિઓ ! એમના મુન્દર ચહેરા જોઈ અભિજ્ઞતાને
કવિ બની ભગવાનની સ્તુતિનાં ગીત લલકારવાનું
દિવ થયું. પણ એની પાસે ભાવા ક્યાં હતી ! ભગ-
વાનની સ્તુતિનાં ગીતો સાંભળી એની આંખોમાં
અમૃત ઊભરાયું.

આકાશમાં અગણિત તારાઓ ચમકારા કરતા
હતા. દૂર દૂરથી શહેરમાં ઊભરાતો ઘોઘાટ જગતને
આવરી લેતો. જગત નિશાની હાંફારી ગોદમાં સવા
માટે તૈયારી કરતું. આજે અભિજ્ઞતામાં મોડું પરિ-
વર્તન થયું. પણ એના આત્મા સિવાય બીજું એ
પરિવર્તન જાણનાર માનવ કોણ હવું !

અભિજ્ઞતાએ નૃત્ય શરૂ કર્યું. પણ હંમેશ માફક આજે એનું નૃત્ય જનતાને રીઝવવા થતું નથી. આજે કાંઈ અટીક મૂર્તિને રીઝવવા એ અધાગ પરિશ્રમ લઈ નૃત્ય કરી રહી છે. લોકો પાગલ જેવી નૃત્ય કરી રહેલી અભિજ્ઞતાને જોઈ રહ્યા. બધા ભવાયા અભિજ્ઞતાને ઠપકો આપવા લાગ્યા : ‘લોકોને રીઝવવાને બદલે આ શું કરી રહી છે ? ગાડી થઈ છે કે શું ?’ પણ અંતર્મુખ બનેલી અભિજ્ઞતા કાંઈ સાંભળતી જ નથી.

અરે પણ પેલું ટોણું કોણ છે ? એ તો ભગવાન શુદ્ધતા મંદિરથી પ્રાર્થના કરવા જતી સાધ્વીઓ છે. અભિજ્ઞતાએ નૃત્ય કરતાં કરતાં સાધ્વીઓને જોઈ એકાએક નૃત્ય બંધ કરી એ સાધ્વીઓના ટોળા પાછળ દોડી : ‘મને સાથે લઈ જાઓ, મને સાથે લઈ જાઓ.’ તો પોકાર એના અંતરમાં ઊઠ્યો. પણ ભવાયા અને ખીજા માણસોએ અભિજ્ઞતાને પકડી પાછી આણી. એ મૂર્છિત બની ગઈ. એના શરીરમાં તાવ હતો.

આખી રાત એના શરીરમાં તાવ રહ્યો. પણ પ્રભાત થતા પહેલાં તો એ જાગી ઊઠી. એનામાં કાંઈ અજ્ઞાન શક્તિ આવી ગઈ. એ નાહી ધોઈ કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ગઈ.

સાધ્વીઓનું ટોણું ભગવાનના મંદિર તરફ જતું હતું. અભિજ્ઞતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. મંદિરમાં નયનમાંથી અમૃત વરસાવતા ભગવાન શુદ્ધ જાણે અભિજ્ઞતાને જોઈ આનંદ પામ્યા હોય તેમ ભગવાનના સુખાવિંદ ઉપર રિમતની સહેજ આછી રેખા પ્રસરી. સાધ્વીઓએ પ્રાર્થના શરૂ કરી. અભિજ્ઞતાને એ પ્રાર્થના સમજાઈ નહિ છતાં એના આત્મા ભક્તિભાવથી ભીંજાઈ ગયો. સાધ્વીઓનું કલામય નૃત્ય શરૂ થયું. અભિજ્ઞતા અનિમેષ નયને એ નૃત્યને અને ભગવાનની મૂર્તિને જોઈ રહી.

ત્યારે અભિજ્ઞતા પાછી એના તંબૂમાં આવી ત્યારે એનું શરીર તાવથી ધીકતું હતું, બધા ભવાયા

અભિજ્ઞતાની બગડેલી તબીયતથી ચિંતાગુર બની ખિમાર અભિજ્ઞતાને લઈ તેજો શહેર છોડી ચાલ્યા ગયા, નાના ગામમાં તેમણે ખેલ શરૂ કર્યો. પણ એ શહેર છોડતાં અભિજ્ઞતાની તનિયત વધુ ખરાબ થઈ. એ કાંઈ ખાઈ શકતી નહિ. એનું શરીર તદ્દન છાશું અને હાડપિંજર જેવું દિવસે દિવસે થતું ચાલ્યું. બધા ભવાયા નિરાશ થઈ ગયા. વૈદની દવાથી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એમને અભિજ્ઞતાને સારી કરવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિષ્ફળ.

છતાં હમેશાં સરાસર અભિજ્ઞતા નૃત્ય કરવા પ્રયત્ન કરતી. ભવાયા એની નાનુકે પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કરી બળજેરી કરી એને સુવાડી દેતા.

‘વૈદરાજ, કાંઈ આશા નથી ?’ આજે ભવાયાની ટોળાના ઉપરીએ શહેરમાંથી પ્રખ્યાત વૈદને બોલાવ્યો હતો. નિષ્પ્રાણ લાગતી અભિજ્ઞતાની નાડી જોઈ વૈદે કહ્યું કે ભાગ્યે જ એકાદ દિવસ જીવે.

સાંજે બધા નિરાશ થઈ અભિજ્ઞતાની પથારી પાસે બેઠા હતા. અભિજ્ઞતાની જીવનવીણા ધીરે ધીરે ગૂંજતી હતી. રાતના અગિયાર વાગ્યે બધા મઈ ગયા. એકાએક અભિજ્ઞતા ઊઠી.

અભિજ્ઞતાનું શરીર પ્રેત જેવું લાગે. એની આંખો તદ્દન ઊંડી અને બિદામણી થઈ ગઈ હતી. એ ૧૧ પગ જાણે લાકડાના ના બન્યા હોય તેમ એમાં માંસ નહોતું. એ ઉતાવળી ઉતાવળી શહેર તરફ જતી હતી. કાંઈ અટીક પ્રેરણા એને બોલાવતી હતી. એનામાં એ અદ્ભુત શક્તિ ક્યાંથી આવી તે કોણ કહી શકશે ! આપણે માનવો એ ગદન શક્તિનો કોયડો ઉઠેલ ત્રાસોથી મથીએ છીએ છતાં ક્યારે એનો બેઠ પામીશું તે કોણ જાણે છે ?

અંધારી રાતે એકલી દુર્બલ છાશું અભિજ્ઞતા ચાલી જાય છે. આજે એની સોદાગરી રાત છે. આજે એને એના દેવ રીઝવવા છે. આજે એને પ્રાણનું સમર્પણ કરીને પણ અમૃત પીવું છે. એ સીધી ગાલી જાય છે. આશ્વાસના તારાઓ છૂરા છૂરા ચાલે છે

છે, આ કોણુ જાય છે? ક્યાં જાય છે? શા માટે જાય છે? ખરેલાં સૂકાં પછો પૂછે છે: 'શી તખત્તા જાગી છે આ જનારના ઉરમાં? જીવનનો કયો અભિસાર ઉદ્ભવ્યો છે આજે?'

અભિજ્ઞતા સીધી જગવાન છુદ્ધતા મદિરમાં ગઈ. સાધ્વીઓના આવવાનો વખત થયો હતો. પણ આજે તો એ જગતને જુદી કોઈ ગહન કુનિયામાં ફરતી હતી નહોતું આજે એને એના શરીરનું જાન કે નહોતું એને જગતનું જાન. મદિરમાં પ્રવેશી તેણે શરીર ઉપર પહેરેલી સાડી કાઢી નાખી એનું જીર્ણ અને ખાધા પીધા નિવાય સૂકાઈ ગયેલું શરીર જાણે હાડકોનો માળો ના હોય તેમ લાગ્યું મદિરની દિવાલો આ જીવતા હાડપિંજરને જોઈ વિમાસણમાં પડી ગઈ. જગવાન છુદ્ધતા મૃતિ પાસે બળતો એક દીવક એમના સુખારવિંદને અજવાળતો હતો. એ નેત્રોમાંથી એ જ અદ્ભુત અમૃત જગતને પાવા વહેતું હતું. એ સુખારવિંદ ઉપર એ જ મધુર સ્મિત છવાયું હતું. એ હસ્તકમલમાંથી એ જ આશિષ જગતના કલ્યાણાર્થે ઝરતી હતી. અભિજ્ઞતા અર્ધનેત્ર બીડી જગવાન પાસે ઊભી રહી, ધીરે ધીરે એના મૃતપ્રાણ દેહમાં શક્તિનો સંચાર થવા લાગ્યો. એણે નૃત્ય શરૂ કર્યું. એમાં નહોતી સાધ્વીઓની અવજનીય કળા કે નહોતી ઉચ્ચભાવ વ્યક્ત કરતી સુંદરતા. એમાં હતી નરી કુરુપતા. એના હાડકાં જેવા શરીરના નૃત્યથી આજુ મદિર કદરૂપે લાગે. આજુબાજુમાં ઊભેલી સૌન્દર્યની પ્રતિમા સમી મૃતિએ જાણે આવા સામાન્ય નાયથી શરમાતી ના હોય એમ અંધારામાં ઊભી હતી.

થોડી વારમાં સાધ્વીઓનું ટાળું આવ્યું. નાયતા હાડપિંજરને જોઈ બધાંના હૃદયમાં ભય અને આશ્ચર્ય થયું પણ ક્ષણેક વાર પછો ખબર પડી કે આ તો કોઈ સ્ત્રી નાચે છે. એના નૃત્યમાં કોઈ કળા નહોતી. જેમ લોકોને રીઝાવવા એ જે હાવભાવ કરતી હતી તેમ જગવાન પાસે એ જ ભાવથી નાયતી હતી બધી સાધ્વીઓના હૃદયમાં અરેરાડી ઉત્પન્ન થઈ:

'જગવાન છુદ્ધ પાસે આવા હવકટ ભાવ! એમના હૃદયમાં પોકાર ઊઠ્યો. 'આત્રી જાનનો નાચ કરતાં શરમ આવે છે! જુઓ ખભા કેવા ઊંચા ફરે છે એને મોતો મરણ કેવો ગલીય છે. અરર, મદિરે અપવિત્ર બનાવ્યું! ' આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય અને કુખમાં ગરકાવ થયેલી સાધ્વીઓ ખોલી ગઈ.

કેટલીક સાધ્વીઓ પરિવ્રાજકોને બેધારી લાવી ઉપા પૂર્વમાં નૃત્ય કરતી પક્ષીઓનાં ગીતથી મદિરનો બગીચો ગાજી ઊઠ્યો મદિરની દિવાલો અભિજ્ઞતાના નૃત્ય સાથે તાલ પૂગવતી હતી, પરિવ્રાજકો આ પાગલ સ્ત્રીનું અધમ નૃત્ય જોઈ આદ્ય પોકારી ઊઠ્યો. 'જગવાનના મદિરમાં આવું નૃત્ય! કલાહીન પવિત્ર-હીન, ઉચ્ચ ભાવોહીન!' મારીને બહાર કાઢો.' અહિંસાના ઉપાસકો પડીબર દિસક બની ગયા.

બધા સાથે ઊભા થયા. મરતાન થઈ નૃત્ય કરતી અભિજ્ઞતાને બહાર નીકળવા કહેવા લાગ્યા. પણ કોણુ સાંભળે! બધાએ પકડીને બહાર કાઢવા ધમકી આપી પણ અભિજ્ઞતા તો એના નૃત્યમાં તન્મય બની હતી. એ તો જગવાન સાથે આત્માનું એકત્વ સાધી રહી હતી. એને પાર્થિવ તત્ત્વો સાથે કંઈ સંબંધ નથી.

ન્યારે બધાએ જાણ્યું કે આ હાડપિંજર કોઈનું કંઈ માને તેમ નથી. ત્યારે બધાએ અભિજ્ઞતાને પકડવા યત્ન કર્યો પણ એ તો નાચ્યા જ કરે છે. ન્યારે બધા એને વિંટળાઈ વળ્યા અને એના નૃત્યને રૂંધી રહ્યા ત્યારે એ મૂર્છિત બની ગઈ પડી બધાએ એને ઊંચકી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ શું! આ શું?

જગવાન પોતે હસતા હુમળે અભિજ્ઞતા ઉપર એમનો કોમળ હસ્ત ફેરવી રહ્યા હતા. એમના નયનોના અમૃતથી અભિજ્ઞતાના નિહામણા થઈ ગયેલા ચહેરા ઉપર અદ્ભુત આનંદ પથરાયો. પરિવ્રાજકો અને વ્રાત્તિકો આશ્ચર્ય પામી દૂર ખસી ગયા. અભિજ્ઞતાએ એક ક્ષણ માટે નયન ખોલ્યાં. હસતા

આ મામલો કોલેજમાં લખ્યો એક વિદ્યાર્થી સાથે રહેલા શ્રમ શિબિરમાં ગયો હતો. તેનું નામ ક્રાંતિલાલ. હું એ ગામમાં ગયો એ પહેલાં તે આવીસેક દિવસથી પરત આવ્યો હતો. આપણા વિદ્યાર્થીઓ શ્રમનું મહત્વ સમજે, શ્રમ પ્રત્યેની યુગ જોડી થાય, શ્રમ કરતા થાય એ માટે આવા શિબિરો વધુમાં વધુ યોગ્ય એ નક્કી છે. મારા ગામડાના અનુભવમાં એક વાત ખાસ જોવા મળી છે કે આજનો વિદ્યાર્થી શ્રમથી દૂર ભાગે છે. તે કામ કરવામાં નાનપ સમજે છે. તેના માઆપ, ભાઈબેન સૌ કોઈ ખેતીનું કામ કરે. પણ તે તો મહેમાનની પેઠે ઘરમાં ખેતી રહે કે ગામમાં આંટા મારે. જાણે લખવા ગયો એટલે પદઠાઈ ગયો ખેડૂતાના છોકરાઓને બધારે ખેતીથી દૂર ભાગતા જોઈ છે. ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. આ તે કેવી કેળવણી કે વિદ્યાર્થીને કામથી દૂર ભગાડે! ભણેલો શરીરશ્રમને દલકું કામ ગણે છે. ભણે તે તો પંખા નીચે, ટેબલ પર કદમ ચલાવવા તે યોગ્ય છે એમ ગણે છે. તે ખેડૂત, કારીગર કે ખીલું કંઈ પણ થવા કરતાં કારકુન થવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આ માનસથી ગામડાને પારાવાર નુકશાન થયું છે. જેના ધેર ખેતીનું સાધન છે, જમીન છે, રળી ખાવા માટેની પૂરી તક છે તે પણ ગામડું ઝોડી, ખેતી છોડી શહેરમાં કારકુની કરવા આવી જાય છે. ગામમાં ભાગ્યે જ કોઈ ભણેલો નજરે પડે છે. એટલે મને તો યપા કરે કે આપણી શાળા કોલેજોમાં શ્રમ પ્રત્યેની યુગ જોડી થાય તેનું વાતાવરણ સરજવું જોઈએ. ધરમળથી કેળવણીમાં પરિવર્તન કરવું જોઈએ. પાયાની કેળવણીએ શ્રમનું

મહત્વ સ્વીકાર્યું છે. એ રીતે સર્વત્ર કેળવણી અપાય ત્યારે ખરી. પણ ત્યાં સુધી આવાં શ્રમ શિબિરો યોજના રહે તે પણ આવશ્યક છે. એટલે પેલા ભાઈ ક્રાંતિલાલને મળ્યો ત્યારે તેમની સાથે શ્રમ શિબિરના કાર્યની વાતો વિગતથી સંભળી. વિદ્યાર્થીઓએ ગામડોડાના સદકારથી રહેતા જનારો હતો કેટલાકે તળાવ ખોદ્યું હતું. જ્યાં વિસ્તારમાં નિયમિત રીતે વિદ્યાર્થીઓએ કારીરિક કામ કર્યું હતું.

પણ એ ક્રાંતિલાલના આપણે રાતના જે ફરિયાદ કરી એથી તો હું ચોંકી ઊઠ્યો. હું મારા ઉતારે જોઈ જોઈ રેંટિયો કાંતતો હતો ત્યાં ક્રાંતિના આપા આવ્યા. એ કહે,

‘સેવકરામ! અમારા આ ક્રાંતિને એ શબ્દો કહો. ‘અને મેં તેમની સાથે જોયું એટલે કહ્યું: ‘એ આજો દાંડો ઝીંધ્યા કરે છે. અત્યારે અમે ખાતર ભરીએ છીએ. ધરનાં બધાં ખાતર માડમાં નાખીએ છીએ. ખેતરમાં જઈ પૂગ કરીએ છીએ. નાનો છે તમે ઉડેડો ખોદે છે ને બોચિયાં ઉપાડે છે. પણ આ ભણેલો અરતો નથી. એ તમારા જેવાનો મંડળીમાં...શું કહેવાય છે એને...’

‘શ્રમ શિબિર...’

‘હા, એ તમારા શ્રમશિબિરમાં મારીનાં તમારાં ઉપાડે, ડોડાળી લઈને તળાવ ખોદે...ત્યાં જાદુ કામ કરે...તો અહીં ધરનું કામ કેમ કરવો નથી! કદું હું તો સંભળાવે છે કે મારાથી એ કામ નહિ થાય. સેવકરામ! આ તો જુઓ! ખાતર બરવાડું કામ મારાથી થાય, તેની બાંધી થાય, તેનાં બાઈ ખેતરમાં

ભજવાતનાં દર્શન કરી એ ઝોંડા કાતરી ગયેલાં નવન ભજવાને દીધેલું અમૃત જગતને પાકું આપનાં મહેરને માટે બીડાઈ ગયાં.

જપા સાધુઓ અને સાધ્વીઓ આ નિર્વાણ પામેલી સોના દેદને વીંટાઈ વળ્યાં. બધાને ત્યારે જ અજર

પડી કે એ હતી મૂર્તિમંત કલિન! એ હતી અનિવ્રતીત! આજે એ ગઈરનાં ખરેખરનાં એક દાસપિન્દરને નૃત્ય કરતું લેલો નૃત્યે છે! કમલાન ભુદની છાંયું મધેલી મૂર્તિમાંથી આજે એક નવો પ્રકારો કાઢી એ દાસપિન્દર ઉપર તેજ ખાધે છે.

થાય અને તેનાથી કેમ ન થાય ! ધરમાં સૌના કરતાં મોટા છે પણ પાણીનો લોટાય ભરતો નથી. 'અને મોં કટાણું કરીને તેમણે ફળફળતો ઉદ્ધાર કાઢ્યો : 'સેવકરામ ! મને તો યાચ છે કે લણવા મુકીને મેં તો છોડ્યો ખોયો !'

હું આ દુઃખયેલા બાપને કયા શબ્દોમાં આશ્વાસન આપું ! પંદર દિવસ સુધી તો શ્રમશિમિરમાં જઈ આવેલા કાંતિને પણ શુ કહું ! એ તે શ્રમ કરવા ગયો હતો કે શ્રમનું પ્રદર્શન કરવા !

[૨]

હું જે ગામમાં જઈ છું ત્યાં સઘામાં તો નહિ પણ મંદિરમાં કે ધર્મશાળામાં કે ન્યાં બિતર્યો લોહ ત્યાં હું લોકો સાથે દિવ ખોલીને વાત કરું છું. ગામના પ્રશ્નો ચર્ચુ છું. કાર્મની તકરાર હોય તો વચ્ચે રહી સમાધાન કરાવી આપુ છું. ગામનું કામ રખડી ગયું હોય તો સરકારમાં જઈ, ધક્કો ખાઈને પણ ઠીક કરાવી આપું છું. આ કારણે લોકો મને તેમનો રણે છે, એથી તો કેઈ પણ બેટી ન્ય ને મને તેમના સામ આવવાનો આગ્રહ કર છે આ રીતે રણુછાડભાઈના આગ્રહથી તેમના ગામમાં આવ્યો હતો.

રણુછાડ ખેતી કરે છે. લૌકિક માણસ છે. તેમનો દીકરો લણે છે. ગામમાં તે સમજી માણસ તરીકે ઓળખાય છે. તેમના મેડા પર અમે મેડા હતા. હું તો મારી રીત પ્રમાણે મંદિરમાં જ બિતરત. પણ રણુછાડભાઈ મારો ચેલો ઉપાડીને તેમના ઘેર લઈ આવ્યા. વાળુ કરીને વાસના બધા આવ્યા હતા. લોકો સરકારને, અમલદારોને ગાળો દેતા હતા. લાંચ રૂસ્વત, ચોરી, લૂંટફાટ જરીયે ઓછી થઈ નથી તેનાં દુઃખ રડતા હતા. કદાચ અમારી આ વાત લાંબી ચાલત. પણ એક જણાએ કહેલું.

'સેવકરામ ! ગામમાં રામલીલા આવી છે. આજે તો રાજ દરિશ્વંદ્રનો ખેલ છે. ચાલો તમને પણ 'મઝા આવશે.'

મને તો લવાઈ કે રામલીલામાં રસ રહ્યો નથી. એ લોકો પેટ ભરવા ગામડાની જનતાને ભરમાવે છે. ચડાવે છે. એ મારાથી જોવાતું પણ ન હતું. પણ રણુછાડભાઈએ જ આગ્રહ કર્યો.

'ખરી વાત છે સેવકરામ. અહીં 'એકલા બેસી રહેશે તેના કરતાં ચાલો ને ગામ વચ્ચે અમારા ગામડાગામનું નાટક તો જુઓ...'

અને ચાલો ને આ રામલીલાવાળા લોકોને લૂંટવા કેવી લીલા કરે છે તે તો જોવા મળશે. એમ મનને મનાવી હું ગામ વચ્ચે ગયો. અમે ગયા ત્યારે તો ખેલ શરૂ થઈ ગયો હતો.

રોહિતને સર્પ ડસી ન્ય છે. તેને બાળવા માટે તારામતી રમશાનમાં લાવે છે. પણ લાકડાં વગર રોહિતને બાળવો કેવી રીતે ! એટલે નાટક બંધ રાખી રામલીલાના માલિકે ગામ લોકો સમક્ષ રેલ નાખી 'રોહિતને બાળવા લાકડાં જોઈએ છે. સળગતો, આ ધર્મનું કામ છે. તમે શક્તિ પ્રમાણે સની તારામતીને લાકડાના પૈસા આપો.' પૈસો તો મોઢા શબ્દોમાં લોકોને સંજોધ્યે જતો હતો. લોકોમાં રહેલો અંધ શ્રદ્ધાને ઉજ્જરતો હતો. ધર્મની વાત આવે છે ત્યાં લોકો ગાંડા બની ન્ય છે. તેમને કંઈ માન રહેતું નથી. એથી તો પેલો 'આ તો ધર્મનું કામ છે..... તમારા ગામમાંથી રાજ દરિશ્વંદ્રના પુત્રને બાળવા નાં લાકડાં પણ નહિ મળે !' આવી વાત કરે પછી ગામ લોકો બેસી રહે ! એક જણુ બોલ્યો. બીજા બોલ્યો. કોઈએ પોંચ લખાવ્યા. બીજાએ દસ લખાવ્યા. અને પછી તો ચડસા ચડસી પર આવ્યા. મારી નવાઈ વચ્ચે રણુછાડભાઈએ પચીસ લખાવી દીધા. હું તો ચાલો બનીને તાકી રહ્યો.

મેં સાંભળ્યું હતું કે બે દિવસ પહેલાં સતી દ્રૌપદીનો ખેલ હતો. ત્યારે સનીને ચીર પૂરવા માટે ગામની વહુઓ ગળાળામાંથી નવા નવા સાડલા લઈને આવી હતી. રણુછાડભાઈની વહુએ નવો ને નવો ભરત ભરેલો સાડલો આપી દીધો હતો. એ

‘જશો ના, જશો ના’ કહી કાને યાચે બ્યર્થ આ કન્દન ?

ક્યાં છે એ બન્ધન

સસીમને જે અસીમ કરે ?

સંસાર જનનારનું પૂર, તીવ્રવેગે જાયે પરપારે,
આ પારનું સર્વ કાંઈ સમેટીને નિઃશેષે વહાવે;
રડાવે હસાવે.

અસ્થિર સત્તાનું રૂપ ખીલે અને ખરે.

‘નહિ નહિ’ એ જ વાણી ફેનાયિત મુખરિત થાયે

મહાકાલ સમુદ્રની પરે

એ જ સ્વરે

રુદ્રનો ડમ્બરુધન બન્ધે

અસીમ અમ્બરમાહિ.

‘નહિ, નહિ, નહિ.’

ઓ રે મન, છોડ લોભ, છોડ શોક, છોડ ભય,
સૃષ્ટિ નદી, ધારા એની નિરન્ત પ્રલય.

જશે, બધા જ જશે ચાલી, તોય હું તો ચાહું-

ચમકે વિનાશમહી અરિતત્વનું હાસ્ય

આનન્દના વેગે;

મરણના વીણાતારે જાગી ઊઠે

જીવનનું ગાન;

નિરંતર ધાવમાન

ચંચલ માધુરી.

રાતના દ્રોષદીના (અલગત એ ભૂમિકા ભજવનાર પુરુષ જ હશે) ખલા પર પચીસેક સાડલા એકઠા થયા હતા. ગામડાના આ અધ્યક્ષદાણુ, અજ્ઞાન સમાજને ક્યા શબ્દોમાં સાચી સમજ આપતી !

અને આ પ્રસંગની દરુણતા તો ત્યારે જોઈ કે જ્યારે વિદાય આપતાં રજુહોડભાઈએ એક વાત કરી. આ ગામમાં હલુય રામલીલા રહેવાની હતી એટલે મારો જ્યાં સમય બગડ્યો એમ જણી હું બાલુના ગામમાં જવા નીકળ્યો હતો. રજુહોડભાઈ ગામની બાગોળ મુઘી વળાવવા આવ્યા હતા. તે મને થેલો આપી નમસ્કાર કરીને જતા રહ્યા. પછી ધીમેથી કહ્યું :

ક્ષણે ક્ષણે જીં રકુડી

શાશ્વતની દીપશિખા,

અજવાળી ક્ષણિકની મરીચિકા.

અતલ કન્દનસ્રોતે માતાનો દરુણ રતેહ વહે,

વળી વહે પ્રિયનો હૃદયવિનિમય;

વિશેષની રંગભોમે વીરને વિપુલ વીર્યમદ-

ધરણીની સૌન્દર્યસમ્પદ.

અસીમનું દાન

ક્ષણિકના કરપુટે, એનું પરિમાણ

નહીં સમયના માપે.

કાલ વ્યાપી રહે કે ના રહે

તોય એ મહાન;

મૂલ્ય એનું ચૂકવી દો પણમાં મૂકીને પ્રાણ.

દોડે જ્યારે વિદાયનો રથ,

જ્યંધવનિ કરી એનો મુક્ત કરો પથ

વિસારી જાતનું જાન.

થોડી ઘણી માટી

જેના પર તમારો છે અધિકાર,

તેમાંનું કશું ના બચે !—તુરંત એ વિચાર.

વિરાટની માંહે

એકરૂપે અથવા તો અન્યરૂપે એ જ તો વિરાજે

આલ્યા આવો છોડીને સૌ અન્ધકૃપ

મુક્તાકાશે જોઈ લ્યો આ પ્રદણનું આનન્દ સ્વરૂપ.

અલ્યા શોકાતુર, શો

શોકના બુદ્ધિ તાગ અરોક સમુદ્રે વદી રહેશે.

‘સેવકરામ ! આપણું એક કામ કરવાનું છે,
‘શું કામ છે ?’

‘આપણો ચંદ્ર આ સાલ મેટ્રિક પાસ કરો. ભણવામાં હોશિયાર છે. તેની ઇચ્છા કોલેજમાં જવાની છે. પણ મારી સ્થિતિ પહેંચે તેમ નથી. તમારે તો અમદાવાદમાં મોટા મોટા શેડિયાઓ સાથે સારી ઝોળખાણો હશે. ક્યાંક મદદનું કરી આપો તો તેનું કવિધ્ય સુધરી જાય.’

રામલીલામાં પચીસ રૂપિયા આપનાર, સાચો આપનાર મદદ માટે દાય લંબાવીને કોમો રતો દરો. હું એ વખતે તેને શું કહું ! આ તે ક્યો સમાજ છે !

શ્રી. નેહરુએ જણાવ્યું હતું કે 'યુદ્ધ સમયે લશ્કરમાં શિસ્તની જરૂર હોય છે. તેવી જ શિસ્તની જરૂર બહાર જીવનમાં પણ છે. અહીં તો લોકો નાની વસ્તુઓની બાબતમાં બુરાબુ કરી મૂકે છે. તમારે અવાજ ઊઠાવવો હોય તો તે શિસ્તપૂર્વક ઊઠાવવો જોઈએ ગાંધીજી અને કેમિસ પાસેથી આપણે પહેલો વાત શીખ્યા તે શિસ્તની હતી. x x x પણ આપણા દેશમાં વસતી વિવિધ કોમોમાં શિસ્તનો અભાવ છે. x x x અમે અહીં તહીં જૂલો કરતાં હોઈશું, અમે દેવદૂતો નથી, છતાં મગફળીથી કહી શકું છું કે આપણી સરકાર દુનિયાની ખીજી કોઈ પણ સરકાર જેટલી જ સારી છે. આપણે દુનિયાની કોઈ પણ સરકાર સાથે હરીફાઈ કરી શકીએ તેમ છીએ. (હર્ષના મોટા પોકારો.) મતભેદ હોય તો તમે અભિપ્રાય આપી શકો છો પણ તે શિસ્તપૂર્વક થવું જોઈએ. '

શ્રી નેહરુએ એકારીનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે 'રાષ્ટ્રની આબાદી વધારવા માટે હવે દરેક જણે કામ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આપણું વર્ણન આગસ્ટ અને બિનજવાબદાર બનવાનું છે પણ એ રીતે આપણે પ્રગતિ કરી શકીએ નહિ. '

[ગુજરાત સમાચાર તા. ૨૧-૯-૫૨. હૈદરાબાદના બાષણમાં]

પ્રકરણ ૨૦ મું નવી પેશવાઈનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ

'પાંચ વર્ષમાં આપણે ઠીક ઠીક કૃત્ય કરી છે. જો કે બધાને સંતોષ થાય એવી પ્રગતિ થઈ નથી પણ શરૂઆતમાં તો પાંચો જ નાંખાય. નાનું બાળક પહેલાં ચાનવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એ પડે આખડે, તે વખતે જ જો અશક્ત બીજો શામ તો ચાલી જ ન શકે. આજે તો પાંચો નાંખાય છે. તે કેવી દૃષ્ટિથી નાંખાય છે એના ઉપર અવિષ્ણતા ભારતવર્ષનો આધાર છે. આપણે સંક્રાંતિની કમજોરી કાઢી નાખવાની છે. દેશમાં ચારિત્ર્ય ધરાવતું કામ પણ થઈ રહ્યું છે. કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વગર આપણે તપાસીશું તો આપણને લાગશે કે દુનિયાના મુકાબલામાં આપણે પણ કોઈક પ્રગતિ કરી છે. જો કે હજી આપણે ધણું કરવાનું છે જ. x x x

આ બધું આપણે કરીએ તો મને તો પૂરી શ્રદ્ધા છે કે આવતાં પાંચ વર્ષમાં આપણે કયાંય આગળ નીકળી ગયા હોઈશું.

આ દેશની પ્રજામાં મને શ્રદ્ધા છે, આ દેશની સંસ્કૃતિમાં મને વિશ્વાસ છે અને એટલે દેશના ઉત્થા-

નને હું આશાની નજરે જોઉં છું. આપણે સૌએ મળી એ કામ કરવાનું છે. તમે તમારી શક્તિથી ન્યાં હો ત્યાંથી કામે લાગજો x x

આપણા દેશનો ઇતિહાસ કહે છે કે આપણે ત્યાં રાજકીય એકતા હતી જ નહિ. ધર્મ અને ધાર્મિક સંસ્કૃતિને કારણે આખા ભારતવર્ષમાં એક સમાન સંબંધતા જરૂર બીજી થઈ, જે આજે પણ આપણને પ્રેરણા આપી રહી છે. જ્યારે હજી રાજકીય એકતા માટે આપણે સારો એવો પ્રયત્ન કરવાનો રહેશે એથી બિલકુલ એમેરિકામાં જુદાં જુદાં રેટો છે. પણ તે પોતાના નાના રેટની વાત નહોતું કરે. તે હમેશા યુનાઈટેડ રેટનો જ વિચાર આમળ મૂકશે. આ વસ્તુ આપણે મહેનત કરી બીજી કરવાની છે. x x

— શ્રી મોરારજી દેસાઈ.

દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી આપણે પ્રગતિ કરી છે કે અધોગતિ, સુખી થયા છીએ કે દુઃખી, સાચે રસ્તે છીએ કે ખોટું રસ્તે, એ સમગ્રી આપણાં બે પ્રથમ પકિતના રાજકીય નેતાઓ કઈ રીતે વિચારી રહ્યા છે એનો ખ્યાલ ઉપરના બે ફકરાઓથી આવશે.

સ્વતંત્ર ભારતની નવી ચૂંટણી અગાઉ દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજવા માટે હું કેમિસના એક

અગ્રગણ્ય રાજકીય નેતાને મળ્યો. એમને મેં પૂછ્યું, 'દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી પ્રગ્મમાં પોતાના ભવિષ્ય વિશે કેમ કશો હિસાબ નથી ? સૌ આટલા અંધા પ્રારબ્ધવાદી બનીને સરકારને શા માટે ગાળા દે છે ?'

એના જવાબમાં મારા તરફ મુગ્ધબોધિત મુદ્રા હતી એમણે કહ્યું, 'કોઈ અંધારા ભોળાગમાં વર્ષોથી પૂરી રાખેલા કોઈ દેહીની બેડીઓ તોડી નાખીને એને અજાણ્યાનાં લાવવામાં આવે તો એ અજાણ્યાથી અજાણ્યને એકદમ પોતાના ભોંયરા તરફ પાછો દોડશે. આપણી પ્રગ્મની બરાબર આવી જ દશા છે. હમરો વર્ષથી આપણે ગુલામીના અધનોમાં જકડાયેલા હતા, તેવે વખતે આપણને આપણી 'દુર્દશા'માંથી ઉશ્કારવા માટે માનવ દત્તિકાસમાં ન પાક્યો હોય એવા એક મહાપુરુષ પાક્યો. એણે આપણને સત્ય અને અહિંસાના દિવ્ય શસ્ત્રોથી યુક્ત કર્યા, અને ત્યાર પછીથી આપણે પાંચ વર્ષમાં પાંચ પેઢીનું કામ પૂરું કર્યું. મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન સોંપીને હિંદુ-મુસલમાન સલાહોનો નિવેડો આપ્યો; રજવાડાનો અતિ વિકટ ગણાતો પ્રશ્ન સરહારથીએ માત્ર બે જ વર્ષમાં હૈદરાબાદના કમનસીબ અપવાદ સિવાય લોહીનું એકપણ ટીપું પાડ્યા વગર ઉકેલી નાખ્યો. કાશ્મીરના મુઘા ઉપર મજબૂત લડત આપી પાકિસ્તાનની મેલી મુશ્કો ધૂળમાં મેળવી. અનાજનો પ્રશ્ન હલ કરવા માટે નહેરુના અધિકારમને મોટો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. આપણે આપણું અંધારણ ધડ્યું. જમીનદારી નાબૂદ કરી અને આર્થિક ક્ષેત્રે અત્યંત નિષ્પ્રભ પરિસ્થિતિમાં પણ આપણે સમતોલ અર્થતંત્ર સાચવી રાક્યા છીએ અને આપણી પરદેશનીનિના તો આપણા દુશ્મનો પણ આપણા મોક્ષાટ વખાણ કરે છે. દુનિયાના કોઈ દેશને ના મળ્યા હોય એવા મહાન નેતાઓ આપણને મળ્યા છે. જરા ધીરજ રાખો. થોડા વખતમાં અહીં ચાંળે પડશે. આપણે માત્ર હવે કરવાનું એટલું જ છે કે કોંગ્રેસને ખૂબ મજબૂત બનાવવી. નો એમ નહિ કરીએ તો આ

દેશમાં કામવાદીઓ કે સામ્યવાદીઓ ફાવી જશે, અને આપણા જેવા એવરફ્ટ કોઈ નહિ ગણાય. મહા-રાષ્ટ્ર ડાંગ માગતું હોય તો એને ડાંગ આપી દો. નો એમ નહિ કરીએ તો ત્યાં સામ્યવાદીઓનું જોર વધી જશે.

મને શ્રદ્ધા છે કે આ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ વિજયી થઈને બહાર પડશે અને આ પાંચ વર્ષમાં એણે જે રાષ્ટ્રધડતરનું કામ કર્યું છે એનાથી ચારગણી તાકાતથી નવું કામ કરી બતાવશે.'

દિલ્હીના એક ઉચ્ચ કક્ષાના સનંદી અમલદારને મળી મેં આના આ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમણે કહ્યું કે, "છાપાવાળાઓને નકામે કાગરોળ કરીને લોકોને ખોટી રીતે ઉત્કેરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. આપણે નાનાં દુઃખોને મોટાં કરી મારીએ છીએ. હું આખા હિંદમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ઓછા-વત્તા અંશે સીધા સંપર્કમાં છું. આજે તો આખો દેશ એક તવા સુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિના યુગમાં પ્રવેશી રહ્યો છે. દુનિયાભરમાં ન થઈ હોય એવી વિરાટ યોજનાઓ આપણે ત્યાં અમલમાં ચૂકાઈ રહી છે. આપણા પ્રશ્નો જગતનાં પ્રશ્નોનો એક ભાગ જ છે. જેમ કે અનાજના અને વસવાટના પ્રશ્નો હો તો એ વિશ્વવ્યાપી પ્રશ્નો છે. પણ ખીજા અનેક દેશો કરતાં આપણે ધણી મોટી તકાતથી આ પ્રશ્નો હલ કરી રહ્યા છીએ. એક ખેતીનો પ્રશ્ન હો તો જમીનદારીની નાણુડી, ભાખરા, હિરાકુંડ કોશી, અને ભવાનીસાગરની વિરાટ યોજનાઓ. સિંદરીનું ખાતરનું કારખાનું, ટ્રેક્ટરોથી વૃદ્ધી હમરો એકર કુંવારી ધરતી, ખેતીવાડીના અઘતન સંશોધનો, સહકારી પ્રવૃત્તિઓનો ઝડપી વિકાસ, આ અને આવી રેટલીય યશસ્વી સિદ્ધિઓ સરકારને ફાળે ગણવી શકાય. આપણા લશ્કરને સ્વર્ગસંપૂર્ણ બનાવવા માટે દેશમાં હથિયારોના કેટકેટલાય કારખાનાંઓ ખૂલી રહ્યા છે. બેંગલોરની એરક્રાફ્ટ ફેક્ટરી, ખડીનું લશ્કરી તાલીમનું મહાવિદ્યાલય, આપણાં લશ્કરે

કારમીરમાં મેળવેલા અપૂર્વ વિજયો એવું તો કેટ-
કેટલુંય ગણાવી શકાય. એવું ને એવું ઔદ્યોગિક
ક્ષેત્રે, રેલ્વે એન્જિનો, સાયકલો, મોટોરથી માંડીને
ટેલિફોન જેવી કેટલીય જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુ-
ઓમાં આપણે સ્વયંસંપૂર્ણતાની દિશામાં વિરાટ
પગલાંઓ ભર્યા છે. રેલ્વે સ્ટેશનોની પુનર્વર્તના થઈ
રહી છે, ડબ્બાઓમાંથી બીડ ઝોળી થાય છે, પંચ-
વર્ષીય યોજના દ્વારા આપણે આપણી જરૂરિયાતો
નક્કી કરી લીધી છે અને એને મેળવવાના સૌથી
વ્યવહારૂ માર્ગો શોધી રહ્યા જ છીએ. પાકિસ્તાન
દ્વારા આપણે જેટલો પ્રદેશ યુગાળ્યો એનાં કરતાં
વિશેષ પ્રદેશ આપણે રજવાડાનાં ત્રિલિનીકરણથી
મેળવ્યો છે. આટલું બધું જોયાબાણ્યા પછી નો
કેટલાક એવકૂફ લોકો અર્થરહિત બકવાટ કરતા હોય તો
એમની ઉપેક્ષા કરવામાં આપણે સહીસલામત છીએ.

દેશની સ્વાતંત્ર્ય પછીની જે પરિસ્થિતિ વિશે
મહાત્માજી થું ધારતા હતા, એ આપણે આગળ
જોઈ ગયા.

પોતાના જીવનના અંતકાળે સરદાર પટેલે પોતાના
એક અનુયાયીને કહ્યું હતું કે, “આજ સુધી અમારે
અંગ્રેજોની સામે લડવાનું હતું એટલા માટે અમે
અનેક કપાસીયાની આંખોવાળા હાથુના દેવ ઊભા
કર્યા હતા અને અંગ્રેજોને ખીવડાવતા હતા કે આવી
જાઓ, અમારી સાથે લડવું હોય તો ! અમારી
મદદમાં આટલા બધા દેવ છે હવે દેશ સ્વતંત્ર થયા
પછી પેલા હાથુના દેવ એમ માની બેઠા છે કે અમે
સાચા દેવો જ છીએ. હવે આ દુઃખ કેને કહેવું ?
નાના માણસોના હાથમાં મોટી સત્તા આવી પડી
છે દેશનું ભવિષ્ય શું થશે એ મને સમજતું નથી.”
પોતાના રાજકારણને ભાવનાથી મિલકુવ રંગાવા ન
દેનાર રાજરમતના એક બધા ખેલાડી તરીકે પંકા-
ગેલા ઊંચે આસને બેઠેલા એક પ્રધાનને આવા જ
પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમનો જવાબ એ હતો કે, “ભલા
માણસ તેલ જુઓ ને તેલની ધાર જુઓ. અમે
અહીંતહીંથી યંત્રણાં મારીને પંચવર્ષીય યોજના માટે

ખાલીસ કરોડ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે. અમે શરૂઆતમાં
જેમ સ્ટેલિંગ બેવંસ વેડોરી માયું એમ આ રૂપિ-
યાનેય વાટી ખર્ચશું. એમ કરતાં કરતાં પાંચ વર્ષ
થશે. ત્યારપછી આવની ચૂંટણીમાં જોયું જશે. આગે
આગે ગોરખ બગે ! છેવટે અમેરિકા કર્યા નાસી
જવાનું છે ?”

એ જ રીતે ખેતી એક ઊંચા આસને બેસીને
લાંબી લેખણ લખનારા પ્રધાનને પૂછ્યું. તો એમણે
જવાબ આપ્યો કે, “દેશ કઈ દિશાએ જઈ રહ્યો છે
એની સમજણ પડતી નથી. પણ મોટેભાગે સંભવ
છે કે આપણે ચીનની પેઠે આંતરવિગ્રહ તરફ દેશપ્રર્થ
રહ્યા છીએ.”

એક ઉદ્યોગપતિનું માનસ બાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં
એમણે ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો કે, “જેનો રાજ
વેપારી એની પ્રજા લિખારી” આ જવાબમાં સિંદ-
રીનાં ખાતરના કારખાનાથી માંડીને સરકારની એસ.
ટી. ની યોજના સુધીની બધી યોજનાઓ વિષેનો
અભિપ્રાય આવી ગયો.

પણ આ બધા અભિપ્રાયો તો વિદ્વાન પુરુષોના
એટલે મને થયું કે હિંદની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ
ગણાતાં એના ખેડૂતને મળી એવું માનસ સમજવાનો
પ્રયત્ન કરવો. એક દિસ અચાનક આગમગાડીમાં એક
અભણ પણ અનુભવ-વૃદ્ધ ખેડૂતભાઈ મળી ગયા.
એમને મેં ચાકું પરિસ્થિતિ વિષેનો એમનો અભિપ્રાય
પૂછ્યો. શરૂઆતમાં એમણે ‘ધોળિયા’ અને ‘ઊધાડપગા’
એને થોડોક સ્પર્શિત સંભળાવી. ત્યારપછી જરા ઠંડા
પડતાં એમણે કહ્યું કે જુઓ ભાઈ, ‘કોંગ્રેસે લોકોના
ધરમ, ધધો, અને ધાન લઈ લીધાં અને બદલામાં
ઝોળી, ઝંડા અને ઝાકુ આપ્યાં.’ ગ્રામધરણા અને
સર્વેક્ષણની કદયાણુકારો યોજનાઓ રિપોર્ટ એમનો
આ અભિપ્રાય સાંભળીને હું ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયો.
પછી મેં પૂછ્યું કે, ‘તમારી આ જૂની આંખે નવો
તમાશે છે, પણ આ તમાશાનો અંત કેવો આવશે ?’
એમણે કહ્યું કે ‘જુઓ મોગલાઈ ગઈ તમારે, પેશાઈ

ગર્ભ નગારે, અંગ્રેજ ગયો પગારે અને કોંગ્રેસ જશે લવારે અને લખારે.' ૩૫-માર્માં સકુએ સંમતિસૂચક માથું ધૂણાવ્યું. મને ક્ષણભર વિચાર થયો કે આપણા મહાન નેતાઓનાં ભાષણો અને યોજનાઓની કિંમત શું સામાન્ય માનવીને મન લવારા અને લખારા બેટલી જ છે ?

પ્રજ્ઞના જુદા જુદા વર્ગોના આ જુદા જુદા પ્રત્યા-ધાતો જાણ્યા પછી આપણે આપણી વર્તમાન સ્થિતિના કારણોમાં ઊંડા ઊતરવું પડશે.

સ્વાતંત્ર્યનો પહેલો પ્રત્યાધાત :

નેતાઓનાં સંકેતોનાં વ્યક્તિત્વ.

આપણે બધા સ્વાર્થી અને અહંકારી છીએ. એક રીતે એ ધણું સારું છે. જો એમ ના હોત તો આ મારામારી, કાપાકાપી, લૂંટાલૂંટ અને ખૂંટાખૂંટથી જીવતા જગતમાં આપણે ક્ષણભર પણ ટકી શકીએ નહિ.

પણ ટકવા પછીનો માણસનો પહેલો પુરુષાર્થ સુખી થવાનો હોય છે. ધીમે ધીમે અનુભવથી માણસને સમજાય છે કે જગતમાં સુખી થવાનો સૌથી સારો રસ્તો ખીજને સુખી કરવા એ છે. અને આ સમજાયા પછી માનવીનો વિકાસ શરૂ થાય છે. દામ્પત્યપ્રેમ, અપત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, પ્રદેશપ્રેમ, દેશપ્રેમ, માનવપ્રેમ અને નિશ્વપ્રેમ એ બધા માનવીના વ્યક્તિત્વના વિકાસનાં પગથિયાં છે. એ પગથિયાં ઉપર સહેલાઈથી ટકાવું નથી. ઉપર ચડેલા માનવીને નીચે પછાડવા માટે સ્વાર્થી અને અહંકારનું ગુસ્તવાકર્ષણ સતત કાર્ય કરતું હોય છે. આ જગતમાં બહુ ઓછા માણસો જીવે ચડી શકે છે. અને જે જીવે ચડે છે એમાંથી બહુ ઓછા એ સ્થાન ઉપર ટકી શકે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં મહાત્માજીના વિકાસનો અભ્યાસ બહુ જ રસમય છે. મહાત્માજીનો આખોય વિકાસ એટલે સ્વાર્થીનો સતત સંક્રમ અને અહંકારનું સતત શુદ્ધિકરણ. આર્થિક રીતે મહાત્માજી ત્યાગ કરતાં કરતાં એક લંગોટી ઉપર આવીને બેસા રહ્યા. સામાજિક રીતે એમણે આખા ભારતને પોતાનું કુટુંબ માન્યું અને એના કલ્યાણ માટે જીવનના અંત

સુધી પોતાના સમસ્ત વ્યક્તિત્વનો કણકણ ધસી નાખ્યો. સત્તાના ત્યાગમાં એમણે કોંગ્રેસના સમ્યપદ તરીકેનું પણ રાજનામું આપ્યું, અને અહંકારના ત્યાગમાં એમણે દેશના કલ્યાણ માટે મહંમદઅલી ઝીણા જેવાની અનેક લપડાકો મૂળે મોઢે ખાઈ લીધી, એટલું જ નહિ પણ કોંગ્રેસની અંદર અને બહાર એમણે ઝેરના અનેક ઘૂંટડા હસતે મોઢે પી લીધા. હિંદુપ્રભ જ્ઞેવી ક્ષીણવીર્ય પ્રજ્ઞની માનવતા પણ ધ્વિટિશ શાંતિ જેવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હેઠળ કેવા મહામાનવો સર્જી શકે છે એનો મહાત્માજી એ એક ઉત્તમોત્તમ નમૂનો હતા.

આ જગતમાં જે પ્રકારના માણસો હોય છે. એક હોય છે ઈશ્વરના માણસો : શીબ હોય છે દુનિયાદારીના માણસો. ઈશ્વરના માણસોને માનવજાત ઉપર વિશ્વાસ હોય છે. દુનિયાદારીના માણસોને માણસો ઉપર એટલે કે પોતાના જ માણસો ઉપર વિશ્વાસ હોય છે. માણસજાત પ્રત્યે તેઓ કાયમ વફાદૃષ્ટિએ જોતા હોય છે.

સ્ટેલિન એને તેપોલિયન સફળ થયા કારણ કે તેઓ દુનિયાદારીના માણસો હતા. વિલ્સન અને એનો રબ્બર-સંધ નિષ્ફળ ગયા કારણ કે એ ઈશ્વરનો માણસ હતા.

તેપોલિયન ઇટલીમાંથી વિજય મેળવીને આવ્યો ત્યારે આખું પેરિસ હર્ષધેણું થઈ ગયું. એના માન-પાનનો કોઈ પાર ન રહ્યો. જ્યારે એની દમામદાર સવારી નીકળી ત્યારે એની સાથે બેઠેલા એક સેનેટરે પૂછ્યું, 'પેરિસની હર્ષધેણી જનતા આપનો જે આ સત્કાર કરી રહો છે એનાથી આપના હૃદયમાં અવશ્ય આનંદ થતો હશે ?' તેપોલિયને એનો જવાબ આપ્યો : 'ના રે ના. આવતી કાલે મને ફ્રાંસીએ ચઢાવવાનો હોય તોય આ લોકો આટલો જ હર્ષોદ્દાસ અનુભવે !'

તેપોલિયનનો જવાબ સાવ સાચો હતો. માણસ-જાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જતાં કાઈરિતે કોસ ઉપર ચડવું પડ્યું, ચીરાંને, દયાનંદને અને સોફ્ટીસને ઝેર પીવું પડ્યું, જોન-ઓફ-આર્કને જીવતાં બળવાની જરૂર પડી અને ગાંધી ગોળીથી વિંધાયો.

મહાત્માજીને પોતાના જીવનમાં એ પરસ્પર વિરોધી કામ કરવાના હતાં. વિશ્વશાંતિના ઇન્જનેરનું અને હિંદસ્વરાજ્યના પયગમ્બરનું. પહેલા કામ માટે એમની ભલાઈની જરૂર હતી, બીજા કામ માટે એમની પાકાઈની જરૂર હતી. મહાત્માજી ભલા હતા એટલે માણસાનત ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા. એ પાકા હતા એટલા માટે જવાહર, સરદાર, રામજી, રાજેન્દ્રભાણુ અને મૌલાના આઝાદ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હતા.

સંતની ભક્તિ અને મુત્સદ્દીની પાકાઈનો આ સમન્વય બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધી સહીસલામત રહ્યો. ત્યાર પછીની પરિસ્થિતિના કબાણ હેઠળ એ વૃદ્ધી પડ્યો.

વિશ્વશાંતિ માટે જરૂરી એવી અહિંસાની દૃષ્ટિનો મહાત્માજીમાં ક્રમશઃ વિકાસ થયો. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં એમણે લશ્કરી ભરતી કરાવી હતી ન્યારે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એમણે માત્ર અંગ્રેજોને નૈતિક ટેકા આપવાની વાત કરી હતી. શ્રી. મશરૂવાળા કહે છે કે, 'જગતનો ડોઈ ધર્મ મનુષ્ય અવધ્ય હોવો જોઈએ એમ શીખવતો નથી.' આડકતરી રીતે એમના કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે ગાંધીજી એ જ એવા પહેલા ધર્મ પુરુષ પાક્યા કે જે અહિંસાની દૃષ્ટિમાં યુદ્ધ, મહાવીર અને ખ્રિસ્ત કરતાં પણ આગળ વધી ગયા અને બીજા મહાયુદ્ધ વખતે વિચાર પૂરતો ન્યાં સવાલ હતો ત્યાં મહાત્માજીએ આ વાતને સાચી પૂરવાર કરી બતાવી. એમણે દિલ્લિસરને પત્ર લખ્યો કે એણે માનવજાતને યુદ્ધની આગમાં ન હોમવી જોઈએ એમણે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને આદેશ આપ્યો કે તમારે અંખે જર્મન પાકાં બંધે જીવરતાં તમે એમની સામે લડશો નહિ અને એમને તાણે પણ થશો નહિ. તમારા પ્રેમથી તમે એમને છૂટી દો. એમણે પહેલાં સત્યાગ્રહી તરીકે વિનોબાજીને પસંદ કર્યાં. જનરલ કરીઅપાએ ન્યારે લંડનમાં ભાષણ કર્યું કે હિંદમાં હવે અહિંસાનો યુગ

પૂરો થયો છે ત્યારે મહાત્માજીનો પિત્તો ગયો અને એમણે એ માજી સરસેનાપતિને સલાહ આપી કે, "પાકી વાતમાં માથું મારશો નહિ."

હિંદના સ્વરાજ્ય માટે મહાત્માજીએ આખી જિંદગી જગતને એમ કહ્યા કર્યું કે હિંદને સ્વતંત્ર થશે તો એ જગતને શાંતિનો માર્ગ ચીંધશે.

હિંદ સ્વતંત્ર થયું. મહાત્માજીને પોતાના વિચારો અમલમાં મૂકવાની તક મળી. હિંદમાં આંતરવિમલ ફાટી નીકળ્યો. કાશ્મીર ભારતને શરણે આવ્યું. એને બચાવવાના બે જ રસ્તા હતા હિંદ સા અને અહિંદ સા. મહાત્માજીએ જે અહિંદ સાની વાત મર્કેલ સુધી આપ્યા જમતને કરી હતી તે જ વાતને એમણે તત્કાળ નેવે મૂકી અને કાશ્મીરના લોહિયાળ જંગને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા. સંત ગાંધી ઉપર મુત્સદ્દી ગાંધીનો એ વિજય હતો. એક મહાન આદર્શવાદીની એ કડુણ પીછેઠઠ હતી. મહાત્માજી પોતાના આદર્શમાંથી એક તસુ જેટલું જ નીચે જીતયાં એથી વિશેષ નીચે જીતવાની એમણે જીવનના અંત સુધી સાફ ના પાડી દીધી. પંથુ એ બહુ જ મહત્વનો તસુ હતો. કુધિ-શિરના નરો વા કુંજરો વા જેવો. એ નરો વા કુંજરો વા એ પાંડવોનો ભાગ્યનિર્ણય કરી નાખ્યો. એ જ રીતે આ હિંદ સા અહિંદ સાના સૂક્ષ્મ પ્રશ્ને ભારતનો પણ ભાગ્યનિર્ણય કરી નાખ્યો. જીવનના અંત સુધી મહાત્માજી પોતાના બે ખેયોને તદ્દન વફાદાર રહ્યા હતા. અંગ્રેજોનો પગ આ દેશમાંથી કાઢવો અને ભારતમાં ડોઈપણ ભોગે હિંદુ મુસ્લિમ એકતા સાધવી. પણ કાશ્મીરના નિર્ણયમાં સંત ગાંધીનો પરાજય થયો. દેશના સ્વાર્થે દુનિયાના સ્વાર્થ ઉપર વિજય મેળવ્યો. ગાંધીરાજકારણનું કષ્ટસ્તાન દિલ્હી બન્યું. ગાંધીધર્મનું કષ્ટસ્તાન કાશ્મીર થઈ ગયું.

મહાત્માજી પછીના આપણા સૌથી મહત્વના રાજપુરુષ પડિત નેહરુ. એ મહાત્માજીના વારસ થયા. મહાત્માજીના રાજકીય વારસ થવા માટે હિંદભરમાંથી એ સૌથી વિશેષ સુયોગ્ય વ્યક્તિ હતા. પોતે

કાશ્મીરી હોવાને કારણે એમને કાશ્મીર તરફ કુંળી લાગણી હોય એ સમજી શકાય એવું છે. એમાં એમની મુસ્લિમપરસ્તી લાગી. પરિણામ-એ આવ્યું કે એમણે કાશ્મીરના કતલખાનામાં હિંદુ મોતીવાદન અને અર્થધન હોમ્યું. જે દિવસ હિંદના ભાગલા સ્વીકારવામાં આવ્યા તે દિવસ એ ભાગલાદારા જ સાફસાફ સ્વીકારવામાં આવ્યું કે હિંદુ અને મુસલમાન એ બે જુદી જુદી પ્રજા છે. એટલા માટે હિંદુ હિંદ અને મુસ્લિમ હિંદ એવાં બે નવાં રાષ્ટ્રોની જન્મ છે. બે રાષ્ટ્રોનો જન્મ થઈ ગયો. પાકિસ્તાન અને પાકિસ્તાન એક જીવતી જગતી વાસ્તવિકતા બની ગયાં. હિંદનાં ભાગલા થયા. પંજાબનાં ભાગલા થયા, અરે! બંગાળના પશુ ભાગલા થઈ ચૂક્યા, તો પછી કાશ્મીરના ભાગલા કરવામાં ક્યાં વાંધો આવ્યો? એમાં ક્યો સિદ્ધાંત રોગાઈ ગયો? જેથી આજે શેષ અબ્દુલ્લા જેવા એક નાના માણસની સત્તાકાંક્ષા પોષવા માટે પડિત નેહરુ જેવા મોટા માણસ એ જેમ નવાં તેમ નાચે છે?

પડિત નેહરુ પછીના આપણા મહત્વના રાજપુરુષ સરદાર પટેલ. આખું જીવન સરદાર પટેલ મહાત્માજીના એકનિષ્ઠ સિપાહી તરીકે જીવ્યા. એ જ સરદાર પટેલમાં જીવનના અંતકાળે અનેક મહત્વના પરિવર્તનો થયાં. જે સરદાર પટેલે કરાચીની કેશિસમાં ઠામી ચુકાદાના પ્રશ્ન ઉપર રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોને રાજ રાખવા માલવીયાજી જેવા મહાન સાથીને ગુમાવવાનું પસંદ કર્યું તે જ સરદાર પટેલના હાથમાં જ્યારે સત્તા આવી ત્યારે દેશના આંતરવિચ્છેદના અનુભવથી મુસલમાનોની અડતા, સંકુચિતતા અને મારકણી ધર્મધર્તાથી તેઓ એટલા બેભન બની ગયા કે એ આર. એસ. એસ. જેવી ઠામી સંસ્થાઓ પ્રત્યે કુંળા થયા. મુસલમાનો પ્રત્યેનું એમનું વલણ અપ્રકટ થયું અને એમણે સોમનાથના મંદિરની યોજના શરૂ કરી.

સોમનાથનું મંદિર શરૂ થયું એમાં કંઈ જ ખોટું થયું નહોતું. પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ હતો કે એ મંદિર હિંદુ ઠામવાદનું પ્રતીક હતું કે નવી જન્મેલી રાષ્ટ્ર-

યતાનું? જો એ આપણી નવજાત રાષ્ટ્રયતાનું પ્રતીક હોય તો એનો પાયો મોઢાના આઝદને હાથે નખાવો જોઈ તો હતો. રાજેન્દ્રપ્રાસાદને હાથે નહિ.

પછી આવ્યો રાજગજો વારો. અત્યંત કુશાગ્ર બુદ્ધિના અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યના આ મહાપુરુષ જ્યારે સત્તાસ્થાને આવ્યા ત્યારે એ જ અરસામાં દિલ્હીમાં સનદો અમલદારો અંદરો અંદર મળ્યા. સૌએ વિચાર કર્યો કે ગઈકાલ સુધી આપણે ગમે તે રીતે વર્ત્યા. આજે આપણો દેશ સ્વતંત્ર થયો છે. આપણી એ ફરજ છે કે આપણે આપણા નવા શાસકોને અનુકૂળ થવું. પગાર ઓછા લેવા. જીવન સાદું જીવવું. પ્રજાની સેવા કરવી.

ત્યાં તો રાજગજ સત્તાસ્થાને આવ્યા. આવતા જ એમણે જાહેર કર્યું કે હું માઉન્ટબેટન કરતાં મારો પગાર એક પાંચ પાણી ઓછો નહિ લઉં. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ વાયસરોયને મળતા પોશાકનાં ભથ્થાની રકમ પણ પૂરેપૂરી લઈશ. આઈ. સી. એસોનો જીવ હુંદો-ખેંદો. એમને થયું, ‘ઓહો! આ રાજગજ લંગોટી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિને બાદશાહી પગાર જોઈએ છે અને બાદશાહી ઠાક ગમે છે, તો આપણે એવો ક્યો ગુનો કર્યો કે આપણા આપણો પગાર-માંથી એક પાંચ પાણી ઓછો લેવી? આજસુધીની આ બધી વાતો તો પારકાં છોકરાને જતિ કરવાની હતી. મુંબઈથી જહાન મથાઈ માસિક પાંચસો રૂપિયા પગાર લેવાની તૈયારી સાથે દિલ્હી પધાર્યા. એમણે પણ જ્યારે જોયું કે આ તો વિજેતાઓ જ જીતાઈ ગયા છે ત્યારે એમને પણ સુખશાંતિ થઈ કે આજસુધી આપણે ખોટા રસ્તે તો નહોતા જ.

એ જ રાજગજ પૈસાની પેઠે પોતાનો સત્તાનો શોખ પણ ન છોડી શક્યા. વાયસરોયના પદથી ઊતરીને ગૃહમંત્રી બન્યા અને ત્યાંથી મદ્રાસના વડાપ્રધાન થવા માટે એ ધારાસભામાં પાછા બેઠા પારણેથી પેડા.

રાજગજને જો અનુસરવો હોત તો એમની આગળ શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો આદર્શ હતો. પણ

તેઓ માત્ર એક કમલું જ નીચે ઊતર્યા, અને એમનો પાછળ ચાલતું વહીવટતંત્ર અનેકમળું નીચે ઊતરી ગયું.

એનીએ દશ રાજેન્દ્રબાણુની યર્ધ. સેવામૃતિ અગતશત્રુ રાજેન્દ્રબાણુ ગંભીર વ્યક્તિત્વ દિલ્હીની સુખસાલગ્રીમાં ક્યાં ખોવાઈ ગયું તે દેશને જડ્યું જ નહિ.

અને જે મૌલાના આઝાદને સાચવવા માટે ગાંધીજી આઝાદ-પાતાળ એક કરતા તે મૌલાના આઝાદ દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી સકોચાયા જે સરદારના કોમવાદ સામે એ ગાંધીજી અગળ કડળાટ કરતા તે કોમવાદ કરતાં ધણો વધારે કોમવાદ એમણે પોતાના હૃદયમાં સંધ્યો. સ્વાતંત્ર્ય પછી એમને પંડિત નેહરુ-બાદ કરતાં બહુ જ ઓછા હિંદુ નેતાઓ જોડે ફાવતું. 'આખી કોંગ્રેસમાં જો કોઈ રાષ્ટ્રવાદી સુસલમાન હોય તો તે એક જ છે અને તે પંડિત નેહરુ !' એ પ્રકારની સરદાર પટેલની ખાનગીમાં ઉચ્ચારાતી વ્યક્તિ મૌલાના આઝાદે સાચી પાડી.

જે રિયલિટી રાષ્ટ્રીય નેતાઓની યર્ધ તેની તે જ રિયલિટી પ્રતીય નેતાઓની યર્ધ. કાકાસાહેબ ગાડગીસ, શંકરરાવ દેવ અને ભાઉસાહેબ હીરે રાષ્ટ્રવાદીઓ મરીને હડહડતા પ્રતિવાદીઓ બન્યા અને ગુજરાત ઉપર મોલાની ઝડીઓ વરસાવવાની શરૂઆત કરી દીધી.

સરદારનું અવસાન થયું અને ગુજરાતના એકમાત્ર રાજકીય નેતા મોરારજીભાઈ બન્યા. ગુજરાતે આશા રાખી કે તેઓ ગુજરાતના નેતા તરીકે ગુજરાતનું હિત પહેલું જોશે અને એમાં સૌ પ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખશે. અંગ્રેજોએ પોતાની પાછળ મૂકેલું અદ્યત્ત નાણું જેમ મધ્યસ્થ સરકારે વેડફી માર્યું તેમ મુંઝવે રાજની છલકાતી તિબેરી કોંગ્રેસ સરકારની ફનામોરી અને ધર્માધતાથી આલો યર્ધ. હવે બાકી જે પૈસા રહ્યા એમાંથી ગુજરાતની નહેરો કરવાનો પ્રશ્ન ખાલીને ઊભો રહ્યો.

પચાસ પચાસ વર્ષથી ઉપેક્ષિત રહેલું ગુજરાત મોરારજીભાઈ સામે આશા બરેલી મોટ મોટી રહ્યું.

ખેતીવાડોની, ઈજનેરી, વહીવટ અને આર્થિક એ ચારમાંની ગમે તે એક દષ્ટિએ જુઓ તો ગુજરાતની નહેરોનો ક્રમ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં હોવો જોઈએ. પ્રજાના પૈસાના સંકુલપયોગની દષ્ટિએ સૌથી પહેલી નહેર બનાવવાની થવી જોઈએ અને સૌથી છેલ્લી નહેર તાપીની થવી જોઈએ. કારણે દેખીનાં છે. ઉત્તરમાં સૌથી ઓછા વરસાદ છે; સૌથી રસાળ ધરતી છે અને સર્વાંગી વિકાસની સૌથી મોટી શક્યતા છે. ખીજી બાજુ સુરત જિલ્લામાં કાયમ પૂરતો વરસાદ પડતો હોય છે. ત્યાંની કાળી ધરતી નહેર માટે અનુકૂળ નથી અને એ યોજના સૌથી વિશેષ ખર્ચાળ છે. આ બાબતમાં બધા બાહોશ ઈજનેરો અને ખેતીનિષ્ઠાતો એકમત છે.*

ઈ. સ. ૧૯૦૨-૧૯૦૩ માં સુરતમાં નહેરો કરવા સામે મોલીસનને પોતાના વર્ષોના ખેતીવાડી ખાતાના અનુભવો પછી ગંભીર ચેતવણી ઉચ્ચારી હતી. મોલીસનને સુરત જિલ્લાની ખેતીવાડોના ધણો બહોળો અનુભવ હતો. એણે કહ્યું હતું કે સુરત જિલ્લાની ધરતી કાળી છે. એની ઉપર જો નહેરનાં પાણી ફરશે તો એક પેઢીમાં જ જમીનની ઉપર ખાર આવે અને બધી જમીન નકામી યર્ધ જશે. સુરતમાં ખેતીવાડી ખાતાએ ત્યાર પછી કરેલાં વર્ષોના પ્રયોગો મોલીસનની ચેતવણીને સાચી કરાવી રહ્યો છે.

ઈતિહાસ આવો હોવા છતાં ઈજનેરો અને ખેતીનિષ્ઠાતોની ઘેરી ચેતવણીઓની અવગણના કરી મોરારજીભાઈએ પોતે માની લીધેલાં પોતાના જિલ્લાના હિતને ખાતર આપ્યા ગુજરાતમાં સૌથી પહેલી તાપીની નહેર શરૂ કરી. એમનાં આ પગલાથી કસાય એમના મતદારો રીઝશે પણ આવતી પેઢીના સુરત જિલ્લાનાં ખેતુનોની શી દશા ? [ક્રમશઃ]

*જુઓ : Report of the Indian Irrigation Commission 1902-1903.

જીવનમાં બધા રસો હોત અને માત્ર એક કરુણા જ ન હોત તો જીવન અધૂરું જ ગણાત. સાહિત્ય વાંઝીયું રહેત. ધરતીને આ છેડેથી લઈ પેલા છેડા સુધી જોશે તો સમગ્ર માનવ જીવન કરુણારસનું મૂર્તિ-સ્વરૂપ છે. 'નિર્દગીતું' બીજું નામ જ કરુણા! અને સ્ત્રી એટલે તો કરુણાની સાક્ષાત પ્રતિમા. એનું સમગ્ર જીવન કરુણામય છે, કરુણામાંથી જ એનો જન્મ થયો છે અને કરુણામાં જ એ સમાય છે. લોકગીતનું હિરગમસ્થાન પણ એના જીવનની કરુણામાં જ છે. જ્યારે જ્યારે નારી જીવનમાં આઘાત-પ્રત્યાઘાતો અને હર્ષોલ્લાસના પ્રસંગો સાંપડ્યા ત્યારે એની ઉરતંત્રીમાંથી કંઈ ને કંઈ સૂરો અવશ્ય ઊઠ્યા છે. હૈયેથી ઊઠતા લાવના સૂરોને હોઠે શબ્દાકાર આપ્યો. આવી રીતે જનભોગ્ય અનેલા ગીતોનો જન્મ થયો. આ ગીતોનો સર્જનકાળ અતિ જૂનો છે છતાં લોક-હૈયે વસી કાળની દૂર થપાડો ઝીલતાં અમર બન્યાં છે. એ લોકસાહિત્યસાગરની અમરનિધિમાંથી રાજ-રથાની વર્ષોત્સવનાં આ ગીત અહીં રજૂ થયાં છે.

તરતની પરણેલી એક ગ્રામ્ય-કન્યા સાસરવાસ ગઈ છે. શ્રાવણ મેઠો છે અને સાસરીયાનાં વીતકેતની કથની વાણીમાં વહેતી મૂકે છે :

આયી આયી સાવણિયે રી તીજ,
-સાવણ મેલી મા મને સાસરે,
ઔર સહેલી એ મા, રમવાને જાય,
બાઈને દીનો સાસુ સોવણો.
સોયો, સોયો મા, જાજ દો જાજ,
અધમણ સોયો બાજરો.

શ્રાવણની ત્રીજ આવી અને હે મા! તેં મને આ શ્રાવણમાં જ સાસરે મોકલી? એ મા! બીજી સહિયરો રમવા-ભમવા જાય છે ત્યારે સસુએ મને દાણો સોવા આપ્યો છે. મા, તે પણ કેટલો? સુપડા ખે સુપડા? એહો નહિ પણ મા, અધમણ બાજરો સોયો!

મારવાંડ એટલે મસ્તીથી સહાર દેશ. એ સૂકા પ્રદેશમાં જો માનવ-મસ્તી ન હોત તો બીજો કયો આનંદ એ માણી શકત? શ્રાવણ માસની ત્રીજ રાજસ્થાન માટે એક ઉત્સવ-પર્વણી હોય છે. વહુ-દીકરીઓનો એ ઉત્સવ અહીં એમનાં ગીતો વડે રજૂ થાય છે.

ઔર સહેલી, એ મા, જૂલણને જાય,
બાઈને દીનો સાસુ પીસણો.
પીસો, પીસો, મા, ડાલ દો ડાલ,
અધમણ પીસો બાજરો.
ફેફ, ફેફ, એ મા, ચાકલિયે રો પાટ,
ચાકલિયે રો એ પાટ;
બગડ વખેરે મા, પીસણો.

હે મા! બીજી સહિયરો હીંચકે હીંચકવા જાય છે ત્યારે અહીં સાસુએ તો દીણું દળવા આપ્યું છે. સૂંડલા ખે સૂંડલા તો દળણું દળ્યું. અરપો મણ બાજરો દળ્યો. મા! એ મા! એવી ખીજ ચડે છે કે, ધંદીની ચકલીને પાટલીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખું! અને દળણું વાડામાં વેરી નાખું!

ઔર સહેલી, મા, મગરિયેને જાય,
બાઈને દીનો સાસુ પોવણો.
પોયી પોયી, એ મા, રોટયાં રીજેટ,
પછેલો પોયો, મા બાગિયો.
નિમટયા, નિમટયા, એ મા, દેવર, જેઠ,
નિમટયા નણુંદા રા જૂલરા.

હે મા! બીજી સરખે સરખી સાહેલીઓ તો મેળા જેવાને જાય છે ત્યારે સાસુએ મને રંધણું દઈ રાખ્યું છે. દગલો એક તો રોટલી ધડો. બાજ-રાના રોટલા ધડ્યા. એ મા! દેર, જેઠ આવ્યા ને નણુંદાનું ટોણું પણ ઊમટ્યું. એ બધાં જમવા બેઠાં.

પરસ્યા, પરસ્યા એ મા, મોટાડા યાલ,
પરસ્યા નણુંદારા વાટકા.
ઔરનિ મા, પરસ્યા અવારા રોટ,
બાઈને દીવો બાજર બાટિયો.
ઔરનિ એ મા, પલિયા પલિયા ખીર,
બાઈને દીવો પલિયો રાખરો.
ઔરનિ મા, ધખસૈ ધખસૈ ખાંડ,
બાઈને દીવો ચીમડી લૂણરી.
ઔરનિ મા, મિરિયા, મિરિયા ધીવ,
બાઈને દીવો મિરિયો તેલરો.

હે મા ! મોટા મોટા યાળ પીરસાણું. અને મને
નણુંદીએ છીણું આપ્યું. બીજાને ધઉંની રાટલીઓ
પીરસાણી ત્યારે મને બાજરાનો રાટલો સાસુએ
પીરસ્યો. બીજાને મા ! કડઠો ને કડઠો ખીર પીર-
સાણી અને મને મીઠાની ચપટી આપી. એ મા !
બધાને પળીયે પળીયે ધી પીરસ્યા ને મને તેલનું
પાવણું પીરસ્યું.

ઔરીયે ઔરીયે દેવરને જોઠ,
પડવે નણુંદારો સુસરો.
ખરસૈ ખરસૈ એ મા મોરી મેઠ,
ભીજે ભાયાંરી બહનડી.
માંજ્યા માંજ્યા એ મા, મોટાડા યાલ,
માંજ્યા નણુંદ રા વાટકા.
સોવતડો એ મા બાજર બાટિયો,
આણુનૈ મિનડી લે ગઈ.
મરજ્યો મરજ્યો એમિનડી ધારોડા પૂત
રાતારી નિરણી વોરારી બેનડી.

દેર, જોઠ જમી-જૂદીને પોત પોતાના ઝોરડે
મયા, નણુંદીનું ટોણું એના ઓગડામાં ગયું અને
ખાંડી એક એકવાડ ઉસરડવાનો મારે ભાગે આવ્યો.

હે મારી મા ! વરસાદ વરસે છે અને બાઈની
બેનડી સ્ત્રીજાય છે, મોટા મોટા યાળ ઉટકયા, નણું-
દોની, યાળીયું ને વાટકા ઉટકયા. વાસણુ માંજી

પરવારીને હું મારા સાડ બાજરાનો બે માનડી
રાતના વાણું સાડ ધડી હતી તે ઢાંકવા ગઈ તો
મીંદડી લઈ ગઈ હતી. 'એ મીંદડી ! તારો દીકરો
મરે, બાઈની બેન રાતના વાણુ વગરની નળણી
(જૂખી) રહી.'

રાજસ્થાની સ્ત્રીઓ માટે ધાવણી ત્રીજનો તહેવાર
સૌથી વધુ પ્રિય ગણાય છે. એ સમયે દરેક નવ-
પરણિતાઓ પોતપોતાના પિયરે આવે છે. બાઈ
બહેનને તેડવા આવે એવો એ ખાસ આગ્રહ પણુ
સેવે છે. ઉપરોક્ત ગીતમાં કોઈ દૂબળા ધરતી પુત્રોને
એનો બાઈ ત્રીજના તહેવાર પર તેડવા આવી શક્યો
નથી. અને બહેન પર સાસરવેલમાં કેવા કેવા વીતકો
વીતે છે, તેનું હૃદય ચિત્ર એ ગીતમાં અંકિત થયું છે.

હવે જુઓ આ બીજું ગીત : ત્રીજના તહેવાર
પર લગભગ દરેક પતિ પોતપોતાની પત્નીને મળવા
આવી પહોંચે છે. અને એ ત્રીજના તહેવાર પર
પત્ની પોતાના પતિ સાથે ખૂબે બેસી ખૂલતી, તરેહ
તરેહના આનંદ પ્રમેદ માણે છે. જે સ્ત્રીનો પતિ
પરદેશ હોય તે સ્ત્રીને તો ખાસ વિશ્વાસ હોય છે કે,
ત્રીજનો તહેવાર એનો પતિ નહીં જ ચૂકે. જો કે,
હકીકતમાં ચૂકે પણ નહીં. પરન્તુ કોઈ સંજોગોવશાત
એક અભાગણી પ્રિયાનો પતિ ત્રીજનો તહેવાર ઉજ-
વવા આવી શક્યો નથી એનું આ કરુણ હૃદયભેદક
ગીત છે :—

આથી આથી તીજ નુહેલી,
સખ સખિયા રંગ રાખ્યો.
ઔરો કા પિવજ ધરાં એ વસત દે,
મદારા વસે છે પરદેશ
ઔરો કા તીજ સુરંગી હોસી,
મદારે ધર રહસી રંગ કાઓ
આથી આથી તીજ નુહેલી,
અળ સખિયા રંગ રાખ્યો.

નવેલી ત્રીજ આવી પહોંચી. સરખી સહિયરો
રંગરાગમાં રચીપચી રહેવા લાગી.

ખીજી તમામ સહિયરોના પ્રીતમ ધર પર છે,
ત્યારે મારા પિયુ પરદેશ છે. એટલે તો ખીજી સહિ-
યરોની ત્રીજ સુરંગી-આનંદી થશે ને મારું ધર
ફીકા-રંગી રહેશે. અર્થાત્ આનંદવિહોણું સુમસામ
ને ઉજગડ લાગશે.

એક સખી મેરી પહરી પાયલ,
વિછિયા રા રમઝોલ
દૂજી સખી મેરી પહર ટાડરો
પિવજીને જય દિખાયો
આથી આથી તીજ તુરેલી,
સખ સખિયા રંગ રાચ્યો.

મારી એક સખીએ ઝાંઝર પહેર્યા છે. એની
ધૂધરિયું રુમ્ઝુમ...રુમ્ઝુમ વાગી રહી છે. ખીજી
સખી ટાડરા (એક ધરણું) પહેરીને પોતાના પતિને
દેખાડી રહી છે. ત્રીજી સખી કેવટા પહેરીને નથડીથી
પોતાનું રૂપ સંવારી રહી છે. ચોથી સહિયરે ચૂંદડી
ઝોઢીને ગળામાં મોતીનો હાર પહેર્યો છે.

ઔર સહેલી મેરી મહંદી માંડી,
નેણાં સુરમો સાર્યો
ઝોઢ-પહર કર ગરબ ગુમાનણ
પિવજી રો મન દરખાયો
આથી આથી તીજ તુરેલી,
સખ સખિયા રંગ રાચ્યો.

અને વળી એકે તો હાથોમાં મેંદી લરી ને
આંખોમાં કાજળ સાર્યા છે. આમ સહુ કાઈ ગર્વ
કરતી ઝોઢી-પહેરીને પોતપોતાના પ્રિયતમના મન
રીઝવી રહી છે.

ઉપરોક્ત ગીતમાં વિરહી-હૃદયની ઊંડી વ્યથા
ભરી પડી છે. સહુ કાઈ સાજ-શણગાર સજી, પહેરી
ઝોઢીને મહાલતી હોય ત્યારે જેનો પતિ પરદેશે છે
એવી વિરહી પ્રિયાને મન ફેવું ને ફેવું ય લાગતું
હશે ! ત્યારે એ ઉડિયી નિસાસો નાખતી ખોલી ઊડી
હશે...“ઔર કી તીજ સુરંગી હોસી, મ્હારે ધર
રહસી રંગ કાચ્યો.”

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કન્યાઓ અને વિવા-
હિત યુવતીઓ આપાઠ ને શ્રાવણમાં આવતા વાર-
તહેવારો ટાણે સાંજ અગર રાતના બધી સૈયરો મળી
રમતો રમે છે, રાસડા લે છે, ગીતો લગ્નકારે છે તેમ
રાજસ્થાનમાં પણ રાજસ્થાની-રંગરાધિકાઓ આવી જ
રીતે રાસગીતોની રમઝટ ખોલાવે છે. રાજસ્થાની આ
રાધિકાઓ માટે શ્રાવણની ત્રીજ એટલે તો મસ્તીનો
રંગમેળો. ચારે દિશાએ પ્રકૃતિ લીલી લીલી કુંભર
બની હોય, અને પશુ-પક્ષીઓ કિલ્લોલતાં હોય એવા
પ્રશનુમાં શ્રાવણિયાના દિવસોની આ ત્રીજમાં રાજ-
સ્થાની રંગ-રસિયણો ઝાડની ડાળે સામસામા મૂલા
નાખી, અંગને મસ્તીના ડોલને ડોલાવતી, જવાનીની
પૂરબહારે એ હૈયાના રંગભર્યા કોડને પોતાના કાઠિલ
કંઠમાંથી વહેતા મૂકે છે. એ વખતનું ચિત્ર જોણે
જોયું હોય, તેના દિલ-દિમાગ પરથી એ મસ્તી,
એ માદક વાતાવરણ, એ કામિલ કંઠ આ ભવે ય
મૂલાશે નહિ, ખરેખાર, રાજસ્થાન એટલે તો રંગ-
સ્થાન ! મારવાડણ એટલે તો મસ્તી ! પરંતુ આજના
આપણા શહેરી જીવનમાંથી આ અનુપમ આનંદ ને
મસ્તી, એ રંગ રાગ ને રસ તો જાણે ઝોસરતાં
આલ્યાં છે.

★

આ અંક ના ઉધડ તે પાને ‘ઉર્મિ-નવરચના’
અંગેની મહત્વની જાહેરાત આપે વાંચી ?

પરસ્યા, પરસ્યા એ મા, મોટોડા થાલ,
પરસ્યા નણુંદારા વાટકા.
ઔરનિ મા, પરસ્યા ગર્વારા રોટ,
બાઈને દીવે બાજર બાટિયો.
ઔરનિ એ મા, પલિયા પલિયા ખીર,
બાઈને દીનો પલિયો રાખરો.
ઔરનિ મા, ધબસે ધબસે ખાંડ,
બાઈને દીની ચીમડી લૂણરી.
ઔરાને મા, મિરિયા, મિરિયા ધીવ,
બાઈને દીનો મિરિયો તેલરો.

હે મા ! મોટા મોટા થાળ પીરસાણાં, અને મને
નણુંદીએ છીણું આપ્યું ખીજને ધઉંની રોટલોઓ
પીરસાણી ત્યારે મને બાજરાનો રોટલો સાસુએ
પીરસ્યો. ખીજને મા ! કડછો ને કડછો ખીર પીર-
સાણી અને મને મીઠાની ચપટી આપી. એ મા !
બધાને પળીયે પળીયે ધી પીરસ્યાં ને મને તેલનું
પાવણું પીરસ્યું

ઔરીયે ઔરીયે દેવરને જોડ,
પડવું નણુંદારો સુસરો.
બરસે બરસે એ મા મોરી મેઠ,
ભીજે બાધારી બહનડી.
માંજ્યા માંજ્યા એ મા, મોટોડા થાલ,
માંજ્યા નણુંદ રા વાટકા.
સોવતડી એ મા બાજર બાટિયો,
આણું મિનડી લે ગર્ધ.
મરજ્યો મરજ્યો એમિનડી ધારોડા પૂત
રાતારી નિરણી વોરારી એનડી.

હેર, જોડ જમી-જૂડીને પોત પોતાના ઔરડે
મયા, નણુંદીનું ટોણું એના ઔગડમાં ગયું અને
ખાંડી એક એકવાડ ઉત્તરવાનો મારે બાગે આવ્યો.

હે મારી મા ! વરસાદ વરસે છે અને બાઈની
એનડી ભીંજાય છે, મોટા મોટા થાળ ઉટક્યા, નણું-
દાની થાળીયું ને વાટકા ઉટક્યા. વાસણું માંજી

પરવારીને હું મારા સારૂ બાજરાનો એ ચાનડી
રાતના વાળું સારૂ ધડી હતી તે ટાંકવા ગર્ધ તે
મીંદી ગર્ધ ગર્ધ હતી. 'એ મીંદી ! તારો દીકરો
મરે, બાઈની એન રાતના વાળુ વગરની નગણી
(ભૂખી) રહી.'

રાજસ્થાની સ્ત્રીઓ માટે શ્રાવણી ત્રીજનો તહેવાર
સૌથી વધુ પ્રિય ગણાય છે. એ સમયે દરેક નવ-
પરણિતાઓ પોતપોતાના પરિવરે આવે છે. બાઈ
બહેનને તેડવા આવે એવો એ ખાસ આગ્રહ પથ
સેવે છે. ઉપરાંત ગીતમાં કોઈ દુબળા ધરતી પુત્રીને
એનો બાઈ ત્રીજના તહેવાર પર તેડવા આવી શક્યો
નથી. અને બહેન પર સાસરવેલમાં કેવાં કેવાં વીતી
વીતે છે, તેનું દ્રમ્હ ચિત્ર એ ગીતમાં વ્યક્ત થયું છે.

હેવે જુઓ આ બીજું ગીત : ત્રીજના તહેવાર
પર લગ્નમગ દરેક પતિ પોતપોતાની પત્નીને મળવા
આવી પહોંચે છે. અને એ ત્રીજના તહેવાર પર
પત્ની પોતાના પતિ સાથે જુએ એસી જુવતી, તરેક
તરેકના આનંદ પ્રમોદ માણે છે. જે સ્ત્રીનો પતિ
પરદેશ હોય તે સ્ત્રીને તો ખૂબ વિધાસ હોય છે કે,
ત્રીજનો તહેવાર એનો પતિ નહીં જ ચૂકે. ને કે,
હકીકતમાં ચૂકે પણ નહીં. પરંતુ કોઈ સંજોગોવશાત
એક અઝાગણી પ્રિયાનો પતિ ત્રીજનો તહેવાર ઉજ-
વવા આવી શક્યો નથી એવું આ કડુણ હૃદયસેદક
ગીત છે :—

આથી આથી તીજ નુહેલી,
સખ સખિયા રંગ રાખ્યો
ઔરો કા પિવછ ધરાં એ વસત હૈ,
મહારા વસે છે પરદેશ
ઔરાં કી તીજ સુરંગી હોસી,
મહારે ધર રહસી રંગ કાઓ
આથી આથી તીજ નુહેલી,
અખ સખિયા રંગ રાખ્યો

નવેલી ત્રીજ આવી પહોંચી. સરખી સદ્વિયે
રંગરાગમાં રચીપચી રહેવા લાગી.

ખીજ તમામ સહિયરોના પ્રીતમ ધર પર છે,
ત્યારે મારા પિયુ પરદેશ છે. એટલે તો ખીજ સહિ-
યરોની ત્રીજ સુરંગી-આનંદી થશે ને મારું ધર
ફીકા-રંગી રહેશે. અર્થાત્ આનંદવિહોણું સુસામ
ને ઉજ્જડ લાગશે.

એક સખી મેરી પહેરી પાયલ,
વિછિયા રા રમઝોલ
દૂજ સખી મેરી પહર ટોડર
પિવજને જાય દિખાયો
આયી આયી તીજ નુરેલી,
સમ સખિયા રંગ રાચ્યો.

મારી એક સખીએ ઝાંઝર પહેર્યા છે. એની
ધૂધરિયું રુમઝુમ...રુમઝુમ વાગી રહી છે. ખીજ
સખી ટોડર (એક ધરણું) પહેરીને પોતાના પતિને
દેખાડી રહી છે. ત્રીજ સખી કેવટા પહેરીને નયડીથી
પોતાનું રૂપ સંવારી રહી છે. ચોથી સહિયરે ચૂંદડી
ઓઢીને ગળામાં મોંતીનો હાર પહેર્યો છે.

ઔર સહેલી મેરી મહંદી માડી,
નૈયા સુરમે સારયો
ઓઠ-પહર કર ગરબ ગુમાનણ
પિવજ રા મન હરખાયો
આયી આયી તીજ નુરેલી,
સમ સખિયા રંગ રાચ્યો.

અને વળી એકે તો હાથોમાં મેંદી ભરી ને
આંખોમાં કાજળ સાર્યા છે. આમ સહુ કોઈ ગર્વ
કરતી ઓઢી-પહેરીને પોતપોતાનો પ્રિયતમના મન
રીઝવી રહી છે.

ઉપરોક્ત ગીતમાં વિરહી-હૃદયની ઊંડી વ્યથા
ભરી પડી છે. સહુ કોઈ સાજ-શણગાર સજ, પહેરી
ઓઢીને મહાલતી હોય ત્યારે જોના પતિ પરદેશ છે
એવી વિરહી પ્રિયાને મન કેવું ને કેવું ય લાગતું
હશે! ત્યારે એ જિંદગી નિસાસો નાખતી બોલી બોડી
હશે...“ઔર કી તીજ સુરંગી હોસી, મહાર ધર
રહસી રંગ કાચ્યો.”

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કન્યાઓ અને વિવા-
હિત યુવતીઓ આપાઠ ને શ્રાવણમાં આવતા વાર-
તહેવારો ટાણે સાંજ અગર રાતના બધી સૈયરો મળી
રમતો રમે છે, રાસકા લે છે, ગીતો લગકારે છે તેમ
રાજસ્થાનમાં પણ રાજસ્થાની-રંગરાધિકાઓ આવી જ
રીતે રાસગીતોની રમઝટ બોલાવે છે. રાજસ્થાની આ
રાધિકાઓ માટે શ્રાવણની ત્રીજ એટલે તો મસ્તીનો
રંગમેળો. ચારે દિશાએ પ્રકૃતિ લીલી લીલી કુંજર
બની હોય, અને પશુ-પક્ષીઓ કિલ્લોક્તતાં હોય એવા
ખુશનુમા શ્રાવણિયાના દિવસોની આ ત્રીજમાં રાજ-
સ્થાની રંગ-રસિયણો ઝાડની ડાળે સામસામા બૂલા
નાખી, અંગને મસ્તીના ડોલને ડોલાવતી, જવાનીની
પૂરબહારે એ હૈયાના રંગભર્યા કોડને પોતાના કોમિલ
કંઠમાંથી વહેતા મૂકે છે. એ વખતનું ચિત્ર જોણે
જોયું હોય, તેના દિલ-દિમાગ પરથી એ મસ્તી,
એ માદક વાતાવરણ, એ કામિલ કંઠ આ ભવે ય
જૂલાશે નહિ, ખરેખાર, રાજસ્થાન એટલે તો રંગ-
સ્થાન! મારવાડણ એટલે તો મસ્તી! પરંતુ આજના
આપણા શહેરી જીવનમાંથી આ અનુપમ આનંદ ને
મસ્તી, એ રંગ રાગ ને રસ તો જાણે ઓસરતાં
ચાલ્યાં છે.

★

આ અંક ના ઉધડ તે પાને ‘ઉર્મિ-નવરચના’
અંજોની મહત્વની જાહેરાત આપે વાંચી?

પ્રજ્ઞાપતિ

આશા પંખી : ૧-૨

[લે ઈશ્વર પેટલીકર; પ્ર. આર. આર. શેઠની કં. મુખર્ષ, ૨; મૂલ્ય, દરેક ભાગના ચાર રૂપિયા.]

‘પ્રજ્ઞાપતિ’ માં હપ્તે હપ્તે પ્રગટ થયેલી શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકરની સામાજિક નવલકથાનું એ ભાગમાં પ્રગટ થયેલું આ પ્રથમસ્વરૂપ છે. એમની આગલી વાર્તાઓ તથા સામાજિક નવલકથાઓમાં શ્રી પેટલીકરનું વલણ એક સમભાવી સમાજનિરીક્ષક અને સુધારકનું રહ્યું છે. આ નવલકથા પણ તેમની જાણના કિરસા પરથી તેમના એ જ વલણે ધડી છે. આ કથામાં તેમણે પ્રેમ લીધો છે એક પર બીજી પરણનાર પતિનાં આમર્શ પત્નીપુત્ર અને પુત્રવધૂની વિદ્યભણાનો અને રૂઢિવશ માળાપોએ ધર ને પૈસા ભેઈ ન્યાં ત્યાં પરણાવી દીધેલ યુવતીઓનાં દુર્ભાગ્યનો. રતિલાલ અને તેની બીજી પત્ની તારા તેની આગલી પત્ની દિવાળીને કેવું વીતાડે છે એ આ કથા આનુ-ષંગિક રીતે ખતાવે છે જ, પણ આલેખકને કેમેરા દિવાળીના આ પરિસ્થિતિમાં ઝાંઝું બણી ન શકતા હીલુકમાઉ પુત્ર રમણ અને તેની પત્ની શારદા સામે જ મુખ્ય તો ગોઠવાયો છે. જુવાની સુલભ લગ્નસ્થિતિએ પિતાને નવી માતાના ગાઝામાં બેસાડી રમણને પરણાવ્યો તો ખરો, પણ પછી એનો માતૃપ્રેમ ભેર કરી એને દિવાળીઆના પક્ષમાં લઈ ગયો. આ વિષમ સંબંધો એને તથા એની નવોદ્ધ પત્ની શારદાને કેવાં હુબ્બ કરે છે, શારદા તેનાં સંસ્કારી અને નવદષ્ટિવાળાં જાઈબાબીની પ્રેરણાથી પોતાનો અધૂરો અભ્યાસ પૂરો કરી રમણને આર્થિક રેકા આપતી એની જીવનસાથી બનવા કેવી બજીતરને પંથે વળે છે, શારદાનો સદ્ વાસ ભાગતી રમણની જુવાની અને પ્રેમને વિપ્રયોગની કેવી વિકળતા વેકવી પડે છે, અને એ વિપ્રયોગનો અંત આવે તે પહેલાં જેમ રમણના નાના ભાઈ અંદુને તેમ રમણને પણ આશાભર્યું હૈયે જગતની

કેવી અચાનક વિદાય લેવી પડે છે, એ શ્રી. પેટલીકર વિસ્તારનો ભય રાખ્યા વિના નિરતિ વિગતે આલેખે છે.

જેમના પર તેમના પતિ બીજી પરણે છે એવી દુષ્કાંતીઓનો નાયકની માતા દિવાળીમા ઉપરાંત શાન્તા દ્વારા બીજો નમૂનો પણ કથાએ રજૂ કર્યો છે, અને રૂઢિવશ માળાપોએ દીકરીના હૈયા સિવાય બીજી અનેક ગણતરીથી ન્યાં ત્યાં પરણાવી દીધેલી દુષ્કાંતી દીકરીઓના નમૂનામાં નાયિકા શારદા ઉપરાંત આ શાન્તા અને વીણાના પણ કથાએ દેખાડ્યા છે. હિંદુ સમાજમાં સવિશેષ સહન કરવાનું સ્ત્રીઓને જ હોય છે એ જાણતા બધા સુધારકોની તેમ શ્રી. પેટલીકરની પણ સહાનુભૂતિ એવી દુષ્કાંતી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પૂરી હોય છે તેથી એમનાં પાત્ર એમણે સારાં ને વાચકોની હમદર્દી છતી જાય એવાં બનાવ્યાં છે. એ દુષ્કાંતીઓને એમની વિદ્યભણાઓ-મથી માર્ગ કરવા શીખવવાનું પણ એમણે આથી જ કથામાં ગોઠવ્યું છે. તેમ કરતાં, નહિની, પદ્મા અને કમલિની જેવાં એ દુષ્કાંતીઓને માર્ગ ને માર્ગદર્શન કરતાં સુશિક્ષિત ભાવનાશાળી નવી સ્ત્રીઓનાં પાત્રો એમણે કથામાં યોજ્યાં છે. બજીતરની અને ભાવનાની સુમધ દેવાવતાં એ સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન જેવું ‘સાડું થયું’ છે, તેવું જ મનોદશા અને વર્તનમાં જૂની પ્રજ્ઞાવિકાનાં સંતાન જેવાં દિવાળીયા, કમળા, નર્મદા, ગંગા, આદિ કથામાં આવતાં વત્તીઓથી અગત્યવાળાં સ્ત્રીપાત્રોનું પણ થયું છે. શોક્યપણું દાખવતી સ્ત્રી તરીકે તારાબેનનું આલેખન પણ ‘સાડું થયું’ છે. સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન તો શ્રી. પેટલીકરની કાવત્રો વિષય છે. કથામાં પુરુષ પાત્ર એક શારદાના ભાઈ ચિકમ સિવાય કોઈ તેજસ્વી નથી, નાયક રમણ પણ નહિ. રમણના પિતા રતિલાલ અને વીણાના પતિ તો પૈસાને ભેરે કે મોહે કામલોપતામાં બીજાં લગ્ન કરનારા ખરાબ નમૂના છે. રતિલાલના પાત્રમાં, એના

દિવાળી અને રમણ પ્રત્યેના માનવતાશૂન્ય વર્તનમાં, તો અસ્વાભાવિકતા પણ આવી ગઈ છે, પણ તારા-ખેનને તેમ આ રતિલાક્ષ્મીને કર્તાના સુધારક આશયે જ એવાં ધડકાં છે.

કથાનો નાયકના અચાનક મોતમાં પરિણમતો કરુણ અંત કથા વાંચનાં વાંચતાં નાયક પ્રત્યે અને તેના કર્તા શારદા પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવતાં થઈ ગયેલાં વાચકોને ઉતાવળો, અપ્રતીતિકર અને અના-વશક એ ત્રણમાંથી કોઈ એક પ્રધારનો લાગવા પૂરતો સંભવ છે. પણ કથાનો આવો અંત કલાને ખાતર કે કરુણ અંતના મોહથી પ્રેરાઈને કર્તા નથી લાવ્યા, પણ કથાનાયકની ખિંબભૂત વાસ્તવસૃષ્ટિની વ્યક્તિ તથા તેનો ભાઈ કશી ખિમારી વિના એક જ મહિ-નાને અંતરે એક જ તારીખે અચાનક ગુમરી ગયાની સાચી દુકીકતને જ કર્તાએ વાર્તાનો અંત ધડવા દીધો છે એમ ‘કથાનો પ્રસાદ’ મથાળા તજે એમણે રજૂ કરેલ કથાવસ્તુની પ્રેરક ઘટના આપણને કહે છે. કદપના કરતાં વાસ્તવ કોઈવાર વધુ વિદ્યક્ષણ હોય છે એમ કહેવાય છે તે આ બનાવ સાચું પાડે છે. ‘કાગને ખેસવું અને તાડને પડવું’ એવા શબ્દો કર્તાએ વાપર્યા છે છતાં નાયકનું મૃત્યુ તારાખેનના કામણ-ટૂંમણનું પરિણામ છે એમ માન્યા વગર એને ખુલાસો માત્ર એ શબ્દોથી જ થાય તેમ નથી. આ તો કામણટૂંમણના વહેમને પોષે એવી વાત થઈ જાય છે એ સુધારક કર્તાના ખ્યાલમાં કેમ ન રહ્યું એ સમજાવું નથી. તારાખેનના એ દાનને એ વહેમને જોગવા રચાવ જ ન મળે એ રીતે નિષ્ફળ જતો બતાવવાથી તારાખેનની ખલપાત્રતા આલેખાઈ છે એટલી ઉત્કટ ન આલેખાત, પણ એ વિનાય એ ક્યાં ઓછી આલેખાઈ છે? નાયકને માર્યા વિના, શારદાને બણી લઈ નાયકની આશાને સફલ કરતી આદર્શ પ્રેયસી અને ગૃહિણી બની, બહુતરના ફરેતો તેને મુંઝરતો ભય ખોટો ઠરાવી, તેને આર્થિક ટેકા આપતી તેની જીવનસંગાધિની બનતી આલેખી, એ બંનેને સુખી કરવાનું પુણ્ય ખાટવા સાથે વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી

માર્ગ કાઢી પોતાનું ને પતિનું જીવનને લગ્નજીવન સુધારનાર તેજસ્વી આધુનિક નારીનો આદર્શ રજૂ કરી પોતાના હૃદયની પણ શ્રી. પેટલીકર સારી સેવા બળવો શક્યા હોત નહિ?

કથાની સીધી અને પ્રવાહી લખાવટ તથા મુખ્ય પાત્રોનાં વૃત્તિવ્યાપારોનું ‘ઝીણવટભર્યું’ નિરૂપણ કથાને સુવાચ્ય બનાવે છે અને અંત લગી વાચકને રસ પાડે છે. મંગળાસૂત્ર

[લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, સાગપાંચ રૂપિયા]

શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની આ નવી નવલકથા એક સામાજિક નવલકથા છે. આપદાત કરી મરી ગયેલી દયાકારની દુષ્પિયારી દીકરી બાળવિધવા નર્સ શિવકોર અને દયાકારની બાળસખી અને મુંબઈના શ્રીમંત ધનસુખલાલની પત્ની દીવાળીની પુત્રી નીહારિકા વચ્ચે તેમની માતાઓનાં સખીપણાં તેમનામાં જિતયાં હોય તેમ પ્રથમ સંસર્ગમાં આવતાં જ બંધા-યેલાં અવિશ્લેષ્ય સખીપણાંની એ કથા છે. એ સખીપણાં બંધાવામાં નિમિત્ત બનેલ મોતીલાલનું પાત્ર નીહારિકાના પિતા ધનસુખલાલની અંધાર ધન-લાલસાને અને તે અર્થે તેણે કરેલા પ્રયત્નોને પ્રથમ નહિ તો છેવટે ઉધાડાં પાડે છે. દીવાળીએ પોતાને ત્યાં રાખેલી શિવકોર ધનસુખલાલના કોઈ બેલથી એના ઘરમાં પોતે કલેશનું કારણ ન બનવા પોતાના નાનાને ત્યાં ગામડે ચાલી જાય છે અને ત્યાં પોતાના દાકતરી જ્ઞાનથી પ્રથમ ગામલોકનાં તનની અને પછી કમશઃ એમનાં મનની સેવા બળવી ગામડામાં દટાઈ જઈ ગામની સેવામૂર્તિ શિવુબેન બને છે. મોતીલાલે કરેલી ક્રોધેતી પછી દીવાળી સાથે નીહારિકા તે ગામડામાં આવી ચડે છે. એમને ત્યાં લાવવામાં નિમિત્ત બને છે દાકતર નવીનચંદ્ર. જેણે શિવકોરને પોતાના હૈયામાં રચાવ આપ્યું છે. એ અને શિવકોર લગ્નથી સંધાય છે કે ગામડાના સેવાકાર્યમાં જોડાય છે એનાં અનુમાન કરવાનું વાચકો માટે રાખી કથા ધનસુખલાલના પાગલપણાના એક દૃશ્ય અને તેણે પ્રેરેલી ટીકાના એક વાક્ય સાથે પૂરી થાય છે.

કથાને અંત ઉતાવળે આટોપાયેલો અને કથા પોતે વિશુષ્પલ લાગે છે. પાત્રવર્તન અને બનાવોમાં તેમની સ્વાભાવિકતા કે વાસ્તવિકતાને પડકારાય કે શંકાય એવું થાયું છે. કથા કંઈક અંગે સીનેમા-વાર્તા જેવી લાગે છે. આ કથન ગુણુચાયક નહિ તેટલું મર્યાદાચાયક છે. શિવકોર માટેનો નીહારિકાનો પ્રેમ પૂરતો સ્વાભાવિક નથી લાગતો કયાનું આકર્ષક પાત્ર શિવકોર છે અને ગામડામાંનું એનું સેવાજીવન એ જ કથાનો તેના 'મંગલસૂત્ર' એ નામને સાર્થ બનાવતો આકર્ષક ભાગ છે શ્રી આચાર્યે ધન, શ્રમ, સેવા ઈન્ વિશે સીધા વિચારો રજૂ કરવાનો તક કથામાં લીધી છે. કથાને શ્રી. આચાર્યની સખા કૃતિઓની યાદીમાં નહિ મૂકી શકાય રોજની રામાયણ

[લે. રંભાએન ગાંધી; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંધ લિન્ અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા.]

નાટ્યલેખનમાં આદારપદ સિદ્ધિ બતાવી ચૂકેલા શ્રી. રંભાએન ગાંધીનું આ ત્રીજું પુસ્તક નવ એકાંકી નાટકો રજૂ કરે છે. એમાંના પહેલાં ચાર ભજબ્યા હોય તો લોકરિક્ષણને સહાયક બની શકે એવી ગંભીર હેતુલક્ષી કૃતિઓ છે. એમાંના પહેલા નાટક 'માનવતાનું મૃત્યુ'માં અરપૂર્યો પ્રત્યેનો સવણેનો માનવતાચત્ર વર્તવ અને એમાંના અન્યાયના ભાને અરપૂર્યોમાં આવતી ભગૃતિ એક અરપૂર્ય કુટુંબને એનો ભોગ બનાવીને નાટ્યવિષય બનાવવામાં આવ્યા છે. અસર માટે નાટકને કરુણતા બનાવવામાં આવ્યું છે 'દીકરી ને ગાય' હિંદુ સમાજની દીકરીઓની લગ્ન બાબતમાં વધુ પડતું જેરી દશાનું નાટ્યલેખન છે. 'લાભીમાં' એક સ્વમુખપરાયણ યુવતી અને તેની દિદાર, વત્સલ, ગૃહકાર્યરત, વંદ વિષવા ન્હાણીના પાત્રોને એકમેકના પડખામાં મૂકી ઉઠાવ આપતું પાત્રપ્રધાન નાટક છે. 'દીકરી ને ગાય'માં કુમુદનું અને આ 'લાભીમાં'માં જિવનું પાત્ર દેખીતા અન્યાયનો વિરોધ નથી કરતાં તે કેટલાક વાયકોને

નહિ ગમે, પણ નાટકોના હેતુલક્ષીપણાએ તે અન્યાયનું ધેરાપણું ઉપસાવવા એમ કયું લાગે છે. 'ભણેલી વહુ' એ નાટક નલિનીએ પોતાના કામચરણાથી તેમ શાન્તિ, મીડાશ, સુશીમતા અને સાસુની કરેલી સેનાથી સાસુપણું બળવની સાસુને કેવા વશ કર્યા તે કુશળતાથી નિરૂપે છે.

બાકીની કૃતિઓમાં 'ધુધટડે ધેગયા' એ કન્થાઓ જ ભજવી શકે એવા સંવાદ નાટકની ખૂબી સુશીલા સંતોકમાશી પાસે વહુની લાજ બંધ કરાવવાનું ક્રાન્તિકારક પગલું જે સમજાવટખર્ચા વાર્તાલાપથી ભરાવે છે તેમાં છે. 'તારે શું તો' એ બેરક બોલીને દહેઝાદાર પ્રયોગ એમાં યાદ રહી જાય તેવા છે. એની પછીની ચાર કૃતિઓ પ્રદક્ષિણ છે, જેમાં 'જગલો ને જગદંબા' માથા ભારે પત્નીને ઠેકાણે લાવતા પતિ ને દિવેરના એક પ્રયોગનું રથૂક હાસ્યનું અતિશયોકિત ભયું નાટક છે, 'લેડી આંચ લેડી માંકડ' એક અદ્વપશિક્ષિત શૈક્ષણીને લેડી બનવાનું આવતાં થતા મુંઝારાનું હળવું સંવાદનાટક છે, 'અમે બહાદરિયો વર વરશું રે' વીરને વરવા ઉત્સુક યુવતીને કેન્દ્રમાં રાખી યોજાયેલી હાસ્યલક્ષી રચના છે, અને 'રોજની રામાયણ' મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની નોકરોને પરાધીનતાનું નાટ્યલેખન કરતું આ ચારમાં વિશેષ ગણનાપાત્ર પ્રદક્ષિણ છે.

લેખિકા બેનની નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા એમનું સંવાદકૌશલ છે. એમનું નિરીક્ષણ સારું છે, જેને પ્રતાપે તે જૂતાં નવાં સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન વાસ્તવદર્શી કલાથી કરી શકે છે, અને નાટકો માટે વસ્તુ મેળવી શકે છે.

આપણો વારસો ને વૈભવ : ખંડ ૧

[લે. 'દર્શક' પ્ર. શ્રી સર્વોદય સહકારી પ્રગ્ન-શનસંધ લિ. રાષ્ટ્રીયશાળા, રાજકોટ : પાનવાડી ભાવનગર; પોણાત્રણ રૂપિયા.]

હવે બદલાઈ ગયેલી ઇતિહાસ અને તેના અધ્યયનની આપણી દૃષ્ટિને સંતોષે એ રીતે પ્રાગૈદિક કાળથી આજ સુધીના ભારતના ગૌરવવંતા અતીતનું

દર્શન કરાવવાના આશયથી ‘દર્શક’ લખવા ધારેલા ઇતિહાસનો આ પહેલો ખંડ છે. પ્રાગૈદિક અને વૈદિક સંસ્કૃતિથી માંડી હર્ષવર્ધન સુધીના કાળનું ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઇતિહાસદર્શન એમાં કરાવવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકમાં વેદકાળના આર્યો, હરપ્પા અને મોહં-જોદારોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ, આર્ય-અનાર્યનો સંઘર્ષ અને અનુકાલીન મેળ, બ્રાહ્મણવર્ગનો યજ્ઞમાર્ગ ક્ષત્રનો ભ્રમવિરોધ, રામાયણ-મહાભારતની સંસ્કૃતિ, ઉપનિષદ્વિચારણા, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદય વિકાસ અને પરદેશપ્રચાર, વેદકાળથી હર્ષ સુધીની વિવિધ રાજ્યપ્રણાલીઓ તથા પ્રજાજનન, વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃ સાધિત વર્ચસ્વ, જૈન-બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ધર્મની વર્ચસ્વ-સ્પર્ધાએ કલા અને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં સધાવેલી દેશની પ્રગતિ, આ સર્વ વ્યવસ્થિત રીતે સમયાનુક્રમ જળવીને સંક્ષેપમાં નિરૂપવામાં આવેલ છે. એમાં માત્ર વિગતોની તોંધ જ નથી, ઘટનાઓનાં ઉત્પાદક કારણો અને તેનાં પરિણામ કે અસરોનું પણ નિરૂપણ એમાં રહસ્યગ્રાહી કે સારસંદોહક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બુદ્ધો-પદેશ એમાં સારી રીતે રજૂ થયાં છે. શક્ય તેટલાં ચિત્રો, અને નકશા પણ અંદર આપવામાં આવ્યાં છે. ‘દર્શક’ પાસે વિષયને લગતા સાહિત્યનો સારો એવો અભ્યાસ, ઇતિહાસદૃષ્ટિ, સારગ્રાહિણી બુદ્ધિ અને આવા ઇતિહાસગ્રંથને નીરસ બનતાં અટકાવે એવી લેખનકલા છે, જે સર્વનો લાભ આ પુસ્તકને સારા પ્રમાણમાં મળ્યો છે. પુસ્તક શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકના હાથમાં નિઃસંકોચ મૂકવા જેવું બન્યું છે.

આવા ઉપયોગી પુસ્તકમાં છાપમૂલોની સંખ્યા જરા મોટી દેખાય છે તે ઠીક નથી. ‘સિંધુખીણ ને દક્ષિણ બલુચિસ્તાનમાં વિસ્તરેલી સંસ્કૃતિનાં બે શહે-રોનાં નામ તો હવે સૌને જાણીતાં થયાં છે’ એ પૃ. ૧૫ પાનું વાક્ય ગરાબર નથી ‘હરપ્પા’ અને ‘મોહં-જો-દારો’ તો અત્યારનાં નામ છે, તે તે પ્રાચીન

સ્થળોનાં નામ નથી. પૃ ૭૪ પરના ‘શરીરે ચોંટેલ સંસારની માયાના કાદવ...’ એ વાક્યમાં ‘શરીરે’ને ઠેકાણે ‘મનને’ કે ‘અંતઃકરણને’ જોઈએ. બીજી આવૃત્તિ વેળા પેલી છાપબૃત્તો તથા આવી નાની ગલતીઓ સુધારી લેવાની જરૂર છે.

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પૃ. ૧૦

[સં. ધીરુભાઈ દાકર અને ઈન્દ્રવદન દવે; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ; મૂલ્ય, ચાર રૂપિયા.]

‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’નાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યના સારા સંદર્ભગ્રંથો છે. એના નવમાં પુસ્તકના પ્રકાશન પછી આ દસમું પુસ્તક દશ વર્ષે બહાર પડે છે. એ તૈયાર કરાવવાના કાર્યને વચગાળામાં નડેલા સંજોગો આ વિગ્રંથને માટે જવાબદાર છે.

પુસ્તકના ત્રણ વિભાગમાંથી પહેલામાં સને ૧૯૪૧ થી ૧૯૫૦ સુધીના દાયકાના ગુજરાતી વાઙ્મયનો ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રગટ થયેલી વાર્ષિક ગ્રંથસમીક્ષાઓને આધારે સારગ્રાહી પરિચય કરાવી તેની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓ દર્શાવવામાં આવી છે. એ વિભાગનો અભ્યાસલેખ તેના ઉત્સાહી અધ્યાપક લેખકોની અભ્યાસશીલતા અને સાહિત્યવિવેકની સારી છાપ પાડે એવો છે. એમાં ‘અશ્વિનીકુમાર’ અને શ્રી. જયમલ પરમાર તથા સ્વ. નિરંજન વર્માને જુદા લેખકો ગણવાની માહિતીમૂલ થઈ છે તેને બહુ ગંભીર ગણવાની જરૂર નથી. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં એકવીસ વિદેહ અને ત્રીજા ભાગમાં સાડત્રીસ વિદ્યમાન ગ્રંથકારોનું ચરિત આપવામાં આવ્યું છે. આ ચરિતાવલિઓની નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા એ છે કે તે વિદેહ ને વિદ્યમાન ગ્રંથકારો વિશે શ્રમપૂર્વક મેળવેલી માહિતીને જેમની તેમ ધરી ન દેતાં સંપાદકોએ તેના અભ્યાસપૂર્ણ સુલિખિત ધાટીમાં ચરિત લેખો બનાવ્યા છે. એમની કૃતિઓની યાદી આપવા સાથે એના-પરની અભ્યાસ-સામગ્રી પણ એમણે દરેક ગ્રંથકારના જીવન પરિચયને અન્તે આપી છે, જે આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારે છે. પુસ્તક શ્રમ અને નિઃશ્ચી કરેલા કાર્યનો સુંદર નમૂનો બન્યું છે.

ચેતનનાં નવાં પ્રકાશનો

ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ કહે છે:

‘ચેતન પ્રકાશનગૃહે ઉદ્દેશ્યદ્, વિચારપૂર્ણ અને લોકરચીતે ઉત્તર કરે એવી વિવિધ શ્રેણીઓ દ્વારા બે વર્ષમાં જ સંખ્યાબધ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરી પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશન સંસ્થાઓમાં ઉમેરો કર્યો છે.’

નવલકથા

- ★ અવિનાશ (એકરૂપપૂર્ણ નવલકથા) : સાતા ગાંધી ૪-૦
- ★ ભટ્ટનવી (મુખ્ય પ્રેમીઓના જીવન પરિવર્તનની અનોખી નવલકથા) : બાનુલાલ ‘સ્વપ્નરથ’ ૩-૮
- ★ મોતની ખીણ (વિકચાર જગવનાર કથા) : ડૉ. નરહાસ શુક્લ ૫-૦
- ★ માટીના મહેલ (મર્મવેદક બગાળી નવલકથા) : આ બેનરજી ૫-૦
- ★ વિજય યાત્રા (ફાર્સીની આગલી રાતે) : કૃષ્ણચંદ ૩-૪
- ★ થીજેલાં આંસુ (કૃષ્ણચંદની કલમે કાશિમરી પ્રેમની નવલકથા) ૫-૦

નવલિકા

- ★ વહેતાં ઝરણાં (ફાર્સી વાર્તાનું નકશીદાર રૂપ) : રો. જયંત બચી ૪-૧૨
- ★ કંકુડી (અનોખી વસ્તુ : અનોખી સૌંદર્ય) : બકુલેશ ૩-૮

જીવન

- ★ જીવન જ્યોતિર્ધરો (ચંદ્રમાઈ બદ) ૩-૧૨
- ★ જોરનાં ધૂંટણ (મકાન સંસ્કાર સ્વામી ગોર્ધી કૃત ‘મારું’ બાળપણ) ૩-૮
- ★ સ્તાલિન (ફાર્સી જીવન જીવનરેખા) : બોપીલાલ ગાધી ૦-૪

નાટક-કાવ્ય-ચિંતન

- ★ મિલન (કવિ મુદાસીનાં મનોરમ ગીતો : શ્રી કરસનદાસ માણિકના પ્રવેશ સાથે) ૧-૮
- ★ હુંતાશની (સત્ય પ્રસંગ પર આયેખાથેલ સજવવા લાયક હૃદયવેદક નાટક) : પ્રો. રમેશ ભટ્ટી ૨-૦
- ★ સામ્યવાદ (સરળ પરિચય પુસ્તક) : ચોપી આશ્રિતિ બોપીલાલ ગાધી ૧-૪
- ★ ભારત પર અમરિકી ઓળા ૦-૪

ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિ.

જવાહરનગર : ગોરેગાંવ.

અમારા મુળધર્મના એજન્ટ

સારાલાલ એમ. દક્કર : ૧૪, પોપટવાડી, કાલ્યાણેવી, મુંબઈ ૨

નવસર્જનનાં પ્રકાશનો

અમર બાલકથાઓ

(હેરોલ્ડરી સચિત્ર વાર્તાઓ)

- ★ રસીલી બાળકથાઓ (આફ્રિકા)
- ★ અદ્ભુત આતુરી કથાઓ (ધરાન)
- ★ અમર લોકકથાઓ (રશિયા)
- ★ અજોડ બાળકથાઓ (કાશિયા)
- ★ અજબ દંતકથાઓ (રમાનિયા)
- ★ સુંદર પરી કથાઓ (વિદ્યાથત) : રશિકની કિ. ૧૧ રૂ.

અમર શિષ્ટ કથાઓ

(જગતની અમર કૃતિઓની વાતો)

- ★ કેન્ડિડનાં પરાક્રમે (ફ્રાન્સ) ૧-૪
- ★ હોન કિવકોટનાં પરાક્રમે (સ્પેન) ૧-૧૨
- ★ ઓડિસિયસનાં પરાક્રમે (ગ્રીસ) ૧-૦
- ★ રોકસપીઅરની વાતો (બ્રિટન) ૨-૦
- ★ ચૅપ્લિનની વાતો (બ્રિટન) ૧-૮
- ★ કાદબરી કથા (ભારત) ૨-૦

[કોઈ પણ આગો સેટ લેનારને પોસ્ટેજ તથા સે. ટેક્સ ફ્રી]

[શાળા સંસ્થાઓને ખાસ ટર્મ્સ]

તમે તમારા
વાળની
પાંથી એક
ખાળુ પાડો
કે મધ્યમાં,

વેણી ગૂંથો કે અંગોડો વાળો,
અથવા તેમ નહિ તો પછી
પૂનમના ચંદ્રની ભાત માથામાં
પાડો. તમારા વાળ ઓળવાની
રીત ગમે તે પ્રકારની હોય પરંતુ
સુંદર અને જથ્થાબંધ વાળ હોવા
એ તમારી સૌથી પડેલી અને
અગત્યની જરૂરિયાત છે. કેશ-
વર્ધિની તમારા સુંદર વાળના
શણગાર સજવામાં મદદરૂપ છે.
સૌંદર્યદેવતાએ આપેલી બક્ષિસ બહે
હોય, પરંતુ તમારા વાળનું સૌંદર્ય
કેશવર્ધિની વડે તમે જાતે નિપજાવી
શકો છો. તેમ જ તે મેળવી પણ
શકો છો.

કેશવર્ધિનીની સહાયથી તમારી
જીવાનીમાં જ વાળની મજબૂતાર્થ, તંદુરસ્તી
તથા સૌંદર્યનો પાત્રો નાખો. કેશવર્ધિનીની માયાળુ
અસર નીચે સુધરે નહિ તેવા કોઈપણ પ્રકારના વાળ
મધ્યમ અવસ્થામાં પણ જીવામાં આવ્યા નથી.

માટે પસંદગી તુરત જ કરી લો અને વાળનું સૌંદર્ય
હંમેશા માટે ટકી રહે તેની ખાતરી મેળવી લો.

કેશવર્ધિની

એ વાળને સાચવે છે, ઊંચાડે છે તથા સુંદરતમ કરે છે.

કેશવર્ધિની રૂ. ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધિની શેમ્પુ રૂ. ૦-૧૪-૦

પોસ્ટેજ અને પેકિંગ ખર્ચ અલગ

ધણાખરા દુકાનદારો પાસેથી મળશે

અથવા સીધું લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ

કોલમ્બુદુર (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને મધ્ય ભારતના એજન્ટ :

મેસર્સ નેશનલ સેઈલ્સ એન્ડ સર્વિસ લિ.

૧૨, રેમપાર્ટ રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧

નેપ્યુન

એસ્થોરન્સ કંપની લી.

[સ્થપાઈ : ૧૯૩૦]

★ હંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

— કુલ અરક્યામત : —

રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

: મુખ્ય ઑફિસ :

નેપ્યુન ગિલ્ડીંગ, ૧૦૪, અંપોસો સ્ટ્રીટ.

કોટ, મુંબઈ ૧

હાલેરા, આડા, શાંદી,
સંધિયા, બાંસી, શુભ
અમુક્ષ, દરેક જાતના
લાપ તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઓષધી

ગુપ્તધારી

૧૦૦-૬૫-૩૦૨
જ્યાં મળે છે.

જે.કે.એન. સિંગલ
ગુપ્તધારી એન્ડ સર્વિસ લિ.

રોડીસ્ટ : કંચનલાલ વાઢીલાલની હાં.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

લેખક : શિવશંકર પ્રા. શુક્લ

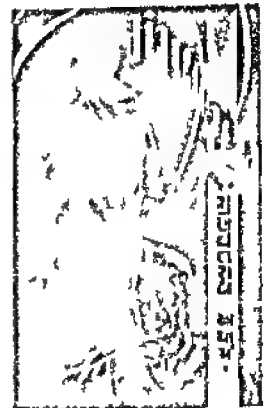
[અઢી રૂપિયા]

એક ત્યક્તાની આ કહાણી છે. કારુણ્યરસે નીગરતી આ નવલ છે. રખડપટ્ટીમાં, એ ત્યક્ત જીવનમાં ધ્વિરાને જે અનુભવો થાય છે તે સહૃદય વાંચકનું દિલ હચમચાવી મૂકે છે. વાંચવા-વસાવવા જેવી સામાજિક નવલકથા . . .

લેખક : ગુણવંતરાય આચાર્ય

[સાડાપાંચ રૂપિયા]

વહેતાં પાત્રોની આ નવલકથા શરૂ કરતાંની સાથે જ એવી પકડ જમાવવી શરૂ કરે છે કે પૂરી થયા પછી એક જ વાક્ય સરી પડે છે કે આ તે 'હવા કા ઝોકા આયા' કે શું ? વાંચવા-વસાવવા જેવી નવી જ નવલકથા. . .

લેખક : ભૂપત વસાદરિયા

[ત્રણ રૂપિયા]

શ્રેણીની અભિનવતાથી જુદી પડતી બાવીસ વાર્તાઓનો તદ્દન નવો જ સંગ્રહ. એમાં મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્રના મધ્યમ વર્ગના સંસારમાંથી અને કેવળ સામાન્ય બનાવોમાંથી વસ્તુને પકડી લઈને લખાયેલી વાર્તાઓ છે. વાંચવા-વસાવવા જેવો નવો જ વાર્તા-સંગ્રહ. ચુ વ. શાહની પ્રસ્તાવના સાથે . . .

આ ત્રણ નવાં પુસ્તકો ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યનાં દરેક પુસ્તકો માટે :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ કર્નાટીક ગ્રીન ગાંધી રોડ અમદાવાદ ૧

୩
୩

ଗଜପତି

ମାଧୀ : ଶ୍ରୀରାଜା ମା. ୧୯
 ଶ୍ରୀମତୀ : ଶ୍ରୀମତୀ ମା. ୧୯
 ଶ୍ରୀମତୀ : ଶ୍ରୀମତୀ ମା. ୧୯

કાઉન બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમ

□ વા સ જો □

ચોખ્ખાં તથા સોથી ઉત્તમ

વાપરવામા સનામન, આપવેમા હવકા,

ડીઝાઇનમા મુદર માક કરવામા સહેના,

કાટ થડે નહિ કરી તૂટે નહિ

○ દકાઉ અને છતાં સરતાં ○

દરેક ઘાટનું એલ્યુમિનિયમ મળી રાકજે

શીટ્સ :: સર્કલ્સ :: વાયર :: એન્ગલ્સ

ચેનલ્સ :: મોલ્ડીંગ્સ :: કાર્સ્ટીંગ્સ તથા રેલ્વે

એન્જનીયરીંગને ઉપયોગી બીજી વસ્તુઓ

જીવનલાલ [૧૯૨૯] લિમિટેડ

૩૧ • નેતાજી સુભાષ રોડ, કલકત્તા.

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, રંગુન, એડન.

નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ ચાલતું પ્રથમ

ગુજરાતી માસિક

વંદુરસ્તો

ત્રીઆં:

ભૂપતરાય દવે • શંકરલાલ દવે

જૂન માસથી ચોથા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યું છે
વરસમાં જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ એ
ચારમાસી કેરપણ મામથી વરસના ઉપવા
સાડાપાંચ (વિદેશમા શિ. બાર) માં ગ્રાહક થઈ
શકાય છે. લખો. —

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફર્નોન્ડીઝ બ્રીજ • ગાંધીરોડ • અમદાવાદ ૧

અમારી સોલ એજન્સીનાં
સોપાન દંપતીનાં પુસ્તકો

નવસંસ્કારો

સજીવની	૪-૮
પ્રાયશ્ચિત્ત ૧-૨	૬-૦
જાગના રંગો ૧, ૨	૫-૮
મગલમૂર્તિ	૩-૦
કૂટેલાં સુરર્ણપાત્રો	૫-૮
વનવાસ	૫-૮
૯ ઑગસ્ટ	૪-૮
કન્યારતન	૫-૮
પુણ્ય પ્રવાસ	૫-૮
પથેર પાંચાલી	૩-૮
ગોદ	૧-૮
સંસારયાત્રા	૩-૮

નવલિપ્તાઓ

અંતરની વાતો	૨-૮
ઝાંઝવાનાં જળ	૩-૦
અંતરની વ્યથા	૩-૦
ત્રણ પગલાં	૩-૦
અખંડ જ્યોત	૨-૮
શોધને અંતે	૨-૦
આજ અને ધરતી	૩-૮

ચિંતન

લગ્ન એક સમસ્યા	૩-૦
લગ્નસાધના	૩-૦
પ્રેમ અને પુરુષાર્થ	૭-૮
દીપમંગલ	૪-૦
જીવનસાથીની પસંદગી	૩-૪

આપની નકસો માટે:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફર્નોન્ડીઝ બ્રીજ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ ૧

સુખડના ઝાડના લાકડાના અંતરતમ

અંતરમાંથી અર્કરૂપે કાઢેલા

તેલથી સુવાસિત કરવામાં આવતો

માયસોર સૅન્ડલ સોપ

(માયસોર સુખડનો સાબુ)

★

આ શ્રેષ્ઠ પનાવટના સાબુની અન્યપીભરી સોડમ એ જ
એની ખાસિયત છે. નાહ્યા પછી ખૂબ લાંબા વખત
સુધી પણ એની આહ્લાદક સોડમ પ્રસરતી જ રહે છે.

★ વાપરો ★

માયસોર સૅન્ડલ સોપ

★

દરેક જગ્યાએ મળે છે

★

↙ ● ગવર્મેન્ટ સોપ ફેક્ટરી ● ↘

બેંગ્લોર

મા-બાપને વાંકે

★ ઘણા મા ભાપ મા । તામે માટનીમા દૂધ પી શમ્તો નથી અને માટની મોટે જ માડા નથી મેમ મ્હી બીજાઓ પામે બાપકનો વાક કાટે છે પરંતુ તમોએ કોઈ વખત માટની કઈ જાતની છે નીપન (ટાપી) કેરી છે ? માગ ફન જેવા બાપમે એ રાજા કે નહિ ? તે જાણવાની ગમગ કરી છે ? નહિ મ્હી પણ નહિ

★ બાળમાથી જમે તે બાટની ખરીદી વેર આપી દરી એટલેથી જેમ પિતાની ફરજ પૂરી થતી નથી તમ આવની માટનીમા દૂધ પીવગવતી જ માતાની ફરજ અટકતી નથી બાપનીની જાન મરત ના અને આરોગ્યની દિગ્ધે તે ઉત્તમ છે કે નહિ તે જોવાની પ્રથમ ફરજ મા તારા મા તરી છે

★ ગાટે ફીંગ મો ~ ને । મ્હો માતા જેવી મનાવવાની દૂધ પીવા ની બાટ ની માટની ઉા ન મ મા માપતુ વન પેશન ગમગતી એગ્રા સ્વાગી રીપન તમા બાપની । ગાતે કલ પા આન ન વગી તુ ફાટે । થી કઈ । વસી પડે તરી દોઢ ચીજ મળી શકે તરી સાર છે

★ અર હરા હાખન થઈ શકે ની રીત । રાત્રી લાગેરી તમને દુધ પીવ મુખ પ છે જેથી તાણુ મળા જતુ નરી બા । આરામથી દૂધ પી શકે છે

★ શહેરમા દોઢ કેમીગને રાત્ર મળી શકે છે અગર મેન્ટેમોસ ન ૪૦૨૮ મુબલ । છ ને નખી વી પી થી મગા ની લંકે જે જથ્થામથ બાપારીઓએ આ સરનામે પા નવદાગ મ્હવા અમદાવા જિ નાના સોન ડીપ્ટ્રીમ્પટર્સ ચીમનવાવ માનરવાવ એન્ડ કુ નજ દરવાજા અમદાવા

રામતીર્થ

પ્રાહ્લી તેલ

(સ્પેશલ નં. ૧)

(૨૭૨૨૬) : આયુર્વેદિક દવાવાળું

પ્રખ્યાત ડૉક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી કારણ કે—
તે અનેક રાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ યજવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે દષ્ટિ વધે છે.
* યાદદસ્તશક્તિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
* વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ જોડે છે. ખોડો દૂર થાય છે.
* ગાંઠ નિદ્રા લાવે છે. શરીર પર દરેક જોળવાથી ચામડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખસી પડતા વાળ ચપટું છે અને વધે છે. * કાનમાં
નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂલુ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સૂચના :

દરેક ઝનુમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
માટે રામતીર્થ પ્રાહ્લી તેલ અનુકૂળ છે. ખાત્રી
માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

સ્થાનિક ટેક્સ અવગ

પરદેશ માટે મોટી બાટલીની કિંમત શીલીંગ ૧૫
અને નાની બાટલી કિંમત શીલીંગ ૧૨

ખાસ સૂચના :

અંકેક બાટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મોટી બાટલીના રૂ. ૫-૧૩-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૩-૧૩-૦

(બાટલીની કિંમત + ૧-૧૪-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ પેકીંગ)

મનીઓર્ડરથી પેસા મોકલવા

વી. પી. ધી મોકલીશું નહિ.

દેશ : દરલ્લ : : તાર : 'PRANAYAM'

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

દાદર (સેન્ટ્રલ રેલ્વે) મુંબઈ ૧૪.

COTY : RBO

તા. ૬ : શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં દરરોજ (સ્વિચારે બંધ) સવારના જા થી લા અને
સાંજના ૬ થી જા સ્વામીશ્રી અને માનસિક આરોગ્ય તથા આધ્યત્મિક ઉન્નતિને
માટે યોગના વર્ણ આલે છે.

‘ઉર્મિ’ વર્ષ : ૨૪
‘નવરચના’ વર્ષ : ૨૮

ભાસ્કર જાળવણી

સાહિત્ય, સમાજ અને
સંસ્કૃતિ માં સિદ્ધિ

અંક ૬ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ : સળંગ અંક ૨૮૨

ક્રમ

સંખ્યા

દયા	જ્ઞ	૫
સમયનાં ક્ષીર-નીર	સાજહંસ	૬
જરાક જ વૃષ્ણ !	ધૂમકેતુ	૮
ખમાસણ	ચન્દનમ્	૧૦
મજિયારી મિલકત	રમણવાલ વ. દેસાઈ	૧૧
દિવસરિયાવ	સિદ્ધાર્થ	૧૩
અનુકરણ	હર્ષિદા પડિત	૧૭
ખેતરાની હરિયાળા : ચીન ભોમ	ચલેખા પટેલ	૨૧
સાબાર પ્રાપ્તિ-ગ્રીકાર		૨૨
દલ	પ્રવાલ	૨૨
પ્રભુ પર તહોમત	ન્દીકૃત જીગ	૨૩
‘અગ્રેય’નો વિગ્રેતા	રામુ પડિત	૩૩
પ્રણય-વર્ષા	જયન્ત પરમાર	૩૫
મરીખનું ભાગ્ય	વિજયશંકર કામદાર	૩૭
અમે પણ છીએ	શેખાદમ આણુવાલા	૩૭
ફરજ : સમય	મોહનલાલ વ્યાસ	૩૮
ન જાણું	રમણ કેહારી	૪૦
અનન્ય મિત્ર	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૪૧
હવાની હલર	હસિત ખૂચ	૪૫
ગાન-વાદ્ય વૈદ્ય	રમેશ પાંડક	૪૫
સૂકો મેવો [૨]	પદ્મકાન્ત ૨૦ શાહ	૪૬
રામનમ [૮]	અનુભવ અશોક હર્ષ	૫૧
અવોદ્ય કે સામ્યવાદ ?	વસુધાધુ	૫૮
વિદાય	અનંત આગેવાન	૫૭
સર્જનના રાહ	રાહજ	૬૦

પૂઠા ઉપરનું ચિત્ર

‘ખિલાવલ’ ચિત્રકાર : સી. નરેન્

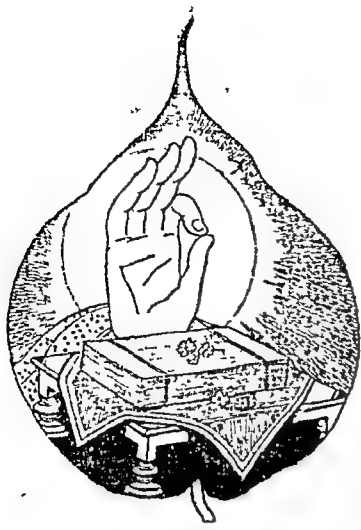
પોતાના પ્રિયતમના આગમનની ઉત્કટતાથી રાહ જોતી સંપત્તિ
કુન્ડલનાઓમાં જોડેલી મુગની તિવરતા બીજા પ્રહર વખતે
આ રાગ ગાતી જોડી જોડી દર્શાવતા મુગ જોડી રહી હોય છે.
એ ગાનમાં એટલી જડી-લીન થઈ હોય છે કે મરી ગયેલા
ઉપવસ્ત્રનું કે પોતાના દેહનું પણ લાન બૂલીને પોતાના
પ્રિયતમની પ્રીતિ જ એક ધ્યેય રોય છે.

- * લલાજમ વરસનું : સાડાસાત રૂપિયા
વિદેશમાં દશ રૂપિયા (શિ. ૧૫).
- * છુટક નકલ બાર આના : વિદેશમાં
એક રૂપિયા.
- * દર માસની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રગટ
થાય છે.
- * વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ ઓક્ટોબર
અને નવંબરના એ ચાર માસમાંથી
કોઈપણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
- * વી. પી. થી લલાજમ વસુધાધુ કરવામાં
જે વધારાનો ખર્ચ થાય છે એ ગ્રાહકે
જ ભોગવવાનો હોય છે એટલે,
લલાજમ પૂરૂ થયાની નોટિસ મળે
ત્યાં રે આ. નં. અ ને પૂરા
સરનામાં સાથે કૃપા કરીને મની-
ઓર્ડરથી જ લલાજમ મોકલી આપવું.
- * નમૂનાનો અંક મગાવતી વખતે બાર
આનાની ટિકિટો બીકવી જરૂરી છે.
મફત અંક કોઈને મોકલાતો નથી.
- * દરેક જાનના પત્રવ્યવહારમાં આ. નં.
લખવો ખાસ જરૂરી છે.
- * સર્વ લખાણોનાં ડોપીરાઈટ સુરક્ષિત
રાખેલા હોય છે.
- * અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા
જરૂરી ટિકિટો મોકલેલું અને મરનામું
કરેલું પરબીડિયું બીકવું જરૂરી છે.
એ સિવાયના અસ્વીકૃત લખાણો પદર
દિવસ પછી ગદ કરાય છે.

* જાહેર ખાતરના દર, લલાજમ મોકલ-
વાનું, લખાણો મોકલવાનું અને બીજા
દરેક જાનના પત્રવ્યવહારનું સરનામું -
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફર્ન-ડીઝ બીજ : ગાંધીગાંધી
અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : મધ્યરાત્રિ રોડ નં. ૬૬ લાલની સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ગાંધી : અમદાવાદ : ૧
અંક : અડકાન્ત કુલવંદ જયે : લેખન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કુમ્ભારી બજાર નાડિયાદ.

તંત્રી : ઈશ્વરલાલ મેાદ દવે
સંપાદક : જયન્ત પરમાર

દયા

લોકોનાં હૈયાં આજે હીલોળે ચડ્યાં હતાં.
માનવમહેરામણ અતૂટ વહે જતો હતો.
કેટલાય અડકેટ આવતા :

કેટલાય ટીચાતા-પટકાતા :

કેટલાય વાહનોમાં મોજથી ફરતા.

એ આખા જનસમુદાયને છવાડે

એ બધાની પીઠ પાછળ

એક કણસતી કાયા પડી હતી.

ન તો એને વસ્ત્રોતું ભાન હતું

કે ન પોતાના દેહતું.

ચીંથરેહાલ કપડાંથી વીંટાયેલ દેહ

લોહીઝાણ થઈને ત્યાં પડ્યો હતો.

માખીઓનું સામ્રાજ્ય ત્યાં વ્યાપી ચૂક્યું હતું.

એની બધે આંખોમાં

એના નિશ્ચલિત દેહમાં

એની શાંત મુખમુદ્રામાં

ભગવાનને શરમાવતું સૌમ્ય હતું.

એના આવા હાલહવાલ

એ જ જનસમુદાયે કર્યા હતા

છતાં મૂગી માફી ત્યાંથી વહેતી હતી.

એ હતી દયાની સાક્ષાત પ્રતિમા—

—લોકો જેને માટે દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા.

જ

વપરચાવ

આલિપ્ત્ય અમાજ અનં અરકાલન ખાલિહ

પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સબધો મુઘરી રહે
એના સન્નેરો પણ આની લાગ્યા લકા માથે પણ
સમરો મુઘરી જશે એની આશા બધાઈ છે મીન
ગશિલા, બપાનમા હિદ તરફી શુમેશ્લા યધની
દેખા મુઘરી નીચે પિનામ દરિયા દુનિયામાં

પડતો પડ્યો છે. માનવજાતની ન્યાય અને સત્ય તરફની વધતી પ્રીતિ છે.

વિવેકાનંદ પકડીતો એક દુઝેડર આપણે નેહરુમાં મેળવ્યો છે. આવતી સંસ્કૃતિનાં એધાણ આપણે એની પાસેથી આજીવવાનાં રહ્યાં.

વિવેકાનંદે ધર્મને ગિરિચત્રમાંથી સમાજ વચ્ચે લાવીને મૂક્યો અને સાધુઓને સેવા-મારફતે લોકોમાં ધર્મ ફેલાવનાં શીખવ્યું. એ ધર્મનું—આર્થ્યાત્મિકતાનું નેહરુએ રાજકારણ મારફતે વિશ્વના સમાજધર્મમાં ફેલાવવાનું કાર્ય કર્યું. વ્યક્તિઓ પોતે યમનિયમને સાધના દ્વારા પ્રકાશ મેળવતી તે હવે એક પ્રચંડ આદિલનના કારણે જગતની પ્રજાઓ આપોઆપ નવું દર્શન લાધતી થઈ.

નવા લોકસેવકોની સેના

પરમ દુઃખની વાત છે કે આવી આજીવોલ ઘડીએ આપણા મુશિક્ષિત સાધુ સંન્યાસીઓ પ્રજાને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા અને પુરતોક્ષના પાસાયણમાં જકડી રાખે છે. એમના સંપર્ક સાધના હજારો નરનારીઓને તેઓ દેવદર્શન, ધ્વજમોજન, ગૌસેવા, સંતસમાગમ વગેરે જૂના પ્રકારોમાંથી લોકોને મુકિત આપતા નથી. એમની પાસે પ્રજાને ધર્મમાર્ગે વાળવા નવી જુકિત નથી, નવી દ્રષ્ટિ નથી.

આ સાધુઓનો સંપર્ક સરકારે જોયો છે તે ફરીથી સ્થાપવાનો સમય હજુ નથી આવ્યો શું? પાર વિનાના ગૃહત્યાગી, નિષ્કિંચન, વ્રતધારીઓ ગામડે ગામડે ફરી રહ્યા છે. એમની દ્વારા દેશનું કેટલુંક મહત્ત્વ કાર્ય સરજનાથી પ્રજાના હૃદય મુઠ્ઠી પહોંચી શકે એમ છે. એમની ઉપેક્ષા કરીને સરકાર પોતાની સિદ્ધિઓની સમયમર્યાદા લગાવે એ શું યોગ્ય છે?

આવી જકડી આપત માટે એક અલગ પ્રધાન નીમાય અને કશાંતે દયાળુ વિના દેશના અનેક સાધુઓને નવી નક મળે તો? પછાત કોમ અને જંગલની જાતિઓ તરફ આપણે ધક્કા આપવા

માગીએ છીએ અને આવા પ્રાણવાન નિઃસ્વાર્થ લોકસેવકોનો ચીસો સરજ બનાવવાનું કેમ નથી કરતા? ગિન સોપ્રદાયિકપણાનું સાંકડાપણું આપણે વિકાસ અને દર્યાણ ફેંધી રાખે એવું તો નહિ અને ને?

મંદિરોના દેવ ને આ સાધુઓ મારફતે જનતાના હૃદયમાં સ્થાપવા—જન્યત કરવાની તક સરકારે, કોંગ્રેસે અગર ખીલ કોઈપણ સંસ્થાએ લેવી જોઈશે અને જાહેર સભ્યતા ને સંસ્કૃતિનાં નવાં મૂલ્યોની એ રીતે પ્રતિષ્ઠા કરવાનું શરૂ કરવું જોઈશે. લાખો સુસજ્જાનું તૈયાર સૈન્ય એળે ના જાય એની તકદારી આ દાયકા રાખે તો?

સરકાર અને પ્રજાનું આંતર

પ્રજા હજુ સરકારને પાંદકો ગણે છે એવી મતલબના ઉદ્ગાર ગૃહપ્રધાન કાલજુએ કાઢ્યા છે. પ્રજાના સહકાર માટે પ્રધાનો વારંવાર માગણી કરી રહ્યા છે, પણ ઉત્સાહલયો જવાબ વળતો હોય એવું હજુ દેખાતું નથી.

એ ખરું છે કે હજારો અને તોફાનો તરફ ધક્કાતો દેશ વ્યવસ્થા અને શિશ્ન તરફ રજ્યો છે અને થોડા કિસ્સા બાદ કરતાં દેશમાં શાંતિપૂર્વક કારોબાર ચાલે છે અને સરકાર પ્રત્યે માન વધ્યું છે. ખચત યોજનાઓ, રાજ્યોની વિકાસ-લેનો, રાષ્ટ્રીય દિવસોની ઉજવણી, પરદેશનીતિ, વગેરે બાબતોમાં પ્રજાએ સાથ આપ્યો છે અને ઉમળકા પણ બતાવ્યો છે. પણ આટલું પૂરતું ગણી ના શકાય.

કોંગ્રેસી હોવાને કારણે સરકારને ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂબંધી, દિદીપ્રચાર, ડ્રામોગ્રોગ, જેવા પ્રશ્નો ઉપર મમતા છે પરંતુ તે દિશામાં પ્રજાએ પહેલાં જેટલો ઉત્સાહ રાખ્યો નથી. સરકારી દબે આ કાર્યક્રમોમાં ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે, પણ એથી તો એવી છાપ પડે છે કે પ્રજાને કોઈ વિશેષ કરવાપણું રહેતું નથી અને સરકારી રીતે આ

એ વિચાર કરે છે આ મુદ્દા તો આમ અચાનક જ હાથ આવી ગઈ છે એ કોની છે એ જાણવા એણે સૌને મોવાવ્યાં કોઈએ કહ્યું નહિ કે એ અમારી છે !

એટલામાં એક કમળ લિખારી ત્યાં હાથ લાગે કરીને બેઠો હતો, તેના ઉપર તેની દષ્ટિ પડી પણ એને મનમાં થયું કે એક મુદ્દા માંડ અકસ્માત આવી ચડી છે, તો ખોરી હવે કીક નથી એટલે એણે લિખારીને ત્યાંથી કદાવી મૂક્યો

લિખારી હજુ જ્યાં ખાસે પણ નહિ પહોંચ્યો હોય, ત્યાં મુનિમ હાડતો હાડતો આવતો દેખાયો 'કાવના હિસાબમાં એક મુદ્દા' ઉનાવળે ઉનાવળે એ ખેતી ગયો ને પછી શ્રીમતને જોઈને ચૂપ થઈ ગયો

પણ શ્રીમતના પેટમાં ડ્રાન્કો પડી ગયો ત્યારે હજુ એક કરોડમાં એક મુદ્દા બાકી રહેતી હતી, તે

તો રહે જ છે !

અને એ જ વખતે કાસદ આવતો દેખાયો

લાંબો હાથ કરીને પેલા શ્રીમતે કાસદ પાસેથી સદેશો લીધા પણ વાચીને એનું મોં પડી ગયું !

એક હબ્બર મુદ્દાની કોઈ ઠેકાણે ખોટ આવી હતી, તે મુદ્દાઓ જલદી પહોંચતી કરવાની વાત હતી !

શ્રીમતને થયું આ તો એક હબ્બર ને એક ખૂની

અને પછી તો નવી નવાઈની વાત બની થોડા દિવસ તો એક પછી એક સદેશાઓ આવતા જ રહ્યા ! બધા જ ખોટ બતાવનારા !

એની એક મુદ્દાની ઉણપની તૃષ્ણાએ એની બધી મૂડી સાફ કરવા માડી !

અને એક મુદ્દાનું, એક તમનું અતર, એક તમનું જ નહીં ગયું !

ખ મા સ ણું

હું કહી કહીને થાકી પણ એણે માન્યું જ નહિ એનામાં ધર કરી ગયેની શકાને મેં સમજ કારણ આપું એ વાન સાચી, પણ મને પૂરેપૂરી યોગજનાર તો એ એકલો જ હતો બીજા બધાને હું મારી વાન ગળે ન ઉતારી શકું તો કોઈ નહિ, પણ એના ગળે પણ નહિ બેઠે એ મેં શી રીતે ધાર્યું હોય ! પહેલી જ વાર મારા એના વિષેનો ખ્યાન ખોટો પડ્યો મારી એકેય દનીન સાબળવા એ તૈયાર જ નહોતો, નિખાનસ ના પડતા તો હું કરી જ ન શકી અને એની મારા તરફની શકાએ બળવતર સ્વરૂપ પકડ્યું હું તો અદર ને અદર મુઝાઈ રહી મારી મુઝવણ હું કોઈને કહી શકી પણ નહિ મારી દરેક મુઝવણ દૂર કરનાર તો એ એકલો જ હતો ભગવાન કરતા પણ મેં એને મહત્વનું ધ્યાન આપી દીધું હતું અને એ જ આજે મને આમ હેરાન કરી રહ્યો હતો પછી મારું કોણું ?—આ વિચારે મને બેધ પણ ન આવી પડ્યા ફરવી ફેરવીને થાકી ત્યારે પથારીમાં બેઠી એ તો આજે મારા ખડમાં ડોકાયો જ નહોતો ખારીમાંથી પુનમનો ચાદ અડધા આકાશથી નીચે બેઠેલા લાગ્યો હતો મારી ગડમથનનો પાર નહોતો જતા હું તો હિમન કરીને એના ખડમાં ગઈ મારી અજ્ઞપથી વચ્ચે એ પણ બેઠવાને બદલે પથારીમાં બેઠે મેં હુસકા ભરતો હતો ! મને ખાસણમાં બેઠેની જોઈ અને એ દોડતો આવીને મને વગમી પડ્યો એની ધમતી જાતીના ધવકાસમાં મારી મુઝવણ વિધીન થઈ ગઈ

ચંદ્ર નમ

રશિયામાં આટલી બધી પ્રગતિ-થવાનું કારણ મને પોતાને તો એ લાગ્યું છે કે ત્યાં મિલકત કોઈની અંગત નહીં, પણ મજિયારી મિલકત છે. ધંધો અંગત માલિકીનો નહીં, મીલો કે આણો પણ ખાનગી માલિકીની નહીં, —નકો પણ નહીં, પણ બધું જ પ્રગતી માલિકીનું, એટલે કે સરકારનું. અને તેનો નકો જનતાની પ્રગતિ માટે, સુખ માટે રાજમાં વેરવામાં આવે છે. જનતાની પ્રગતિની યોજનાઓ એ નફામાંથી યોજાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી 'મારા' ઉપયોગ માટે નહિ પણ તે બધાના લાભ માટે વેરાય છે. આવા પ્રકારની યોજનાને ગાંધીજીએ હળવા શબ્દોમાં 'ટ્રસ્ટીપણા'નું નામ આપ્યું હતું.

યુદ્ધ જેવી કૂરતા, દુષ્ટતા દુનિયાભરમાં કોઈ નથી. ગાંધીજીની અહિંસામાંની માન્યતાથી મારામાં દૃઢ માન્યતા થઈ છે. સમાજની રચનામાં જેમ જેમ ઘટકો વિશાળ બનતા જાય છે, અને પ્રજા એક બીજાની નજીક આવે છે, તેમ તેમ પોતાના પ્રશ્નો તે યુદ્ધથી નહીં, પણ વાટાઘાટોથી પતાવવા માગે છે. ૧૯મી સદીમાં યુદ્ધોમાં બહાદુરી હતી, માણસાઈનો અંશ હતો. ૨૦મી સદીમાં વિજ્ઞાન આવ્યું તેમ તેમ માનવની સંહારક શક્તિ પણ વધી અને યુદ્ધ વિશાળ યુદ્ધ બની ગયું. તે માત્ર યુદ્ધમાં જ લડતા માણસોને મારતું નથી પણ ઘરમાં બેઠેલાં, બાળકો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો બધાને મારે છે.

પણ યુદ્ધથી નિકાલ પામેલા આજે કેટલા પ્રશ્નો નિકાલ પામેલા છે? યુદ્ધ કરીને આર્યો આવ્યા, પણ આર્યોય ગયા. મુસ્લીમો પણ લડાઈ લઈને આવ્યા તે પણ આજે ક્યાં છે? યુદ્ધથી કોઈ દિવસ છેવટેનો નિકાલ આવ્યો નથી. ધર્મ માટે લડાયેલાં યુદ્ધોનાં પણ જગતમાં સફળ પરિણામો આવ્યાં નથી.

આજે તો દુનિયા એવી કક્ષાએ આવી છે, આપણી ભુદિ પણ એટલી વધી છે કે આવાં યુદ્ધોની જરૂર નથી. દુનિયા-આજે નાની બની છે. પ્રજાઓ સાથે સાથે આવી ગઈ છે. આ ગાંધીજીની અહિંસાની

ગુજરાત પ્રાંતિક શાંતિ પરિષદના આશ્રયે અમદાવાદમાં આપેલ 'રશિયાના પ્રવાસ' અંગેના વ્યાખ્યાનમાંથી મહત્વનો ભાગ લઈને આ લેખને ગૂંથેલો છે. લેખકની લાક્ષણિક શૈલીથી એ આખું વ્યાખ્યાન રોચક અને ઉપયોગી પણ થઈ શક્યું છે એ આ આખો લેખ વાંચતા જણાશે.

પ્રેરણા છે; અને એટલે જ હું અહિંસાનો ઉપાસક છું. ભારતને અહિંસાને માર્ગે સ્વરાજ મળ્યું એ બાપુજીની અહિંસાનું મોટામાં મોટું ઉદાહરણ છે.

વિચેનામાં પણ અમને જણાવવામાં આવતું કે આ એક ભૂલભૂલામણી છે, જાળ છે, પણ ત્યાં અમને એવું કશું લાગ્યું નથી. કમ્યુનીઝમ—સામ્યવાદનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે. તેના બધા સિદ્ધાંતને હું માનું છું એવું નથી પણ એટલું જરૂર કે, સમાજવાદી અર્થ-રચના જો ગ્રાહ્ય નહિ થાય તો આજના આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવવાનો નથી. સામ્યવાદમાં સિદ્ધિ માટે ગમે તેવું અશુદ્ધ સાધન પણ ચાલે તેવી માન્યતા હોય તો હું તેનો વિરોધી છું. છતાં મેં કમ્યુનીઝમની કંઠી બાંધી નથી. અમને વિચેના પરિષદમાં કાવાદાવા કે ભૂલભૂલામણી જેવું લાગ્યું હતું નહીં. ત્યાં અમે જોયું કે આ રીતે અહીં ગાંધીજીની અહિંસા સફળ થાય છે. આ પ્રસંગને હું જીવનનો સુખદ પ્રસંગ લેખું છું.

રશિયામાં 'લોખંડી પડદો' છે એવું કહેવામાં આવે છે પણ પડદો તો ક્યાં નથી? Top Secrets તો દરેક દેશોમાં હોય છે. શેખ અબ્દુલ્લાને બરતરફ કરવાની કાશ્મીરના સદર-રિયાસતે સલાહ માગી હશે, તે કાંઈ બધા જ મિનિસ્ટરો જણતા

નહી હોય કેનીક Top Secret આપણે ત્યાં પણ છે જ કેટલાક પડદા રાખવા જ પડે છે અને જો 'પડદા' રાખવા હોય તો તે ચોખ્ખાના કેમ ન નાખવા ?

અમે મોઝકો જોડુ ત્યાંની શાળાઓ, દરાખાના, યુનિવર્સિટી, કા-ખાના જે અમે માગ્યુ તે અમને અતવાડુ હતુ પણ માત્ર અમને ગગનિના દર્શન ન થરા ગગનિ અને નિનિ પ્રત્યે, પમે પના જેટલો સુલાન છે આ બન્ને રશિયન પ્રગ્નના ઉદ્ધારક હતા એમ આ પ્રગ્ન માને છે આ પ્રગ્ન આજે તમુ વાર નહી પણ માધવિની ગતિએ દોડી નહી છે

ત્યાં દરે જગ્યાએ ધમધાકાર કામ ચાલતુ અમે જોડુ માણુમા પોતાના કામની ધૂમા મન્ન હતા તેમનુ હ ન લાધ અને લુદ્ધિ કામમા ખુ રી ગેતા હતા એક દરાખનામા મિન-મેનેજ થી માડી પટાવાના સુધીના દરેક માણસ આરતર રામતા હતા મિન-મેનેજર અને મજૂરના શેકરા માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થા હતી નહી ત્યાં મક્ત દરાખના છે એક દરાખનામા ૭૦૦ પથરીએ હતી દરાખનામા જો દર્દિને આરામ ન થાતા અગતે ખર્ચ તો કુન્થીઅન અમુરમે આગમગડેમા મોન્નવામા આવે છે ત્યાં તેમની સારનાર થાત છે દરાખનામા મનોગજના સાધનો હોય છે જ્યાં સુધી માણસ દરાખનામા હોય ત્યાં મુરી એને વેગોડે પગાર મળતો હોય છે

રશિયા પોતાના દેશની જરૂરિયાતો દેશમા જ પેદા કરીએ છે રશિયા જેટલો નવદેશી મર્દ રાષ્ટ્ર હશે કે કેમ તેની મને શકા ન

ત્યાં પ્રાથમિક ઓ માધ્યમિક કેમગણી મક્ત અપાય છે યુનિવર્સિટીની કેમગણી માટે થોડુ ખર્ચ લેવાય છે પણ ત્યાં એકાનર્થિયોની અને બીજા કામોની ખૂબ વચગ્યા છે ત્યાં બંદગીઓ કરતા

છોકરીઓ વધારે કેમગણી લે છે મોઝકાની સાયન્સ યુનિવર્સિટી કેટ માગની છે દશ હજાર વિદ્યાર્થી ઓની તેમા સગવડ છે ત્યાંના મોટરના એક કારખાનામા એક નાના ખીલાથી માંડીને આખી મોટર તૈયાર થાય છે—પદર મિનિટે એક મોટર તૈયાર થાય છે

ત્યાંના મજૂરોને પૂરતો પગાર રહેતા માટે મકાનો, સગવડ, સાધનો બધુ મમે છે ત્યાં માત્ર 'કામ કરો'ના ભાવતો કરવામાં આવતા નથી, પણ પ્રગ્નની આગળ કામ ધરવામા આવે છે

રશિયા આજે કોઈપણ બાનમાં પડત છે એમ કોઈ નહી કહી શકે

રશિયાના મોગ પ્રતિમાં તેની સોગે મોગ પ્રતિક ભાષાઓમા જ તમામ શિક્ષણ અપાય છે રશિયન ભાષાનો ઉપયોગ તો જ્યાં અમમ રશિયાને ગ્રહણી બામતો હોય ત્યારે જ કરવામા આવે છે એટલે માનુભાષામા ઉચ્ચ શિક્ષણ ન અપાય, રિતાન જેવા વિષયો તો ન જ શોખરાય એવી વાતોમા અ અબુ ઓછુ ન

રશિયામા આ યુ અભિનિત છે ગગળ કેત્યા મિનકલ ખાનગી માનિકીની નહી પણ જનતાની માનિકીની છે અને નફો અગત લાભ માટે નહી પણ જનતાના લાભ માટે દેશમાં વેરમાં આવે છે રશિયામા ધર્મ પણ છે, મસ્જિદ છે, દેવતા ને મસ્જિદો પણ છે એટલુ તો જરૂર કે આ પ્રગ્ન પ્રગતિને માર્ગે છે આ પ્રગતિને આડે આવતી વસ્તુને શામ્નાની તામત પણ ધરાવે છે આ આખુ ચોખ્ખુ આપણે અહી ન લાવી શકીએ, પણ આપણે ત્યાં ખાનગી મિનમ્તોની ચૂડ જરૂર હમી કરી શકીએ અને આ વસ્તુને ગાધીએ જ 'ટૂન્ગીપણા'નુ નામ આપ્યુ હતુ આપણી પાસે પણ રશિયનો પ્રતા વધારે લુદ્ધિ છે આપો જરૂર આ બધુ કરી શકીએ તેમ છીએ

આખી દુનિયાની વાતો કરતી વખતે પોતાની જાતને જેમ અધાર્થી પર માની લેવામાં આવે છે એમ આજે પણ સો-સવાસો ધરતી વસ્તીવાળા એ નાના ગામમાં ચાર વરસ સુધી શહેરમાં ભણીને આવેલો મેઘનાદ વાતો કરતો હતો ત્યારે લાગ્યું. મેઘનાદના પિતા ગામના પંડિત હતા. એની માતા પણ ગામના દરેકને માટે મોટી ઓથ હતી. એ માયાપતો સપુત મેઘનાદ પણ માયાપતું નામ વગાવે એવો ધર્મને તો નથી આવ્યો ને એની ખાતરી કરવા જ આજે જાણે ગામલોક ટોળે મળ્યું હતું.

મેઘનાદ નજીકના શહેરમાં ભણવા ગયો ત્યારે એની માતાએ એને માતાજીના ગોખે પગે લગાડ્યો હતો. મેઘનાદને નાની બહેન નહિ એટલે પડોશના મોતીચંદ શેક્તી સૌથી નાની દીકરીને લાથે કપાળમાં ખાસો મળતો પેસા જેવડો આખા ચોરસો ચાંદલો કરાવ્યો હતો. લાથમાં શ્રીફળ મૂક્યું હતું. માતાએ તો એટલે સુધી શિખામણ આપેલી કે ‘શહેરમાં જઈને પણ આ શ્રીફળ વધરીને ખાઈ ન જતો, સાચવીને એક બાજુ રાખી મૂકજે, રોજ એની પૂજા કરજે, નાહ્યા વિના અડીશ નહિ.

પણ મેઘનાદ શહેરમાં આવ્યો ત્યારથી જ એની શીકલ બદલાતી ચાલી. મિત્રોની દેખાદેખીમાં એ એક મહિનામાં જ શહેરવાસી જેવો દેખાવા લાગી ગયો હતો. મિત્રોની બનાવટો ભોજ થાય એ પહેલાં જ એ બધાંને બનાવતો થઈ ગયો હતો.

શહેરમાં જઈને છોટ્ટો બગડી બેઠો એમ મેઘનાદનાં મા-બાપને અનેક લોકોએ ભરમાવેલું. પણ મેઘનાદના પિતા છજીભાઈ ગામના પંડિત, ગામ આખામાં એમની ચૂનાબંધ મેડીની વાહવાહ બોલાતી. અને એમનો દીકરો શહેરમાં ચાર વરસ ભણીને આવે તો પોતાનો મોખો આર વધે એ છજીભાઈનું માનવું બધી દલીલોનો રહિયો આખી દેવું. અને મેઘનાદને શહેરમાં આવવામાં પિતાનું એ મોક્ષા માટેનું આરંભણ

દિલની દિલાવરી મોટા ભાગે શ્રીમંતો નથી દાખવી શકતા. ગરીબોમાં આ એક પ્રશંસનીય ગુણ હોય છે. એમનું દિલ ક્યારેય સંકુચિત નથી હોતું. દિલની એ વિશાળતા જ એમની ગરીબીમાં પણ એમને અમનચેત આપે છે. એ જ એમનું મહામૂલું ધન હોય છે. આ વાર્તામાં એ દિલેરદિલી આગાહ ગૃંથાઈ છે.

ખૂબ કામમાં લાગ્યું. પોતાની માતાને તો સમજતી દેવા બહુ મહેનત ન લેવી પડી છતાં એની માતાને એક વાતનું દુઃખ રહી જ ગયું: પોતાના દીકરાને પરણાવ્યા વગર શહેરમાં મોકલવા દિતકારી તો નથી જ. પણ એમ ધડિયાં લગત લેવામાં બહુ સાર નહિ તીકળે એમ માનીને મેઘનાદ ગ્રામ્ય રિવાજમાનો એક—વહેલાં લગતો ભોજ બનતો અટકી ગયો.

પહેલે જ વરસે મેઘનાદમાં થઈ રહેલા દાનિદારી પરિવર્તને માતાજીની પૂજનને તડકે મૂકીને એટા ને નરગીસ, ઇશ્વર ને નિમ્મી જેવી નરીઓની પૂજા આદરી દીધી. એથી આગળ વધીને એણે સૃંગારિક પુસ્તકો અને હલકું જાતીય સાહિત્ય પણ વાંચવું શરૂ કરી દીધું. પોતાના ગામમાં જે સ્ત્રી જાતિ માટે પૂરેપૂરું માન અને આમન્યા, મરજાદ અને પારિત્ય દાખવવાનું શીખેલો મેઘનાદ પોતાની રૂમ વાળવા આવનાર માણીની દીકરી જમની પર પણ કુદખિટ કેવતાં અચકાતો નહિ. એક દિવસ તો એની હેડીના બે—ચાર મિત્રોએ ભેગા મળીને જમનીને ભોજવવાનો ખાસ ઇન્વિત પણ કરી રાખ્યો, પણ તે જ દિવસે જમની ગિમાર પડી જતાથી જમનીને બહારે એની ઘરડી મા રૂમ સાફ કરવા આવી ત્યારે બધા મિત્રો સાથે મેઘનાદ પણ નિરાશ થઈ ગયો.

મેઘનાદમાં પ્રવેશેલું એ ગાંડપણ વધુ ને વધુ દદ વટાવતું ગયું. ધીમે ધીમે કોલેજમાં ભણતી એકરી-ઓની પણ એની રૂમ પર ફીક ફીક અવરજવર વધી પડી. બધાંની નજરે એ ભરંસા બનતો લાગ્યો.

મેનન પહોંચી જ વાચાગ હતો લાળનામા પળ એકો એને એના માટે ઇચ્છે એ નિઃકરેણુ રહેતું જ નહિ છોકરીઓ પણ એની હોનિયારી પાછળ જ પાગન થઈને લખ્યા કરતી વખતે કવખને એની રૂમ પર આ રે જતી અને એને જ ધગડા માગીની દીકરી જુરાનીતે હાથે પહેલેની હોવા જા મેવનાની રૂમની સાફચુકી અને ખીતુ પણ ગમકાજ કરી દેવામાં જોડતું ગૌરવ અનુભવી એટલું જ ગૌરવ જમનીના ધગડા મા-પાપ પણ અનુભવતા જમનીના પરણાની દસ એમણે દોડધામ કરવામાં બાકી નહોતી રાખી પણ માગીની ન્યાતમાં જમનીના રૂપને સાવચળાગે અને શહેરમાં ફાલેલા એ રૂપને પારખનારો પાછા ન મળે તો ન જ મળે અને એ જમની ખુદ માગાપની વિતાનો મેળો વિના થઈ પડી

છતા મેવનાનું ચારિય અણિશુદ્ધ હતું એની ના તો એના મિત્રમડગમાંથી કોઈ પાડી રોકે એમ નહોતું એટલે જ જમની એની રૂમમાં ગમે ત્યારે જઈ જમતી ઇચ્છાગ ધરખમને લીધે દિવસે ન પહેલ્લી રાત્ર ત્યાર પ રાગીતે રાતના નર-દસ રાગે જમીતે મ પર જઈ ચડતી ત્યારે મેવનાની માથે ગંધા મારતા મિત્રોની આખ ઉઠામે મારી જતી પણ મેવનાદ એ બધું બહુ મિશ્નથી વાળી લેતો

જમની વિષે એ જ મિત્રો આખી ઈનેજમાં વાતો ઊડાડતા પણ અચમતા નહિ મેવનાની સાવ નિર્દોષિતાનો ગેરનાભ આમ ખૂબ લેવાનો એક દિવસ મેવનાદ સાથે ખૂબ દગલી-મગલી એની સહાધ્યાયિની વિદ્યુ'નાએ એને એ બની વાતો કરી વિદ્યુ'ના મેવનાદ સાથે ખૂબ વાતો કરતી એટલે આવી અગત વાત ઉપર જાનરી જતા એને બહુ ગલ જોતી ન પડી

‘જમની પરિત છે કે નહિ એની ખાત્રી તમે એની પાસેથી મેગરી લેજો મારી ખાત્રી હું આપુ છું કે હું અણિશુદ્ધ પરિત છું એટલું જ નહિ પણ

મે ક્યારે જમની તરફ એના હીનભાવથી જોયું પણ નથી મેવના વિદ્યુ'નાની વાતને તોડી પાડતા કંતુ

પણ, તમારી રૂમમાં એની અવરજવર રહે એટલે રાતો કરનાતુ તો મને ને ?’

‘એ કામ વગર ત્યા વડીવાર પણ થોલતી નથી થોડીવાર મારી પામે લાજવા મેમે છે એ વાત સાચી, પણ માગે એની સાથેનો અબધ ક્યારેય પવિત્રતાની પાળ નથી વગવવાનો એની ખાત્રી રાખજો ’

‘હું તમને તો સારી રીતે ઓગળુ છું પણ પેની વાતની જેમ પુરુષ ગમે તેમ તો ય સ્ત્રીના રૂપ આગળ પાણી ભરતો નથી બની જતો ?’

‘તો તો પડી મારે તમાગથી પણ એનું રહું !’ મેવનાદે વિદ્યુ'નાના જ રૂપ પર ઠારી ધા કર્યો

‘શુ તમે પણ બાકે જાવ છો મેવનાદ ! હું તો તમારી રૂમ પર આવું છું તો ય મે-પાચ મિનિટથી વધુ રોકાતી નથી તમારા વિષે મને ખરા ખ્યાન પણ ક્યાંથી આવે ?’

‘તો જમની વિષે પણ મને ખગમ ખ્યાલ આવે એનું ખીજ કહે તો પણ તમે, મને આટલો ઓગળો છો છતા માત્રી નીધું ?’

આ અર્થા ક્યાય સુધી લગત પડુ વાતો કરતા કરતા બન્ને મેવનાની રૂમ પર આવી પહોંચ્યા હતા અને ખાત્રી અરજીવેલા બાજુના ધમ્મે મારતા વેત સામે જમની એક એપડીમાંથી મોટા અવાજે ભાગ્યુ તૂચુ વાચતી નજરે ચડી મેવનાદે સાવ સહજતાથી પૂછ્યું ‘હવે તું અહી જ છો ?’

‘આ પાડ આવડતો નથી તે શુ કહે ! તમે સમજવીને ગયા તો ખગ, પણ મને જરાય ગળે જાતરું જ નથી, રે સમજવવા પડશે.’

‘એમાં શુ થઈ ગયું, વાવ સમજાવું ’ કહેતા એ જમની પામે એસી ગયો અને જમનીના હાથ-

માંથી ચોપડી લઈને શીખવવું શરૂ કરી દીધું : ‘તમે જરા ખેસો વિઘ્નલતા, પાંચ જ મિનિટમાં આ કામ પતાવી લઉં.’ વિઘ્નલતાને પણ આ દસ્ય જોવાની હેંશ પૂરી થતી લાગી.

લોકોની વાતોને જાણે સાચી પાડતો હોય એમ મેઘનાદ જમનીની અડોઅડ ખેડો હતો એ વાત સાચી. પણ એ જે સહજતાથી, નિખાલસતાથી, નિરાડખરથી જમનીને શીખવતો હતો, જમની જે એકાગ્રતાથી એમાં લીન થઈ ગઈ હતી એમાં વિઘ્નલતાને કશું અજાણતું ન લાગ્યું તે ન જ લાગ્યું. વિઘ્નલતાનું મેઘનાદ માટે જે થોડુંક પણ માન ધટી ગયું હતું એ ખેવડું વધી ગયું. જમનીનો પાઠ પૂરો થયો ને એ આછું હાસ્ય ફરકાવતી સડસડાટ ચાલી ગઈ. વિઘ્નલતા એને જતી જોઈ રહી.

‘શું જોઈ રહ્યાં છો?’ મેઘનાદે વિઘ્નલતાની નિઃસ્તબ્ધતાને તોડતાં કહ્યું : ‘ક્યાંય એક પણ કાળો ડાઘ છે એ નમણા સૌંદર્યમાં?’

‘મેઘનાદ, મને માફ કરો—ખીજાની વાતોને મેં થોડીક સાચી માની લીધી એ માટે.’ કહેતી વિઘ્નલતાએ મેઘનાદના બન્ને હાથ પકડી લીધા અને પોતે જે પલંગ ઉપર ખેડી હતી ત્યાં એને ખેસાડી દીધો. મેઘનાદ જરાપણ પરિવર્તન કે સંકેત આપ્યા સિવાય વિઘ્નલતાની અડોઅડ ખેસી ગયો.

થોડીવારમાં જ જમનીને પાછી આવતી જોઈને વિઘ્નલતા જરા દૂર ખસવા જતી હતી ત્યાં મેઘનાદે ટકાર કરી : ‘આનું નામ પાપ!’

‘શાનું?’

‘આ તમે જમનીને જોતાં જ તમારી જાતને દૂર ખસેડવા વિચાર કર્યો એનું.’

‘જમની આપણા વિશે શું ધારી ખેસે?’

‘જે હું તમારી અડોઅડ ખેસતી વખતે ધારી ખેસું એ જ એ ધારી ખેસે, બીજું કંઈ વધુ ધારવા જેવું તમારા જેવું ડહાપણ એ હજુ લણી નથી વિઘ્નલતા!’

ત્યાં તો જમની આવીને મેઘનાદથી દૂર ખસીને વિઘ્નલતાએ કરેલી સાવ નાની જગ્યામાં બન્નેને અડીને વચ્ચોવચ્ચ ખેસી ગઈ. થોડાક મેવો અને ફળ વગેરેનો નાસ્તો લાવેલી એ બન્નેને વહેંચી દીધાં. વિઘ્નલતા તો બાધાની જેમ આ સૌંદર્યની મૂર્તિને નીરખી જ રહી. પોતે રૂપવતી હતી પણ એ રૂપને છુધ્ધિએ થોડુંક પાંખું બનાવ્યું હતું. બપોરે આ જમનીના રૂપને છુધ્ધિ રૂપશે તે પહેલાં જ શ્રમે વધુ વિકસાવ્યું હતું. જે રૂપવતીના રૂપનું આ પૃથક્કરણ મેઘનાદ એકલો જ કરી શક્યો. એક મોટું કેળું હજુ અડધું પણ પૂરું નહિ ખાધું હોય ત્યાં વિઘ્નલતાએ જમનીને આ ત્રીજા કેળાની ઊંચ ઉતારતી જોઈ અને અડધી ઊંચ સાથે અડધા કેળાનું એક બટકું જમનીના મોઢામાં જતું પણ એ જોઈ જ રહી.

મેઘનાદ વિઘ્નલતાની આ શન્યમનસ્કાવસ્થા તોડવા જ જાણે બોલ્યો : ‘જમની, આ વિઘ્નલતાને તું ઝાળખે છે ખરું ને?’

‘ઝાળખું કેમ નહિ? એમના બગીચાના માળીનો દીકરો મારો વર થવાનો હતો. પણ બાયલો એવો તે બાપ જોડે કે’વડાવ્યું કે એ રૂપને જાળવવાની મારી શક્તિ નથી! રૂપને જાળવનારી હું ક્યાં મરી ગઈ છું તે મારા રૂપને એને જાળવવું પડવાનું હતું? હવે તો મેં પણ લીધું છે કે જિંદગી આખી કુંવારી રહું પણ એકેય માળીના બચ્ચાને તો હાથ નહિ સોંપું, નહિ સોંપું ને નહિ જ સોંપું.’

‘માળી સિવાય બીજો કોઈ મળે તો?’ વિઘ્નલતાની ગડમથલે મેઘનાદનો જ ખ્યાલ રજૂ કર્યો.

‘મળી રીયા બોન, મળ્યું હોત તો મારે આટલું હડહડ ન થવું પડતું હોત. હવે તો આ બાવડાના જોરે જ રહેવું છે. એટલે તો રોજ લણવા પણ આ ભાઈ પાસે આવું છું. લણીને તમ જેવી પોપટી નહિ થાઈ તો ય લખતાં વાંચતાં તો શીખી જઈશ ને? બસ, પછી તો દુનિયા જખં મારે છે! મા-બાપ

ને હુ લીના લડે નરુ

પણ મા-માપના દેલો લગેમો ? દોડ ?

‘એ તો અ યાગે ય પ્રાનાજ છે ને ? એમનાથી
દયા સગી પણ ભાગે એમ હતુ ?

‘તો ય ઓથ તો ખરી ને ? મે સ્ત્રીઓની
વાતોમા મેનનાદ માથુ મારુ’ ‘જોને માગપણમા
મામાપ, જુનાનીમા ધણી અો ધડપણમા યુવની
ઓથ એ જ મોગી ઓથ છે તારે આ પડેની ઓથ
જો પડી કોઈ ઓથ રડાની જ નથી ને ?

‘તમે પણ શુ ભાઈ ? મને આટ આગ્રી
હિમતમાગી તો તમે ગનાની ને હને માગી આમ
દેકડી ઉઠાવા છે ?

‘ના જમની, ના આ તો કોલેજમા મધા
વાતો કરે છે કે મારી સાથે તારે આડો સબધ છે
એની ખાની કરના આ વિદુ નતા તો અડી પણ
આ યા છે’

વિદુ નતા પર અચાનક થયેના આ હુમનાએ
એ સાવ કાળી મેશ બની ગઈ અધૂરામા પૂરુ કરતો
જમનીનો ધડકો તો એને એકદમ સ્તનમૂત બનાવી
ગયો ‘જોન, એ વાતની ધરપન રાખજો તમે બધિયુ
જેટની મેનના-ભાઈ પાછળ પડી જ એ બધાથી હુ
એમની પાછળ પડી હોઈશ તો ૧ મારામા જગાય
સવાગ્ય નહિ હોય તમે તો કાન ગળીને ભણીને ઈઈ
માનેનુજારને પરણી મેસજો આ ભાઈનો તો ત્યારે
ભાવ પણ નહિ પૂઠો ન્યારે અમ અલણુ અને
ગરીમના દિન તમે એમ નહિ સમજી શકો આહી
જરા હાય મૂધી જુઓ’ કહેતા વિદુ નતાના બન્ને
હાથ જોરથી ખેંચીને જમનીએ પોતાની હાડતી ઠાલી
ઉપર મૂક્યા અને વાત આગળ લખાવી

‘એ ધડકાગ સાલગવાના કે અનુભવવાનાં તમારાં
તો ગભ્ર પણ નહિ અમે બધી રીતે ખુસાર થઈ
જઈએ તો પણ અમારુ દરિયાવ દિન તો કોઈ કાગેર
કળૂસ નથી બનવાનુ આ ભાઈને તો મે સગા

ભાઈથી વધુ માન્યા છે અમારા ઊજળા દિનને
કોઈના દિનનો કાંઈ તરત પરખાય હો મોન એ
એનુ ઈર્ષિક પણ મને દેખાયુ હોત તો તમારી
હાજરીમા હુ આમ ન ફેટી જેમ એમની પડખો
પડખ મેસના અચકાઈ મઈ હોત તો તો બધામાજો
જ હુ એમને કમાની રહી હોત !’

વિદુ નતાને કાપો તો જાણે લોહી પણ થીજેનુ
દેખાય એરી એ થીજ મઈ પોતે મેનનાદને સાહતી
હતી એ વાત છતી થઈ મઈ છે એમ એને કે મેવ
નાદને પણ ખ્યાન નહોતો આ મે પણ જમની એ
પારખી મઈ હતી હૈરાઉમનની જે મોટી મક્કિસ
એ ભોગી છોકરીમા અલગે ભરી હતી એ વિદુન
તાની આખના ખૂણામાથી એને દેખાઈ જમની
એકાએક ઊભી થઈ મઈ વિદુ નતાને મે હાથે પક
ડીને ઊભી કરી અને એના ખમ્બેડી જોગથી પકડીને
મેનનાદની લગેલગ મેસાડી દીધી ‘ચોડીવાર થોભજો
હા, હુ હાર લઈ આવુ’ કહેતી એ કૂદતી બહાર
નીકળી મઈ પાડી આવી ત્યારે એના હાથમા સાથે
સાચ ફૂલનો મોગો હાર હતો મેધનાદ કે વિદુ નતા
કમુ પણ ‘મોલે તે પહેના બન્નેની ડોકમા
એ સહિયારો હાર પહેરાવીને દુખણ લેતી મોની
ઊડી ભાભી, મારા ભાઈને બેસામર સાચજો મારા
જેવી કોઈક એમના પર કામણુદમણુ ન કરી નામે

વિદુ નતાએ એકદમ જમનીના હાથ પકડીને
ખેચી લીધી ‘બહેન મને માફ કરજો તારા વિશે
મે જે કોઈ ધારી નીકુ એ અરેખ અક્ષય છે
જતા તારી માફી માગુ છુ’

‘માફી તો ભગવાનની માગો ગરીબોના દેહ
એમ રેશ નથી પડ્યા કે શ્રીમતોના એ પ્યાદા બની
રહે શ્રીમતો જેમ પેમાથી દેહ ખરીદે છે એમ
એમના પોનાના દેહ હ રૂટે પણ એટલો જ ચડે છે
કોડીની પણ કિંમત વગરના !’

‘હવે એ વાત જવા દે પણ તે આ નાટક ઊભુ

નાનું બાળક માના ચાળા પાડે છે, પાડો-શીનો રેડિયો જોઈને આપણે રેડિયો ખરીદીએ છીએ, અન્નણી વ્યક્તિને જોઈને ફૂતરું ભસે છે તે ત્યારબાદ શેરીનાં બધાં ફૂતરાં વારાફરતી ભર્યાં જ કરે છે, મદારી વાંદરાને જોટલું શીખવાડે એટલું એ સરસ રીતે એના ખેડોમાં બતાવે છે, શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની ખુરશી પર બેસી શિક્ષકની જેમ હાથની એપ્ટા કરીને ચાળા પાડે છે અને છોકરીઓ ‘ધરધર’ કે ‘વરવહુ’ રમીને પોતાનાં માઆપની જીવનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરે છે. માઆપ એક બીજા પ્રત્યેના વર્તનમાં બાળકોની હાજરીમાં સંયમ ન બળવે તો ધણીવાર એનું પરિણામ ખરાબ આવે છે. આમ બીજાં કરે તે પ્રમાણે કરવું—ગરાબર નકલ કરવી એનું માનસશાસ્ત્રીય નામ અનુકરણ.

નાનાં બાળકોમાં અનુકરણ કરવાની આવડત આવે એટલે જાણવું કે એની બુદ્ધિ વિકસી રહી છે. ભાષા ને શબ્દોનો અર્થ સમજ્યા પહેલાં પણ બાળકોમાં અનુકરણનો આવિર્ભાવ દેખાય છે. એક વ્યક્તિ બગાસું ખાય, ઉધરસ ખાય કે એને ઓડકાર આવે તો રમુજ બાળક એના ગયા પછી ‘ફલાણા કાકા આમ બગાસું ખાતા હતા’ વગેરે ક્રિયાઓ કરી બતાવે છે. આમ અનુકરણની ક્રિયા કોઈ એને શીખવવું નથી અથવા અનુકરણ એ કોઈ શાળા મહાશાળામાં શીખવાની વસ્તુ પણ નથી. આમ છતાં દરેક વ્યક્તિ

શુભામી માનસ થતાંની સાથે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ પણ શુભાવી બેસાય છે એની તો, આપણી નકલી વૃત્તિને વધુ ને વધુ પોપણ મળે છે એ જ પૂરતી સાબિતી છે. અને એ નકલીવેડા માનવ-સહજ છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. તો પછી કોઈપણ જાતનું અનુકરણ કરવામાં સદ્ અસદ્નો વિચાર કેમ ન કરવો ? આ વિષેના માનસશાસ્ત્રીય વિચારો આ લેખને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે.

અનુકરણ કરે છે અને આખી દુનિયામાં અનુકરણનો વા વાયો છે એટલું તો કબૂતરનું જ પડે છે.

આથી ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે અનુકરણ એ બાળકની કેળવણીનું પહેલું પગથિયું છે. પણ અનુકરણ એ બાળકના બાળપણ પૂરતું જ એનું સાથી નથી રહેતું. માણસ માનવના અભિપ્રાયો ને ટેવો સંજોગોનુસાર બદલાતાં જ રહે છે. આપણે જેમ જેમ ધર બહાર ફરીએ તેમ તેમ નવું નવું જાણવાનું મળતાં બીજાનું અનુકરણ કરીને આપણી જીવનપદ્ધતિ નક્કી કરીએ છીએ.

અનુકરણ સાથે સંરક્ષણની પ્રેરણા ગાઠ રીતે સંકળાયેલી છે. આફ્રિકાના ઝુલુઓ એક સરખો

ક્યુ” તે હવે પાર શી રીતે પાડીશ ?’ અકળાઈ ગયેલા મેઘનાદે જમનીને ટપારી.

‘આ નાટક નથી, હકીકત છે. એ તો તમારાં દિલ પણ પોકારી ઊઠશે. એની રજૂઆત કરવાનું ભલે મારા ભાગે આવે.’ કહેતી જમની ચાલી ગઈ. થોડીવારે વિઘ્નલતા પણ થેર જવા તૈયાર થઈ.

બીજા દિવસથી વિઘ્નલતાનાં માઆપ પાસે દરખાસ્તો ઉપર દરખાસ્તો મૂકીને મેઘનાદ માટે

જે વકીલાત જમનીએ કરેલી એ કોઈપણ પીઠ મા-આપને મહાન કરે એવી હતી. એ હા પડાવીને પછી મેઘનાદના માતપિતાને સમન્નવવાનું પણ પોતે માથે લીધું. અને એ ફત્તેહ કરીને પાછી ફરી ત્યારે વિઘ્નલતાએ એને જે પ્રેમથી નવાજી છે એટલો પ્રેમ વિઘ્નલતા મેઘનાદ ઉપર પણ દાખવશે કે કેમ એની શંકા મેઘનાદને કોરી રહી. ગરીબાઈમાં રાચતા જમનીના એ શ્રીમંત દિલને વિઘ્નલતા અને મેઘનાદ વંદી રહ્યાં

પોપાક પહર છે, એમના ચહેરા પણ એક સરખા
ગે છે, મોઢે છે પણ અગમ્ય, પણ એ વેદ અદરો
અદર એકબીજાને અગમ્યા આગમી રાકે છે હવે
જે કોઈ નગી યુગ નવી જ રીતે પોતાની જાતને
શાળમાં તો એને આખી ગળી પોતાનો દુરમન
માનીને મારી નાખે આમ અનુકૂળ પ્રાઈક વખત
આખી જાનિતા એકચનુ પ્રતીક પણ બની જાય છે

પણ આ રીતનુ અનુગ્રહ એ સમાજ માટે
ઉપયોગી નથી આપણે વિદગ સાધવા હાથ તો
ઠગના ન થો વખતો વખત બદલા પડે, હવે
પદ્ધતિ પણ બદલવી પડે આપણે બધા પોપાકની
બદનાની દૃશનથી જાન છીએ હવે જે પ્રાઈક યક્તિ
પચામ વર્ષ પહેલાની દૃશનનો પોપાક પડેરિને શાકના
ગળમાર્ગ પર નીકળે તો લોકોનુ ધ્યાન ખેંચીને
જનશાંતિ જેમમમા નકચા વગર નહીં રહ

મોટા મોટા નેતાઓ, પ્રમાણે પણ અનુકરણના
શિકાર બન્યા છે જવાહરના નેહરુ જેવા પોપાક
—ચૂંટીય પાયબનો ને જવાહર બદલે તો વણખરા
પ્રધાનોને જોમે ક ન રોમે તો જે સામાન્ય પોપાક
થઈ પડ્યો છે અમુક નેતા આમ ભાવુ પ્રે છે માં
બીજા પણ એ રીતે અનુસરે છે અમુક પ્રધાન
વકાઈ ગાડીમા ફરે છે માં આપણે પણ રસ્તુ જેઈએ
બીજા આ રીતે નિચારે છે માં આપણે પણ નિચારવું
જોઈએ એવી માન્યતા પણ ધણી નામાર્થિક કાય
કુનારી વ્યક્તિઓ ધરાવે છે 1907 ખાતેની નુગી
રીટના એવે દેશમેસા કુનાર એ પડેરી જે જેઈએ
એવી માન્યતાનો અમન પણ આપણે ચત્રત્ર સત્ર
જેઈએ 19 આ મધુ અનુગ્રહનુ જ પરિણામ છે

નવા નીના પાડ્યો એ વધુ અરક કામ છે
નવા નીનાને આપણે મળે જ એવી ખાતી પણ
આને પા નાગ નરી મળતી આવી દુનિસામા
ચીનો પા નાગ હમેસા માયા ના છે અનુચ
નરી આવી જે જે છે નુ ના દરનાને
કોઈ મળે નથી આથી જ યક્તિ જૂની પ્રજાનિ

કાને વગી નહે છે એનો માણસ કોઈ નુ
રીને ઠવ પણ ટવી રીને? એટલે એ મિયાગ જૂની
હીટ રિતાની જેમ એમ માઈતે કામ ચનાવે—

હુ મારા નહીં રહુ તો,
મારુ કેલુ રહેશે?
પણ હુ મારા વડે રહીશ
તો તો મારુ થયો ?

આમ અનુગ્રહનો પ્રમાણ નિગજો છે મધમા
ખીઓ પાગનાગ અનુકરણને મધમાખીઓના વનજ
તરીકે રોગમાવ છે દેશભક્તિ એ પણ અનુકરણનુ જ
ફળ છે પણ કેટલાક અટકવાળા લેખકો અનુકરણને
'વાદવેડ' પણ કહે છે ગમે તેમ હોય, અનુકરણના
પાયા પર સન્કૃતિ, શિક્ષણ ને સુખી ઠવનની ધમિ
રતો બની થઈ છે, એને કોણ અગણશે? લાખ પ્રે
લાખ માણસોની મલા શાન પ્રેમીને એક વખતનુ
ભાવણ માણજે છે ભાવણમા હસના જેવુ આવ તો
બધા એક સાથે હમે છે, તાળીઓ પાડે છે ને ભાવણ
પૂરુ ગાય એટલે બધા એક ગાથે જોલા થઈને
પોતપોતાને વેર જાય છે આમ માનસશાસ્ત્રીઓ તો
વ્યક્તિની દરેક ક્રિયાને— પગી એ નાની હોય કે
મોટી—અનુકરણની જ ઉપમા આપે છે

આપણા વસ્ત્રોમા પણ નુ હોય છે? આખીય
પનટને એક સરખો પોપાક પડેગરીએ છીએ,
બધાને એક સાથે ડસરન ડગરીએ છીએ, ફૂલ
ડગરીએ છીએ, આથી આપણે યક્તિને
અમદમા મેળવી દઈએ છીએ અને એજ જે જેઈએ
મોમા પ્રવગ મનારીને એક જ ધેય પ્રાપ્ત કરનાગ
બનારીએ છીએ પરિણામે અનુગ્રહ એ પ્રતેક
માનનીના અમાનનુ એક અનિવાર્ય અગ બની
જાય છે

ધાણખગ માણના અનુગ્રહ દ્વારા જે મધુ શીખી
રાધ છ અને પ્રતીક રક્તિઓ નર દીખે છે તો
પ્રતીક પોપાક એક પ્રકારને બીડા પતિ જેઈને
ખીજ હોગઓ પણ શીખે છે આમ અનુકરણ

દારા ઉત્પત્તિ સાધવાને બદલે ખોટા અનુકરણ દારા માનવી પોતાનું ભવિષ્ય બગાડે છે. રાજકપુર ને નરગીસની ફિરોજ બેગમને ચલચિત્રોનાં નટનટીઓનાં પ્રેમપ્રદર્શનના ફોટાવાળાં કપડાં પહેરવાં એ આંધળું ને ભાનમ્બેલગાં અનુકરણ વ્યવહાર નથી ને તેથી જ સમાજનું દિત જોખમાય છે. અનુકરણ કરવામાં પણ સારાસારની વિવેકશક્તિ, પસંદ કરવાની શક્તિ અને ડાંચું ધ્યેય હોવું જરૂરી છે. આંધળું અનુકરણ કેવું પરિણામ લાવી શકે છે એ આપણે આજના વિકૃત માનસવાળા, હોતાસાધી, નિરાશાવાદી અને પ્રેમનાં ટાયક્ષ કરતા યુવાનોને જોઈને સમજી શકીએ છીએ. અંગ્રેજી ચિત્રોમાં આવતી રમુજ ન સમજનારા વર્ગ બહુ મોટા હોય છે પણ બધાં હસે છે એટલે ન હસીએ તો મરખ લાગીએ એમ માની પોને સમજ્યા હોવાનો ડાળ કરીને પણ એ લોંછા હસે છે. આમ છતાં અનુકરણ સ્વયં જરાય ખરાય વસ્તુ નથી, એનો ઉપયોગ ટૂંકી રીતે થાય છે એ જોવું જરૂરનું છે.

આપણે સમગ્ર વેપાર અનુકરણ પર નિર્ધારિત છે. પરંદેશની સારી વસ્તુઓ જોઈને આપણા વેપારીઓ એવી જ વસ્તુઓ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઇંગ્લંડમાં બનેલા કાપડ પર ઇંગ્લંડની બનાવટ (Made in England) નો ચિહ્ન હોય છે. કેટલાક હિંદી વેપારીઓ કાપડના ફરંગ એવા જ રાખી કાપડ ઉપર ઇંગ્લંડના જેવું બનાવું (Made as England) એવી છાપ મારીને જનતાને છેતરી લેાય છે. આમ અનુકરણમાં છેતરપીંડીનું ખતરનાક તત્ત્વ ભજે છે ત્યારે વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. વેપારમાં નહોરાતની પણ જરૂર પડે છે. એક વેપારીએ ગોવા રેડિયો કે સીલોન રેડિયો દારા નહોરાત આપી એટલે રેડિયો સ્ટેશન ઉપર નહોરાત આપનારાઓનો દંડોડો પડવાનો. રસ્તામાં આવતાં જતાં એટલી બધી નહોરાતો જેવામાં આવતી હોય છે કે એમાંથી યાદ રાખવા જેવી પણ યાદ નથી રાખી શકાતી. આવું જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે આપણે ધુવડો જેવા એકાદી નથી પણ ઘેટાં-બકરાં જેવા ગાડરિયા

પ્રવાહમાં ખંચાનારાં છીએ.

આમ અનુકરણ એ સામાજિક જીવનનું એક મહત્વનું સાધન અને છે છતાં એ માનવીના મનની એક જન્મન્વત (innate) પ્રેરણા છે કે નહીં એ પ્રશ્ન પરત્વે બહુ ગડબાજ ઊભી થઈ છે. મેટ્યુગ્રા પોતાના An Outline of Psychology નામના પુસ્તકમાં એની સરસ ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે અનુકરણને આપણે ભલે પ્રેરણા (instinct) ન ગણીએ પણ સામાન્ય માનવીની મનોવૃત્તિ તો ગણવી જ જોઈએ. અનુકરણના પ્રાદુર્ભાવમાં ઘણી ઝીણવટભરી વિવિધતાનો સ્વીકાર કરવા પડે ને અનુકરણ એટલે વાનસ્વૃત્તિ એમ પણ માનવું પડે. બીજાં કોઈ પણ પ્રાણીઓ કરતાં વાંદરાઓ અનુકરણ બહુ સારી રીતે કરી શકે છે કારણકે એ એમ કરવાને જ શક્તિવાન છે.

કેટલાક લોકો ઘેટાંવૃત્તિને અનુકરણની વૃત્તિ નરીકે જોખખાવે છે એ બરાબર નથી. ઘેટાં-બકરાંમાં સમૂહવૃત્તિ પ્રબળ હોય છે આથી એ એકબીજાની પાછળ ધસડાય છે, અનુકરણવૃત્તિને લીધે નહીં. સમૂહમાં રહેનાર દરેક પ્રાણીમાં પ્રાથમિક સહાનુભૂતિ હોય છે જેને લીધે પ્રાણીઓ એકબીજાનું અનુકરણ કરતાં જેવામાં આવે છે. સાંથી ડાંચો જનનું અનુકરણ કરનાર પ્રાણી વાંદર છે. પ્રાણીમાનસશાસ્ત્રીઓએ અવનવા પ્રયોગો દારા સાબિત કર્યું છે કે જેમ એક બાળક ખોરાકની શોધમાં રસોડામાં પાંજરાં કે કપાટ ફેરવે છે તેવી જ રીતે વાંદરાં પણ કરી શકે છે. વળી કોલ્લર નામના માનસશાસ્ત્રીએ તો એટલે મુધી સાબિત કર્યું છે કે વાંદરાઓ ભુદ્ધિપૂર્વકનું અનુકરણ પણ કરી શકે છે. કેટલાક વાંદરાઓને પાંજરામાં પૂરીને બહાર કેળાંની લૂમ મૂકેલી. વાંદરાઓ એને પહોંચી શક્તા નહોતા એટલે કોલ્લરે એમને લાકડી હાથમાં આપી. વાંદરાઓએ લાકડીના પ્રયોગ વડે કેળાંની લૂમ પોતાની પાસે આણી. આમાં માણસની ક્રિયાઓના સંપૂર્ણ અનુકરણનાં દર્શન નથી થતાં ?

આપણે બધાં બોલીએ છીએ. ભાષા એ પણ અનુકરણના પ્રભાવનું જ પરિણામ છે. ઘરમાં જે

ભાના મોનાતી હોય તે ભાના માગક જ શીખે છ
અગ્રેજ માગને ચપચપ અગ્રેજ મોનાતા બનઈને
કેટલાક હિંદી માગકો બહુ નનાઈ પામે છે પણ
એમા નનાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી એક પોપટ
જેવું પક્ષી પણ તે બન રણ દ્વારા ભાના શીખી
ગમતુ હોય તો અગ્રેજ માગક અગ્રેજ શીખે એમા
સુ આશ્ચર્ય ? બુનબુન જેવા પક્ષીઓને તો સીટી દારા
ગીતોના રાગ પણ શીખવાડવાના દાખલા માનસ
શાસ્ત્રમા મોબુ છે આમળના માનનીના અનુગ્વામા
જે જાગ્રિતા જોવામા આવે છે તે પ્રાણીઓમા તે
પક્ષીઓમા નથી જોવામા આવતી એટલું ચોક્કસ છ

મનોરિ નેરકો એવો દાવો મરે છે કે આ દુનિ
યામા મોનિમ્બરીને વિચાર કરીને અનુનગનારા બહુ
ઓછા છે જો કે વાલ ! બધાજ માણસો એમ
માનના હોય છ કે અમે મૌનિ ડીએ પણ આપો
એમા માણસોને પૂછીએ કે તમારા મ જમાથી વશ
પગમા મગેના સમ્મતે મઠી ના તા તમારા શ ૨,
વપાગ આ કટુબમાથી મળત ના જા નો અતે
પડી જએ કે તમાના મનમા ન જુએ છ ? મડુ જ
મે છુ જાન નહો તાર્થ એવું જ નાની નાની
માનતામા આપો મૌનિ ડીએ એવો વિચાર ન
કરવા અતે આપણી સમૃદ્ધિના આપણ પામર
વેગ જ છીએ એટલું નક્કી રીતે દુનિયામા જરુ
ભગવાડની જેમ આપણી પાછળ પગ વેગતુ ટોણ
દેવવાની રીતે હમેશ માટે હોડી દેવી તો જ છવન
વડુ ચિતારકિત, નિસ્વાર્થ ને નિમ્પૂર્ણરીતે જ્યાં

જેમ દુનિયાના દેશો એમીજાની નહીં આપના
બંધ છે એમ એક દેશની સમૃદ્ધિની અમર મીજ
ના ઉપ જરુ પડે રિશ સમૃદ્ધિના વિભવ અર્થે
જે જરુરી પણ છે, પરંતુ આજે તો પશ્ચિમ તરફ
ગાડપણ રધતુ જ બંધ છે આપણા ચિત્ર-નિર્મા

તાઓ મિલેને ને હિંદી પ્રશ્નોને બનીતે હો રીડુનુ
આધજ અનુકરણ કરે છે, આપણો યુવાન વર્ગ
અભિનેતાઓનું અનુકરણ કરે છે તે પરિણામે દેશ
મર્ધ જ નહી જ શિશુમા ધસડાય છે આ પગિથિતિમા
સારઅસારનો વિચાર કરવા ખૂબ જરુરી છે શિક્ષકો
ને મામાપો આવધાન નહી બને તો માગકો ગણાવે
મ્મ દિશામા દોરામે સિનેમાના સાવ હવ ! ગીતો
ગવામા ને ન-નીઓ જેવા જ ચેનચાગા કરવામા
આજના યુવ-યુવતીઓને જેટલો રસ છે એમીકોઈ
સદ્ગતિમા નથી એવું કાનલ કદાચ એ પણ હોય
કે સમગ્ર જન સમાજને આકર્ષી શકે એવી પ્રતિભાવત
નેતાઓની આપણી પામે રહી નથી મામાપ પણ
નીતિ ને સદાચાગની સાચી કેળવણી બાગકોને આપના
નથી (એવું જ નહી પણ નકરૂટ ગણાય એવા
ગીતો ગાઈને વરમા જ 'ડાન્સ' કરતી દીવરીઓની
આનાકી પર માતાપ મુખ્ય થા છે) ને શિક્ષકોને
મામિક પગાર ચિચાચી થીછ કોઈ પ્રગતિમા ન રચો
નથી આવી માગકો કે યુરકો અનુસરે કોને ? એમની
સમક્ષ મહાન આદેશવાગી યમિતિઓ નધા એવે
એ અનુકરણ જેવું કો ? અભિનેતાઓનું જ ને ?

'અનુકરણ એ મરણ ને' એ કહેવત આ
સજોગોમા ખાસ નાણુ પડ છે ખૂબ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ
થનાથી અનન્ય વિચારશક્તિ મરના માડી છે ને
પરિણામે દરેક જાની પુરુષ અમુક યમિતિ કે મનુ
જડ સમર્થન કરતો થઈ જાય છે આ પગિથિતિમા
ઉપાય માત્ર એક જ છે કે આધણા અનુકરણથી
બચતુ કે, ગાદિયણ, મત, બાધના, ખરેખર, એ, અગ્રે,
વિચાર કરવો બાકી 'અનુકરણ' માત્ર ખરાબ ને
ખતનાક છે એ માન્યતા વહેલામા વહેવી તક ભૂમાઈ
બંધ એ સામાજિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ જરુરી છે

[આવતે અ કે પ્રેરણા]

ભિન્ન-નવરચના અગે કોઈપણ જાતનો પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કે લવાજમ મોકલતી વખતે
આપના અ કના રેપર ઉપર હા વળને આવતો આપનો આ ન લખવો ક્યારેય ભૂલશો નહિ

પીસ હોટેલ, પેકીંગ.
૨૨ જુલાઈ, '૫૬.

× × × **૫** રમ દિવસે અમારું ત્રીસ કળાકારોનું
ગ્રુપ (Performing Artists, Singers, Dancers
& Instrumentalists) પેકીંગ પહોંચ્યું છે.
૧૪મીએ દિલ્લીથી નીકળી ૧૫મીએ હાંગકૉંગ
પહોંચ્યાં. ૧૬મી એ હાંગકૉંગથી ટ્રેન લીધી. ક્વાકેકની
મુસાફરી પંક્તિ ચીનની સીમા (border of the
main land) આવે છે. એક બાજુ (હાંગકૉંગ તરફ)
બ્રિટીશ વાવટો અને બીજી બાજુ ચીનનો સોનેરી
તારાવાળો લાલ વાવટો.

ઝાંડર વટાવતાંની સાથે ચીનનાં યુવક-યુવતીઓએ
અમારું એવું તો સરસ સ્વાગત કર્યું. પણ એથીયે
સુંદર સ્વાગત તો ચીનની ભૂમિ કરી રહી હતી.
અમારી આંખોની સામે જ લાલ લાલ કમળોનું એક
એક મોટું ખેતર ! કમળોનું ખેતર એ શું દર્શ્ય છે
એ કલ્પનામાં કદી નહિ આવી શકે !

ત્યાંથી ટ્રેનમાં સાંજે કેન્ટોન (Canton) પહોંચ્યાં.
ચીનનું આ મોટું આપારનું શહેર છે. મોટાં મોટાં
વહાણો અને હોડીઓથી ભરપૂર 'શુ' (Shu-Kyang)
નદી—ચીનની સૌથી મોટામાં મોટી ચાર નદીઓમાંની
એક અહીં છે. × × ×

× × × ત્યાંથી બીજે દિવસે પેકીંગ જવા
નીકળ્યાં—ટ્રેનમાં ત્રણ દિવસમાં અમે ચીનની ભૂમિ
જોઈ. એનું વર્ણન કેમ કરી કરું ? ત્રણ દિવસની મુસાફરી
દરમિયાન સૂકી જમીનનો એક દુકડોય જોયો નથી.
બધે જ બસ લીલી હરિયાળી છવાઈ ગઈ છે. ડાંગરનાં
લીલાંછમ ખેતરો, મકાઈનાં ખેતરો, શાકભાજીનાં ખેતરો,
કમળનાં ખેતરો.....ક્યાંયે એનો અંત જ નથી. છેક
આકાશના છેડા સુધી ચીનની વિશાળ ભૂમિ ખેતરોની
હરિયાળીથી ભરેલી છે. ચારે તરફ જમીન છેક ક્ષિતિજ
સુધી જોઈ શકાય છે.

× × × કેટલો વિશાળ પ્રદેશ છે આ ? આપણે ત્યાં
મગસથી દિલ્લી મુસાફરી કરતાં (કાંઈપણ ઋતુમાં)

ભારત સાડાચાર લાખ ગામડાંઓનો ખેત
—જમીનથી સમૃદ્ધ દેશ હોવા છતાં
જમીનમાં રસકસ વિહોણો પાક ઉતારે
છે. ખેતીપ્રધાન દેશોમાં એવો જ વિશાળ
દેશ ચીન છે. પ્રબલસત્તાક ચીનની
પલટાતી સૂરતે એ લોમકાને કેવી લીલી
હરિયાળી બનાવી દીધી છે એ હમણાં જ
ચીન ગયેલા કળાકારવૃંદના સભ્ય અને
ભારતનાટ્યમતાં આ ગુજરાતી કળાકાર
બહેનના એક પત્રમાંથી અંગત ભાગ કાઢીને
અહીં મૂકેલમાંથી જોઈ શકાશે.

મૂકી-ભૂખી જમીન જોઈને મન થાકી જાય છે.
ચીનની જમીન જોતાં, કેટલીયે વાર, આપણા દેશની
જમીન આંખો સામે આવી !

અને કમળનાં ખેતરો—કમળનાં હજારો હજારો
ખેતરો.....મોટી જલકાની વહી જતી નદીઓ—યાંગ્સે
(Yangtse) નદી, નોર્થર્ન (Northern) નદી,
પીળી (Yellow) નદી—આ બધી નદીઓ ટ્રેનમાંથી
જોઈ, માઈલો સુધી વહી જતી.....! × × ×
અને કુદરતની આ સુંદરતાનો ભંગ કરતાં
મકાનો ક્યાંયે દેખાતાં નથી. વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં જ્યાં
ગામડાં આવે છે ત્યાં ત્યાં મકાનો એવાં તો સુંદર
રીતે કુદરતના ખોળામાં લપાઈ જાય છે ! × × ×

ચીન પણ આપણા દેશની જેમ દુષ્કાળ-પ્રખ્યાત
દેશ હતો, એક વખત, —વધુ નહિ, આજથી ત્રણ વર્ષ
પહેલાં જ. આજે ચીન બીજા દેશોને ખવડાવી શકે
એ સ્થિતિમાં છે. ભૂખમરાના અને દુષ્કાળના આપણા
દેશમાં આ સ્થિતિ ક્યારે આવશે ?

× × ×

પેકીંગ પહોંચતાં આપણાં કળાકારોનું એવું તો
ભવ્ય સ્વાગત ચીની લોકોએ કર્યું ! રાત્રે સાડાચાર
વાગ્યે અમે પેકીંગ પહોંચ્યાં, ગાડી એ ક્વાક મોટી

હતી પણ ચીનના નવાયે મળ્યા માળમા ન્હોતો
 ડાભા નવા રતા પિંદી પોતાનું નવાળન ડગા
 આવતાની સાથે જ પ્રકાશના અતિરંધી અમે અન્નર્થ
 ગયા ફોતના ગજગ સાથે ચીની હોટરીઓએ દોડતા
 આરીને અમો બધાને ફોલો આપ્યા એમનો પ્રેમ
 અને ઉત્સાહ એવો હતો કે અમારામાંથી એક પણ
 એનું નંડાનું જંગો આનંદ અનુમા દેવાયો ન હોય !

X X X અગતના ડગાકાંગે, લેખકો, કવિઓ વગેરે
 માટે અમે ખાસ પ્રોગ્રામ આપીશું મારી સાથે મારા

ગુરુ (એસે'વા) અને મન્નગ વગાડનાર એ 'બાબા' છે
 અને હું વાગત નાટ્યમના પ્રોગ્રામ આપીશ. જેક
 ગોની શરૂઆત થાયા(દરીન્દનાથ ચક્રોપાધ્યાયના
 ગીત 'હિંદી ચીની ભાઈ ભાઈ'થી થશે

X X X

અરીથી અમે એક અડવાડિયા પછી નાનકી-
 શાહાઈ, કેન્ડાન વગેરે શરૂઆત પ્રોગ્રામ આપીશું
 અને આગળના છે'વા અડવાડિયામાં દિલ્હી પાછા
 ફરીશું X X X

★

સા ભા ર પ્રા પ્તિ-સ્વી કા ર

આર પથરાની મા : લે. પ્ર. અગેગિની મહેના. પાના ૧૮૪. ત્રણ રૂપિયા ૪, નેગવર હુવન,
 ફરીન્સ ગેડ, મુબર્ક ૧ આપણા હન્ડુભાઈ : સ. ધનવન્ત ઓઝા. પાના ૨૦૮ સાડાત્રણ રૂપિયા
 શ્રી હન્ડુલાલ યાજ્ઞિક તિલ્પૂર્તિ અભિનંદન સમિતિ, પ્રાર્થના સમાજ, ગયખડ, અમદાવાદ. હુમારે
 પ્રજ્ઞય ડાક્ટર શુભશ્રી : (હિંદી) રાધેલાલ ગોગ્રાગી પાના ૫૦ આઠ આના ગોગ્રાગી પ્રકાશન,
 દિલ્હી ધન્ય પરશુરામ : બાલવ પનાર પાના ૬૧ બાર આના ગાડીન સાહિત્ય મંદિર, મુલ
 અળતાની મીની : પાના ૧૭૪ વનહુસી : પાના ૧૬૦ ગારી અને કાળી ! : પાના ૧૭૬. પૈસો
 મારે પરમેશ્વર : પાના ૧૫૬ — ચાન્ડે પુસ્તકાના લેખક રાવળનંદ. અતુન નરમ્યાય માયરી
 ફરેકના ત્રણ રૂપિયા પ્ર. ગાડીન સાહિત્ય મંદિર, સુગ એન આર્ટિસ્ટાન આર્ટ અમેરિકન હીરો :
 (અંગ્રેજી) પાના ૧૪૬. બાર આના રાજકમય પબ્લીશન્સ લિ., હોન્ગકોંગ ગેડ, હિમાલય હાઉસ,
 મુબર્ક ૧ ઘરની શોભા : વજુ શટક પાના ૭૦૬. પોણાઆક રૂપિયા મૌલિક પ્રકાશન, ૬૨, કાગ્યા
 ન્દીટ, મુબર્ક ૧ આશ્વયોગી વિનોબા : પ્રમોથ ચેકગી-નારાયણ ફેસાઈ. પાના ૨૬૩. મેઢ રૂપિયો
 પુસ્તકાલય ન સ મડગાળિ. વડોદરા સરોવરનાં કમળ : લે. પ્ર. હીરાચાંદે છા. બક્ષી, પાના ૧૨૮.
 એક રૂપિયો. ન્યુ નેશન ગેડ, ગજાલીપળા.

★

★

દં ભ

રંગકથોમાં નહાતાં, વહન કરતાં મરુતી ભરતાં,
 અનેક આદમાને ડયન નવતાં સર્વ કરતાં.
 છતાં થાકેલાંનો ક્યથિત મનદેખાવ કરવા,
 નથી પ્રેસયાં એ નરદમ બધો દંભ કરવા !

પ્રવાત

જે સલામના અગ્નિયથી અને અંચળ લોકોએ ફરી પાછો એક મહાન અપરાધ કર્યો. નિયામકની આજ્ઞાને અવગણી ધાતુની પ્રતિમા આગળ એમણે ફરી પાછો બલિ વધેયો હતો. આટલા અગ્નિયથી એમને તૃપ્તિ થઈ નહિ તે પ્રભુના પૂનરી સોલોમને બંધાવેલા દેવળમાં પ્રાયોન જંગલી દેવની મૂર્તિની સ્થાપના કરી, બલિના રક્તથી એ ભૂમિને અપવિત્ર કરી.

પોતાની જ પવિત્ર ભૂમિમાં, પોતાની કેવી દારણુ ઠેકડી ઉડાવવામાં આવી છે, એ જ્યારે પ્રભુએ જોયું ત્યારે એમના કોધની કાંઈ સીમા રહી નહિ. એમણે રુદ્રરૂપ ધારણ કર્યું. એમનું ત્રીજું નેત્ર ખૂલતાં, આકાશ કંપી ઊઠ્યું અને સાતે પાતાળ ધ્રુવ ઊઠ્યાં. ભગવાનની ધીરજ ખૂટી હતી. પ્રલયની વર્ષા વરસાવી એ પાપી નગરવાસીઓને મગતરાંની માફક રંગદોળી નાખવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. એમના આ નિશ્ચયની બહેરાત કરતા, એમની ગર્જનાના પડધા પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સંભળાયા.

હવે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર પોતાના કોધને વાચા આપી છે, એ જોઈ વિશ્વ ભયથી ધ્રુવ ઊઠ્યું. તોહાના વખતમાં બન્યું હતું તેમ આકાશના દરવાજા ખૂલી ગયા, ખૂબ કોડાં જળાશયો ફૂટવાં માંડ્યાં. આકાશને અડતી પર્વતમાળાઓ કંપવા લાગી. હવામાં ઊડતા પંખીઓ પૃથ્વી પર પછડાતાં હતાં. ભગવાનનું રુદ્ર સ્વરૂપ જોઈને દેવગણો પણ ભયથી વ્યાકુળ બની ગયા.

બીજા બાજુ, ધરતી ઉપરના દૂર દૂરના એ કમનશીળ નગરજનોએ ભગવાનની ગર્જના સાંભળી હતી પરંતુ એનો અર્થ એમને સમજ્યો નહિ. માનવીઓને જાણ પણ ન હતી કે ભગવાને એમને મર્યુની સન્ન ફરમાવી હતી. તેમને ખચર પડી ગઈ કે પૃથ્વી રસાતળ જવા ગેડી છે. ભરણપોરે મધ્ય-રાત્રિનો અધિકાર ફેલાઈ જતો તેમણે જોયો. પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાં વિરાટ વૃક્ષો તરણાંની જેમ તૂટી પડતાં દેખાતાં હતાં, ઘરનું ઓપડું પોતાના ઉપર તૂટી પડશે

ભગવાનને ફરિયાદ કરનાર તો ખૂબ હોય છે. રીખાતા-પીસાતા કેટલાય જાનસો રોજ શાપનો વરસાદ વર્ષાવ કરે છે. પણ પૃથ્વીના પ્રલય કાળે એક નારીની જે આંતરવેદના આ આખી વાર્તામાં નીગાળવામાં આવી છે એ તો સ્ત્રીક્રનઝવીગ જેવી વાર્તા માટેની અનોખી કલ્પ જ કહે એવી છે. આ વાર્તાની નાયિકા રીશલ દરેકની હમદર્દીની અધિકારી છે જ.

એ ભયથી નગરજનો ઘર છોડી મેદાનોમાં નીકળી પડ્યાં હતાં, પરંતુ પ્રચંડ વા-વંદાગ, મુશળધાર વર્ષા, ધગધગતો લાવા અને ભયંકર નિમિરથી તેઓ ઊલટા વધારે ભયભીન બની ગયા. આ પ્રલયમાંથી ઊગરી જવા માટેની તેમની બધી મહેનત નકામી હતી. આમાંથી બચી જવા માટે ભગવાનની માનતા માનવી કે ક્ષમા પ્રાર્થવી વૃથા હતી. ભગવાનનો કોપ સમાવી શકાય એવો ન હતો, અધિકાર ખાળી ન શકાય એટલો ગાઢ હતો.

ભગવાનના કોપની ગર્જના એટલી પ્રચંડ હતી કે કયામતના દિનની વાટ જોઈ, અનંત નિદ્રામાં પોહતા મૃત આત્માઓ પણ જાગી ઊઠ્યા. તેમને બોલાવવા માટેનો કોલ હવે આવી પહોંચ્યો, એમ સમજી, તેઓ જાગ્યા અને સ્વર્ગ તરફ ઊડવા માંડ્યા; પરંતુ ત્યાં જઈને જોયું તો સમન્વય કે આ પ્રલયને પાર કરી સ્વર્ગ સુધી પહોંચવાની તેમની મહેનત વૃથા ગઈ છે; હવે એ કયામતનો દિવસ આવ્યો નથી, છતાં ભગવાનના સિંહાસન આગળ પિતાઓ, પિતામહા અને વડાઓ ટોળે મળ્યા અને ભગવાનની સામે આશાની મીટ માંડી કે એમના સંતાનો અને એમનું પવિત્ર સહુર આ સર્વનાશની જ્વાળામાંથી ઊગરી જાય. અબ્રાહમ, આદમ, નેફ્ટાળ વગેરે મહાન પૂર્વજોના આત્માઓએ, પ્રભુ પ્રાર્થનાનું નેતૃત્વ કર્યું પરંતુ પ્રભુની સંહાર ગર્જનામાં તેમની પ્રાર્થનાનો અવાજ દૂધી ગયો. પોતાના માનવ પ્રાણી-

ઓના દુદાન્ત પાપને વારનાર ક્ષમા કરવામા આયુ છે હવે એની ક્ષમા આપનાયુ યોગ્ય નથી એમ પ્રભુની ગર્જના સુચરી ગઈ એ કૃત્ર પાપીઓ પ્રેમ વડે જે શીખી શક્યા નથી તે આ સર્વનાશ વડે શીખશે

પ્રજ્વળતા એ પ્રાચીન વડનાઓની પ્રાર્થના નિર્ગળતી જોઈ પોતાના યુગનામા ભગવાનના વચનોને મૂર્ત કરનારા પથગમ્યો સ્પર્શિયો અને મનસ્વાઓએ પ્રાર્થના કરવા માડી એમના હૃદયમા પ્રજ્વળતા અગ્નિની જ્વાળા એમના વચનોમા દબાતી હતી પરંતુ પ્રભુછની પ્રચડ ગર્જનાએ એમના નિનતિના વચનોને એમના તરફ પાછા વળી દીધા શીખણીના અમર વંશમા માડ્યા હતા તે પાપી માનવીઓએ બ્રહ્મ કરેના મંદિરને ભગ્નસાત કરતી અગ્નિજ્વાળા ફનાવા માડી હતી

પથગમ્યો અને સતો પણ હિંમત હારી મેઢા વાનાઓડામા ધ્રુજતા તણખના જેવી ધિતિ તેમની બની થઈ પદ્મનિનિયુ પગળીની જેમ તેમના આત્માઓ કચરાઈ રહ્યા હતા એ સમયે સરખો બોનવાની કોઈનામાં હિંમત ન હતી પરંતુ ત્યાં એક નારીનો અવાજ પ્રબળ બનીને સભાગવવા લાગ્યો એ ઈક ગદ્યાની કામેન માતાનો અવાજ હતો જેણે પણ બધા મૃતાન્માંઓની માફક પ્રભુના કાને પોતાની કમગમા સૂતા મૃતા સામગ્યો હતો પોતાના સતાનોના હુખથી વિનાય ગતી કરતી એ પ્રભુછની પાસે પહોંચી ગઈ બીજા આત્માઓ શાન થઈ ગયા હતા પરંતુ એ શાન થતી ન હતી સતાનોના પ્રેમભાથી બળ મેળવતી, એ માતાએ પ્રભુને પોતાના વચનો સભાગવનાનો આગ્રહ રાખ્યો ઘૂંટણીએ પડી પોતાનો દયા યાચનો હાથ નખારી, એણે પ્રભુને કહેવા માણ્યું (એ પ્રભુનું મુખ જોઈ શકતી ન હતી કાણ કે કયામનો દિન આવ્યા મર દેવગણો સિવાય ભગવાનનું મુખ કાઈ જોઈ શકતુ નથી)

“એ સર્વશક્તિમાન! મારું હૃદય જગત છે

ને તારી આ જ મારી પ્રાર્થનાનો પ્રવાહ વહેવાવવા હું ખૂબ આતુર છું, પરંતુ તે મારા હૃદયને સમજાવનાયુ છે તે આપેલી આ ઝલવડે એ ભગવાન શ્રીતા બીના પણ હું તને કઈક કહેવા આવી છું મારા સતાનોની આ કપડે વેગાએ તેમને સહાય બન થઈ પડનાની વૃત્તિ મને બળ આપે છે ને હું તને પ્રાર્થના કરું છું ભગવાન, તે મને નથી તારી ચતુર કે પૂર્ત તારા કોધને મ્મ આગવો એ પણ મને નથી આનંદુ પણ હું શું કહેવાની છું તે તું જાણે છે, કારણ કે માનવીની જીભે મોનાતો ઘેઈ પણ સમય, સૌથી પહેલા તારા મનમા ગોમ્વાય છે, ને માનવીથી થતુ કોઈ પણ કાર્ય તારા વડે જ યોગ્ય છે, છતાં પેના ગિયારા ગરીમ પાપીઓને ખાતર હું જે કું છું તે સાભાગવાની તું કૃપા કર”

આટલું કહીને રીશને પ્રભુને પ્રણામ કરી ભગવાને એની વિનમ્રતા જોઈ, એના ગાન ઉપરથી પડના અર્થો જોયા અને પોતાના કોધને ખાળ્યો એ શું કહે છે તે સાભાગવા પ્રભુએ શાનિ ધારણ કરી

હવે ત્યારે સ્વર્ગમા ભગવાન કોઈની પ્રાર્થના સાભળે છે ત્યારે સર્વ શન્યતા ન્યાપી વળે છે, અને કાળ થલી નય છે મસ્તો વાતા અમ્કી નય છે, મેનગર્જના થતી નથી પરંતુ, પખી, સર્પ, મેઢા ગનિપિહીન અને જે શ્વાસ લેનાની પણ કોઈ હિંમત કરતુ નથી, ધડી ગણાતી બધ થઈ નય છે અતિ ચચા દેન ાગડ પ્રતિમાની માફક નિથર અને જે સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારા પણ પોતાનું બ્રમણ થલાની દે છે નદીના જળ એટની વારને માટે વહેતા બધ થઈ નય છે

દૂર પૃથ્વી ઉપરના પેના અલામી શહેરના નગરવાસીઓ નળજતા પણ નથી કે માના રીશન તેમના ઉપર રહેમ આણવા, ભગવાન આગળ પ્રાર્થના કરી રહી છે અને ભગવાને તેની પ્રાર્થના સાભાગવા માડી છે, મરણ કે મરો અમગ્નિ-સ્વર્ગમા શું બને છે તે કદી પણ નાહી શક્યા

નથી. તેમને એટલી ખબર પડી કે તોફાન થઈયું છે. હિંમતપૂર્વક જ્યારે તેમણે આકાશ તરફ જોયું ત્યારે મૃત શરીર પર વીંટળાયેલા કફન જેવાં કાળાંધાર વાદળાંઓ ત્યાં ફેલાયેલાં હતાં. એ અસ્પષ્ટ અંધકાર એમને વિશેષ લચભીત કરતો હતો. કારણ કે એ શત્રુતા તેમને ડાચું ફાડીને ઊભેલા યમની યાદ આપતી હતી.

પણ રીશસને અપાર આનંદ થતો હતો. કારણ કે પ્રભુદેવે તેની પ્રાર્થના સાંભળવા તૈયારી બતાવી હતી. તેણે હિંમત ભેગી કરી નત મસ્તકે કહેવા માંડ્યું:

“પ્રભુ! તમે જાણો છો તે પ્રમાણે પૂર્વ દિશાએ હારુન શહેરમાં હું મારા પિતા કીયનની સાથે રહેતી હતી અને તેનાં ઘેરાં ચારતી. એક દિવસ અમે યુવાન બાળાઓ ઘેરાંને પાણી પાવા એક દૂધ ઉપર લઈ ગયાં પરંતુ દૂધ ઉપરનું પથ્થરનું ઢાંકણ અમે બધી બાળાઓ સાથે થઈને પણ ખસેડી શકી નહિ. એવામાં એક અજ્ઞાત સુદૃઢ બાંધાનો યુવાન ત્યાં આવી ચડ્યો અને અમને મદદ કરવાની ઇતેન્નરી બતાવી. તેણે ખૂબ સરળતાથી એકલે હાથે એ ભારે ખમ પથ્થરને ફૂવાના મોં પરથી ખસેડી દીધો, કે તેનું બળ જોઈને અમે બધાં ખૂબ વિસ્મય પામ્યાં. એનું નામ જેકોબ હતું અને એ મારી જ ફેઈનો દીકરો થતો હતો. એણે એનો પરિચય આપ્યો એટલે હું એને મારા પિતા પાસે લઈ ગઈ. દૂધાકડિના મિલન પછીના એકાદ કલાકમાં જ અમારાં હૈયાંએ એક બીજાંને ઓળખી લીધાં. અમે એકબીજાંને ઝંખવા લાગ્યાં. એ ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં મને રાત્રે જીંધ આવતી નહિ. આ વાત કહેતાં મને શરમ લાગતી નથી કારણકે હું જાણું છું કે હે ભગવાન, તમારી ઇચ્છાથી જ પ્રયંત દાવાનળની જેમ, માનવીના મનમાં પણ પ્રેમની પાવક જ્વાળા પ્રજ્વલિત બની ઊઠે છે. પ્રભુ તમારી ઇચ્છાથી જ નર, નારીના આલિંગન માટે આતુર બને છે ને જાહુની માફક

ચૌવન-ચૌવનને આકર્ષે છે. આ પ્રભુદેવ છે એમ સમજીને અમે આ જ્યોતને ધ્રુવવતી નથી. અમારા એવા એ મિલનના પ્રથમ દિવસે જ જેકોબે અને મેં લગ્નગ્રંથિથી જોડાવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

“પણ પ્રભુ, તમે જાણો છો તેમ મારા પિતા બહુ કંટાળે હૃદયના હતા. એ જે ભૂમિને ખેડતા એ પથરાળ જમીનના જેટલા જ એ કંટાળે હતા. એ જે બળદને હળે જોડતા એ બળદના શીંગડા જેવીજ એમની કકોરત હતી. જ્યારે જેકોબે એમની પાસે મારા હાથની માગણી કરી ત્યારે સૌથી પહેલો વિચાર એમને એ આવ્યો કે જેકોબ એમના જેટલો ખડતલ અને મહેનતુ માણસ છે કે કેમ તેની કસોટી કરી લેવી જોઈએ. જેકોબની ઇચ્છાશક્તિ લોખંડી છે કે કેમ તે એમને જાણવું હતું. મારા પિતાએ મારા હાથની કિંમત તરીકે જેકોબ પાસે સાત વર્ષની, પોતાના ખેતરમાં મજૂરી કરવાની શરત મૂકી. મારો આત્મા કંપી ઊઠ્યો. જેકોબ પણ ફિક્કો પડી ગયો. યુવાન અને અધીરા એવા અમને સાત સાત વર્ષોની રાહ જોવી, એ અનંતકાળ સુધી રાહ જોવા જેવું લાગતું હતું. પ્રભુ, તમને શાશ્વતને સાત વર્ષ તો એક ક્ષણ જેવાં લાગે, આંખના પલકારા સમાન લાગે, કારણ કે તમે તો પ્રભુ, કાળથી પર છો. પરંતુ પ્રભુ, અમને મર્યોને માટે તો સાત વર્ષ અમારી સાચી જિંદગીના પા ભાગ જેવાં લાગે છે. અમને આપવામાં આવતી અવધ બહુ જ ટૂંકી હોય છે અને મૃત્યુના અંધકારમાં બીડાઈ ગયેલી અમારી આંખો તમારા પવિત્ર પ્રકાશની ઝાંખી પણ કરી શકવાને સમર્થ બનતી નથી. વસંતની માફક લહેરની માફક, માનવ જીવન પસાર થઈ જાય છે, અને એક વખત ચાલી ગયેલી પગ પાછી કદી નથી આવતી. અમારે સાત લાંબાં વર્ષો સુધી તપવાનું હતું. અમારાં રોમે રોમ એકબીજાથી તૃપ્ત થવા માટે વ્યાકુળ બનતાં હતાં, ત્યારે અમારે એક બીજાથી નજીક રહી દૂર જ રહેવાનું હતું. ગમે તેમ જેકોબે એના મામાની શરત

પૂર્ણ કરી હતી અને મેં પણ માગ પિતાની આજ્ઞા પાળી સાત વર્ષોનું આ આત્મક્રિતપણું અને ધીગજ અમે સ્ત્રીકાયો હતા કારણ કે અમે અન્યોન્મતે ચાલતા હતા.

“આ લગવાન, તમે તમાગજ સત્તાનોત મારે ધીગજ ધગી દુષ્કર મનારી છે તમે તેમનામા પ્રાગ વાસના પ્રગટારી છે ને ઉવનની ક્ષણિકતા બક્ષીને પ્રજનન તત્તુ આતુ રાખનાની દુર્દમ્ય આતુરતાને વસ્ત્રા દીધી છે અમારી વસ્ત્ર પત્રી પાનખરને આપના વાર નાગતી નથી અમારા ઉનાગાના દિવસો નામો વખત મુધી ટકના નથી એના માગ અમે આનદી ક્ષણોને ઝડપી નઈએ છીએ અને જે કાઈ મઝા મળે છે તેને પૂરપૂરી માણી વઈએ છીએ દિવસે દિવસ મનુની નજીક ને નજીક જના અમે રાહ જોઈને મેમી મ્હીએ તો અમારે માટે પવાપાપ સિવાય બીજું ગહે પણ નું અમે ગાગ ને ગેગ બગા નઈએ છીએ, કારણ કે તમારી રચના જ એવી છે કે ક્ષણે ક્ષણે કાગ અમારે ક્ષય કે જન્ય છે અમારે પગને પગને મૃત્યુના લણાગ સલગાના હોય પત્રી અમે ત્વગ કરનાતુ ચૂકીએ પણ ખરા કે? છતાં અમે તો અમારી વાસનાઓ ઉપર કાણુ મેગ પો પ્રતીયાનો એક દિવસ અમારે માટે એક વર્ષ જેવડો બની જતો આ પ્રમાણે આત સાત વર્ષની પ્રતીક્ષા પૂર્ણ થઈ તે દિવસે, નિતાવના એ કાગ ઉપર અમે નજર કરી, તો અમને એ ગાગ એક દિવસ જેટલો જ જણાયો આ રીતે પ્રતુ, મેં જેમની પ્રતીક્ષા કરી અને જાગે માગ પ્રતીક્ષા કરી.

“પ્રતુ, તમે જાણો છો તે પ્રમાણે મારી બહેન લેહા, મારા જગ્ના મેં વર્ષ મોગી હતી, પરંતુ એ લાગે કમનશીમ હતી નઈ પુરું હજુ સુરી એને પ્રેમ કર્યો ન હતો એટલે એ ખૂબ જાનિમજન રહી પણ મને એ ખૂબ વહાલી હતી માયાગુ અને નમ્ર સ્વભાવની મારી બહેન મારે માટે ખૂબ લાગતી ગખતી, પિતાએ જ્યાર મને લેહાને તેડી લાવના મોકલી ત્યારે મને થતુ, કે પિતા માગ અને જેના બના સમય અગે કાઈ રમત રમવા માગે છે, એના માટે જ્યારે પિતા અને લેહાએ વાતચીત કરના માડી ત્યારે છુપાઈને મેં તેમની વાત સાલગી વીધી માગ પિતા મેટા હતા.

“લેહા, રીતનનો હાથ મેળવવા માટે જેગમે આત વર્ષ સુરી આકરુ તપ કર્યું છે, ને મારી સારી પેરે સેના ઉગવી છે, પણ હું તારે ખાતર એમ થવા દર્શન નહિ કારણ કે મોટાની પહેના નાનાના વગ્ન કરી દનાતો આપણામારીનાજ નથી એમના એકરીશ થઈ પગમેશરની સ્પિટનો કંમ આતુ રાખનાની ફરજ લગવાને આપણે માથે નાખી છે જમીન ઉજગડ પડી ગહ અને નારી માના નહિ બને એનું પ્રતુ કહી ઇચ્છતો નથી આપણા ખેતરમાથી ચણ ચણનો ચકની કે અનાજ ખાઈ જતો ઉદર વશકદિ કર્યા વગર નહતા નથી, તો પત્રી હું મારી જ પુત્રી નિસતાન રહ એ તો કમજ ચનારી લઉં એટલે આ લેહા, તુ તૈયાગ થઈ જા વધુવશ રાગતે તુ રીશન બનીને જેમામની સાથે લગ્નપ્રતિષ્ઠી જોડારનાની તૈયારી કરવા માડ.

શગમથી મૌન ધાણુ કરીને ઝીમેની, મારી બહેન લેહાને માગ પિતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું.

પણ આ સાબળીને પિતા માટે અને બહેન માટે માગ પ્રથમ જાગી કાઢ્યો લગવાન, પુત્રી તરીકે અને બહેન તરીકે આટલા ઉચ્છન બનવા મને કુમા આપજો પણ પ્રતુ તમે જ તૈયાગ રાગતે કે જેકેમે અને મેં અન્યોન્મતે મેગવના માટે સાત લાગા વધેનું તપ

“પ્રતીક્ષાના આ સાત આત વાગ પૂગ થવા આ આ ત્યારે હું માગ પિતા પામે ગઈ અને લગ્ન મડપ તૈયાગ પ્રવાની તેમને રિાતી કરી માગ પગમાનદ પ્રારે પિતાગ ઉજગા મગી જ્યાં એમારે લગા ચક્રા યા ન એક દક્ષ માટે એમના હાથ ખીંચા જ રહ્યા હવે એમણે મારી બહેન લેહાને મોનારી લાવવાની આજ્ઞા કરી.

કયું હતું, પણ તેને પરિણામે મારા હવનથી પણ પ્રિય એવા જોડાયેને મારી બહેન પરણાવી દેવામાં આવતી હતી, એ વાત હું સહન કરી શકી નહિ. મેં મારા પિતાની સામે બળવો કર્યો. જેવો બળવો આજે તમારા સંતાનોએ તમારી સામે જેઠસલેમમાં કર્યો છે. તેં અમારી પ્રકૃતિ જ એવી ઘડી છે, કે જ્યારે અન્યાય થયો હોય એવું અમને લાગે ત્યારે અમારું લોહી ઊઠી જાય છે. હું છૂપી રીતે જેઠાએ મળી અને મારા પિતાનું કાવતરું એને સમજાવ્યું. આ કાવતરું નિષ્ફળ બનાવવા મેં એક યુક્તિ યોજી. અમે એક નિશાની નક્કી કરી કે જેથી જેઠાએ મને ઓળખી શકે. મેં કહ્યું : “વધૂ-વેશે રહેલી કન્યા તને કપાળ ઉપર ત્રણ ચુંબન કરે તો સમજી જજે કે તે હું છું.” જેઠાએ મારી સૂચના પસંદ પડી અને તેના તેણે સ્વીકાર કર્યો.

“તે દિવસે સંધ્યાકાળે પિતાએ લેહાને વધૂ-વેશે શણગારાવી. એનું મોહું પણ એવી રીતે શણગારાવ્યું કે જેથી જેઠાએ એ હું જ છું એમ સમજી શકે. મને તો અનાજ રાખવાના કાકારમાં ગોંધી દેવામાં આવી, કારણ કે કદાચ હું આ યોજના બણી બહિં અને રંગમાં ભંગ પાડું. પાંજરામાં પૂરાએલા સિંહની જેમ અસહાય ચિંતામગ્ન હું એ ઓરડામાં તરફડતી હતી અને બીજી બાજુ લગ્નગાત્રી નજીક ને નજીક આવતી હતી. મારું હૈયું ક્રોધ અને અપાર ઝાનિથી છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું. પ્રભુ, તમે બણો છો કે મારી બહેન જેઠાએ પરણે તેથી હું કાંઈ ગુસ્સે થઈ ન હતી. જ્યારે બહાર લગ્નમંગળનાં ગીતો અને વાદ્યો સંભળાતાં હતાં, ત્યારે અંદર હું અસહાય બનીને ધમપછાડ કરતી હતી. સિંહ પોતાના શિકારને ચીરી કાઢે તેમ મારા આવેશ મારા શરીરના દૂકડે દૂકડા કરી રહ્યો હોય એમ મને લાગતું હતું.

“આ રીતે બંદીવાન બનેલી હું કડવાશથી ઓળખી રહી હતી. મારા આત્મામાં ફેલાએલા અંધકાર જેવો જ અંધકાર બહાર ફેલાવા માંડ્યો તેવામાં મારા ઓરડાની સાંકળ ઊઘડતી હોય એમ

સંભળાયું. ધીરે રહીને દાર ઉઘાડી મારા બંદીખાનામાં પ્રવેશ કરતી મારી બહેન લેહાને મેં જોઈ. લગ્ન થઈ બધે તે પહેલાં ચોરીછૂપીથી એ મને મળવા આવી પહોંચી હતી. મેં એનાં પગલાં ઓળખી કાઢ્યાં પરંતુ એના આગમનની મેં ઉપેક્ષા કરી. એના પ્રયત્ને ધિક્કાર મારા અણુએ અણુમાં વ્યાપી વચ્ચો હતો. લેહાએ મારે માથે હાથ ફેરવી, મારા વાળ સરખા કર્યા અને મેં બંધુ જોયું ત્યારે વધૂ-વેશે શણગારાયેલી મારી બહેન મારા જેવી જ બની હતી તે મેં જોયું. એ વખતે ભગવાન, સાચું કહું છું કે મને એક પ્રકારનો પાશવી આનંદ થયો. મારી બહેન લેહા પણ પોતાના લગ્નદિવસે કાંઈ મુશ્કેલીમાં આવી છે ને એને પણ કાંઈક સહન કરવું પડે છે એ જોઈ મને ભારે આશાએશ થઈ. પણ એ રાંકડી નિદોષ બાળા મારી લાગણી સમજી શકી નહિ. શું અમે એક જ માનું ધાવણ ધાવેલી એ બહેનો ન હતી? શું અમારી નસોમાં એક લોહી વહેતું ન હતું? અમે બન્ને એક બીજી પ્રત્યે લાગણી રાખતી હતી. વિશ્વાસ અને પ્રેમપૂર્વક મારા ખભા ઉપર હાથ મૂકી શુષ્ક અવાજે એણે મને કહ્યું :

“રીશલ, મારી પ્રિય બહેન, હવે શું થાય? આપણા બાપુની આ યોજનાથી તો મારું હૈયું બળી જાય છે. તારો પ્રિયતમ તારી પાસેથી ઝૂંટીને એ મને વળગાડી રહ્યા છે. એની આ રીતે વંચના કરવાનો વિચાર પણ કેટલો બધો વિકરાળ છે? તારું બદલે જઈને ઊભા રહેવાનું બહેન, મારાથી કેમ કરીને બનશે? મારા પગ ચાલવાની ના પાડશે અને મારા હૃદયમાં પૂરેપૂરો ભય છે કે જેઠાએ મને ઓળખી કાઢ્યા વિના નહિ રહે અને જ્યારે પોતાને આ રીતે છેતરવામાં આવ્યો છે એમ એને લાગશે ત્યારે શું થશે? અને એમ થતાં જો એ મને ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકશે તો હું શરમની મારી કેવી દુઃખી થઈ જઈશ? ત્રણ ચાર પેઢીઓ સુધીનાં બાપોશ મારી સામે આંગળી ચીંધીને મારી કેટલી ઉડાવતા કહેશે કે : આ લેહા છે, કદરૂપી લેહા છે. એની વાત

તમે બંધા બંધો છો કે? એના માથે ડેનરપીડી કરીને, એને એક જાલા સાથે પરણાવી દીધી હતી એના વગેરે એ ગમતી નહિ એટલે જ્યારે યુક્તિ પકડાઈ ગઈ ત્યારે એના જે એને પગના ખાસડાની જેમ ફેંચી દીધી 'બહેન, હવે માર શુ કરવું? હું આ સાહસ કરું કે પછી રાખિમાન કડક પિતાની આજ્ઞાનો અનાગ કરું? શુ કરું? મને નિર્દોષને કનક નહિ લાગે એટલા આટે જેઠાં આ નાતે નહિ પકડી પાડે એવું તે હું કેવી રીતે કરું? મારો પ્રિય બહેન, મને મદદ કર ભગવાનને નામે બહેન, તને પ્રાર્થના કરું છું કે તું મને મદદ કર."

"ભગવાન હજી પણ મારો ક્રોધ વધતો જતો હતો હું મારી બહેનને ગાહતી હતી પરંતુ મારામા રહેવો મેતાન એની અપાઝ કરુણા જોઈ મારામા આનંદ પ્રગટાવતો હતો પણ ભગવાન એણે મને તમારે નામે પોમાર ત્રૈયો ત્રિશ્વનુ એ પરિવ્રજા પરિવ્ર તામ સર્વશક્તિમાન પગમકૃપાગુ ભગવાનના નામની સાથે જ તમારી કરુણાનુ યગ તમાને ગભામગનુ બળ મારી નગેનમમા રહેવા મજી તમ મ પારન કારી જ્યોતે મારા હૃદયમા પ્રત્યક્ષ થઈ અધરાર ભર્યા આત્માને પ્રમશ આપમા માલ્યો હું ભગવાન, આ તમારા મોગમા મોગે ચમકાર છે કે અમને મનુજોને એકબીજાથી જુદા પાડતી દીવાલ બીજા માનવ બધુના હુખને જોઈ પ્રાટની મહાનુકંપાથી એકદમ તૂટી પડે છે અમાગ માનવબધુના અપાર દુખના અમે અમમાગી મનીએ કીએ કે તમ જ નવ અને પગના બેઠુ પ્રિય નામ થા જન્ય છે એ ક્ષણે મારી બહેનની રથથી હું એવી ન્યાદુગબની ગઈ કે મારુ આત્મ દુખ હું જૂની ગઈ એની બીડતી વેગાએ અમમાગી મની ભગવાન, તમાગી આ મુખ દાસીએ એા ઉપર દયા કરી મારી એ દુખી બહેન અશ્રુપૂર્ણ અમે આકાશ દુખમાથી પોતાને મુક્ત કરવા ની યાચના કરતી રહી હતી, જેમ આજે હું એવી જ વડીએ અશ્રુપૂર્ણ આખેએ તમારી સામે

બિબી છું મને એના ઉપર દયા આવી કાળા કે એણે દયાની યાચના કરી હતી—જેમ આજે હું તમાગી અમશ કૃપાની યાચના કરું છું મારી પોતાની જ અપાઝ દુખની વેગાએ મે એને, જેઠાંમને કેવી રીતે છેતરવો તે શિખ યુ જેઠાંમ સાથે દગો ગમી ગઈ મે એને કહ્યું 'તુ જેઠાંમના કપાળ ઉપર નશુ ચુબન કરજે' આ રીતે હું પગમકૃપાગુ, તમાગ પ્રેમને થીવે મે મારી ઈર્ષ્યા ઉપર વિનય મેગ્યો અને હું જેને પ્રેમ કરતી હતી એ પુરુષનો મે વિશ્વા અધાન કર્યો

"મે જેવો આ શુભ સમય લેહાને કલો કે તમજ એ હર્દથી નાચી ઊડી, મને વગમી પડી અને મારે અગે અગે એણે મચીઓ કરી ભાવાન! તમે માણુમોને એના મના પા છે કે તેઓ જ્યારે તમારામા રહેવા શુભનો અશ અન્યુમા જુએ છે ત્યારે બીજાએ પોતાના પર ક્રોધ અનુબ્રહ્મી આભાર વશ મની જન્ય છે હજારોઓથી અન્યોન્યને બીજાની કાળતા અમે મન્ટેએ ગાદ આપિતન કહ્યું લેહાને પૂર્ણ સામના મળી ચૂકી હતી અો હવે તે જવા નૈયા ધઈ પણ જેવી તે જવા ઊડી 'તેના મુખ ઉપર વગી પાડી જ્ઞાતિ છવાઈ ગઈ, ગમગા મનીને એણે કહ્યું

"બહેન, તમાગ પ્રેમાગ કૃપા મારે હું તારી ક્ષણી છું તે કહ્યું તેમ હું ફરીશ પરંતુ એ સક્ત પણ જેઠાંમને પ્રતીતિકર નહિ લાગે તો શુ થશે? બહેન, તારી પાસેથી હજુ વધારે સહાયની મારે જરૂર પડશે, એ તારુ નામ ઘડતે બોનાવશે ત્યારે હું શુ ફરીશ? પ્રથમ મિલન સમયે પ્રિયતમાના એ પ્રથમ પહેલા અમોધન સમયે હું મૌન ગમી શકીશ? અને હું જો કાઈ બોનીશ તો અવાજ પારખી એ તમ સમજ જ્યો કે આ રીશન નથી પણ લેહા છે હું કઈ તારા જેવો અવાજ થોડો કાઢી શકવાની છું? બહેન તુ તો ભરે હૃશિયા છે મને કાંઈ રતો

બતાવ મારે શું કરવું? બહેન ભગવાનને નામે હું તને પ્રાર્થના કરું છું કે તું મને મદદ કર.

“પ્રભુ, ફરી એણે વિશ્વના એ સૌથી પવિત્ર નામનો ઉલ્લેખ કરી મને પોકાર કર્યો ને વળી પાછો એ માદક પ્રકાશ મારા આત્માને પ્રભાવિત કરવા લાગ્યો. મારું હૃદય પીગળ્યું. મારી આશાઓને મારા જ પગ તળે મેં ફૂર રીતે કચરી કાઢી અંતિમ બલિદાન માટે હું તૈયાર થઈ ગઈ. મેં કહ્યું:

‘બહેન શાંત થા, એનો પણ ઉપાય હું બતાવીશ. ભગવાનને ખાતર હું તને એવી યુક્તિ યોજાશ કે જેથી જેકોઈ તને લેહા તરીકે નહિ ઓળખી કાઢે, તું રીશલ છે એની એને પ્રતીતિ થાય એની હું પૂરી કાળજી રાખીશ. મારી યોજના એવી છે કે લગ્ન પછી જેકોઈ શયનખંડમાં આવશે ત્યારે હું છાનીરીતે અંધકારની ઓથે એના પલંગની નજીક છુપાઈ રહીશ. તું એ પલંગ ઉપર ખેડી હોઈશ. જેકોઈ ત્યારે તને બોલાવતો આવશે ત્યારે હું તારે બદલે ઉત્તર આપીશ. એને રજમાત્ર શંકા પડશે નહિ. પછી રાત્રીના અંધકારમાં એ તને ગાઢ અલિંગન આપશે. દાંપત્ય પ્રેમનો આનંદ માણતી તું યુગ્મવતી બનજે. લેહા, આ હું તારે ખાતર કરું છું. આપણે જન્મથી જ સાથે રહીને મોટાં થયા છીએ અને એકબીજાને માટે પ્રેમ રાખ્યો છે. લેહા! આ હું સર્વશક્તિમાન ભગવાનને ખાતર કહું છું કે એ પરમકૃપાળુ મારાં સંતાનો અને તેમનાં સંતાનો ઉપર પોતાની કરુણાનો વરસાદ વરસાવે! જ્યારે જ્યારે એ પરમકૃપાળુ ભગવાનની મારા સંતાનો કૃપા માટે યાચના કરે ત્યારે ભગવાન તેમની પ્રાર્થના સદા સાંભળતા રહે એ આશાએ હું આ પ્રમાણે કરું છું બહેન.’

“ત્યારે આ સાંભળીને લેહાના આનંદનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ. પ્રેમપૂર્વક તેણે મને યુગ્મન કર્યું અને જ્યારે ઘૂંટણીએ પડેલી લેહા ઊભી થઈ ત્યારે એ નવી જ સ્ત્રી બની ગઈ હતી. ચિંતામુક્ત બની એ જેકોઈની સહધર્મચારિણી બનવા ચાલી ગઈ હું મારો

ઘૂંટડો ગળી ગઈ અને જ્યાં મારો પ્રીતમ મારી બહેનનો સ્વીકાર કરવાનો હતો તે પલંગની નીચે જઈ હું સંતાઈ રહી. થોડી જ વારમાં વાહનનો વાગી બેઠ્યાં, લગ્નવિધિ ઉઠી ગઈ, સાજનમાજન વિદાય થયું અને વધુ-વર પોતાના શયનગૃહમાં દાર આગળ આવી પહોંચ્યાં. જેકોઈ પોતાની વધૂનો ઘૂમટો બોલતાં પહેલાં મેં એને વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણેના સંકેતની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો. લેહાએ એને કપાળે પણ યુગ્મન કર્યાં ને જેકોઈના સંતોષનો પાર ન રહ્યો. એણે નવવધૂનો પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરી, એને ગાઢ અલિંગન દીધું, પોતાના હાથ પર એને ઊંચકીને, લેહાને એ પલંગ ઉપર લઈ આવ્યો. જ્યાં હું છુપાઈને ભરાઈ રહી હતી. લેહાનું અનુમાન સાચું પડ્યું કારણ કે એણે પછી તરત જ પૂછ્યું કે આ શું ખરેખર રીશલ છે કે? અને આ સર્જન ભગવાન, તમે જાણો છો કે એનો ઉત્તર આપતો મારે માટે કેટલો દુષ્કર હતો છતાં મેં ધીરગંભીર અવાજે કહ્યું: ‘હા, મારા પ્રીતમ જેકોઈ. આ હું તારી રીશલ છું.’ જેણે મને મેળવવા સાત સાત વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેણે મારો અવાજ ઓળખ્યો અને પૂર્ણ પૌરુષથી ભરેલા વીર યુવાનની માફક મારી બહેન લેહાને પોતાની કરી તેને આનંદસાગરમાં તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી સ્નાન કરાવ્યું. ભગવાન, તમારી દષ્ટિ તો ગાઢ અંધકારની પાર પણ પહોંચી શકે છે એટલે તમે તો જોયું હશે કે પ્રિયતમના ગાઢ અલિંગન માટે સાત સાત વર્ષ સુધી તપ કરનાર મારી સ્થિતિ એ વખતે કેવી થઈ હશે? મારા પ્રીતમની હું કેટલી બધી નજીક હતી અને છતાં તેની સોડમાં હું નથી એ જોઈ મેં અનુભવેલી વ્યથા ભગવાન, તમારાથી છાની તો ક્યાંથી હોઈ શકે? જોહ, સર્વ-વ્યાપક ભગવાન, હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે એ કરાલ રાત્રીનો સાત કલાક સુધીની મારી ક્ષોભી તમે તમારા સ્મરણપટ ઉપર પાછી આણો. મારી નજર સમક્ષ મારો પ્રીતમ મારી બહેનને અલિંગન દઈને સૂતો છે, જેની સાચી હકદાર હું હતી. મારી પાસેથી

એ મુખ ડીનરી લેવામાં આ ન હતુ, એ પ્રમગ તમે યાન કમ કુ આમ દલાતી પ્રિયતમની ગયા નીચે અનાઈ ગડી ના ના આકદ અન્ડાનીને માત કનાક મુખી મે મારી મનની સાથે મિકટ યુદ્ધ કરું અમારી માત વર્ષોની નપચ્યા કરતા આ માત કનાકની મારી પગિચ્છિનિ અનિ કનન હતી હે દેનાધિવે, હુ આ આમી ડોંગી ધીરજપૂર્વક પાર મી ગઈ નાજા કે એ મમથે મે મરવાર તમાગ પરિત નામનુ રટણ મરાનુ એમલો શરૂ કરી દીધુ બામાન નમાગ એ પરિત નામનુ ઉચ્ચારણ મામળી માન હદયમા ફરી પાછી પ્રભુતા આનીને વગી કુદાડીનો વા મરા નૈયાગ થયેના જેમ અને માગ પિતાની વચ્ચે જઈને હુ બિની રડી મારા કુખી પિતા ઉપર ઉગામેનો ધા કીની વઈ એમને વ્યથામુગ્ધ કરવાનુ માનુ કર્તવ્ય મને સૂચી ગુ જેડામ વાવર્ષીગા થઈ ગયો હતો એને જીવનમા આધનકેપ મનેની તરફ એની કોધભરી આમો મડાઈ એના મજામુન હાથોએ એક સખન રટો માગ મો પર પડ્યો અને હુ પટમાઈ પડી ભગવાન તમે જાગે દો કે માગ અપગવની આ સમન મે જગ પણ આનામની વગર મીકારી લીરી, ડાગળ કે હુ જાણની હતી કે એનો પ્રેમ જેટનો મહાન છે એવોજ એનો દોષ પણ મહાન છે એણે એની કુદાડી ઉભી હતી અને જે એના ધા વડે માગે એ વધ મ્યો હોત ને પણ કોષપિણ જનની ફરિયાદ યાવિના હે પ્રભુ તમારા દરમાગમા હાજર થઈ જાન

“હાનન, એ મારુ એક કામ થયુ માગ જીવનમા થયેના બધા માર્યામા ગૌરવ લેવા હાયક એ એક જ કાર્ય મે કરું મારી જીવનયા ॥ દરમિ યાન મારા એ નર્થ વડે મે મારા મર્જાની અનુકાપા, ઉગાતા અને દયામા મગેમગી કરી હતી મને નથી લાગતુ કે હે ભગવાન આનુ લાઈ ગઈ મરાનો મેન્ને તમે કની કોઈ પણ સ્ત્રી ઉપર આગ મુખી નાખ્યો હોય એ ગને માટે મહન કરી પડેલ યથા મહન કરવાનુ ભગવાન નમે ભાગેજ ખીજન મઈ માટે નિર્માણ કર્યું હોય કે એ ડોંગીમાથી પાગ જીનરી આખરે વડેની મવારે કુડાડોતો અચાજ સભગાયો એટલે ધારે રંગિને ચૂપકીદીથી, અમિત મનેની હુ બહાર નીકળી ત્યારે પથારીમા પેનુ યુગન પાન નિદ્રા લેતુ પશ્યુ હતુ હુ મારા પિતૃગૃહે ઝડપથી આની ગઈ, ડાગળ કે હવે થોડી વારમાજ અત્ય પ્રમટ થયે અને દગનયાજ ઉભાડી પડી જશે એમ મને લાગતુ હતુ જેડામને આખા મવતગની બચર પડે ત્યારે એ કેમ્યો બસે પ્રપાયમાન થઈ જશે એ વિચારે મને કમકમા આની ગયા ભગવાન! આખરે માગે એ ભય સાચો પડ્યો હુ માગ પિતાને મેર પડેચી ફરીમ થાઉ, એટનામા તો પ્રાતકામના આખા પ્રકાશમા, અત્યની પ્રતીતિ કરી ચૂના જેડા બના કોધવચનોથી વાતાવરણ માજી બેચુ મહમઅ

દષભતી જેમ કોધ ॥ ૧૬ ॥ માગે જેડામ હાયમા કુભાડી નઈ આમથી નેમ મારા પિતાને પ્રાધનો મૂમનો હતો આ મિકનમ દશ્ય જેઈ પિતા મેહોજ બનીને ભોય પર પટકાઈ પડ્યા અને હે ભગવાન, તમાગ પરિત નામનુ રટણ મરાનુ એમલો શરૂ કરી દીધુ બામાન નમાગ એ પરિત નામનુ ઉચ્ચારણ મામળી માન હદયમા ફરી પાછી પ્રભુતા આનીને વગી કુદાડીનો વા મરા નૈયાગ થયેના જેમ અને માગ પિતાની વચ્ચે જઈને હુ બિની રડી મારા કુખી પિતા ઉપર ઉગામેનો ધા કીની વઈ એમને વ્યથામુગ્ધ કરવાનુ માનુ કર્તવ્ય મને સૂચી ગુ જેડામ વાવર્ષીગા થઈ ગયો હતો એને જીવનમા આધનકેપ મનેની તરફ એની કોધભરી આમો મડાઈ એના મજામુન હાથોએ એક સખન રટો માગ મો પર પડ્યો અને હુ પટમાઈ પડી ભગવાન તમે જાગે દો કે માગ અપગવની આ સમન મે જગ પણ આનામની વગર મીકારી લીરી, ડાગળ કે હુ જાણની હતી કે એનો પ્રેમ જેટનો મહાન છે એવોજ એનો દોષ પણ મહાન છે એણે એની કુદાડી ઉભી હતી અને જે એના ધા વડે માગે એ વધ મ્યો હોત ને પણ કોષપિણ જનની ફરિયાદ યાવિના હે પ્રભુ તમારા દરમાગમા હાજર થઈ જાન

“પણ જ્યારે એવો જોયુ કે લોહીની જગને શગર હુ એનો પાદમર્ષ મરા શ્રમ ઉધારી ગડી છુ, ત્યારે એનુ ચિત્ત દયાથી બિભરઈ નયુ શમ્ભિસિદ્ધિન મનના જના એના હાથમાથી એ તીક્ષ્ણ હથિયાર પડી ગતુ કાગજપૂર્વક મારા મુખ ઉપરનુ લોહી એજે સાફ કર્યું મારા અધર ઉપરનુ રક્ત એણે નુ મનો વળી ચૂપી થીધુ મારે ખાતર એણે માગ પિતાને ક્ષમા આપી અને મારી બહેનને પોતાના ધરમાથી કાઢી મૂકી નહિ ત્યાગ પગી એક અસ્વા રિયા બાદ માગ પિતાએ જેડામની ખીજ પત્ની તરીકે મારુ અચાહાન આપ્યુ હુ એના મુત્રોની માના બની માગ દૂધથી અને હે ભગવાન, તમાગ

પયગંબરોનાં વચનોથી મેં મારાં એ બાળકોને ઉછેર્યાં, કેળવ્યાં અને મોટાં કર્યાં. આજે મારા એ જ બાળકોના હિત માટે એ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા, હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમે પણ તમારા ક્રોધને કાબુમાં રાખો. જેમ જેકોએ મારા ઉપર ઉગામેલી કુહાડીને પડતી મેલી હતી, તેમ હું પ્રભુ ! તમે પણ તમારા ક્રોધનાં વાદળોને પાછાં સમેટી લો. જો રીશલ એની બહેન પ્રત્યે દયા બતાવી શકી તો રીશલના પુત્રો અને તેના પુત્રો પ્રત્યે શું તમે દયા નહિ બતાવી શકો ? મેં જે ધૈર્ય ધારણ કર્યું હતું એવું જ ધૈર્ય ધારણ કરી હું ભગવાન તમે તમારી કૃપાનો વરસાદ વરસાવી એ સર્વનાશની જ્વાળાને ધુગ્રી દો. જેઃસલેમના એ પવિત્ર શહેરને પ્રભુ બચાવી લો, ભગવાન દયા કરો, દયા કરો.”

રીશલના પોકારે સ્વર્ગમાં એના પડધા પાડ્યા. એની શક્તિ ઓછી થતી હતી, શ્રમથી નથી પડેલી રીશલ ઘૂંટણીએ પડી ગઈ. એનું શરીર ધૂળતું હતું અને એ સ્થિતિમાં એ પ્રભુના ઉત્તરની રાહ જોતી હતી.

પણ ભગવાને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. એમણે મૌન ધારણ કર્યું. સ્વર્ગમાં, પૃથ્વી પર કે અંતરીક્ષમાં ભગવાનના મૌન જેટલું વિકરાળ બીજું કાંઈ નથી. જ્યારે ભગવાન મૌન ધારણ કરે છે ત્યારે કાળની ગતિ થંભી જાય છે; પ્રકાશ અંધકારમાં મળી જાય છે; રાત્રી ને દિવસ એક થાય છે, સમગ્ર ધ્રુવોમાં સ્પષ્ટસર્જન પહેલાં હતો તેવો શ્વેતકાર બાપી વળે છે. જંગમ વસ્તુ સ્થાવર અને છે, નદીનાં તીર થંભી જાય છે, પુષ્પો ખીલતાં નથી, સાગરમાં ભરતી અને ઓટ પણ પ્રભુના શબ્દ વિના થતાં નથી. ભગવાનનું મૌન સાંભળવાની તાકાત કાંઈ મર્ત્ય માનવીના કાનને મળી નથી, આત્મી આકરી વેળાએ કાંઈ મર્ત્ય પ્રાણીનું હૃદય ધડકતું નથી, એ વખતે સર્જનહાર સિવાય કાંઈનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, સર્વ જીવોનો જીવ પ્રભુ પણ ભગવાન મૌન ધારણ કરે છે ત્યારે જીવી શકતો નથી.

રીશલની અખૂટ ધીરજ પણ ખૂરી ગઈ. પોતાની આકરી બીડને વખતે સહાય માટે પાડેલા પોકારનો અનંત મૌનદ્વારા ભગવાને વાળેલો ઉત્તર એ સહન કરી શકી નહિ. એણે વળી પાછી એકવાર પોતાની આંખો ઉઘાડી એ અદૃશ્ય સર્જનહાર પરત્વે મીટ માંડી. એણે વળી પાછો કૃપા યાચતો પોતાનો—માતાનો હાથ એ અદૃશ્યની સામે લગાવ્યો અને અગ્નિ વરસાવના શબ્દોએ એણે કહેલા માંડ્યું :

“ હું સર્વવ્યાપક ભગવાન, શું મેં કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું કે નહિ ? કે પછી તમારી આ રાંક દાસીને તમને સમજાવવા માટે પાછું બોલબોલ કરવું પડશે કે શું ? તો પછી સાંભળો કે મારામાં ઈર્ષ્યા એટલા માટે પ્રગટી હતી કે મને જે મળ્યું નોંધતું હતું તે જેકોય મારી બહેનને આપી રહ્યો હતો; જેમ હું ભગવાન તમને મળવો નોંધતો પ્રસાદ આજે બીજા દેવને જેઃસલેમના લોકો ચઢાવી રહ્યા છે તેમ. પણ હું એક નિર્બળ નારી, મારી ઈર્ષ્યાને કાબુમાં રાખી તમારે ખાતર દયાળુ બની હતી. હું પરમ કૃપાળુ, મેં લેહા ઉપર દયા રાખી અને જેકોય મારા ઉપર દયા કરી. હું સર્વશક્તિમાન, તમે એના ઉપરથી તો કાંઈ ધડો લો. અમે અશક્ત અને નાશવંત મનુજો ઈર્ષ્યા જેવી અશુભ વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવી શકીએ છીએ પછી તમે તો સર્વશક્તિમાન છો, આ વિશ્વના સરજનહાર છો, જગતના અવેદ અને અંત છો, અમારી પાસે શિંદુ છે, જ્યારે તમારી પાસે સાત સાત સાગરો છે,—એવા સમૃદ્ધ છો તો શું દયા નહિ બતાવી શકો ? કે પછી હું એમ માની લઉં કે મારા સંતાનો જડબુધ્ધિના વૃષભો—જે પોતાના જ સહાયક સામે સંદાય માથું જાયકયા કરે છે ? પણ તમે તો ઈશ્વર છો, સંધળી સમૃધ્ધિના સ્વામી છો. મનુજોની જડતા કરતાં તમારું ધૈર્ય ખૂબ મહાન છે, એમના પાપો કરતાં તમારી ક્ષમા અખૂટ છે. ભગવાન તમારા દેવગણોની હાજરીમાં તમે નીચા નહિ પડો; નહિ તો પછી એ લોકો જ કહેશે કે ‘ પૃથ્વી ઉપર કાંઈ એક કાળે એક નિર્બળ નાશવંત નારી હતી

જેણે પોતાનો ક્રોધ ઝાણુમા રાખ્યો, પરંતુ સર્વ શક્તિમાન, સૃષ્ટિના સર્જક અને વિશ્વના સ્વામી ભગવાન પોતાના ક્રોધના યુગ્મ જની 'યા હતા' ના, ભગવાન એનું કોઈ કાળે નહિ થઈ શકે તમારી અનન કૃપાને લઈને જ હે ભગવાન તમે અનંત હો તમારી કૃપા અનંત નહિ હોય તો તમે અનંત નથી ને જે તમે અનંત નથી તો તમે ભગવાન નથી તો પછી મારા અનુથી ધરના ને મારી બહેનની કારમી દુઃખની વળાએ પ્રગટેના તે ભાવાન તમે નથી તમે તો કોઈ 'ગિચિત્ત દેવ' હો કોઈ કરતા પાપની અન્ન ફરમાવના અને બંને લેના તમે પ્રભુ બનશે કોણ હો? પણ હું, હું રીશન તો માત્ર પરમમાયાળુ ભગવાનને જ ત્રિય માતુ છું અને એ પરમકૃપાળુ પદ્મેશ્વરની જ સેના કરુ છું બીજા દેવ મારે મન તુચ્છ છે જે હોય તો આ તમારા જ દેવણીની સમક્ષ હું તમારો અન્નીકાર કરુ છું તમે ભને તુચ્છ થાઓ હું માતા રીશન મદી પણ તુચ્છ નહિ બનુ હું ગૌરવપૂર્વક ઊભી રહીશ ને તમારી અનગ્રણના કરીશ હે દેવ તમે તમારી સત્તા મારા સત્તાનો ઉપર ચનાવો તે પહેલાં હું તમારા ઉપર આરોપ મૂક છું અને તમારા જગમગની માગણી કરુ છું ભગવાન તમારા જ શબ્દો તમારી પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જતા હોય એમ લાગે છે, તમારું ક્રોધભર્યું મુખ તમારા જ હૃદયના શુભ આવેશોની ઉપેક્ષા કરે છે ભગવાન, તમારો અને તમારા શબ્દોની વચ્ચે રહેના બેદનો ન્યાય કંગે અત્યારે આવી વિમ્બગ ગર્જના કરીને તમે જે તમારી જાતને ક્રોધી અને ઈર્ષાળુ તરીકે ઓળખાવના હો તો તું મારા સત્તાનો વચ્ચે કૃત્રી ઉપર આવી જઈશ અને તેમના દુઃખની સમસાગી બનીને રહીશ માટે ક્રોધથી દૂર બનેના ભગવાનના પ્રામા રહેવું નથી અને ઈર્ષાળુ ભગવાનની કપના માગથી થઈ શકતી નથી પણ હે ભગવાન તું જે ખરેખર પરમકૃપાળુ ભગવાન હો—કે જેની મેં મારા પૂજા કરી છે તો તમારું એ પરમકૃપાળુ પાવનકારી સ્વરૂપનું દર્શન

મરવો તમે શાન બનો મારા સત્તાનો અને જેમને મને સર્વનારાની જવાબમાંથી ઉપારી લો "

ન્યાયે રીશન જુઝાપૂર્વક આ વચનો બોલો ગદી ત્યાં જેની સર્વ શક્તિનો થય થઈ ગરા ભગવાનના ઉત્તરની રાહ જેની એ ઊભી રહી ત્યારે એની આખો મૃત્યુ પામેના માનવીની આખોની જેમ બીકાઈ ગઈ હતી

પૂર્વજે અને પરાયણે ભયથી ધૂણી ગડચા હમણા જ સર્વશક્તિમાન ભગવાન આ અપવિત્ર ઉદ્ધત આત્માનો વિનાશ કરશે એની એમને સૌને ખાતી હતી—એણે ભગવાનની ઉપર આગેયો મૂંઝા હતા સક્રોધપૂર્વક એમણે ભગવાનના આસન તરફ જેવું તો ગ્રાઈ પણ પ્રવૃત્તિનું ચિહ્ન સરખું ત્યાં દેખાયું નહિ

ભગવાનના ક્રોધથી થરથરી ઊરેના દેવગણોએ પોતાનું માથું પાખો તરે ઠાંકી દીધું હતું પછી તેમણે ભગવાનની સર્વસત્તા સામે પડખાર ફેંકી નારીને જોઈ તો એ નારીના મુખ ઉપર પ્રકાશ ફેલાતો એમને દેખાયો પ્રકાશની એ જ્યોત એના અતગમથી આવતી એમને જણાઈ એ નારીના માનુષ્યસન જાન ઉપરના અનુઓ પ્રાન કાગના તુષાર બિંદુઓ જેવા લાગના હતા આ સુ થઈ રહ્યું છે? દેવગણો સમજી ગયા કે ભગવાન એમની પ્રેમાળ સ્થાનુ ગૌરવ આ નારીને બતાવી રહ્યા છે પોતાના વચનોની અવહેનના કરનાર આ અગ્નિચો અધીર નારી પરાગવરો સતો અને મહાત્માઓ કરતા પણ ભગવાનના પ્રેમની વિશેષ અધિકારી બની રહી આ જોઈ દેવગણોએ પોતાનો ભય ખ ખેરી ઝાટ્યો અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમની આખ ઉઘાડી તો તેમને પરમાત્માની ભયનામાંથી પ્રગટતી દેદીપ્યમાન સમુત્પન્ન શક્તિના દર્શન થયા સ્વર્ગના અનંત વિસ્તારને ભરી દેતું ભગવાનના દેવી ગ્મિનના દર્શન કરી તેમણે ધન્યતા અનુભવી અત્યાર સુધી મૂર્તિમત બની ગેહના દેવતાગણોએ તેમની બાનહીડા ઓનો આરભ કરી દીધો અને તેમના કનમનાથી

મેની ૨૬મીએ સવારે દુનિયા જ્યારે પોતાના કાર્યમાં વ્યસ્ત હશે ત્યારે પૃથ્વીની સર્વોચ્ચ ટોચ ઉપર મૃત્યુ સામે પાથ ભીડીને ખૂટવા માંડેલા ઑક્સીજન વિષે ચિંતાતુર બનેલા એ માનવી લાગણીનાં કેવાં સ્પંદનો અનુભવતાં અનુભવતાં રાષ્ટ્રસંઘનો, ષિટ-નનો, નેપાળનો ને ભારતનો શ્વજ યરકમાં ખોડતા હશે? માર્ચની ૧૦ મીએ જ્યારે ખટમંડુથી બ્રિટિશ દુકડી નીકળી ત્યારે એને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હશે કે ૮૦ દિવસમાં તો એની મુરાદ યર આવશે? પણ એ દુકડીમાં એ મરજ્યા હતા, પ્રાણાંતે પણ પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવાની ધગશવાળા હતા. એમાં એક હતો હિલારી, બીજો શેરપા તેનસીંગ. જગતના ઇતિહાસમાં મેની ૨૬મીનો દિવસ અમર રહેશે, કારણકે એ દિવસે ગિરિજા હિમાલયના સૌથી ઉચ્ચ શિખરના ગર્વનું એ કાળાં માથાંના માનવીઓએ ખંડન કર્યું. વિજ્ઞાન ને ભૂતકાળમાં પ્રયત્ન કરી ચૂકેલા સાહસિકાની એધા-ણીઓ આ દુકડીની ખૂબ વહારે ધાયાં ને બ્રિટિશ દુકડી વિશ્વની દરેક પ્રતિષ્ઠિત સાહસિકાની પ્રશંસા પામી.

દુકડીના બીજા બધા સભ્યો તો ગોરા હતા, પણ જીવનમાં સાચી મઝા માણવાના શોખીન હતા. એમનો સહાયક તેનસીંગ [જન્મ-૧૯૧૪] કાળો હતો, નેપાળના એક નાનકડા ગામડામાં જન્મેલો

નભોમંડળમાં મીઠા સંગીતની જમાવટ થઈ રહી. ભગવાનના મુખમંડળ ઉપર એવી તેજસ્વી છુતિ જાણી રહી કે તેના ગગનમાં પડતા પ્રતિગિયં સામે માનવી-આંખ મીટ પણ માંડી શકે નહિ. દેવગણોએ હવે ભેગા મળી ભગવાનની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી દીધી અને તેમના સમુદ્ધ સંગીતમાં મૃતાત્માઓએ પોતાના સૂર પૂરાવ્યા. આ અલૌકિક સહાવરમાં ભૂત અને ભવિષ્યના અગળે આત્માઓનો પ્રયત્ન મૂર પુરાયો. પરમરૂપાળુ પરમાત્માની વિરાટ સ્તુતિથી સ્તબ્ધ ગાઈ ઊઠ્યું.

ભારતીય જનોએ હિમગિરિ હિમાલયને ધાર્મિક પવિત્રતાઓથી વધાવેલો છે જ. મહાભારતના પ્રખ્યાત હિમારોહણમાં યુધિષ્ઠિર ટચ્છી અંગળી ખેંચીને પણ છેક સુધી જીવતા રહે છે.અને બદલાતી દુનિયાએ પછી તો સાહસોની પણ દુનિયા વસાવી : જગતમાં ઊંચામાં ઊંચું હિમશિખર સર કરવાની. અને મોખરે પણ એક એશિયાવાસી આવે એ ગૌરવની ગિરદાવડીની આ કહાણી છે.

કિશોરવય્થામાં જ થેરથી નાસી ગયો હતો. દાર્જ-લીંગમાં એ જાજર્યો ને ત્યાં જ મજૂરી મેળવીને પેટનું પૂરું કરવા લાગ્યો. એવરેસ્ટ ઉપર આરાહણ કરતી દુકડીઓનો માલ સામાન ઉપાડવાની નોકરી મળવા માંડી ને ધીમેધીમે એ નોકરીમાંથી જ એના જીવનનું મહાન સ્વપ્ન સર્જાયું. એ એવરેસ્ટના આરાહણમાં વધુ ને વધુ રસ લેવા લાગ્યો. ને એની હંડાઉકલત વધી ગઈ. દાર્જલીંગના એક નાનકડા ઝૂંપડામાં સાવ સાદી ને કંગાળરીને રહેતા તેનસીંગને રાત દિવસ એવરેસ્ટના જ વિચારો આવતા, ગમે તે દુકડી સાથે એ જવા તૈયાર થઈ જતો ને એવરેસ્ટ જીતવાની એની ધૂનને કારણે અગિયારમાંથી આઠ પ્રયત્નોમાં એણે

પરંતુ પૃથ્વી ઉપર રહેતાં મર્યોને સ્વર્ગમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની ખબર સરખી પડી નહિ. એઓ સ્વર્ગની વાતોની સદા ઉપેક્ષા જ કરતા રહ્યા છે. મૃત્યુનો અંચળો ઝોડીને એમણે અંધકાર ભરી પૃથ્વી તરફ જોયા કર્યું. શ્રીહારમાં પરિમલબંધ સમીર વાવા લાગ્યો. ગાટ વાદળાંઓ વાંખરાઈ ગયાં. અંત-રીક્ષમાં સંતરંગી મેઘધનુષ્યનાં દર્શન થયાં. પરમાત્માના મુખારવિંદ ઉપરથી માતા રીશતના અશ્રુઓમાં પડતા પ્રકાશના પ્રતિગિયંને કારણે એ મેઘધનુષ્ય રચાયું હતું.

સાથ આપો હોતો એની પત્ની આગ હામને પણ પતિનુ આ ગાડપણ નહીં રચતુ હોય, પણ ગરીબ કુટુંબની સ્ત્રી બીજુ શુ કરી શકે—તેનસીગના સ્વપ્ને મહાન હતા ને એ ભણેની ન હોવા છતાં પોતાના પતિના સ્વપ્ને પપાગરા જેટની લાલછુવળી તો હતી જ આથી એમનો ગરીબ ગૃહસસાર મુખી ને શાન હતો બીડીના ધુમાડાના ગોંગોટાની સાથે તેનસીગના સ્વપ્ને પણ આકાશમા ઊડતા પણ ગરીબ ધરની ચાર દિનાનો સામે નગર પડતા જ એ પાઠો વાંચવિન્નાની નપાત્રી પર ચાલી જતો એના અનુભવે એને આત્મવિશ્વાસુ બનાવે હતા પદલી દુઃડીઓની શેખાઓ પ્રથેની તોછડાઈ વિશે સભાન પણ મ્યો હતો, એની પાસે સાધનો ન હતા ન ચરમરી મદદ ન હતી એટલે એ અકળાતો પણ હતો ત્યાં એની આશા અમર હતી મને વચ્ચેનીમ આ હાડ દુકડી સાથે એ ગયો ત્યાં એવજ્જના ગિરિશૃંગ ઉપર સૌથી વધારે જિચાઈએ ચનાગ એક માન તેનસીગ હતો એના આ સાહસને ચીમ દુકડીના નેતાએ અજાનિ અપેંથી ને નેપાળની સરકારે પણ 'ત્રનાપવર્ધક' (Tiger of the snow) નુ ચિરદ એને આપીને પોતાની ફરજ અદા કરેની જો ચીસ દુકડીના નેતાએ એને શેકચો ન હાન તો કદાચ તે જ વર આ મહાન સાહસનુ શ્રેય એના હાથે થુ હાન તો દુનિયાને સમજાયુ હોત કે સાહસનો ઈન્કો માત્ર પશ્ચિમને નથી સમાન તો ને પૂગતુ ઓસહન આપવામા આવે તો એશિયાવાસીઓ પણ હુગેલીય નેશ જેના આહમિકો ને હોશિયાર નીવડી શકે છ ખેર એ તક તેનસીગને શુભાવરી પડી ક્ષિટિલ પ્રજા ખૂ નમી બહાર ગણાય છે ને આ અકળતા એના ગિતી માન્યા વડુ મજબૂત બનાવે છ

તેનસીગે ક્ષિટિલ આગદમ દુ ડી સાથે નેશ વાની હા નો પાડી હતી પણ એ નાને ૬ એન એરેન્ટ પર ડે નો દુમનો ગતી વખતે સાથે જ ગખવામા આવે અભણ હાવા છતાં એ પોતાનુ

હિત સમજવા જેટલો હાશિયાર હતો પોતાના સ્વન પશ્ચિમનો લાલ ક્ષિટિલ દુકડી લઈ બચ ને પોતે 'ગેનો રે' ગ્રે એન્થિનિ એને વ્વાલાવિક રીતે પમદ ન હતી આથી જ એણે એરેન્ટ પર પહોચવામા હિનારી સાથે હાથ મીનાયા ને રમતા રમતા એ 'અજેય ગણાતા એવરેન્ની ટેચ પર જઈ જિન્નો હિનારી પહેતા પહોન્નો કે તેનમીગ એ ચર્ચા ગોણ ને સકુચિતનાને ઉત્તેજનારી છે, પગતુ તેનસીગ રિના આ સાહસ સફળ રીતે ન ખેડી શમયુ હોત એ તો કર્ન ન હટે પણ કબૂ થુ છે

તેનસીગ પાઠો ફોર્સ ત્યાં એણે જે સ્થમથી વાનો કરી છે એ જ એની સામકાગિતા દર્શાવે છે અક્ષિ માનનો રણકા પણ એના બોનવામા કચાય જણાતો નથી પોતે કોઈ મહાન વામ કર્ધુ છે એનુ ભાન એને સનાસ્તુ નરી એ એવો જ રાશમાગ, પ્રેમાગ ને નગમ રહ્યો છે વિધાનાએ એનુ નસી એક ગતમા જ બદલી નાખ્યુ છે ગરીબ ખૂપડા માયી બહાર નીકળીને હવે એ નાનકડા બગનામા રહી શકશે, સારા કપડા પહેરી-પહેરાની શકશે ને પોતાના માગકોને સારી ળવણી આપી શકશે પરતુ આ તો આકસ્મિક આની પડેની સમસનો છે સાહસિનો આગનો જ ચિચાર કંઈ છે, આવની માનનો કરતા જ નથી, કરી શકે પણ નહીં, જો કુટુંબની ચિતા એને મનાવતી હોત તો એ હાથે કરીને મેલના મુખમા જન ખરો જ ન્યોર્ન મેનરી, ઈરીની ને ધૂતી મંગિમ વિ સનના શરીર દિમાનયના બરફમા કચામ ગળી ગયા હતા એ તેનસીગ ક્યા નહોતો જણાતો ૧૮૮૧ થી ૧૯૫૩ મુનીમા ગેનેરી દુકડીઓએ આત્મ ભોગી આદર્શ પરપગ જીતી કરી હતી એ પરપરાને વફદાર નહીને જ તેનસી નમ્ર રીતે આગળ વધે ને પોતાના જૂના સાથીઓના નામ અમર બનાવવામા સફળ નીવડ્યો એણે ક્યા કે પ્યુ પણ હતુ કે વિધાનીની મહેન્યાની એના ઉપર ઉતરે અને આગે મહેન્યાનીના નરમાદ આગ નિશામાની વચ્ચતા

જગત ને ઇવનથી દૂર કોઈ સ્થાન પે
 પ્રિય! પ્રભુ ગધાય આપણે લઈ જઈ;
 પ્રભુની, સાચા એવી પ્રેમની ગધી સાચી
 સાધના સાધ્યે જવી એ પ્રેમ સાથ રાચવા.
 ક્યારેક દુનીયા વચ્ચે પ્રેમનાં એ ઘર્ષણો
 આવી જતાં, એક એવી દુનીયાની રીતમાં
 જગતથી દૂર-વાસ, પ્રભુની ઘેલછા
 મુશ્કેલી કર્યે જવામાં કરી નવીનતા શું?
 ગમે આપણને એટલે દુનિયા સાથેયે
 વાતો કરી કરવી જ આપણે ગધીય એ?
 એક એવી દુનીયાની સાચી હતી કલ્પના,
 એક એવી દૃષ્ટિઓની સાચી-ખોટી જલ્પના.
 હંમેશા એમાં જ ખેંચાયે જવાની વૃત્તિને
 કર્યે જતાં પૂર્ણ એ તો અપરિચિત થતી.
 વાત સાથે વાત રહેતી, વાતનાં અણાસણાં
 લેતી, ત્યારે વાત વચ્ચે દુનીયા દેખાતી એ.
 ઉર ભીંભે, ઉર સાથે રસછોળો ઊડતી,
 ઉર સંભારતું એક સાચી એવી વાતને.
 હંમેશા આડીં દેખાતા દુનીયા કેરા મહા
 રસજરન્ત કોઈક કલ્પનાના કારકો.

ત્યારે વળી ઉઘેલછા ગધી વધી જતી
 ત્યારે વળી દૃષ્ટિદોરે તંગયે બની જતા.
 સાચા એવા મૃત્યુ આથે ઇવનની જિંદગી
 વીતાવવા એક એક આપણે તત્પરતા.
 પ્રભુથી અંકિત એ હૃદય પ્રભુમાં
 પ્રભુવેલું બની કોઈ પ્રભુ તણી
 સિદ્ધિ—સાચી સાધનાની એક એવી વૃત્તિને
 રોકી રાખી પ્રભુઅંકિત કર્યે જ એ જતો
 આપણે એ મત્ત પ્રભુ વધુ મસ્તીભર્યો
 ત્યારે દૃષ્ટિ ગધી પોતાનામાં ભરી એ થતો.
 એક એવી દૃષ્ટિને જ સદાયે દેખ્યા કરી
 સદા એની વાતોને યે વાતથી વિભાસવી.
 પ્રભુભર્યા એ દિલે પ્રભુની ભાવના
 દેખાયે જવામાં સાચાં દર્શનોયે ન થતાં.
 દૃષ્ટિ વચ્ચે ત્યારે ત્યાંકા ભવ્ય ભાવના ગધી
 આવી જઈ દૃષ્ટિ સાથે એકરૂપ બનતી.
 પ્રભુની ભાવના એ મહાન મહત્તમા
 પ્રભુની દૃષ્ટિ ફક્ત પ્રેમને ભેટી સદા.
 ત્યાં તો એવી રસદૃષ્ટિ દેખવનારી વળી
 આવી જતી કોઈ એવી ભરતી વચ્ચે જઈ.

હોવા છતાં એ ક્યાં અમનઅમનમાં પડ્યો છે! એને
 તો હૃદય દિમાગની યાગ ઉપર ફરી પણ મકવાનો
 સદાવો લઈવો છે—એની પત્નીની અનિચ્છા છતાં.

સાહસિક હવે છે સાહસને ખાતર. એને શાંતિ-
 ભર્યું ને તાતીન્ય વગરનું એકધારે ઇવન દંડાળા-
 ભર્યું યાગે છે. તેનસીંગ પણ એના નવા અંગણમાં
 જપોને બેસી શકશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. એનો
 આત્મા તો દિમાગની તળેટીમાંઓમાં જ ઘૂમ્યા
 કરશે. સાહસિકવૃત્તિ ત્યારે મરી પરવારવા માંડી છે ને
 દિલ્લી અદાકારો યુવાનોના આરાધ્ય દેવો બન્યા છે

ત્યારે આવા એક તેનસીંગની નહિ, હવે
 તેનસીંગની ભારતને જરૂર છે. એશિયા
 વચ્ચે છે એ તો યુરોપીયનોને કેટલાય
 વર્ષોથી સમન્વય છે, તેનસીંગની સફળતા એ એની
 વધુ મજબૂત પ્રતીતિ કરાવી છે. નેપાળ સરકારે તેન-
 સીંગને અભિનંદો, ભારત સરકારે એને ચક્રચક્રો
 ચાંદ આપ્યા, બ્રિટિશ સરકારે એને ખિતાબ આપ્યો,
 હવે સંસ્થાઓએ એને ફૂલહાર આપ્યા એ તો
 કીક, પણ લાખો સાહસપ્રેમીઓએ તેનસીંગની
 આકૃતિ પોતાના હૃદયમાં જડી લીધી છે એ હકીકત
 કેમ ભૂલાઈ નય છે?

હો ડેની વાત વધે, વાતના વિમવાદો
 એક એક માધી જ' દષ્ટિદોષે રાચતા
 મહાન-મહત્તમ હજુ બધો એ આપણો
 પ્રેમ, પ્રણય ને મ્નેકે જિદગી દાખવતો
 જિ માથે સાચુ તાગમૈત્ર્ય કર્યે જવુ
 દુનીઆથી ભુદુ એવુ એક તત્ત્વ આવતુ
 ત્યારે જરા વાતો સાથે કંઈક નરીનતા
 આવતી એ જોવાની યે કોઈ ઘડી ન રહી
 આજ એવી પ્રણયથી અકિતા દષ્ટિ મળે
 આજ એવી રીત-સમો બધી ચળાડતી
 કોઈ ઘેરી તાણ એવી કંપનાઓમા રાચી
 એવી તારી-માની આજે પ્રેમપર્વણી નાચી
 ભય એવી જિદગાની જિદગીને દેકતી
 આવતી એ વાતો કંઈકા દુનીઆથી દોડતી
 મૃષ્ટિ સર્વે-ગાવી ત્ય તો થભી યે જ' ગઈ
 દષ્ટિ બદલવાની ત્ય એક પગ આવતી
 આછકથી ગાનવૃત્તિ સર્વે મતોપવા
 લાંબી દેખી દેખીને કરુડ માચી માનવતા
 વર્ણના એ વાદળો ને કીર્તિની એ ઝખખા
 ગાત્રમવીજગી આપણી તોડી નાખે કાનકે
 કડાકા એ વીજગીના પ્રણય સતેજતા,
 આપણા એ શુદ્ધ પ્રણયની સાક્ષી પૂરતા
 કડો કહી ધાડવાની વૃત્તિ અગીકારી ન્ય
 કૃતિ કે પડોળાની વધારે ધાવાની શક્તિ
 ગાવી ઊભી અહા ત્યારે શવન જોડયે જવા
 ગાપણે બે ચાવી ઊભા પ્રેમડેવીઓ કરી
 હજુ અહીં પ્રેમની ને માનવતાની બધી
 વતગૃતિ એમી સાથે આ આવી ઊભી એડવી
 કંઈક વાતો વચ્ચેથી જગ બધુ મન્કે
 ફેતી ફેતી એવી કંઈક બધી ક્રિયાઓ ત્યા

તુ એ બધી માથે ન્યારે હોડ યે બકચ જતી
 મૃષ્ટિના એ નૃત્યો સર્વે તારી સાથે નર્તન
 પૃછી પૃછી પ્રણયની વાતો ન્યા હુ કાઠતો
 પ્રણયની વાતો કરતા જ પ્રણય બની
 આજ એવા ગીત નવા, ગીતના યે પ્રાણી
 એક એક ગાથા પ્રેમ સાથ વૂહેવડવવી
 ક્યારેક તો આવી ઊભી સૃષ્ટિથી યે મહાન
 દષ્ટિ તારી, દષ્ટિ મારી, સમષ્ટિ આખીય એ
 પૂછ્યુ જરા પ્રણયની ગર્વિતા તને યદા
 પ્રણય શુ મોઘા આવા ભોગ માગતા મદા ?
 પ્રણયની રીત મોઘી, એથીયે વધુ મેઘી
 પ્રીતની ગર્વિતા, એથી પ્રેમના માગ મેઘ !
 એકવ આવી ઊભે એની વચ્ચે ત્યારે તો ત્ય
 કો' નહો પૂછતુ કે શુ આ ધારે મધ્યુ !
 ક્યારેક તો આવી આવી વાતોને વધાવવા
 ક્યારેક તો એ બધ ને એક સથ માધવા
 પ્રણયપળો બધીય એક સાથ મેઘી જો
 પ્રણયગર્વિતા ત્ય તો આવી ઊભે એકવી
 માનવતાપાક કંઈ ઊડા ઊડા બન્ય એ
 એની વચ્ચેથી જ કંઈ દષ્ટિપથો માપવા
 ઘેરી ઘેરી રીત નવી, રીતની યે પ્રીત આ
 પ્રીતથી યે ઘેરી ઘેરી પ્રીતની વાતો બધી
 વાતો કરી વીતાવવી પ્રીતનીયે રાતડી
 રાતડીની વાતડી એ ઘેરી વધુ ધાય ત્યા
 પ્રણયની વાત ત્યા ના, પ્રીતની વાતો નહીં,
 આખ માથે આખ મળે, વાત બધી વીમરે
 હૃદય હૃદયના એ મિલન થાય ત્યહા
 એમા કેવી વાતો, એમા પ્રેમગોષ્ટિયે કરી ?
 હૃગુદ્ગરની એ કંપનભોમ ખૂદતા
 લાધે કંપના, લાધે કો કંપનાની સુદરી

સુંદરીની સુંદરતા પ્રેયસીના રૂપમાં
રૂપગર્વિતા બની એ પ્રિયતમા એ બની.
પ્રીતની એ પ્રિયતમા, વાતની એ વાતડાહી
પ્રેમની એ સાશ્વતી કો વડી આરાધનાઓ.
ત્યારે થાતું : પ્રણયના સૌન્દર્યના રૂપમાં
ગીત એકલી પ્રણયભોમકા માંહે જ શું ?

ઉપા ઊગી, નિશા બગી, નિશાના રણકારો
સંધ્યા સાથે તાલ દેતા તાલબંધ થઈને.
દૃષ્ટિ પામે ત્યારે ક્યાંથી માનવતા મળી એ
દૃષ્ટિ ખોવામાં જ સાચી માનવતા આવતી.
ક્યારેક આ ભૂમિકાની ઓથે ઓથે હેંખવા
ક્યારેક આ વિનિમયે આકરા કર્યે જવા.
ક્યારેક અનિર્વચનીયતા બધી કેળવવી
ક્યારેક એ સાથે સાથે વાક્યો નવલાં બધાં.

લવ્ય એવી કલ્પનાની સુંદરી કવિતા આ
એથી લવ્ય વૃત્તિ એની કૃતિ એ લવ્ય વળી.
લવ્યતમ-નિંદગીનાં એક એક મંતવ્યો
લવ્યથી એ લવ્ય આજે પ્રીતની રીતો બધી.
દૃષ્ટિ પામે ત્યાંથી લાઘે દૃષ્ટિના પથો વળી
દૃષ્ટિ એકલી એ જોતી ક્યારેક તો એકલી.
ક્યાંથી આવે, જાતું એ સહુ ક્યાં પડું એ વળી
પ્રેમ કેરા ગર્વની ત્યાં વાતો બધી સામટી.
ક્યારેક આવી ઊભે એ પ્રેમ કેરા જીવને

દેખતું કાળું મોજું ત્યાં ઘેરતું બધું ઘડી.
કડાકા ભડાકા વીજળીના ત્યાં ન પામતા
દૃષ્ટિની એ વાતો ક્યારે ઉઠેલવી સઘળી ?
એક એક માનવીના રસકસ થાકતા
એક એક વિહ્વળની વિહ્વળતા તૂટતી.
જગ અખંડિત બને એકલું એ એકલું
જગથી એ વધુ અખંડિત પ્રેમ-જોડલાં.

આશ બળે, ઊર્મિ બળે, ઊર્મિના બાથંબાથા
સાથે ક્યારેક એવી કેં વૃત્તિઓ કેળવવી.
પ્રણયદોરો રચીને સળંગ સાધ્યે જવી
ક્યારેક એ પામવાના ઘડી બે ઘડી વળી.
કોડો સઘળાય પૂરવા શું એકલા બધા
આવ્યે જતા રોકવાના ઉરઊછળાટ શું ?
પ્રણયમાં અંધ બનવાતું એ ગમે સદા
પ્રણયમાં ભસ્મ થવાના હજુ એ કોડ સૌ.

આત્મપ્રેમ એકલો જ આવતો પ્રણયમાં
દેહ એની સાથ હમેશાં ઢસડાયે જતો.
ક્યારેક એ પ્રેમની વિશુદ્ધ એ વાતો બધી
બદલે એક એક થાકતી કહે જતી છતી.
કશીક નવીનતા એ પ્રણયંકિત હૃદયે
વસે ન સદા તો એની વૃત્તિ ત્યાં થાકે બધી.
થાકમાંથી દિલનાં કંઈક મંથનો વળી
આવ્યે જતાં, રોકવાં શું જરાય એ સર્વને ?

ગ રી બ નું ભા ગ્ય

શું ભાગ્ય—પ્રારબ્ધ અરે ! અમારું
કાચો વલોવી નિત્ય જીવવાનું ;
શું સ્વપ્નરેખ મધુરી નહીં ઊગવાની,
નિત્યે અમાસ ઉરને અમ માંજીવાની.

વિ જ ય શં ક ર કા મ દાર

અ મે પણ છી એ

અમારા ઉમંગોને અવહેલનારા !
અમારી જવાનીથી ઓ ખેલનારા !
બહુ ગર્વ સારો નથી બાણી લેને ;
અમે પણ છીએ રૂપને ઠેલનારા !

શે ખા દ મ આ પુ વા લા

કોઈપણ પ્રજા ગમે ચહે છે તેના કેવળ બુદ્ધિ-
વૈભવ અને વૈજ્ઞાનિક નિશ્ચયનથી નહીં પણ
ઉચ્ચ આર્થિકમય અને પુરુષાર્થથી એ જ રીતે
તેનું નૈતિક અધ્યતન વાય છે તેના દુર્ગુણો અને
અવધન પાત્રતા શિથિલતાને લીધે આ ત્યાગ-
ગૌરવી ધારાઓ ગાંધારી પ્રાઈ પ્રજાના સમકાળિ
ક તેજસ્વિતા મદિ પામતા નથી એને તો સતત
પરિભ્રમણથી જીવનમાં ઉતારી મર્તિમત કરવા રહ્યા

લોકશાહીની અદ્વિતીય ઉચ્ચ કક્ષાની ર્જિવ્ય
તામાં અને નિર્મળપાવન માગી લે છે આ ગુણો
શક્તિશાક્તિ વ્યક્તિઓમાં હોય એ ન ચાહે એના
દર્શન તો સમય પ્રજામાં થવા જોઈએ

જગતની કોઈપણ પ્રજા જુઓ તો તેનામાં
કઈ ને કઈ વિશિષ્ટતાની જાણી આપણને થશે
એમાંથી એક પ્રજા ખીજ પ્રજા પામેથી રીખે તો
એકબીજાની ગુણમદિ વધે નમ્રતા અને જિજ્ઞાસા
મિત્રા જ્ઞાનબુદ્ધિ સહચરની નથી આપણે કાઢના
દોષ તેમની મિત્રતા ત્યજ કરી હમેશા જે સારુ
હોય તે પ્રદણ કરવાની દૃષ્ટિ રાખીએ તો દુનિયાની
અન્ય પ્રજાઓ પામેથી વાણુ મેળવી શકીએ જ્ઞાન
અને સીનની આતમતા સતત પ્રયત્નશીલ રહીએ
તો પ્રગતિ અને પ્રિકાશ આપી રાહીએ

ભારત તેની રાજકીય પરંપરાની એકીઓમાંથી
સુક્તિ મેળવ્યા પછી વિશુદ્ધ સાધનોથી જ્ઞાન રૂપ
હીન અદિસક કાનિ દ્વારા ગોપણવિહીન સર્વોદયી
અમાજ વ્યવસ્થા જગતના દેશોમાં અસૂતપૂર્વ એવે
પ્રયોગ કરી રહ્યું છે એની મિદિ અનિ ઉચ્ચ અભિ-
કાના ચારિત્ર્યમય વર્ણ સમ્ય નથી

ભારતની પાશ્વરની નૂતન લોકશાહીને દ્વ કરવા
આપણા દેશનો વહીવટ કરનારા અને આમાન્ય
પ્રજાજનોમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કર્મસ્તપણુ કેળવવા
પડશે દુનિયાની કોઈપણ પ્રજા પાસેથી આમાંથી જે
કઈ શીખવા જેવું લાગે તે શીખવામાં કોઈએ નાનંમ

પશ્ચિમના આધના અનુકરણે આપણા
ભણેલા વર્ગમાં 'સમયના અભાવ'ની એક
દુર્વૃત્તિ પેનાડી દીધી છે અને છતાં
ફરજનો અમલ કરવાનું કોઈ શીખ્યું ન
નથી આ પ્રસંગમાં એક યુરોપીયન
સમજન ફરજને ભોગે સમય આપી ન
શક્યા પણ સમયને ભોગે પોતાની
ફરજ પણ નથી વીસરી શક્યા

અનુભવની ન જોઈએ એમાં અર્થહીન મિથ્યાભિમાન
આડે ન આપનું જોઈએ વિનમ્રતા જ જ્ઞાનની
પોતડ છે

કેટલાક સમય પડેલા હુ જ્યારે યુરોપના પ્રવાસે
છતીના જઈ રહ્યો હતો ત્યારે સફાત શેઠ શ્રી સરજી
વંશભદ્રામ મારી માથે વિમાનમાં મુસાફરી કરી રહ્યા
હતા તેમની માથે વિમાનમાં પિઠાન થઈ તેઓ
અવભાવે ખૂબ સગ્ગ લાગ્યા એમણે તો દુનિયાના
અનેક નાનામોટા દેશોની સફેર ખેડેલી અનુભવના
ભડાર સમા હતા તેમની માથે આપણા દેશની
તાજેતરમાં દ્વાનન કંગેલી રાજકીય આઝાદી, પ્રજાતંત્રી
સ્થાપના, આપણા વહીવટી તત્ત્વ અંગેના તેમના
અનુભવો અને દેશપરદેશના ભેદોની વિશિષ્ટતાઓ
અગે અનેક વાતો થઈ, એક પ્રસંગ વર્ણવતા તેઓએ
કહ્યું

મારે ધધાને અગે એક ઇટાલિયન સમજન સાથે
મિત્રતા થઈ તેઓ ખૂબ સરકારી અને ભયા માણસ
હતા જ્યારે તેઓ ભારતમાં આવે ત્યારે મારા મહેમાન
મનના મારી યુગોપ-અમેરિકાની મુસાફરી પ્રસંગે
જ્યારે ગેમ જીતે ત્યારે તેઓ પણ મારો ભાવપૂર્વક
આનિશ્ચ સરકાર કરતા

એક વખત હુ રોમ ગયો અગાઉથી મારા આ
મિત્રને જાણ કરી નહોતી એટલે એક હોટેલમાં ઉતર્યો
નિત્યકર્મથી પરારીને હુ મારા મિત્રને મળવા ગયો.

મને મનમાં હતું કે મારા અચાનક આગમનથી તેમને આનંદ થશે અને બધું કામ પડતું મૂકી મારી સાથે વાતો કરવા દોડી આવશે કારણકે અમો ઘણા સમય પછી એક બીજાને મળતા હતા.

મેં ઑફિસમાં જઈ મારા આગમનના સમાચાર મોકલ્યા. આ ભાઈ એ વખતે ખૂબ કામમાં શેકાયેલા હતા એ હું જોઈ શક્યો હતો. છતાં મને તુરંત જ અંદર બોલાવ્યો. કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. મારું આગમન શા અંગે હતું તે જાણી લીધું. મારા ઉતારાનું સિરનામું લઈ લીધું. મેં જણાવ્યું કે, “હું અમેરિકા જઈ રહ્યો છું. અહીં તમને મળવા માટે એક દિવસ માટે જીતરી ગયો છું. મને લાગ્યું કે આપણે ઘણા દિવસથી મળ્યા નથી એટલે સાથે એસીને આપાણી પીધશું અને વાતો કરીશું.”

મારા મિત્રે ખૂબ વિવેકપૂર્વક મારી ક્ષમા માગી જણાવ્યું કે, “અત્યારે હું કામમાં છું. સાંજના છ વાગે આપને ઉતારા પર અવરજ મળીશ.”

આ એમના ઉતરથી મને તો બહું માહું લાગ્યું. મનમાં થયું કે આ એવો તો શું મોટો માણસ થઈ ગયો છે કે અત્યારે થોડોઘણો સમય પણ આપી શકતો નથી. શું અડધી કલાક પણ કામ પડતું મૂકી મારી સાથે આપાણી ન લઈ શકે અને વાતચીત ન કરી શકે? અમારી આટલા સમયની લાંબી અને ગાઢ મિત્રતા છતાં આવું અસંભવ વર્તન ચલાવે એ કેમ સાંખી લેવાય?

એ વખતે તેના પર મને ભારે ગુસ્સો ચડ્યો. મનમાં નક્કી કર્યું કે હવે મારે તેને મળવું નહીં. એટલે સાંજના છ વાગે જ્યારે એ મને મળવા આવવાનો હતો તે પહેલાં હું બહાર ફરવા માટે નીકળી ગયો. અને ઇશિદાપૂર્વક મોઢો રાત્રે દસ વાગે હોટેલમાં પાછો ફર્યો.

મે માન્યું હતું કે મારા મિત્ર મને વખતસર મળવા તો આવ્યા જ હશે પરંતુ હું હાજર નહીં

હોવાથી કંટાળીને પાછા ચાલ્યા ગયા હશે અને એ સંજોગમાં કંઈક ચિટ્ટી મૂકના ગયા હશે. આમ મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં મેં હોટેલમાં પગ મૂક્યો તેવામાં મને સમાચાર મળ્યા કે એક ભાઈ મારી રાહ જોતાં લાંબા સમયથી સત્કારગૃહમાં એસી રહ્યા હતા. મારે ગુસ્સો હજુ જીવ્યો નહોતો. એ ભાઈને ન મળવું એવો મારે નિશ્ચય કાયમ હતો પરંતુ સભ્યતાની ખાતર-મળવું તો જોઈએ. એટલે છેવટે ઉમળકા વગર પણ મળ્યો. મોડા આવવા માટે અને લાંબા સમયથી તેમને એસાડી રાખવા બદલ ઔપચારિક ક્ષમા માગી. આપાણી મંગાવ્યાં. વાતો કરી. પરંતુ એક વાતની મારા મનમાં ગડમથલ થયા કરતી હતી કે, હું જ્યારે આ મારા મિત્રને તેમની ઑફિસમાં મળવા ગયો ત્યારે અરધી કલાકનો પણ મને સમય આપવા તૈયાર નહોતો તે અત્યારે ચાર કલાકથી મારી રાહ જોતો બેઠો રહ્યો એનો અર્થ શું? હું વિચિત્ર થતો હતો. વિચાર કરતો હતો. મનમાં ગડમથલ થતી હતી. પરંતુ આ વાતની ગડ એસતી નહોતી.

આપાણી પૂરાં કર્યા પછી મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ વાતનો સીધો સવાલ પૂછીને તોડ કાપવા. અતે હિંમત રાખીને મેં તેમને પૂછ્યું: “માહું ન લગાડતા પરંતુ તમારા આજના વર્તનને હું હજુ સમજી શક્યો નથી. આપણી મિત્રતાના સંજોગને ક્ષીધે હું તમને મળવા આવ્યો. સ્વભાવિક રીતે જ હું તમારી અપેક્ષા રાખું કે તમે મને વધુ નહીં તો અડધા કલાકનો સમય જરૂર આપો; પરંતુ તમે તો મને થોડી વારમાં વિદાય કરી દીધા. અને અત્યારે મારે માટે ચાર કલાક એસી રહ્યા. મને તો બહુ જ માહું લાગેલું અને હવેથી તમોને કદી પણ ન મળવું એવું મનમાં વિચાર્યું હતું. સાચું પૂછો તો એટલા માટે જ ઇશિદાપૂર્વક હું બહાર ચાલ્યો ગયો હતો.”

મારા મિત્રે રિમત કર્યું, અને શાંતિપૂર્વક વિવેકથી કહ્યું: “ક્ષમા આપશો, તમોને નારાજ કરવાનો મારો જરા પણ ઇરાદો ન હતો. તમારા પ્રત્યેની મારી

મિત્રતાના ભાવમાં માન નિમા સહેજ પણ જ પડ્યો નથી. માગ મનમાં દુખ તો એ હતુ જ કે હું તમોને એ સમય આપી શકતો નહોતો કારણ કે એ વખતે હું ઑફિસની મારી ફગ્ગ પર હતો. ઑફિસનો સમય મારો ન હોવાથી હું જેની તોફરી કરી ગયો છું એને મેં એ સમય આપી દીધો છે. ઑફિસના ઘમ સિરાય ખીલ માન આગ કામ માટે એનો ઉપયોગ માગથી ન થઈ શકે એમ કરુ તો હું કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયો કહેવાઉં એ નૈનિદ્ય ગુનો ગણાય એક પ્રકારની ચોરી થઈ કહેવાય. માગથી એ ડમ અને આપ એમ બન્ને છો કે હું મારી ફગ્ગ અને કર્તવ્યધર્મ ચૂક ? ઑફિસના સમયમાં ઑફિસ ઘમ નિરાય એક ક્ષણ પણ યાદગી ન બેઠે એ એમ માનુ છું. જો આપ મને ધધાને અગે મળતા આન્યા હોત તો જુદી વાત હતી પરંતુ નમે તો મિત્રતાને દાવે મળતા આન્યા હતા એ બૂનનું ન બેઠે એ.”

“મેં આપને સાજના છ વાગ્યાનો સમય આપ્યો કારણ કે ઑફિસનું કામ પૂરું થયા પછી આપને

મળી શકુ. ઑફિસ ચિરાયનો બધો સમય મારો છે એ સમય આપને અવસ્ય આપી શકાય એટલું જ નહીં પરંતુ આપવા એ મારો મિત્રતા છે એટલે ચાર કલાકથી આપની રાહ જોઈ એવો છું છતાં એનું દુખ મને નથી એથી ઉત્તર મને આનંદ થાય છે આપને માટે આટલો સમય આપી સાર્થક બન્યો. હજુ જેટલો સમય જોઈએ એટલો હવે તમારો જ છે તમારું મુખી પણ આપ મારા સમયનો ઉપયોગ કરી શકો છો.”

હું તો આ પ્રત્યુત્તર સાંભળી અવાક થઈ ગયો છું. કહેવું એ મને મુશ્કેલ નહીં મારી આખો ખૂલી ગઈ આવા કર્તવ્યપ્રમયણ અને ઉચ્ચ નૈતિક ભાવ નાનાળા મિત્રને કેવો અન્યાય કરી ચૂક્યો હતો! મનમાં પડ્યાનાપ થયો આના મિત્ર માટે ધન્યત આનુભવના વાગ્યો.

મેં તેમની ક્ષમા માગી

મનમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે મારા ભાન વાસીઓ પણ આના કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કર્મરત બને.

ન જાણું

ન જાણું ભેટ મન ગુ ગહે છે,
નવું નવું કે ધરવું રહે છે
લીધું છતાં ના દીધું હોય તેમ,
નહોર મનકું મુજને દહે છે!

રમણ કો દારી

પૂનાના રેશન ઉપર જ્યારે મધુકર આવ્યો ત્યારે એના હૃદયમાં વિશાદ અને નિરાશા હતી. તરલાએ એને તરછોડ્યો એનું દુઃખ હતું જ પણ આશાભરી જ્યા...નાની જ્યા ત્યાં વાટ જોતી હતી : 'ભાઈ, ભાભીને લીધા સિવાય આવશ્યક નહિ.'

'પણ જ્યા, હજી અમે ક્યાં પરણ્યા છીએ ?' મધુકર જ્યાને કહેતો.

'ભાભી તમને વારંવાર પત્ર લખે છે પછી પરણવાનું થોડું જ ના કહેવાતી હતી ? તમે કહેતા કે સારી નોકરી મળે પછી તરલા સાથે લગ્ન કરીશ. તો હવે તમને સરસ નોકરી મળી છે. જાઓ તરલાને તેડી લાવો.' આ પ્રમાણેનો મધુકર તેની નાની બેન જ્યાનો પૂર્વાધાપ યાદ કરતો સ્વપ્નવત્ પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર ફરતો હતો.

અચાનક એની નજર ત્યાં આવેલી ફળની દુકાન ઉપર ગઈ. જ્યા એના મગજમાં હતી જ. 'ચાલ જ્યા માટે ભાભી તો ના આવી પણ ફળ તો લઈ નંઉં.' એ ખ્યાલે એ સહેજ હસ્યો, તેણે લીલી દ્રાક્ષ, ચીકુ વગેરે ખરીદ્યાં.

થડ કલાસના ડબ્બામાં ગીરદીનો પાર નહોતો, ધક્કાધક્કી, મુક્કામુક્કી કરી લોકો ટ્રેઈનમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતા હતા. મધુકરે ના છુંટકે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટ લીધી.

ટ્રેઈન ઉપડતાં તેણે પેપર વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એનું મન વાંચવામાં ચોટ્યું જ નહિ. કોલેજમાં પ્રેમ કરતી તરલાનું વર્તન તેને આશ્ચર્યજનક અને દુઃખદ લાગ્યું.

'મધુકર ! એક વખત તેને સરસ નોકરી મળી નય પછી આપણે પરણી જઈએ'. હંમેશા આ પ્રમાણે કહેતી તરલાને તે થાણાથી મળવા ગયો. થાણામાં તેને હાઈસ્કૂલમાં સરસ નોકરી મળી હતી. આથી આશા અને ઉમંગભર્યો મધુકર વેકેશનમાં

ચૌવનની આછકલાઈએ ફિલ્મોની ઉપર-છલ્લી અસરોએ પ્રેમના રેતલવેડા જન્માવ્યા, ક્ષણિક પ્રેમ જન્માવ્યો, પ્રેમની છીછલ્લી અવસ્થા જન્માવી. 'લવલવના ભરથાર' મેળવવા માટે કોઈ કોડલરી કન્યાના વ્રત-તપ ભૂંસાયા અને પ્રેમ હડકેટે ચડ્યો. આ બધું ચાલુ જમાનાને અનુરૂપ આ વાર્તાના કુશળ કારીગરે આમાં આલેખ્યું છે.

તરલાને મળવા, અને તો થાણા લઈ જવા પૂતા ગયો. પૂનાના રેશન ઉપર ઊતર્યો પણ તાર કરવા છતાં તેને લેવા તરલા ત્યાં આવી નહોતી.

કદાચ તાર એને નહિ મળ્યો હોય તેમ માની મધુકર સીધો તરલાને ત્યાં ગયો. હરહંમેશ આવકાર પામતો મધુકર તરલાનાં માતાપિતાના વર્તનથી અનન્ય થયો.

'મારો તાર નહોતો મળ્યો ?'

'તાર તો મળ્યો'તો પણ તરલા કામમાં હતી આથી ના આવી શકી !' તરલાની બાએ કહ્યું.

'કામમાં હતી...કયા કામમાં હતી ? તેની પરીક્ષા તો પૂરી થઈ છે !' મધુકરના મનમાં વિચારોની પરંપરા જન્મી.

'મધુકરભાઈ, તરલાનાં લગ્ન ટૂંક મુદતમાં કરવાં છે.'

આનંદમાં આવી મધુકર બોલ્યો : 'મારી નોકરી સરસ છે. પગાર પણ સારો છે.'

'એમ ! બહુ સારું થયું, તરલાને પણ બહુ સારો વર મળશે. પોતે વેપારી છે, ઉંમર જરા મોટી ખરી. બીજવર છે પણ તરલાને વિનાયકરાવ સાથે લગ્ન કરવામાં વાંધા નથી તો પછી આપણે શો વાંધો હોઈ શકે ! બહુ સારું છે, ઘેર માટર રાખે

છે. બંગોલો, પેસા, વૈભવ, તરલા સુખી થશે.' તરલાની બાએ મધુકરને સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું.

જેમ જેમ તરલાની બા બોલતી ગઈ તેમ તેમ મધુકરના મોં ઉપર નિરાશા અને દુઃખ વ્યાપતું ગયું. 'બહુ સારું થયું' ક્રિસ્ત હસતાં મધુકર બોલ્યો.

'બેમો હું જઈશ.'

'ના ના જગ્યા સિવાય જગ્યા !'

'ના હું તો રામરાવને ત્યાં જ જઈશ.' તરલાની બાએ થોડી આનાકાની કરી મધુકરને વિદાય કર્યો. તરલાના સ્મરણે એના હૃદયમાં દર્દ જગાવ્યું.

રામરાવ મધુકરનો દિલોબન દોસ્ત હતો. મધુકર જ્યારે ત્યાં ગયો ત્યારે રામરાવ ખુશ થઈ ગયો. રામરાવે તરલા વિષે અથથી ઈતિ વાત કરી : 'દોસ્ત! આજે તો પેસાનો ખાર બાકી રહ્યો છે. નહિતર તારા જેવા આદર્શ લાલેલા સુવાનને છોડી પેસા ખચ્ચર જેવા વિનાયકરાવ સાથે તરલા પરજીવા તૈયાર થઈ એથી બીજો કયો દાખલો જોઈએ ?'

મધુકર થોડા દિવસ રામરાવને ત્યાં રહ્યો. તરલા તેને મળવા જ ના આવી. છતાં એક વખત તરલાને મળવા તે ગયો.

'મધુકર! જો ને, મારો વિચાર તો તું જાણે છે. પણ બાપુજીએ વિનાયકરાવ સાથે જોડેવું અને હું ના પાડી શકી નહિ.' તરલાએ જાગજાગ વાતો કરવા માંડી.

ટ્રેનમાં મધુકરનું મગજ વિચારવંત બની ગયું. કોલેજમાં તરલાને આપેલાં વચન, તરલાએ આપેલી ખાત્રી ગાદ આગ્યાં. એક રીતે તેને આનંદ પણ થયો કે પેસાને ખાર કરતી સ્ત્રી સત્વિષ્યમાં એને શું સુખી કરતી હીક થયું કે તરલાને તે સારી રીતે જોગબી શક્યો.

આમ એ મનને મનાવતો હતો એટલામાં શિવાજીનગર સ્ટેશન આવ્યું. ચડકલાસમાં ગીરદી

હોવા છતાં સેકન્ડકલાસમાં ધણી જ જગ્યા ખાલી હતી. બે ગૃહસ્થો શિવાજીનગર ઊતરી ગયા. અત્યાર સુધી મધુકરનો ખ્યાલ તરલા અને જગ્યામાં હતો. ડબ્બામાં કોણ બેસું છે તે વિષે તેણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

જ્યારે પેસા બે ગૃહસ્થો ઊતર્યા ત્યારે જ એનું ધ્યાન બાજુમાં બેઠેલી વીસેક વર્ષની યુવતી તરફ ગયું. આખા ડબ્બામાં એ બે જ જણ હતાં.

યુવતી સુંદર અને સંસ્કારી લાગી. જાણે ટ્રેન તેને પરાણે દૂર ના લઈ જતી હોય ! તેનાં મોં ઉપર શાંત અને દુઃખ હતું. એનું ગૌર વદન, વિશાળ આંખો, રક્તવર્ણ આંખ આત્યંત આકર્ષક હતાં. મધુકર એક ક્ષણ એ યુવતી તરફ તોફાની રહ્યો. બીજા જ ક્ષણે તેણે આંખ ફેરવી લીધી.

પેલી યુવતીએ મધુકરના મ્હાન વદનને જોયું. તેણે મધુકર સામે જોઈ વિશાદભર્યું સ્મિત કર્યું. મધુકરે એની પાસેની થેલીમાંથી દ્રાક્ષ અને ચીકુ કાઢી યુવતીને આપતા માંડ્યાં. યુવતીએ થોડી આનાકાની કરીને લીધાં.

'આપનું નામ ?'

'મીનાક્ષી, અને આપનું ?'

'મધુકર, પૂનાથી આવ્યાં ?'

'હા હા, કદ્યાણ જઈ છું. મારા પિતા ત્યાં રહે છે. પૂનાની ક્યુસન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરું છું.'

'હું પણ એ જ કોલેજમાં બે વરસ લાલેલો પણ બાકીનો અભ્યાસ મેં મુંબઈ સેન્ટ ઝેવિયર કોલેજમાં કર્યો. હું એમ. એ. બી. ડી. થયો છું અને હાલ થાણામાં નોકરી કરું છું.'

'પૂના ફરવા ગયા હશે ?'

'ના ! હા ફરવાસ્તો ! ચાલે છે એમ જ ચાલે છે.'

'કંઈક છુપાવતા લાગે છે !'

'ના, ના, ખીચારી જગ્યા નિગરા થઈ જશે'

‘જયા !’

‘હા મારી બેન ! બીચારી કહેતી હતી કે મોટાભાઈ, ભાભીને લઈને જ આવજો અને ભાભી...’

‘તમે પરણેલા છો ?’

‘ના રે ના. આ તો તરલાએ મને સારી નોકરી મળતાં પરણવાનું વચન આપ્યું હતું પણ...’

‘પણ શુ થયું ?’

‘શું થાય ! એક આધિ વયના પૈસાવાળા વેપારી સાથે પરણવા તૈયાર થઈ ગઈ. ક્યાં પ્યાર અને રેતેલ છે !’ મધુકરે નિસાસો નાખ્યો.

‘તમને પરણવાનું વચન આપ્યું હતું ?’

‘વચન ! હરહંમેશ કહેતી : મધુકર ! તને સરસ નોકરી મળે એટલે આપણે પરણીશું. કદાચ માનતી હશે કે સ્કૂલની નોકરી સારી નથી ! શિક્ષકો ક્યાં મોટરકારો ફેરવવાના હતા !’ મધુકર ફીકું હસ્યો.

મીનાક્ષી મધુકરના નિરાશ વદનને જોઈ રહી. તેને તરલા ઉપર અત્યંત રોષ ચઢ્યો.

મધુકરે ફરી કહેવું શરૂ કર્યું : ‘એક રીતે ઠીક થયું. જે સ્ત્રીને પૈસાનો જ પ્યાર હોય તે સંસાર સુખી કેવી રીતે કરી શકે ! બીચારી જયા રોજ કહેતી : ‘મોટાભાઈ, ભાભી ક્યારે લાવશો ? ક્યારે પૂનાથી આપણે ત્યાં આવશે ?’ ‘આ વખતે જરૂર તેડતો આવીશ’ એમ ખાત્રી આપી આવ્યો છું. એ બુલુ જ નિરાશ થશે.’ મીનાક્ષીએ સમભાવે મધુકર તરફ જોયું.

‘તમે વેકેશનમાં તમારાં માતાપિતાને મળવા જતાં હશો ?’

‘હા એમરતો ! અમારી પરિસ્થિતિ સારી નથી. આથી મારા પિતા એક ધનિક પડોશી સાથે મને પરણાવવા માગે છે.’

‘તમે એમને ઝાળખતાં હશો !’

‘હા એમની દીકરી અને હું બન્ને મિત્રો છીએ’

‘શું ! જેમની સાથે તમે પરણવાનાં છો તેમની દીકરી તમારી મિત્ર છે ?’

‘હા હા ! ત્રીજી વખત વિધુર થયા છે. મારા પિતાને સમજાવ્યા છે. આથી મારા પિતા એમની સાથે મારાં લગ્ન કરવા માગે છે. ઉંમર હશે લગભગ પીસ્તાળીસ વરસ !’

‘એમને પરણીને તમે સુખી થશો ? ઉંમરનો આટલો તફાવત એ લગ્ન માટે અનુગતું નથી લાગતું !’

‘હું તો પરણવાની ના પાડતી હતી પણ મારા પિતાની વિરૂધ્ધ એક સખ્ત પણ મોક્ષવાની મારી બાતી હિંમત નથી. આથી લાચારી સાથે મેં હા પાડી છે.’

‘તમે હા પાડી !’

‘શું થાય !’

‘તમારા જેવી ભણેલી ગણેલી સ્ત્રીઓ પણ આમ પ્રભાલિકાના પ્રવાહમાં તણાય તો પછી બીચારી આપણી અભણ બાળાઓની તો હિંમત જ ક્યાંથી ચાલે ! એ તો આપણા સંસારમાં દેશમાં નવો સ્ત્રીલો પાડી જ શી રીતે શકે ?’

એકએક દ્રેહને વળાંક લીધા. મીનાક્ષી મધુકર સાથે અથડાઈ પીછા પળે મીનાક્ષી સ્વસ્થ થઈ મધુકરથી સહેજ દૂર બેઠી પણ એક ક્ષણ માટે બન્નેના નેત્રમાં પ્રભુત્વ ચમકી ગયો.

‘મધુકરે મીનાક્ષીના જન્મણા હાથ ઉપર તેનો હાથ મૂક્યો. મીનાક્ષી સહેજ ચમકી. મધુકરે મીનાક્ષીનો હાથ તેના હાથમાં લીધો.

‘મીનાક્ષી !’ મધુકર એકએક ફરીથી બોલી બેઠ્યો : ‘ના. આ પ્રમાણે તારું યૌવન સૌન્દર્ય તું ન વેડફીશ. શા માટે...શા માટે તારી મરજી વિરૂદ્ધ પરણવા તૈયાર થઈ છે !’ મધુકરે મીનાક્ષીના હાથને તેના બન્ને હાથમાં દબાવ્યો. બન્નેના નેત્રોમાં નવો સંસાર જન્મ્યો.

એટનામા દ્રેષન દનના પેરી ચારય બાજુ
અધના વ્યાપી ગયો મધુકરે મીનાક્ષીને જેની વિગાગ
જાના ઉપર દાગી દીરી મીનાક્ષી અમિત આનન્દમા
ગરબાવ થઈ ગઈ

‘મીનાક્ષી ! મને પગલીશ ? હું તને સુખી
કરના અધાજ પ્રયત્નો કરીશ’ મધુકરેનો ધીમે
મીરો અવાજ મીનાક્ષીના કાનમા ગૂંજી ગયો

‘માગ માતા, પિતા, બેન, ભાઈ’

‘મીનાક્ષી ! તારા જીવન ખાતર, મારી ખાતર,
મારી પાલકી નાની મેન જ્યા ખાતર હા પાડ’

‘પરણીશ’ મીનાક્ષી ધીરથી બગડી મધુકરે
તેને કીચી જાતી મગસી ચાપી એના ઓઠો અને
માનો ઉપર સુમ્મનોની સતત ધાન વરસારી

પ્રયાણ નેશન આપુ, મીનાક્ષીના માતા,
પિતા, બેન ભાઈ અને પગલાગ ગેર નેશન ઉપર
જોભા હતા ફરી મીનાક્ષીએ નરતે ગાયા મધુ
કરે આરજા નજીક જોભી મીનાક્ષીને એની ગેરમા
એરી વપારી કે મીનાક્ષી માટે બધાએ તપાસ કરી
પણ મીનાક્ષી મજબૂત નહા ‘બીડ દ્રેષનમા આરો
દ્રેષન ચૂકી હશે’ રોજે ઉચ્ચાગના વસા એજાથી
હર ગયાં

દ્રેષન ગપડી મીનાક્ષી મધુકરની ગો માથી દૂર
થઈ ગઈ એકાએક હોશ અને આવેગમા તે
રડી પડી

‘એ મારા માતા પિતા, ભાઈ, બેન મિત્રો વર
બધાને છોડી દીધા ના મારે નાગી સાથે નથી આવવું
તે મને ભોગરી મને મીરી વાને મા ભગ્નારી’ એમ
કહી મીનાક્ષી નેની નડગ વાગી

મધુકર શરમાઈ ગયો વાગલીવગ થઈ તેણે શું
ચુ ? એક અજાણી ગેરડીને નેમ્નો, ચૂમિયો, ભરી !
તે મીનાક્ષીને માનવન આપવા નજીક ગયો પણ
મીનાક્ષીએ એને ધક્કો મારી દૂર દડમેલ્યો

‘મીનાક્ષી, માફ કર ! મારી જીન થઈ હું
ધડીભર તારી પાછળ પ્રાગન થઈ ગયો !’

‘પણ માન માતા, પિતા, મિત્રો માગ વિષે શું
ધાગે ?’ મીનાક્ષીએ ધૂમકે નૂમકે ગડવા માંડ્યું
‘અજાણ્યા અપડેન યુવાન સાથે નારી ગઈ તું
ખગમ માગસ છે તે મને પાગન બનાવી દીધો,
હવે મારું શું થશે ? કયા બઈશ ?’ ફરીથી
મીનાક્ષી રડી જાતી

એટવામા નેશન આપુ એક ગૃહસ્થ મીનાક્ષીની
બાજુની સીટ ઉપર આસી પ્રેમ આથી મીનાક્ષીએ
ગડવું માડી વાચ્યું

ધાણાનું નેશન આપુ ત્યા મીનાક્ષી અને
મરુર જાતરી પડ્યા

‘માટે જે ચાલે’ મધુકરે નમ્ર વિનથી ભાષામા
મીનાક્ષીને કહ્યું

‘તારે ત્યાં આપુ જ નહિ અહીં વેઈગી
અમા પડી ગીશ’

મધુકરે મીનાક્ષીની બેર જાચળી પેરા માટે પ્રયત્ન
કર્યો પણ મીનાક્ષીએ તેને નગમડ્યો મધુકર મીનાક્ષી
પાછળ વેઈગીગ મમા ગયો

‘જૂઓ જે જન થરની હતી તે થઈ ગઈ મને
માફ કરો ધડીભર તો મને એમ લાગ્યું કે જાણે
તમારી સાથે માટે યુગયુગ જૂનું ઝોળખાણ છે’
મધુકરે મોનવું આપુ રાખ્યું ‘હું હંયાજની શિષ્ટિ
વાપુ છું વગની દ્રેષનમા આપ પાછા જાઓ’

‘હા પાછા આવ પણ હું મો શી રીતે બનારીશ !
‘આપ એમ કહેજો કે આપની રાતે જાથ આની
નહોતી તે દ્રેષનમા જાણી ગઈ અને આગલે નેશને
જાતરી પડી વગની દ્રેષનમા પાછી આની’

મધુકરેનો ઉપગનો વિચાર મીનાક્ષીને ગમી ગયો
મનુર સેકન્ડ કનાસની શિફ્ટ હઈ આવ્યો કદયાણ
જાતી દ્રેષનમા આની ત્યા સુની બન્ને મોન બેમી
ગયા મીનાક્ષી વચ્ચે વચ્ચે ફસડા જાતરી મધુકર

વિશારદભરી નજરે મીનાક્ષી તરફ ક્ષણેક જોઈ લેતો.

ટ્રેઈન આવી. મધુકરે સેકન્ડ ક્લાસનો ડગ્ગો શોધી કાઢી મીનાક્ષીને ધારેથી આ બનાવને ભૂલી માફ કરવાની આજ્ઞા કરી.

‘મીનાક્ષી ! તમે ધારે છો એવો હું ખરાબ રખડેલ માણસ નથી. મને એ ક્ષણે કોણ જાણે કેમ આવી થેલછા લાગી !’ મીનાક્ષી બોલ્યા સિવાય મધુકરના મ્હાન વદનને જોઈ રહી.

પેસેન્જરે ઝડપથી આવના જતા હતા. ટ્રેઈન ઊપડવાને હજી એ મિનિટની વાર હતી. બન્ને મૌન મૂક બની ઊભાં હતાં. એક ડગ્ગામાં : પીજી ‘સેલેક્શન’ ઉપર.

ટ્રેઈન ઊપડવાની બહીસલ વાગી. મીનાક્ષીએ મધુકર તરફ જોયું. તેની આંખોમાં એ જળભોની ચમકનાં જોયાં. ઝડપથી તેણે ખિસ્સામાંથી રૂબાલ કાઢી આંખો લૂંટી.

‘મીનાક્ષી આવ...’ એ બોલી શક્યો નહિ. ટ્રેઈનની ફરી બહીસલ થઈ.

★

હવાની લહર

હવાની લહર ઉછળતી આવે!
સહર ભયું સરવરિયું રહારું;
જળ એનાં લહરવે!

હવાની૦

એ સરવરની લહર લહર પર,
રુમઝુમ પાયલ આવે,—
રાણી ! મૂર્તિ મધુર મધુર તવ,
સ્નિગ્ધ સુકોમલ ભાવે;

હવાની૦

તવ પાયલ એ, લહર લહરને—
નર્તન, કલરવ ભાવે;
રાણી ! તવ મૂર્તિ જળલહરે,
રૂપ વિરલ વિલસાવે;

હવાની૦

હસિત ખૂચ

ગાન-વાદ્ય વૈકલ્ય

લઈ ફીડલ દિલરૂબા લઈ સિતાર સારંગી લૈ,
નચાવો બહુ અશુભિ વિવિધ તારપે ને સૂરે
કર્યા કદિ ખમાજના, કદિકે કન્નડાના કર્યા—
કદિકે લઈ બોલતાન—બહુ ધુમાવી તાને. વળી
જઈ ખરજમાંથી ‘ટીપમહિ’ ને પુનઃ મધ્યમે,
બહુવિધ પ્રકારથી વળી કદિકે સારંગને
ધૂમાવી વળી હું રહ્યો. વળી કદિકે માલકોષનો
‘નિસાગમગસા’ કરી બહુ કર્યો જ વિસ્તાર મેં—
મૃદંગ, તળલાં પડે પરણ—આડ—તોડા કદિ,
વગાડી કીધ મુગ્ધ લોક વળી ખૂબ આશ્ચર્યમાં!

પરંતુ ક્યમ ચિત્ત રંજિત ન તેથી તોયે થતું ?!
સુમંજુલ સુરાવલિ તવ—‘હું’ તારી બહાલા!’ મહીં
હવે ફક્ત ભાસતું સરવ વાદ્યતું ગાન, ને
તહીં છ મમ ચિત્તશાન્તિ—ન કદિ બીજે શોધવી.

~ રમેશ પાઠક

“A well filled stomach is in deed a great thing, all else is luxury”

‘બ પૂર પેટ એજ અજેખી મહત્વની વસ્તુ છે બાકી સર્વ મોજશાખ છે —વાયેનુ

છેક બાલ્યકાગથી આપણે મજુ, બદામ, દાલ, ખર, અજી, પિન્ના, ચાગી વોરેને સુખ મેવા નરીકે ઓગળતા અને ખાતા આ ચા ડીએ આપણા ખાગમ્મા પોષિત્તાની દષ્ટિએ મુકા મેવાનુ એવુ ધ્યાન છે તે બગમ સમજવા માટે આપણે પ્રથમ થોડ પોષણ અંગેનુ વિજ્ઞાન જાણી લેનુ પડશે

અ પછે જાણીએ ડીએ કે જીવન ટકાવવા માટે હવા, પાણી અને યોગમ્ની જરૂર છે હવા પણ એ પ્રમાણે ખેગમ છે કારણ કે પ્રાણવાયુ વગર આપણે જે અન્ન પેટમા નાખીએ ડીએ તેનુ દહન થતુ નથી પાચનક્રિયા એક પ્રકારના દહનની ક્રિયા છે, ધણી પ્ર આપણે, ભૂખ લાગે ત્યારે મોડીએ છીએ ‘ભાઈ’ એ જિનમા કોનમા નાખો’ આ પ્રમાણે આપણે આપણા શરીરને એ જિન સાથે સરખ વીએ ડીએ એ જિન જેમ કોનસા માગીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આપણુ શરીરનુ યન પણ ખોરાક કપી કોનસા માગીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે એનસા માગ વાથી ગમ્મી પેદા થાય છે અ પછે જે ખોગક ખાઈએ ડીએ તેને પણ ગમ્મીના ધોળે માપવામા આવે છે આ ધોરણને ‘કેનરી’ કહે છે પુખ્ત વયના માણસને ૨,૫૦૦ થી ૩,૦૦૦ કેનરી જેટલી ગમ્મી આપે તેટલો ખોરાક દરરોજ મગવો જોઈએ ઉપરાંત, આપણા ખોગકના નજ પ્રકાર છે પ્રોગીન ચરમી તથા કાર્બોહાઈડ્રેટ આ ત્રણ વડે આપણને શક્તિ મગે છે તેમાના પ્રોગીનથી શરીરનો ધસારો પૂરો પડે છે અને શરીરને બધમા ગમ્મનાગ નતુઓ, આયુઓ વગેરેને ધસારા તે અગકાવે છે, જ્યારે ચરમી અને કાર્બોહાઈડ્રેટ શરીરને રોજના કાર્યો કરવા માટે બજ આપે છે ખોરાકમા આ ત્રણે તત્ત્વો હોવા જોઈએ નહિ તો તે ખોગક સંપૂર્ણ ન કહેવાય અનાજમાં કાર્બોહાઈડ્રેટનુ પ્રમાણ વધુ હોય છે કદાચમા પ્રોગીન વિશેષ પ્રમાણમા હોય છે તથા ફળ અને શાકભાજીમા આ ત્રણે પ્રકારેના વતો ઓછા સમાવેશ થયો હોય છે ચરમી નવ દેહરી અને કાર્બોહાઈડ્રેટ ચાર કેનરી જેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે કેનરી એટલે ૧૦૦ ગ્રામ

આજ વિષયનો પ્રસ્તાવ કરતો એક વેખ ગયા માસના ચક્રમા આવી ગયો આ લેખમા સૂકો મેવો વૈજ્ઞાનિક તાકાત જેવી અને કેટલા પ્રમાણમા ધરાવે છે એનુ ચદ્ધતિસરનુ ટેળલ અને વિગતોથી લગ પૂર કહેલ છે આ વિષય અમે મદદરૂપ થતા પુસ્તકોની ચાહી પણ આ લેખને છેડે આપેલી જિજ્ઞાસુ વાચકોને મદદરૂપ થાય એવી છે

જેટલા નાનના પદાર્થનુ ૧ અંશ સેન્ગિટ્રોડ જેટલુ ઉષ્ણતામાન વધારા માટે જોઈએ તેટલી ગમ્મી ખોગમ્ની અદર ચરમી, પ્રોગીન અને કાર્બોહાઈડ્રેટ હોવા ઉપરાંત એમા કેટલાક ખનીજ દ્રવ્યો, જેવા કે, કે રચમ (ચુનો) લેલ મેંગેનેઝિયમ, ફોસ્ફરમ, મધક, વગેરે પણ હોવા જોઈએ છતાં, ખોરાકમા હજુ એકા વસ્તુની ઉણપ હોય તો ગમે તેવો ખોરાક લેવામ આવે તો પણ શરીર તૂટી પડે આ વસ્તુ તે વિટામીન સુખ્ય વિટામીન પાચ પ્રાનરના છે, જેમને ‘એ’, ‘બી’, ‘સી’, ‘ડી’, અને ‘ઈ’, એવા નામે આપવામા આ ચા છે વિટામીન ‘એ’ પૂરતા પ્રમાણમા ન મગે તે સ્તાધિગાપણુ આવે છે ‘બી’, વિગમીન વગર જરૂર તથા અનિરુકા કામ કરી શકતુ નથી અને તે ન મગવાથી ‘મેરી-મેરી’ નામનો રોગ થાય છે વિગમીન ‘સી’ શરીરના કોષોને પોષણ આપે છે વિગમીન ‘સી’ ન મગવાથી ‘સ્કર્વી’ નામનો રોગ થાય છે શાકભાજીમા વિગમીન ‘સી’ સારા પ્રમાણમા હોય છે વિગમીન ‘ડી’ થી દહન તથા શરીરના હાડકાને પૂરતા પ્રમાણમા ચુનો નઈ શકવાનુ કાવે છે આ વિગમીન વગર શરીરમાં કેલ્સિયમ રહી શકતુ નથી અને તેની તેની અછતને કાળે દહન તથા હાડકા નમળા પડે છે વિટામીન ‘ઈ’ ઉપર પ્રાનનનનુ કાર્ય આધાર રાખે છે કાળ કે તેના વગર સનનિ થઈ શકતી નથી

આ બધુ જાણ્યા પછી આપણે આપણા માટે આજ્ઞા ખોગક નક્કી કરી શકીએ અનાજ, ફળ તથા શાકભાજીને બનેનો આપણા ચાન ખોગક પ્રોગીન કાર્બોહાઈડ્રેટ, ચરમી, દારો તથા વિગમીનોની ખામતમા સમ ફોગ તથા બદામ, કાજુ, મગફળી, પિન્ના ઇત્યાદિ સૂકા મેવા સાથે તુનનામા કરી રીતે જીવે છે તે નીચેના ખે કેષ્ટકો તપ સર્વા સમજશે

ચાલિ બોરારક (અનાજ, ફળ, શાકભાજી) અને સૂકા મેવાની તુલનાત્મક સમીક્ષા

કોષ્ટક ૧ : અનાજ, ફળ અને શાકભાજી

નામ	ગોખા %	ચરખી %	કમોહાઈ ફેટ %	મેવા %	શેર %/	વિદારીન 'ઓ'	વિદારીન 'સી'	વિદારીન 'ડી'	વિદારીન 'ધ'	કેલ્સિયમ (આઈર્ન)	લોહ ફોસ્ફરસ
ગોખા	૧૬.૪૭	૦.૪૯	૭૯.૦	૦.૨૫	૦.૪૯	—	—	—	—	—	—
ચઉ	૧૭.૬૨	૧.૦૮	૬૫.૧૩	૧.૩૦	૧.૬૫	—	—	—	—	—	—
ઉવેર	૨૧.૧૨	૧.૬૬	૬૫.૮	૧.૧૦	૩.૩૦	—	—	—	—	—	—
જુવાર	૭.૦	૩.૦	૭૫.૦	૧.૫૦	૧.૨૦	—	—	—	—	—	—
બાજરી	૮.૦	૫.૦	૭૦.૦	૦.૬૦	૨.૦	—	—	—	—	—	—
માકી કરી	૦.૧૫	૦.૭૭	૧૮.૨	—	—	—	—	—	—	—	—
પપૈયું	૦.૭૫	—	૩.૫	—	—	—	—	—	—	—	—
નારંગી	૦.૮૦	૦.૧૦	૦.૪	—	—	—	—	—	—	—	—
અનનસ	૦.૩૦	૦.૦૩	૯.૬	૦.૪	૦.૩	—	—	—	—	—	—
ફળા	૦.૧૦	૦.૧૦	૭.૯	—	—	—	—	—	—	—	—
વટાણા	૨૩.૭	૨.૦	૪૦.૨	૨૨.૦	૧૨.૦	—	—	—	—	—	—
બટાટા	૧૬.૭૫	૦.૭૭	૭૩.૫	૨.૯૩	૫.૯૭	—	—	—	—	—	—
ફાળીજ	૧૯.૫૦	૩.૦	૬૧.૩	૮.૮	૭.૨૦	—	—	—	—	—	—
મેથી	૪૬.૦	૪.૩	૫૬.૧	૧૧.૫	૧૨.૩	—	—	—	—	—	—
કંદા	૧૧.૨૫	૨.૧૭	૭૮.૫	૪.૦	૩.૬	—	—	—	—	—	—

સમજૂતી :—

— = નહિવત અથવા અલુશોધાયેલું, + = સાધારણ, ++ = સાહે, +++ = પુષ્કળ.

ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રમાણસર ખોરાક નીચે પ્રમાણે કાર્બોહાઇડ્રેટ ચરબી તથા ક્ષારોનો બનેલો હોવો જોઈએ:-

પ્રોટીન	૭૩ ગ્રામ
ચરબી	૭૪ ગ્રામ
કાર્બોહાઇડ્રેટ	૪૦૮ ગ્રામ
કેલ્શીયમ	૨૫૯૦
ફોસ્ફોરસ	૧૦૦૨ ગ્રામ
કોલેસ્ટ્રોલ	૧૪૭ ગ્રામ
લોહ	૪૪૦૦ મિલીગ્રામ

(૧૦૦ મિલીગ્રામ = ૧ ગ્રામ)

વિટામીન 'એ' - ૭,૦૦૦ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિટ
વિટામીન 'બી' - ૪૦૦ " "
વિટામીન 'સી' - આશરે ૧૭૦૦ મિલીગ્રામ

હવે આપણે વૈજ્ઞાનિક તપાસમાં સૂકા મેવા (કાક્ષ, ખજૂર, અંજીર, કાજુ, બદામ, અખરોટ, પિસ્તા, મગફળી, કોપરુ, વગેરે) ચાલુ ખોરાકની વસ્તુઓની તુલનામાં કેવો સિધ્ધ થયો છે તે વિચારીએ.

પ્રોટીન:- એસિડ (અર્થાત્ પ્રોટીન) બદામ વર્ગના સૂકા મેવામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જલ્ડોન્સ, ફિન્ક્સ અને જર્સડોર્ફ નામના ખાદ્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ કોપરમાંનું પ્રોટીન તપાસ્યું હતું અને તેમાં તેમને મહત્વના એમિનો-એસિડ જણાયા હતા. સૂકા મેવાનાં પોષક તત્વો અનાજને મળતાં જણાયાં છે પણ તેમાંનું પ્રોટીન અનાજના પ્રોટીનનું પૂરક છે. એડિ અને એકમેન નામના વૈજ્ઞાનિકો મગફળીનું પ્રોટીન માંસના પ્રોટીન સાથે સરખાવતાં લખે છે: "મગફળીનો લોટ શરીરની વૃદ્ધિ કરવામાં માંસ કરતાં કેંક અંશે અને પ્રજનન માટે તો સવિશેષ અધિક ચર્ચિયોતો સાબીત થયો છે." મગફળીની પાચનશક્તિ જલ્ડોન્સના કહેવા મુજબ સતોષકારક છે. સંયુક્ત અમેરિકાના ખેતીવાડી વિભાગના રસાયણશાસ્ત્રીઓ જલ્ડોન્સ અને જલ્ડોન્સ પ્રયોગો વડે દર્શાવે છે કે મગફળીના પ્રોટીનમાં અલ્કલી યુક્ત એમિનો-એસિડ પ્રચૂર પ્રમાણમાં છે, જ્યારે

અનાજના પ્રોટીનમાં આ ઓછા પ્રમાણમાં હરની ધરાવે છે.

કાર્બો હાઇડ્રેટ :- મોર્ગન, સ્ટ્રોય અને યુલમ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ બદામની અંદર રહેલા કાર્બોહાઇડ્રેટની પરીક્ષા કરી દર્શાવ્યું છે કે તેમાં કે લાગની શર્કરા, કે લાગના પેન્ટોસાન તથા કે જેટલા રેષા છે.

ક્ષારો :- સામાન્ય રીતે સૂકા મેવામાં ફોસ્ફોરસ વિશેષ કરીને તથા લોહ, મેન્ગેનીઝ અને તાંબુ ફીક ફીક અંશે અને કેલ્શીયમ અનિસાધારણથી નહિવત્ આવી રહેલો છે

વિટામિન :- સૂકા મેવા વિટામીન "બી" સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે. સૂકા મેવાની ઉણપો :- પ્રોટીન અને ચરબી સૂકા મેવામાં અધિકાંશે છે અને તેથી તેની સરખામણીમાં પૌષ્ટિકતાની દૃષ્ટિએ માંસાહાર સાથે કરવામાં આવી છે. ખોરાકમાં તે માંસાહારનું સ્થાન અપનાવી શકે એવા ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રોટીન તેનામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ, માંસાહારની જેમ તેમનામાં કેલ્શીયમ તથા વિટામીન 'એ' અને 'સી' અત્યંત જૂજ પ્રમાણમાં છે એટલે સૂકા મેવા સાથે તાજાં ફળો, શાકભાજી તથા દૂધ વગેરે લેવાં આવશ્યક છે.

રોજના આહારમાં સૂકા મેવાનું સ્થાન :- કદાચ આર્થિક દૃષ્ટિએ દૈનિક ખોરાક સાથે સૂકા મેવા લીધો મેવા લેવાનું સામાન્ય જનતાને પરવડી ન શકે પરંતુ મધ્યમ પ્રમાણમાં ફળોનું સેવન કરવાથી આરોગ્યને ધણો લાભ થાય છે અને કાંચે ગાળે તેની પાછળ ફરેલો ખર્ચ ડોળી નીકળે છે. ફળો કુદારે પ્રદીપ્ત કરી પાચકરસોના વહનમાં આધારભૂત થાય છે તેથી આંતરડાંનું આરોગ્ય વધે છે. વળી યુરિક એસિડ જેવાં ઝેરા તથા નકામા પદાર્થો શરીરમાંથી દૂર કરવા માટે પણ ફળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. લીલા મેવામાં પાણીનું પ્રમાણ ધણું વધારે હોવાથી સૂકા મેવા તરીકે ફળો ખાવાનું તથા ખરીદવાનું

સગવડભર્યું પણ છે. રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ તરીકે પણ સૂકા મેવો બનાવવાના ઉદ્યોગની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. દષ્ટાંત તરીકે, દક્ષિણ ભારતમાં રત્નાગિરિ, ગોવા, કાનરા, ગન્તુર ગોદાવરી વિઝાગપટ્ટમ, મલબાર, કોચીન, ત્રાવણકોર વગેરે પ્રદેશમાં કાજુનો પાક એટલો બધો થાય છે કે ત્યાં આગળ આ ઉદ્યોગ વિકસાવવાથી અનેક લોકોને રોજી મળી શકે. મેંગ-લોરમાં કાજુ તૈયાર કરવાના છ કારખાનામાં ૧૫,૦૦૦ કારીગરો રોકાયેલા છે. રાષ્ટ્રીય આયોજનની પેટા સમિતિના અહેવાલમાં લખ્યું છે : "Cultivation of Fruits is a problem of very great national importance. Fruits contain all the nourishing ingredients, such as vitamins, calcium and other salts and are specially useful for the maintenance of vigorous health"

પુસ્તક સૂચિ

1. Outline of Food Technology, by Harry W. von Loesecke.
2. Advances in Food Research-Edited by E. M. Mraz & George F. Stewart.
3. Commercial Fruit and Vegetable

Products, by W. V. Cruess.

4. Health Bulletin No. 23. The Nutritive value of Indian Foods and the Planning of Satisfactory Diets, 3rd Edition, Government of India.
5. National Planning Committee Series, Report of Subcommittees on Animal Husbandry, Dairying, Fisheries and Horticulture. Edited by K. T. Shah.
6. Studies on Fruit and Vegetable Products.- Imperial Council of Agricultural Research.
7. Chemical Composition of Foods-Mo Cance and Widowson Medical Research Council.
8. Encyclopaedia Britannica
9. Vegetable Dehydration: Ministry of Food-Scientific and Technical Series-London H. M. Stationery Office

‘ઉર્મિ-નવરચના’ અંગે જરૂરી જાહેરાત

ગયા અંકમાં જાહેરાત કર્યા મુજબ ‘ગુજરાતી ડાયજેસ્ટના’ સ્વરૂપે પ્રગટ થનાર ‘ઉર્મિ-નવરચના’ ચાલુ સ્વરૂપે જ પ્રગટ થાય એવો અમારા અસંખ્ય ગ્રાહકો, શુભેચ્છકો અને વાચકોનો આગ્રહ હોવાથી હાલ તુરત ‘ઉર્મિ-નવરચના’ નવા સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનું મુક્તવી રાખેલ છે. ચાલુ સ્વરૂપે પણ વધુ વૈવિધ્યવંતુ બનાવવાની અમારી નેમમાં અમને અમારા વાચકો, ગ્રાહકો અને શુભેચ્છકો સંપૂર્ણ સહકાર આપે એ જ અપેક્ષા.

—અંચાલકો : ‘ઉર્મિ-નવરચના’

અલ્લાહના પેગંબરે સઘળા મુસ્લીમોની સમાનતા બંધર કરી ત્યારે દેખીતી જ એણે માનવજાતની સહજ પ્રેરણા કે જે અસમાનતા જ જીવનમાં સર્વવ્યાપી નિયમ હોવાનું સૂચવી રહેલ છે તેની ખોટી રજૂઆત કરેલી. અને એનું સહેજે કદપી શકાય તેવું પરિણામ એ આવ્યું કે સમાનતાનો ઉપદેશ થોડા જ સમયમાં દુઃખદ અવાસ્તવિકતા, ઘણાજનક કલ્પના—ભયંકર આંતરવિગ્રહની ફળરૂપ જનની બની રહ્યો.

*

સમૃદ્ધિની છોળો પર હોઈએ કે નિરાશાને તળિયે રાદોળતા હોઈએ—ગમે તે હોય, પણ એ જલદી પીતી જવાનું છે.

*

શિખાઉના હાથમાં સત્તા કે કમળનના હાથમાં સમૃદ્ધિના દર્શન કરનાં બીજું કશું મને એટલી રમૂજ નથી આપતું; કારણકે બંને પોતાની જાતનો દોહ કરતા હોય છે—એકે અસહ્ય મદદથી જ્યારે બીજો કાંઠાકાંટા પ્રદર્શનથી.

*

જાણીખૂટીને દરેકા અસત્યાચરણ કારણે ઉડ્ડલવતી વ્યથા એ તીવ્રમાં તીવ્ર વ્યથા છે કારણકે તે હજારો અમંગલ કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે જે મનને વ્યાકુળ અને આત્માને અચ્છાદિત બનાવી દે છે.

*

આપણે ખૂબ ઉત્કટતાપૂર્વક સેવેલી આશા વિફળ જાય છે. પછેકે આપણે તેનો શોક કરીએ છીએ અને પછી શેરિફા વડેવારમાં તે બસી જઈએ છીએ. વર્ષો બાદ આપણને પ્રતીત થાય છે કે જે કંઈ બન્યું હતું તે સારાને માટે જ હતું. મર્ત્ય દષ્ટિ થું ભાવિનો પરદો ભેદી શકી છે? માનવીનું શાણપણ થું કાળ-ચક્રને યથાક્રમ ચલાવી શકે તેમ છે?

*

માનવ એ અજોડ અહંભાવી છે. પોતાનાં ગુણોનું એ પ્રદર્શન કરે છે, દોષોને જતા કરે છે, મુશ્કેલીઓને ખોટું સ્વરૂપ આપે છે અને સત્યાસત્યને લગતા તેના

એક અનામી લેખકનાં સુંદર ગદ્યકાવ્યોના આ છેલ્લા હપતા સાથે આખું પુસ્તક પૂરું થાય છે. આ ગદ્યકાવ્યોને પુસ્તકરૂપે માગતા અનેક વાચકોના પત્રોએ એની લોકપ્રિયતા સાબિત કરી જ છે. આ અનામી લેખકનાં જ્ઞાનાનુભવનો વારસો સૌ કોઈને પહોંચાડવા માટે જ એને શુભશતીમાં આ વિદ્વાન અનુવાદકે ઉતાર્યું છે. પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનો વિચાર ચાલુ જ છે.

પોતાના વાદગ્રસ્ત ધોરણો નિર્જિત કરે છે જેના દ્વારા તે માનવજાતને માપે છે, જાત વિશેનો નિર્ણય આપે છે.

*

દુર્ગુણ તેની સજ્જ તેની જોડે જ વહેતો હોય છે. અંતરાત્માના ઉપાસંભ અથવા પર્યાપ્તાપનાં દર્દ કરતાં વધુ ગળજ દર્દનાક બીજું કંઈ છે?

*

ધરિતીની રાજમુદ્રા પર એક આલેખ હતો જેથી વધુ સુંદર આલેખની કલ્પના પણ મુશ્કેલ છે—‘પ્રેમ અને નમ્રતા.’ જીવનમાં આપણને સૌને કશાની જરૂર હોય તો તે આતી, કારણ કે પ્રેમ માનવપ્રકૃતિને પ્રકાશમાન બનાવે છે જ્યારે નમ્રતા માનવગુણોને શુચિતા બક્ષે છે.

*

પૃથ્વી પરની સઘળી ચીજોમાં સૌથી વધુ ચંચળ કોઈ ચીજ હોય તો તે છે લોકપ્રિયતા. એ પાણી જેટલી જ અસ્થિર અને હવા જેટલી જ તરંગી હોય છે.

*

સ્મૃતિ જ્યારે પાંખે ચડીને ભૂતકાળના લુપ્તપ્રાયઃ ખૂણાઓ ફરી વળે છે, ત્યારે વગર કલ્પ અનુપ્રવાહ વહી નીકળે છે. કવિએ સાચું જ ગાયું છે: ‘મુખી દિવસોની યાદ એ દર્દ પર કળશ ચઢાવવા જેવી છે.’

*

મોહતી આગથી ભયભીત રહે અને કસોટીએ

૨ના અચર્ય રાતનાઓના મોખથી જે લડથી
બન એવા ધર્મનુ મુદ્દા એમદે ગિરહમ જેટલુ આપી
શુભાય ખરૂં ?

*

આપા ગર્વ અને અદમાર કેરી ભાગે સગ્ન
મોગરાવ ના અને જા આપણા એ ગર્વ ? અદમાર
નાગ મવાને બદને આપણે ને ૩ મોમરી છગિએ
ગીએ

*

અમૃતિ આપણને ખરેખર મુખત બનાવે છે કે
પડી આમમાન નીએતી ડાહ્યિણુ શુનામીના જેટલી જ
મધામ્ના હજારો પેડીઓ એ આપણા રંગે નિર્મે
છે ? અર મ ! એમાન શુ ૮૮ જગતો મે
ધાકેનો માનસી પોમરી અગ્નો

*

હા પ ન મનાસી / ૧૧૧ નરી માત્ર
પણ આ મગોગવના હ મથી ૧૧૮ ગચમા
હયા ગાજરાગા ૨૨૧ ગહનમા ગહન વિચાર
ગમ ૧ ગમ

*

મારી છ પ ના અને મેગા ચાર મા
આવ ૧ જે તેતી મા ગી પડી ૮૧ મારી મૃતિમા
અમાએ ભાગા રામા આવ તા જે શરૂ મનાને કૂનોતી
કે પ્રાર્થનાની આગુ ક નિદાની વનહ ઉપાનભાની
ની પગી હાવ એ ૨૧ જે હર્ષ ક ગાલ પ્રેરી શમ્તુ
નરી પૃથ્વીની ગામ મયુની મયન નિગમ્ય મોર
નાને મુ ૧ અમર નથી મુ મત્યુ આગાના
અને આશ્વાસનના દાના નય અને ચિતામથી
મુખિતા કેડિતી જે ગહ ન ગચનાર મહાનમા
મહાન અને માયામા અયા મમનાઆપ અગ્નિ
૨૧ છ નારી શક્તિ અદ્વનુત છે નાગ રાહ

*

પસતને મુ મહા મા જેનાર આગોને પાનખ ની
ઉત્તરના દુ ખદાયક લાગ છે — એના મુખા વક્ષો,

પીમા પર્ણો, વિષા નુ મતમગ્ન તો પડી કેઈ
ઉદાત્તાત્માનો વિન ૧ ઉ નાસપૂર્વક સેવેના મ્વખને
અત જિજ્ઞાસુતા અથ મોતો આખરી અત એના
મગા ૨૨ના વધુ દુ ખદાયક નાગે ! માનવજીવનના
ભુનામ પગ કેવા કેવા નામકા વેગએના છે !

*

હવે ગેડો નહિ ! આમુ મમાઈ જતા દા કાગલકે
એક ગહન તો આપણો નિમિત્તપમે મગરાની છે
મત્યુના હાથે પમાતી ગહન

*

વાત્સરિમ્તા એ મ્વખસષ્ટિની હલહલતી દુશ્મન
છે જનારે નિગશા એ આશાની દૈની હકે ઉત્તરાધિમારી છે

*

હુ ધાગ છુ ત્રા મુધી નય મેડ જમાનામા
અગ્નિત્વ ધગરતી આરી છે કેની અમચ એ
હોય છે ! એતે મ્વિય મુ કડના જેવુ નથી હેમુ
અને જા મદાન તે મેડાગો આગ્રહ એ મેવ છે

*

નિપત્તિ જુદાજુદા વેકા પગ ભુદી ભુદી અમ
મે છે કેના ને એ ભાગી નામે મનાકને એ
કદુ મનાવે છે કે ન જે નમ્ર પગતુ મૌના પર
પોતાની ન ભસી શમાવ એની ઠાપ એ મુકતી જાવ છે

*

માતાનો પ્રેમ ! ભાઈનો નિરુકાર ! એક મગિા
જેને એકે જીવે છે દેહજામની અથ જેને
ભા ૧૩૦

*

સકલિતાનુ રફૂર જેમુ મોગ તમ્ને ઉપયોગ
કરનામા નથી એમ આપણી શક્તિના અદાગ અને
આપણી માર્ગઓની અમજગામા રહેન છે

*

આનંદ વિના, માનસી જેમ અત્ય પજા પરિ
બદ રહે છે અને શુનામીના બધન વેરે છે દાનજુકે

ખંતે પોતાના સમુચિત ધ્યેયને બદલે અન્યની ખિદમત હિસાબે છે.

*

જૂઠા આરોપ આપણે સહો શકતા નથી પણ જૂઠી પ્રશંસાથી ખુશ થઈ જઈએ છીએ. જૂઠાણાને આપણે ધિક્કારીએ છીએ પણ અવારથી સાંજબુધી જૂઠું જ આચરીએ છીએ. જિંદગી શું વિચિત્ર વિશેષો જ રજૂ નથી કરી રહેલી ?

*

અસ્લાહના પેગંબરે જણાવ્યું છે કે બાળકો પ્રત્યેનો પ્રેમ એ કરુણા, વાત્સલ્ય અને સમભાવથી છસકાતા હૃદયની અચૂક નિશાની છે.

*

પ્રજામત ભાગ્યે જ સાચો હોય છે કારણકે તે ઘણીવાર હકીકત કરતાં કલ્પના પર નિર્ભર હોય છે.

*

પુરુષ સુદ્ધિથી દોરાય છે, સ્ત્રી તેની સહજ વૃત્તિથી—ખંતે તેમના નિર્ણયમાં ભૂત કરતાં હોય છે. પરંતુ સ્ત્રી પુરુષના કરતાં ઓછી.

*

સત્તાનો મદ ગળજી હોય છે, પરંતુ ધનનો મદ તો અસહ્ય જ હોય છે.

*

ધર એ મરી પરવારેલાઓના શાસનનું પ્રતિનિધિ હોવાનું કહેવાયું છે, અને, ખરેખર, એ જો સાચે સાચા અર્થમાં ધર હોય તો ખચિત એવું જ હોય છે, કારણકે તેની હરેક ચીજ—નજવામાં નજીની પણ કંઈ ને કંઈ રમરણ જગાડે છે, કાંઈક પ્રિય પરંપરાની યાદ આપે છે. અથવા તો ગતકાળનું કોઈ આસ્વાદક દશ્ય ખડું કરે છે. વર્તમાન અને ભૂતકાળ ત્યાં અવિચ્છેદપણે એકાકાર બની રહે છે; જોનારી આંખને ત્યાં વિદેહાની અમૂર્ત છાંં પણ પૂર્ણ પ્રભાવશાળી અસર જણાયા વિના નથી રહેતી; પ્રેમપૂર્ણ હૃદયને ત્યાં વિદાય પામેલાઓના અદશ્ય

છતાં પ્રેમાળ હાથનો સ્પર્શ જણાયા વિના નથી રહેતો.

*

અમીરી અને ગરીબી—માણસના ચારિત્ર્યની એ કસોટી કરીને તેનું સાચું જોખમ બહાર આણે છે.

*

મેં એક નાના સરખા બાળકને ટાંગસા વડે રમતું ને ગેલ કરતું જોયું—નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની ઉત્કલ્પક ઝલકપૂર્વક, ઉત્કટ આનંદની ઉષ્મા સહિત, બાળકના એ સીધા સાદા કાર્યમાં મેં સ્ત્રીત્વના ગૌરવનો તેજોમય પ્રભાવ જોયો—તેનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, અચૂક ભક્તિ, ઉદાત્ત આત્મસમર્પણ, અમુણ્ય ત્યાગ.

*

કાણ છે તું ? મારો કદીયે કંઠો ન મૂકનાર, દૂર, અણઆમંનિત સંગાથી તું કાણ છે ?

‘કિસ્મત, હું છું’ કિસ્મત—માગથી તું છટકી શકે તેમ નથી, માનવજાતને હું નાકતી દાંડી પકડીને દોડું છું. મારા અમલ સામે કોઈ સવાલ કરી શકે તેમ નથી; મારા ફરમાનની કોઈ અવગણ કરી શકે તેમ નથી; મારો દુશ્મનો કોઈ અનાદર કરી શકે તેમ નથી, સઘળાએ તે માથે ચણવડી જ પડે છે. માનવજાતનાં પ્રત્યે હું એધ્યાન છું. અને માનવ-અયુઓ પ્રત્યે એપરવા. ‘મારી દુશ્મના અનુસાર જ થવું જોઈએ’—એ આદેશ મારી દાસ પર કોરેલો છે અને દરેકે દરેક આદમી તે સારી પેઠે જાણે છે.

‘અહીં આ ઉદ્યાનમાં મેં મારો માળો બાંધ્યો છે. જે કોઈવાર અહીં આવતા જતાને મુદ્દર દશ્યરૂપ લાગે છે. પરંતુ મારે માટે તો અહીંનાં ફૂલોની ખુશબૂ પણ ગમગીનીથી લદાએલી છે, કારણકે મને રોજ હું ફૂલોને ખીલતાં ને ફરમાતાં નથી જોતો ? અહીં વારંવાર રચાતો ખુદ મારો પોતાનો જ માળો, આપણા અર્થ ને નિષ્કલ્પ યત્નોની નિશાની છે. અહીં, જેને મારું ગીત કહેવામાં આવે છે એ, તમામ પાર્થિવ વસ્તુઓની અનિચ્છિતતા અને અગ્નિ-રતા પરના શોકાત્મક સિવાય કશું જ નથી,

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?

વસુબધુ

પ્રકરણ ૨૦ મું (ચાલુ)

નવી પેશ્વાઈનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ

આ રીતે મોગરજીભાઈએ મુળતના હિતને માટે મુળતના નિતનો ભોગ આપ્યો પણ ત્યાં મુળત વિરૂધ્ધ સત્તાનો પ્રશ્ન આસીતે ઉભો રહ્યો ત્યારે એમણે પોતાની સત્તા સાચવવા મુળતના હિતનોય ભોગ આપ્યો, ઉઝારી આપે મહારાષ્ટ્રીકગણ થવા દીધું, અને પ્રાચના માટે કાકરપાડાની કતન કરી

ચૂંટણીના દુદુલિ ગાળ્યા મોગરજીભાઈએ પ્રગળે કોન દીધો કે “ તમે અમને ચૂંટશે તો ચ તમારી મેના કરીનું અને નહિ ચૂંટે તો પણ તમારી મેવા કરીનું ”

ઈશ્વરે એમને મોંયુ પાગરાની તક આપી એ ન ચૂંટાય એમનો ધર્મ ન્ખટ હતો ગામડામાં મેમી રચનાત્મક કામ કરાનો પણ પ્રગળે આશ્ચર્ય ચકિત નયને જોય કે કચન કામિનીતે તળવત્ માન નાગ તપગ્રી મે રારજીભાઈ સત્તામુદરીના મોહપાશમાં એના તો લપટાઈ ગયા કે એમના પોતાના જ શન્દોમાં કહીએ તો “ પોતાના મોદે મેશ ચોપડીને ” એ ધારાત્મકમાં પાછને બારણેથી પેરા બોકશાહીનું ખૂન કર્યું અને સત્તાની તનવાર સેવાની તાવ વડે પોતાની નવી પેશ્વાઈ નિયંત્ર કરી

અને એ જ ચૂંટણીએ રવિશંકર મહારાજ અને સતનાથ જેવા પુણ્યપુરુષોનું તપ તાની વીધું ચૂંટણીમાં અનેક ખગબોગ પક્ષો ફૂટી નીકળ્યા અને તે

પેશ્વાઈને પણ અગી દે એવી મત્તાડક નજાર માટે જેટલો વધુ જીટો અભ્યાસ કરીએ એટલી વધુ પેશ્વાઈ તારવી શકાય એમ છે ખૂબ જ આડર્ષક અને લોભપ્રિય થઈ ચૂકેલી આ લેખમાળાના ગયા અકથી નવા ચાલુ થયેલા આ પ્રકરણમાં પેશ્વાઈ અને એની સાચી નજરે દેખાતી રૂપરેખા દરેકને તરત જીડીને આપે વળગે એવી છે

વખતે મુળગતના આ મે પુણ્યપુરુષોએ પ્રગળે સાચુ માર્ગદર્શન આપવાનું પડતું મકચુ, મામલાનાં પત્થામાં જઈને બેઠા અને કોંગ્રેસને છાડવા માટે ક્ષત્રિય સભા જેની કોમી સન્ધાની પીઠ ધામડીને ગાનિજનુતના ઝડાધારીઓ બન્યા !

મહાત્મા ગાંધીજી માડીને રવિશંકર મહારાજ સુધીના નેત્રો એ આપણા પૂજ્યપુરુષો ! એમના અમિતવનો સક્રોચ એટલે આપણુ અધ પતન !

મહાત્માજી વિશ્વનેતા મળિને રાષ્ટ્રપિતા બન્યા જવાહર દેશના એકમાત્ર નેતા તરીકે તજન નિર્દૂણ ગયા અઘરે ભારતના સઘાર થરાને બદલે હિન્દુઓ અને શીખોના સરાર થવું વધુ પમદ કર્યું ગળત અને રાજેન્દ્રમાલુએ પોતાના ત્યાગ અને તપનો સત્તા અને અપતિદાગ બદલો ગોળ્યો મૌયાના આઝાદ એક નિરૂપદ્રી મુગ્ધિમ નેતા બન્યા મોરારજીભાઈએ

લોકો મને બોગી—તદન ખોટી રીતે મુખી કહે છે, કારણકે હું પણ દિનથી તો દગ્ધ અને ત્રગ્ધ છું, ખૂંચી પરના ડાઈ પણ ત્રગ્ધ માનસીની જેમ હું પણ મારી કેદમાંથી આતુરતાપૂર્વક મુકિતને ઝખ્યા કરું છું માન દેખવ પછી જ નિર્જાય ફરી લેવો ન ધો, કાગળકે તે ઘણી ચે વાગ આપણને વાગન વિકના પ્રયે અધ બનારી મૂં છે

*

બનમળતા બધનો તારે ડીનાં રાખવા જોઈએ

—અગે ના, કોઈક વાગ તો તે છેદી નાખવા જોઈએ, તારે પ્રમાદ તારે ખ ખેગી નાખરાની જરૂર છે, તારી જવામદારીના ભાનથી તારે પૂરેપૂરા જગત રહેતું જોઈએ છે. ઉપયોગી મહેનત માટે તારે ચીવટપૂર્વક તારે હાથ અજમાવવો જોઈએ—તારે આ કરતું જ જોઈએ, ઓ પૂર્વ, જો તારે તારા બુકાગના વારમાં માટે પુનરુદ્ધક થઈને એક કાગે જે તારુ હતું તે ફરી હાથ કરતું હોય તો લેખનિક્ષેત્રમાં નેતૃત્વ, આખ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આર્થલૌકિક,

★

પ્રજા આગળ અમેરિકાનો આદર્શ ધરીને પોતે તો નિઃસ્વાવાદને અમલમાં મૂક્યો. રવિશંકર મહારાજ અને સંત્યાલ પ્રજાના સેવકો મરીને પક્ષના સેવકો થયા. મહારાષ્ટ્રી પ્રાંતવાદના મારકણાપણાએ માઝા મૂકી.

અને જે જે નેતાઓ આ સંક્રાંત્યથી મુક્ત રહ્યા તેમણે તેમણે વાસ્તવિકતાની કૂરતામાંથી છટકવા માટે કંઈ કંઈ અન્ય ભાગો લીધા. અચ્યુત પટવર્ધન જેવા કંઈકે નાનામોટા નેતાઓ અલોપ થઈ ગયા. સાને ગુરુજી અને શાસ્ત્રીએ ઝેર પીધું. વિતોબાજી, જયપ્રકાશ અને અન્ય નેતાઓ ભૂમિદાન, હુદ્દિદાન, સંપત્તિદાન અને એવી જ તરંગી યોજનાઓમાં અટવાઈ ગયા.

એ રીતે પડતી પ્રજાનો કોઈ આશરો ના રહ્યો.

મહાત્માજી પોતાના આદર્શથી તસુ હેઠા ઊતર્યા, તો સરદાર ગજ હેઠા ઊતર્યા, અને મોરારજીલાઈ ગાઉ નીચે પડ્યા. નેતાઓની નળણાઈઓનો પ્રજામાં ગુણાકાર થયો અને સૌ ક્યાં જઈ રહ્યા છે, એ તો પ્રભુ જાણે !

ખેડૂતોએ અનાજનાં કાળાં બળર ક્યાં, વેપારીઓએ કાપડના અને ચીજવસ્તુના કાળાં બળર ક્યાં, મિનીસ્ટરોએ ખોટાં કામ ક્યાં. અમલદારોએ લાંચો ખાધી, લોકોએ લાંચો આપી. ડૉંગ્રેસીઓએ સેવા, સર્વોદય, અને સહકારને નામે આમજનતાની સરીયામ લૂંટ ચલાવી, મામામાશીનાને દેકાણે પાડ્યા, મજૂરોએ કામચોરી કરી, માલિકોએ નફાખોરી, કરચોરી અને કાળાં બળર ક્યાં. નેતાઓ સત્તાની તાણાતાણમાં પડ્યા અને આખી પ્રજા હતોત્સાહ, દિશાશૂન્ય, આપમતલ્લી ને ઠૂંટી દષ્ટિની બની ગઈ.

જ્યાં આખી સંસ્કૃતિ જ આપવાનું કરી રહી હોય ત્યાં કોણ કોનો દોષ કાઢે ? કથશેટ કુંડાને શું હસે ?

ઐતલે કોઈએ કોઈનો દોષ કાઢવાની જરૂર નથી. આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી આપણે જે અનેક

રીતે દુઃખી થઈ ગયા હોઈએ તો એનું કારણ આપણા પ્રજાકીય દોષો અને દુષણો જ છે. ગઈ કાલ મુંધી આપણે આપણી દેકે કમનસીબી માટે અંગ્રેજોને ગાળો દેતા હતા, આજે ડૉંગ્રેસને દઈએ છીએ. પણ ખરી રીતે સ્વતંત્ર થયા પછી આપણે જેવા હતા તેવા પૂરેપૂરા નાગા સ્વરૂપમાં આપણી જાતને દેખાયા છીએ.

હવે સ્વાતંત્ર્ય પછીના બીજા કેટલાક રાજકીય અને પ્રજાકીય પ્રત્યાધાતો જોઈએ.

[૨] નેતાઓનાં ઘટનાં જતાં કંદ

આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોની પેઠે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આપણાં મોટા ભાગનાં ઉત્તમોત્તમ નેતાઓ વિકટોરીયન શાંતિનો ફાલ હતા. ત્યારપછીના દર દસકે ઉત્પન્ન થતાં નેતાઓનું કંદ ક્રમશઃ ઘટતું ગયું એટલે જે જે જૂના નેતાઓ ચાલ્યા જાય છે તેમનાં સ્થાન કાયમને માટે ખાલી પડતાં જાય છે. મહાત્માજી, પરંકલાઈઓ, મોતીલાલજી, માલવીયજી, સત્યમૂર્તિ અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ એના દેખીતા દાખલા છે. એ જ રીતે હાલના ડૉંગ્રેસના પ્રથમ પંક્તિના ડઝન નેતાઓ ચાલ્યા ગયા બાદ એમનું સ્થાન પૂરી શકે એવો એકપણ નવો નેતા ક્ષિતિજમાં દેખાતો નથી. જૂની નેતાગીરી વૃદ્ધ, થાકેલી અને ક્ષીણવીર્ય છે. જ્યારે નવી નેતાગીરી એના કરતાં ઘણી વિશેષ નાકાચક છે. જેમને જેમને મારા કલ્પનામાં શંકા આવતી હોય તેમણે તેમણે પોતાના ગામની શેરી અને શાળાથી માંડીને દિલ્હીના સિંહાસન સુધી દષ્ટિપાત કરવો અને દેશના નેતાઓથી ગામના નેતાઓ મુંધીના નેતાઓને ૮૦, ૭૦, ૬૦, ૫૦, ૪૦, ૩૦, ૨૦, અને ૧૦ એ રીતે ઉંમરવાર ક્રમશઃ ગોઠવવા. છેક મથાળે ટી. પ્રકાશમ જેવા વયોવૃદ્ધ નેતાઓ ગોઠવવા અને છેક તળીએ પોતાના ગામના આશાસ્પદ કિશોરોને ગોઠવવા. એમ કરવાથી નમને તુરંત જ ખાતરી થશે કે જેમ જેમ વયોવૃદ્ધ નેતાઓ ચાલ્યા જતા જાય છે તેમ

તેમ એમનું ન્યાય એમનારી નયના નેતાઓ લેતા
અથવા પગલાંમ ગુ આપને એ માર્ગને કઈ કહે
વાની જરૂર છે ?

આ કટુણ પરિસ્થિતિનું એક લાન્ડ-પદ પગલાંમ
એ આ યુ છે કે મનન લાગતમા મિસમા આગળ
વધવાની પાનન તે ઈર્ષ્યવાના પમા મમ્ની હોય તો
તે નીચે પ્રમાણે મંડી શકાય

ગાંધીભક્તિ પ્રસન્ને વકાદારી + જ્ઞાનસ્થા +
નિર્દુષ્ટતા = સત્તા આ ઈર્ષ્યવાના નેત્રી અનેક
નાના માણસો મોટા આવતો ઉપર સીમિતમતીપૂર્વક
મુખસાનિથી ગોપનર્થ ગયા છે

શ્રી ગુનકારીના નદા અમદાવાદમા મજૂરોના
વસનાદનો પ્રશ્ન ઉત્પન્નમા નિષ્ફળ ગયા અને એમને
મુમર્છી ઈનાદના મજૂરપ્રધાન નીમવામા આગ્યા
ત્યા એમણે એક રૂઢી રૂપાળી પચસસંય યોજના ધડી
ઢાંઢી એ યોજના નિષ્ફળ જતાજ એમને આખા
લાગતવર્ષ માટે પચસસંય યોજના ધડી કાઢવાનું કામ
મળી ચુક્યું !

અમદાવાદમા એની એ ગિચાની શ્રી મણિભાઈ
અનુરભાઈ રાહતી થઈ

શ્રી મગનભાઈ દેગાઈ ગુનરાન વિદ્યાપી થતા
વરામા નિષ્ફળ ગયા, અને એમને ગુનગત ગુનિર
સિંઘીના એક સનધાર નીમવામા આયા

રામનંદુ, મોગનંદુ અને જયનાગયણુ ન્યાય જેવા
મોડરાવીની ન્યાયતુનામા નિષ્ફળ નીરડેના નેતાઓને
ધ ગમલાઓમા પાંચે બાળેથી દાખન કન્વામા
આયા અને એમને પોતપોતાના પ્રાપ્તના પત
પ્રધાનોને હોદ્દા એસાડવામા આગ્યા !

પ્રાતિક નેતાઓ નિષ્ફળ જાય એમને એમને દિલ્હી
મોકલી આપવામા આવે છે પણ તે માર્ગ મુન્શીજી,
કે જયભાસ દાનનગમ જેવા નેતાઓ
દિલ્હીમા નિષ્ફળ જાય તો એમને માત્ર ગવર્નમંત્રી
ગાંધી તથા ૬૧ હોય છે !

ખીન મોડગા ! દેગોમા નજકાગણમાં નદા
થયેના નેતાઓ પણ રૂપાન્યાને કાળે નિવૃત્ત થાન
છે જ્યારે આપણી ગ્વંચી લોકશાહીમા નિષ્ફળ
નેતાઓ પણ આગળ વધે જાય છે !

[૩] પ્રભાકીય કાર્યક્ષેત્રનો સંકેચાતો પરિધ.

ઈ સ ૧૮૮૫ની સાનથી આજુબુધી આપણે
લડી જ્ઞા ધીએ પણ મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે
આપણે કાની સામે લડી જ્ઞા ધીએ અને શા માટે
લડી જ્ઞા ધીએ ?

એનો જવાબ આપણને આપણો દલિદાસ બહુ જ
નપ્ટ રીને આપી રહે છે

(૨) આપણા રાજકારણમા મહાત્માજીના પ્રવેશ
પછી આપણી લડત લાવનાત્મક મગીને ક્રિયાત્મક થઈ

ઈ સ ૧૯૦૭મા મહાત્માજીએ કાળા કાપડ
સામે સત્યાગ્રહ કર્યો. એ સત્યાગ્રહમા દિલ્લાસીઓ
સાથે ૧૦૦૦ જેટલી મોટી મજબામા ચીનાઓ પણ
જોડાયા હતા એ એક નોંધપાત્ર હકીકત છે એનો
અર્થ એ થયો કે આ પહેલી સત્યાગ્રહની લડત
મદાધ ગોરી સત્તાઓ સામે કચડાતા એશિયાવાસી
ઓની હતી

(૫) મહાત્માજી દિલ્હીમા આગ્યા અને એમણે
અમલકાર પોકાર્યો ત્યારે એમનો સત્યાગ્રહ વધારે
યાપક થયો પણ એક ડગતુ નીચે ઊતર્યો. અમલકાર
એ અગ્રેતે સમે દિલ્લાસીઓની ગ્વશામન માંગેની
લડત-હતી

(૩) ઈ સ ૧૯૪૭ની સાનમા જ્યાર આપણે
નવન થયા ત્યારે આ દેશમાં ૬ મ ૧૯૨૧ના
મુકાવને નજીકીય જનશૂનિ ઘણી આવી હતી, પણ
આપણી લડત એક ડગતુ વિશેષ નીચે ઊતરી અગ્રેતે
આગ્યા ગયા, અને દિલ્હી મુસનમાનોએ એકમીતના
ગણ કાપીને દિલ્હી અને મુન્શિમ દિલ્હી રચના કરી

પર આ ખુશખુશાન વફાખા ખાતી હવા પર અને
આ મિત્ર વત્ની ધ્યગઓ પર માન આજની એ તી
એક ના માન રહમ-દયા ફરમાવા! અને આજની
નાત ગદી જરા!

આજ તુમકો ખુશ નના હૈ

તો હટો એક તીવરી કી તાર

એકદમ ખુશરાતે હા નભો

આજ તમારે જરુ જુઓ છે તો હો, તૈયા
ધર્મ જલ અને એમ મજુન પશીની જેમ એકદમ
સમગ્રાટ મિત્ર વેરના ગરી જરા!

પ્રહી અઠેલિયાં નદી અગ્રી

દિલ ખિલોના સહી ફિર બી

પ્રહ ખિલોને કી સાખત નાહુલ હૈ

એક જુબીશ સે હટ નવા હૈ

તમારા આવી રીતે નાજ નખગ મગા જવા
પટેના મનો મરી એ રીત ન પાય માનુ
છુ ડ મારુ દિન અમરમક જ હ જા આમ
હાતી નાખત તે ખૂબ નાનુક જે માન એક ધમ્મો-
આયકો નગનાની આથે એ વૂગી જાન છે

હમ મા તો નહી તુમ સે

લેલિન એક રાત અવર અગા બાહમ

ઝિસ્તસે ઈન્દીયામ કુલ લેલે

હોશમદી સે મામ કુલ લેને

તો મેરી જાન હર્જ લી કયા હૈ?

મુબદલે વખત કલ થયે જાન

મુબદલે મા વખત નેક હોવા હૈ

આઓ, રંગી કાળ આ જાઓ!

નમારી મધે જિંદગી પર્યન માથ તો નથી જ
ગરાતો, જાં ને આ એક ગલ મધુ આપજે ભેગા
મરીને જિંદગીથી વેગ વનુન થીએ અને કઈ ચમ
વદનેનો નામ હિમરી લઈએ તો પ્રિયે જામને ગો
વાધ હૈ રી ફરકત હૈ?

કયે અરથે—પ્રગળા પ્રજાને આજના જામે વગી
પ્રમાનનો પહોર પણ જા ગુનનરતો ને વાબદાઓ

હાથ હ માટ આવા, અત્યરે તો મારી ન
આવા!

આજ તુમ કો ખુશ નના હૈ

તો બટે શોક સે થયે જાઓ

કોન લેદરે કો રોક થતા હૈ?

પરતુ આજે જ તમાજ જુઓ છે, તો ભને ધગી
ખુશીની સાર પરાના! મનુખખાના મોતીઓને કોણ
ગણી શકે એમ છે?

મુઝ કો સિર્ફ એક ખાતમ હા હૈ

કે, અયાનક તુમકારે જાને સે

અનુમો માલ કહ અમેજે!

આર મુઝે રાત બાર સતાએજે!

સર્ફ આદે બરગી મોજે હવા

સાસ લેગી ન સોમગર રીશ.

પણ મને તો નજા એ જ વાતને બધે, કે
કય તમાજ અયાનક આ વા જવારી આ અને
સિતગઓ મગથી રીમાઈ જશે વરુન દુગા-કા
નિગાના નખજે અને જાનિમત વતવણ કમીથી
રાસ વેરનુ જુવી જશે

કોર લી જાને ચતુમ મુસીર હો અગ્ર

તો પ્રહા કે લિથે સિતારા મિ

આહની રાત કી બહારો કો

નાહતો નુર કે ખુમારો કો

મરાવેરદ કાકે સાથ લે જાઓ!

એક વખીજત પે બધ કંર હૈ જા.

જા પ નમે જવા મધે છુદ મો રો તો ખુદને
ખાતર આ જાવના સિતારાઓને, ચાતી નતી આ
બહાનને અવસ અને તેજની આ ખુમારીઓને મમ
જાતી-પગતીને તમારી નગાથે લેના જાઓ!

મારી નમિયતને, માગ મનને દુ મનાતી-અમ
જાતી લઈશ અને માગ દિન પર દુ જલ્લ-નજાજરી
કરીને વાળી ગખીશ

[અનુસંધાન પાન ૮ નું ચાલુ]

શ્રમ-શિબિરની વાતો ટાઢી પડી અને ભણેલા બેકા-રેનો સવાલ આગળ ધરી આવ્યો. સરકાર પાસે કાપકુપ છે, ઉદ્યોગોની તેજ અંખવાઈ ગઈ છે, યુદ્ધની હવા-બદલાઈ ગઈ છે અને નવાં કામકાજ અસ્તાં નથી. બીજી તરફ ભણતર તરફનો પ્રવાહ વધી રહ્યો છે.

સર્વોદયની સમજવાળા જીવનની જરૂરીયાતો ઓછી કરી નાખવામાં માને છે. સ્વદેશી અને ગ્રામ ઉદ્યોગ ઉપર ફરીથી ધ્યાન ખેંચાયું છે, કેળવણીમાં રૂપાંતર લાવવાનું વિચારાય છે. મોટા ઉદ્યોગો મજૂરો સાથે કરાર કરવા ને ઉત્પાદન વધારવા માગે છે. પણ, દિવસે દિવસે બેકારોની સંખ્યા તો વધતી જાય છે.

ભણેલા બેકારો સામે જાત જાતના આક્ષેપો થાય છે : તેઓ ન તો જાંચાં માફ મેળવી શક્યા કે ન તો શ્રમ કરતા થયા. એમનામાં વેપારનું સાહસ ના રહ્યું અને ધંધાની આવડત ના રહી. એમનાં શરીર દોઢળાં, દષ્ટિ ટૂંકી અને વિચારો વેંવલા જેવા રહ્યાં. પંરીક્ષા આપ્યા છતાં ભણતરની કચાશ આગળ થઈને દેખાઈ આવી.

આ જુવાનો દેશની આશા છે. મુડી છે. એમના જન્મ વખતે મિકાઈઓ વહેંચાઈ હશે. નિશાળે ગયા ત્યારે આનંદ ચત્યો હશે, એમનાં જનનથી લાલન પાલન થયાં હશે. એમના ઉપર ભવિષ્યનો આધાર રાખી નાણાં ખર્ચ થયાં હશે. કરજ પણ ઉપર કયાં હશે. અને હવે એમની હતાશાના ખાડાઓ જાંડા ને જાંડા ઉતરતા જાય એ ઓછું કરુણ છે ?

સરકારે દુષ્કાળ અને રેલસંકટમાં સહાય કરી છે, એ રીતે ધનિકોએ પણ મદદ કરી છે. રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે બધા જાંચા જીવ કરી દોડધામ કરી મૂકે છે. અકસ્માતો અને હોનારતો વખતે આપણે દયા ખાવા લાગીએ છીએ. પણ આ જુવાનોનો ઉપાય કરી આપના નથી; એમના તો વાંક જ બોળાએ છીએ.

ભણેલા બેકારોને સંન્યાસી બનાવનારી સંસ્થાઓ પણ જાણે એમને સંધરતી નથી. એમને લક્ષ્મી સમાવી શકે તેમ નથી, પરદેશમાં સમાસ થાય એમ નથી. કેન્સરની માફક આ દર્દ દેશમાં ઝડપથી વધી રહ્યું છે. કામે ચઢવાની, સારા થવાની, સુખી થવાની એમને આશા છે, પણ એનો રસ્તો જ જાણે રહ્યો નથી. એમને માટે કશું કામ નથી. અને બીજી તરફ એવી જ કરુણતા છે. સરકારી કામના ઢગલાનો પાર નથી. તુમારો, ફાઈલો, મુકદ્દમાઓ વધતા જાય છે, નવાં ખાતાં ખૂલતાં જાય છે, અમલદારોની ભરતી થતી જાય છે, લેખ્યો વધતાં જાય છે, બાંધકામોની યોજનાઓ વધતી જાય છે. આમ છતાં નથી કામમાં વેગ આવતો કે નિકાલ દેખાતો, લોકોની જરૂરીયાતો આકરી છે. પોષણ, ખોરાક, કપડાં, ઘર, રસ્તા, સગવડો, વાહનો—બધું જ અછતમાં છે. જે છે તે બિસ્માર છે; આરોગ્ય ભાંગલું છે, કપડાં તકલાદી છે, ખોરાક ને દવા તુકસાતકારી છે, શિક્ષણ હલકી કોટિનું ને નિરુપયોગી છે, વહીવટીતંત્ર ઢીલું ને પાક ચઢાવનારું થયું છે. લોકો જેમ તેમ કરી પોતાનો માર્ગ કરી લેવામાં, 'આજનું ફાટી લેવામાં' સમજ્યા છે. પણ તેથી કેટલાક દિવસ નબળું જશે. પાઘડીનો વગ છેડે આવશે ત્યારે ?

૫૦ મા પાના નીચે મૂકેલી ઉર્મિ-નવરચના અંગેની મહત્વની જાહેરાત આપે વાંચી ?

પર, આ ખુશખુશાન વડોળા ખાતી હયા પર અને
આ જિમ્મન વળી ન્વડાઓ પર માન આજની એકની
એક નાન માં રહમ-દયા ફરમાવા! અને આજનો
નાન નહી જાય!

આજ તુમકો પુરે લના હૈ
તો હોઁ એક તોવરી કી તારહ
એકદમ મુરકશતે હમી લખો.

આજ તમારે જરૂર જવું છે તો ઊઠો, તૈયાર
ધર્મ જાવ અને એક મળવું પક્ષીની જેમ એકદમ
મરમરાટ જિમ્મન વેગના ઊડી જાય!

પ્રાંહી અકેલિયાં નહી અચી
રિશ ખિલોના સહી ફિર લી
ધસ ખિલીને કી સાખત નાજુક હૈ
એક જીબીશ સે હટ નવા હૈ

તમારા આસી રીતે નાજ-નાખા ફર્યા જના
પહેલા ગમતો ગમી એ રીત ન ફર્યા માનુ
હુ કે મારુ દિન એક ગમતુ જ હ જના આ ગમત
ડાની મનાવટ તે ખૂબ નાજુક છે માત્ર એક ધક્કો-
આથકો નાગનાતી આવે જ એ તૂટી જાય છે

હમ હા તો નહીં તુમ સે
લેગિન એક શવ અપર અગર બાદમ
ઝિસ્તસે ઈન્તીકામ કુહ લેલ
હોશમદી સે કામ કુહ લેલ
તો મેરી લન હર્જ હી ક્યા હૈ?
સુખદ કે વખત કસ ચલે નવા
સુખદ કા વખત નેક હોવા હૈ
આજો, રંગે કશોબ આ લખો!

તમારી અથે નિદાગી પર્યંત માથ તો નથી જ
ગુલાબો, જા તો આ એક ના વધુ આપજે વેગ
મરીને નિદાગીથી વેગ દરુન કરીએ અને કઈ અમ-
લદગીનો લાભ ઉપરી લઈએ તો પ્રિયે, તમારો જો
નાથે હો શી લગત છે?

કેવે અગર—અગત્ય પ્રમાણે આશ્વા જાણે વળી
પ્રમાણનો પડોર પણ બહુ ગુકનવતો ને લાભદાયી

હોય છે માટે, આવા, અત્યારે તો મારી નજર
આવા!

આજ તુમ કો પુરો લના હૈ
તો બહે શોક સે ચલે લખો
કાન લેકશી કો શોક ચલતા હૈ?

પરતુ આજે જ તમારે જવું છે, તો લાવે ધણી
ખુશીની સાથ પરાંને! મહેંગામણના મોતીઓને ઝાલ
રોકી શકે એમ છે?

કુહ મે લિફ્ એ માલમ ઝર હૈ
કે, અચાનક તુમકારે જાને સે
અનુમે માલ રહ અમેગે!
ઝાર મુઝે શવ લર ચલોમેગે!
સર્ફ આહે બરગી મોજે હયા
સાસ લેગી ન સોજગર રીઝા,

પણ મને તો ટ્રેગ એક જ વાતને ભય છે, કે
કદાચ તમારા અચાનક આશ્વા જવાથી આજ અને
ગિતઓ મારથી રીઝાઈ જશે વડોળા દુઃખડા
નિનાના નાખજે, અને ગતનિમય વન રંગા ફરીથી
વાસ વેળુ બરી જશે

ફોર જી લને ચે તુમ હુસીર હો અજર
તો ખુદા કે લિયે સિવાશ મો
આજની રાત કી બહાર મો
નહતો તુર કે ખુમારો કે
મશવેરોડ કાકે સાથ લે લખો!
નૈ તખીરત ચે જલ કંઈ હુ મો

હના ય નમે-જવા મારે શુદ્ધ કરો છો તો ખુદને
ખાતર આ આમના મિત્રાગઓને, વાંદની ગળતી આ
પહાંગને, મુવન અને તેજની આ ખુમારોને નમ
જારી-પટારીને તમારી નગથે લેતા જાઓ!

મારી નમિયતને, મારા મર્મને જે મનાતી-અમ
જારી લઈશ અને મારા દિય પા હુ દુઃખ-અજાનમી
કરીને વશી રાખીશ,

[અનુસંધાન પાન ૮ નું ચાલુ]

શ્રમ-શિગિરની પાતો ટાકી પડી અને ભણેલા બેકા-
ગતો સચાલ આગળ ધરી આવ્યો. સરકાર પાસે
કાપકુપ છે, ઉદ્યોગોની તેજ ઝંખવાઈ ગઈ છે, યુદ્ધની
હવા બદલાઈ ગઈ છે અને નવાં કામકાજ ઝૂમતાં
નથી. ખીંછ તરફ ભણતર તરફનો પ્રવાહ વધી
રહ્યો છે.

સર્વોદયની સમજવાળા છવનનો જરૂરીઆતો
આછી કરી નાખવામાં માને છે. સ્વદેશી અને ગ્રામ
ઉદ્યોગ ઉપર ફરીથી ધ્યાન ખેંચાયું છે, કેળવણીમાં
રૂપાંતર લાવવાનું વિચારાય છે. મોટા ઉદ્યોગો મનુરો
સાથે કરાર કર્યા ને ઉત્પાદન વધારવા માગે છે.
પણ, દિવસે દિવસે બેકારીની સંખ્યા તો વધતી
જાય છે.

ભણેલા બેકારો સામે જન જાતના આક્ષેપો ધાય
છે : તેઓ ન તો ઝંખ્યાં માર્ક મેળવી શક્યા કે ન
તો શ્રમ કરતા થયા. એમનામાં વેપારનું સાક્ષ ના
રહ્યું અને ધંધાની આવડત ના રહી. એમનાં શરીર
દોહળાં, દબિટ દૂંડી અને વિચારો વેવલા જુન્યા રહ્યાં.
પરીક્ષા આપ્યા છતાં ભણતરની કચાશ આગળ ધર્મ
દેખાઈ આવી.

આ જુવાનો દેશની આશા છે. મુડી છે. એમના
જન્મ વખતે મિહાઈઓ વહેંચાઈ હશે. નિશાળે ગયા
ત્યારે આનંદ વર્ત્યો હશે, એમનાં જનનથી લાલન
પાલન થયાં હશે. એમના ઉપર ભવિષ્યનો આધાર
રાખી નાણાં ખર્ચ થયાં હશે. કરજ પણ ઉપર ક્યાં
હશે. અને હવે એમની હતાશાના ખાડાઓ ઝંડા ને
ઝંડા ઉતરતા જાય એ ઓછું કરુણ છે ?

સરકારે દુષ્કાળ અને રેલસંકટમાં સહાય કરી છે,
એ રીતે ધનિકોને પણ મદદ કરી છે. રાગચાળો
ફાટી નીકળે ત્યારે બધા ઝંખ્યા હવ કરી દોડવામ
કરી મૂકે છે. અકસ્માતો અને હોનારતો વખતે આપણે
દયા ખાવા લાગીએ છીએ. પણ આ જુવાનોનો
ઉપાય કરી આપતા નથી; એમના તો વાંક જ
ખોળીએ છીએ.

ભણેલા બેકારોને સંન્યારી બનાવનારી સંસ્થાઓ
પણ જાણે એમને સંધરતી નથી. એમને લફકર
સમાવી શકે તેમ નથી, પરદેશમાં સમાસ થાય એમ
નથી. કેન્સરની માફક આ દર્દ દેશમાં ઝડપથી વધી
રતું છે. કામે ચઢવાની, સારા થવાની, સુખી થવાની
એમને આશા છે, પણ એનો રસ્તો જ જાણે રહ્યો
નથી. એમને મારે કશું કામ નથી. અને ખીંછ તરફ
એની જ કરુણતા છે. સરકારી કામના દગલાનો પાર
નથી. તુમારો, ફાઇલો, મુકદ્દમાઓ વધતા જાય છે,
નવાં ખાતાં ખૂલતાં જાય છે, અમલદારોની ભરતી
ધતી જાય છે, ભંધાં વધતાં જાય છે, ખાંધકામોની
ચોગળાઓ વધતી જાય છે. આમ છતાં નથી કામમાં
વેગ આવતો કે નિકાલ દેખાતો, લોકોની જરૂરીઆતો
આકરી છે. પોપણ, ખોરાક, કપડાં, ઘર, રસ્તા,
સગવડો, વાહનો—બધું જ અછતમાં છે. જે છે તે
ગિરમાર છે; આરોગ્ય લાંગલું છે, કપડાં તકલાદી છે,
ખોરાક ને દવા નુકસાનકારી છે, શિક્ષણ હલકી
કાલિનું ને નિરુપયોગી છે, વહીવટીતંત્ર ઢીલું ને
પાક ચઢાવનારું થયું છે. લોકો જેમ તેમ કરી
પોતાનો માર્ગ કરી લેવામાં, 'આજનું' ફાટી લેવામાં
સમજતા છે. પણ તેથી કેટલાક દિવસ નબળું જશે ?
પાઘડીનો વગ છેડે આવશે ત્યારે ?

૫૦-મા પાના નીચે મૂકેલી ઉર્મિ-નવરથના અંગેની
મહત્વની જાહેરાત આપે વાંચી ?

સાહ્ય

ભદ્રંભદ્ર

[લે. રમણભાઈ નીલકંઠ. સંક્ષેપકાર : ડૉ. બિપિન ઝવેરી : પ્ર. વારા એન્ડ કંપની, મુબઈ ૨. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦]

રૂઢિવાદની દૂર દાંસી ઉડાવના શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠના ખૂબ પ્રસિદ્ધ...પુસ્તક 'ભદ્રંભદ્ર'ની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિની ખાસ જરૂર હતી; કારણ કે મૂળ પુસ્તકમાં સંદોહિત યશઃપૂર્ણ વિજયવાળા આર્ય-ધર્મને લગતાં ભદ્રંભદ્રનાં ખૂબ લાંબા ભાષણો સામાન્ય વાચકને કંટાળાસ્પ નીવડતાં હતા. સંક્ષેપકાર ડૉ. બિપિન ઝવેરીએ કાપકૂપ કરવામાં ખૂબ કુશળતા દાખવી છે. કારણ કે પુસ્તકનું કદ અડધા ઉપરાંત ઓછું થયું હોવા છતાં કર્ચાય રસક્ષતિ થતી નથી ને ભદ્રંભદ્રના જીવનનો એકેય મહત્વનો પ્રસંગ રહી જતો નથી. શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને આ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ધણી ગમશે એ નિર્વિવાદ છે. પ્રસંગોપાત ચિત્રોને કારણે પુસ્તકનું વાચન વધુ રસપ્રદ બને છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ખૂબ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની સંક્ષિપ્તાવૃત્તિ બહાર પાડવા માંડીને આ પ્રયત્નશ્રેણી, એક અસ્મિત્વનીય, મુર્ચ્છા હિમ્મતનું છે.

શોધ :

[લે. નવલભાઈ શાહ, પ્રકાશક : મહાત્મીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, દહીભાઈની વાડી, જમદાવાદ. કિં. ૨-૧૨-૦.]

'વિજવાન્સત્ય' નામના પાશ્વિકના બેટ પુસ્તક તરીકે ગાંધીવાદી વિચારસરણીનો પ્રચાર કરતી નવલકથાઓ આપવાનો શિરમો ગયા વર્ષથી શરૂ થયો છે. 'શોધ' પણ અન્યાયનો પ્રતિકાર વાત્સલ્યથી કર-

વાના હેતુથી લખાઈ છે. સંતખાલજીએ નવલકથા પૂરેપૂરી વાંચ્યા વિના; પ્રવાસ ને કાર્ય વચ્ચેની ધમાકમાં જ 'બે બોલ' લખી નાખ્યા છે. ૧૯૫ પાનાંની નવલકથા વાંચવા માટે પ્રસ્તાવના-લેખક ૪ કલાક પણ ન કાઢી શક્યા એ હકીકતની કખૂલાત ધણી નમ્ર હોવા છતાં જરા ખૂબે એવી છે.

આ ટૂંકી નવલકથામાં, લેખકે ગાંધીજીનાં માર્ગ સમાજપરિવર્તનની રીતે થઈ શકે એ દર્શાવવાનાં પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો હોવા છતાં બોધાત્મક વૃત્તિથી એ મુક્ત બની શક્યા નથી. આખી નવલકથા ભારે ખમ વિચારો ને વાર્તાલાપોથી ભરેલી છે. ગાંધીવાદીઓ સમાજમાં વેદિયા ગણાય છે એનું મુખ્ય કારણ એમની ભાષણવૃત્તિ છે. પરંતુ ગામડાંના જીવનના આદત્તો અનુભવ પછી લેખક નવલકથામાંથી ય આ નળગાઈ દૂર નથી કરી શક્યા એ શોચનીય છે.

કથાવસ્તુ સાવ સાદું છે. કાળાખળરિયા ને પૈસાપાત્ર મામા વિનોદરાય નિઃસંતાન હોવાને કારણે એમની મિલકત એમના ભાણા રમેશને મળવાની હોય છે; પરંતુ રામપ્રસાદ નામના બાળમંદિર-સંચાલક ગાંધીવાદીની અસર નીચે આવેલો રમેશ-સાધારણ ચર્ચામયી આવેશયુક્ત થઈને મામાની પ્રવૃત્તિથી પોલીસને વાકેફ કરે છે. એમાંથી અનેક મુશીબતો જાળી થાય છે. રામપ્રસાદનું નામ વગોવાય છે, રમેશને ઘર છોડી ભાગવું પડે છે ને વિનોદરાયના સાળાની દોકરી લીના—કે જે રમેશને પરણવાનું વચન આપી ચૂકી છે—રમેશને નિરંકરે છે. ખૂબ, મુશ્કેલીઓ વેકંચા પછી વિનોદરાયની સાન દેકાણે આવે છે ને જીતોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા એ મિલકત ત્યજ દે છે ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ધૂળમાં મેળવનાર રમેશ

સાથે લીનાનાં લગ્ન કરાવી આપી પોતે આશ્રમ સંભાળે છે. આત્મભોગ દ્વારા ને સત્યના અભિયુક્ત પાલનદ્વારા હૃદયપલટો આણી શકાય છે એ વાર્તાનો પ્રધાન સૂર છે.

સત્યના પ્રચારમાં મસ્ત બનીને લેખકે વાર્તારસ ખૂબ કચડી નાખ્યો છે. વાર્તાલાપ પણ ધણીવાર કંટાળો ઉપજાવે એવા શુષ્ક ને અકુદરતી બની ગયા છે. પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ ને આશ્ચર્યકારક ચિહ્નોની ભૂલો ધણીવાર વાક્યને અર્થ સમજવામાં જ ગૂંચવણ ઊભી કરે છે.

‘ભીંત ભૂલ્યો’ નામનું પ્રકરણ અવાસ્તવિકતાથી ભરેલું છે. રમેશ સાથેની વાતચીતમાં રામપ્રસાદ કાંઈકે આત્મલાઘા કરતો હોય એવો વાચકને ભાસ થાય છે. વિનોદરાયને પોલીસ પાસે પકડાવવામાં રામપ્રસાદનો હાથ હતો એવી અફવા ઊડેલી હોવા છતાં અમદાવાદનો ખીન્ને ‘શેડિયો એને નવું બાળમંદિર સ્થાપવા માટે એકદમ રૂ. પાંચ લાખ આપે ખરો ? અમદાવાદના પૈસાદારોનાં બાળકો માટેની જ એક શિક્ષણ સંસ્થા આર્થિક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ચાલે છે ત્યાં રૂ. પાંચ લાખના બાળમંદિરની વાત તો કેવી રીતે બંધબેસતી આવે ?

ગાંધીજીની વિચારસરણીને પોતાની રીતે ઘટાવનારો વર્ગ ધીમેધીમે વધતો જાય છે. યંત્રો પ્રત્યેની સૂઝ કેળવવા માટે ગ્રામ કાર્યકર રામપ્રસાદે ઉચ્ચારેલું ‘નીચેનું’ વાક્ય છીછરી વિચારસરણીનો આદર્શ નમૂનો છે. ખેતી સુધારવાની પદ્ધતિ અંગે ગામલોકોને ઉપદેશ આપતાં એ કહે છે :—

‘તમે ખેતી કરો છો. પણ તમારી આંખ સામે પૈસા છે. આમાં કેટલું પાકશે. એ જ વિચાર છે. જ્યારે મારી કોઠાળી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી રહી છે. તે ઇશ્વરને માટે ધરતી માતાનું અંતર કોમળ બનાવી રહી છે. તમે મશીનથી પાણી પાવ છો. તે જડ છે. જ્યારે મારા કોસ, ધરતીના ગર્ભમાં વિરાજેલા એ

અનંત ધ્રુવ પરમાત્માને પાણીનો અભિષેક કરે છે—’ (પા. ૧૧૮)

વિરામ ચિહ્નોની ભૂલો ક્ષમ્ય ગણીએ તો પણ ઉપરનું ભદ્રંભદ્રિય વાક્ય વાર્તાવિંક ભૂમિકાથી પર જઈને અધ્યાત્મવાદના કેટલા અપથ્ય ફાકડા ફેકાવે છે ? પ્રચારની આવી પદ્ધતિ સમાજહિતવર્ધક નીવડશે ખરી ?

ટૂંકમાં ઉદ્દેશ શુભ હોવાથી જ નવલકથા સારી ગણી શકાય નહીં. એમાં બીજાં અનેક ઉમદા તત્ત્વો જોઈએ. ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવનાર વાચકને એ ગમે તો ભલે, પરંતુ બાકીનો વાચક વર્ગ ‘શોધ’ કરવાનો પ્રયત્ન અડધેથી જ છોડી દે તો નવાઈ નહીં.

દૃષ્ટાંતકથાઓ ભા. બીજો

[લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ. પ્ર. સર્વોદય સરકારી પ્રકાશક સંઘ લિ. રાજકોટ કિં. ૦-૧૩-૦]

અઢાર કથાઓ આલેખતી ૭૭ પાનાંની આ પુસ્તિકા સામાન્ય માણસ સમજી શકે ને એમાંથી કાંઈ બોધ લઈ શકે એવી સુંદર છે. જે કે અમુક વાર્તાઓ સારો રસ જમાવી શકતી નથી, પણ ‘પાન ફૂટવાની ખાંડણી,’ ‘દૂધમાં મીઠું,’ ‘માઈડાસ રાજ,’ ‘હીરાભાઈ સાસરે ચાલ્યા’ વગેરે કથાઓ રોચક છે. છાપકામ કોઈ કોઈ અક્ષર ઊડી ગયા હોવાને કારણે નળળું ગણાય. આવી કથાઓ વધુ ને વધુ ગ્રંથસ્થ થાય તો આપણા કિશોરોને સંસ્કારી વાર્તાસામગ્રી પૂરી પડે.

મસ્તફૂંડીરનાં રસગુલ્લાં

[લે. મસ્તફૂંડીર. પ્ર. એન. એમ. ટક્કરની કંપની, મુંબઈ ૨. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦]

શ્રી મસ્તફૂંડીરે લખેલા ૧૯ હાસ્યરસિક લેખો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયા છે. મસ્તફૂંડીરની કલમમાં સ્વાભાવિકતા છે ને રોચંદા જીવનમાંથી પ્રસંગો ઝડપવાની વેધક દૃષ્ટિ છે એટલું આ નિર્બંધો વાંચતા

★ ચેતનની નવી નવલકથાઓ ★

અપિનાશ

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, ધનસુખલાલ મહેતા
પ્રો. રમેશ જાની, પ્રો. જનક દવે તથા ગુજરાતનાં
અનેક સામયિકોએ એકી અવાજે આવકારેલ
રોમાંચક તથા ધ્યેયનિષ્ઠ નવલકથા
લે. શાન્તા ગાંધી રૂ. ૪-૦

જાહનવી

બે મુઝે પ્રેમીઓની હૃદયવેધક નવલકથા
નૂતન વસ્તુ : નૂતન શૈલી :
લે. ભનુભાઈ વ્યાસ (સ્વમસ્થ) રૂ. ૩-૮

સોતની ખીણ

એક ચક્રચાર જગવનાર નવલકથા
ડૉ. કોનિન કૃત મશહૂર 'સિગરેટ' ઉપરથી
ડૉ. નિખિલ અને મીનાના
આદર્શપ્રેમની કહાણી
રૂપાંતરકર્તા : ડૉ. નરુભાઈ શુક્લ રૂ. ૫-૦

માટીના મહેલ

શ્રી. માનિક બટ્ટાપાધ્યાય કૃત
બંગાળી જીવનની અદ્ભુત નવલકથા
અનુ: શ્રીકાંત ત્રિવેદી રૂ. ૫-૦

કૃષ્ણચંદની એક કૃતિ

વિજય યાત્રા

[ફાંસીની આગલી રાતે]
જીવનના વળાંક પર
[મધ્યમવર્ગી જીવનની કહાણી]
શમા

[એક અપૂર્વ પ્રેમકથા]

પ્રણે એક કૃતિ : રૂ. ૩-૪

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ.
૧૩૩, જવાહરનગર : ગોરેગાંવ
(મુંબઈ)

અમારા મુંબઈના એજન્ટ
સારાભાઈ એમ. ઠક્કર
૧૪, પોપટવાડી : દાસબાદેવી રોડ
મુંબઈ : ૨

સૌન્દર્યદેવતા

એક કવિની કદમના પ્રમાણે સ્ત્રીઓના અંબોડાની અંદર સૌન્દર્ય-દેવતાનો વાસ હોય છે. હવે 'કેશવર્ધિની' તેલ વાપરીને એ અંબોડા ના ગુચ્છાદાર વાળોને વધુ મોહક અને સુંદર બનાવો જેથી સૌન્દર્ય-દેવતાનો વાસ ત્યાં સુધી રહે.

રોમાન્સ તમારા વાળને 'કેશવર્ધિની' ખરેખર આપે છે. જુવાનીનો રંગ, સૌન્દર્યની ઝલક અને એક પ્રકારની મોહક કુમાશ આળપણથી માંડીને જિંદગીની હિતરોત્તર દશામાં 'કેશવર્ધિની' આપે છે.

તમારા વાળ તમને એના સાચા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરશે અને 'કેશવર્ધિની' તમારા વાળને એની સર્વોત્તમ શક્તિ મુજબ વ્યક્ત કરવાનું બીડું ઝડપે છે. તમણા વાળને 'કેશવર્ધિની' તેલ આજે જ આપો. એ વાળને સાચવે છે, સુંદર બનાવે છે અને વધારે છે.

કેશવર્ધિની રૂ. ૦-૧૪ ૦ :: કેશવર્ધિની શેમ્પુ રૂ. ૦-૧૪-૦

પોસ્ટેજ અને પેકીંગ અલગ. તમામ મુખ્ય વેપારીઓ વેચે છે. અથવા સીધું લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ, કોઈમ્બતુર (દક્ષિણ).

મુંબઈ અને મધ્યભારતના એજન્ટ :-

મેસર્સ નેશનલ સેઇલ્સ એન્ડ સર્વિસ લિ., ૧૨, રામપાર્ટ રો, કોટ, મુંબઈ ૧

નેપચુન

એસ્થોરન્સ કંપની લી.

[સ્થપાઈ : ૧૯૩૦]

★ હંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

—: કુલ અરક્યામન :—

રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

: મુખ્ય ઑફિસ :

નેપચુન ગિલ્ડીંગ, ૧૦૪, ઑપોલો સ્ટ્રીટ,

કોટ, મુંબઈ ૧

રોકાઈટ : કંચનલાલ વાઠીલાલની કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

បាត់ពន្លា ខ្មែរ

ណាណេ ណេត

૧૫ દિવસ આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાયે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ-૬

૧૪૨૭૩

ઊર્મિ અને નવરચના
ઊર્મિ ૨૪ નવરચના ૧૮
એપ્રિલ '૫૩ - સપ્ટે. '૫૩

14,273

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંચાલિકા
અમદાવાદ - ૬

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તકે વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ-૯

શિક્ષણ મુક્ત આપા તન જવનાપયાગા
આયામ બક્ષનાર ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ જેવા
રાસકો આજે દીવો લઈને શોધવા નીકળીએ તોય જડવા મુશ્કેલ
છે. તો તેમની જીવનફિલસૂફી અને અભિગમ પણ તેટલાં જ વિરલ
છે.

ઔપચારિક શિક્ષણમાં પીએચ.ડી. સુધીની મજલ કાપીને સાડાચાર
દાયકાના વિશાળ પટ ઉપર પથરાયેલી મોહનભાઈની કારકિર્દી
ભાતીગળ છે. અનેક તડકી-છાંયડીઓના ઑકટોપસી ભરડાને
વ્યયસાય કે નિજ જીવનમાં ગણકાર્યા વિના તેમણે તેમનો વિશિષ્ટ
શિક્ષણપથ દીપાવ્યો છે. જીવન જીવવાની કલા અને શિક્ષણ
અંગેનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ તેમના રૂંવેરૂંવે રસાયણ રૂપે
વ્યાપેલ છે !

ડૉ. મોહનભાઈએ મનોવિજ્ઞાનની પીઠિકા ઉપર બેસીને વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને આચાર્યો સહિત સમાજના
વિશાળ સમુદાયનું જીવન અર્થપૂર્ણ બનાવવા બીડું ઝડપ્યું છે. તેમણે આદરેલા વિશિષ્ટ અને નવતર શિક્ષણ
પ્રયોગોના હિસ્સેદાર બનવું એ એક લહાવો છે. તેથી તો તેઓ આજે ગુજરાતના ખૂણેખૂણે છવાઈ ગયા છે.

ડૉ. મોહનભાઈ એક અચ્છા મનોવૈજ્ઞાનિક તરીકેની ભૂમિકા ભજવીને અનેક નરનારીઓની પાટા ઉપરથી નીચે
ઊતરી ગયેલી જીવનગાડીને પુનઃ પાટા ઉપર ચડાવવાની સક્રિયતા દાખવી રહ્યા છે. તેમણે લખેલાં પિસ્તાળીસથી
વધુ પુસ્તકો ચેતના, પ્રેરણા, સ્વયંસિદ્ધિ, માનવ-માનવ વચ્ચેની આંતરક્રિયા તથા તનમનના સ્વાસ્થ્યનો ધ્વજ
લહેરાવે છે. તેમનું પ્રત્યેક પુસ્તક અંધારી રાતની સમુદ્ર-સફરમાં ઝળહળતી દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે.

અહીં, પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘નવલા પ્રભાતે’માં ડૉ. મોહનભાઈ અને તેમની જીવનદષ્ટિ પાનેપાને પ્રગટી રહ્યાં છે. ત્રણસો
અને પાંસઠ દિવસોનું પ્રત્યેક પ્રભાત નૂતન છે, વિશિષ્ટ અને અદિતીય છે, અને તેથી તે દરેક પ્રભાતે ચિંતન કરવા
જેવો, મનન કરીને આખો દિવસ માણવા જેવો એક-એક વિચાર મોહનભાઈએ તેમની નિજ વિચારસરણીના
પરિપાકરૂપે નિરુપ્યો છે. વિચારોનું વિષયવૈવિધ્ય, રજૂઆત, શબ્દપસંદગી, શૈલી બધું જ રોચક અને આહ્લાદક
હોવા ઉપરાંત કેટલું ગંભીર, પ્રેરક અને વાસ્તવદર્શી બની રહ્યું છે !

આ પણ મોહનભાઈનો અવૈધાનિક (Non-formal) શિક્ષણનો એક પ્રયોગ છે, માનવઘડતરનો એક કામિયાબ
તરીકો છે !

— દિવ્યેશ ત્રિવેદી